

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Szepesy Gyula: A *jön* ige szituációs jelentésváltozásai

Jakab István: Az értelmező és az értelmezett szó-szerkezeti viszonya

Banó István: Latin (görög) eredetű szavaink viselkedési törvényszerűségei

Orosz Béla: A hivatalos családnév-változtatásokat megalapozó tényezők a XIX. század második felében

D. Mátyai Mária: Egy reformkori nyelvművelőről

Farkas László: Juhász Ferenc „kivesszözött” magánhangzói

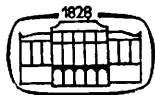
Kőhíti Zsolt: Az Alföld Stúdió újabb antológiája

Büky László: A *fekete* szó Füst Milán lírájában

Barla Gyula: A stílusan és a stíluselemzés a középiskolában

Zongor Ferenc: A zárt *ë* és az olvasástanítás

A. Jászó Anna: Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséért

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELÉLŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, KOVALOVSKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Szepesy Gyula:</i> A <i>jön</i> ige szituációs jelentésváltozásai	1
<i>Jakab István:</i> Az értelemező és az értelmezett szó szerkezeti viszonya	9
<i>Banó István:</i> Latin (görög) eredetű szavaink viselkedési törvényszerűségei.....	19
<i>Orosz Béla:</i> A hivatalos családnév-változtatásokat megalapozó tényezők a XIX. század második felében	31
<i>D. Mátyai Mária:</i> Egy reformkori nyelvművelőről.....	40

Íróink nyelve

<i>Farkas László:</i> Juhász Ferenc „kivesszözt” magánhangzói	48
<i>Kőháti Zsolt:</i> Az Alföld Stúdió újabb antológiája	51
<i>Büky László:</i> A <i>fekete</i> szó Füst Milán lírájában	56

Nyelv és iskola

<i>Barla Gyula:</i> A stílus tan és a stíluselemzés a középiskolában	64
<i>Zongor Ferenc:</i> A zárt <i>ë</i> és az olvasástanítás	74
<i>A. Jászó Anna:</i> Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséért	76

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Benkő László:</i> A magyar írói szótárak tanulságai	85
--	----

Nyelvjárásaink

<i>Fülöp Lajos:</i> A születés, házasság és halál szókincse Gyöngyöspatán	95
---	----

(* * * * *)
Imre Samu
(1 9 1 7 - 1 9 9 0)

MAGYAR NYELVÖR

101. ÉVFOLYAM

1977. JANUÁR—MÁRCIUS

1. SZÁM

A *jön* ige szituációs jelentésváltozásai

I. Jó néhány évvel ezelőtt — 1969-ben — tanulmányt írtam a *jön*—*megy*, *hoz*—*visz* igék használatáról (Nyr. 93: 423), kidomborítva a nyelvhelyességi szempontokat. Erre a tanulmányra azért volt szükség, mert a *jön*—*megy* és *hoz*—*visz* igepárokra vonatkozó, merő fikción alapuló nyelvhelyességi szabály lehetetlenné tette a tudományos kutatást. Pedig már régebben szerettem volna föltárni a mozgást jelentő igék, köztük a *jön* és *megy* ige szituációs és funkcionális sajátosságait a magyarban és a rokon nyelvekben is. Először azonban a nyelvhelyességi szabály támasztotta akadályt kellett az útból eltávolítani. Tanulmányomban igyekeztem megmutatni (i. h. 436), hogy a *jön* használatát a beszédbeli szituáció, a beszélő hangulata, lelkiállapota, elképzelése határozza meg. Arra kértem a nyelvészeket, hogy folytassák kutatásaimat, és bíztam abban, hogy közös erőfeszítéssel jobban tisztázhatjuk — Szarvas Gábor szavaival élve: „tisztába hozhatjuk” — ezt a régóta vajdó kérdést. Felhívásom, akárcsak annak idején Szarvas Gáboré, eredménytelen maradt: senki sem szólt hozzá alkotó módon, kutató szándékkal megállapításaimhoz.

Ehhez a negatívumhoz további negatívumként csatlakozott az a körülmény, hogy egyes nyelvhelyességi könyvek, figyelmen kívül hagyva, sőt egyenesen kárhóztatva tanulmányomat — pontosabban: magának a tudományos kutatásnak pusztá tényét egy elmarasztalt nyelvi jelenséggel kapcsolatban — változatlanul a régi nyelvhasználati utasítást közölték követendő szabályként. A „fogódzónak” ajánlott szabály így hangzik: „Aki, ami az éppen beszélő vagy író felé közeledik, az *jön*, aki, ami távolodik tőle, az *megy*” (Ferenczy Géza: Anyanyelvi örjárat. 231). Ugyanezt még jobban szimplifikálva más kézikönyvek így foglalják össze: „Ha mondatunkba az *ide* határozószó illik bele, akkor a *jön*, *hoz* igét kell választanunk, ha pedig az *oda* határozószóval vág egybe a mondat, akkor a *megy*, *visz* a jó”. Ami ezzel a szabállyal ellentétbe kerül, az a nyelvvédők ítélkezése szerint „németes pestiességek” számít.

Könnyűszerrel ki lehet mutatni ennek a szabályozásnak, elsősorban az „*ide*—*oda*” receptnek a használhatatlanságát. Például: „Csak *ide* megyek a szomszédba”; „A szekrény *ide jön*, a tükör *oda jön*”. Maga az ÉrtSz. is közöl hasonló példát a *jön* címszónál: „Ez az asztal *oda jön* a másik mellé” (681). A szótár egy önálló *odajön* címszót is közöl számos példával.

De a másik javasolt nyelvhelyességi kulcs — a beszélőhöz való közeledés, ill. a beszélőtől való távolodás — sem állja meg a helyét a nyelvi valóság fényében. Vajon ki, mi távolodik a beszélőtől, ha valaki ilyen kijelentést tesz: „Hazafelé rendszerint a mozi előtt *megyek* el.” És vajon ki, mi közeledik a beszélőhöz, ha ezt mondom: „Most *jövök* az értekezletről”.

Hátra van még a „németes pestiesség” kérdésének tisztázása. A *hoz* igével kapcsolatban — mint már az előző cikkemben is kimutattam — nem beszélhetünk germanizmusról, hiszen nem lehet németesség az a nyelvi jelenség, amely nem található meg a német nyelvben. Ez — úgy gondolom — tagadhatatlan nyelvészeti axióma. Mivel a németben nincs *hoz-vissz* igepár, ennél fogva én a *hozok* (*hozom*) állítólagos németességének mint teljesen képtelen állításnak a cáfolatával tovább nem is foglalkozom. Vizsgáljuk meg ezek után egyedül a *jön* ige használatát ebből a szempontból. Nézzük meg — rövid áttekintésben — hogyan vallanak erről a finnugor nyelvek, mit bizonyít a magyar népnyelv, köznyelv és irodalmi nyelv. Vizsgáljuk meg végül a magyar nyelvben előforduló főbb szituációs jelentésváltozásokat.

Finn-ész. — A finn nyelv a hallgatóhoz való közeledést, tehát a beszélő helyétől való távolodást mindig a *jön* (*tulla*[*tule-*]) igével fejezi ki. Például: „*Tulet-ko?*” „*Tulen; heti tulen*” = „*Jössz?*” „*Jövök; mindjárt jövök*”. Ugyanez áll az észti nyelvre is: „*Ma tulen kohe*” = „*Rögtön jövök*”. Hasonló a helyzet a többi rokon nyelvben is.

Vogul 'jönni': *jinkwe*. — „*Än jurtem jün?*” „*At jium*” = '*Jössze velem?*' 'Nem *jövök*' (Munkácsi: *VogNyvj.* 121); „*Uwskwe, tih jjen!*”; „*Us nang paltu juwum*” = 'Néncském, *gyere* idel!'; 'Mindjárt *jövök* hozzád' (Kálmán Béla: *NyK.* 70: 143)¹. — Osztyák: *jit*. — „*Jirel igi pela lawel: Ma pa jilem*” = 'Az öreg apjához [így] szól: Én is *jövök*' (Pápay J.: *ÉOsztyNyelvt.* 162). — Zürjén: 'lokni'. — „*Nilid batyte kutasz csukszalni: Batye, lok nyin!*”; „*Kod-ke szili suwasz: Lokta, nile, lokta*” = 'A leány az apját kezdi hívni: Apám, *gyere* már!'; 'Valaki mondja neki: *Jövök, leányom, jövök*' (Fokos: *Fgr. Füz.* 19. sz. 138) — Votják: *liktini*: „*agyamied ton-dorä liktoz*” = 'embered el fog *jönni* hozzád' (Munkácsi: *VotjNépk.* 24). — Cseremisz: *tolas*: „*Kugecsés tolam*” 'Húsvétkor *eljövök*' (Beke: *Cser. nyelvt.* 202); „*Ende tökenä tolena*” = 'Aztán hazafelé *jövünk*' (Bereczki Gábor, *NyK.* 73: 35). — Mordvin: 'szajemsz': „*Mon tyanijok szajan*” = „*Mindjárt jövök*” (Russzko-moksanszkij szlovar 531, 1951). — Lapp: 'pohtet': „*Munna puatam tallak*” = 'Azonnal *jövök*' (Halász I.: *Ug. Füz.* 8. sz., 122); „*Csiera, csiera, vurtiesztittie, kusszeka manne puatáb*” = 'Kedveseim, kedveseim, várakozatok, míg *odajövök*' (Halász: *Ug. Füz.* 9. sz. 48).

Már az első idevonatkozó cikkemben említettem, hogy a magyar nyelvterület különböző részein tapasztaltam a *jön* igének alapjelentéstől eltérő használatát: *rögtön, mindjárt, azonnal jövök* stb. Ez természetesen azt jelenti, hogy a pestiességről szóló kijelentés nem egyéb fikciónál. Állításom hitele érdekében ezért az alábbiakban csak nyomtatásban megjelent, tehát némi tekintéllyel fölruházott forrásokból idézek.

A népnyelvre vonatkozólag a mostanában tanuimányozott legújabb népköltési gyűjteményekből sorolok föl a sok közül néhány példát: „*Ott van egy leány, annak meg fogod mondani, hogy nem háromman fogunk gyünni vacsorára, hanem négyen*” (*ÚjNépk.* 16: 60); „*Asz mondta a király, hogy elvárlak ám, fiam . . . Azt mondja, hogy gyüvök*” (108); „*Hónap este neked*

¹ A nem latin betűvel író fgr. nyelvekből vett példákat magyar fonetikával írtam át (megtartva a *w-t* és az *ä-t*), annál is inkább, mert a tudományos jellegű fonetikus átírás nem egységes, és cikkemben nem hangtani témáról van szó.

is lesz kísérod, mer el fogok *jönni*” (ÚjNépk. 18: 74); „Minek gyüttök értertem? Van Szadán is olyan ember, aki tud hozzá. Én nem is *gyövvök*” (164); stb.

Az irodalmi nyelvből értékes adatokat szolgáltat Károli bibliafordítása. A „Mennyei jelenésekről” való könyv szerint a feltámadott Jézus ezt üzeni a mennyből a thiatirabeli gyülekezetnek: „Hanem ami nálatok vagyon, azt tartsátok meg addig, míg *eljövvök*” (2, 25). A sárdisi gyülekezetnek szóló üzenetben ez áll: „Imé *eljövvök* hamar” (3, 11). Később ezt üzeni az egész emberiségnek: „Imé *eljövvök* hamar” (22, 7). Ezt az ígéretét még kétszer megismétli: „És ímé hamar *eljövvök*” (22, 12); „Bizony hamar *eljövvök*” (22, 20).

További irodalmi példák: „Jól tudom, hogy velem . . . barátkozni semmi okod, de nem is azért *jövvök*” (Berzsenyi: Levél Kazinczyhoz, 1820. dec. 13); Lina: „Csak menjenek előre, tüstént *jövvök*” (Kisfaludy Károly: Csalódások. 3); Katica: „Megálljatok, *jövvök*, már itt vagyok” (Vörösmarty: A fátyol titkai. 2); „*Jövvök* mingyárt” – feleltem vissza (Tamási Áron: Ábel a rengetegben. 132); „Gábor, férjem, gyere, fogadd a legátus urat. *Jövvök* én is, rögtön *jövvök*”, (Móricz Zsigmond: Az atyafiság); „Nyúljatok, lengjete, Intsetek, szóljatok’ Lássam, hogy vártatok, Oly megverten *jövvök*” (Illyés Gyula: Szülőföldem); „Így hallok a hegyet, ahogy *eljövvök* lábánál” (Illyés Gyula: Megered az eső); Talán azt nézi (lelkem bús reménye!), melyikkel ékesítse föl magát, ha *megjövök* majd én, a völegénye” (Babits Mihály: Hegeso sírja).

Szándékosan hagytam utoljára Arany Jánost, mert az ő apró morzsájából sütöttek a nyelvművelők a magyar nyelv számára egy ehetetlen kenyéret. Arany bizonyára meg is feledkezett időközben arról a bizonyos cikkekéről, amely a lavinát megindította, hiszen ő maga is nemegyszer használta a *jön* igét „szabálytalan” jelentésben. A legszembetűnőbb módon abban a versikében, amelyben kimentí magát egy akadémiai ülésről:

Sár van, hó van, köd, fergeg.
A szegény tag bús és beteg;
Nem *jöhetek*. —
Végezzetek. (Akadémiai papírszeletek).

Az idézett példák világosan mutatják, hogy valamennyi finnugor nyelv használja a *jön* igét a hallgatóhoz való közeledés — tehát a beszélő helyétől való távolodás — jelzésére. Megtaláljuk ezt a nyelvhasználatot az idézett (és itt nem idézett) példák tanúsága szerint a magyar köznyelvben és népnyelvben is az egész magyar nyelvterületen. Megtaláljuk az irodalmi nyelvben, ott és abban a korban, ahol és amikor szó se lehet pestiességről. Megtaláljuk olyan íróknál, akiket semmiképpen se minősíthetünk „pesti” írónak. Levonhatjuk tehát azt a következtetést, hogy a *jön* ige használatát nem az „*ide-oda*” recept, sem a „*b e s z é l ő h ő z v a l ó k ö z e l e d é s*” szabálya határozza meg. „Hát akkor mi határozza meg?” — kérdezhetik egyesek. Megpróbálok válaszolni erre a kérdésre.

Minden igének van egy többé-kevésbé meghatározható alapjelentése. Ez a jelentés szerepel az első helyen a szótárakban. Mindnyájunkban él egy meglehetősen élesen kirajzolódó képzet csaknem minden ige alapjelentéséről. Rendszerint azonnal le is tudjuk fordítani az elszigetelten jelentkező igéket az általunk ismert idegen nyelvekre. Csak akkor lepődünk meg, amikor bizonyos szituációkban, összefüggésekben egészen más igét kell használnunk az idegen nyelvben, mint az anyanyelvben. De ugyanez áll fordítva is. Ez annak a következménye, hogy a különféle szituációkban, ál-

landó kapcsolatokban, esetleg a szemlélettől, a képzelettől függően bizonyos mértékben módosul, nem egyszer lényegesen megváltozik némely ige alapjelentése. Az *áll* ige alapjelentése például a mozdulatlan-ság jelzése: *áll a malom*. De viszont: *áll a bál* = javában folyik. A túlságosan eltérő jelentés folytán a két változat önálló igévé fejlődhet, elszakadhat egymástól. Az *ér*, *odaér* ige etimológiailag azonos az *érik*, *megérik* igével. Azonos eredetű a *valamivé válik* és az *elválik valamitől* ige is.

Ugyanez történt a *jön* igével is, amelynek alapjelentése a beszélő (írásban az író személy) helyéhez való közeledés. A *jön* ige ugyanúgy módosul, változik különféle szituációkban, összefüggésekben, funkciókban a szemlélettől, a képzelettől függően. Az alábbiakban bemutatom a *jön* igének főbb szituációs, funkcionális és egyéb változásait.

1. Ha a beszélő egy bizonyos távolság megtétele után célhoz jut, vagy annak közvetlen közelébe ér, a *jön* igével jelzi, hogy honnan indult el. Például: „Hazuról *jövök*”; „A kiállításról *jövök*”. Kitűnő példa erre az ismert karácsonyi ének egyik sora: „Mennyből *jövök* most hozzátok.” Ha a beszélő még nem fejezte be útját, nem állt meg, hanem mozgásban van, s halad a cél felé, akkor a *jövök* (*jövünk*) a kiinduló pont közlésén kívül a hallgatóhoz való közeledés jelzését is tartalmazza. Semmiképpen nem jelzi azonban sem az egyik, sem a másik esetben a beszélőhöz vagy a beszélő tartózkodási helyéhez való közeledést. Ha a *jön* ige funkcióját mesterségesen a beszélőhöz való közeledés jelzésére korlátoznánk — mint ahogy a nyelvvédők teszik — akkor a magyarban voltaképpen sohasem, vagy csak igen ritkán használhatnánk a *jön* igét első személyben. Márpedig elég gyakran használjuk, mint a fenti példák is mutatják.

2. A *jön* és *megy* ige alternatív használatának — ugyanabban az összefüggésben — gyakran igen fontos funkciója van. Például: „Holnap műsoros előadás lesz a klubban. Te is *eljössz*?” Ez azt jelenti, hogy a kérdező is ott lesz. „Te is *elmész*?” Ez azt jelenti, hogy a kérdező nem lesz ott. Ez a funkció számos szituációban előfordulhat. Más példák: „Nem *jöttök* (*mentek*) vasárnap Szolnokra?”; „Nincs kedvetek *eljönni* (*elmenni*) Egerbe?”; Béla azt mondta, hogy ő is *jön* (*megy*) holnap Visegrádra.” A közeledés vagy távolodás jelzése ilyen esetben teljesen háttérbe szorul. Az alternatív használat arra derít fényt, hogy a beszélő is elmegy-e oda, ahova a hallgató vagy más szóban forgó személy is elmegy, illetve esetleg el fog menni.

3. Csakis a *jön* igét használhatjuk együtt menés, együtt haladás esetén, ha a „főszereplő” első személy, s ki akarjuk fejezni, hogy a főszereplőn (főszereplőkön) kívül vele (velük) együtt esetleg valaki más is elmegy valamilyen megjelölt helyre. Például: „Vasárnap Kecskemétre *megyünk* autóval, ha kedvetek van, ti is velünk *jöhettek*”; „A jövő héten Győrbe *megyek*. Nem *jössz* velem? Onnan tovább *megyünk* Komáromba. Oda is *eljöhetsz*.” Itt sem közeledik senki a beszélőhöz. Ebben a szituációban a magyar nyelvhasználat szerint a beszélő a saját mozgására a *megy* igét, a vele együtt menő (vagy csak esetleg együtt menő) személy-

nek ugyanolyan irányú mozgására pedig a *jön* igét alkalmazza. Az együtt menő személy viszont általában a saját mozgását is *menésnek* fogja föl és rendszerint így nyilatkozik: „*Megyek* v. nem *megyek*”. Hogy az együttmenés nem minden nyelvben kombinálódik kötelezően a *jön* igével, ezt igazolja többek között a vogul nyelv, amely ilyen mondatokat is ismer: „*Näi minein am-jätəm?*” ’Nem jössz-e (tkp. *mész-e*) velem?’

4. Többnyire a *jön* igét használjuk, ha jelezni akarjuk, hogy valaki *vendégként*, *barátként* vagy hasonló minőségben *megy* valakihez. Például: „Ma nem *megyünk* hozzá, mert *vendégei jönnek*.” Ha történetesen mi magunk *megyünk* ilyen minőségben, akkor már *mésziről*, bizonyos távolságból szoktuk kiáltani (esetleg kezünket lengetve) az ajtóban, kapuban vagy ablakban tartózkodó háziaknak: „*Vendégek jönnek!*”; „*Jönnek a vendégek!*” Vagy: „*Ne féljeteK, jóbarátok jönnek!*” Vagy: „*Ne lőjeteK, békés szándékkal jövünk!*” Stb.

5. Számos szituációban használják a magyarban a *jön* igét a hallgatóhoz való közeledésre. Megpróbálok leírni néhány fontosabb szituációt:

a) Az udvarban (kertben, hallban) vagyok, hozzátartozóm a konyhában foglalatoskodik. „Gyere ebédelni!” — hallatszik az invitálás a konyhából. Hirtelen eszembe jut, hogy még meg akartam venni egy folyóiratot a közeli újságárusnál. Visszakiáltok: „Elszaladok újságért a sarokra, *mindjárt jövök*.” A *mindjárt jövök* ebben a szituációban sokkal pontosabb információt tartalmaz, mint a *mindjárt megyek*, amely azt jelentené, hogy azonnal indulok — újságot venni.

b) A hallgatótól távolodó mozgásban vagyok és jelezni óhajtom, hogy a távolodás csak egészen rövid ideig tart, mert hamarosan visszafordulok, tehát kis idő múlva ismét közeledni fogok hozzá, akkor megint csak ez a természetes szólás: „*Rögtön jövök!*” Konkrét példa: Álldogálok a ház előtt az utcán. Hozzátartozóm az ablakban könyököl. Elindulok a szomszédos háztömb felé. Közben visszanezdek, látom a kérdő arcot, mire magyarázatképpen visszaszólok: „*Mindjárt jövök!*”

c) Ha a beszélő távozás közben, vagy távozni készülöben a *megyek* szót már kiejtette, akkor az ellenkező irányú mozgást, vagyis a visszatérést már nem jelezheti a *megyek* igével, hanem csakis a *jövök* igével. Irma (távozóban): „Anyu, *megyek* a Rózsikához, azonnal *jövök*.” — Ugyanez az eset áll fenn, ha a helyben maradó partner használja a *megyek* igét. „Pista, hova *mész?* — Bélához, *mindjárt jövök*.”

d) A *jön* igét használjuk mintegy az *udvariasság* megnyilvánulása-ként, ha látogatóba *megyünk* és az ajtóban a kopogtatás mellett szóval is engedélyt kérünk a belépésre: „Szabad *bejönni?*” vagy: „*Bejöhetek?*”

e) A fenti esetekben a szituáció nem is engedi meg a *megy* ige használatát a *jön* helyett. Ilyenkor a *jön* ige használata kötelező, akárcsak a finnben. A magyarban vagylagosan akkor használhatjuk a *jön* és a *megy* igét a hallgatóhoz való közeledésre, ha a szituáció egyiket sem helyezi kényszerűen előtérbe. Mégis inkább a *jön* igét szoktuk használni, ha nyomatékosan értésére óhajtjuk adni a hallgatónak — esetleg megnyugtatóskép-

pen, bátorításképpen — a közeledés intenzitását, gyorsaságát. Ilyen esetekben szoktuk mondani: „Rögtön (mindjárt, azonnal, tüstént) jövök!”; „Jövök már!”; „Jövök, jövök, már ott is vagyok!” stb. A nyelvvédők főleg az efféle nyelvhasználat ellen berzenkednek. Pedig a nyelvi tények tanúsága szerint valamennyi finnugor nyelv, számos altaji nyelv, de a magyar köznyelv, népnyelv és irodalmi nyelv is az egész magyar nyelvterületen alkalmazza ezt a szóhasználatot.

6. Kifejezheti a *jön* ige azt is, hogy a történet, elbeszélés valamelyik, esetleg több szereplője (személy vagy tárgy) valakihez, valahová közeledik. Például: „Intett kezével, hogy távozzanak; Nem távoztának. Mindig közelebb *jöttek* hozzája” (Petőfi: Salgó); „De mind a ketten *eljövénk* hiven” (Petőfi: Tündéralom); „És addig járának . . . hogy végre majomországba *jövének*” (Heltai Gáspár: Száz fabula, 50); „Ne *jöjjön* éltedre felhő” (Arany: Névnepre) stb.

Kifejezheti továbbá a folyamatos haladást vagy az útbaleső tereptárgy mellett való elhaladást. Például: „*Jövänk* ott, szép este vót . . . *Jöttünk* szépen, ballagtunk a Miklós tanyának” (ÚjNépk. 18, 85); „Hát ahogy *gyövök* a bekecsi templom mellett” (uo. 91) stb.

Mindkét alcsoportban igen fontos szerepet játszik a szemlélet, az átképzés, amely a maga teremtette szituációhoz alkalmazza a nyelvhasználatot. Két érdekes példával szeretném illusztrálni ezt a szituációteremtést.

a) Egy ismert finn színdarabban (Tervapää: Niskavuori asszonyok) az utolsó felvonás végén az anya ezekkel a keserű szavakkal búcsúzik távozó fiától: „*Älä tule* haudallenikaan . . . *Mutta tule* sentään” ’Ne *gyere* el a síromhoz se . . . De *gyere* el mégis’. Az anya az ősi családi házban mondja ezt. A jeleket bevetíti azt a jövőbeli állapotot, amikor majd mint halott fog feküdni a sírban. Voltaképpen már csak akkor, a sírban szólhatna úgy, ahogy a fentiekben szökö.

b) Hasonló, de egészen más típusú képzeleti szituációt teremt Petőfi a „Szeptember végén” című versben: „Ha eldobod egykor az özvegyi fátyolt, Fejfámra sötét lobogóul akaszd, S én *feljövök* érte a síri világból . . .”. Petőfi versében nem arról van szó, hogy valaki „*eljön-e*” a sírjához, amikor ő majd ott lenn fekszik, hanem arról, hogy ő fog a sírból az élők világába „*fölmenni*”. Mivel azonban a vers írásakor még ő is az élők világában tartózkodott, tehát csakis a *jön* igét használhatta. A szemlélet és a képzelet a beszédben mindenható!

7. Igen gyakran a *jön* igével fejezzük ki a szembenést. Például „*Szembejöttök* egymással”; „Kivel *szemközt jöttek*, azt kardjukra hányták” (Petőfi: János vitéz, VI). Mondhatjuk így is: „*Szembementek* egymással.” Ezt a kettősséget az osztjában is megtaláljuk: „Lawitelna i-jezsált *jiszgen*” ’Lovastul *szembejöttök* egymással’; „Jogosz-kerleszgen, i-jezsált *manlengen*” ’Visszafordultak, *szemközt mennek* egymással’ (Pápay József: Osztják nyelv-tanulmányok, 117–8).

8. A *jön* igével szoktuk kifejezni a gyülekezést: *összejönni* valahol. Ez a nyelvszokás annyira állandósult, hogy ilyen esetben mindig *összejövetelről* (nem *összemenetelről*) beszélünk, pedig a *jön* ige itt sem a beszélőhöz

való közeledést jelenti. Ezt a nyelvszokást minden bizonynal az idők folyamán állandósuló képzeleti szituáció szentesítette. A népryelvben a *megy* igét is használják ebben a szituációban. Például: „Aztán mikó fiatal embör vótam, összemöntünk. Ez szokás vót itt a tanya-vidéken, hogy összemögyünk... vasárnap este. Még télidőbe... is összemönyünk borozgatni, beszélgetni” (ÚjNépk. 17, 589).

9. Sajátságosan alakult a nyelvhasználat az utánamenés esetében. Ebben a szituációban is tért hódított a *jön* ige és az utánamenést gyakran a *jön* igével fejezték ki. Például: „Elől *megyen* vala... az oroszlánfi... és *utána jődögél* vala az emberke” (Heltai Gáspár: Száz fabula. 76); „Csongor a leányalak *után jó* (Vörösmarty: Csongor és Tünde. 5.). Ez a nyelvhasználat nem vált általánossá. Ma már inkább csak az első személyben fordul elő: „Eridj előre, majd *jövök utánad*.” Az *utánad megyek* ugyanis többnyire azt a jelentésárnyalatot vette föl, hogy 'állhatatosan követlek'. Például: „Bárhová *mész, én utánad megyek*”; „A világ végire is *utánad megyek*”.

Általánossá vált azonban a *jön* igének az a funkciója, hogy a soron következőzést jelzi, holott ilyenkor kétségtelenül a beszélő helyétől való távolodásról van szó. Néhány példával jól lehet szemléltetni az *utána menés-jövés* és a *szoron következőzés* közti átmenetet: „Lamberg szívében kés, Latour nyakán Kötél, s *utánok* több is *jó* talán” (Petőfi: Akasszátok föl...); „Nagy sor *jövend utánad* szép hugom” (Madách: Az ember tragédiája. 2.). Az első példában a *jön* ige nem konkrét jelentésben áll, de a soron következőzés jelentését sem érezzük ki tisztán belőle. Inkább azt akarja mondani, hogy másokat is érhet még hasonló sors. A másik példa viszont a soron következőzésnek valóságos prototípusa: azt jelzi, hogy hosszú láncolat alakul majd ki, s ebben a láncolatban egyik a másik után halad a sorban. Innen már csak egy lépés az efféle kijelentés: „Tanár úr kérem, a Pécsi *után* én *jövök* (magasugrásnál)” „Nincs semmi vita: a bácsi *után* a kislány *jön*, aztán maga, én negyediknek *jövök*” (sorbaállásnál). Stb.

10. A „*gyerünk*”. A magyarban a *jön* ige kiegészítésképpen a felszólító mód egyes és többes számú második személyében mindinkább a *gyere* és a *gyertek* nyomult előtérbe a *jöjj, jöjjetek* helyett. Ezekhez csatlakozott harmadiknak a többes szám első személyben a *gyerünk*, amely azonban már a beszélő helyétől való távolodást jelenti. Például: „Hát *jer* velem, fiacskám, *Jer* hozzám, én anyád leszek, Gondos, szelíd anyád... *jerünk*” (Petőfi: Az apostol. VII); „Hát ahogy állunk a pallásajtóná... — No — aszongya — most *gyerünk* fő! — No, *gyerünk* — mondom” (ÚjNépk. 17. 584). Ez a nyelvhasználat is meggyőzően bizonyítja, hogy az élő nyelvet nem lehet kiötölt szabályok kalodájába szorítani.

11. Állandó kifejezések, fordulatok, szókapcsolatok is meglepő gyakran helyezkednek szembe a beszélőhöz való közeledés szabályával. Az ÉrtSz. garmadával említ ilyeneket: Jól v. rosszul *jön* vmi vkinek; Dühbe, indulatba, méregbe, tűzbe *jön*; Most én *jövök*; Álom *jön* a szemére; Nehézség *jöjjön* a kezére; Inni kell, ha rád *jön* a sorja; Nyomára *jön*; stb. Hiányzik azonban néhány közhasználatú kifejezés: „Eggyel (ötten) *jövök*” = annyival tartozom; „Ezzel még *jövök*”; „Remélem, még jókor *jön* a javaslatom...”

Ide tartoznak a *jön* és *megy* igének bizonyos igekötős alakjai, amelyek voltaképpen a zonos irányt jeleznek, de valamilyen állandósult kifejezésben szerepelnek: *belejön*—*belemegy*: *belejött* a tanulásba — *belement* az alkuba; *rájön*—*rámegy*: *rájött* a bolondóra — *ráment* a vagyona; *kijött* a formából (sportoló) — *kiment* a formából (kalap); *helyre jött* az egészsége — *helyre ment* a keze. Itt említem meg, hogy a *megjön* igének nincs is *megmegy* alakja, tehát csak így beszélhetünk (telefonban): „Icuka, rakjatok helyre mindent. Ha *megjövök*, szeretnék egy kicsit lepihenni.”

II. Egészen bizonyos, hogy lenne még mondanivaló a *jön* igével kapcsolatban az alapjelentéstől eltérő jelentésváltozásokról, de úgy gondolom, hogy a legfontosabb szituációkat bemutattam. Nem hallgathatom el azonban, hogy az ÉrtSz. *jön* címszavának anyagát munka közben állandóan figyelemmel kísérve számos hiányosságot tapasztaltam. Ezeket négy pontban foglalhatom össze:

1. A szituációk nincsenek pontosan kidomborítva, pedig ez igen fontos követelmény. Vizsgálódásom során nemegyszer megfigyeltem, hogy néha még a szövegkörnyezet sem elegendő a pontos szituáció földerítéséhez. Többször előfordult, hogy kénytelen voltam mellőzni egy-egy példát — bármily csábítóan is látszott — mert nem tudtam tisztázni minden lényeges körülményt: hol mondta, a hallgatóhoz viszonyítva milyen helyzetben (mozgás közben, távozóban, álló helyzetben stb.) a beszélő v. író személy a számomra legfontosabbnak látszó szavakat. Az ÉrtSz. elszigetelten közölt, szövegkörnyezetet nélkülöző példái ebből a szempontból igen sok esetben cserben hagyják a kutatót. Fokozza a bizonytalanságot, hogy többnyire a beszélő személye (1. személy, 2. személy, 3. személy) sincs megadva, holott ez is döntő szerepet játszhat a nyelvhasználatban.

2. Pontatlanok a definíciók és ennek folytán nincsenek összhangban a szemléltetésre szánt példákkal. A címszó írója — ez figyelmes tanulmányozás esetén világosan kitűnik — egyesegyedül az alapjelentést és az idevonatkozó nyelvhelyességi szabályt tartotta szem előtt, márpedig egészen bizonyos, hogy az alapjelentéstől eltérő változatok számban és súlyban is elérik — ha ugyan túl nem szárnyalják — az alapjelentésnek megfelelő változatokat.

3. Ha mindezeket tekintetbe vesszük, akkor azt is rögtön megállapíthatjuk, hogy a címszó anyaga meglehetősen hiányos, és nincs áttekinthetően rendezve. Szinte teljesen hiányoznak a szótárból azok a szituációk — egy rossz helyre sorolt nyelvhelyességi regulátó eltekintve — amelyeket a 4., 5., 9. pontban tárgyaltam. Hiányoznak közhasználatú állandó kifejezések is. Például: „Ezzel még *jövök*” = Ezt még el kell majd mondanom v. meg kell tennem; „Egygel (hárommal) *jövök*” = Annnyival tartozom; „Remélem, még jókor *jön* a javaslatom”, stb.

4. Az elmondottakból következik, hogy a címszó anyaga a szemmel láthatólag erősen respektált nyelvhelyességi szabállyal sincs összhangban. A címszó szerkesztője gondosan ügyel arra, hogy tudo-

másunkra hozza a szabályt. Még a példák közé is beleszövi: „Ami az író vagy beszélő felé közeledik, az *jő*, ami távozik tőle, az *megy*”. Ha ez a szabály igaz lenne, akkor a szótárban közölt példák javarészt meg kellett volna csillagozni, mert ellentmondának ennek a szabálynak. A címszói ezt nem tette, természetesen nem is tehetta, akkor viszont a használhatatlan szabályt is mellőzni kellett volna egy tudományos igényű szótárból.

Az említett fogyatékoságok erősen csökkentik a *jön* címszó anyagának értékét. Ez tárgyilagossággal akar lenni, és azt a célt szolgálja, hogy ha bármikor is alkalom nyílna rá, pótolni lehessen azokat.

Szepesy Gyula

Az értelmező és az értelmezett szószerkezeti viszonya

1. Nem könnyű megfejtetni az értelmező mibenlétét, és kijelölni helyét a szószerkezeti tagok között. Néhány szerző ma is mellérendelőnek minősíti az értelmező és az értelmezett viszonyát — többek között Szabó Dénes és Deme László is —, de általánosabb az a felfogás — Károly Sándornak Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban című műve még megerősítette ezt —, hogy az értelmező alárendelő szerkezettagja az értelmezettnek. Általában ezt fogadják el irányadóbb nyelvtanaink is, noha akadémiai nyelvtanunkban mindkét felfogás helyet kapott: Tompa Józsefnek a szószerkezeteket és Károly Sándornak az értelmezőket tárgyaló fejezetei mint az értelmezett alárendelt tagját mutatják be az értelmezőt (MMNyR. 2: 65—93 és 295—313), Deme Lászlónak a szórendről írott fejezetében pedig ezt olvashatjuk: „Csak a minőség- és mennyiségjelző helye kötött: ez mindig a jelzett szó előtt áll, illetőleg azon testesebb rész előtt, amelynek magva a jelzett szó. (. . .) A minőség- és mennyiségjelző ezt a helyet nem hagyhatja el. Ha hátravetve értelmező jelzővé válik, akkor szórendi szempontból nem jelző többé, hanem a jelzett szóval azonos minőségű megismélt mondatrész. . .” (i. m. 2: 483). Talán hangsúlyoznom sem igen kell, hogy Demének ezt a véleményét azért idéztem, mert ellentmondásban van a már említett két másik szerzőével, noha ezt az ellentmondást egy megszorító kifejezés: a „szórendi szempontból” tompítani igyekszik.

Nem célo, hogy részletesen ismertessem itt az értelmezővel kapcsolatos nézeteket, csupán a ma általánosnak mondható felfogás „gyengéire” szeretnék rámutatni; azokra a funkcionális és a velük összefüggő rendszertani ellentmondásokra, amelyekbe minduntalan beleütközünk az értelmezőnek az értelmezett alárendelt tagjaként való kezelése miatt, és felhívnom a figyelmet néhány olyan tényre, amely azt bizonyítja, hogy az értelmező nem alá-, hanem mellérendelt tagja az értelmezettnek, nemcsak „szórendi szempontból”, hanem funkcionálisan is.

2. Az értelmezőt az értelmezett alárendelt szerkezettagjának minősítő felfogás szerint a „jelzői szerepű” értelmezőnek két jól elkülöníthető típusa van: az egyik típusban két főnév kerül egymással értelmezetti—értelmezői viszonyba, s az értelmezőnek azonosító szerepe van az értelmezettel való kapcsolatában (*Péter, a barátom*); a másik típusban melléknév, számnév, illetve szintén főnév kerül mint-értelmező egy főnévi értelmezettel szószerkezeti kap-

csolatba, s ezek az értelmezettnek — általában szófajuktól függően — a minőségét, mennyiségét fejezik ki, vagy a birtokosát nevezik meg, s — a jelzőéhez hasonló módon — megszorító szerepük is van a főrendelt taggal — ez esetben az értelmezettel — való kapcsolatukban (*ruha, tarka; alma, három; a toll, a Jánosné*). Hangsúlyozzák e szerzők, hogy az értelmező tulajdonképpen „hátravetett jelző”, s mint ilyen alakítani szempontból megegyezik a jelzett szóval, felveszi annak alaki kitevőit: többesjelét, viszonyragját, esetleg birtokjelét és névutóját is (pl. *házak, emeletesek; asztal, barnát; Péteré, a barátomé; a szekrény alatt, a fiókos alatt*). Meg szokták még említeni a két tag közötti beszédszünetet, sőt azt is, hogy mindkét tag külön hangsúlyt kap. Vagyis: amit az értelmezőről és az értelmezetről elmondanak, az nagyjából már önmagában is éppen nem az alárendelő (különösen nem a jelzős), hanem a mellérendelő szerkezetet alkotó tagokra jellemző.

Ez az ellentmondás azonban nem az egyetlen. Ezért lássuk a továbbiakat!

A legszembetűnőbbek a rendszertani ellentmondások.

Minden szerző kénytelen elismerni, hogy az értelmező és az értelmezett közé kötőszót is tehetünk. Az azonosító értelmező elé az *azaz, vagyis* stb., a megszorító elé a *mégpedig* stb. kötőszókat. Ezt a tényt akadémiai nyelvtanunk is rögzíti. Utal olykor arra is, hogy különösen az azonosító értelmezők közel állnak a mellérendeléshez, a kötőszós értelmezőkről, meg egyenesen elismeri, hogy „a kötőszó még lazábbá teszi az értelmező és az értelmezett összekapcsolási módját; jobban közelíti a többtagú (halmozott) mondatrészekéhez” (MMNyR. 2: 305). A kötőszós értelmezővel alkotott értelmezős szerkezetet „az értelmezős szerkezettel meg a magyarázó utótagú szerkezettel rokon” típusként mellérendelő kötőszós azonosításnak nevezi (i. m. 2: 326). Elismeri tehát a két szerkezet közötti rokonságot, különösen a kötőszós értelmezők esetében, de azért fenntartja azt a véleményét, hogy az értelmező az értelmezettnek alárendelt szerkezettagja (a kérdés részletesebb kifejtését lásd később, a 4. pontban). Furcsa rendszertani ellentmondást szül ez a vélemény, mert az *azaz, vagyis, mégpedig, éspedig* kötőszók, ha mondatokat kapcsolnak, a kifejtő magyarázó, tehát mellérendelő tagmondatok kötőszavai, az egyszerű mondatban pedig alárendelő kötőszói szerepben találkoznak velük. Nehezen érthető, miért lehet az azonosítás mellérendelő viszony a tagmondatok esetében, s miért kell alárendelő viszonynak lennie a szó szerkezetek esetében; továbbá miért csak okadó magyarázó viszonyt hajlandók egyesek elismerni a magyarázó szerkezettagok esetében (s azt is éppen az alárendelő *mert* kötőszóval), s miért ne lehetne kifejtő magyarázó viszonyról is beszélni.

S még egyet: a határozói értelmezőt nyelvtanaink általában nem minősítik az értelmezett alárendelt tagjának, de mellérendelésről sem igen beszélnek velük kapcsolatban. Elismerik, hogy ezek is értelmezők, sőt azt is, hogy kapcsolódhatnak az értelmezetthez az *azaz, vagyis* (azonosító) és a *mégpedig* (megszorító) típusú kötőszókkal is (*délben, azaz tizenkettőkor; az asztalon, mégpedig a lámpa mellett*), de — nyilván, mivel alakítani tekintetben nem mindig egyeztethetők — egy közös taghoz (rendszerint az igei állítmányhoz) tartozónak tekintik őket, anélkül azonban, hogy határozottan mellérendelő tagoknak minősítsék.

Ezeket a rendszertani ellentmondásokat általában funkcionális okokra hivatkozva nem számolják fel a szerzők. Nem gondolnak arra, hogy ha a rend-

szer ellentmondásos, az okot talán nem is magában a rendszerben, hanem a funkcionális vizsgálat végrehajtásának módjában kellene keresni. Nagyon könnyen kimutatható azonban, hogy az értelmező mibenlétének vizsgálatával kapcsolatban nemcsak rendszertani, hanem funkcionális ellentmondások is találhatóak szép számmal, s nyilván ezek szülik a rendszertaniakat is.

3. Az értelmező problémakörét vizsgálók az azonosító értelmezőt (*Mátyás, a király*) még talán hajlandók lennének az értelmezett mellérendelt tagjának minősíteni, még inkább megtennék ezt a határozói értelmezők esetében, ha nem látszanék nekik megoldhatatlan problémának a „jelzői értelmező” másik típusa, a megszorító fajta a maga három alfajával (*csizmát, pirosat; ruhát, hármát; a tollat, a Jóskaét*). Ebben a típusban az értelmezőt minden kétséget kizáróan az értelmezett determinánsának fogják fel, hiszen: 1. gazdagítja annak jelentéstartalmát, és szűkíti jelentéskörét; 2. felveszi alakitani kitevőit; 3. megtartja eredeti szófaját (pl. a *pirosat*: melléknév, a *hármát*: számnév), mert jelentéstani tekintetben az értelmezetthez, tehát szabályosan egy főnévi értékű szóhoz tartozik; 4. mint „hátravetett jelző” ennek révén kapcsolódik be a mondat szerkezetébe. Kétségtelen, furcsa helyzetet teremtettek volna, ha elismerik, hogy — mondjuk — az azonosító értelmező az értelmezettjének mellérendelt tagja, de ezt a fajtát továbbra is az értelmezett determinánsának tekintik. Talán Károly Sándor ment el a legmesszebbre, amikor megállapította, hogy az azonosító értelmező és értelmezettje közti viszony „közel áll” a mellérendeléshez, de csak „fogalmi viszony” szempontjából tekinthető mellérendelésnek, „mondatfunkció” szempontjából ez is alárendelés (Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban 20). Lehet, hogy tévedek, de a megszorító típus egyértelműen alárendelésnek tetsző mivoltában látom az okát ennek a szigorú következtességnek.

De vajon csakugyan alárendelő (determináló) tag-e a megszorító típusú értelmező? Igaz-e, ami annak látszik: az, amit a fentebbi négy pontban felsoroltunk róla?

Károly Sándor rátapint a lényegre, amikor — mintegy mellékesen — megállapítja: „A minőségjelzői értelmezőre eredetileg ráértették a jelzett szó jelentését is: a *Veszek neki, csizmát, pirosat* (népd.) mondatban a *pirosat* melléknévi értelmező a *piros csizmát* közönséges jelzős kifejezéssel lehetett egyértékű, az egész mondat pedig ezzel: *Veszek neki csizmát, piros csizmát*. A *pirosat* melléknévi értelmezőnek tehát főnévi értéke lehetett. Mivel azonban itt a ráértésnek szabályszerű, egy bizonyos szerkezet-típushoz kötött módja alakult ki, a melléknévi értelmezőt ma mégsem fogjuk fel olyan értelemben alkalmi főnévnek, mind például a sajátos azonosító értelmezőknél tárgyalt *Kálmuska, a kisebbik* típusú szerkezet értelmezőjét” (MMNyR. 2: 297).

Szerintem pontosan egy és ugyanazon értelemben foghatjuk fel mindkettőt alkalmi főnévnek. S a probléma megoldásának éppen ebben van a nyitja. A *kisebbik* valóban azonosító értelmezője a *Kálmuska* tagnak, de nem ezért főnév, hanem azért, mert a *kisebbik* gyerek jelzős szerkezet redukciója folytán lett azzá (Kálmuska, a kisebbik [gyerek]). A *Vettem neki csizmát, pirosat* mondat *pirosat* tagja is azért főnév, mert a *piros csizmát* szerkezetből redukálódott azzá, s mint ilyen a *csizmát* taggal együtt mellérendelő szerkezetet alkotó tárgyként szerepel a mondatban.

Nézzük meg, min alapszik ez az állításom!

a) Mindenekelőtt a jelzős szerkezetek redukciójának törvényén.

Abban talán senki sem kételkedik, hogy pl. a *Vettem neki pirosat; Kapott tőlem hármát* mondatokban a *pirosat* és a *hármát* tárgyként szerepel. (A birtokos jelzőinek nevezett értelmezővel külön foglalkozunk majd.) Ezt a tényt jó ideig éppen az említett tagok alkalmi főnévi szerepével magyaráztuk. Nemrégiben rámutattam egy addig figyelmen kívül hagyott nyelvi törvényre, amely a jelenségre a maga összefüggéseiben fényt derít; ezt a törvényt így fogalmaztam meg: „Ha a jelzős szószerkezet alaptagja odaértés vagy más ok folytán hiányzik a mondatból, a jelző vagy az alárendelő összetett mondat főmondatának jelzői helyzetű utalószava mint alárendelt tag alkalmilag átveszi a jelzős szerkezet jelentését, továbbá az alaptag szófaji értékét, alaki kitevőit (a redukálódott birtokos jelzős szerkezetet -é birtokjel jelzi) és mondatbeli funkcióját” (Nyr. 96: 45; részletesebben lásd ott). Véleményem szerint tehát azért lett a *kisebbik* alkalmi főnév, mert a *gyerek* főnév volt a fölérendelt tagja, nem pedig azért, mert a *Kálmuska* mellett mint sajátos azonosító értelmező szerepel. S a *Vettem neki csizmát, pirosat* mondatban a *pirosat* minden látszat ellenére sem az értelmezett szerepét betöltő *csizmát* tag hátravetett jelzője, hanem a *piros csizmát* jelzős szerkezetből a fölérendelt tag elhagyása (ezt itt talán nem kell külön megokolnunk), s ezzel a szerkezet redukciója folytán tárggyá „előlépett” tag, s mint ilyen eleve nem lehet melléknév, hanem csak főnév. (Ezt a továbbiak során bizonyítani is fogjuk.) Mintegy kiegészítésül megjegyezzük még, hogy az értelmezőnek az a fajtája, amelyben az értelmezett szót is újra megismételjük — sőt egy új jeggyel bővített formában ismétéljük meg —, nemcsak a magyarban nem ismeretlen jelenség, hanem a szamojéd énekekben is előfordul (vö. Berrár: Magyar történeti mondattan 125).

b) Most pedig kíséreljük meg annak a bizonyítását, hogy a *Vettem neki csizmát, pirosat* mondat *pirosat* mondatrésze szófaji tekintetben nem melléknév, illetve a *Kapott tőlem ruhát, hármát* mondat *hármát* mondatrésze nem számnév, hanem mindkettő főnév; továbbá annak a bizonyítását is, hogy ezeknek a mondatrészeknek alakítani kitevői nem az értelmezettéihez alkalmazkodnak, hanem a jelzős szerkezetből elhagyott fölérendelt tagihoz.

A példának felhozott két mondatban a látszat valóban nem zárja ki azt, amit mi itt cáfolni akarunk, jóllehet a redukciós törvény érvényességét sem ingatja meg. De nemcsak olyan mondatokat szerkesztünk, amelyekben névelőtlen szó áll az értelmezett mondatrész szerepében, hanem olyanokat is, amelyekben logikailag határozott fogalmú szavak töltik be ezt a funkciót. Nézzük meg a példát ebben a változatában: *Megvettem neki a csizmát, a pirosat; Megkapta tőlem a ruhát, mind a hármát*. Sőt ilyen mondatokkal is találkozunk: *Megvettem neki a csizmát, azt a nagyon szép pirosat*. Vajon ezekben a mondatokban is melléknévnek, illetve számnévnek minősítjük az értelmezőket? Még akadémiai nyelvtanunk is elismeri, hogy a névelő főnévvel vagy főnévi értékben vett másfajta szóval alkot névelős szerkezetet. Vagy talán ki kell egészítenünk az értelmezőre vonatkozó régi szabályt azzal, hogy az értelmező az értelmezettnek a névelőjét is átveszi, s ennek ellenére megtartja eredeti szófaját? Aligha, sőt névelő nélkül is főnév a főnév, még ha melléknévből vagy számnévből főnevesedett is (ugyanolyan főnév, mint az *egy* határozatlan névelős).

De itt a következő példa is, amely egy kicsit nyelvitanírásunk pontatlanságáról is vall. Nyelvitanaink ugyanis megemlítik, hogy az értelmező átve-

heti az értelmezett mondatrészként álló szó névutóját is, magáról a névutóról meg azt írják, hogy ez egy *n é v s z ó* ragtalan vagy ragos alakját követő szó. Ezek szerint a névutó állhat melléknév és számnév után is, tehát a melléknévi és számnévi értelmező is átveheti az értelmezett névutóját, vagyis: a két állítás között nincs ellentmondás. Ellentmondás nincs ugyan köztük, de a második állítás nem pontos, így az első is megszorítást kíván. Mert nézük csak a példákat: *A pénz begurult a szekrény alá, a fiókos alá; A pénz szekrény alá gurult, fiókos alá; A lányok mellett ült, a négy mellett; Lány mellett ült, kettő mellett.* Vannak köztük névelős és névelőtlen szóval alkotott névutós szerkezetek. Azt hiszem, elég a névelős szóval alkotott névutós szerkezetekre egyetlen pillantást vetni, hogy belássuk: főnévi szerepű ezekben a mondatokban minden névutós szó, akár van előtte névelő, akár nincs. A redukció törvénye alól tehát ezek sem kivételek: *A fiókos [szekrény] alá > a fiókos alá; (egy) fiókos [szekrény] alá > (egy) fiókos alá; a négy [lány] mellett > a négy mellett; két [lány] mellett > kettő mellett.* Sőt ha megfigyeljük azokat a mondatokat, amelyekben az értelmezői helyzetben álló határozót a volt mennyiségjelző fejezi ki mint már főnévi értelmű és értékű szó, akkor azt is látnunk kell, hogy pl. az értelmezői helyzetű *a négy mellett* számbeli egyeztetés tekintetében éppen nem az *a lányok* taghoz alkalmazkodik, hanem az elmaradt egyes számú *lány* alaptaghoz: *a négy [lány] mellett*, vagyis a redukciós elmélet helyességét, érvényességét bizonyítja. A *kettő mellett* névutós szerkezetben meg a *kettő* alak előfordulása (a *két* mennyiségjelzői használatú számnévi alak helyett) bizonyítja, hogy a szó nem számnévi, hanem főnévi használatú, tehát ez esetben már határozó, vagyis számnévi értelmezője nem lehet a *lány* tagnak. Nem hamarkodjunk el talán a dolgot, ha a névutókkal kapcsolatban már itt kimondjuk: csak főnév, illetve főnévi értékű szó után állhat névutó.

Természetesen a redukcióval kapcsolatos magyarázat nemcsak a névelős, illetve a névutós szóval alkotott jelzős szerkezetek esetében alkalmazható — ezek csak a bizonyítás szempontjából voltak most nekünk fontosabbak —, hanem olyan jelzős szerkezetek esetében is, amelyekben a fölérendelt tag ragos (bármilyen ragot visel is) vagy ragtalan: (*A lánnyal ment moziba, a szöke [lánnyal] > a szökével; (A barátját hozta magával, a kis [barátját] > a kicsit (a kicsi alak használata is az értelmezői tag főnévi jellegét bizonyítja); (A húga érkezett meg, a barna [húga] > a barna stb.*

A redukciós elmélettel még az olyan szerkezetek mibenlétét is magyarázhatjuk, amelyekét a hagyományos felfogással nehezen tudnánk megmagyarázni. Pl. ebben a mondatban: *Eladta a lovait, a szürkéket* — az *a szürkéket* tag is értelmező, de amint látjuk, csak a tárgyrag tekintetében igazodik az értelmezetthez, annak személyragja már hiányzik róla. Ez is azt bizonyítja, hogy az értelmező nem az értelmezett, hanem az értelmezős szerkezet elmaradt fölérendelt tagjának alakí kitevőit veszi fel, vagyis: (*Eladta a lovait, a szürke [lovakat] > a szürkéket.* De ez a változat is magyarázható elméletünkkel: *Eladta a lovait, a szürkéit = Eladta a lovait, a szürke [lovakat] > a szürkéit.*

c) Sőt az is természetes, hogy a redukció törvényével nemcsak a melléknévből és számnévből főnevesült értelmezők mibenlétét magyarázhatjuk (csak azért szorítkoztunk eddig ezekre, mert a szófajváltás bizonyítása is célunk volt), hanem a ma még általában birtokos jelzőieknek tekintett értelmezőkét is: *Kölcsönkértem a tollat, a Péterét = Kölcsönkértem a tollat, a Péter [tollat] > a Péterét.* Ezekre is érvényesnek tartom tehát azt a törvényt,

amellyel pl. a *Kölcsönkértem a Péterét* mondatban az *a Péterét* mondatrész tárgyi vagy az *Azét kérte kölcsön, aki mellette ült* összetett mondatban az *azét* névmási utalószó tárgyi mellékmondatra utaló szerepét magyarázom: a birtokos jelzős szerkezet alaptagjának az elhagyása esetén a volt alárendelt (birtokos jelzői) tag alkalmilag átveszi az alaptag jelentését is (vagyis az egész szerkezet jelentését magába sűríti), átveszi továbbá alaki kitevőit, mégpedig úgy, hogy a birtokszó birtokos személyragja helyett a birtokost kifejező szó rendszerint *-é* birtokjelet kap (ha ez névszó, nem pedig birtokos névmás) — ennek segítségével válik a birtokost és egyben a birtokot jelölő szóvá —, s ehhez veszi fel a birtokszó esetleges viszonyragját, és átveszi a mondatrészi szerepét is (vö. Nyr. i. h.).

Sántít tehát az a magyarázat, amely pl. a *Kölcsönkértem a tollat, a Péterét* mondat *a Péterét* részét birtokos jelzői értelmezőnek minősíti, hiszen a redukció során jelentéstapadás megy végbe, s az *a Péterét* jelentése ez esetben csak ez lehet: 'a Péter tollát'. Az *a Péterét* (vagy akár csak a névelő nélküli *Péterét* alak is) már nemcsak a birtokost nevezi meg, mint egyesek állítják, hanem az odaértett birtokot is kifejezi, arra is utal. S hadd tegyek itt fel egy kérdést: hogyan kerülhetett volna az *-é* birtokjel az értelmezői helyzetű szóhoz, ha ez a szó egy olyan értelmezettnek a birtokos jelzője volna, amelyben sem *-é* birtokjel, sem birtokos személyrag nem szerepel, mint pl. a vizsgált *tollat* szóalakban? Az a magyarázat, hogy mi „megtoldjuk” ezzel a szót, elfogadhatatlan. A birtokjelnek megvan a maga funkciója: a birtokot kapcsolja a birtokoshoz, de csak a birtokos jelzős szerkezet redukciója esetén. Vagyis az *-é* birtokjel a birtokos jelzős szerkezet összevonására szolgáló jelünk. Csak ott fordulhat tehát elő *-é* birtokjeles szó, ahol előbb már volt vagy lehetett volna, illetve ahol lehetne egy birtokos jelzős szerkezet is. S éppen ez a tény bizonyítja a legjobban, hogy a birtokot kifejtő értelmező (*a Péteré*) esetében egy birtokos jelzős szerkezet (*a Péter tolla*) redukációjáról van szó.

d) A jelentésvizsgálat kétségtelenül azt a feltevést erősíti a kutatóban, hogy az értelmezői tag az értelmezettnek alárendeltje, mert a jelzőhöz hasonló módon gazdagítja annak jelentéstartalmát és szűkíti le jelentéskörét.

Ennek a jelenségnek a vizsgálatakor szintén a teljes értelmezős szerkezetből kell kiindulnunk: *csizmát, piros csizmát; ruhát, három ruhát; a tollat, a Péter tollát*. A teljes jelzős szerkezet (*piros csizmát, három ruhát, a Péter tollát*) tulajdonképpen kifejtő magyarázó viszonyt alkot az előtte álló tárgyi taggal, vagyis az a szerepe (ami a mondatok esetében a kifejtő magyarázó tagmondatoké), hogy bővebben kifejtse, megmagyarázza, vagy ha úgy tesszük: értelmezze az előző tag tartalmát. Ez szó szerkezeti szinten és ebben az esetben úgy megy végbe, hogy jelzővel bővítve ismétlődik meg a közlésben ugyanaz a főnévi tag. Szabó Dénes ezt a szerkezetfajtát nyomatékosan kifejtő magyarázó szerkezetnek nevezi (A mai magyar nyelv 283). S mivel a kifejtés olyan jelzős szerkezettel történik, amelynek alaptagja a z o n o s az értelmezett (vagy kifejtendő) taggal, a jelzős szerkezet tulajdonképpen a jelzőkére emlékeztető módon hat az értelmezett tagra. A különbség mégis abban van, hogy ez a hatás n e m k ö z v e t l e n , h a n e m k ö z v e t e t t . A jelző a s a j á t a l a p t a g j á r a , ez esetben az utána álló főnévi tagra hat közvetlenül, így az egész jelzős szerkezet is csak közvetve hathat az értelmezett főnévre: ez pedig éppen mellérendelt mivoltukat bizonyítja. A redukálódott értelmezői alak meg ugyanazt a jelentést sűríti magába, amely az egész

jelzős szerkezetnek a sajátja (ezt a legkétségbevonhatatlanabban az -é birtokjeles értelmező bizonyítja, amely nem csupán a birtokost nevezi meg, hanem a birtokot is kifejezi, ha meg nem nevezi is). Ha az egész jelzős szerkezet esetében is érezzük a jelző jelentéstartalom-gazdagító, illetve jelentéskör-leszűkítő hatását az értelmezettre vonatkozólag — hiszen tulajdonképpen ezért értelmezzük —, hogyne éreznénk akkor, amikor a jelzős szerkezet redukciója folytán az alaptag már nincs jelen, csak a vele azonos mellérendelt (értelmezett) tag! Noha nem vitathatjuk el a redukálódott alak főnévi, illetve az elhagyott alaptagtól származó jelentésárnyalatát sem, talán ez esetben a melléknévi, számnévi és birtokost kifejező (tehát az alárendelt tagtól származó) jelentésárnyalat erősebb, mint a teljes jelzős szerkezet jelenléte esetén. (Nyilván ezért „engedékenyek” e tekintetben egyesek még azok közül is, akik egyébként mellérendelésnek minősítik az értelmezős szerkezetet, amikor ezt állítják: mondattani és szófajtani szempontból mellérendelés az értelmezős szerkezet, jelentéstani szempontból azonban alárendelés.) Csakhogy a mellérendelő szószerkezeti viszony nem változott a redukció során sem, csupán az értelmezői helyzetű jelzős szerkezetben állt be változás: vagyis a redukálódott alak ugyanúgy nem közvetlen determinánsa az értelmezettnek, mint ahogy a teljes jelzős szerkezet sem volt az, tehát szószerkezeti szempontból nem lehet az értelmezett alárendelő tagjának tekinteni. Mindezek az értelmezős szerkezetnek azokra a „kivételes” eseteire is vonatkoznak, amelyekben az értelmezőt szünet (az írásban vessző) sem választja el az értelmezettől (*Ruhát pirosat vett; Búza sok termelt; a tollat a Péterét kérte kölcsön*).

4. Az ún. azonosító értelmező szószerkezeti hovatartozásának megítélésében általában engedékenyebbek a kutatók és nyelvtanírók, mint az előbbi pontban tárgyalt típusában. Rokonságot mutat a mellérendelő szerkezettel — ismerik el —, sőt az ilyen értelmezők kötőszós változatait *kötőszós azonosításnak* nevezik. Károly Sándor azt írja már idézett művében, hogy „az azonosságot kifejező értelmező fogalmi viszony szempontjából mellérendelés, mondatfunkció szempontjából alárendelés” (20). Miután „megtámogatta” a hagyományos (az értelmezőt alárendelésnek minősítő) felfogást, szükségesnek érzi, hogy rámutasson: az értelmező azonosító típusának a közvetett viszonyt kifejező szószerkezethez is köze van, mert „az értelmezős szerkezet kapcsolt tagja is ugyanolyan viszonyba lép egy harmadik taggal, mint az értelmezős szerkezet kapcsoló tagja: látta Mátyást, a királyt = látta Mátyást + látta a királyt . . .” (i. m. 22). Tehát az értelmezőnek és az értelmezettnek az egy közös taghoz való kapcsolódását elismeri a szerző, de közben kitart a mellett az álláspontja mellett, hogy a *Mátyást* és a *királyt* szerkezettagok között közvetlen viszony van. Vagyis elismeri, hogy az azonosító szerkezetek halmozott mondatrészek, tehát mellérendelő szerkezettagok, ugyanakkor azonban az értelmezői tagot az értelmezett jelzőjének, tehát alárendelt tagjának is tartja (ezért ír „kapcsolt” és „kapcsoló” tagokról). Megvallom, nem tudok ezzel a kettős felfogással mit kezdeni, de talán megértem a szerzőnek ezt az álláspontját, ha tovább olvasom a fejtegetését: „Ha a szerkezeti tagoknak egymáshoz való viszonyát nézzük, határozottan a közvetlen viszonyt kifejező többi szerkezetek közé kell iktatnunk őket (kiemelés tőlem -- J. I.). Ha a szerkezet tagjainak egy harmadik, kívül álló taghoz való viszonyát nézzük, azaz ha már nemcsak mint szószerkezetet, hanem mint szószerkezetcsoportot nézzük, akkor meg-

állapítható a közvetett viszonyú szerkezetekkel való rokonság” (i. h.). A szerzőt tehát egyrészt az készítette erre az álláspontra, hogy magát az azonosítást is determinációnak (alárendelésnek) fogta fel (vö. i. m. 20); de bizonyára az is befolyásolta, hogy az előző pontban tárgyalt három értelmezőfajtát hátravetett jelzőnek, tehát minden kétséget kizáróan az értelmezett alárendelő szerkezettagjának tartotta. Mi ezt az utóbbi kérdést már — legalábbis itt — lezártuk: bebizonyítottuk, hogy ez a felfogás sokkal több ellentmondást vet fel, mint amennyit a mienk ellen fel lehet hozni. Ami pedig az azonosítás alárendelő jellegét illeti, arra a következő a válaszom: 1. az azonosítás a mondatok esetében mellérendelés, miért lenne alárendelés a szószerkezetek esetében? 2. a mellérendelő szerkezetek között nemcsak kapcsolatosak, kizáró ellentétesek és választók vannak, hanem megszorító ellentétesek, következtetők és okadó magyarázók is, amelyekben a két mellérendelt tag egymáshoz való viszonya szintén nem kölcsönös jellegű, ugyanúgy, mint az azonosítás esetében; miért zárnánk hát ki az azonosítást? 3. milyen alapon sorolnánk az azonosító tagot az alárendelő szerkezettagok közé, amikor ezek az alárendelésnek még néha azt a — szintén kétségbevonható — próbáját sem állják ki, hogy „visszatehessük” őket kijelölő jelzői helyzetükbe? Ez utóbbi kérdéssel kapcsolatban hadd jegyezzük meg, hogy az a király, Mátyás -féle szerkezetből még alkothatnánk Mátyás király szerkezetet, mert itt az értelmezőnek nem annyira azonosító, mint inkább — persze közvetett — megszorító jelentése van az értelmezettel való kapcsolatában, hiszen a személynév a tágabb jelentéskörű király szó értelmét pontosabbá teszi; de a Mátyás, a király -féle szerkezetből — ha nem lehetetlen is — már nehezebben képzelhető el az a király Mátyás szerkezet megalkotása, a Jancsi, a barátom szerkezetből meg nem is alkothatunk a barátom Jancsi típusú jelzős szerkezetet.

Tudom, hogy amit a következőkben elmondok, nem érv, de ide kívánkozok. Magyar szakos egyetemi hallgatóim nagy része — noha mindnyájan meg t a n u l t á k, hogy az értelmező alárendelő szerkezettagja az értelmezettnek — néhány hónap múlva ugyanúgy mellérendelőnek minősítette a két tagot, mint az előadások és a gyakorlatok előtt. Ebben a mondatban: *Egy dologról nem szabad megfélekezni, a férjnek a feleség iránti ellenszenvéről — a dologról és az ellenszenvéről tagokat a megfélekezni igenévi alanyhoz tartozónak minősítették mint mellérendelőket. Azon kívül, hogy megérte n i sohasem tudták igazán a hagyományos felfogást, nem kis része van ebben annak a ténynek is, hogy a mondatok esetében a magyarázók a mellérendelők közé tartoznak, s ez a mondat is olyan két nagyobb egységből áll, amelyek közül az első vitathatatlanul mondat értékű, de talán nem kerülünk messze az igazságtól, ha megkockáztatjuk azt az állítást, hogy a második egység — a szerkezetes értelmező — szintén felfogható olyan hiányos mondatnak, amelybe az első mondat alanya és állítmánya odaérthető. S ha ilyenek fogjuk fel, vajon nem magyarázóknak, tehát mellérendelőnek minősítjük-e? Sőt nem is az azonosító magyarázók, hanem inkább a magyarázók megszorítva kifejtő fajtájához sorolhatnánk, hiszen nem az azaz, hanem a mégpedig kötőszó illik közéjük. Ez a példa is azt mutatja, hogy az azonosítóknak tartott értelmezők nem mindig azonosítást fejeznek ki, hanem néha megszorítva fejtik ki pontosabban az értelmezett fogalmát. Elsősorban azokban az esetekben tapasztalható ez, amelyekben az általánosabb, tágabb jelentéskörű fogalmat egy konkrétábbal, szűkebb jelentéskörűvel értelmezzük, mint, pl. ebben: „Egy madár suhant el mellettünk, (mégpedig) egy bagoly.” Az értelmező meg-*

szorító hatása — ezt ismét hangsúlyozom — ebben az esetben is k ö z v e t e t t, n e m p e d i g k ö z v e t l e n, mint pl. a *bagoly madár* esetében a jelzőé.

5. Az ún. határozói értelmező sem más tulajdonképpen, mint a hagyományosan azonosítónak nevezett és jelzőinek tartott értelmező; az eltérés köztük csak annyi, amennyi a határozói és a többi szerkezettag között: vagyis csupán arról van szó, hogy a határozónak *több kifejezési formája van*, mint a többi mondatrésznek, pl. az alanynak, állítmánynak, tárgyának. (Jelzői értelmezőről egyébként nem is beszélhetünk, mert a jelző kötött szerkezettag, így nem kerülhet értelmezői helyzetbe; tehát az értelmezői helyzetű jelzőnek vélt tagok nem jelzők, hanem az értelmezettel azonos szerepű, velük mellérendelést alkotó tagok — állapította meg Deme László is akadémiai nyelvtanunkban [MMNyR. 2: 483].

Ha tehát a határozói értelmező alaki tekintetben nem mindig egyezik az értelmezettel, az teljesen érthető, hiszen a határozót nemcsak ragos névszóval s a névszón is nem csupán egyfajta raggal fejezhetjük ki (mint pl. a tárgyat), hanem többfajta raggal, sőt több módon (határozószóval határozói igenévvel, névutós névszóval stb.). Érthető és megmagyarázható hát, ha pl. a *fent*, a *dombon* szerkezetben egy határozószó és egy határozói viszonyragos névszó, vagy pl. a *gyorsan*, *futva* szerkezetben egy határozóragos névszó és egy határozói igenév kerül egymással értelmezős szerkezetbe. Vagy talán a tárgyi értelmezők között nem találkoznunk olyan alakulatokkal, amelyekben ragtalan tárgy ragossal alkot hasonló szerkezetet (pl. „Kérem a *kalapom*, a *zöldet*”; A „*húst mind megette*”)?

Természetesnek vehetjük tehát azt is, hogy a határozói értelmező és az értelmezettje egymással mellérendelő viszonyban van, s így egy közös fölérendelt taghoz tartoznak alárendelt tagokként. Ezt a tényt általában mások sem igen vitatják, jóllehet nem is igen hangsúlyozzák annak ellenére sem, hogy a szóban forgó értelmezőket az azonosító (*azaz, vagyis*) és a megszorító (*mégpedig*) kötőszókkal való kapcsolódásuk miatt magyarázó, halmozott mondatrészeknek tartják (vö. MMNyR. 2: 169).

6. És mi lesz az értelmezői mellékmondat? — kérdezhetnénk ezek után joggal. Az értelmezői mellékmondat olyan mellékmondat, amely az értelmezői helyzetű utalószót k ö z v e t l e n ül (alárendelt módon) fejt ki — vagyis az utalószóéna megfelelő szerepű mondatrészt mondat alakjában fejezi ki — az értelmezett főnévi tagot pedig az utalószó segítségével, vele szoros egységben k ö z v e t v e értelmezi. Mondatrészi értéke tehát megegyezik az értelmezői helyzetű utalószóéval, sőt az utalószó értelmezett tagjáéval is. De nézzük meg mindezt egy példán! *Kihívtam a szerelőt, azt, akit ajánlottak*. Ebben az *a szerelőt* és az *azt*: mellérendelő szerkezetet alkotó tárgy, ugyanúgy, mint ebben a mondatban: *Kihívtam a szerelőt, az ajánlottat*. Mivel azonban az *azt* önmagában nem értelmezi kellőképpen a főmondat *a szerelőt* tagját, ezt az utalószói tárgyat mellékmondatl — természetesen tárgyi mellékmondatl — fejezzük ki (ugyanúgy, mint azokban az alárendelő összetett mondatokban, amelyeknek főmondatában az *azt* nem áll értelmezői helyzetben egy vele mellérendelő szószerkeztet alkotó értelmezettel, hanem csak önmaga tölti be a tárgy szerepét, illetve a tárgyi mellékmondatra utal). A mellékmondat tehát k ö z v e t l e n ül fejezi ki az *azt* utalószói tárgyat, viszont az *azt, akit ajánlottak* egység k ö z v e t v e értelmezi az *a szerelőt*

tárgyat. A rendszerben tehát nincs ellentmondás ebben az esetben sem a szó szerkezetet alkotó értelmezőhöz képest.

Természetesen ha az utalószó az a szerelőt tag előtt áll (*Azt a szerelőt hívtam ki, akít ajánlottak*), akkor a mellékmondatot — az utalószó kijelölő jelzői helyzete alapján — kijelölő jelzőinek minősítjük. Ha meg nincs utalószó a főmondatban (*Kihívtam a szerelőt, akít ajánlottak*), akkor elsősorban szintén kijelölő jelzőinek ajánlatos minősíteni a mellékmondatot (olyannak, amelynek a főmondatából hiányzik az utalószó). Nem zárható ugyan ki az a lehetőség sem, hogy olyan tárgynak fogjuk fel, amelynek az utalószava értelmezői helyzetű lehetne. Megjegyezzük azonban, hogy ezek már átmeneti típusok. Ha ugyanis nincs jelen az értelmezői helyzetű utalószó, akkor nincs mihez közvetlenül kapcsolni a mellékmondatot; márpedig a főnévi értelmezettel elsősorban az utalószó alkot mellérendelő szerkezetet, a mellékmondat csak az utalószónak alárendelt kiegészítőjeként lép a főnévi értelmezettel mellérendelő viszonyba. A főnévi értelmezett és a mellékmondat között tehát közvetlen alárendelő viszony nem lehet, hiszen a mellékmondat nem a főnévi tárgyat fejezi ki, hanem azt a tárgyat, amelyet a főmondatban az *azt* utalószó helyettesít, s amely — az utalószóval együtt és annak révén — csak értelmezheti a főnévi tárgyat. Ezért jobb, ha az utalószó nélküli mondatokat jelzőiknek, nem pedig értelmezőiknek fogjuk fel.

Ha az értelmezett tag pl. névmás vagy más olyan szó, amely elé nem tehetünk utalószót, de utána igen, akkor a mellékmondatot az értelmezettnek megfelelő mondatrészi értékűnek tartjuk abban az esetben is, ha nincs jelen az utalószó; pl. a *Velük menj moziba* (azokkal), *akik oly szívesen hívnak* mondat mellékmondatát társhatározói értelmezőinek. Ezek azonban szintén nem szabályos értelmezőiek: átmenetet alkotnak a határozói utalószósak (*Azokkal menj moziba, akik oly szívesen hívnak*) és a szabályos határozói értelmezőiek között (*Velük menj moziba, azokkal, akik oly szívesen hívnak*).

Hasonlóképpen járunk el a többi mellékmondatfajta esetében is: nem eleve jelzői értelmezői szerepűnek, hanem az utalószó helyzetének megfelelő mondatrészi szerepűnek fogjuk fel őket. Természetesen lehetnek így a mellékmondatok jelzői értelmezőiek is, ha az utalószó az értelmezős szerkezetben jelzői helyzetű, mint pl. ebben: *Kihívtam a szerelőt, azt a szerelőt, akít ajánlottak*. Ebben az alárendelő összetett mondatban ugyanis az értelmezős szerkezet szerkezetes értelmezőjének alárendelt tagját, mégpedig jelzőjét fejezi ki a mellékmondat. (Ebből talán nyilvánvalóvá válik az is, hogy az *azt a szerelőt* szerkezetitípust — Szabó Dénestől eltérően — nem tartom mellérendelőnek, mert az *azt* mutató névmás ma már közvetlen determinánsa a főnévi tagnak, ugyanúgy, mint az *olyan ruhát* szerkezetben az *olyan a ruhát*-nak. Egyébként a sokat hangoztatott alaki egyezés sem minden ragra érvényes minden helyzetben; vö.: [a könyvnek] a z o k a t a lapjait!)

Az a tény, hogy a mondatok között megkülönböztetünk értelmezői mellékmondatot is, a szó szerkezetek esetében ellenben az értelmezettel mellérendelő szerkezetet alkotó tagnak tekintjük az értelmezőt, nincs ellentmondásban egymással: az értelmező mint szó szerkezeti tag csak mellérendelő viszonyban lehet az értelmezettel, mert — mint már említettük — a jelző önmagában értelmezői helyzetbe nem kerülhet a főrendelt tagjához való kötöttsége miatt; a mellékmondat azonban — mivel az az utalószó, amellyel alárendelő viszonyban van, a szerkezetes értelmezőben jelzői helyzetű is lehet — lehet jelzői értelmezői is.

7. Összefoglalásul az eddigiek alapján a következőket bátorkodnám (másokkal együtt) kijelenteni, illetve javasolni:

1. Az értelmezős szerkezetben az értelmezett és az értelmező mellérendelő viszonyban van egymással, tehát mindkettő alárendelő tagként kapcsolódik egy közös alaptaghoz.

2. Az értelmezőnek a magyarázó szerkezetek között van a helye mint kifejtő magyarázó fajtának, esetleg az azonosító és a megszorító típust is megkülönböztetve egymástól (egyébként a rendszerezési kérdésében sok tekintetben támaszkodhatnánk Szabó Dénes idézett nyelvtanára).

3. Az értelmezői mellékmondatokat ne eleve jelzői értelmezői, hanem olyan mellékmondatnak tekintsük, amely mondatrészkifejtő szerepe tekintetében megfelel az értelmezettel értelmezői viszonyban álló utalószó mondatrészi szerepének; utalószó hiánya esetén pedig: ha a hiányzó utalószó a jelzett szó elé is tehető, jelzőinek, ha nem, akkor az értelmezett tag mondatrészi szerepének megfelelő értelmezői mellékmondatnak minősítsük a szóban forgó mellékmondatot (Szabó Dénes munkája ebben a tekintetben is alapnak tekinthető).

4. Bár a régi — az *értelmezett* és az *értelmező* — megnevezést használom e cikkben, ezzel nevezéstani kérdésekben nem kívántam állást foglalni; a helyes *terminológia* kialakításához további vizsgálatokra lenne szükség.

Ezeknek az elveknek az elfogadásával, illetve javaslatoknak a megvalósításával nemcsak az értelmezőkkel kapcsolatos funkcionális és rendszertani ellentmondásokat számolhatnánk fel, hanem egyúttal más olyan rendszertani ellentmondásokat is megszüntetnénk, amelyek más nyelvtani kategóriákat is érintenek; többek között az alá- és mellérendelő szószerkezetek, az alá- és a mellérendelő mondatok osztályozásában tapasztalható ellentmondásokat. Sőt az a tény, hogy az eddig melléknévnek és számnévnek tekintett értelmezők is tulajdonképpen főnevek, egyben azt is bizonyítja: a hozzájuk járuló viszonyragok csak abból a szempontból nézve „névszóragok”, hogy a főnév is a névszók csoportjába tartozik, egyébként *főnévragok*, mert csak főnevekhez vagy redukció útján főnevesedett szókhöz járulhatnak.

Jakab István

Latin (görög) eredetű szavaink viselkedési törvényszerűségei

1. Régóta foglalkoztat ez a téma, gyűjtöm hozzá az anyagot. Azonban nagyon kevés olyan előtanulmányra támaszkodhatok, amely — akárcsak érintőlegesen is — az általam vizsgált szempontokból foglalkoznék vele. Dolgozatom így szükségszerűen vázlatos, helyenként hiányos is lesz. Azonban minden kockázatossága ellenére is fontosnak és időszerűnek érzem a vele való foglalkozást. Anyanyelvünkben, különösen a tudományos nyelvben nagy és egyre növekvő mennyiségben használunk latin (görög) eredetű szavakat. A latinos műveltség viszont visszaszorulóban van napjainkban. Csökken a latinul tanulók száma. Egyebek mellett ezért is van nagyobb szükség arra, hogy figyelmet fordítsunk azokra az alapvető törvényszerűségekre, amelyek a latin szavaknak anyanyelvünkben való használatával kapcsolatban az idők folyamán kialakultak. Egyre kevésbé lehet támaszkodni arra a spontán segítségre, amelyet a latin nyelv ismerete természetesen nyújtani tud.

A kérdés vizsgálatát ajánlatosnak látszott kiterjeszteni néhány nagy fontosságú európai nyelvre is. Mindegyikükben az adott nyelv jellegzetességéhez igazodó, világosan körülhatárolható viselkedésrendszer figyelhető meg a latin szavaknak a befogadó nyelvbe való beilleszkedésével kapcsolatban. Ennek a fényében plasztikusabban rajzolódnak ki a magyar nyelvben e téren kialakult törvényszerűségek.

Az is indokoltta teszi a szélesebb körű tájékozódást, hogy a latin szavaknak az egyes nyelvekben kialakult beilleszkedési szabályszerűségei hatottak egymásra, így a magyar nyelvre is.

A latin eredetű szavak vizsgálatában nem vezettek szigorú értelemben vett származtatási szempontok. Nemcsak a közvetlenül a latinból átvett szavakra terjesztjük ki az elemzést, hanem a vizsgált nyelvekbe más nyelvek közvetítésével bekerült latin (görög) szavakra, valamint azokra a szavakra is, amelyeket a nyelvérzék latin (görög) eredetűnek tart. A beilleszkedés szabályai ugyanis — ahogy majd látni fogjuk — minden latin eredetű vagy ilyen eredetűként felfogott szóra egyaránt kiterjednek.

Vizsgálatunk lényegében csak a hangtan (helyesírás) és az alaktan területére terjed ki. A latin eredetű szavak mondattani viselkedésében ugyanis nem figyelhetők meg jelentős egyedi sajátosságok. A latin szavak használatával kapcsolatos nyelvtisztasági, stilisztikai kérdésekkel viszont e dolgozat keretében nem foglalkozhatunk.

Az elemzést néhány alapvető hangtani: kiejtési és helyesírási probléma vizsgálatával kezdjük. Ezt követően az ige és néhány névszó (főnév, melléknév) viselkedési szabályaival foglalkozunk.

2. A hangtani ugyanúgy, mint a később végzendő szótani (igékre, névszókra kiterjedő) elemzés esetében is, a franciával való kezdés látszik a legcélravezetőbbnek. A francia nyelv ugyanis a vizsgált jelenségek mindegyikében kisebb-nagyobb mértékben hatott a többi nyelvre.

A kiejtés szempontjából főleg azokkal a jellegzetességekkel kell foglalkoznunk, amelyek a klasszikus latin ejtéstől nagyobb mérvű eltéréseket mutatnak.

1. A franciában a *c* betűvel írt hang folytatása *sz* vagy *k*, mindkettőnek a helyesírási jele továbbra is a *c* betű.¹

a) A *c* betű *sz*-nek hangzik, ha utána *e*, *i*, *y* betűvel jelzett hang következik: *cept*, *civil*, *cent*, *cygne*, *lucid* (ejtsd: sze/p/t, szivil, szan, sziny, lüszid).

A *c* betű minden egyéb esetben *k* hangot jelöl: *couronne*, *octobre*, *avec* (kuron, oktober, ávek).

b) A *ti* szótag utóda, ha utána magánhangzó következik, *szi*-nek hangzik: *nation*, *rational* (naszion, raszionál).

2. Az angolban a *ci*, *ce* betűkapcsolatok *c* eleme szintén *sz*-nek hangzik: *civil* (szivil), *central* (szentrl).

A *ti* betűkapcsolat olvasata *s*: *nation* (nésn) *rational* (resnl).

A *c* betű *k* hangértékű folytatója az angolban is megmarad *c*-nek: *curator*, *consul*, *octave*.

3. Az eddig tárgyalt *sz* értékű *c* betűnek a németben *c* hang felel meg, helyesírási jele a *z*; *Zentrum*, *Zirkus*, *Zivil*.

¹A kiemelt betűket dőlt, a hangokat félkövér betűvel különböztetjük meg. A hangok, szavak kiejtésének a jelölését csak elnagyoltan akarjuk elvégezni, ezért megelégszünk a jelenlegi magyar helyesírás alapján nyugvó átírásukkal.

A *k* értékű *c* betű *k*-nak felel meg. Helyesírási jele is *k*; *Kasus*, *Konsul*, *Konkurrent*. (A *c* csak a hehezetes ejtésű *ch* formában maradt meg főleg görög eredetű szavakban: *Chemie*, *Charakter* stb.).

A francia *szi* értékű *ti* betűkapcsolat a németben *ci* hang értékű, de megőrzi a latin írásmódot: *Nation*, *rational*.

A latin *ae* betűkapcsolat folytatója a németben *ä*: *Cäsar*.

4. Az oroszban: a francia *sz* értékű *c* betű, ill. *ti* betűkapcsolat magánhangzója *c* hangértékű, helyesírási jele: ц центр, цирк, нация, рациональный.

A *k* hangértékű *c* helyesírási jele: *k* консул, контакт.

NB! A latin (görög) *h* folytatója az oroszban a *g* betű, *g* hangértékkel: *humanizmus*, *Horatius*: гуманизм, Гораций.

A latin, görög *eu*, *au* folytatója az oroszban *jev*, *av*: Европа, Аврора. Ez a jelenség a bizánci görög ejtés folytatásának látszik.

5. a) A magyarban a ma érvényben levő helyesírási szabályok szerint a *c* hangértékű latin *c* betűt és a *ci* hangértékű *ti* betűkapcsolat magánhangzóját egyaránt *c* betűvel írjuk és *c* hangnak ejtjük: *szociális* (a *socius*-ból), *racionális* (a *ratio*-ból). A *k* hangértékű latin *c* betű utóda a *k* hangértékű *k* betű: *Kurátor*, *rektor*, *konzul*.

E téren azonban egészen napjainkig bizonyos ingadozás figyelhető meg. Az akadémiai helyesírási szabályzat ugyan már 1832-ben kimondja, hogy „Azon idegen szavak, melyek polgári just nyervén, nálunk az életnyelvbe, ha változatlanul is, általmentek, magyar szavak gyanánt iratnak”.² Az „életnyelv”-hez való tartozás megítélésében azonban jelentős eltérések vannak. Jókai még *volcan*-t, *respublica*-t ír, (Petőfi, kora ejtését követve már *respubliká*-t). Jókai az *információ*-t még latinosan *informatio*-nak írja. Más típusú példákat is megemlítve: a *szenzitív*-et *sensitiv*-nek írja; a *filozófus* nála, a régies helyesírást megtartva és a szót németesen lerövidítve: *philosoph* stb.

A klasszika filológiai (vagy éppen classica philológiai) szakirodalomban általában még ma is *declinatio*-nak írjuk a *deklínáció*-t (névragozás) és *coniugatio*-nak a *konjugáció*-t (igeragozás).

b) Néhány mondatot kell még szentelni egy sajátos magyar kiejtési-helyesírási problémára: ez a *s* és *sz* hangok írása. A latin betűvel író nyelvekben általában a magyar *sz* hang megfelelőjét az *s* betű fejezi ki. Ha használják a magyar *s* hangot, akkor azt betűkapcsolat vagy valamilyen diakritikus jel fejezi ki: francia *ch*, angol: *sh*, német *sch*, lengyel: *sz*, cseh: *š* stb.

A többi európai nyelvtől eltérő magyar *s*-ezésről már Comenius is megemlékezik.³

Ez a sajátos jelenség abban leli magyarozatát, hogy a magyarországi írásbeliség kialakulása idején, az Árpád-házi királyok korában a latin betűk hangértékének a kialakulására a velencei olasz papok kiejtésbeli sajátosságai nyomták rá a bélyeget. Az akkori (részben még a mai) velencei ejtésben a latin *s* betűvel írt szóvégi mássalhangzókat a mai magyar *s* hanggal azonosítható hangnak ejtették. Ugyanígy ejtették a szó eleji *st*, *sc*, *sp* betűkapcsolat első mássalhangzóját is.⁴ Ezért a mai magyar nyelvben otthonosságot szerzett

² Szemere Gyula: Az akadémiai helyesírás története (1832—1954). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974. 207—8.

³ Comenius, Amos: Grammatica Janualis. Cap. II. 21. Patak, 1652. Idézi Bakos József: „Comenius mint az összevető nyelvi elemzés úttörője In: Összevető nyelvvizsgálat, nyelvoktatás. Tankönyvkiadó, 1972. 84.

⁴ Pais Dezső fejtette ki ezt ilyen részletességgel egy Eötvös kollégiumi szeminárium órán. Vö. még: Bárczi Géza: A magyar szókinés eredete. Budapest, 1958. 103.

szavakban, ilyen helyzetekben s hangot ejtünk (és s betűt írunk). Pl.: *docens, infáns, szenátus, státus, István, skrupulózus, spekulál*.

Az **st sp** ejtés az előképzők után is megmarad: *instancia, instrumentum, aspiráns*.

A szó eleji és a szóközi latin **sz** a magyarban is általában megmarad: *szenátor, szociális, disziplína, asszimilál, klasszikus* stb.

A klasszikus latinhoz való közelséget fejez ki az **sz**-es ejtés a személynevekben: *Vergilius, Horatius, Tacitus*. Kétféle ejtése van a következő szavaknak aszerint, hogy hónapnevek vagy személynevek: *Junius, Julius, Augustus*.

A későbbi, főleg irodalmi, tudományos nyelvi közvetítéssel **sz**-es ejtéssel és **sz**-es írással kerültek át nyelvünkbe egyes latin szavak: (kategórikus) *imperativusz, káriesz, mínusz, plusz* stb. Itt kell megemlíteni a *cirkusz* szót is.

Bizonyos esetekben ingadozás figyelhető meg egyes szavak ejtésében, részben írásában is: *Aeneas*: mai általánosan elfogadott ejtése: *Énéasz*, régies, népies ejtése: *Énéás*. *Darius* kétféle ejtése: *Dáriusz* és *Dárius* (kincse). Kétféle ejtése és írása van a latin *senatus* mai magyar folytatójának: *szenátus* (ez a hivatalos) és *szenátusz*.

Két magánhangzó közti, bizonyos esetekben magánhangzó előtti **s** betű magyar hagyományos ejtése (minden valószínűség szerint német hatásra) **z**. Ezt a **z** hangot őrzik a következő latin jövevényszavaink: *mizéria, mobilizál, menza, penzum*.

A latin **sz** hang **z**-n keresztül **zs**-vé lett a magyar *rózsa, zsold, zsoldár* szavunkban.

3. A szófajok közül először az igék beilleszkedési sajátosságaival foglalkozunk.

A latin (vagy latinnak érzett) igék nyelvenként más-más módon illeszkedtek be az átvevő nyelvekbe. Beilleszkedésük szabályrendszere a magyarban a legárnyaltabb. Eredeti jellegzetességeik a magyarban maradtak meg a legteljesebben.

1. A franciában a latin főnévi igenév (infinitivus) **-re, -ere** flexiójának öröksége, hogy minden francia infinitifben megtalálható az **r** elem.

A latin igeragozás (konjugáció, a továbbiakban: konj.) típusainak emlékét az alábbi, nem mindenben következetes jellegzetességek őrizték meg:

	latin	francia	
I. konj.	-āre	-er	} <i>amare-aimer, donare-donner</i>
II. konj.	-ēre		
III. konj.	-ere	-re	} <i>flere-pleurer, audere-auser</i>
IV. konj.	-ire	-ir	
			<i>rumpere-rompre, vendere-vendre</i>
			<i>dormire-dormir, finire-finir</i>

Természetesen sok kivétel is akad: *videre-voir, velle-vouloir, complere-completer* stb.

2. Az angolban a latinból származó igék, a latin participium perfectum tövére utaló, jellemző infinitivuszi végződése az *ate*: *demonstrate, operate, concentrate, cultivate, culminate*. Ezenkívül találunk sokféle egyéb végződést is.: *to disput, annex, control, realize, function* stb.

3. A németben **-ieren**, az oroszban **-osamь** végződést találunk a latin eredetű igék főnévi igenévében:

<i>organisieren,</i>	<i>operieren,</i>	<i>basieren,</i>	<i>kontrollieren</i>
организовать,	оперировать,	базировать,	контролировать

Ezek a végződéses a németben is, az oroszban még fokozottabb mértékben produktív igeképzővé váltak, és nagyon sok idegen eredetű szóhoz járulnak igeképzőként: *differenzieren*—дифференцировать, *normieren*—нормировать, sőt: тренировать, интервьюировать stb.

4. a) A magyarban tükröződik a legkövetkezetesebben — bár bizonyos eklekticitással — a latin igeragozás rendszere.

A magyar igealak a latin igék jelen idejű (praesens imperfectum) egyes szám első személye szerint alakult. Így azonos csoportba kerültek az I. konj. hoz tartozó összes ige utódai mellett a III. konj.-hoz tartozók közül azoknak a folytatásai, amelyekben az -o flexió előtt nem áll i hang. Külön csoportba kerültek a II. konj.-hoz tartozó (-eo végű) igék leszármazottai. A harmadik csoporthoz azok a magyar igék tartoznak, amelyeknek a latin elődei -io végűek: a IV. konj.-hoz tartozó igék mind és a III. konj.-hoz tartozó igék egy része.

b) 1. Csoport: latin végződés -o, magyar végződés -ál

simulo (I.): *szimulál*, *determino* (I.): *determinál*⁵

dominor (I.): *dominál*

emitto (III.): *emittál*, *ago* (III.): *ágál*, *reagál*

dirigo (III.): *dirigál*, *pono* (III.): *ponál*, *exponál*

NB!: Az -io végű, I. konj.-hoz tartozó igék magyar végződése a latin tőhangot őrzi: *denuntio* I.: *denunciál*. A IV. konjugációtól való különbözőségük — amint látni fogjuk — jól kitűnik a participium imperfectum képzésénél.

2. Csoport: latin végződés: -eo, magyar végződés: -eál

absorbeo: *abszorbeál*, *doleo*: *kondoleál*, *video*: *revideál*.

3. Csoport: latin végződés -io, magyar végződés: -iál

definio (IV.): *definiál*, *convenio* (IV.): *konveniál*, *expedio* (IV.): *expediál*

illetve: *percipio* (III.): *(ap)percipiál*, *facio* (III.): *dezinficiál*

c) A participiumokról (melléknévi igenevekről) a következő fejezetben lesz még szó; itt csak a fent megfigyelt viselkedési mód sajátos korrekciójára való utalás miatt foglalkozunk a participium imperfectum (folyamatos melléknévi igenév) magyar utódjaival.

A fenti I. csoport, amely *ā* tövű I. konj.-hoz tartozó és vegyes tövű, III. konj.-hoz tartozó igék utódait egyesítette, a part. imperfectum szempontjából szétválak. E sajátos területen a magyar utódszavak teljes következetességgel tükrözik a latin előd végződéseit:

I. konj.: -*ans*: *szimuláns*, *determinás*, *domináns*

II. konj.: -*ens*: *valeo*: *polivalens*, *ambivalens*; *abstineo*: *abstínens*; *doceo*: *docens*; *emineo*: *eminens*; *doleo*: *indolens*.

III. konj.: -*ens* (nem -*io* végűek): *ago*: *agens*; *dirigo*: *dirigens*; *expono*: *exponens*,

⁵ Itt nem szó szerinti megegyezésről van szó; a latin alak egyes szám első személyű, a magyar alak egyes szám 3. személyű. Ez a jelölési mód megegyezik a magyar szótári hagyományokkal, ugyanakkor jól rávilágít a latin és a magyar végződés összefüggéseire is.

IV. konj. + -io végű III. coni.: -iens; *expedio: expediens; facio: koefficiens; orior: oriens*

d) Az -ál igeképző meglehetősen produktív képző lett nyelvünkben. Olyan esetben használjuk, amikor a szógyököt (joggal vagy alaptalanul) latin (görög) eredetűnek, mindenesetre idegennek érezzük: *motivál, gesztikulál, kulminál, idealizál, lokalizál*; sőt: *demilitarizál, deheroizál, debütál, fumigál* stb.

4. A névszók általában több problémát vetnek fel, mint az igék. Közülük azonban csak a szempontunkból nagyobb jelentőségűekkel foglalkozunk.

1. a) A francia névszók túlnyomó többsége, mint a francia szókinésé általában, a latinból, főleg a vulgáris latinból származik.

A francia névszók származtatásában általában — a nominativushoz (alanyesethez) képest igen sok esetben szótagbővülést és ezzel kapcsolatos hangváltozásokat is mutató függő esetekből kell kiindulni. Általában a tárgyesetet (accusativust) szokás alapul venni. Az alanyeset csak személy- és méltóságnevekben (*homo-homme*), ill. tudományos szövegekben használt szavakban (*prae-fatio-préface*) szolgált az átvétel alapjául.⁶

A szókezdő mássalhangzók általában megmaradtak.⁷ A szóvégi -m, s hang általában lekopott, a t hang elég makacsul megmaradt.⁸ A magánhangzók sorsát viszont hangsúlyos vagy hangsúlytalan voltak határozta meg.⁹

b) A latin hangsúly (néhány hangsúlyos egy szótagú szó kivételével) sohasem esett a szó végére, hanem az utolsó vagy utolsó előtti szótagra. A hangsúlytalan utolsó (vagy utolsó két) szótag sorsa általában az elsorvadás volt, a hangok részben eltűntek, részben megváltoztak. Az eltűnt hang — az esetek többségében — ki nem ejtendő betűk formájában hagyott magáról emléket.

Néhány példa:

a latin szó	tárgyesete (accusativus) a hangsúlyos magánhangzó kiemelésével	francia folytatás
<i>natio</i>	<i>nationem</i>	<i>nation</i>
<i>murus</i>	<i>murum</i>	<i>mur</i>
<i>caelum</i>	<i>caelum</i>	<i>ciel</i>
<i>dens</i>	<i>dentem</i>	<i>dent</i>
<i>bonus</i>	<i>bonum</i>	<i>bon</i>
<i>contentus</i>	<i>contentem</i>	<i>content</i>
<i>princeps</i>	<i>principem</i>	<i>prince</i>

c) Azokban a személynevekben, amelyekben a latin alanyeseti formához képest bővülést találunk, ennek a bővülésnek az oka a fenti törvényszerűség.

<i>Cicero</i>	<i>Ciceronem</i>	<i>Ciceron</i>
<i>Varro</i>	<i>Varronem</i>	<i>Varron</i>
<i>Cato</i>	<i>Catonem</i>	<i>Caton</i>

⁶ Tamás Lajos: Bevezetés az összehasonlító neolatin nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest, 1969. 82.

⁷ Tamás Lajos i. m. 60.

⁸ Tamás Lajos i. m. 57, 58, 89.

⁹ Tamás Lajos i. m. 44.

Sajátos helyesírási problémát is vetettek fel a következő tulajdonnevek francia változatai:

<i>Horatius</i>	<i>Horatium</i>	<i>Horace</i>
<i>Maxentius</i>	<i>Maxentium</i>	<i>Maxence</i>

d) Van azonban példa arra is, hogy a teljes latin név megmarad (némi változással: *Caesar: César; Venus, Marius, Metallus* (űsz ejtéssel).

e) A latin participium imperfectum (folyamatos melléknévi igenév) további sorsa is a fenti példákhoz hasonlóan alakul:

<i>eminens</i>	<i>eminentem</i>	<i>éminent</i>
<i>diligens</i>	<i>diligentem</i>	<i>diligent</i>
<i>elegans</i>	<i>elegantem</i>	<i>élégant</i>

Részben képzőként is megtaláljuk a fenti két variáns közül az *-ant* formánst közvetlen latin előzmény nélküli francia szavakban is: *galant, pedant, charmant*; részben nyelvtani eszközként is, mint a francia *participe présent* (folyamatos melléknévi igenév) képzőjét: *parlant, mangeant, dormant*.

2. Ennek a franciában kialakult formánsnak változata terjedt el a legtöbb európai nyelvben (a magyar kivételével!).

Angol példák: *pedant, gallant, flamboyant, elegant*

Német példák: *pedant* (ill. *der Pedant*), *galant, flagrant, elegant*.

Orosz példák: *педант, галант(ный), эlegantный*.

3. A zömükben latin (görög) eredetű szótövekhez a franciában járuló *-iste, -isme* képzőt (*socialiste, communiste, socialisme, communisme*) a nyelv-érzék latin eredetűnek érezte; a szó végi néma *-e-t* a latin *-a, -us* végződés utódaként fogta fel. Amint látni fogjuk, ennek az elképzelésnek megfelelő módon veszi át ezeket a szavakat a német, az orosz, a magyar.

4. A latin névszóknak az angol nyelvben továbbélő utódaival kapcsolatban nincs sok megjegyezni valónk. A kiejtési különbségeket leszámítva — lényegében mindenben követik a francia példát.

Eltérések főleg a személynevek átvétele terén figyelhetők meg: az angol gyakrabban őrzi meg a tulajdonnevek változatlan alanyeseti (nominativusi) alakját: *Horatius, Caesar, Cicero, Venus, Tacitus* stb.

Kivételek, ill. ingadozások: *Vergil, Ovid, Tiber = Tiberis*; de: *Tiberius*; *Aeneas, de Aeneid = Aeneis*.

a) A német nyelv általában a francia nyelv példáját követi a szavak elhagyásában — legtöbbször azon a francia nyelvre jellemző szóvégi néma *e* nélkül. *Differenz, Kritik, Philolog, Diktat, pedant, Nation, Prinz* stb.

A tulajdonnevek végződése is általában elmarad: *Rom, Tiber* 'Tiberis' és 'Tiberius' jelentésben), *Ovid, Catull, Vergil*.

Sajátos helyesírási probléma jelentkezik a *-tius* (hagyományos ejtése: **ciusz**) végű tulajdonnevek rövidítése kapcsán: *Horatius: Horaz, Lucretius: Lukrez, Terentius: Terenz*.

Több példát találunk azonban a teljes név megőrzésére (és némi ingadozásra is): *Tacitus, Cicero, Nero, Apuleius, Cato, Caesar, Livius*, ill. *Petron-Petronius; Catull-Catullus; Horaz-Horatius* stb.

b) Vannak azonban az eddigiekhez viszonyítottan jelentős különbségek is a németben. Ennek egyik okát a nyelvtani nem (genus) névelővel való kifejezési kényszerében kereshetjük. A *der* névelő bizonyos esetekben az eredeti

(vagy annak vélt) *-us* végződés megtartását sugalmazza, a *die* névelő az *-e*, a *das* névelő az *-um* végződéséét: *der Zirkus, der Stimulus*. A francia *-isme* végződés német megfelelője: *-ismus: Socialismus, Kommunismus, Kapitalismus*.

A nőnemű főnevek *-e* végződése főleg görög eredetű szavakban maradt meg: *Philosophie, Philologie, Geologie, Geometrie (Pedanterie, Garantie, Galanterie)*.

Semleges nemű *-um* végű német főnevek: *das Ministerium, das Minimum, das Präludium*.

c) Annak megfelelően, ahogy a német nyelvben a flektálás nyomai a főnevek többes számú alakjainak jelzéseként (töredékesen) megmaradtak, ebben a funkcióban a latin flexiók is megőriződtek.

Német többes számú alakok latin flexiókkal: *der Terminus — die Termini, der Stimulus — die Stimuli das Adverbium — die Adverbia, das Minimum — die Minima*.

Latinos műveltségű szakemberek tudományos szövegeiben latinos többes számú alanyesetektől formált függő esetekkel is találkozhatunk. Kurt Lorenz egy klasszika-filológiai tárgyú beszámolójából¹⁰ vett szövegrészletben „über das Wesen der villae, latifundia” (= a villák és latifundiumok állapotáról) a többes birtokos esetre jellemző *der* került a latin flexióval képzett többes számú alanyeseti formák elé. Így lett belőlük többes birtokos, és töltötték be a birtokos jelző szerepét. További latinos vonás még, hogy a szóban forgó két főnév — a latin helyesírást követve, kisbetűvel van írva.

Bizonyos esetekben, főleg egyházi tárgyú szövegekben a latin birtokos eset flexiója is megmarad: *Christus-Christi, Jesus-Jesu*. Pl.: *die Lehre Christi, die Gesellschaft Jesu*.

A régebbi egyházi tárgyú énekekben a latin tárgyeset (accusativus) is megmaradt: *wir beten Jesum Christum* (Tarnóczy Lóránt, ill. Gerhard Löwe szíves szóbeli közlése alapján).

5. Az orosz nyelv (közvetlenül vagy közvetetten) latin eredetű főneveire az a jellemző, hogy fennáll számukra az orosz nyelv névragozási (deklináció) rendszerébe való beilleszkedés kényszere.

a) Bizonyos esetekben az átvett szó minden változtatás nélkül, könnyen beilleszkedett valamelyik deklinációtípusba: консул, автор, диктатор, школа, лампа, диктатура, методика, критика.

b) A franciában, németben látott lerövidítés átvételével ugyanilyen könnyen illeszkedtek bele a kemény tövűek deklinációjába a következő típusú szavak: цирк, цикл, актив, сатир, диалог, хор stb. ugyanúgy, mint a коммунист, коммунизм, социалист, социализм, доцент, агент, эмигрант, педант, галант(ный) típusúak.

c) Sajátos csoportot alkotnak a lágy tövűnek érzett latin szavak orosz utódai. A tő lágyságának a megőrzése kisebb-nagyobb változtatásokkal járt együtt.

Az *-io* és az *-ium* végű latin szavakat a bennük levő *jot* elem miatt érezte lágynak az orosz nyelvérzék. Ezeknek a végzéseknek a folytatója az orosz *-ия; natio, flexio, divisio; нация, флексия, дивизия*.

Az *-ium* végűek esetében az orosz *-ия* végződés az illető szavak nyelvtani nemének a megváltoztatásával járt együtt: *gymnasium, auditorium*,

¹⁰ Fremdsprachenunterricht, 1975. 316.

directorium (semleges neműek); гимназия, аудитория, директория (nőneműek).

NB! Az *-ia* végződés meglehetősen nagy karriert futott be az orosz nyelvben, mint idegen eredetű szavakhoz illeszthető főnévképző: дирекция, парфюмерия, авиация, артиллерия.

Az *-a*, *-ia* végű többes számú alanyesetű, semleges nemű latin szavakat (a magyarhoz hasonlóan) egyes számúnak érez és értelmez az orosz nyelv: цитата, тенденция, эссенция stb.; és a megfelelő *-a*, *-я* végű deklináció szerint ragozza őket.

Az *-ius* végződés lágyságának (és az illető szó nyelvtani nemének) a megőrzője az oroszban a szóvégi *iot* vagy a lágyságjel: *proletárius*, *secretarius*: пролетарий, секретарь.

d) Sok példát találunk a tulajdonnevek között is, amelyek a fentiekben elemzett sajátosságokat tükrözik:

Seneca, Cinna, Sulla, Jupiter, Zeus: Сенека, Цинна, Сулла, Юпитер, Зевс;

Tacitus, Catullus, Donatus, Titus, Marcus: Тацит, Катулл, Донат, Тит,

Марк;

Horatius, Ovidius, Vergilius, Livius, Marius: Гораций, Овидий, Вергилий, Ливий, Марий.

e) A ragozott alak lágyságának alapján lány tövű az oroszban a Цезарь tulajdonnév: a *Caesar* (*Caesaris*, *Caesarem* alapján).

f) Új típusnak kell felvenni az alanyesethez képest bővülést mutató, függő esetekből való kiindulást: *Cicero* (*Ciceronem*) *Varro* (*Varronem*), *Cato* (*Catonem*): Цицерон, Варрон, Катон.

Hogy itt nem pusztán csak franciából való átvételről van szó, arra az ilyenféle példák mutatnak rá mint a Меценат, *Maecenas* (*Maecenatem*)-ből, Анакреонт az *Anacreon* (*Anacreontem*)-ből stb.

6. A latin (görög) eredetű névszóknak a magyar nyelvbe való beilleszkedése a többi nyelvekben megfigyeltekhez képest jelentős eltéréseket mutat. Alapvető jellegzetessége a latin szavak eredeti formájának a megőrzésére való törekvés.

a) Nyelvünkben — és nemcsak a szigorúan vett tudományos irodalomban — ma is meglehetősen sok, mondat értékű közmondást, szólást, szállóigét használunk: *Sors bona, nihil aliud. Tempora mutantur et nos mutamur in illis. Hodie mihi, cras tibi. Facta loquuntur*. Stb.

Elég gyakran találkozhatunk a magyar szövegbe beépített latin szó szerkezetekkel is: *facies Hippocratica, expressis verbis, ad audiendum verbum, ad analogiam, eo ipso, de iure, de facto, ex officio* (ennek népies játékos rövidítése: *ex offo*).

Fac totum (= csinálj mindent)-nak mondják azt az embert, aki valakinek mindenben szolgálatkész jobbkeze, minden ügyet el tud intézni; ugyanennek a szónak népies változata már inkább „minden lében kanál” jelentésűvé alakult: *totum factum*.

Itt utalok a *post festum*, ill. a latin nyelvhelyesség szempontjából megfelelőbb *post festa* alakra. Ezt szokta néha a latin nyelvi ismeretek elhalványodásával kísért egyébként a dícsérendő igényesség *post festam*-ra „javítani”.

Legjobb tudomásom szerint csak a magyar nyelvre jellemző a latin adverbiumok változtatás nélküli használata. Az „*aperte* megmondani” határozószava már szinte magyar szóként hat. Hasonlóak még az *abszolúte*, *auditíve*, *osztentatíve*, *objektíve*, *szubjektíve*, *vizualíter*, *konkrété* alakok.

b) A latinból a magyar nyelvbe átkerülő névszók többsége általában megőrizte a latin egyes számú alanyeseti (singularis nominativus) formáját. Ez a világosan megfigyelhető jellegzetesség a magyarban nyilvánvalóan nem lehet geneológiai eredetű, hanem az átvevő nyelv természetéhez való igazodás, alkalmazkodás következménye.

E viselkedés alapvető okát a magyar nyelv nyelvtipológiai sajátosságai-ban találhatjuk meg. A magyar nyelv az agglutináló nyelvek csoportjába tartozik. Az agglutináló nyelvekben az *alapszó*hoz jelek, képzők, ragok (utánuk: névutók) járulnak. A latin szavak alapját a magyar nyelvérzék a ragtalan, jeltelen magyar alapformával azonos jelentésű egyes számú alanyesetben találta meg. Ennek megfelelően a latinból a magyar nyelvbe átkerült főnevek alapformája szinte kivétel nélkül azonos az illető latin névszó egyes számú alanyesetével (singularis nominativusával).

c) Az I–II. deklinációhoz tartozó *főnevek* *-a*, *-us* *-um* végződése a magyarban mind a közös főnevekben, mind a tulajdonnevekben általában megmarad: *iskola, kultúra, poéta, kritika, teória. Sulla, Seneca, Catilina, nótárius, metódus, gusztus, cirkusz, Horatius, Vergilius, Tacitus, Ovidius, maximum, minimum, dokumentum, dátum* stb.

A klasszikus latinra nem jellemző, de bármely nyelvben latinosnak érzett *-izmus* képzőt a magyarban mindig latinosított formában találjuk meg: *szocializmus, kommunizmus, kapitalizmus*, sőt: *futurizmus, dadaizmus*. Ezeknek az elvont értelmű szavaknak a melléknévi, ill. az egyes személyre vonatkozó változatában az *-ista* képzőt találjuk meg: *szocialista, kommunista . . . futurista*.

A magyarban csak korhoz (XIX. sz. eleje) és szinte személyekhez lehet kötni a *Horác, Vergil (Virgil)* féle alakok használatát amelyek a maguk korában is csak néhány tulajdonnévre terjedtek ki.

d) Az *-us*, *-a*, *-um* végű melléknemek (személyt jelentő főnévként használt formájukban is) a magyarban általában *-us* végűek: *obskurus, aulikus, analitikus, katolikus, református, opportunus, grafikus, grafológus* stb. A magyarban is „két-neműek” a *medikus-medika; novicius-novicia* szavak; érdekes e szempontból a férfit jelentő párját nélkülöző *naiva* szó.

e) A latin *-ivus* képző főleg csak nyelvtani terminusokban maradt meg változatlanul: *nominativus, genitivus, infinitivus* stb. Az idetartozó szavak többségében a képzőt *-iv*-re redukált formájában találjuk: *intenzív, fakultatív* (de láttuk fentebb a *fakultatívus*-ból képzett *fakultative* alakot!). A régebbi szövegekben még találkozhattunk velük, mai szövegben nem annyira archaizálásnak, mint inkább egyénieskedésnek hat az *intenzívus, primitívus, januárius* alak.¹¹ Bár a *januárius, februárius* alak a népnyelvben ma is tovább él.

f) A latin participium perfectum (befejezett melléknévi igenév) melléknévként használt magyar utódaiban az *-us* (*-a*, *-um*) végződés általában elmarad: *egzakt, absztrakt, konkrét, perfekt*. Ez az általános szabályosság elleni első, a jelenségek nagyobb körére kiterjedő kivétel. Lehet azonban, hogy egy nagyon érdekes más szabályosság feltétele.

7. A III. deklinációhoz tartozó főnevek általában szintén megtartották singularis nominativusi (egyes szám alanyesetű) végződésüket. E végzések jelentős része aktív képzőként is tovább él a magyar nyelvben.

a) A latin *-tio* végződés magyar utóda a hagyományos kiejtésnek megfelelően *-ció*: *náció, ráció, ováció, vakáció* stb.

¹¹ Ilyenként idézhetem Szilády Zoltán: Bulgária, Budapest, 1931. 133. 210. 243. 1. és még másutt is a könyvben.

A *-cio (-tio)* képző tulajdonképpen igéből főnév képzésére szolgáló (deverbális nomen) képző; bár a fenti példákból ez nem mindig látható. A magyarban, a latin eredetű igékkel kapcsolatban, használjuk vele párhuzamosan az eredeti magyar deverbális nomenképzőt, az *-ás-t* is.

Van, ahol mindkét képzési mód párhuzamosan megtalálható: *lamentálás-lamentáció, reagálás-reakció, abszorbeálás-abszorbcio*.

A kétféle képzővel alkotott szavak azonban legtöbbször bizonyos jelentésbeli, hangulatbeli különbséget hordoznak: *dokumentálás-dokumentáció, revidéálás-revizio, szimulálás-szimuláció, expedíálás-expedíció*.

Sok igével kapcsolatban azonban vagy csak az egyik vagy csak a másik képző használatos: *stagnálás, nivellálás, denuncíálás, kondoleálás*, ill.: *fluktuáció, infláció, gravitáció* stb.

b) A melléknévből elvont főnevek képzésére használatos *-as* képző, valamint a cselekvés végrehajtására utaló *-or* képző változatlanul megmaradt a magyarban: *integritás, affinitás, abszurditás, identitás*, ill.: *rektor, direktor, professzor, (dilettáns) aktor, faktor, revizor, donátor* stb. De már franciás alakjukban élnek tovább a *sofőr, operatőr* stb. szavak.

c) A III. deklinációhoz tartozó melléknévi képzők közül csak a leghasználatosabbra, a *-lis (-le)* képzőre utalunk. Ezt a képzőt változatlan formában találhatjuk meg latinból átvett szavakban és produktív képzőként később alkotott latin alapú szavakban is: *szervilis, agilis, labilis, konvertibilis, kulturális*, — *nacionálé, univerzálé* stb.

d) A III. dekl.-hoz tartozó participium imperfectumról már beszéltünk az igéknél. Itt arra akarunk utalni, hogy a magyar nyelv itt is az eredeti singularis nominativusi (egy szám alanyeseti) formát tartja meg: *formáns, domináns, szimuláns, absztinéns, ágens, exponens*.

Ez a latin „formáns” igen produktív képző lett nyelvünkben. Olyan igékből is képezünk vele szavakat, amelyeket igeként nem használunk a magyarban: *decens, inszurgens, dilettáns*. Más nyelvekből átvett, eredetük szempontjából e nyelvtani jelenséggel geneológiailag kapcsolatba hozható *-nt* képzős szavakat latinosítunk vissza a segítségével: *pedáns, gáláns* (a népnyelvben *gállánt* is előfordul), *extravagáns, kombattáns, frappáns*. Mindkét esetre példa a *docens* szó.

5. A tárgyalás utolsó fejezeteként ismét egy olyan jelenséggel foglalkozunk, amelyben a latin nyelv egyik sajátosságának a magyarban való megfelelően pontos tükröződésével és az illető jelenség bizonyos mérvű produktív továbbélésével is találkozhatunk.

1. A latinban a melléknév egyes számú semleges nemű alakja a melléknév általánosított, főnévi jelentésének a hordozója volt: *bonus, bona, bonum* 'jó'; *bonum* 'a jó, a jóság'; *malus, mala, malum* 'rossz'; *malum* 'a rossz, a baj'.

A magyarban ebben a szerepben mindig egyes számú semleges nemű alakot találunk: *novum, unikum, abszurdum, nacionálé, internacionálé, iniciálé, breve*.

Ez a főnévképző latin *-um, -le* él tovább latin eredetű (vagy annak érzett) néhány újabb képzésű szavunk toldalékában: *narkotikum, ekstrémentum, vertikum, univerzálé* stb.

2. A *maximum, minimum, optimum* stb. szavak a magyarban annyira főneveknek érződnek, hogy hozzájuk tartozó melléknevekként a belőlük egy szintén latin eredetű (fentebb már tárgyalt) képző felhasználásával alkotott alakjuk szolgál: *minimális, maximális, optimális*.

3. Az *-um* magyarban betöltött főnévképző szerepe nagyon jól megfigyelhető a participium perfektumoknak (befejezett melléknévi igeneveknek) kettős alakú használatában. Az *-um* nélküliek melléknevek, az *-um* végűek főnevek: abszolút-abszolútum; absztrakt-abszaktum; konkrét-konkrétum; perfekt-faktum.

4. Az élőlényeket jelentő melléknévi eredetű főnevek szintén megtartják (hím, ill. nőnemű) latin flexióikat: *medikus, medika, novicius, novicia*.

Ha a flexió nélkül használt latin (vagy annak érzett) szó a magyarban melléknév, a megfelelő latin flexióval ellátott formája élőlényt kifejező főnév lesz: *naiv-naíva; intim-intímus; general* ('javítás, „szósz”)-*generális*.

Itt említhetjük meg továbbá a főnévi értelmű *komikus, komika, intrikus, tragika*, és az olyan latin szógyökre épülő szavainkat is mint pl. a *jurátus, a principális*.

5. A többes számú semleges nemű mellékneveket a latin szintén használta — kissé már önállósultabb jelentésű főnevként: *bona* 'a javak, jólét, érdek'; *mala* 'a rossz tulajdonságok' stb. A magyarban (gyakran nem klasszikus eredetű) latin melléknevek, participiumok (melléknévi igenevek) többes számú semleges nemű alakjai szintén főnévként élnek: *akta, szekvenica tendencia kontroverzia, miscellanea* (népies változata: *miskulancia*) stb. Ezeket a szavakat a magyar (az oroszhoz hasonlóan) egyes számúaknak érzi. Ha szükséges, ellátja a többes szám jelével: *akták, tendenciák* stb. Néhány esetben — megérezvén az eredeti többes számúságát — általában a többes szám jelével ellátva használjuk őket: *mobiliák, inponderabiliák* „a *konzekvenciákat* le kell vonni” stb.

6. A latin (görög) szavak igen nagy mennyiségben áramlottak (és áramlanak be még ma is) Európa minden nyelvébe. Nemcsak közvetlen átvételek formájában, hanem más nyelvek közvetítésével és latin vagy latinos szavaknak szóösszetétel, szóképzés segítségével való alkotása útján is. A nyelvérzék azonban az ilyenféle szavak összességét lényegében azonos módon fogadja be és kezeli.

1. A latin (görög) szavaknak a különféle nyelvekbe való beilleszkedése — bizonyos azonosságok mellett — nyelvenként más-más jellegzetességeket mutat. Az azonosságok a latin nyelvben gyökereznek, az egyedi különbségek a befogadó nyelvek egyedi sajátosságaiból fakadnak.

2. A franciában (és a francián keresztül az angolban is) a latinhoz való viszony alakulásában nagyrészt a geneológiai jellegű problémáknak van nagy jelentősége. A német és orosz nyelvben a latin jövevényszavak beilleszkedésének az alakulásában a nyelvtani nem (genus) teljes megmaradásának és a flektálás (nyomokban, ill. teljes következetességű rendszer formájában való) meglétének van nagy szerepe.

3. A latin szavaknak a magyar nyelvbe való beilleszkedési szabályrendszerét nyelvtipológiai természetű sajátosságok: a magyar nyelv agglutináló jellegzetességei határozzák meg. Ez a jellegzetesség nagymértékben hozzájárul ahhoz, hogy a latin jövevényszavak az eredetihez nagyon közeli (a hangtani különbségeket leszámítva szinte változatlan) alakjukban élnek tovább nyelvünkben.

4. Befejező gondolatként, legfőbb tanulságul és feladatul azt szeretnénk nagyon határozottan hangsúlyozni: a latin eredetű szavakat használjuk a magyar nyelvben kialakult szabályrendszernek megfelelően írásban és beszéd-

ben egyaránt. A *dokument*, *kultúr*, *originál*-féle alakok helyett írjunk és mondjunk *dokumentum*-ot, *kulturális*-t, *originális*-t. Latin és egyéb idegen szavakat természetesen csak akkor használjunk, ha használatukra feltétlenül szükség van. Azonban mindenkor a magyar nyelvben kialakult törvényszerűségek tiszteletben tartásával használjuk őket. A kialakult hagyományokhoz való tudatos alkalmazkodásnak egy nagyszerű példájára szeretnénk itt most hivatkozni: egy mennyiségileg is impozáns, a kialakult törvényszerűségeink megőrzésére irányuló gondosságból pedig példamutatóan nagy értékű munkára: „A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályai” c. háromtettes műre.¹²

Mindannyiunk, de különösen a tollforgatók kötelessége és feladata, hogy védjük, ápoljuk a két nyelv jellegzetességeit, egymáshoz való kapcsolatát sajátosan kifejező hagyományt, mint évszázadoktól ránk maradt, megbeszélendő örökségünket.

Banó István

A hivatalos családnév-változtatásokat megalapozó tényezők a XIX. század második felében*

I. A személynév-változtatások szorosan összefüggnek a személynév életével, hiszen egy-egy személynév addig él, amíg van, aki viseli, másrészt a személynév- (főképpen a családnév-) állomány mennyisége és minősége egyaránt változik a névváltoztatások következményeként.

Meggyőződésünk, hogy a múlt századi családnév-változtatások gyakran gazdasági, politikai okokra vezethetők vissza. A szakirodalom névszépítésnek (vö. Mikesy: A névszépítésről. MNy. 59: 216–21), névmagyarosításnak tekinti a hivatalos névváltoztatásokat. Benkő Loránd a névmagyarosítás helyett a *családnév-változtatás* terminust használja; „Ebbe a tárgykörbe ugyanis nemcsak az idegen eredetű családneveknek magyarral való felcserélése tartozik, hanem ide vonható a rossz hangzásúnak tartott magyar eredetű nevek megváltoztatása is” (vö. A családnév-változtatás kérdései. Msn. 17: 40). Az idézet szerint tehát a családnév-változtatás névmagyarosítást és névszépítést jelent. Úgy véljük, a múlt században is többet jelentett ennél, s ma is többet jelent. Nemcsak azért, mert „Az azonosítási szerepen kívül minden névhez tartozik olyan szubjektív mozzanat, amelyet racionálisan legtöbbször meg sem lehet fogni: beszélünk szép és csúnya, komoly és komikus nevekről; de hogy ki melyik nevet tartja szépnek vagy csúnyának, arra nézve nincs objektív kritériumunk” (vö. Papp László: A magyar névtan helyzetéről. Valóság, 6: 77, A kiemelés tőlem, O. B.). Mikesy is vallja, hogy a névszépítés „... viszonylagos és nem abszolút fogalom” (vö. MNy. 59: 221). Könnyen belátható, hogy nem névszépítési, illetve magyarosítási meggondolásból történtek a következő névváltoztatások: *Reppmann* István—*Devics*-re (29201/1867. BM sz.); *Haiszler* János — *Weingärtner*-re (20280/1871. BM

¹² Erdey-Grúz Tibor és Fodorné Csányi Piroska: A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályai, I–II–III. Budapest, 1972–74. 568 + 591 + 55 lap.

*A Magyar Nyelvtudományi Társaságban 1976. június 8-án tartott előadás.

sz.); Nagy József—Gyömörei-re (1245/1870. BM sz.); Lővy Ede—Lőri-re (17923/1869. BM sz.) változtatta a nevét.

Az 1969-ben megtartott névtudományi konferencián Lőrincze már több okot sorolt fel (vö. Névtudomány és államigazgatás. NytudÉrt. 70. 332) az 1967-ből vett példák alapján. „A tapasztalat azt mutatja, hogy a legtöbb egyén nem azért változtat nevet, mert valami új név tetszik neki, és olyant már ki is választott, hanem mert valami okból régi nevével nincs megelégedve” — állapítja meg Benkő Loránd (vö. Msn. 17: 43). Annak a tüzetes megvizsgálására, hogy a nevet változtatók miért nincsenek megelégedve öröklött családnévükkel, ismereteim szerint még nemigen került sor. Dolgozatunkban e kérdésre keresünk választ az 1867—75-ig terjedő időben engedélyezett családnév-változtatási kérelmek alapján.

Ismeretes, hogy az 1867-ben létrejött kiegyezés gazdasági és politikai szempontból lényeges változást idézett elő a magyar társadalomban, lehetőséget adott arra, hogy az ország bekapcsolódhasson az általános európai polgári fejlődésbe. Utat nyitott az európai tőke — osztrák, francia, német érdekeltségek — beáramlásának. Megindult a vasútépítés; megnyílt az út a polgárosulás előtt, kialakulhatott a polgári középosztály. „Az ipari, kereskedő és finánc-burzsóázia — ez a gyorsan gyarapodó, azonban zömében német, zsidó réteg — a fennálló viszonyokhoz kívánt inkább illeszkedni, semhogy társadalmi változásokat sürgessen” (vö. A magyar irodalom története 1849—1905. Gondolat Kiadó, Bp., 1968.² 192). Igaz, hogy „... a dualizmus felborulása egyet jelentene a magyar uralkodó osztályok elnyomta román és szláv parasztság, intelligencia emancipálásával. Erről pedig a magyar politikai vezetőrétegek, s a nacionalista illúzióktól, a »magyar nagyhatalmiság« mákonyától elbódult értelmiség s kispolgárság: hallani sem akar” (vö. A magyar irodalom története. i. h.). A magyar földbirtokosok, a dzsentrik leszármazottai inkább a közigazgatási és a katonai pályákon keresték megélhetésüket, az ipar, a kereskedelem megindítását és fejlesztését meghagyták a külföldről bevándorlóknak. Hazánk eddig is sok nyelvű ország volt — állapítja meg Mikesy (vö. A vezetéknev-változtatások kérdéséhez. NytudÉrt. 70. 363). A kiegyezés után ez csak fokozódott. E társadalmi, politikai, gazdasági helyzetnek is volt szerepe a XIX. századi személynév-változtatásokban. Éppen azért választottuk az 1867—75 közötti időszak személynév-változtatási anyagának megvizsgálását, mert ez a kibontakozás, a konszolidálódás időszak. Véleményünk szerint éppen az ekkor történt személynév-változtatások adataival bizonyítható legjobban, hogy a személynév-változtatásoknak többnyire „anyagi” okai vannak, olyanok, amelyek a társadalmi, gazdasági, politikai helyzetből adódnak. Nem tagadjuk az erkölcsi, esztétikai okok esetenkénti jelenlétét sem, de ezek mögött is gyakran érzékelhető, hogy nem csupán „hazafiúi érzelemről”, a „szebb hangzásról” van szó, hanem valamilyen anyagi érdekről is (karrier, üzleti érdek stb.).

A vizsgált időszakból 1351 kérelmet és a kérelmekhez kapcsolt más ügyiratokat dolgoztunk fel. (Az iratok az Országos Levéltárban K-150-1867-III.-3; -VI.-8; 1868, 1869, 1870, 1871, 1872, 1873, 1874-VI. 8. nytsz. alatt olvashatók.) Természetesen e dolgozatban nem sorolhatjuk fel mind az 1351 kérelmező nevét és az ügyiratokban fellelhető adatokat (lakhely, foglalkozás stb.). A névváltoztatást motiváló tényezőket is csak néhány példával illusztráljuk. A kérelmek alapján a névváltoztatások okait az alábbiak szerint csoportosíthatjuk:

1. A kereskedési, üzleti ügyek előnyösebb vitele volt az indítók: *Léderer* Mihály a *Timár* családnév felvételét így indokolta: „Itt . . . van egy másik kereskedő is, kit szintén *Léderer* Mihálynak hívnak, kit közelebről is bepereltek, s ha bár ez így áll mégis sokan kik azt gondolják hogy én vagyok beperelve, s ez által saját hitelem csökken. A leveleket is sokszor a másiknak kézbesítik” (24341/1868. BM sz.). Számos hasonló indoklással találkozunk.

Üzletet kívánnak nyitni, s ezért változtatnak nevet: *Zsivoda* Imre a *Gőri* (19630/1871. BM sz.), *Vén* János a *Borsodi* (23859/1872. BM sz.), *Berkovich* István a *Knézi* (23761/1873. BM sz.), *Brösztl* András a *Bolgári* (41181/1874. BM sz.) nevet vette fel. E csoportba sorolhatók azok is, akik más nevű egyéntől vették át az üzletet, s ezért a volt tulajdonos nevére változtatták örökölt családnévüket, nyilván azért, hogy a vevők bizalmát megtartsák. (Pl. *Planka* Lajos a *Saltzer* név felvételére kért engedélyt, mert akitől a műhelyt átvette, azt így hívták. 9132/1873. BM sz.)

2. A pályán való gyorsabb felemelkedés reménye volt az indítók: *Bába* János, aki *Bogyányi*-ra változtatta a nevét (1709/1869. BM sz.), így indokolta kérelmét: „Most viselt vezetéknevem csak gúnynév, mely ősatyám »Bobovecz« nevű malombani hosszú idők során áti molnárkodásából ered . . . Tekintve pályámat (a kiemelés tőlem, O. B.), ezen téren összüleimtől örökölt gúnynevet továbbra is gyakorolni szándékomban egyáltalán nincsen.” *Karpeles* Miksa *Somogyi*-ra változtatott (15598/1869. BM sz.), mert „. . . azon körülmény, hogy az már a nem legjobb hírű német színpadok közönségének mulattatására használtatik, — a társadalomba hatáskörömnek kisebbitésére szolgál . . .” (a kiemelés tőlem, O. B.). *Demkó* Dezső a *Belánszky* név felvételéhez ragaszkodik (12651/1871. BM sz.), mert „a *Demkó* alias *Belánszky* de *Bella* indigenált (sic!) lengyel család . . . ivadéka”. A családból váci, később besztercei püspök is volt. *Klein* Ferenc a *boldvai Bobrik* nemesi előnév viselésére mint anyaiági leszármazott kért engedélyt. Az új neve tehát *Boldvai Bobrik Klein* (23278/1869. BM sz.).

3. A névváltoztatástól a vagyonszerzési lehetőség függött (az örökbefogadó nevét vették fel):

Az előző csoportokba csak felnőtt, nagykorú személyek tartoztak, olyanok, akik saját elhatározásukból változtattak nevet, s azt maguk választották meg. E csoportban kiskorúakat is találunk, akiknek nincs lehetőségük arra, hogy az új nevet maguk válasszák meg, s a nevüket sem a saját elhatározásukból változtatják meg. Az anyagi érdekltség ez esetben is gyakran kimutatható. Így pl. a kiskorú *Mohr* Anna részére a *Rosenberg* név felvételére kéri az engedélyt, mert ilyen nevű egyén fogadja örökbe. A névváltoztatással egyidejűleg a fiúsítását is kérték, nyilván a vagyon örökölhetősége miatt (21352/1871. BM sz.). *Lakatos* István a *Kapallo* név felvételére kért engedélyt (12389/1870. BM sz.), mert ez az örökbefogadója neve, s csak e név viselésével örökölhet a *Kapallo* család után. *Rutsman* Borbála gazdag asszony, csak azzal a feltétellel fogadja örökbe a nagykorú *Prohászka* Bertát, ha az a *Rutsman* nevet veszi fel, így átadja a vagyonát is (32595/1873. BM sz.). A kiskorú *Nyárádi* Gábort az anyja mostohaapja fogadja örökbe, így lesz a neve *Bereczki*. A mostohaapának van tehát egy mostohagyereke, aki

egyben a mostohaapa örökbefogadott gyerekének az anyja (7293/1874. BM sz.). Ez esetben az öröklés lehetőségének megteremtése mellett valószínű, a törvénytelen (házasságon kívüli) születés, s a később ebből adódó hátrányok elkerülése végett választották ezt a formát. Természetesen az örökbefogadás (s még egy-két altípus) esetében nincs jogunk a jóhangzást, a névszépítést, magyarosítást keresni a névváltoztatást motiváló tényezőkként. Az örökbefogadott kis- vagy nagykorúnak az örökbefogadó nevét kellett felvennie, akkor is, ha az idegen hangzású volt. Nem szebb a *Holecz* mint a *Wieszner* (6854/1874. BM sz.), a *Stödler*, mint a *Röszner* (15799/1870. BM sz.), a *Baranyai* nevet viselő személynek is el kellett fogadnia a *Tahi* nevet (14325/1874. BM sz.).

4. Az előzővel bizonyos szempontból rokon, amikor a nevet változtató a nevelőapa vagy a nevelőanya nevét veszi fel. Ebben a csoportban is vannak kis- és nagykorúak. A kiskorúak névváltoztatói lehetősége azonos az előbb említettekkel. Számukra vagy a nevelőszülő, vagy az élő anya kéri az engedélyt a névváltoztatásra. A kiskorú *Bauer* Ida részére a kérelmet a nevelőanya nyújtotta be. Arra hivatkozik, hogy a gyermek édesanyja könnyelmű életet él, s ez megnehezítené a gyermek pályafutását, ők pedig gyermekükként nevelik. Így lett a neve *Alberthi* (45602/1874. BM sz.).

A nevet változtató felnőttek a nevelőszülők nevét az alábbiak miatt választották:

a) A nevelőapa vagy a nevelőanya iránti tiszteletből. Ezzel indokolta a kérelmét *Kurzú* Mózes, aki *Hoffmann*-ra (25002/1868. BM sz.), *Ványó* József, aki *Adamov*-ra (10900/1870. BM sz.; ez a nevelőanya családi neve), *Nagy* Mihály, aki *Verebélyi*-re (20410/1871. BM sz.), *Gulácsy* Lajos, aki *Lukácsi*-ra (7624/1872. BM sz.) stb. változtatta a családi nevét.

b) A lakosság gyakran a nevelőszülők nevén ismeri a nevelt gyereket. Ezek általában felnőtt korukban változtatják meg öröklött családi nevüket. Általában azt sem tudják, hogy hivatalosan más néven szerepelnek. Ezeknek tulajdonképpen két családi nevük van: egy hivatalosan „örzött” és egy a közönségben használt név. *Nagy* József a *Gyömörei* név felvételére kérte az engedélyt, mert szülei korán elhaltak, s ő egy Gyömörei nevű családnál nevelkedett. A lakosság is e néven ismerte, az iskolai bizonyítványát is e névre állították ki (1245/1870. BM sz.). *Gombos* György *Gönczi*-re változtatta a nevét, mert törvénytelen gyerekként kapta a *Gombos* nevet. Az anyja később férjhez ment. A mostohaapja nevét vette fel, mert e néven ismerik őt is (12386/1872. BM sz.). Egy-két esetben az anya kérte a kiskorú gyermeke számára az engedélyt, arra ti., hogy a gyermeke az ő második férjének a nevét viselhesse. A kiskorú *Herzberger* János részére az anyja a *Baranyi* név viselésére kért engedélyt, mert a természetes atya meghalt, ő Baranyi Mihályhoz ment férjhez, s szeretné, ha a gyermeke a nevelőapja nevét viselhetné (29327/1873. BM sz.).

5. Érdekes jelenség, hogy némelyek éppen az anyától öröklött családi nevüket változtatták meg, mások viszont az apától öröklött családnév helyett az anyai családnév viselésére kértek engedélyt. E csoportban is vannak kiskorúak, akik részére az anyjuk nyújtotta be a névváltoztatási kérelmet.

Schnitzler István a *Tűzkövi* név viselésére kért engedélyt, mert az anyjának is ez volt a neve, s „... e névhez is szent emlék fűz” — írja kérelmében (15388/1867. BM sz.). *Szlaninka* Mihály a *Bodonyi* nevet — amely az anyja neve — azért vette fel, mert ezzel az anyai nagyapa kívánságának tett eleget (4925/1874. BM sz.). Kérelméből nem derül ki, hogy az anyjának volt-e fiútestvére. *Krausz* József a kérelmében arra hivatkozik, hogy anyja neve — *Bercsényi* — dicsőbb (19921/1874. BM sz.). *Skodák* Adolf az anyai *Brunner* névhez azért ragaszkodik, mert őt e néven ismerik (32795/1871. BM sz.). A kiskorúak részére benyújtott kérelmek alig tartalmaznak indoklást. Rendszerint az apa halála után kéri az anya, hogy kiskorú gyermeke az apától örökölt családi név helyett az anyai családnevet felvehesse. Ezek valószínűleg névesztétikai okokra vezethetők vissza. Ilyenek: *Riegler-Écsi* (11952/1868. BM sz.), *Vokurka-Beliczai* (17032/1868. BM sz.), *Purpriger-Bíró* (13550/1869. BM sz.), *Mrzula-Bottka* (24344/1872. BM sz.) stb.

6. Az 1848-as forradalom, illetve az azt követő szabadságharc előtti névváltoztatások az 1849. szept. 9-én kelt 2905. sz. rendelettel érvényüket veszítették (vö.: Századunk névváltoztatásai. Kiadja: Hornyánszky Viktor. 1895.). A korábbi nevük viseléséhez azonban sokan ragaszkodtak. Valamennyien olyan munkakörben dolgoztak, amelyből egyértelműen az anyagi érdekeltségre, a karrierre lehet következtetni. *Steinitz* Godofred az indokai között megemlíti, hogy a *Kövegyi* nevet 1849-ben vette fel, de „... a forradalom után ettől eltiltattam” 7528/1869. BM sz.). *Hoffmann* Lajos a *Báttaszéki* név megtartására kért engedélyt, mert „Már évek óta e név alatt lapokba írván s néhány könyvet is kiadván, azok kik ezt tudják ugys e néven szólítanak” (7807/1870. BM sz.). Megjegyezzük, hogy a Tolna megyei Báttaszéken született. E csoportban is vannak, akik nem tudták, hogy más a hivatalos nevük, mint amelyet a közéletben viselnek. *Englohner* Artur így indokolta a kérelmét: „Minthogy... születésem napjától kezdve egész a mai napig sohasem tudtam, hogy más nevem van, mint »Hajnyi«, mert eddig ezt viseltem, és miután iskolában, a katonaságnál és egyáltalán mindenütt csak »Hajnyi« néven neveztettem, sőt rokonaim is — ámbár tudják, hogy anyám neve Englohner — csak Hajnyi néven ismernek; ennél fogva alázattal...” (22294/1869. BM sz.). *Teichengraber* Mihály a *Tavasi* nevet a „nép által” kapta, így hívták a katonaságnál is, ezért kéri annak törvényesítését (35203/1872. BM sz.). *Szatmári* József Edvárd már 36 éve használja a *Szigligeti* nevet, ennek törvényesítéséért folyamodik (2691/1870. BM sz.). A névváltoztatással kapcsolatban más indokot nem említ. *Paulikovic*s Mihályt a munkahelyén már évek óta a *Pauli* néven ismerik, ezért e rövidebb név megtartását kérelmezi (22752/1869. BM sz.). *Lieb* Mihály már rég elhagyta az örökölt családi nevet, s mivel Munkácson született, a *Munkácsy* név viselésére kérte az engedélyt (19509/1874. BM sz.).

A nevet változtató családok általában a gyerekeikre is érvényesítették a névváltoztatást, az utána születő gyerekeik pedig már az új családi nevet örökölték. Kivétellel is találkoztunk. *Klein* Mór a *Kilényi* név felvételére kérte az engedélyt. E nevet eddig írói névként használta. Kéri azonban, hogy a névváltoztatást a gyerekeire ne terjesszék ki, vagyis azok továbbra is a *Klein* nevet viselhessék (6461/1874. BM sz.).

7. Igen sokan változtattak nevet azért, mert örökölt családi nevüket valamely hivatalban elírták, s ez az elírással,

elhallással keletkezett név lett a hivatalos nevük. A névkutatónak gyakran okoz gondot az így keletkezett nevek megfejtése, különösen, ha a névalak közszóként nem él, illetve gúny- vagy ragadványnévként sem ismert. Aki a *Cvek* (*Czvek*) családi nevet *Czövek*-re változtatta, az nyilván „magyarosítani” akart (vö. szlovák *cvok*, *cvok*; magyar *szeg*; 12909/1867. BM sz.). A *Trencsánszky* és a *Trencsenszky* nevek között azonban csak elírásból származó különbség lehet (24885/1871. BM sz.). Néhány példát említünk az elírásból, elhallásból keletkezett nevekre. *Turnicsek* János kérelméből idézzük: „Tekintélyel (sic!) hogy vezetéknevem a keresztlevél szerint »*Turítsek*«, atyám ősei után »*Turicsik*«, attól az időtől fogva pedig, hogy szülöm házából mint gyermek elszakadtam, tévedés által »*Turnítsek*«-nek iratott...” (30935/1871. BM sz.). Hogy az elírás többé ne fordulhasson elő, most a *Tornai* név felvételére kér engedélyt. *Vidorfalvi* Bódog, akinek az apja *Wittendorfer* volt *Vidosfalvy*-ra változtat, mert az apjától már a *Vidosfalvy* nevet örökölte, de „Elírás folytán ebből *Vidorfalvy* lett” (19389/1870. BM sz.). *Zahn* Antalnak talán nem is lett volna szándékában a névváltoztatás. 1869-ben azonban besorozták, s akkor a sorozáson *Zalán* névvel írták be. Így hívták a katonaságnál is. Most ezt az elírásból származó nevet kívánja megtartani (29842/1872. BM sz.). Így lett a *Savanyu*-ból, *Savanyó* aki *Novák*-ra változtatott (2415/1873. BM sz.), a *Becski*-ből *Becskó*, aki az eredeti nevét tartotta meg (6403/1869. BM sz.). *Ladó* Simon is arról panaszkodik a kérelmében, hogy eredeti nevét, amely a nemesi oklevélben szerepel, „. . . a hivatalnokok a különböző beírások alkalmával *Ladosy*, *Lados*, *Ladosin*, *Ladosian*-ra ferditették . . .”, kéri tehát az öröklött *Ladó* név törvényesítését (23935/1874. BM sz.). *Vaczlavitsek* Gyula a *Borcányi* név viselésére kér engedélyt (17592/1871. BM sz.). Az alispáni jelentésben *Vatzlavítsek*, a nyilatkozatban *Vaszlavítsek* szerepel. *Baszternák* László őse valószínűleg *Paszternák* lehetett (26989/1871. BM sz.), aki a *Pastinaca sativa* (ÉrtSz.) növény természetéről kaphatta a nevét. Most *Nyitrai*-ra változtat a kérelmező. *Lőry* Ede és *Lőry* Erzsébet eredeti neve *Lővy* volt (17923/1869. BM sz.), a *Radó* Béláé pedig *Rada*, ezért kéri öröklött nevük megtartására az engedélyt.

8. Már említettük, hogy a házasságon kívüli (törvénytelen) születés gyarakran szerepel okként a névváltoztatási kérelmekben. *Hess* Gusztáv Fülöp azért veszi fel a *Valter* családnevet, mert a testvérei *Valter* Ferenc után e nevet kapták, ő azonban a *Valter* Ferenc halála után született, így csak az anyja nevét örökölhette (20211/1869. BM sz.). *Hadobás Néger* József János mint törvénytelen születésű az anyja után kapta a *Hadobás* nevet. A nevelőapja családi neve *Néger*, így őt *Hadobás Néger* néven ismerik. E helyett kéri a *Mátrai* név felvételére az engedélyt, tehát sem az apai (?), sem az anyai, sem a nevelőapai nevet nem kívánja megtartani (15032/1874. BM sz.). *Rossnagel* Ferdinánd az utótagot — *Nágel* — tartja meg az anyától örökölt családnévből (3297/1874. BM sz.). *Kós* Antal az anyja halála után a féltestvére férjéhez került, aki a *Tóth* nevet viselte, így őt is e néven ismerték, ezért törvényesen is a *Tóth* nevet akarja használni (30831/1871. BM sz.). A törvénytelen születésűek általában felnőtt korban változtattak nevet. Mindössze egy olyan kérelmet találtunk a vizsgált időszakban, amelyben a törvénytelen születésű, de még kiskorú gyermek részére kért névváltoztatási engedélyt az anya (*Gruden*—*Poór*; 17236/1868. BM. sz.). Többen a

természetes apa nevét vették fel az anyától örökölt név helyett. *Danczinger* Ágoston a *Bauer* családi név felvételére kérte az engedélyt, mert Bauer Antalt tartotta a természetes apjának. A közéletben eddig is *Bauer*-nek hívták. Azt nem tudjuk, hogy ki nevelte. Eddig nem is tudta, hogy más neve is van, csak a házasságkötésekor derült ki, hogy őt *Danczinger* néven tartják nyilván (42627/1873. BM sz.). *Deutsch* Jakabnak a természetes apja meghalt, mielőtt őt törvényesíttette volna. A végrendeletében azonban a törvényesítés iránti óhaját kifejezte, így a kérelmező a *Deutsch* név helyett a *Theumann* nevet óhajta viselni (24338/1873. BM sz.). *Kajka* Vilmos a természetes apánál nevelkedett, bár házasságon kívül született. A természetes apa családi nevének felvételére kérte az engedélyt. Így lett a neve *Nossian* (15179/1869. BM sz.). *Kirschner* Henrik apját *Spitzer*-nek hívták, de őt az anyai nagyapja nevéen (azaz az anyja családi nevéen) írták be. Az apai név felvételére kérte az engedélyt (17716/1871. BM sz.).

9. Néhány kérelemben a főindok a család egységének megőrzésére való törekvés. Egy-két esetben ezekből is az anyagi érdekre mint motíváló tényezőre következtethetünk. Így pl. *Lóvi* Antal az *Oroszi* név felvételének engedélyezésére benyújtott kérelmében ezt írja: „Az Oroszy nevet már több rokonom művészi névként ismertté tette, s hogy a család e külső jelben is egységes legyen . . .” (8321/1869. BM sz.). *Hamel* Adolf fivéréi már korábban felvették a *Barsi* családnevet, most ő is e név viselésére kér engedélyt, hogy a családnak egy neve legyen (16934/1867. BM sz.).

Ritkán fordul elő, hogy nő kéri a saját családi nevének megváltoztatására az engedélyt. E csoportban több ilyen találtunk. *Mihálik* Mária azért veszi fel a *Halász* családnevet, mert az apja már korábban e névre változtatott (2579/1873. BM sz.). Olyan is előfordul, hogy a család minden felnőtt tagja felveszi azt a családi nevet, amelyre egyik testvérük már korábban változtatott. *Jancsik* Béla, Gyula, Irma az *Ivánfi* név felvételére együttesen kérték az engedélyt, mert Éde nevű testvérük már korábban e névre változtatott (21621/1868. BM sz.).

10. Az ellenkezőre is van példa. Viszonylag sokan éppen a családtól való elszakadást kívánták érvényre juttatni a nevük megváltoztatásával. *Smeringa* Rezső azért kért engedélyt a *Gyürffi* név viselésére, mert a bátyja is Rezső (valószínű, hogy az unokabátyjáról van szó), s nem akarja, hogy az ő *Rezső* nevű gyermeke is azt a családi nevet viselje. Ő ugyanis megveti a bátyja gondolkodását (11666/1869. BM sz.).

II. Az eddig bemutatott indokok csak részben érzelmi jellegűek. Talán a szülő (anya, nevelőszülő, örökbefogadó) iránti tiszteletből történt névváltoztatásokban kereshetünk érzelmi motívációkat, bár az anyagi érdekek néha ezekben is szerepet kaptak. A továbbiakban azokat az indokolásokat említjük meg, amelyekben az érzelmi, névesztétikai motívációk dominálnak.

1. Az öröklött családnév idegen hangzása miatt történt névváltoztatások:

a) A kérelmező maga határozta el a névváltoztatást, s a nevet is maga választotta meg. Ezek általában a születési helyük nevét vették fel (*Schmut-*

terer Nándor—*Solymosi*, 8731/1869. BM sz.; *Papszt Zsigmond—Zánkai*, 11447/1869. BM sz.; *Kropf György—Rákosi*, 17379/1869. BM sz.; *Merkl Károly—Megyeri*, 21974/1869. BM sz.; *Kludik Géza—Szigetvári*, 17996/1870. BM sz.), de vannak, akik magyarra fordították a nevüket (*Sztraka Károly—Hollós*, 246/1870. BM sz.).

Néhányan csupán divatból változtattak nevet. *Perlgrund Franciska* a *Peredi* név felvételére benyújtott kérelmét így indokolta: „A honunkban jelenleg divó névmagyarosítások azon elhatározást érlelték meg bennem . . .” (19611/1868. BM sz.). *Ungerlinder Adolf* szerint „A korszellem igényli a németes hangzás helyett a magyart”. Ezért az *Ungvári* nevet kívánja felvenni (3406/1869. BM sz.).

b) Nem a saját elhatározásukból változtattak nevet: *Strehle Károly* azért vette fel a *Szerényi* nevet, mert a „ . . . boldogult gróf Széchenyi Lajos ur, uradalmi személyzetének idegen hangzatu neveit magyar hangzatuakra leendő változtatását kívánta . . .” (15910/1869. BM sz.). *Deutsch Károly* „Egy igen nagy tekintélyű férfi tanácsára” kérte a nevének a megváltoztatását, a *Rozsnyai* név felvételére az engedélyt. Születési helye: Rozsnyó (18310/1870. BM sz.).

Látszólag ezek valóban névszépítések, magyarosítások, a kérelmezők foglalkozásából azonban arra következtetünk, hogy itt is szerepet játszott az anyagi érdekek a „hazafiúi érzelem” mellett.

2. V a l l á s i o k b ó l : Az átkeresztelkedéssel egyidejűleg sokan a nevüket is megváltoztatták. *Spitzer József* a görögkeleti vallásra tért át, ezért a nevét *Verovac-ra* változtatta (9411/1869. BM sz.). *Steiner Benő* az átkeresztelkedéskor a *Miklós* nevet kapta keresztnévként, most családi nevét is ehhez kívánja „igazítani”. Ezért kéri a *Kővári* név felvételére az engedélyt (29381/1871. BM sz.).

3. N é v e s z t é t i k a i m o t i v á c i ó t vélhetünk azokban az esetekben, ha

a) az előnévvel alakult háromelemű személynevet kételeműre változtatják. *Szeniczey Bárány* János csak a *Szeniczey* (19854/1867. BM sz.), *beökenyei Neumajer* Viktor a *Beökönyi* (2007/1868. BM sz.), *Vaszójai Scherz* Aladár a *Vaszó* (11415/1869. BM sz.), *Gyöngyössy Gamperb* Alajos a *Gyöngyössy* (23976/1871. BM sz.) nevet akarja megtartani a keresztnév mellett. Mások teljesen új nevet vesznek fel: *Gubcsó Bugár* András, „Hazafiúi érzülettől ösztönöztenve . . .” veszi fel a *Baloghi* nevet (5997/1870. BM sz.). Ezek nemesek voltak. Egy-két különleges esetet is találtunk. *Kispéter* Imre az *Enghi* név felvételére kért engedélyt, mert az atyját a közéletben Enghi néven is szólították. Ő gyakran *Enghi Kispéter* Imrének írta magát, hogy ezzel a személyazonosságát körül „netán felmerülő kételyt” elhárítsa. Így azonban egyesek az *Enghi* nevet előnévnek, a *Kis* nevet családnévnek, a *Péter* és az *Imre* nevet keresztnévnek vélték. E bonyolultságot akarta megszüntetni a névváltoztatással (18295/1872. BM sz.). Ugyancsak nem volt nemes *Kanász Nagy* Mihály sem, aki „névrövidítés és szebb hangzás” miatt vette fel a *Szentesi* nevet. (Szentesen született. 19944/1869. BM sz.)

b) Valamilyen ok miatt szégyellték az öröklött családi nevet, s ezért változtattak. *Blau* Emánuel *Büla*-ra változtatta a nevét, mert egy „ . . . hasonnevű köztudomású rabló volt” (10862/1871. BM sz.). *Knödl* Károly a nevét

nevetségesnek tartja, így nem nősülhet meg, ezért a *Lóvi* név felvételére kért engedélyt (27194/1871. BM sz.). Más éppen a *Lóvi* nevet cserélte fel (vö.: 34. lap; 9. pont). *Koterba* Antal tudomása szerint a családi neve gúnynév, ettől akar szabadulni a *Korányi* név felvételével (32696/1871. BM sz.). *Kraxner* János nevét „... a vásárlók nem tudják kimondani”, ezért kéri a *Kőhalmi* név felvételének engedélyezését (3766/1873. BM sz.). *Szhareszenits* Rudolf ezt írja indoklasként: „Nevem a köznép kimondani nem tudja. Sokszor úgy elferdítik, hogy a szegény pírja tanyáz arcomon, ha a kiejtett nevet hallom”. *Szirmai*-ra változtatta a nevét (2932/1869. BM sz.). *Példeák* Dániel és testvére, Bálint *Pálfi*-ra változtattak, mert apjuk, *Pálffy* Mihály tanító, azaz deák volt. A *Pálffy-deák* nevet a lakosság *Páldeák*-ra rövidítette. Ezt a nevet „örökölték” ők is, s már minden nyilvántartásban e néven szerepeltek. A lakosságtól kapott név helyett az eredeti, apai családnevet kívánják viselni (9819/1872. BM sz.). *Balázsy* Ferenc a *Verbőczy* név felvételére kért engedélyt, mert a *Balázsy* nevet az első felesége „bemocskolta”, s ő újból nősülni akart. Szeretné elkerülni, hogy leánygyermekére a bemocskolt név viselése hátrányos legyen — írja (43101/1872. BM sz.). *Pisser* Márton „a név kellemetlen hangzása miatt” kért engedélyt a *Perényi* név viselésére (11393/1874. BM sz.). Hasonlóképpen indokolta *Judás* János a *Morvai* (15753/1871. BM sz.), *Kek* Lajos a *Tóth* (11349/1871. BM sz.), *Zsiros* József a *Gyarmathi* (3690/1870. BM sz.) név felvételét. *Dúl* Benő szerint „A *Dúl* név szelidebb jellemmel össze nem fér”. Minthogy *Zsadányban* született, a *Zsadányi* név viselésére kért engedélyt (16105/1871. BM sz.).

III. Ha az egyes névváltoztatásokat külön-külön vizsgáljuk, akkor olyanokat is találunk, amelyekben több motíváló tényező együttesen kapott szerepet. Aki a nevelőszülő nevét azért vette fel, mert a közösség azon a néven ismerte, a foglalkozásától függően a név felvételétől bizonyosan anyagi előnyököt is remélt. Az ilyen típusú névváltoztatást tehát más csoportba is besorolhattuk volna. Azok között is találunk néhány hasonlót, akiket az idegen hangzású nevet változtatók közé soroltunk. A XIX. század végén az üzlet forgalmát — minden bizonnyal — a tulajdonos neve is befolyásolta. Valószínű, hogy a *Reményi* nevet szívesebben fogadta a magyar közönség, mint a *Hoffenbrandl*-t, amelyet talán ki sem tudott ejteni. Bár a kérelmező az idegen hangzást jelölte meg a névváltoztatás okaként, biztosan mondhatjuk, hogy az esetleges érzelmi motíváció mellett az anyagi érdek is segítette az elhatározás, a döntés megszületését. Akik a pályán való gyorsabb felemelkedés lehetőségét remélték a névváltoztatástól, azok között is vannak, akik szebb hangzású, magyarosabb nevet vettek fel, lehet tehát, hogy névesztéikai indítékok is szerepet kaptak az új név megválasztásában. Azt mindenképpen megállapíthatjuk, hogy a XIX. századi személynév-változtatásokat nemcsak a magyarosítási, a névesztéikai szempontok motiválták, hanem társadalmi, politikai, gazdasági tényezők is.

Az feltűnő, hogy egyetlen földművest sem találunk a névváltoztatók között. Kereskedők, ügyvédek, papok, katonák, tanítók, tanárok, földbirtokosok, hivatalnokok, általában a libériás főúri szolgák, gimnáziumi és egyetemi hallgatók változtattak nevet. Pedig házasságon kívüli gyereket az alsóbb néprétegekhez tartozók is születtek, s ezek között is voltak örökbefogadók és nevelőszülők. Ebből is arra következtethetünk, hogy a névváltoztatások

nem csupán névesztétikai, magyarosítási szándékból történtek a XIX. század második felében.

Végül megjegyezzük, hogy a névkutatók munkáját megkönnyítené egy olyan kiadvány, amely az engedélyezett névváltoztatásokat tartalmazná. Ennek értéke felmérhetetlen lenne.

Orosz Béla

Egy reformkori nyelvművelőről

1. A magyar nyelvtudomány múltjának kutatója munkája során sok olyan tudóssal találkozok, akit az utókor elfelejtett vagy alig ismer, éppen ezért nem értékel kellőképpen. Pedig — ha munkásságukkal alaposan megismerkedünk — kiderülhet, hogy tevékenységük valamely téren úttörő jellegű volt, vagy hasznosan egészítette ki, készítette elő, illetőleg építette tovább a már közismert tudósokét.

Ilyen kevésbé méltányolt művelője a magyar nyelvtudománynak Gegő Elek Nicephor, aki a magyar történelem egyik legpezsgőbb, felfelé ívelő szakaszában, a reformkorban tevékenykedett. Ő is a „haza és haladás” ügyének szószólója volt, aki mint szónok, nyelvész, néprajzkutató, történész, pedagógus, népművelő, továbbá földrajzzal, folklórkutatással, művelődéstörténettel is foglalkozó tudós szolgálta népét. Méltán lett harminc évesen az Akadémia levelező tagja. Ő is, mint a többi hozzá hasonló sokoldalú, haladó szellemű tudós egyéniség „[meg]érdemli, hogy neve kiragadtassék a feledékből” (Toldy Ferenc: *ÖM.* 5: 115), hogy számon tartsuk a tudományok történetében, haladó hagyományaink között. Cikkemmel rá szeretném felhívni — elsősorban a magyar nyelvtudománytörténet művelőinek — figyelmét.

2. Gegő Elek, a csíktaplocai, földműves családból származó hitszónok egy — Jankovich Miklósnak 1835. január 16-án írt — levelében (annak hatására, hogy a cenzúra megint nem engedélyezte egy beszédének kiadását) így vall magáról: „Magamnak látom bátran készíthetem ama sír-fölrást: Az itt porló többre igyekezett, mintsem mehetett”.

Hát mire „igyekezett” és mire „mehetett” Gegő? „A korszellemnek haladást igénylő szövegértve” (önéletrajza; 1841. május 22.) az 1832–36-os országgyűlés idején Pesten mondja haladó prédikációit, a szószékről támogatva a parlamenti liberális törekvéseket. A Habsburg-ellenesség vezérli, valamint az a törekvés, hogy Magyarország gazdasági és társadalmi, kulturális és tudományos felvirágoztatásához minél hatékonyabban hozzájáruljon (vö. Gegő: *Társalkodó.* 1839. 293, 1840. 85, 155; Pulszky Ferenc: *Életem és korom.* Bp. 1880–1882.,¹ 1958³. 133).

Ő elsősorban a tanítás-nevelés (a népnevelés, a közműveltség szolgálata) és egyes tudományok (köztük a nyelvészet, történelem, néprajz) területén kapcsolódott be a reformkori haladó mozgalomba.

Népét nemcsak istenhitre akarta nevelni. Prédikációi középpontjában az ember áll, a hazáját (nyelvét, történelmét, tájait stb.) szerető, ismerő, azért élő és dolgozó szabad ember ideálja. „... teljes szándékom ezután is lelkes iparral haladni azon pályán, mely nem a’ kitérőzt anyagi haszon, hanem a’ nemzeti dücs és közjó felé vezérlend” — írja Schedelnek 1836. június 15-én.

3. Ezúttal nyelvészeti munkásságát mutatom be röviden, abból is inkább csak nyelvművelő, nyelvoktató, nyelvújító tevékenységét.

Teljes odaadással és szakértelemmel kapcsolódott be a nyelvi mozgalomba. A nyelvújítás nagy periódusa ekkorra már befejeződött, de a gazdasági és politikai küzdelmek fölerősödésével a magyar államnyelvért folyó harc is újra megélenkül (vö. Nyelvünk a reformkorban. Bp., 1955. 20). Gegő is magáénak vallja Kazinczy fő törekvését, mely a haladás gondolatát, a közműveltséget hordozó és terjesztő nemzeti irodalmi nyelv kikristályosítására, megszilárdítására, tekintélyre emelésére irányul. — Mindez Gegőben is a németesítési törekvésekkel szemben megnyilvánuló nemzeti érzéssel kapcsolódik egybe. A magyar nyelv gondozása, fejlesztése és terjesztése mellett gondot fordított a magyar történelem és földrajz, a Magyarország határain kívül élő magyarok életének megismerésére és megismertetésére, a nép nemzeti nevelésére és műveltségének emelésére is.

Gegő a magyar nyelv területén kettős tevékenységet folytatott — a reformkor szellemének, törekvéseinek megfelelően. Egyrészt a magyar nyelvűségért harcolt (a némettel és a latinnal szemben), másrészt azért, hogy ez a magyar nyelv gazdagabbá, árnyaltabbá, a haladó mondanivaló kifejezésére mind alkalmasabbá váljék.

Magyarul mondta prédikációit, a magyar nyelv használatára és ápolására buzdította híveit (vö. Egyházi beszédek. Pest, 1834. 129; kéziratos prédikációi, Országos Levéltár, Népoktató, kézirat, OSZK), magyar szóra tanított a pesti Angolkisasszonyok nevelő intézetében is. Ez utóbbit akadémiai levelező taggá választásakor is érdemeként említették ajánlóí (vö. AkÉrt. 1906. 512—5, IX. tagajánlási lajstrom). Az Angolkisasszonyok intézetében tanuló „Pesti Kised Magyar Leánykák”-at 1832-től 1836-ig tanította a magyar nyelv szépségeire és szabályaira. „Nyelvtudomány (magyar)” címen 1834-ben magyar nyelvtankönyvet is írt számukra, sajnos azonban (mint több más műve is) ez nem maradt fenn (vagy csak nekem nem sikerült megtalálnom).

Az Angolkisasszonyok intézete több szempontból is úttörő jelentőségű a korabeli oktatási intézmények között. Részben azért, mert a magyar nőnevelésnek egyik legerősebb, legkorábbi bázisa volt, ahol — az országban elsőként — 1855-ben tanítónőképzőt is szerveztek. Az intézet másik figyelemre méltó érdeme pedig a magyar nyelv tanításának (és a magyar nyelven való oktatásnak) viszonylag korai bevezetése. Az intézet Értesítője szerint 1820-ig a tanítás nyelve kizárólag német volt. Ezután vezették be bizonyos tárgyakban (majd általánosan) a magyar nyelven való oktatást. Ez országosan csak 1868-ban vált kötelezővé (vö. Az Angolkisasszonyok Bp.-i kat. Sancta Maria leányiskolájának Értesítője 1927—28. 5).

1832-ben hívták meg ebbe a nemzeti szelleméről és oktatási színvonaláról is híres intézménybe a néhány éve (1829-ben) pályára lépő, hamar elismertté vált magyar nyelven prédikáló nagy hatású szónokot magyar nyelvtanárnak. Gegő odakerülésével még jobban fellendült a magyar nyelv oktatása: „előrehaladást . . . különösen a' magyar nyelv tanulása 's divatoztatásában 's általánosan a' nemzetisedésben . . . tapasztalunk, mellyre [ti. az e félévi próbatételre] legelőször az idén c s u p á n magyar nyelven történt a' meghívás. Ez által, t. i. hogy n y i l v á n y o s jelentésit 's meghívásit c s u p á n magyar nyelven teszi, belép az intézet, 's mint hisszük örökre, a' honi, a' n e m z e t i intézetek sorába, millyennek magát a' berekesztő, gyönyörű beszédben vallá

[amit egyébként Gegő írt], 's millyennek igazán mi csak olly intézetet ismerhetünk, melly hivatalos nyelvül a' m a g y a r r a l él'' — írja 1833. március 16-án (170—1) a Jelenkor, mely megindulásától kezdve (1832.) elég rendszeresen tudósít az intézet féléves nyilvános próbatételeiről. Ezekből a híradásokból tudjuk meg, hogy az intézetben 1833-tól bevezetik a magyar történelem magyar nyelven való tanítását is, aminek gyakorlati megvalósítása Gegő Elek nevéhez fűződik. Ő tanította ugyanis a magyar történelmet, sőt, „a' vezérül szolgált magyar kézikönyvet” (Jelenkor 1833. aug. 10. 64. sz. 505—6) is ő készítette: „Magyarország története. A pesti angol szüzek intézete számára”, Pest, 1834. Nagy kár, hogy ez sincs meg, illetőleg nem találtam meg. A Jelenkor így értékeli: „Az intézet öröme, 's a szerző dicséretére legyen mondva, a' munka tökéletesen megfelel czéljának, 's ez ítéletet közönségesnek hallottuk a' hallgatók között is. Kielégítő volt, mit a' növendékség abból akár a' tárgyra, akár a' nyelvre nézve előadott” (Jelenkor, 1834. márc. 8. 20. sz. 153—4).

Gegő — tanítványai és hívei körében — mindig megvédte az idegen szoval szemben a magyart, sőt „az egyházi szertartásban mutatkozó némelly idegen szovakat [is] szándékozott [megmagyarítani], vagy legalább megmagyarázni” (TudGyűjt. 1835. 6: 100—9, 7: 79—84).

4. A köznyelv és irodalmi nyelv gazdagítása, „pallérozása”, a nyelvjárási jelenségek megőrzésére való törekvés, a nyelvjárási adatok gyűjtése, a régi nyelv szavainak a kipusztulástól való megmentése, az újonnan alkototaknak tudatos használata és terjesztése szoros egységet alkot tudásunk életművében, a nyelvújítás reformkori szakaszának elismerést érdemlő alakjává avatva őt.

Ebből a szempontból különösen fontos és figyelemre méltó az a Népoktató című műve, melyet 1839. november 28-án ismeretlenségre kárhoztatott a cenzúra (kézirata megvan az OSZK-ban). Műfaját nehéz meghatározni. Moralizáló, didaktikus, oktató célzatú útleírás-féle, első személyben előadott, a jelenben zajló úti élménybeszámoló. Riportszerűen írja le a népoktató tevékenységét, útjait, különböző helyeken tett látogatásait, a néppel folytatott beszélgetéseit. Ez a „szegény pór nép” számára írt mű szép magyarságával nyelvi mintát, példát is ad hallgatói—olvasói számára. A Népoktató bemutatása külön tanulmányt érdemel.

Témánk szempontjából most a mű végén levő szójegyzék érdekel bennünket: „Az előfordult új szavak betűrendben” (76. lap). 74 szót sorol fel Gegő latin, német vagy (illetve és) magyar szinonimával megadott értelmezéssel. Ugyanez megtalálható magában a szövegben is, ahol Gegő használja ezeket a szavakat: az új szó mellett ott van zárójelben a régi is.

E szavak többsége a legújabb időben keletkezett nyelvújítási szó (a Népoktató megszületésének évéhez, 1839-hez viszonyítva). Meglepő frisséggel használja és terjeszti Gegő azokat az új szavakat, melyek akkorra éppen hogy csak megszülettek, és amelyek mai szókincsünknek is nélkülözhetetlen elemei.

A 73 köznév közül mindössze 7 nem állta ki az idők próbáját, illetőleg némileg módosult alakban maradt fenn: *titoknok* (1780 k.), *hév mérő* (1807), *nyugtatóvány* (1816.), *gyámnok* (1820 k.), *ütér* (1828.), *nyugpénz* (1832.), *allövet* (1833.). A többi alapszóink szerves része ma is.

A Gegő által betűrendbe gyűjtött, és művében fel is használt új szavak közül 45 a XIX. század elején keletkezett, ebből 30 pedig a legutolsó 10 év (1828-tól) szülötte (az értelmezések Gegőtől valók): 1828: *növény* 'palánta', *szivacs*, *útér*, *szülész*; 1829 k.: *tömeg* 'massza', *horgony*, *gyógyszertár*, *terv*; 1830 k.: *adag*, *gyár*, *költészet* 'poesis', *öltöny*; 1832: *fuvola*, *kötelezvény*, *láz*, *nyugg pénz*, *sebész*, *szabály*; 1833: *alapítvány*, *idom* 'figura', *némber*, *csődület*, *légmérő*, *allóvet* 'klistély', *család*; 1834 — 36: *mérnök*, *szavazat*, *tárca*, *kényelmes*, *reggelizés*.

Ezek közül a *láz*, a *némber* és a *család* szóhoz szükséges némi magyarázat. Ezek ugyanis régi szavak, a *láz* például XVII. századi (vö. TESz.). Mai főnévi 'emelkedett testhőmérséklet' (vagy ahogy Gegő értelmezi: 'hideglelés') jelentésében azonban a nyelvújítók kezdték használni. A kódexekbeli *némberi* szót Kunoss szerint (Szf. 1834.) Vörösmarty vezette be *némber* alakban az irodalom nyelvébe (vö. NyÚSz.). Ilyen értelemben ez is új szónak tekinthető. A *család* története is közismert (vö. TESz.). XV. századi szó, melyet 'familia' értelemben Vörösmarty elevenített fel. „Helmezy a Jelenkor első két évfolyamában [1832–1833.] még *háznép*, *nemzetség*-nek nevezte [ti. a familiát], de azután ő is elfogadta . . . e szó még (familia értelemben) 1834-ben is szokatlan lehetett” (NyÚSz.). Így Gegő is e 'familia' jelentésű szó legújabb használói közé tartozott. — A *növény*ről megjegyezhetjük, hogy *növevény* alakban már Bél Mátyás használta 1735-ben 'állatfióka' jelentésben; Barczafalvi 1787-ben már 'plánta' jelentést ad neki; a *növény* szóra 1807-ből 'utód, sarj' jelentésben közöl adatot a TESz.; 1828-ban Bugát Bonctudományában mai érteleme van a szónak. A *szülész* szó már 1816-ban megvan Kassainál (5. k., NyÚSz.), de *szülész* alakban. A *fuvola* szót Barczafalvi 1787-ben a népnyelvi *fújóra* alapján *fúvora* alakban ajánlotta.¹ De Gegő munkájában e szavaknak is a máig fennmaradt, legéletképesebb alakja szerepel (a *növény*nek ugyan nem mai jelentése.)

Gegő értelmezéseiről meg kell jegyeznünk, hogy főleg szinonimák (kisebbrészt körülírások), melyekben megmutatkozik az a törekvés, hogy — ha csak van — régebbi magyar szóval adja meg a jelentést. Pl.: *szülész* 'bába', *öltöny* 'ruha, köntös', *sebész* 'seborvos' stb. A *seborvos* egyébként maga is nyelvújítási szó, csak régebbi (1792. SzD.), ugyanúgy a *kórház* szinonimájaként a szintén nyelvújítási (XIX. század eleji) *betegház* szót használja.

Gegő 16 olyan nyelvújítási szót foglal művébe, melyek a XIX. század első két évtizedéből származnak: *árverés*, *burgonya* (← tájszó), *kórház*, *hőmérő* (a *hőmérő* 1836 körül, így elvileg azt is ismerhette volna Gegő), *raktár*, *arány* 'proportio', *rim*, *terem* (főlevenített szó; Révai), *szerény*, *étvágy* (a Baróti SzD.-féle — 1792. — *izlés* szóval is definiál Gegő, vö. NyÚSz.), *elv*, *látnok*, *szilárd*, *nyugtató* (a *nyugta* csak 1845-ből származik), *gyámnok*, *jog* (ezt a szót még 1842-ben sem fogadja el mindenki, például Deák Ferenc; vö. NyÚSz.).

További 20 korai nyelvújítási (XVIII. század végi) szót is felhasznál Gegő. Ezek közül néhány azért érdemel különösebb figyelmet, mert lassan fogadta be őket az irodalmi és köznyelv, annyira, hogy egyikük-másikuk még a XIX. század 20-as, 30-as éveiben sem volt általánosan elfogadott. Ilyen például a *láthatár* 'horizont' (1786., de még 1803-ban is: *szemhatár*, 1821-ben: *látkör*; vö. NyÚSz.), a *szerep* 'rollé' (1787., de még 1828-ban Széchenyi: „rollát játszik”, 1830-ban [Hitel]: „rollát választani”; vö. NyÚSz.), a *csillagász* (1789., de csak Helmezy tette közkeletűvé a Jelenkor révén, 1832-

¹ Itt köszönöm meg P. Balázs Jánosnak szíves segítségét, értékes kiegészítő adatait.

től, a régi *ékvizsgáló* helyett; vö. NyŰSz.), a *lelkész* 'lelkipásztor' (1791., de csak a XIX. század elején kezd terjedni ebben a jelentésében. Toldy például még 1841-ben is 'pszichológus' értelemben használja; vö. TESz.).

Öt olyan szó került be Gegő „új szavai” közé, melyek valójában nem azok. Valamiképp azonban szinte mindegyikük kapcsolatba hozható a nyelvújítással: a *folyam* 'folyó víz' jelentésben, ahogy Gegő használja, régi szó, 'cursus' jelentésben viszont nyelvújítási; a *gépely* 'machina' szintén régi, csak az ennek megcsonkításából keletkezett *gép* nyelvújítási (1836–37 körüli; a Tájszótárban a *hasalyó* értelmezésében is a régi *gépelyt* használja); a 'grádics' jelentésű *lépcső* sem új, csak egyik jelentése való 1838-ból (vö. TESz.); a *nő, né, ne* 'feleség' jelentésű alakváltozatok sem tekinthetők így összevonva új alkotásoknak, megkülönböztetésük viszont Verseghy nevéhez fűződik, tehát a nyelvújítás korából származik; végül a *negyed* szóval kapcsolatban téved.

Összegezve a nyelvújítási szavakról elmondottakat: a számadatok és a szavak elemzése azt mutatja, hogy Gegő gyorsan tájékozódott a korabeli nyelvújítás kérdéseiben, hamar megismerte, és kellőképpen megrostálva magáévá is tette annak alkotásait, valamint a szó és tett egysége szellemében használta és terjesztette is az új nyelvi alakulatokat.

A gondolat, a szó és a tett egysége egész életművét áthatja. Ezt a gondolatot egyébként éppen az egyik nyelvújítási szónak, az *elv*-nek az értelmezésében találjuk meg, nyilván nem önvallomásnak, életelve megfogalmazásának szánva, de egész munkásságát ismerve annak is tekinthetjük: „Elv = principium, miből például gondolattal, szóval és tettel ki szokott valaki eredni”.

Gegő maga is részt vállalt tehát az új magyar szavak terjesztésében. Fontosnak tartja azonban azt is, hogy ezt a munkát központilag, az Akadémia irányításával is végezzék. Szombathelyről 1839. január 1-én ír ilyen témájú levelet az Akadémiának. Ez a levél „nemzeti nyelvünk ügyét tárgyazza” — írja. Azt tapasztalja, hogy a pór nép nem érti a kalendáriumot, az imádságos és egyéb könyveket, ezért javasolja, hogy „bizna meg a m. t. társ. egy nyelv-osztálybeli tagot a nélkülözhetetlen új magyar szavak' betürendben történendő összesorozására... Ezen bár milly czimet nyerendő szófüzért a köznépet illető felvilágosításokkal, körülményes ismertetésekkel látná el.” Gegő „ún. fali kalendáriumi alakban” javasolja kinyomtatását. „Juttassanak belőle a falusi iskoláknak, az ezután nyomtatandó iskolai kézi könyvekbe pedig toldalékkal felvétessenek” (MTA kéziratára).

5. Az új szavak mellett a régiekre is figyel. Akkoriban válik országos mozgalommá az elavult szavak gyűjtése. A lapok állandóan közlik a Tudós Társaság felhívásait és az eredményekről tudósító jelentéseit (pl. Jelenkor 1836. 70, 85, 401). Gegő is bekapcsolódik ebbe az akcióba. Sajnos azonban az „Elavult szavak gyűjteménye Pázmány és Káldy munkáiból” című művét nem sikerült megtalálnom. A különböző bibliográfiák számon tartják, a Magyar Tudós Társasági Névkönyvben (1839. 131) is szerepel.

Nemcsak a régi nyelv szavainak összegyűjtésébe kapcsolódik be, hanem a régi írások, nyelvemlékek felkutatásába is. Ez moldvai útja során is egyik fő feladata volt, amit nagy gondal, lelkiismeretességgel, e munka fontosságának tudatában teljesített. Két levélben számol be erről az Akadémiának (MTA kéziratára).²

²Gegő nyelvemlékgyűjtő tevékenységéről l. MNy. 72: 469–71.

6. Az irodalmi és köznyelv gazdagításának forrásai közül a nyelvjárások sem kerültek el figyelmét. A szókincs különböző rétegei közül legtöbbet a tájszavakkal foglalkozott. Érdeklődése e kérdés iránt ébredt fel leghamarabb. Anyanyelvjárásának (Csiktaplocán született) „sajátságos szavait” gyűjtötte össze, még 1834. előtt. 1841. május 22-én Szombathelyről az Akadémiának küldött önéletrajzában erről (harmadik személyben) így ír: „Minden megbízás nélkül 1834-ben a’ m. tudom. Akadémiának csik-széki tájszavakat ada be.” Tájszógyűjteményét felvették az 1838-ban megjelent Tájszótárba. (A Tsz. után, a kötet végén különböző akadémiai kiadványokat ajánlanak az olvasók figyelmébe, köztük Gegőnek „A moldvai magyar telepekről” című könyvét.) — 94 szó alatt szerepel a Tájszótárban Gegő Nicephor neve. E gyűjtött anyag elemzése fényt derít arra, miként vélekedett Gegő a tájszavak kérdéséről, ugyanis — 1834 előtt — nyilván úgy gyűjtött, hogy az Akadémia elveit még nem ismerte, így csak saját tapasztalataira, elképzeléseire támaszkodhatott a gyűjtés és az értelmezés során. Erről most csak annyit, hogy kiválónak, megbízhatónak tekinthetjük az általa beküldött anyagot. Külön értéket jelentenek azok a tájszók, amelyek csak az ő jóvoltából kerültek bele első tájszótárunkba.

Külön fejezetet érdemelne Gegőnek Moldvában végzett nyelvjáráskutató tevékenysége, melynek tényanyagáról jó képet kapunk „A moldvai magyar telepekről” (Pest, 1838.) című könyvéből, az Akadémiának készített jelentéséből (vö. Szabó T. Attila: A moldvai csángó nyelvjáráskutatás története. MNyj. 5 [1959.]: 3—41; Márton Gyula: A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. NytudÉrt. 66. [1969.]; uő.: A moldvai csángó nyelv román kölcsönszavai. Bukarest, 1972.).

7. E rövid összefoglalás csak ízelítőt tudott adni Gegő Elek munkásságából, nyelvészeti tevékenységéből, de ahhoz talán elegendő volt, hogy felhívja a figyelmet e korán elhunyt tudósra, és a nyelvtudomány hozzá hasonló, keveset emlegetett művelőire, akik a maguk korában nagy szolgálatot tettek nyelvüknek és népüknek.

D. Mátai Mária

97

- ... Élelője = földi munkák.
Éke = arcus, karika.
Élelője = obligatio.
Élelője = földön, virelő
 v. földi munkák.
- Éke = prope.
Éke = indigoloid.
Éke = barmese. "Luga"
 "mező".
Éke = telkiváros.
Éke = gazdák.
Éke = "lelője".
Éke = való a mi van, léte.
Éke = insecta, földmész.
- Éke = fensely.
Éke = affony.
Éke = né, né, né = feleség.
Éke = palánia.
Éke = kempis.
Éke = quicquid.
Éke = magatini.
Éke = fidesmóris.
Éke = Cadornia.
Éke = Regula.
Éke = a sebőse.
- Karaxat = vaks.
Karaxat = rolla, tárgy, mellék
 valaki járjék.
Karaxat = módos.
Karaxat = oros.
Karaxat = spongia.
Karaxat = talpa.
Karaxat = pugillaris
Karaxat = scala, nagy fe-
 ba.
Karaxat = plenum
Karaxat = keressica
 dit.
Karaxat = maff.
Karaxat = echo.
Karaxat = orcha - körös.
Karaxat = baktex, orca,
 etc.
Karaxat = pulvis.

Juhász Ferenc „kivesszőzött” magánhangzói

A *kivesszőz* ige nem szerepel az Értelmező Szótárban. Familiáris szóalkotás, Juhász Ferenc költő közvetlen környezetében a kézirat-előkészítés szakszavaként használják. Mint kézírataira legkényesebb költőnk, gépelés után gondosan kijavítja a géphibákat, és ahol úgy érzi, hogy a felső nyelvállású hosszú magas magánhangzók, az *i*, *ú*, *ű* betűjeléről hiányzik a hosszú ékezet, ott határozott, éles, elnyújtott vonásokkal pótolja. (Szemléletes példát láthatunk a kivesszőzésre az Új Írás 1976. áprilisi számának belső borítóján, egy javított gépirat fényképmásolatát.)

A költő javításainak egy része összhangban van helyesírási szabályainkkal: *sziv* helyett *szív*, *tűz* helyett *tűz*, *mult* helyett *műlt* látható a gépiratokon. Ezek a helyesbítő szándékok a nyomtatott szövegben természetesen nem fedezhetők föl, hiszen a nyomda amúgy is pótolná a hiányzó ékezeteket. ... A többi javítás azonban, a szabályostól eltérőek igen, s ezek kialakult, határozott egyéni ékezési szokásokra vallanak. E házi, egyéni szabályzatát a költő a nyomdászok ellenében is következetesen érvényesíti, a nyomdai levonatokon is makacsul elvégzi a javításokat. Illetőleg a szedők, korrektorok egy része ismeri már a Juhász Ferenc-i helyesírást (és makacsságot); de meg a tiszta, egyértelmű javításokon látszik a tudatosság, s e jelek azt az utasítást vagy kérést sugallják a nyomdászoknak, hogy „szedendő kézirat szerint”.

De vajon szabályok-e a Juhász Ferenc-i szabályok? Mi lehet az alapja az ilyen írásmódnak: *őríz*, *körűl*, *megvakúl*? Nézzük meg ennek a tudatosság-nak a természetét vagy indítékait: helyesírási szabályzatunk melyik pontját, mely pontjait érzi nyúgnak a költő? Milyen kiejtési norma olvasható ki az eltérésekből? Milyen esztétikai szerepe lehet ennek az egyéni ékezésnek? (A példákat az Új Írás 1976-os évfolyamában megjelent újabb versekben és úgynevezett vers-prózákban találtam, mai állapotát keresve a költő ízlésének és tudatos vállalásának. Érdekes a szokás kialakulását is megfigyelni — az első verseskötetekben szeszélyesebb, ellentmondóbb az ékezés, még a néhány évvel ezelőtti írásokban is —, de most erre a kalandozásra nem vállalkozhattunk).

Mindenekelőtt mondjuk meg: ezeknek a „szabálytalanságoknak” semmi közük az időmértékes verselésben megszokott „poetica licentia”-hoz, a szótagok nyomatékát megváltoztató, ritmusformáló és -hangsúlyozó rövidítésekhez, hosszításokhoz. Amiért például Radnóti Miklós így ékezi a szavakat Naptár című versében: ... *csordúltig az ég sűrű sötéttel*, — amit a két világháború közötti irodalomban szeszélyesebben, új nyomdai viszonyaink között fegyelmezettebben, tudatosabban oly sokan alkalmaznak. Juhász Ferenc megvizsgált írásaiban nincs szerepe az időmértékes verselésnek, egyéni ékezési

szokásainak nem ebben találhatjuk magyarázatát. Már csak azért sem, mert — s ez már figyelemre méltó — Juhász Ferencnél a változtatások mind egyirányúak: soha nem rövidíti a magánhangzókat, mindig csak hosszítja. Minden változtatása nyújtás, verseiben is, vers-prózáiban is. Kéziratain nincs olyan jel, amely rövid magánhangzót kérne hosszú helyett — maga a művelet is így kapta a „kivesszözés” nevet.

Ha nyelvtani alakok szerint vizsgáljuk e szabálmódosításokat, úgy látszik, a legtöbb vitája az *-ul*, *-ül* igeképzővel van, gyakran javítja, szinte mindig kijavítja rövid magánhangzóikat. Szó végén mindig: *kitolúl*, *vakúl*; az utolsó szótagokban is: *örült*, *megvénült*, *elnémült*, *ámúlt*, *fölszabadúlt*, *tárgyasúlt*, *eddig-megvalósúlt*, *megőszült* [Párduchím], *megőszült* [gyerek] stb. stb. — akár igeként, akár igenévként használja e szavakat. Határozóragos névszókban, főnévi igenevekben, többszörösen képzett és ragozott szavakban egyaránt megtaláljuk igazításait: *röpülnek*, *lazulni*, *harc-elfogultságban*, *megvalósultságában*, *Látomás-ingerültsége*, *megőszülten*, *agyvelő-öszülten*; még akkor is így írja, ha más analógiák rövid magánhangzót sugallnának: *árulkodóan*.

Bizonyosnak látszik tehát, hogy nem a képző elhelyezkedése, helyzete a szó testében — elején, végén — készíti a költőt a vesszözésre. Sőt, a további példák bizonyítani fogják, hogy nem is a fölsimert nyelvi, grammatikai elem tudatos, szándékos használata ez nála. Ugyanis hasonlóképpen megnyújtja a magánhangzót az *-ul*, *-ül* határozóragokban is: *szorgalmát bolondúl szerető*, *reménytelenül*, *gyászban-könnytelenül*, *múlhatatlanul*, *halhatatlanul* és *kegyetlenül*, *hallhatatlanul* és *hullhatatlanul* stb.

Ugyanígy hosszú ékezetet kér az *-ul*, *-ül* végű határozószókra, névutókra: *mögül*, *belül*, *körül*, *egyedül*, *céda-egyedül* stb. De még az *-ul*, *-ül* ragnál sem áll meg a nyújtásban. *Ráültem* — írja egyhelyütt, s kedvelt szavát, a *mülandó-t*, *mülandóság*-ot következetesen hosszú *ü*-val írja.

Magyarázhatnánk ezeket a példákat analógiával is. Azt is hihetnénk, hogy nem a nyelvtani elem, hanem maga a hangkapcsolat, az *u + l*, *ü + l* együttes készíti a költőt az egyéni ékezésre. De ha igaz is, hogy a példák nagy részében ez a hangkapcsolat szerepel, a változtatás, a hosszítás sokkal szélesebb körű, más helyzetekben is találunk „kivesszözött” *-ü*, *-ű* betűket, nyelvtani, fonetikai törvényszerűség nélkül. Mondhatnánk, hogy a *láng-úta-kon*, *rózsafűzér* szavakban az eredeti *tő* (*út*, *fűz*) analógiakényszere küzd a rövid magánhangzó ellen. De mit kezdünk az ilyen szavakkal: *búrjánzó*, *hazúg*, (világ-béna-sággal) *lepetyhűdt*, *szült*, *hamú-rabja*, *viaszrózsa-koldús*, *embernyüzsgésben* (kivált ha egy sorral lejjebb ez áll: *nyüzsgés-tölcsér*)?

Még változatosabb a kép, ha a harmadik fölső nyelvallású magas magánhangzót, az *i*-t is bevonjuk vizsgálódásunk körébe. A kéziratlapokon különösen sok a kivesszözött *i*, az írógép mulasztásait gondosan pótolja az *-ít* képzőben is, a sokszor használt *szív* szó ragos alakjaiban is: *tanít*; *szívet*, *szívébe*, *Isten szívéből*, *szívemben* stb. Ugyanígy az *áhitat* szóban is (amelyet kevesen írnának hosszú *i*-vel): *Jézuska-áhitatú*, *Szivárvány-áhitatú*. De hosszú nála a *mindig i*-je is, számtalan példát találunk rá. Vesszöt tesz rá jellegzetes összetételeiben is: *mindig-összeomlásra-kész*, *mindig-ujjászülető*, *mindig-munkára*, *mindig-kitakaró* stb. (Van erre is példa: *mindég*). Hosszú a rag magánhangzója az *alig*, *alig-alig* határozószóban is. De itt sem a ragot tisztelhetette meg a hosszú ékezettel, hiszen ilyen példákat is találunk nála: *ameddig*, *szeméremszörig*.

Ahol a szavak képzetlen alakjaiban hosszú *i* van, a képzett alakot is szívesen írja hosszúval (a szabályzat ellenében): *vérrel-szívárgó*, *Isten szívéből*

szivárgó, biztatott, vigasza. Dacol azzal a szigorú rendszerőrző szabállyal, amely szerint a *hív* igét folyamatos melléknévi igenévi alakjában *hívő*-nek kell írni. Juhász Ferenc így írja: *hívő, hívő-irodalom, hívő-húmuszába.* A további példákhoz külön-külön magyarázatot kellene keresni: *sivár, irtóztató, skizoid-sirattad, megőrízni, őriz meg.*

Felötlik bennünk, nem nyelvjárási sajátosság-e ez a hosszító törekvés. Lehet benne szerepe, de ez sem ad mindenre érvényes magyarázatot. Juhász Ferenc Bián született és nőtt föl, ebben a Budapesthez közeli dunántúli községben, s ott nincsenek ilyen nyelvjárási sajátosságok; a dunántúli nyelvjáráásra éppen nem a nyújtás, hanem a rövidítés a jellemzőbb. Előfordul ugyan az *-u, -ü* megnyúlása *l* mellett, de csak annak kiesésével, mintegy „beolvadásával”: a fonetikai mennyiséget őrzi a hosszú *-ú, -ü*: *fordút, mekpuhú, kerüt.* Egyetlen szónak az írásmódjára adhat magyarázatot a nyelvjárás: a *mindig*-et általában hosszú *i*-vel ejtik. De a többi példára, a legtöbb példára nincs nyelvjárási magyarázat, s mert a költő köznapi beszédében sem fedezhetünk föl tájnyelvi, a köznyelvitől eltérő ejtismódot — kivéve versei előadását, de hiszen ezeket az írott szövegből olvassa föl! —, ez a szempont sem vezet kellő eredményhez. (Nem lenne érdektelen és haszontalan, de megszire vezetne, ha kikutatnánk e szokás eredetét költészete hatástörténetében: milyen szerepe lehetett a sokat olvasott kedvelt elődöknek — Vörösmartynak, Berzsenyinek stb. vagy akár a Károli-bibliának — az egyéni ékezés kialakításában. Itt már indokoltabban vizsgálhatnánk a nyelvjárások szerepét).

Néhány kivesszözött szóban viszont mintha szerepet játszana a szóhangsúly, vagy legalább is gyanúsítható. Mintha a magyar szavaknak ezt a jellegzetes és ritmusformáló karaktervonását érvényesítené vagy hangsúlyozná, megnyomva az első szótagot, ha *Műlandóságot* ír, vagy *vigaszá*-t. Idegen szót is átalakít: *skizoid-sirattad.* Erre példa a *biztatott*, a *búrjanzó.* Ezek a főhangsúlyos szótagot nyomatékosítják, de sokszor kerül vessző a páratlan számú, mellékhangsúlyos szótagokra is: *megvakúltan, egyedül, ingerült, kitolul; reménytelenül, halhatatlanul, boldogtalanul, múlhatatlanul.* Itt ugyan az időmértékes lejtés kialakításának is kedvébe járnak az ékezetek, de például az *irtóztató* szóban a jambikus lejtés ellenében hatnak, s írhatnánk más példákat is.

Mondhatnánk tehát, hogy a szóhangsúly fontos tényező a hangzónyújtásban (— de hát akkor miért nem él a rövidítés lehetőségével is, pl. *áhitatban?* —), sajnos azonban számos ellentanú is van. Sok olyan szó, amelyekben „elrontja” a költő a szóhangsúlyt az egyéni ékezéssel. A *Ráültem, á körül, az árulkodóan;* a *bénültan, a megvalósultságában* mind-mind a szóhangsúly-magyarázat ellen szavaznak. Néha kellemetlenül aritmiasra töri a szót: *ámúlt, húsból.* Ez a hipotézis sem vezet tehát kielégítő eredményhez.

Hogy színesebb legyen a kép, említsük meg: rimes versben olyan nyújtás is található, amelyet a rím indokol. Például az egyik sorvég: *konyhakéssel szúrni*, a másik: *hűben nem lazúlni.* Vagy egy másik versszakban:

*Szakállas ősz fejed a földben: mint tenger zöld üveghúsrengése alatt
ingó virágállat, csalánzócsipkebojt sárga viaszrózsa-koldús, állatrózsa-hab!*

Még azt is megkockáztathatjuk, hogy rövidülést is okoz a rímhelyzet, amikor a rímhívó sorvég *hull a hó, hull*, a visszhang rá pedig *halhatatlanul*, persze ez csak a saját írásmódjához képest rövidülés. De itt is azt kell mondanunk: nincs a költőnél a rímnek sem akkora szerepe, hogy erős hatást kellene tulaj-

donítanunk neki (ilyen rímeket is használ: *szivgyomor — én mondom*), s az egy-két példa mit bizonyít? Hogy ez is, a rímhelyzet is csak alkalom a költőnek, hogy a maga ízlése, hallása szerint formálja a szavak hangtestét.

Mert a sorravett helyzetek, szempontok mind azt mutatják: nem grammatikai vagy verstani elvek, hanem egyéni ízlés, sajátos zenei hallás alakította ki a költőben az egyéni ékezési szokást, szabályokat. Az eddig szándékosan elhallgatott kivételek, vagy az — akár egymás mellett álló — egymásnak ellentmondó példák is efelé mutatnak. Mi mással magyarázhatnánk az ilyen, szőszerkezeten belüli következetlenséget: *elfogult-elfogulatlan*? Véletlennek nem mondhatjuk, hisz azonnal meg is ismétli, ugyanígy, csak megfordítva a szerkezetet: *elfogulatlan-elfogult*. Nem lehet tévesztés, hogy előbb kétszer is hosszú *i*-vel írja az *őríz* szót: *megőrízni, őriz meg*, majd alább: *őriz-e, meg-őríz*. Vannak kivételezett szavak, mint az *indulat*, mindig rövid *u*-val, az *l* előtt: *indulatos, nagy indulatú, teremtés-indulatával*; ilyennek látszik a *megvalósulás* is. De nem tudhatjuk, más szavakban, ahol szokása szerint eltérne a szabályos írásmódtól (*megrendülés, tanulmány-beszédben, szünet-nélküliségében*) eltévesztette-e az írásmódot (ilyenképpen tehát sajtóhibák ezek), vagy annak példái, hogy a maga érzése szerinti jóhangzás (vagy kifejező hangzás, hangfestés) kedvéért még a maga alkotta „szabályoktól” is eltér.

Azt látjuk tehát, hogy több együttesen ható tényező játszhat szerepet Juhász Ferenc ékezési szokásainak kialakításában. Miként egyéni írásmódjának másik nagy tartományában, a szóösszetételek, kötőjelek terén, itt a rövid és hosszú magánhangzók világában sem új szabályokat akar teremteni a meglevők ellenében, hanem a maga egyéni ízlését követi, a szabályos formák, a köznyelvi konvenciók ellenében is. Része lehet ebben a grammatika, a tájnyelv, a hangkapcsolat, a szóhangsúly, a ritmus, a rím szempontjának is, de meghatározó és kivételtelen szerepe egyiknek sincs. Néhány általános tendencián túl a beszédbeli (a szőszerkezeten, mondaton, mondáson belüli) helyzet nehezen elemezhető, sok szempontú szövevénye határozhatja meg a magánhangzók hosszúságát. Nem szabályzati pontokkal dacol tehát a költő, hanem a maga ízlését akár szeszélyesen is érvényesíti stílusának egyénisége érdekében.

Farkas László

Az Alföld Stúdió újabb antológiája

1971-ben jelentkeztek utoljára antológiával a Hajdú-Bihar megyében, Debrecenben alkotó fiatal költők, kritikusok. Akkor lehetőségem nyílt ezeken a hasábokon jegyzetben méltatni nyelvi-stiláris teljesítményüket (Nyr. 96: 314–20). 1975-ben kiadott új gyűjteményük nem kevesebb tanulsággal szolgál.¹ Mindenekelőtt azt bizonyítja: jóval könnyebb ma fiatal írónak lenni Magyarországon, mint korábban bármikor. Ám ez — más oldalról — felelősséggel is jár. Észmei-művészi, nyelvteremtő és stiláris fejlődésüket szigorúbb figyelemnek kell öveznie: éppen a tágabb közlési lehetőségek folytán még elmélyültebb műhelymunka követelendő meg a fiataloktól, még

¹Közelítések — Az Alföld Stúdió antológiája. Debrecen, 1975. Szerk.: Görömbei András, Juhász Béla, Kun András, Márkus Béla, Várkonyi Anikó

következetesebb — és rendszeresebb — bírálat a kritika részéről. A kritikus felelőssége diktálja ezeket az alábbi jegyzeteket is.

I. 1972-ben azt írtam az Alföld Stúdió költőiről (akik közül többen az 1975-ösben is helyet kaptak): „szakítottak a hagyományos, kötött formákkal; általában rímtelen szabad verseket írnak”. — Változott, színesedett a kép 1975-re. Visszaperelte jogát a szonett — többféle egyénített változatban —, sőt: a hexameter is. Ám itt rögtön fölmerül a műgond kérdése. Gábor Zoltán szonettkoszorúja József Attila sírjára inkább metrikai botlásaival, szürke ismétlődéseivel hat — lehangolóan — az olvasóra. Csak vigasztalnak csupán az efféle sorok: „s szíjcsapásként sebző évszakok”, „párolgó fák vonulnak szerteszét”, „legendát öl, mítoszt teremt az ember”, „halálotat, hűséged munkabérért”.

Mennyivel jobban „érti” ezt a formát, milyen friss bátorsággal hasonítja önmagához Szalai Csaba, még nehezen megfejthető részleteivel is: „Ez itt: homályló üvegedény, | beszövöm nyirkos álmú fényét, | ólombetűt rettegő anyag | halkan leálló nyomdagépét” (Nem félhetek). De a szonett érdekes, rövid sorokban futó változatát alakította ki Ószabó István is (Béklyók rezében elragadt). Nyilasy Baláznál ismét a formával való küszködés jegyei ötlenek szembe. Tartalmi zavart sugall a forma döccenése, régies-dagályos karaktere: „Nekem pólyást kell világra *segítnem*, | mit az Embertől magamba vettem, | azzal alkotnom benn a holnapot!” (A kor falára). S hiába ír le tehetségre valló sorokat a Gondolatok vagy a Lenin szonettjeiben, helyenként elfogadhatatlan asszonáncokra bukkanunk. Pedig hogy a forma titkai komolyan érdeklik, mutatja az is: Nyilasy az egyetlen, aki ebben a kötetben hexameterhez nyúlt. Sajnos, nem sok eredménnyel. A D. csavarog című költeménye mindjárt *heptameterrel* kezdődik. Ám ez még hagyján, elvégre lazábban-szabadabban miért ne bánhatnék az időmértékkel? Csakhogy például ezt a sort hogyan „skandálná”: „És persze tréninges srácok lábteniszeznek”? Feltételezhető, hogy egy kicsivel több gyakorlással Nyilasy Balázs jó hexameterket is tudna írni — ha már ezt a ma ritka, sokak számára — méltatlanul — egyszer s mindenkorra elavultnak tetsző versformát választotta. Néhol meg banalitásba téved, gyenge táncdalszövegeket idéz, ahogyan ír: „Hitért másztam égigérő, fényes fákra | Kék trikómat húztam rá a boldogságra” (Hitért másztam). Bálint Lea Ráchelnél más a baj: nála a forma egyelőre a modorosság, a túlzott műgond, pepecselő keresettség áldozata. Egy-egy rafinált rím kedvéért még a strofa rímszerkezetét is megváltoztatja (Walpurgis — húsvét). A rím- és ritmuskezelés hagyományaihoz (Ady rímzökkentései) való helyes viszonyt s az újítás biztonságos arányérzékét Várkonyi Anikó érett lírájában szemlélhetjük a legtöbb tanulsággal.

Végül is a kötet formavilága kiegyensúlyozottabb; ha lehet mondani: egészségesebb, mint 1971-ben volt. Az avantgarde főlzabadító lehetőségeivel bőven élnek költőink (érdekesen illeszt avantgarde-versközegébe közhelyszólásmondásokat Aczél Géza), de sikerrel fegyelmezik is a nekiszabaduló formákat: például Várkonyi Anikó a Hosszú-hosszú folyópart című versében, s több helyütt Szöllösi Zoltán. Ezt a formai (s természetesen egyben tartalmi) sokszínűséget bizonyítja a költeményekben név szerint megvallott hivatkozások sora is; az örvendetesen éledő Ady-kultusz, József Attila megingathatatlan népszerűsége, példaként való jelenléte, Petőfi hatása, s mellettük: Berzsenyi, Bartók, Áprily, Weöres, Kertész László, Kassák, Mellék Kornél,

Déry Tibor, Veres Péter, Kondor Béla, Szabó Lőrinc, Sárközi György, Rimbaud, Jeszenyin, Gogol, Kafka jelzik a többé-kevésbé megfogható vagy legalább feltételezhető ösztönzést.

Kipróbálnak körülbelül mindent, amit a versszerkezet, a verslátvány megenged: elmarad gyakorta a központosítás, Szöllősi Zoltán sor eleji kettőspontjai, kérdőjelei, Várkonyi Anikó nagybetűvel írt címei, szavai, szótagjai: Ígéretes című versének szövegtelen — csupán vonalkákkal érzékeltetett — sorai; ritkítva szedett kifejezései tanúsítják a kísérletezés buzgalmát. Aczél Géza pont után kisbetűvel kezd újabb versmondatot, és belső rímekkel tagolja szövegét. — Csak helyeselhető, hogy Nyilasy Balázs nem csupán szonettel és hexameterrel birkózik, hanem figyelemre méltó — s érdekes: újabban nem kevésbé ritka — prózaverset is alkot (Világomban).

Talán a stúdióban folyó műhelymunkából ered, hogy a kísérlet olyan közös jegyei is felbukkannak, mint Szöllősi Zoltán, Tomka Mihály, Szabó Ernő rendkívül tömörre dolgozott, allegorikus „aenigma”-verseiben. Példa legyen erre a Szöllősié:

ORSZÁG
HATALOM
ÉS DICSŐSÉG

Jegyenye:
imádkozó kéz gótikája:
csontok fohásza:
Dózsa György üszke, vacogása

A teljes egészében idézett vers Dózsa-motívuma megrendítő láttató erővel bukkan elő Szalai Csabánál is (Koronáján varjú lép) s továbbviszi Aczél Géza is. A gyökér motívuma kissé közhelyszerűen fogalmazódik meg Szalainál, Aczélnál; robban szinte Tomka „aenigma”-versében:

HALÁLTÁNC
Gyökér nélkül
tombol a virág

A népköltészet elemei közkinccsé váltak az antológia költőinél; beágyazódtak a versekbe. Néha az indulat dobja felszínre a népi líra sajátosságait, olyanféle érzés, amilyen Gulyás Imrét tölti el: „Kaszafenő gránitra borulva | nyög bennem a parasztivadék” (Kalászok az őszben). Ószabó Istvánnál már hagyományos a népi hang (Kakaskiáltásig, Páromat rikontom, Gázolj rám); Tomka Mihály ars poeticája is ezen a hangon szólal meg: „kiszakadt egy fűszál | tövét keresgeti” (Soha nincs vége). De költőink szókészletében elég ritka mégis az efféle népies-régies kifejezés: „fölköttem *nyí* a szél, *csapáz* keresztül | az alvó réten” (Gábor Zoltán: Koszorú József Attila sírjára).

Megfigyelhető továbbá, hogy a vallás, a biblia eszmevilága, kép- és jelképrendszere hogyan kap új ideológiai töltést Szöllősi Zoltánnál, Gábor Zoltánnál, Szőke Kálmánnál, Nyilasy Balázsnál, hogyan válik egy korszerű, szocialista elhivatottságú közösségi költészet gazdagítójává. Várkonyi Anikó lírájában hozza legszebb eredményeit ez a törekvés. Nála ezt az „átemelést”, „átlényegítést” olykor a groteszk látásmód is megkönnyíti, fanyar, mai hitelt adva mondanivalójának. „Tájkép, háziasított ördögökkel, | halványkék angyalokkal” — íme, a változás lényege („KASTÉLYOK ! ÉVADOK !”).

Viszonylag kevés továbbra is a nyelvteremtő bátorságra valló stiláris mozzanat: *hajnallással, megvirágoz, „elszelidült föld”, „Utamat | a legszebb álom följegyenyezte”, pillongatok, „szörtyen az eresz”, „Tövisekeli szikráját sárga balta”, „Nagykabát komótra gubbad”, „bokor alatt bölcsül a csönd”, „verhenylik háta”, „köldökszínór vékonyul”, „felezővonalakat nem körzőz a vér”, „Hat-hét disznó vidám, lehajtott | fejét az útféltre kisunyta”, „elkövült alázta-tás”, „de szolgálnék, áldozódnék”, „fölszövik az ember világát” a csomópontok [?], „a szabadság tágasabb, borzalmakkal telibb”, „Szomorú tündöklet”, „Ördögködik a csillagom”, „magábagombolyodott idő” — körülbelül ennyi, amit újításképp, vagy mint szokatlan-érdekes költői szóhasználatot, -alkotást följegyezhetünk a kötet lapjairól. Groteszk hangulatú szóalkotás Aczél Géza költeményében egy éjszakai hazatérés leírásakor: „persze *lábujjhegyezésem* az asztali lámpáig | még így is hátra van” (A konkrét költészet felhívítása — 2). Értékes az olyan megoldás is, amikor iktelen ige — gondolati közegben — ikes ragot kap, a József Attila-i „meddig lesz hely, hol fölolvashatol” mintájára: „Hiszünk nagyon | hát lenni kezdél (Várkonyi Anikó: Karácsonyi ének).*

Jelenünk szakkifejezés- és divatszókészlete — 1971-es benyomásainkhoz képest — kisebb mértékben vált versalkotó stílusellemmé. Aczél Gézánál bírálat, rossz költői közérzet megvallásának eszköze: „a vértelen arcú *fordított alapállásban*”, „nyál *dominál*”, *attitűd, misztériumot*, „nagyszemű asszonyok | *x-re veszik a fehér asztalokat*”. Negatív hangulatot tükröz Nyilasy Balázs prózaversében is: „Kitisztul a vízfejűek szeme; *hitelesítődtek a gének* aljas játéka”, „a *mérkőzésvezetők* sípja töltényhüvely”. Sokkal kevésbé az elidegenedettség kifejezője Várkonyi Anikónál a „modern” terminológia: „Az idő *korrodál*”, „a lét *koordinátái* közt”, „sorsod *katharizisát*”.

Új magyar líránk, e századi költészetünk legértékesebb stiláris eredménye, a képekben való gondolkodás az Alföld Stúdió fiataljai számára is kézenfekvő módszer, művészi szemlélet. Szöllősi Zoltánnál „a terepszínű úrben | Isten váll-lapja ragyog”; Szalai Csaba a művészettörténetből vett komplex képek sorát rakja ki következetesen A rögök című versében: „Bámulom, — én mindig itt vagyok | a szántás ókori szoborünnepélyén, | a földet megnyitják a traktorok, | emberfejű rögök aludtak el a mélyén.” Szőke Kálmán a költői „izmusok” hagyománykészletéből veszi a komplex képet: „A Hortobágy összejárt arcán | füvek fülelnek, füledt | percek | tétováznak, | de a Gambrius-közben már | villamostöltések nászától | háborognak a redőnyök” (Debreceni vihar).

Erősödő szándékra vall a kötetben a határozott ritmusképletek, zenei elemek felbukkanása. „A *deszkaudvar dermedten hever*” — helyezi vissza jogaiba az alliterációt (enyhe képzavarral ugyan) Szöllősi Zoltán, s még inkább a jó fülű, a zeneiség iránt fogékony Nyilasy Balázs: „*Tócsa borzong. Úgy törhetek, | ahogy roppantnak pingponglabdát | játzó, vétlen küklopsz kezek.*” (Lenin). Várkonyi Anikónál is hatékony ez az eszköz: „*holt idő hordalékát | eleven idő elől*”; filozófikusabb változatban: „*Mindenütt más a másol.*” — Üdvözlendő továbbá, hogy — éppen újra csak Várkonyi Anikónál — a jól megválogatott, érdeklétes-érdekes jelző is megtiszteltetésben részesül: „*Sétáló hegy*”, „*rozoga csönd*”, „*Jóvátehetetlen virág*”, „*kóbor autóbuszok*”, „*Madárlátta világ*”. — Szalai Csabánál „*púder* almot hint a *pásztor* éj”; s hogy a *púder* amúgy is kedvelt szava, mutatja ez a sor is: „Hull, kering őrijtó *púder*”.

Visszahozni a lírikusi köztudatba olyasmit, mint a jelkép, nem is „hálás” feladat; érthető, hogy a vállalkozó — Várkonyi Anikó — szinte tobzódik a nagybetűs szimbólumokban: *Jászol, Kisdedet, Fájdalmak Királya, a Kezdetől Valóra, az Átrendeződés*, „Forró Szívek | örökös fejedelme”; *Zsarátnok-Király, a Férfi*. Sámánjai groteszk tónusban „idézetik a Nagy Gombát”.

A szóösszetétel az 1971-es kötetben is termékeny eszköz volt; ezúttal is bőséges példákkal élhetnénk. A *villany* előtag Szöllősinél *Villanylugasban* összetétellel gyarapodik; Szalai Csaba a *villanyfa* szót alkotja meg, s bővíti egy helyütt *villanyfa-hang*-ra. Kedvelt a *csillag* is mint alapszó: Szöllősinél *csillagszuronyok*, Gulyás Imrénél *csillagmurva* az összetétel eredménye. Akadnak bonyolult képződmények; Várkonyi Anikó szívesen alkot háromszoros összetételt, olykor sormetszettel tagolva: *hang-tükör-darab, táviratiroda-kaptár asszony- | szem-mindenség*, s két alkalommal is: *bodzavirág-felleg*.

Az csak természetes, hogy a komplex képek „alapanyagai”, a metaforák gyakoriak és változatosak, megragadóak. Szöllősi Zoltánnál például: „Ablak vakuja villan”, a tenger „megnyitja márvány termetit”; metaforái szépítik Gábor Zoltán sorait is: „Bíbor lovak, vadrózsabokrok | rúgnak arcomba marék lombot” (Kiáltás). Szalai Csaba versében „a rázott gyomrú traktorok” utalnak gépre és gazdájára s egy egész életformára egyaránt (Úznek engem).

2. Amint 1971-ben, most is szót kapnak fiatal kritikusok, köztük az antológia szerkesztői is. Ezúttal — szerencsés gondolat — a kötet lírikusairól írnak, kor- és pályatársaikat mutatják be, vagy inkább: értékelik, hiszen frissen induló költő talán nincs is az antológiában. Sajnálatos azonban, hogy alig-alig érdekli az ifjú kritikusokat a megbírált költők stílárius világa. Kivétel: Kun András. Nem véletlenül; maga is jó stílusista (bár dagályos mondatokat tőle is idézhetnénk). Király István esszéstílusának hatását érezzük ilyen mondataiban: „Kis körökben mozgott ekkortájt a versképző indulat, úgy is mondhatjuk, önmaga nehéz helyzetén indult meg csak a lélek” (215). Eredeti kifejezésekben sem ritka ez a szöveg, Aczél Gézáról szólva: „a gyakori meghitt *kétszemélyesség*” ragadja meg a kritikust, a „versítéleteiben” „az ezeréves város kavart bensőségéről” nyilatkozó költő hangja. Kun András helyesen szól a stílus elvi kérdéseiről is: „A stílus fogyatékoságai, elnagyolásai alighanem minden esetben szemléleti tisztázni valókkal függnek össze.” S joggal figyelmeztet: „manapság a költészetről szólva szakmai körökben és a szélesebb nyilvánosság előtt egyre több szó hallatszik a líra barbarizálódásáról: a vers egészének, de kiváltképpen nyelvi szépségének elértéktelenedéséről.” Kritikus társai közül még Márkus Bélának van füle-szeme és figyelme a Kun-nál jelzett veszélyekre.

A stílusra figyelni: nem valamiféle „plusz feladat” kell hogy legyen a kritikus számára. Ha elsikkad ez a szempont, megbosszulja magát. Mint Cs. Nagy Ibolyánál, aki — saját szövegének képzavara után („Az új versek alapján úgy érezzük, a mindig elsuhanó, égő vonatablakok, a »sehova« sem vezető utak, az »elszakadt ösvények« most már a költőt is fojtogatják”) alaposan félreérti, -magyarázza Szöllősi Zoltánt: „És egy megrendítő sor a Folytatásból: »Uram, szabadítsd ki szárnyát az ablakoknak!« Legalább az ablakoknak, hogy azok röpködhessenek a távolra néző költővel” (46).

Dankó István kritikáira emelkedett, olykor kissé erőltetett és nehezen érthető hanghordozás jellemző: „Talán ezzel magyarázható [Gulyás Imre] *alig-lantolása* [itt: ritka megszólalása — K. Zs.] is” (92). — Sok még a kötet

kritikai írásaiban az efféle nagyot mondó, nagyképmű kifejezés: *sáfárkodnia, majdan, eredendő*, „mindenekfölött való vezérlő csillaga”, *míves, önmegvalósítás, poétatarisznyával*, „a lefokozott létezés fájdalma”, „leszorított, lefojtott indulat” stb. Körülményesen fájlalja a kritikus „a megírtak gondolati röptetéséről történt lemondást”, cikornyásan tételezi, hogy a címváltoztatásnak „megfontolt tudatosságot kell hordoznia”.

3. A fentieket nem megfellebbezhetetlen ítéletként rögzítettem a szép című antológiáról, hanem éppen a vélemények közléseinek és találatosságának a szándékával.

Az Alföld Stúdió haladjon továbbra is a mostani úton, de ha lehet: még több stiláris-nyelvi igényességgel (ami persze együtt jár az eszmei-ideológiai-politikai igényesség fokozottabb követelményével). Ehhez még áldozatosabb műhelymunka szükséges, melynek során a kritikus megbírálja a költőt, a költő — mert van rá oka, s nem csupán, mivel „kölcson kenyér visszajár” — a kritikust. S az sem baj, ha összefogva, e jegyzetek íróját is sarokba szorítják, érveit vitatják, bővebb s meggyőzőbb bizonyítékokat követelnek tőle.

Kőhádi Zsolt

A fekete szó Füst Milán lírájában

Füst Milán lírai életműve szókinccsének a *fekete* egyik gyakori szava. Jóllehet nemzedékéből mások is előszeretettel használták e szót, mégis az ő költészetében látszik a gondolati tartalomhoz legkeresetlenebbül tartozónak, hiszen egész költészete az élet hiábavalóságának panaszolása. A panasz, a szomorúság pilléreire a költő nagy ívű hidat épített rendkívüli erejű képeiből, amelyeknek érzékletességét valamilyen — bizonynyal tudatosan alkalmazott — hatás mégis irracionálissá tesz. Karinthy Frigyes már Füst költészete első szakaszában meglátta ezt: „Sötétséggel és fénnel szeretne kifejezni mindent: egy-egy képet állít elénk, mely mintha szépiával volna festve” (Karinthy: Füst Milán. Nyugat IV: [1911.VII. 1.] 13, 64). Ez a megállapítás természetesen, nem jelenti azt, hogy Füst a valamely szint jelentő melléknevek közül csak a feketét és a fehéret használta képeiben, de azt sem, hogy csupán a szint jelentő szavakkal ért el ilyes hatást. Mégis érdemes vizsgálni a tekintetben mi oka lehet a *fekete* gyakori használatának, kulcsszó vagy divatszó volna, mint ahogyan Radnóti Miklós korai verseiben utóbbinak látja némelykor Mariann D. Birnbaum (Radnóti színei. ItK. 78 [1974.]: 701-6). Az a lehetőség Füsttel kapcsolatosan szóba sem jöhet, hogy a gyakori használat pongyola fogalmazásból adódnék.

A szó előfordulását, használatát Füst Milán, Összes versei (Magvető Kk., Budapest, 1969. [= FMÖv.]) kiadás szövege alapján vizsgálom. Megjegyzendő, hogy ezek a versek a költő szigorú öncenzúrája eredményeként jelentek meg először Szellemelek utcája címmel 1948-ban (Dante Kk., Budapest [é. n.]), s tulajdonképpen nem összes versei a költőnek. A jelentéseket az ÉrtSz. 2: 585-6 *fekete* címszava szerint adom meg. A versidézett előtt [-]ben álló szám a szó előfordulása sorrendjét jelöli FMÖv.-ben, az idézett vers címe és lapszáma (-)ben található. A *fekete* kiemelése minden esetben tőlem való.

„1. A legsötétebb semleges színű [. . .] || a. <A gyász színeként, jelképeként>”:

- [24] Egy nagy csarnok felét láttam egyszer világosan ciprusokkal,
Onnan ment egy temetési menet szóttalan, imbolygó zászlókkal legelől
S a halottat egy kis *fekete* kocsin hat fehérbe burkolt, néma
Lélek kísérte el — (Epilógus, 149)

„Fájt az élet nekem is” és „Nehéz a valóság nekem” — ezt mondja versében a költő, s a boldogságot a halálban látja: ennek látomászerű leírásában viszik a halottat egy kis fekete kocsin. A halott szállításának e módja társadalmi tradíció. Éppen a hagyomány következtében (vö.: Ju. Sz. Sztjepanov, Szemiotika. Budapest, 1976. 13 kk.) az európai olvasó a gyász színeként értelmezi a *fekete* szót a halállal kapcsolatban. Az antonímia lehetőségének tudatos kihasználására vall, hogy a ’fehér ellentéte’ szint azonnal ellensúlyozza a költő: *hat fehérbe burkolt, néma Lélek*, az ellentét is jelképes.

„2. <Vmely, főleg barna, kék, szürke és vörös színben> nagyon sötét árnyalatú”:

- [2] Az angyalok sötétek. Nem látod-e kezükben a kardot?
Amint megvillan a fényben, akkor repülik át a napot és *fekete* fény-
köreit
S a nap kinyílik előttük. (A jelenés, 19)
- [4] Édesanyám a hold . . . nálad születtem én, létem titka ez: a te öledből, —
Te dajkáltál engem . . . s innen a *fekete* fény, mely szivemből szüntelen
árad,
Innen az átok, tűztelen életem, a ridegség, — sugárkévéim éjszaka
Ezért oly feketék. — (A holdhoz, 27)
- [5] [...] sugárkévéim éjszaka Ezért oly *feketék*. — (A holdhoz, 27)
- [6] Fut a kiáltás, — minden kiáltás fut erre mifelénk s olykor
Házunk ajtajánál olyképp kavargó, mint a hózivatar . . .
Bambán mozdul meg tőle a piszkos, *fekete* víz is,
Mely készül a fagyra már — s azért oly álmatag . . . (Levél Kanadá-
ból, 35)
- [12] S ki úgy szeretted már az elmulást,
Hol régen s mélyen rejtezel, úgyis még jobban elmerülsz.
S bevonván *fekete* tüzeid,
Lassan fordúlsz el e vidékről. (Egy csillaghoz, 64)
- [14] Ó én völgyem, hegyem,
S ó én szép, barna feleségem,
S ó lány, légi kéz, mely végigsimítottad homlokomat,
S ti éjszaka örvényei s *fekete* tüzei szivemnek,
S félelmek anyja, te hármass Hekaté, — (Egy hellenista arab költő
búcsúverse, 91)
- [22] Alant sötétül a kékség s dús domboldalt beborítja,
Melyre fehér házat, kicsikét, százat egy óriás parittyá
Fekete, tar venyigék közt össze-vissza szórt . . . (A szőlőműves, 144)

- [30] Te dúsan termő
Fekete föld,
 Minden hajtásod
 Gyönyörű zöld,
 Dacolj a dérrrel! (Csak azért is!, 231)

A szó előfordulásai közül ebben a jelentéscsoportban a [6]-ban a 'szenny-től, piszoktól sötét' mellékjelentésre ismerhetünk, a [30] jelzésű példában pedig a 'sok humuszt tartalmazó, sötét színű termékeny talaj' jelentésre. E két jelentéshasználathoz hasonló a szintén köznyelvi [22] is, itt az esti tájban a szőlőhegy *fehér* házai és *fekete* venyigéi kerültek ellentétbe.

A [12], [14] idézetekben a 'vörös színben nagyon sötét árnyalatú' jelentésnek felel meg a *fekete*, s talán a [2]-ben is, ha a napkorong lángnyelvekkel való körülvételére gondolunk. Ha nem, úgy a paradox *fekete fénykör* jelzős szerkezet A jelenés című vers fő gondolatát — „Oh Vladimir Iljics, vajjon lehet-e segíteni az emberi lényen?” — látszik előkészíteni, amennyiben a (később még előforduló) 'komor, leverő, nyomasztólag ható' jelentésű. A kettősség oka a jelentéskörök érintkezése. A *fekete tűz* [12], [14] és a *fekete fény* [4] kifejezések is hasonlóképpen keletkezettek. A versrészletekből is érthető, hogy a *fekete fény* típusú szerkezetekben a *fény*, *tűz* a költő gondolatai, érzései; e metaforák kapták a *fekete* minőségjelzőt a 'lélekre nyomasztólag ható érzés, gondolat' jelentéssel. Mivel ez utóbbi jelentés vonatkozatható a *tűz*, *fény* nem metaforás jelentéseire is — a stílushatás erősödik, a *fekete* két jelentéskörének egymásba érése természetes okot kap. Ez a felépítése az [5] képe nek szintén, a főnévként használt *fekete* a mondat alanyára (*sugárkévéim*) metaforikusan értendő, s maga az alany is metafora. A *sugárkévé* irodalmi nyelvünkben használatos szó (vö.: ÉrtSz. 5: 1285), ami eleve a stílus-teremtés szándékára utal, a Füst Milán-i emelkedett hangnem elősegítője. A szó expresszivitását az is nyomatékosítja, hogy metaforaként predikatív szerkezetben van, ugyanis az illetén szerkezetű metaforát szokták hagyományosan a legerősebb hatásúnak tartani (l.: MStV. 95).

„3. Fényben, világosságban szűkölködő, sötét”:

- [8] Ott dörög melletted három mértföldnyire,
Fekete hullámai megtörvén a Rocky Mountains
 Legyező-formájú zárószirtjein. — (A Mississipi, 39)
- [9] Parázs szaladt körül a földeken, a nap lement.
Fekete lett a domboldal és lombjai, — döglött lovak
 Heverték rajta szanaszét . . . mert vad futás volt ez, izgalmas, végső,
 vad futás,
 A hirhozóké, ők is, mint a zsák, úgy estek el, úgy dőltek el a fák alatt,
 Mihelyt a lovakról leszálltak s elmondták, hogy Oidipúznak vége van.
 (Levél Oidipúsz haláláról, 51)
- [11] A hold letűnt. Most delelőjén áll az éj.
 Fatönkök állnak benne, mint a vadkanok. S a *fekete* kert
 Ilyenkor termi meg sötét virágait. (Egy csillaghoz, 64)

- [21] S az idő sűrű, bizonytalan, *fekete* vízben lomhán tovaúszik . . .
A hold pedig most minden fényét világoskék-páncélú felhőlovasokra
szórván: [új versszak következik] (Oh nincs vigasz! . . . 138)
- [20] Éjjel, mikor az árnyék már két részre oszolt:
A völgynek öble döbrentő, mély verem
S a hegy nem domború, de sötét lap kék egen
És jaj, a *fekete* hegy mögül éppen kibújt a hold: [új versszak következik] (Álmatlanok kara, 119)
- [25] Hiszen rohan az átkozott s e földön sehol sincs maradása
S nincsen olyan éjszakai, zúgó, *fekete* víz,
Mely feneketlen sötétjét szívének elérje! (Az „Aggok a lakodalmon”
című verses tragédia prólógusa, 155)

Ezt a jelentést a [8], [9], [11], [20] és [25] jelzésű idézetekben tulajdoníthatjuk a *feketé*-nek. A [8]-ban a Mississippi *fekete hullámai* — a [6]-ta egybevetve — nem a szennyes, piszkos vizet jelenti, hiszen a versben (A Mississippi) a folyó a boldog élet jelképe: „Én lásd, ha meghalok S szivemre teszi majd kezét a földöntúli, jó bíró S jutalmam kérdezi tőlem, megillető igényemet, hogy szívszakító munkám béreként mit gondolok? . . . Én majd a Mississipit mondom [. . .]”.

A [21]-ben is főképpen az bizonyítja a 'sötét' jelentést, hogy a vershelyzet a Füstnél oly gyakori *éjszakai órán* alapul a cím miatt (Oh nincs vigasz! . . .) és méginkább a vers későbbi sorai miatt — „És nincs vigasz, oh rég tudom. Mert mindennek, mi él, A sorsa meg van írva, el kell múlnia.” — azonban a már ismert 'nyomasztó, leverő' valamint a 'szennyes, mocskos' értelem is megfelelehet a *fekete* jelentésének a jelen szerkezetben. A szójelentés tehát ez esetben sem választható el kontextusbeli szerepétől (vö.: Károly Sándor, Általános és magyar jelentéstan. Budapest, 1970., 65).

„4. (átv) Olyan <érzés, gondolat>, amely a lélekre nyomasztólag hat; komor, leverő, sötét”:

- [27] Volt látomástok arról, ami *fekete*? (Lelkek kórusa, 165)

Az élet reménytelensége a költő fölfogásában a halálban kap ellensúlyozást, ezt a látomások Füst Milán-i képei tükrözik (vö.: Bori Imre: Füst Milán. Híd 32 [1969.]: 175). S mint a [27] mutatja, a költő a látomást nemcsak kép-felépítési módszerként használja, hanem magát a *látomás* szót is mint képelemet. Erre más verseiből is található példát: „S mi nem embernek való *látomás*: Hiába fürkészik agg, néma szemeitek az örök elmulást, Oh semmi sem segít.” (Henrik király!, 46); „Oh némely *látomás* felér egy ezredévvél!” (Levél a réműletről, 53).

A Lelkek kórusában — „A szív megállt . . . S hogy mi a kózsza szélben Merre tartunk?” — a látomás az, ami fekete, a halál utáni lét, amelyet ugyan a vers második fele már nem a szó itt érvényesülő jelentésével, hanem éppen ellenkezőleg ír le: „Anyád az ott, ki végre átölel . . .”

A *fekete* ebben a jelentéskörben az ÉrtSz.-ban (átv) minősítésű, Füst Milánál szintén, bár ő főnévként használta, mint fentebb az [5]-ben is.

Főnévi értékben még előfordul egyszer:

- [15] Nagy művész! Rád gondolva töltöttem el az éjt s keserűn
Idézem tétlen s busongó életemet is, amelyben nincsen erő és izzás
Színes képeket vetíteni, csupán *feketét* s éjjel! (Óda egy elképzelt
művészhez, 102)

Most 'fekete szín' jelentésű a szó, a szöveggörnyezet figyelembevételével azonban nyilvánvaló, hogy a fekete képeket vetítő költői én komor és nyomasztó gondolatait, líráját kívánja festeni vele Füst: vagyis megint két értelmezési lehetőség között villódzhat az olvasó nyelvi tudata. A jelentéssíkok közti villódzást, oszcillálást az ellentétes szerkesztés tudatosan idézi elő: *színes képek ↔ fekete (képek)*.

„4. || a. (*átv*) Veszedelem, halál, pusztulás gondolatát idéző, tragikus jellegű, sorsú”:

- [1] Földnek *fekete* göröngye felszállottam
Mélységes éjszakámból sáppadt arccal, fel a nap elé, a fény alá . . .
(Tél, 17)
- [7] *Fekete* nap volt az életem. (A Mississippi, 39)
- [13] Nem nézem vándorlásodat s tudom,
Nagy ívben fordúlsz el, mégy innen arrafelé, hol egy kétesen szürke
világ
Fekete ködeiből lép majd elő a nap. (Kutyák, 81)
- [19] S vajjon tovább hullámszik-e [jajszavam] a századok *fekete* tengerében,
Ha majd oly gyengén lejt is egykoron tovább,
Mint nagy viharban kis hullámfodor? (Egy egiptomi sírkövön, 117)
- [23] S nincs itt oly földrengés, oly *fekete* forradalom,
Mely minket, nyolcszázézer földfia-sáppadozót kihajítson a lyukakból,
Hogy a fehér naptányér felé víjjogva dobna fel
S tiszta fény felé, a boldogabb csodálkozásra megtanítván. (Gyertya-
fénynél, 146)
- [28] Köd vagyok,
Útvesztő,
Rendetlen temető, —
A szívem, a szívem
Fekete kő! (Esti szó, 189)
- [29] *Fekete* malomban
Lelket őrlő beste,
Üres szalmaszálat
Csépelni a veszte. (A pénz, 197)

Ezek az előfordulások a *fekete* melléknevet (ex)metaforák minőségjelzőinek mutatják, s a jelzőfunkció szintén metaforikus. A Tél című versnek a *Földnek fekete göröngye felszállottam* szerkezete *göröngy* metaforája — ami a *föld pora* 'ember' exmetafora megújítása — állapotathatározóként és olyan

értelmező jelzőként is elemezhető, amelynek egyes szám első személyű személyes névmás az értelmezettje: *én, földnek fekete göröngye*. A költeményben ki nem tett személyes névmás hiánya eredményezi, hogy az olvasó a *Földnek fekete göröngye* szerkezetben az állítmányi rész (*felszállottam*) olvasásáig kétféleképp értelmezheti a *fekete* jelzőt: 'a legsötétebb semleges színű' és átvitt értelemben a már idézett 'tragikus sorsú' jelentésűnek. Ha ragtalan állapot-határozónak fogjuk föl a tárgyalt mondatrészt, ezt ugyancsak az állítmány tudatosítja, s a jelző átvitt jelentése hasonlóképp érvényesülhet. Az ÉrtSz. (*átv*) jelzése a köznyelvi és írói metaforákat minősíti, tehát amennyiben a *fekete* jelentése megfelel a 'tragikus sorsú' értelmezésnek, metaforákkal van dolgunk a fenti példákban, bár az ÉrtSz. sem mondható tökéletesnek e minősítéseiben (l.: Lengyel Lajos: „Átvitt” vagy „képes” jelentés? In: Ország László [szerk.], Szótártani tanulmányok. Budapest, 1966., 161 kk.). Emiatt is fontosnak mondható a szövegkörnyezet vizsgálata, ha e kérdésben dönteni kell, ám bár a tüzetesebb elemzés sem hozhat mindig egyértelmű eredményt, s ez a több jelentésű szavak jelentésköréi egybefonódásának a természetes következménye. A [19] fentebb idézett részletében a most tárgyalt jelentések mellett az ÉrtSz.-beli 2. || c. jelentést is figyelembe kell venni: „Szennytől, piszoktól sötét, nagyon mocskos, szurtos”, hiszen a *századok fekete tengerében* metaforákkal asszociatív kapcsolatban van a rájuk következő hasonlat: „Ha majd oly gyengén lejt is egykoron tovább [jajszavam], Mint nagy viharban kis hullámfodor?”, a nagy viharban felkeveredett tenger ugyanis megkaphatja a 'szennytől sötét, mocskos' mellékjelentésű *fekete* jelzőt. Az ilyen visszacsatolásokkal a költő egyszerre képes az érintkező jelentéskörök halmazával kifejező hatást elérni, a konkrét és átvitt jelentések egyidejű használata növeli a stílus artistikusságát.

„4. || b. (*átv, írod*) Titokzatos, rejtélyes, kísérteties”:

- [16] Beteg, bús lelkem rokona, bús alvó kikötő, hol derengő fénynél
Halkan, halovány kísértetek járnak: éber hajósok és sárga tüzek,
S őrt áll egy *fekete* katona magosan, s mint fekete angyal az égre mered,
S két átkozott patak forr a hegyekről, dörgő patak párhuzamosan . . .
(Arménia!, 105)
- [17] *fekete* angyal (Arménia!, 105)
- [18] . . . De jaj, rendületlenül áll a sötét látomás, mint *fekete* angyal, ki
zajtól sem riad,
És eljövendő bajokat sejtet, állván komoran,
És örködik a táj felett, mert ő a változások őre:
[új versszak következik] (Arménia!, 105)
- [26] Most nagy, *fekete* virággá nőtt meg a sötétség magja. (Szőlőhegyen,
160)

Valamennyi idézetben kimutatható a jelentéskörök érintkezése, az Arménia! című versben a sötét látomás (!) színben is feketét kíván, innen a [16], [17] és [18]. A Szőlőhegyen című költemény komplex képe következménye a *fekete virág* minőségjelzős szerkezet metaforikus volta: a *sötétség magja* metafora természetes továbbfejlesztése, hogy a magból növény legyen, azon virág nyíljék. Szinekdochéval él a képben a költő, amikor a magból

közvetlenül virágot növel. Igaz: körülményeskedő, redundáns eleme volna a képnek, bárminő növényre ha utalna, tömörségét és képisége erejét veszítené el, amit a folytatás is igazol: „Most nagy, fekete virággá nőtt meg a sötétség magja. Óriások a nap után még fáklyákkal rohannak ijedten, A világ szeme aztán végleg elborul.” Az esteledés, a naplemente képe egyfelől a fekete virágba borulás, másfelől a világ szemének elborulásáé, a kettős eseménytől döbbszent óriások fáklyái világítanak csak. A való világ képeit Füst Milán transzponáltan állítja az olvasó elé, s az áttételezésnek magának is folytatja képeit. Így beszélhet óriásokról, hiszen a nap a *világ szeme* a szókép szerint, így a való világgal ellenkező előjelű virágba borulásról, amelyet részben éppen a *fekete* szín tesz hatásos szóképpé. A hangulat a fekete virág fajtaneve nélkül jön létre, vagy éppen hiánya miatt jöhet létre, nincs a részleteknek figyelem-elvonó lehetőségük.

„5. (*átv*) Ellenséges indulatú gonosz, elvetemült <cselekvés, magatartás, lelkület>”:

[3] Hol vagytok ti mozgalmak és *fekete* átkok? (Öregség, 21)

„5. || b. (*átv*) A gonosz szolgálatában álló, sátáni”:

[10] — „S ha mint csillag dörögnél is el az arcom előtt
S ha mint Kerubim futnál is nagy fénnel előttem . . .
Nékem fegyenc volt az apám s anyám koldusasszony —
S inkább kínáld a poklokat, mondom, az örökös kárhozatot
S a poklok minden kénkövét, inkább a *fekete* gyeheennát,
Semhogy véled járjam az országútat újra,
Semhogy sorsuk szégyenét még egyszer vállaltasd velem.” (A fegyenc fia, 60)

A gyeheenna, a pokol jelzőjeként is természetes az átvitt értelmű használat.

A *fekete* melléknév használata az ÉrtSz.-ral egybevetve a következő megegyezéseket mutatja. (A szótárban még egyéb, Füst Milánnal nem szereplő jelentések is találhatók.)

Füst Milán

ÉrtSz.

[24]
[2], [4], [5], [6], [12], [14], [22], [30]
[8], [9], [11], [20], [21], [25]
[15], [27]
[1], [7], [13], [19], [23], [28], [29]
[16], [17], [18], [26]
[3]
[10]

1. || a.
2.
3.
4. (*átv*)
4. || a. (*átv*)
4. || b. (*átv, irod*)
5. (*átv*)
5. || b. (*átv*)

(Az [5], [15], [27] jelzésű esetekben főnévként használta a költő, ez az ÉrtSz. i. h. II. 1. jelentésének felel meg.)

A megegyezések alapján az átvitt és nem átvitt értelemben való használat aránya (15:15) már önmagában is a stílussteremtés szándékára utal, amit megerősít, hogy a szót a költő gyakran használta metaforák jelzőjeként, s így

mindannyiszor (l. a kiemelt jelszámokat) a jelzők (háromszor más mondatrészek) is metaforikussá váltak. Mindamellet nem feledkezhetünk meg arról, hogy a színek jelképes használata a köz- és irodalmi nyelv ősi sajáttsága (vö.: Zlinszky: Néhány stilisztikai fogalom értelmezése. MNy. 24 [1928.]: 303), a *fekete* szimbolikus volta is közismert. Aki költő az élet reménytelenségét tette lírája központi témájává, nyilván egyéni intuíció nélkül is eljuthatott volna a *fekete* jelképségének gyakori használatához. Füst Milán lírájában az 1930-as évek elején írt versekben — Újak — található a *fekete* előfordulásának csaknem fele: [1]—[14], a többi a Régiék címen összefoglált és az egyéb versekben. Az Újak korszaka tartalmazza a legnagyobb Füst-verseket (A jelenés, A holdhoz, Tél stb.), amelyekben a *fekete* használata a leggyakoribb és a leginkább alárendelt a költői célnak, amit a más képekkel való szervülés is megmutatott, s az ugyancsak szemléltet, hogy a *fehér* szín e versekben nem, a többiekben tizenegyszer fordul elő (ebből négy jut a Régiék csoportjára); vagyis egyáltalán nem ellensúlya a *feketé*-nek. Megtalálható ellenben csak az Újak negyvenyolc versében még mintegy harminc (!) más színnév — barna, gyöngyszín, barackszín, piros, sárga, violaszín stb. — ezek a Füst Milán-i versek rendkívüli érzékletességének tanúbizonyságai.

Az írói szótárak szerint Petőfi Sándor írói nyelvében a *fehér-fekete* egyensúlyban van: *fehér*: 133, *fekete*: 130 (PSz. 1: 968 és 970), Juhász Gyulában már kevésbé: *fehér*: 161, *fekete*: 119 (JuSz. 268 és 270). Mindenesetre a pusztá statisztikai adatokból nem vonhatók le még olyan következtetések sem, mint Balogh Dezsőé, aki összeveti recenziójában a JuSz.-t a kéziratban levő Horváth Imre szótárral: „Mindkét költő verseiben a *fehér* a leggyakoribb, ezt követi a *kék*, harmadik helyen Horváth Imrénél a *sárga*, Juhász Gyulánál a *piros* áll. Nincs tehát kizárva, hogy a *fehér* színnév gyakorisága általában jellemző a költői nyelvre.” (Uő.: Juhász Gyula költői nyelvének szótára. NyÍRK. 18 [1974.]: 185—7). Azzal is nehéz volna maradéktalanul egyetérteni, hogy a *fekete* nyomatékos használata Babits Fekete ország verse óta divat a magyar irodalomban (l.: M. D. Birnbaum i. m. 702), inkább a korstílus szókincséhez tartozhat e szó, mint a *bús* melléknév például, amelyet Füst is gyakrabban írt: *bús* mosoly (Barátaimhoz, 49), *bús* életem (Hajnal előtt, 83), *bús* hely, *bús* alak (Végrendelet feleségemnek, 86), Adyhoz, Babitshoz és Juhász Gyulához hasonlóképpen (vö.: Király István, Ady Endre I—II. Bp. 1970., II: 686; Benkő László: Juhász Gyula *bús* szava. Nyr. 82 [1958.]: 351—7; J. Soltész Katalin, Babits Mihály költői nyelve. Bp. 1965., 224).

A *fekete* melléknevet Füst Milán lírájában (a korstílus sugalmazhatta hatásra) tudatosan alkalmazott kulcsszónak tarthatjuk, mellyel költeményei gondolatiságát a szó köznyelvi képes értelme felhasználásával tudta az írói kifejezés érdekében fekete tónusúra festeni. A szó harminc előfordulása a költemények összeségében egymást erősíti a tekintetben, hogy a metaforikus—szimbolikus használatú *feketé*-k a nem ilyenekre (például: [8], [9], [20]) rásugározzák átvitt értelmüket, ezáltal a költő oeuvre-jében valamennyit az olvasó — főképpen az újraolvasó — olyannak tekint(het). Ilyen hatást ér el Babits a már említett Fekete országban, a versben a gondolati csúcspont felé haladva egyre inkább az átvitt értelem uralkodik. Füst lírája egésze az élet reménytelenségét panaszolja, ezért lírája egészében alkalmazza az átvitt értelmű *fekete* szót.

Büky László

A stílusan és a stíluselemzés a középiskolában*

I. Bevezetőként csupán utalok nyelvtanításunk feltűnő eredménytelenségére, másrészt azokra a javaslatokra, melyek a jelenlegi tananyag korszerűsítése mellett új stúdiumok bevezetését is ajánlják.¹

A szükséges teendők,² azaz: a kiigazítások, átdolgozások és merőben új fejezetek beépítése közül most csak egy kérdéskörrel: a stílustannal és a vele összefüggő, ám méltatlanul elhanyagolt stíluselemzéssel kívánok foglalkozni.

Elsőnek a stíluselemzéssel, mert tapasztalatom szerint az itteni tanácsatlanság gátolja leginkább az órakeretek hasznos és vonzó kitöltését.

A majdnem két évtizede megfogalmazott kíváncságot szerint a középiskolában rendszeres stíluselemzést kellene végezni, de az 1959-i pécsi nyelv-művelő kongresszus óta eredmény alig mutatható fel. Holott minden fórum, többek között a tananyagcsökkentő miniszteri utasítás is előírta a szövegelemzés meghonosítását, illetve nagyobb mérvű bevitelét a nyelvtanórára.

De nevezetes okok akadályozták s akadályozzák az előrelépést: a tankönyvek, a szaktanári útmutatók és segédkönyvek, valamint a különböző módszertani dolgozatok nem oszlatták el azt a homályt, mely a szövegelemzés elméletét és gyakorlatát beborítja. Sajnálatos, hogy mindmáig hiányzik egy olyan hézagpótló stilisztikai kézikönyv, mely e részterület problémáinak összegyűjtésével és számos példaszöveg elemzésével elindítója lehetne az „újszerű” munkának.

Nem a leíró nyelvtan helyett, hanem azt kiegészítve, sőt mintegy betetőzve, hogy a funkcionális nyelvszemlélet egész életre szólóan meggyökerezessen. A középiskola elhanyagolta a beszéd — a szöveg — vizsgálatát; így aztán az évek során az élettelen, meddő anyaghalmozás szétzavargott, eltűnt.

A szövegelemzés, megtartva az eddigi célkitűzést (a szilárd nyelvtani tudásra építést) arra vállalkozik, hogy elmélyítse a szavak megválasztásához, a mondatalkotáshoz és az ún. beszédműhöz szükséges tudnivalókat, hogy lényeges összefüggéseket tárjon fel, hogy holt és merev sémák helyett a nyelv alkalmankénti célszerű megvalósulását láttassa, és hogy mindezek révén új szemléletmódot terjesszen el.

De három dolgot világosan kell látnunk.

Először: nem kétséges, hogy a szöveganalízis a mű megközelítésének csupán egyik módja; a teljes műelemzés megindításához szilárd fogódzópont-

* Előadásaként hangzott el a Magyar Nyelvtudományi Társaság nyelvoktatás szakosztályának felolvasó ülésén 1975. jún. 3-án

¹ Szemere Gyula: *Nyr.* 1969. 92; Hoffmann Ottó—Temesi Mihály: *Nyr.* 1971. 324; Rácz Endre, *Nyr.* 1973. 443—54.

² Szende Aladár: *Pedagógiai Szemle* 1974. 397.

ként szolgálhat például az életrajz, a téma, a keletkezéstörténet, a korrajz, a műfaj, a verselési mód, és így tovább.³

Másodsor: a szövegelemzéssel messzire el lehet jutni, de korántsem mindent megoldó egyedüli tényező még akkor sem, ha a mondatok és nagyobb egységek struktúráját: a kompozíciót is megfigyelés tárgyává tesszük. Kivihetetlen óhaj, hogy pusztán nyelvi elemzéssel felfejtsük a szövegben mindazt, ami benne van.⁴ Első tekintetre is látszik, hogy olyan Ady-versnél, mint pl. a „Sírni, sírni, sírni”, vagy olyan József Attila-sornál mint: „Ily gyorsan betelik nyarom”, a nyelvin kívül más magyarázó tényezőkre is szükség lesz.

Harmadszor (de szükítve a tételt): csupán a nyelvi mező vizsgálatakor is minden nyelvi tényező funkciójának összegzésére lenne szükség, ezt a komplex vizsgálatot azonban középiskolai fokon elvégezni nemigen lehet, különösen az első két osztályban nem. A középiskolában csak módjával, oldottabb formában és a kellő fokozatosság megtartásával szabad e cél felé törekedni.

Csak világos, önmagáért beszélő példákra kell irányítani a tekintetet.

Érdeemes megfigyeltetni például — hadd idézzek egyet a sok közül — hogy a kis Nemecek milyen vakmerő kísérletre szánta el magát a Pásztorokkal szemben. Az utolsó szalmaszállba kapaszkodva udvariasan kezdte — „Kérem, ehhez maguknak nincs joguk”⁵ — abban reménykedve, hogy ha diplomatikus tárgyalásba vonhatja őket, akkor talán megmentheti a fényes golyókat. De semmi sem hatotta meg a Pásztorokat, sőt a kisebbik egyetlen mozdulattal beléfojtotta a szót, s Nemecek tehetetlenül csak annyit tudott rebegni: „Hát persze!” Mi mindent hallgatott bele ebbe a két szóba a megfélemlített gyermek! Benne van annak tudomásulvétele, hogy az erősebb minden, nem tanácsos joghoz, igazsághoz ragaszkodni, vissza kell vonulni, meg kell alázkodni. Ez a sors, ez a sorsom; oda minden: a fényes golyó is, meg az a kis büszkeség is, mit a kincs birtoklása adott; szólni sem érdemes, csak némán elviselni a garázda erőszakot, férfiasan visszatartani a könnyeket s fejet hajtani az erőszak előtt.

Részlegesen, egy-egy nyelvi elem nagyító alá helyezésével kezdjük tehát munkánkat és csak ezután törekszünk teljesebb analízisre. Közben persze utalhatunk a megoldatlan vagy fel sem vetődő problémákra, éreztetve, hogy a vizsgálódás nem merítette ki a szöveg titkait, bőven akad felderítetlen, rejtelmes vonatkozás. De ez korántsem baj. A pedagógiai munkának egyik meghökentető tanulsága, hogy nem teljesen értett, lappangó titkokat ígérő szöveg rendkívül izgató. A rejtelmek kibogozásának nyugtalanító ingere néha hosszú időn át töprengésre, meg- és felfigyelésre készíti a tanulókat. A modern pszichológia „Zejgarnyik-effektus”⁶ néven említi ezt a jelenséget, mely szerint a feladat, ha abbamarad, feloldatlan feszültséget hagy maga után, s ez még az emlékezet tevékenységét is aktivizálja.

2. Külön kérdés, hogy milyen módszerrel közelítsünk a szöveghez?

A stíloselemzés — Szathmári István szavaival — „valamely írásmű (vagy írásműrészlet) formai, mindenekelőtt nyelvi-stilisztikai sajátosságainak, közelebbről annak a vizsgálata, hogy az író (a költő, illetőleg a beszélő) milyen szerkezetet, felépítést, valamint nyelvi-stilisztikai jelenségeket (szókincsbeli,

³ Martinkó András: Nyr. 1965. 445—6.

⁴ Irodalomtudomány Ép., 1970. 355.

⁵ Molnár Ferenc: A Pál utcai fiúk. Bp., 1962. 20.

⁶ M. Jarosevskij: A pszichológia története. Bp. 1968. 597.

mondattani, hangtani elemeket, képeket stb.), stilisztikai formákat (ellentét, fokozás stb.), továbbá extralingvisztikus eszközöket (látható nyelv, montázs stb.) hogyan és mely stilisztikai funkcióban használ fel mondanivalója kifejezésére. Röviden: feltárja a stiláris eszközök hírértékét”.⁷ Ha a meghatározás szelleméhez, illetve útmutatásához ragaszkodunk, akkor nem tehetjük magunkévá a szaktanári kézikönyv eljárását, mely például a „Körúti hajnal” mellékneveinek hatásáról szólva magyarázatként megelégszik ennyivel: „A jelzőként állók érzékletesek (alakot, színt jelentenek, a *csüggeteg* emberi tulajdonságot jelent növényre alkalmazva), — a módhatározó szerepük hasonlóképpen megszemélyesítő értelműek (*bűvölten, tétován, részegen*)”.⁸

De nem követhetjük azt a mikrofilológiai módszert sem, melyet Benkő László fejtett ki s mutatott be a Valóságban,⁹ mert minden haszna ellenére is a tanulók számára elkedvetlenítő lassúságú. Igaz, nem mihaszna időfecsérlés a szavak értelmét sorjában latolgatni, de hol az a versrajongó, aki mindig végigcsinálja ezt. A titokra magyarázatot kereső izgalom túllép rajta, s a feltűnőbb tájékozási pontokról indul a lényeg kutatására.

Másfajta elemzési módszert kell meghonosítanunk, olyanfélétt, mely külföldön már régóta ismert, s melyre nálunk nyelvészeken és irodalomárokon kívül olyan írók mutattak példát, mint Kosztolányi, Németh László és Illyés Gyula.

Általában nem a soron következő szavak jelentésének magyarázatából indulunk ki, hanem egy szembeötlő, könnyen érzékelhető nyelvi-nyelvtani jelenségből. Életadta módszer ez, hisz a vers hallatán egyes sorok, képek ragadnak meg, s mindig azok nyomán indulunk a költemény ismeretlen tájékaiknak a felfedezésére. Mint ahogy Leo Spitzer tanácsolta: azzal kellene kezdeni a mű elemzését, hogy lejegyezzük, ami megragadta figyelmünket, s „nem kellene várni a komplett statisztikai eredményekre”.¹⁰

Zömmel az intuitív, impresszionista jellegű kezdéshez folyamodunk, persze azzal a kiegészítéssel, hogy a szubjektív nyitány után a megérzések igazolását a nyelvi jelenségek számbavétele és értékelése során el kell végezni.

E módszer önmagában is deklarálja, hogy érzelmi momentumok is szerepet kapnak. Stíluslemzésnél a megérés, megértés és sejtelem együttesen oltják a tanulóba a művészi szöveg kimeríthetlenségének bizonyosságát, s így fogalmuk támadhat arról, hogy miért lehet mindig valami újat találni az értékes alkotásokban, s miért nevezte József Attila a verset „határolt végtelen”-nek.

Az órán meghonosítandó egyik vizsgálati módszer tehát a feltűnő jellegzetességeket ragadja meg. Például József Attila következő soraiban — *ugró napok és rezgő csillagok | körülkóvályogják nyugodt fejem. | Világzása hőmérsékletem.* — a szokatlan szókapcsolatok a világegyetem rendjének megbolydulásáról tudósítanak. E katalizmában minden rendellenes. A nyugodt, mozdulatlan égitestek — a napok — helyüket elhagyják s érthetetlenül összevissza száguldoznak, sőt ide-oda ugranak. Ugyanígy a csendes fényességű, gyönyörű csillagokba is nyugtalanság költözött: nem pályájukon keringenek, hanem kiszámíthatatlan módon változtatják helyüket és szüntelenül idegesen

⁷ Szahmári István: Nyelvtudományi értekezések 83. kötet. Bp., 1974. 36.

⁸ Tanári kézikönyv a magyar nyelv tanításához a középiskolák I–II. osztályában. Bp., 1969. 130.

⁹ Benkő László: Valóság 1965. 7. sz.

¹⁰ Idézi Zsilka Tibor: Irodalmi Szemle (Pozsony). 1969. 9. sz.

rezgenek. Váratlanul egy szilárd pont tűnik fel a megbolydult világegyetemben: a költő nyugodt feje magaslik bele a kozmoszba. Tudomást sem véve a röpködő, kóválygó égitestekről, az egész tűzijátékról, nyugalom tölti el. Mintha beavatottként olyasmit tudna, mellyel megőrizheti lelki egyensúlyát s testi épességét, vagy érzéketlenül semmi sem hozhatná ki sodrából. Egy újabb fordulat azonban világossá teszi, hogy nyugalma merő látszat, átéli ő is az égi kavalkád izgalmait, lázba hozza őt is a bőszt forgatag: úgy izzik belülről ő is, akárcsak a világ. Nemhiába írta a Kosmosz költőjeként, hogy „Minden szervem óra, mely csillagokhoz igazítva jár”. Az olvasó részese lesz elemzés közben e hangulatváltásoknak; de nemcsak abban az élményben részesült, hogy pillanatról pillanatra rákényszerül az átértékelésre, hanem közben valamit megérezett az óriás lélek nagyságából is.

De kiindulhatunk — mint Bárczi Géza írja¹¹ — a grammatikai elemzésből is. József Attila e sorainál — *Anyám volt, apró, korán meghalt, | mert a mosónők korán halnak, | a cipeléstől reszket lábuk | és fejük fáj a vasalástól.* — a mondat szerkezeti felépítését kellett megállapítani, nevezetesen azt, hogy a mellérendeléses viszonyisorozat után jön egy alárendelés. Az okhatározói mellékmondat keserű társadalmi igazságot fejez ki általánosított formában: emiatt meg is magyarázza a költő, hogy miért halnak meg oly korán a mosónők. Az emlékezés lazán összekötött képei sorakoznak az alárendelt mondatokban, melyek egymáshoz viszonyítva mellérendeltek. Ám nem elégszik meg József Attila ennyi magyarázattal: a tényközlés a következő versszakba is átnyúlik: *S mert hegyvidéknek ott a szemyes | Idegnyugtató felhőjárték | a gőz, s levegőváltozásul | a mosónőnek ott a padlás.* A versszakot bevezető kettős kötőszó, az *s* és a *mert* egyrészt odakapcsolja a felsorolást a magyarázó mondatokhoz, másrészt a főmondathoz. A költő e tudatos munka után biztosan vezetheti az olvasót ahhoz a megállapításhoz, hogy „törékeny termetét a tőke megtörte”, és ahhoz a konklúzióhoz, hogy „gondoljátok meg, proletárok!”

3. E két kisebb példa jelezni kívánja, hogy a stíluselmzést bevezető gyakorlatokra már a leíró nyelvtan tanításakor illő és lehetséges is sort keríteni; ezzel mintegy alája dolgozunk a leíró nyelvtan elvégzése után esedékes stílus-tannak.

Közben természetesen másfajta előkészítő gyakorlatokat is végezhetünk. Az újfajta szemléletmód kialakítása végett tarthatunk olyan órát, mely újdonságánál fogva is vonzó, s mely ilyen hangzatos, csábító címet viselhet: „Mi a mondat titka?” Persze, a szövegrészleteket úgy kell összeszemelgetni, hogy az óra élvezetes egyveleggé formálódjon, egy-egy példa ne kényszerítsen hosszas beszélgetésre, s így ne veszélyeztesse az óra tarka pergését; másfelől arra is ügyelni kell, hogy a feladatok a stilisztikának különböző ágait érintsék. Csak egy példát:

Arany János sorain — *Jókát is kikezdé az asszonyi kormány, | Pártot üt magában s beszél ilyenformán* — azért derülünk, mert szegény Jóka egyszerű magában üt pártot, holott párttűzésre csak emberek együttese képes. Az író magas kedvében fordult e „rémítő”, tekintélyes kifejezéshez, csak azért, hogy nagyobb derűt okozzon. De a szókapcsolatnak egyéb funkciója is van: nemcsak azt hivatott jelezni, hogy Jóka bátya milyen dérral-durrall, fenekedő elszánt-sággal készülődik majd terve foganatosítására, hanem előreveti árnyékát a

¹¹ Bárczi Géza: Nyr. 1959. 429.

jövendő is, mert mint általában a pártütők, ő is pórul jár majd, s kibírhatatlanabb lesz sorsa a zsémbes Judit oldalán, mint volt előbb.

A tanulói érdeklődés felkeltése után „szakosítással” is lehet próbálkozni. A sok lehetőség közül csak azt említem, hogyan beszélteti Jókai a törökjeit. Csak egy példát: a menekülő és segílyt esdeklő Béli Pál előtt Küprili így példálózik Béli ellenfeleinek az ajándékaról: *Azok hozták ezt a summa pénzt és azon felül beszéltek sok mindenféle dolgot, ami nem igaz, hanem ez a pénz, amit hoztak, ez igaz.*¹² Nyilvánvaló a nyilatkozatból, hogy igazság, rokonszenv mit se számít, az érzelmi kapcsolatokat azonnal sutba vágják, mihelyt valaki jóllakatta prédaleső mohóságukat. Kincsszomjas lelkük mindennél előbbrevalónak tartja a kézzelfogható csillogó aranyat, ezért az igazság is csak úgy állhat meg, ha talapzata számottevő fényes tallér. Olykor ugyan — mint az óra előző példái mutatták — nem fukarkodtak a szóvirágokkal, de mindig csak a beszéd aranyfedezete érdekelte őket, ebben nem ismertek pardont. Az utolsó mondat nem téveszthette meg Béliéket, mert oda rendes körülmények között a „való” melléknév illett volna, de hogy ilyenén módon fogalmazott („amit hoztak, ez igaz”) elárulta, hogy minden takargatás nélkül célra törtek, illetve a most pártfogoltáról lévén szó, az oda nem illő szóval sejtette, hogy mi számít, ha a Fényes Portának meg akarják szerezni a jóindulatát.

A tanulók figyelme számtalan esetben terelhető még a stíluselemzés irányába. Kis terjedelmű részleteken kipróbálhatják — s általában kedvvel próbálják is ki — a statisztikai módszerek alkalmazását; elképzelhető az is, hogy névtani kérdéseket is kapcsolunk a stíluselemzéshez, gondolok olyan sorokra, mint a keresztnevek bevezetésekor: *Ilda, kaján Hilda, kegyetlen Krimhilda*, vagy a családneveknél: *Montgomery a vár neve Hol az nap este szállt, Montgomery, a vár ura Vendégli a királyt*, és így tovább.

A lényeg az, hogy ilyen órákon támad eleven képzetük olyan fogalmakról, mint szójelentés, szóhangulat, jelentésváltozás, poliszémia, írói szóetimológia, a szavak céltudatos megválasztásának és elrendezésének jelentősége, ellentétek, metaforák s más elemek funkciója, a csattanó előkészítése, a beszédhelyzet szerepe, tömörség, humoros bőbeszédűség és üres virtuózkodás, rejtőzködő líraiság, ellenkező irányú hatásokban való részesítés, a síkváltás lényege, a szöveggörnyezet sugalmazó ereje, a jellem, a beszédhelyzet, valamint a szóhasználat összefüggése, a hangok szerepe, stílusárnyalatok funkcionálása, a mondanivaló célzatos bújtatása és így tovább, s melléktermékként az az élmény, hogy a szöveg elemzésére fordított idő korántsem időfecsérlés.

Mindezt a tudásanyagot és élmányhalmazt kell kibővíteni és elrendezni, magasabb egységbe vonni stílustani órákon.

4. A stílustan oktatása lényegében három kérdést vet fel: mikor tanítsuk? mit tanítsuk? és hogyan tanítsuk?

Legkönnyebb az elsőnek a megválaszolása. Célszerűnek látszik, hogy a leíró nyelvtan befejezése után, de még az utolsó év előtt, tehát a harmadik osztályban, hogy a tanultakat egy éven át értékesíthessék az elemzések során. Ezt az elgondolást más érv is támogatja. Mivel helyes, ha az elemzésre kiszemelt szöveg az az évi irodalmi anyaggal kapcsolatban áll, s mivel a csökkentés ellenére a IV. osztály irodalmi tanterve még mindig zsúfolt, ily módon lehet

¹² Jókai Mór: *Török világ Magyarországon*. Bp., 1925. 2: 21–2.

igazán könnyíteni a szorításon. Illetve nemcsak könnyítésről van szó, hanem súlyosabb és fontosabb valamiről. Arról, hogy a modern irodalmat és költészetet közelebb vigyük a tanulókhöz, s hogy a mélységet és a művészetet jobban megérezzük. Sohasem lesz arra elég idő irodalmi órán, hogy például a „Hazám” első öt sorát stilisztikailag részletesen elemezzük, mert ha komolyan vesszük a stíloselemzés kívánalmait, több mint negyedórát kell fordítani e néhány sor megtárgyalására. Viszont a befektetett idő gazdagon megtérülne: itt láthatnák meg a tanulók, hogy a Csokonai kellemét és báját öröklő költő más körülmények között boldog éneket zenghetett volna, de sorsa másként rendelte, s a harcok kényszerültjévé kellett magasodnia. Az első öt sor szék hangulata ezért nem lehetett meghatározó költői pályáján, perifériára szorult, felejthetetlen és igéző mellékszólamként, vágyakozást keltve, hogy mikor adja meg a történelem a költő és népe számára a boldogabb éneket. A tehermentesítés és az elmélyítés vágya megkívánja, hogy a negyedik osztályban felszereltebben, magasabb tudásanyaggal végezze a tanár stíloselemző munkáját; ez pedig csak korábbi alapozás és eligazítás után képzelhető el.

5. Nehezebb annak eldöntése, hogy mit tanítsunk, természetesen középiskolás fokon. Illetve általánosságban könnyű válaszolni a kérdésre: lehetőleg mindazt, amire stíloselemzés közben feltétlenül szükség van. Első pillanatra maximalista ízü e tétel, de gondoljunk csak a kijózanító valóságra. A stílusan alapfogalmaival már több ízben találkoztak. Első osztályos korokban irodalom órán megtanulták, hogy mi az állandó jelző, a hasonlat, a metafora, a meg személyesítés, az allegória, az ismétlés, a szóhalmozás, a fokozás, az ellentét, a felkiáltás, a költői kérdés, a megszólítás, a párhuzam, a szokatlan szórend, az idegen, a táj- és a szakszó, a hangutánzó, hangulatfestő és rokonértelmű szó, mi a publicisztika, a riport, a nyílt gúny és az irónia. S tegyük hozzá, hogy mindezt sok példával együtt sajátították el: volt idejük rá, mert a kijelölt anyag minden megerőltetés nélkül könnyen elvégezhető. Egyetlen tanárt sem hallottam még panaszkodni az első osztályos irodalmi anyag maximalizmusa miatt.

Az irodalmi tanulmányokkal párhuzamosan az első osztályos nyelvtan órák törzsanyagába tartozik: a nyelv, nemzeti-, a köz- és az irodalmi nyelv, a nyelvjáráások, a csoportnyelvek, a szakszó, a szó alakja és jelentése, a hangutánzó, hangulatfestő, egyjelentésű, többjelentésű, azonos alakú és rokon értelmű szavak és a szó értékű nyelvi alakok (szólás, szóláshasonlat, közmondás, szállóige) ismerete; ezenkívül kötelező tanítani a számon nem kérhető anyag közt az aktív és passzív szókinccset, általában a szókinccs kérdéseit, az irodalmi szót és tájszót, a szóhangulatot, a szóképet és a képzavart.

Az nem lehet komoly érv, hogy mindezt elfelejtik. Először is: a zsuporítottabb anyagot alaposabban megemésztethetik, évközi és évvégi ismétlésekre is több idő jut. Aztán milyen munkát végez az a magyartanár, aki engedi kihullani az emlékezetből ezeket az alapvető fogalmakat; hisz irodalom órán is folyton-folyvást fel-fel kell idézni az irodalomelméletet az irodalomtörténeti keretekbe ágyazott műelemzések idején; sem a nyelvtani, sem az érintett stíloselemzés nem nélkülözheti azt a minimális anyagot, mely fundamentális jellegű. Gondolkodásra s önállóságra akarunk nevelni, ezt pedig nem lehet csak úgy levegőre alapozni. A tananyagcsökkentésnek mint időszerű és megfontolt cselekedetnek az volt a célja, hogy amit a későbbiek kedvéért el kell sajátítani, azt valóban sajátítsák is el a tanulók. Ködképekkel semmire se

megyünk: tehát olyan helyzetet kellett teremteni, ahol lehetővé válik az alapanyag okos feldolgozása és célszerű gyakorlása. Erre a megtanult és asszimilált anyagra pedig számítani kell a későbbiek során. Nem tartanám helyesnek, ha a magasabb évfolyamok tananyagának összeállításakor nem építenénk az előző évek tanulmányaira, sőt ha nem teremtenénk meg az irodalom és nyelvtan összedolgozását. Számtalanszor hangoztatjuk, hogy a koncentráció a két diszciplína közt égetően szükséges, s mégis teljesen más mederben folyik, illetve egymástól elszakítva csörgedezik a két patak, ama remény nélkül, hogy csatornákkal egyáltalán összekötnénk s a két kicsiny vízmennyiség némileg is elegyülne és frissülne. Nem szabad úgy terveznünk, hogy minden évben minden tantárgynál tabula rasával induljunk.

Az új szellem és a megnyílt tág lehetőség következtében gondoskodnia kell a tanárnak arról, hogy az elsajátított törzsanyag az évek során feledésbe ne merüljön; a gyakorlatok megoldása során megfelelő funkciót kapva az egymásra épülő tananyagrendszerben betölthesse hivatását.

Az első szempont tehát nem is annyira az átfedések kiküszöbölése — hisz védhető az az álláspont, hogy mindkét óratípus külön is foglalkozzék ugyanazon jelenséggel —, mint az összedolgozás elősegítése, harmóniateremtés a két tárgy között, azaz az „összhangzattan” kialakítása. Kívánatos, hogy megszorodjék az egymásra hivatkozások száma, s hogy minél kisebb legyen az aktivizálhatatlan, elhulló anyagok aránya a mobilizált részekhez képest. Ezt a törekvést leginkább demonstrálhatná az az eljárás, ha a stilisztika tanításakor felidéződne minden olyan tanult fogalom, mely szoros kapcsolatban áll vele. Ezek szerint a stílustan anyagának összeállításakor voltaképpen ismétlésre, némi kiegészítésre és logikus elrendezésre lenne szükség.

Második szempontként említeném a történetiség bizonyos fokú érvényesítését. Antidialektikusan járnánk el, ha kiiktatnánk a változás, a fejlődés elvét. Nem szükséges ezt unos-untalan demonstrálni, de találni kell alkalmakat a megmutatására. Kísérleteim során meglepetten vettem észre, hogy milyen érzékenyen és maradandóan figyelnek fel minden ilyes utalásra. *Engöm eluntattak az magyarai urak* Bornemisza-sort elemeztük, pótolva az irodalmi óra mulasztását. Rögtön feltűnt, hogy a mai értelménél súlyosabb az *eluntattak* jelentése. A szövegösszefüggésből az olvasható ki, hogy az elkészerítő viszonyok elapasztották, kiszikkasztották a költő kedvét, elrabolták hitét; árván, reménytelenül tengődik, mi sem adhat már erőt neki. A szó régi értelmét Ady támasztotta fel az „Elégedetlen ifjú panasza” c. versében: a háború négy éve után széttekintve a világban így kiáltott fel: „Be unalmas város ez a Föld”. Nyilván nem az unatkozás bántotta, hanem ugyanaz a bénító fájdalom szorította a szívét, mint a Bornemiszáét. De e szó ugyanilyen értelemben ismert volt az antikvitást híven őrző Erdélyben is, egy XIX. század eleji országgyűlésen a sérelmek felsorolása közben hangzott el: „s valamint unalommal és ínséggel terhelt a polgár élete ott, hol részrehajlás és önkény igazgat buta szolgákat”, látnivaló az azonosság (azt csak zárójelben jegyzem meg, hogy a Sylvaniából származó Adynál transsylvániai hatással is számolni kell), s látnivaló az is, hogy egy szó elveszítette eredeti jelentését, s csak az ország egyik zugában, illetve az elszakított, független Erdély népe közt élt tovább; s ha Ady vállalkozott e szó eredeti jelentésének feltámasztására, az már majdnem hapax legomenonnak tűnt a köznyelvet beszélők előtt.

Mindenesetre egy-két jól kiválasztott részlet elemzése már helyre üti a mérleget, s kevés elméleti magyarázat is megteszi a magáét.

Harmadik szempontként a nyelv és a beszéd fogalomkörének tisztázását s az arra való építkezést ajánlanám. Nem kíván bizonyítást, hogy a morfémakészlet, valamint a morfémakapcsolati szabálygyűjtemény ismerete elengedhetetlen ahhoz, hogy a tanulók a beszéd sajátosságait haszonnal tanulmányozzák. Közismert az is, hogy a langue és a parole összefügg: a nyelv a beszéd funkcionálásából vonódik el és beszédbeli újítások révén fejlődik, idézhetem Balázs Jánost vagy Károly Sándort, hogy: „a beszéd a lehetőségeknek valósággá való átalakulása.” Nyugvó állapot úgyszólván nincs is: ez az örökös gyarapodás a nyelv lényeges jellemzője, de a folytonos alakulásban — költőileg szólva — valami „ős állandóság vágtat”, azaz minden változás ellenére a nyelvnek tartós oszlopai vannak; bizonyos morfématári változásokkal szemben a szabályok eléggé maradandóak, s ez mégiscsak lehetővé teszi, hogy a nyelvet elkülönítsük a dinamikusan fluktuáló beszéd-től, s mint alapot tanulmányozzuk, hisz belőle nő ki a beszéd válogatás és elrendezés, szelekció és komponálás révén. A válogató és szóró mozzanatok, valamint a megszerkesztés megfigyelése adja az igazi tanulságokat.

Hogy e kettősségre ügyelés milyen haszonnal jutalmaz, bizonyítsa egy hangtani példa: „A magánossághoz” c. Csokonai vers két sorának — *A lenge hold halkkal világosítja | A szöke bikkfák oldalát*, — áttetsző, finom hangulatát éles hang, éles fény nem bántja: a csendes tájra csak a hold árasztja halk ragyogását. Az éjszakai fényforrást a jelzője szinte minden anyagiságától megfosztja, légiessé, titokzatossá varázsolja. A tompa meleg szín disszonancia nélkül érvényesül, nincs, ami zavarja. Hangstatisztikát készítve elcsodálkozunk, hogy az ábrándosan szelíd képet milyen disszonáns mássalhangzók zuhataga vetítette elénk. Úgy gondolnánk, hogy a 28 mássalhangzó zömét az inkább ideillő folyékonyak adják, s meglepetésre a 7 liquidával szemben 13 zárhang áll — az összes mássalhangzók 46,5%-a, s ezek közül is 8 zöngétlen. Mi történt itt? A hanghatást elnyomta, nem engedte érvényesülni a szöveg: öt olyan szó jelentése, melyeknek expresszív értéke igen magas; köztük egy ritkán használatos forma: a *halkkal* s egy ilyen pozícióban nem is igen használt szó: a *lenge*, melynek helyzeti energiáját növeli, hogy a sor és a mondat elejére van tűzve. A hangok tehát látszólag se nem segítették, se nem gátolták a dús érzelmi töltésű 5 szó funkcionálását, de bizonyos mértékben mégis. A szövegjelentés folytán a 7 liquida — 25% — számarányánál nagyobb szerephez jutott, s ezt eloszlása (diszperziója) is elősegítette: ugyanis a hangulatadó első 13 mássalhangzó közül 5 — 38,4% — *l* hang, de e csoportban helyezkedett el a szövegben található két torokhang és az egyetlen nazális is — az *l + h + n* = 61,5% —, tehát a légnyitási tendencia a hangok arányában is uralkodik; s ez a finom előkészítés lágyan letakarja, csitítja, puha köteggé pólyálja a máskülönben hangos és pattogó, rögtön következő zárhangokat.

Negyedik szempontként említem a tudományosság igényét: az eltévelyedés veszélye nélkül csak a nyelv- és az irodalomtudomány által egyértelműen elfogadott tételeket taníthatja a tanár, bár a kísérletező kedvű új kezdeményezéseknek, törekvéseknek is megszólaltatója lehet. De még az egyetemi oktató is arra kényszerül, hogy már eleve lemondjon a tudományos kutatás eredményeinek tüzetes és hézagmentes közléséről, különösen áll ez a középiskolára. Ezért válogatni kell, de a jó válogatás nem mond ellent a rendszerszerűség kívánalmának.

Ötödik szempontnak a t a n u l ó k é l e t k o r á t vettem: s ez nemcsak arra int, hogy fokozatosan haladjunk előre, hanem arra is: hogy a tantervnek rendszert kell alkotnia. Ne széteső mozaikkockák halmaza legyen a tananyag, hanem éppen rendszerszerűségénél fogva megérthető, s ami ebből folyik: könnyen elsajátítható.

Hatodik és egyben utolsó szempontnak tartom annak tudomásulvételét, hogy akiket oktat a középiskola, azoknak csak elenyésző töredéke kerül magyar szakra. Tehát e g é s z é l e t r e s z ó l ó é l m é n y t k e l l a d n i, főként a stíluselemzés révén. Ekkor kell hozzáedzeni őket, hogy kialakuljon bennük a nyelvvel bibelődő természet, hogy fel-felfigyeljenek a nyelv jelenségeire, furcsaságaira, meglepő fordulataira, tudván, hogy a stilisztikum legtöbb esetben a szabálytól való eltérést jelent. Ha e felneszelő tendencia megfogant bennük, s ha ennek növelésén sikerrel fáradoztunk, akkor önképzésüket, későbbi fejlődésüket alapoztuk meg. Ha végiggondoljuk e törvényszerűséget, meggyőződhetünk róla, szinte csak ez az egyetlen remény arra, hogy az érettségivel együtt ne tegyék le a nyelvi továbbképzés gondját is, hogy máskor is eltűnődjenek egy-egy soron, részleten.

E misszió, illetve e végcél előírja, hogy ritkítani kell az elméletieskedő órák számát, csak a szükséges, de rendszert nyújtó ismeretek tanítására — valójában nagyrészt ismétlésére — kell szorítkozni s a gyűjtőpontban a maradó élményt eszközlő stíluselemzésnek kell helyet adni.

E feladat aránylag könnyen megvalósítható.

7. A jelenlegi tanterv csekély anyagot ölel fel. A kijelölt törzsanyagban már ismert számukra a következő fogalomsor: a köznyelv, az irodalmi nyelv, a nemzeti nyelv, a nyelvjárás, a csoportnyelv, a szakszókincs, a szókép, a metafora, a megszemélyesítés, az allegória, a hasonlat, részben ismert: nyelvünk új fejleményei, a nyelvi jelek szinonimarendszere, a tudományos stílus, a publicisztika valamint az író és a nyelv hangállománya, az író és a nyelv szóállománya, az író és a mondatszerkesztés című anyagrészek.

Új fogalmak csupán a következők, bár ezekről is hallhattak irodalmi órákon egyet-mást: a stíluselem, a stílushatás, a stílust meghatározó körülmények, a stilisztika fogalma, a stílusréteg (a szépirodalmi stílus részletesen); az eredeti szószerkezetek, a szinesztézia; a szimbólum, a költői szókép, a költői kép (romantikus és realista), a komplex kép (e két utóbbi vitatható módon).

E minimális anyag, bizonyos gyakorlatokkal együtt számításom szerint néhány, mindössze 4—5 órában elvégezhető. Kihagyni csupán a romantikus és realista, illetve a komplex képről írtakat javasolnám.

Viszont érdemes lenne beiktatni néhány olyan részletet, melyek nem is igen mennek újdonságszámba, ám a rendszert teljesebbé, áttekinthetőbbé s könnyebben megjegyezhetővé tennék.

A javasolt változtatások miatt címül is ezt adnám: „Nyelv és stílus.” Ez hívebben fejezné ki a tantárgy lényegét: összetettségét s egymásra épülését; hangsúlyozná azt is, hogy a nyelvadta potenciális lehetőségekből választ és szerkeszt a beszélő vagy az író. Tehát a tantárgy majdnem minden nyelvi ténnyel foglalkozna (de nem ölelné fel pl. a szerkesztést), amit a beszédmű alkotásához, illetve a műélvezethez szükséges ismerni.

Az első fejezeteket a n y e l v é s a s z ó k é s z l e t v a l a m i n t a s z ó j e l e n t é s f o g a l o m k ö r e a l k o t n á. Részletezve ide tartozna: a nyelv élete, fejlődése; rétegződése (azaz a nemzeti nyelv, köznyelv, irodalmi nyelv, nyelvjárás,

csoportnyelv, argó, zsargon); a szókészlet kérdései (az aktív és passzív, valamint a peremszókincs), archaizmusok, neologizmusok (régis és új szavak), idegen szó, a nyelvrétegbeli szavak. A jelentéstanhoz: a szó alakja és jelentése, a szavak típusai jelentések szerint a hangutánzó, hangulatfestő, azonos alakú és rokon értelmű; egyjelentésű és többjelentésű szavak (alap- és mellékjelentés, jelentésváltozás, jelentésfejlődés) és a le nem becslhető szóhangulat. Mindez, mivel majdnem teljes egészében ismétlés, új fogalom csupán: az alap és mellékjelentés s a jelentésfejlődés, de mivel a szókincs, az aktív és passzív szókincs, az irodalmi szó, tájzó, a szóhangulat már az első osztályban is tanítandó kiegészítő anyag (zárójelben jegyzem meg, bárhog alakul az anyag évenkénti elosztása, az érintett fogalmakat irodalmi vagy nyelvtanórán az első két évben sem lehet kikerülni), így mindez 3–3 órában könnyedén elvégezhető, különösen, ha a stílus elemzéssel már az első két osztályban találkozunk.

A stilisztikai részt így csoportosítanám: a stílus fogalma, a stílust meghatározó tényezők, a stilisztika fogalma; a stílushatásra való törekvés: a szóképek, valamint az élénkítés: azaz a nagyítás, túlzás és kicsinyítés eszközei (a metafora, a szinesztézia, a megszemélyesítés, az allegória, a szimbólum, a metonímia, a hasonlat, a körülírás, az eufémizmus, a szójáték, a költői kép; illetve: az ismétlés, a halmozás, ellentét, a paradoxon, a felkiáltás, a kérdés, a megszólítás, a párhuzam, az inverzió, a látomás, az elhallgatás, az irónia, a nyílt gúny, a szatíra (a szarkazmus).

Csak a rendszer kedvéért illeszteném be a szinesztézia és a szimbólum fogalmát, mert ezeket részletesebben valamivel később fogják tárgyalni irodalmi órán. Viszont újként felvettem a metonimiát, mivel elemzés közben a stílushatás mérlegelésekor igen sűrűn van szükség rá. A többi mind ismétlés, így elvégzésükre a feladatokkal együtt 8 órát szánnék.

A jelenlegi felfogástól eltérően súlyt adnék a stílusrétegek megbeszélésének: 4 órában tárgyalnám; a szépirodalmi stílust külön 3 órában (az író és a hangállomány, a szóállomány, a mondatszerkesztés). Gyakrabban találkozunk az életben a stílusrétegekkel, mintsem elhanyagolhatnók a velük való foglalkozást. Viszont a korstílusok jellemző jegyeinek összeszedését irodalmi órára, másrészt a negyedik osztályba tenném át: itt csak a fogalmakkal és a korstílusok életével ismerkednének meg. E munka dandárját irodalmi órán kellene elvégezni, mint ahogy például Arany nyelvének sajátosságait is irodalmi órán foglaljuk össze. Féltő, ha majdnem minden nyelvi elemzést átutalunk nyelvtan órára, szegényítjük az irodalmi órát s a műelemzést is helytelen irányba tereljük.

A korstílussal együtt a teljes elméleti anyag 22 órán elvégezhető, illetve a 22 óra egyes részeiben, hogy gyakorlásra maradjon idő. Egy ízben kísérletképpen az egész anyagot az első két hónapban vettük át, s aztán egész évben szövegeket elemeztünk; a sikert talán speciális okok is (osztályösszetétel, érdeklődés stb.) magyarázták. Máskülönb en óránként 10–15 perces elméleti foglalkozást tartok helyesnek, ugyanis elég a fogalmakat csak feleleveníteni vagy röviden tisztázni, az elem funkciójának, hatásfokának az érzékeltetését elvégzi majd a szövegelemzés.

Persze az eredményességet óriás mértékben elősegítené az e felfogáshoz simuló tankönyv és egy alkalmas segédkönyv.

8. Példáim a módszer, az eljárás problémáit is érintették, kitérni erre már alig szükséges. Mégis befejezésül illusztrációként had álljon itt még egy.

A metafora tárgyalásakor elemeztük Petőfi e sorát: *szívem szép Perzsiából | Vad Szibériává változott* („Természet! még te is gúnyolódol”); a hasonlat funkciójának vizsgálatakor — jó az ilyen koncentráció! — visszautaltunk e képre, mert egy másik verséből az „Egykor és most” címűből hasonló kép tárult elénk: „Olyan volt ő — írja —, mint egy vándorló | Leveletlen őszi fa”. E lehangoló bús kép talán jobban megmozgatja fantáziánkat, mint a másik, mert az ottani túlzásnak ellene beszél maga a vers, hirdetve, hogy a lélek a jeges vad szibériai szél ellenére sem fagyott még meg. Itt a megnőtt lélek — akárcsak a magasodó fa — kietlen körülmények közé kerül, s mint az, ő is lombtalan s letarolt, vándorolva keresi a helyét, hogy tavaszra kivirulhasson. De hogy meggyökerezhessen, ahhoz megfelelő talaj kell. S bár a kegyetlen, viszontagságos élet leszedett róla mindent, díszeit elhullatta, riasztó kilátástalansággal csak tar ágai nyúlnak a magasba, — fel kell figyelni arra a mozzanatra is, hogy nem akarja átengedni magát a pusztulásnak. A reményt nem adja fel, ezért az örökös bolyongás és keresés, mert helyét meg akarja találni. A biztos pusztulástól óvakodva, sőt menekülve kémleli a tájat, hogy biztosíthassa életét. E kettősség: a kifosztottság és az óhaj együttese teszi kifejezővé és megragadóvá a hasonlatot.

A végén mellékesen azt a tanulságot is leszűrtük, hogy nem bizonyos stiláris eszköz — metafora vagy hasonlat használata — adja a költői rangot s a megkapó erőt, hanem a kifejező, telitalálatszerű kép. De az elemzések azt is elárulják, hogy időigényes babramunkáról van szó, sietni kockázatos, mert elszalasztjuk a hatás lehetőségét, holott tartós élmény nyújtására kell felkészülnünk.

Barla Gyula

A zárt *ë* és az olvasástanítás

Dolgozatomban a zárt *ë* és a nyílt *e* használatának több évi iskolai gyakorlatomban szerzett tapasztalatairól vetek papírra néhány gondolatot. Nem vitát kívánok újra éleszteni a zárt *ë* ügyében, hisz érveiket sokan mások — nálam hivatottabbak — elmondották már megalapozott hozzáértéssel Bácszi Géza: *Nyelvművelésünk. Gondolat. Bp., 1974. 115*; Az egri kiejtési konferencia anyaga. *Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Tankönyvkiadó. Bp., 1967. 17*; Péchy Blanka: *Beszélni nehéz! Magvető. Bp., 1974. 19*).

Kemenesalján, Celldömölkön működtem mint általános iskolai igazgató. Nem könnyű nyelvjárasterületen a magyar szakos tanárnak, de nem könnyű a többi nevelőnek sem. Még ha nem is tanítja a „magyart”, a nyelvet, elvárható tőle, hogy beszédében, előadásában, a kérdéseiben föltétlenül mutasson jó példát a helyes és pontos nyelvhasználatban.

Az általános iskola — különösképp az 1–4. osztályaiban — az olvasás tanításának legfőbb feladata az, hogy a tanulókat, a tantervben meghatározott készségek szintjére juttassa. Ez a szint az olvasásban a nyugodt beszéd ütemének megfelelő folyamatosság, az élő nyelv szerinti helyes kiejtés, az életkornak megfelelő szövegek tartalmának és mondanivalójának megértése. — A megvalósításig jutni azonban nem olyan egyszerű, hisz a tanítók, tanárok, de az óvónők is, akik nyelvjárási területeken próbálják tanítványaik köznyelvi kiejtését pallérozni, buktatókba kerülnek.

Dunántúlon, de főleg Nyugat-Magyarországon, azon belül Vas megyében Kemenesalján is használják a zárt *ë*-t is.

Azok a 6–10 éves kisgyermek, akik az olvasás tanulásakor első látásra a szóban előforduló *ë*-t nyílt *e*-nek ejtve hangoztatják, sokszor nem értik meg a szót. Keresik a „hibát”. — Majd — figyelmeztetésre — „átteszik” a hangoztatott alsó nyelvallású nyílt *e*-t középső nyelvallású zárt *ë*-re, így mindjárt érthetővé válik a kérdéses szó tartalma, de helye is. — A zárt *ë* elhallgatása, mellőzése ilyenkor olvasási-megértési nehézségeket idéz elő. Zavart okoz ugyanis az, hogy egyazon betűvel jelölik tankönyveink mind a két nyelvjárási fonémát, s a gyermek nem érti meg vagy félreérti az olvasott vagy hallott szavakat.

Óralátogatási feljegyzéseimből néhány gondolatot leírok. A példákat az abc OLVASÓKÖNYV az általános iskolák első osztálya számára — Tizedik, javított kiadásából vettem. A tankönyv 22. oldaláról a nyílt *e*-t az élő nyelv szerinti helyes kiejtésben a szöveg tartalmának és mondanivalójának megértésében olvassák a kis elsősök: *e-lem, e, el, lel, e-mel*.

Tehát itt még nincs semmi nehézség. Érthetők az olvasott szavak, még az *e* betűs „vezérszó”, az *elem* is.

Folytatás a 23. oldalról: *el-la, em-ma, e-mil áll. el-la le-ül. em-ma e-mel* Itt viszont már értelemzavaróvá vált a nyílt *e* hangoztatása. Ugyanis a betűkkel ismerkedő kis elsős — első látásra, első olvasásra — természetes, hogy nyílt *e*-vel olvassa a szót, hisz a betű képe *e*, nem *ë*. — Tehát jól olvassák, a betűképnek megfelelően jól is hangoztatják a kérdéses *e*-t, de a hangok kapcsolása után nem kap értelmet a szó. — Ez pedig már zavar. — „*ella, ella-ella*” — hangoztatva, többször olvasta a szót az osztály sok tanulója, de hiába — nem értették. És szólt a nevelő; megfigyeltette az ő kiejtését. A tanítónő figyelmeztetése és kiejtése után már mindegyik tanuló így mondta: *ëlla*. Az egyik kislány meg is gyezte: „Ja hát, *ëlla* testvérem nekem is van.” — De hasonló megjegyzést fűztek a picik az *Eta* névhez is. A legtöbbjük nyílt *e*-vel nem ismerte fel. — Az egyik kislány az elmúlt tanévben a *ci-mer* „vezérszót” magyarázta meg érdekesen. Szerinte, a *ci* az cica, a *mer* pedig bator jelent. Vagyis: — *ci-mer* 'cí (cica) mer (bátor)'. —

Ugyanilyen tartalmi zavart okozott pl.: *el-ment* szó nyílt *e*-s kiejtése is (*elment* 'elvesz').

A tanuló csak a szó mondatban elfoglalt tartalmi jelentésének megértése után dönthet arról, hogy nyílt *e*-vel vagy zárt *ë*-vel ejtse-e a több jelentést is takaró szót. Úgy hiszem, ez nem is olyan egyszerű, főleg kicsi korban a 6–10 éveseknél. Amikor azt várják tőlük, hogy az olvasott szót, szövegtartalmat az olvasás folyamatában azonnal értsék is a tanulók, akkor a nyugodt beszéd ütemének megfelelő folyamatosság — úgy hiszem — akadozni fog. Tudniillik a kisgyermeknek még a szókép megjelenése után „át kell tennie” a nyílt *e*-t zárt *ë*-re, mivelhogy más értelmet rejt a *keltek* és mást a *kelték*. Néhány példán bemutatom a különbséget:

Minden ott leszünk — *Mindén* megvan; *Minden* békét akarunk — Békét *mindén* népnek! Látom a szemét — Látom, ez a szemét; *Ők kezdtek* — *Ti kezdtek*; *Élég* a fa — *Élég* a fa; *Nem fértek* el (ők) — *Nem fértek* el (ott); *Ébredtek* a gyerekek — *Ébredtek* már? *Elfelejtettem* vele a bánatát — *Elfelejtettem* valamit; *Rávettem* magamat — *Rávettem* a felöltőt; *Bevetette* a tyúkocskát a kenyert a kemencébe — *Bevetette* a kirakatból az ajándékot; *Vetették* sok magot — *Vetették* maguknak cipőt — *Vetették* még valamit? *Mentünk*

embereket — *Méntünk* a kijelölt úton; Vadul *nekiméntenek* egymásnak — Ha *nekiméntenék*, győztök! A gyárhoz *értek* — A gépekhez *érték*; *Értem* jöttek — *Értém* most már! A fejemmel *elértem* — A tréfát *elértém*.

A zárt *é* jelölése tehát bizonyítja fontos értelemmegkülönböztető szerepét is.

Javaslatom zárt *é* ügyében:

1. Várjuk azt a kiejtési szótárt, amely a már elfogadott, köznyelvinek megfelelő kiejtési normát körvonalazná. Ebbe azokat a szavakat is be lehetne venni, amelyekben a zárt *é* a kiejtésben általános. — Ezzel megoldható lenne a zárt *é* használatának bizonyos fokú normalizálása is.

2. Jelölni kellene a zárt *é* értelemmegkülönböztető mivoltát az általános iskolai olvasástanítás megkönnyítésére. — Kodály Zoltán mondotta: — „Ugye nagy különbség, hogy *elég* vagy *élég*, és a négy változatú szó — *mentek*, *méntenék*, *menték*, *méntenek* — négy egészen különböző értelmet jelent. Mindez teljesen elvész, ha meghal a zárt *é*.” Ugyancsak Kodály Zoltán javasolta: „Ha a tankönyvben azt látja a gyerek mindig maga előtt, hogy különbség van az *e*-k között, megtanulja végtére.” (Az eгри kiejtési konferencia anyaga. Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Tankönyvkiadó. Bp., 1967. 246.)

Zongor Ferenc

Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséért. Szerkesztette: Szépe György
Tankönyvkiadó, 1976, 363 lap

A kötet alcíme: Tanulmányok, szakvélemények, javaslatok; több cikket közölnek benne, a szerzők nevének betűrendjében. Ezen írások előtt „Az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének tervezete” áll, Szende Aladár, Hernádi Sándor, Szépe György, Takács Etel és Temesi Mihály munkája.

A 21 tanulmány sokféle jellegű, szerepelnek köztük az anyanyelvtanítás gyakorlati szakembereinek munkái: az eгри tanárképző főiskola kollektívájának tanulmánya, Genzwein Ferencnek szakfelügyelői vélemények alapján készített jelentése, Montágh Imre észrevételei, Wacha Imre javaslatai, Szabó Balázsné, Paczolay Gyula beszámolója; többen saját szakterületük tapasztalatai alapján nyújtanak segítséget: Buda Béla, Fabricius-Kovács Ferenc, Fülei-Szántó Endre, Kelemen János, Martinkó András, Mérei Ferenc, Ujfalussy József, Vekerdi László; a szerzők egy csoportja a generatív nyelvtan alapján szeretné nyelvtanításunkat megújítani, közéjük tartozik Bánréti Zoltán, Pap Mária és Voigt Vilmos; Vargha Balázs néhány tantervi alapelv és néhány tankönyv bírálatát adja, a matematikus Varga Tamás pedig egy kis kirándulást tesz a nyelvművelés területére; Réger Zita pedig tervezetet ad „6–10 éves korú magyar gyermekek nyelvelsajátítási szintjének tudományos vizsgálatára”. „Az egyes tanulmányok minden egyes állításával sem a lektor, sem a szerkesztő nem ért egyet” — írja a szerkesztő, Szépe György bevezetőjében (13), az volt ugyanis a szándékuk, hogy vitaanyagot bocsássonak közre.

A kézirat 1975 februárjában érkezett nyomdába, azonban úgy tűnik, hogy a cikkek jórésze már 1973-ban készen volt. Arra gondolhatunk, hogy a megírástól eltelt időszak már megváltoztatta a helyzetet, már megjelent az új tantervjavaslat (Köznevelés, 1976. február 13.). Kérdéses tehát e kötet

időszerűsége, mivel a tanterven már nem változtat; egy kissé elkésettnek tűnik a 13. lapon olvasható felszólítás: „Most vitatkoznunk kell, . . .” A nagy viták és az országos bírálat már lezajlottak, mégsem mehetünk el szó nélkül e kiadvány mellett. Most gyakorlati szakemberként szeretnék véleményt mondani, főiskolai, középiskolai, valamint általános iskolai szülői tapasztalataim alapján.

1. Anyanyelvi oktatásunkat valóban meg kell reformálnunk, mégpedig azért, mert hatásfoka nem kielégítő. Az egri munkaközösség, Szabó Balázsné Paczolay Gyula megfigyelését főiskolai hallgatóink nyelvi műveltségéről, helyesírási készségéről magam is megtámogathatom: sajnos, elemi helyesírási hibákat vétenek, szókincsük pedig rendkívül szegény; a fenti helyzetjelentéssel egyetérthetünk.

Néhány szerző az eredménytelenség okát abban látja, hogy rosszak a nyelvtankönyvek, mivel az alapjukat képező akadémiai nyelvtan tudománytalan. Az előző ezt állítja: „Az iskolai nyelvészet mint olyan vált korszerűtlenné; mennél jobban igyekeztek tökéletesíteni, javítani, annál jobban kiütöközt az a hibája, hogy alaptételeinek többsége tudományosan nem helytálló, s ugyanakkor gyakorlati eredményei nem kielégítőek” (5). Ezeket a gondolatokat manapság gyakran halljuk ismételtetni, már-már szinte közhellyé váltak, m e g a l a p o z a t l a n u l szállnak cikkről cikkre, több szerző kiindulópontként kezeli őket, holott tudomásom szerint az akadémiai nyelvtanról még senki nem bizonyította be, hogy tudománytalan, tudományos értékét pedig nem lehet két sorban sommásan elvetni. (A kötet szerzői közül leginkább Bánréti Zoltán osztja a fenti álláspontot.) A nyelvtankönyvek az igényes tankönyvek közé tartoznak, tapasztalataim szerint sok tanár eredményesen használja őket. Igaz, vannak olyan kollégák, akik a csekély óraszám miatt eleve lemondanak a nyelvtan tanításáról, a többség azonban nem ilyen. Az alacsony heti óraszámot az új tanterv most némileg megemelte, de nem annyira, hogy ez lényeges változást idézne elő. Az sem felel meg a valóságnak, hogy a gyerekek nem szeretik a nyelvtanórákat, noha Fabricus-Kovács Ferenc megjegyzi: világszerte nehéz helyzetben van a nyelvtan tanítása. Nem kedvez a nyelvtan tanításának az a jelenség sem, hogy sok iskolánkban a természet-tudományoknak szinte mitikus kultusza uralkodik, szinte megkövetelik, hogy a jó matematikusnak a magyartanár akkor is jó jegyet adjon, ha az nem érdemli meg, elnézik kultúrátlanságát, rossz helyesírását.

Jó lenne tisztázni a „korunk igényei”, a „kommunikáció gyorsulása” stb. fogalmakat. A bevezető tervezet helyesen értelmezi ezeket a fogalmakat: „Társadalmunk fejlődése a tudományos-technikai forradalom korszakában újabb igényeket támaszt a dolgozók nyelvi műveltségével szemben” stb., kétlem azonban, hogy az alábbi erősen empirikus álláspont a követendő példa: „A fejlett társadalmi szerkezetnek jellemzője, hogy . . . (a) társadalmi szerepek száma nagymértékben megnő. (Ugyanaz az ember lehet családapa, vásárló, páciens, beosztott, főnök, szórakozó vendég, utas a villamoson, továbbtanuló »diák« az iskolapadban stb. stb. . . .” (61). Csak efféle helyzetek ismeretének birtokába kell juttatnunk tanítványainkat? A társadalomnak továbbra is szüksége lesz tudósokra, tanárookra; ha azonban a tudományt nem izlelik meg a középiskolában, nem sok reményünk lesz arra, hogy feltámad érdeklődésük. Továbbá erősen megkérdőjelezhető a kommunikációs áradat egyértelműen pozitív hatása. Kelemen János beszél (62) a represszív kommuni-

kációról meggyőző fejtegetésében; félő, hogy ez a szép idegen kifejezés az utóbbi időben „mítosszá” nőtt; egészében elfogadjuk anélkül, hogy hatásának összetettségét megvizsgálánánk; Genzwein Ferenc beszámol arról, hogy a tévé nézése erősen lecsökkentette a diákság olvasási kedvét (143).

Meglepő, hogy csak egyetlen tanulmány, Mérei Ferencé beszél arról, hogy gyermekszerető légkört kellene teremteni az iskolákban. Ez pedig az utóbbi idők sok kapkodása közepette egyre kevésbé valósul meg, a tesztek és felmérések között szinte eltűnik a gyermek. Itt beszélhetünk a tervezet által is említett autokratizmusról (20). A tanulmány helyesen használja ezt a fogalmat, de tapasztalataim szerint a közvélemény sok esetben nem: jelentéskörébe bevonják a „tiszta szigorúságot” tartalmazó óravezetést is, egyesek szemében az is autokrata, aki kézben tartja az órát, és olykor követel is. Itt merül fel a tanulás problémája, a definíciók megtanulásának kérdése, a tankönyv szövegéhez való viszonyulás, ezekkel kapcsolatban szintén sok „mítosz” terjedt el a köztudatban: egyesek már semmit sem kérnek számon (147), ehhez az is hozzájárul, hogy a fiatal tanárok nyelve tele van argó elemekkel, beszédük pongyola (148), sőt a suksüközés is előfordul a katedrán. A tanulók nagy többsége nem alakít ki magának pontos fogalmakat, definíciókat nem tanul, tankönyvi szöveget nem követ, verset egyáltalán nem tud, ráadásul nem éri mindig jó nyelvi hatás.

Nem tartom reálisnak azt a ténymegállapítást, hogy mai oktatásunk írásközpontú (67): „Bár az eddigi tananyag egyoldalúan írásközpontú volt . . .”; (68): „Az eddigi hibás írásos nyelvtanoktatást . . .”; (29): „. . . az írásbeliségre irányuló figyelem egyoldalúvá tette oktatásunkat”; (31): „az egyoldalú írásközpontú nyelvi műveléssel szemben — az egyensúlyi állapot biztosításával — a mainál következetesebb beszédfejlesztést kell tervbe venni . . .”. Tisztázandó, vajon az elburjázott tesztek jelentik-e az írásbeliséget (143–4), vagy az egyéb írásbeli munkák. Amennyiben nem a tesztekéről van szó, iskoláinkban — a közhiedelemmel ellentétben — egyáltalán nincs túlsúlyban az írásbeliség. Akik ez ellen harcolnak, kb. húsz év előtti állapotra gondolhatnak; különösen a tananyagcsökkentés óta nem írnak a gyerekek. Mint gyakorló szülő megfigyeltem, hogy ötödikes fiam optimális íráskészsége nem kielégítő, harmadikos fiam egy hónap alatt egyetlen oldalt írt az olvasófüzetébe (ennyit kellett írnia!), fogalmazástanítás ürügyén egyetlen mondatot írtak le. Két évvel ezelőtt első osztályos gimnazista tanítványaimnak problémát jelentett az egyoldalú fogalmazás leírása, az osztályban alsó tagozatos gondok voltak a legértelmesebbeknél is: vagy rajzolták a betűket, vagy olvashatatlanul írtak. Főiskolai hallgatóim felének kiforratlan, gyermeketeg írása van. Ilyen körülmények között nehéz jó fogalmazási készségről beszélni, nehéz olyan zongoristával szonátákat játszani, aki képtelen az egyszerű ujjgyakorlatok bemutatására. Lehangelő a kép, ha hozzávesszük Buda Béla megállapítását: „Nyilvános beszédben ennyi dadogást, fogalmi hibát, stiláris zavart egyetlen más nyelvben sem figyelhetünk meg, mint a magyarban” (80). A jelenlegi beszélgető módszer pedig nem segíti az összefüggő előadásmód fejlesztését (142).

Összegezve az elmondottakat, a diagnózis a következő: tanítványaink keveset olvasnak, igényes írásbeli munkákat nem készítenek, hosszas szóbeli produkcióhoz nem szoktak hozzá, tankönyvi szöveget, verset nem tanulnak. Ez a — sokszor minden tárgyra jellemző — módszertani zűrzavar és lazaság (ami sajnos a fegyelemmel is összefügg) hat leginkább negatívan az anyanyelvi

oktatásra. Ez a diagnózis — az utalásokból és idézetekből kitűnik — határozotlan kibontakozik a tanulmánykötet cikkeiből. Ebben pedig sem a magyartanárok, sem a nyelvtankönyvek nem hibáztathatók.

2. A terápiára vonatkozólag a kötet sok értékes javaslatot, elképzelést tartalmaz. Feltétlenül alapvető az „egységes követelmény” elve, amelyet a bevezető tervezet is hangsúlyoz (25), azaz a nevelőtestületi egység (40); ehhez a segítséget a felsőoktatásnak és az iskolavezetésnek kell megadnia (vö. 46, 85, 141, 156; az egri munkaközösség, Buda Ferenc, Genzwein Ferenc, Kelemen János cikke). Kelemen János társadalmi méretűvé tágítja a problémát (158): „Világos, hogy az egész társadalom és a szocialista kultúra pozitív befolyása a döntő, melynek nem az ifjúsági kultúrának mint önálló szocializációs szférának a kiküszöbölése a célja, hanem az, hogy értékeit összhangba hozza az univerzális értékekkel és a szocialista társadalom elvárásaival.”

A tervezet — helyesen — alapelvvé teszi az „integrált oktatás”-t (24 kk.), ez az elv az új tantervi tervezetnek is alapját képezi; senki sem vitatja, hogy a nyelvtudomány egyéb ágazatai és az interdiszciplináris stúdiumok alapvetően megváltoztatják majd a nyelvi szemléletet. Az új tantervi tervezet úgy oldja meg ezt a feladatot, hogy nem változtat a leíró nyelvtan központi helyzetén, és ez szintén helyes. A tudomány határozza meg a tananyagot: régi nyelvtaníróink nagy tudósok voltak, előbb tudományos elképzeléseiket írták meg, azután foglalkoztak ennek oktatásával. Példaként csak néhány iskolai nyelvtant említenék: Simonyi Zsigmond: Kis magyar nyelvtan mondattani alapon. A középiskolák első és második osztálya számára. Negyedik átdolgozott és gyakorlatokkal bővített kiadás. Budapest, 1882; Négyesi László: Magyar Nyelvtan I. rész. Közép- és polgári iskolák és felsőbb leányiskolák I. oszt. számára. Budapest, 1900; Szinnyei József: Iskolai magyar nyelvtan mondattani alapon. Első rész. A gymnasiumok, reáliskolák és polgári iskolák I. osztálya számára. Budapest, 1895. (Hatodik, lényegében változatlan kiadás); A magyar nyelv középiskolák számára. Tizenötödik, javított kiadás. Budapest, 1935.; Alszeghy Zsolt és Sík Sándor: Magyar nyelvtan a gimnázium, reálgymnázium és reáliskola I–II. osztálya számára. Budapest, 1926. Analógiaként megemlíthető Kodály példája: műveiben kialakította saját zenei világképét, hosszasan oktatott a főiskolán, és azután szállt le az oktatás alsóbb fokaira. Egy alapvető nyelvtanítási reform is csak úgy képzelhető el, hogy előbb tisztázzák az elvi alapokat, azután írják meg a pedagógiai műveket, és kinevelik az új pedagógus gárdát. A korszerű pedagógusképzés lélektani vonatkozásait hangsúlyozza Buda Béla (82).

Az adott keretek között nagyon lényegesnek tartom Buda Béla és Kelemen János megállapításait. Buda Béla a szójelentés tanulmányozására irányítja a figyelmet (83): „Valamilyen módon fokozni kell a kisgyermekkortól kezdve a nyelvhasználat tudatosságát és pontoságát” (a kiemelés tőlem). Ily módon nem alakul ki az az afáziás nyelvhasználat, amelyről Vekerdi László ír, és természetesen mindehhez ki kell irtani a tankönyvek sablonjait (vö. Vargha Balázs cikke). Mindezzel szorosan kapcsolatos az a tény, melyet az egri főiskola tanárai állapítanak meg: „A középiskolai anyanyelvi nevelésnek nem a heti egy nyelvtanóra az alapja, hanem a heti négy magyaróra” (48). Fabricus-Kovács Ferenc szerint „a nyelvtan elszakadt az irodalomtól, a poétikától, a retorikától, a stilisztikától, s egyáltalán — az élő nyelvi közegetől” (92). (Szerinte szociálpszichológiai alapon kellene a nyelvtant

megírni.) Martinkó András álláspontja is helyeselhető: szerinte az alapvető nyelvi ismereteket a középiskoláig meg kell tanítani, a középiskolai magyar irodalom oktatása előtt pedig irodalomelméleti tájékoztatást kell nyújtani (172). Alapvetően fontos a tanulók aktivitása, melyet legmeggyőzőbben Mérei Ferenc fejt ki, ezzel kapcsolatosan pedig lényeges a szótárak (48), a könyvtárak szerepe (51).

3. Több tanulmányban kifejtik, vagy többnyire tényként közlik a szerzők azon nézetüket, mely szerint a transzformációs generatív grammatika alapján kell megújítani nyelvtantanításunkat (pl. Bánréti, Voigt). Bánréti Zoltán úgy beszél erről, mintha ez az álláspont már elfogadott lenne: „A tananyagnak előreláthatóan három fő komponense lesz” (63). Pedig előbb meg kellene írni egy akadémiai generatív nyelvtant, amint erre már Rác Endre is figyelmeztetett: „A magyar nyelvnek azonban nincsen generatív grammatikája, s belátható időn belül nem is lesz. Ha majd megszületik, és kiállja a tudományos kritika próbáját, akkor is igen nehéz feladatként hárul a tantárgypedagógiára, hogy az elkészült tudományos nyelvtannak következetesen kidolgozott és éppen ezért bonyolult szabályrendszerét a tanulók életkori sajátosságaihoz, az iskola szükségleteihez mérten leegyszerűsítse, megfogalmazza” (Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről. Bp., 1975. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 142. szám 7). A generatív nyelvtan hiányában tartom merésznek a szerkesztői előszó kijelentését az eddigi nyelvtanok tudománytalan voltáról. Az előszónak ezen állításából egy másik gondolat is következik, mégpedig a modern nyelvészeti irányzatok és a régebbi nyelvészeti irányzatok összefüggésének kérdése (vö. A nyelvtudomány ma. Gondolat, 1973. 211, 233; Hagyományos nyelvtan — modern nyelvészet. Tankönyvkiadó, 1972. 14, 20), ezért túlzónak tartom ezt a megfogalmazást: „kő kövön nem marad a nyelvészet régi eredményeiből” (A nyelvtudomány ma 11). Nyelvészeti írásokban szokatlanok az efféle kijelentések, kissé az avantgardista kiáltványok stílusára emlékeztetnek. A magyar iskolai nyelvtantanításon a múltban legnagyobb tudósaink fáradoztak, és a felszabadulás után is sok kiváló tudósunk dolgozott ezen a területen (terjedelmes bibliográfiát lehetne ebből a témakörből összeállítani, Benkő Loránd, Rác Endre, Szemere Gyula, Szende Aladár, Takács Etel nevén kívül még sokakét megemlíthetném). Amennyiben megszüntetik az iskolai nyelvtan és a leíró nyelvtan közötti egyenlőségjelet, akkor sem szüntethetik meg a leíró nyelvtan tanítását: végső soron az új tantervi tervezet is ezt teszi, felvesz általános nyelvészeti, történeti nyelvészeti és dialektológiai ismereteket, de nem szünteti meg a leíró nyelvtan központi helyét. (Egyébként ez a szemlélet egyáltalán nem új tankönyvírásunkban, ez a törekvés már megvolt pl. Simonyi és Szinyei nyelvtanaiban.) A generatív nyelvtan kutatóinak mindenképpen figyelembe kell venniük a hazai nyelvtanírói hagyományokat, hiszen az e témájú cikkek bibliográfiájában alig szerepél magyar szakirodalom. Módszertani kérdés viszont, hogy vajon lehet-e egyetlen módszert abszolutizálni általában.

Mindnyájan tudjuk, hogy minden új irányzat csirái megvannak a régi szerzők műveiben, így a transzformáció sem új; erre Rác Endre is utal idézett tanulmányában (8—9). Makkos Lajos „A magyar nyelvtan tanításának problémái” c. könyvében (Újpest, dátum nélkül, 1940 körül) elveti a szabálytanítást (30), kizárólag az indukció módszerét alkalmazza (6), de megmondja,

hogy efféle törekvések már a század elején is voltak. Makkos tanítása előterében a tanulók mondataalkotó tevékenységének kialakítása áll (37)! Erről részletesen ír (8): „Nyelvtant tanítottak csupán nyelv helyett, mintha a nyelv nem élő valóság, érzékelhető, hanem merőben elvont, gondolati dolog lenne. Amikor pedig a modern irányzat térfoglalása alkalmával a szabálytanítást kárhóztatták a vezetők, a nyelvi ismeretek teljes mellőzésére gondoltak a régi kerékvágásból kitérni nem tudók. Sokan a nyelvtantanítás célját abban látták, hogy a tanulót meg kell tanítani helyesen írni.” Úgy tűnik, mintha jártunk volna már hasonló úton. Weszely Ödön olyan tankönyvet írt, amelyben csak példák és gyakorlatok voltak (Magyar nyelvi példatár és gyakorlókönyv az elemi népiskolák III. osztálya számára. Írta W. Ö. Az 1925. évi új állami tantervhez alkalmazott második kiadás). Makkos taglalja ennek a kísérletnek előnyeit és hátrányait, megtudjuk, hogy a szerző az 1926-os kiadáshoz már elméleti összefoglalásokat csatolt. A továbbiakban ismerteti Imre Sándor, Budenz József és Hunfalvy Pál nyelvoktatásra vonatkozó nézeteit, melyek most is érdekesnek tűnnek. Még izgalmasabb a következő idézet (40): „A minisztérium 1927. évi 1434. eln. számú rendeletével kiadott »Utasítások« ezt mondja: „A nyelvtani könyvből leckéket feladni nem kell . . .” Makkos Lajos következő sorai arról tanúskodnak, hogy ez az utasítás nem vált be. Félreértés ne essék, nincs szándékomban az újításokkal ellenkezni, de véleményem szerint fel kell térképeznünk elődeink hasonló jellegű törekvéseit, meg kell néznünk, mi vált be és mi nem, elődeink tapasztalatai esetleg megóvnak bennünket sok felesleges kísérletezéstől. Még egy probléma: hosszú idő elteltével szakadt el nyelvtanításunk az indoeurópai (latin) szemlélettől, Fülel-Szántó Endre pedig azt javasolja, hogy indoeurópai szellemű nyelvtant (sic!) kellene írni (121).

A fentiekhez csatlakozik a tudatosság kérdésköre. Ugyanis több tanulmány kiindulópontja az a tétel, hogy a gyermek az iskoláskor elején már tudja anyanyelve nyelvtanát; ezzel kapcsolatban Bánréti (57) Vigotszkijnak Gondolkodás és beszéd c. könyvére hivatkozik (egyébként itt szorosan követi Temesi Mihály gondolatmenetét: Anyanyelvünk az általános iskolában 31, A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 138. szám): „a gyerek nyelvi struktúraalkotóképessége hosszú ideig előrébb van, mint gondolkodásának struktúrái” (i. m. 121). Bánréti ebből azt a következtetést vonja le, hogy a nyelvi struktúrákat automatizációval kell fejleszteni, az absztrakciót kívánó nyelvtant még nem lehet tanítani (Temesi Mihály nem írt a tudatosítás ellen az említett cikkben). Vigotszkij az i. m. 130. lapján azt írja: „A gondolkodás és a beszéd származástani gyökerei, valamint fejlődésük útjai itt, mint bebizonyosodott, egy a d o t t p o n t i g különbözöek. Újat jelent, hogy a k é t f e j l ő d é s i v o n a l metszi egymást, amit senki nem von kétségbe.” Hogyan zajlik le ez a folyamat, „kétéves korra tehető-e vagy pedig az iskoláskorra”, vitás kérdés. Tehát az absztrakt gondolkodás kialakulásának ideje nincs — legalábbis ebben a műben — bizonyítva, így az 56. lapon az automatizálásról és a tudatosítás szükségtelességéről mondottakat nem lehet Vigotszkij nézeteivel megtámogatni. Semmiképp sem lehet erre az álláspontra helyezkedni: „. . . az automatizáció fokozása, erősítése a feladatunk, és ennek — ebben az esetben — nem feltétele egy megelőző, tudatos szakasz” (56). A tanulmánykötet másik szerzője, Kelemen János más nézetet vall: „Nem értünk egyet az oktatásnak azzal a tendenciájával mely a szabálymeghatározások, a »definíciók« élettelen-ségére és sterilitására hivatkozva egyoldalúan a szemléltetés, a »példák« nélküli

gyakorlatok irányába tolja el az iskolai munka súlypontját. Nem azt mondjuk természetesen, hogy a tanár a generatív grammatikát tanítsa, hanem azt, hogy a nyelvtudomány időtálló eredményeinek szellemében tanítson . . . Véleményünk szerint az így értelmezett tudatosságról nem mondhat le az anyanyelvi oktatás” (153, 155). Egy időben az idegen nyelvek tanításával kapcsolatban is sokat írtak az automatizációról, a tudatosítás fölösleges voltáról; az ún. direkt módszerről. Az utóbbi évtizedben igazolódott, hogy ennek a módszernek abszolutizálása káros volt, az oktatás bizonyos stádiumaiban alkalmazzuk ugyan, de egyedül a direkt módszerrel csak primitív fecsegésre lehet tanítani. Körülbelül ez lenne az eredménye az automatizációra épülő anyanyelvi oktatásnak is.

Deme Lászlóval vitázva szintén a tudatosítással foglalkozik Pap Mária (214. kk.; a 215. lapon idézett „rácsos kapus” példa rossz, van különbség a két mondat jelentése között, vö. pl. Nyelvművelésünk főbb kérdései. Akadémiai, 1953. 151. kk.). A 216. lapon azt fejt ki a szerző, hogy a nyelvtan tanítása „nyilvánvaló erőpazarlás”. Szerinte az anyanyelv tanítása „az elsődleges nyelvvelsajátítás mintájára kell, hogy történjék” (218). Véleményem szerint, ha ezt a nézetét követnénk, elvetnénk az utóbbi kétszáz év pedagógiájának legnagyobb újítását: az életkori sajátosságok figyelembevételének elvét. A középkorban felnőttként kezelték az iskolást, ezen elv alapján csecsemőként bánnánk vele. Véleményem szerint nem tehetünk egyenlőségjelet az iskola és az élet közé, minden következtetés, mely arra a tételre épít, téves, mert téves a kiindulási alap. (Az megint más kérdés, hogy szoros kapcsolat van az iskola és az élet között.) Éppen ezért a szituációk tanítása az iskolában megoldhatatlan, és . . . nem is érdekes. Az idegen nyelvek tanításában az üres szituációk módszere (utazás, vásárlás stb.) csődöt mondott. Természetesen másképp lehetne hozzászólni, ha a szerző példákkal illusztrálná elméleti tételét.

4. A tananyag kibővítése nem jelentheti a grammatika háttérbe szorítását, hiszen sem helyesírást, sem nyelvhelyességi-stilisztikai ismereteket nem lehet szilárd grammatikai ismeretek nélkül tanítani (vö. Ráczi Endre i. m. 5). Úgy tűnik, egyes tanulmányírók túlságosan nagy figyelmet szentelnek periférikus területeknek. „Természetesen nem egyszerű feladat az anyanyelvi oktatás helyébe tágabb keretű, társadalmi kommunikációra vonatkozó oktatást helyezni” — írja Voigt Vilmos (332). A „helyébe” szó nincs a helyén; semmiképp sem lehet az interdiszciplináris stúdiumokat előtérbe helyezni. Stilisztikát sem taníthatunk nyelvtan helyett, annál inkább vele és az irodalommal együtt. Sok ötletet olvashatunk a 339. lapon ahhoz, miként lehet „komplex, kommunikációs módszerű” órát tartani. Az efféle ötleteket évek óta magyartanárok ezrei alkalmazzák, ezek módszerbeli eljárások, válogatunk belőlük a tartalomnak, célnak megfelelően, de a szerzőnek a 400. lapon olvasható állításával ellentétben — nem pótolhatják az ismeretanyagot. Nem jelentenek központi kérdést az amatőr filmklubok stb. Számomra l'art pour l'art-nak hat ez a mondat: „. . . a hagyományos oktatás rendszerint nem a megfelelő kommunikációs csatornának a megismerését tűzte ki célul, hanem a bemutatott eseményekre koncentrált.” A 346. lap javasolt, generatívnak nevezett gyakorlat ősidők óta a legközönségesebb gyakorlat mind az anyanyelv-, mind az idegenyelv-tanításban, ilyenek a 317. lapon ötletei is. Összegezve: amíg nincs akadémiai szinten kidolgozva a magyar nyelv generatív nyelvtana, addig minden próbálkozás — az elméleti tisztázottság hiányában — formálisnak hat, addig nyelv-

tantanításunkon gyökeresen nem lehet változtatni. Továbbá semmiképp sem lehet a leíró nyelvtant az oktatásból kiiktatni.

5. A 220. lapon „az anyanyelvi oktatás és a hazafias nevelés szétválasztása” olvasható. (A fejezetcímben anyanyelvi nevelésről van szó, 219.) Pap Mária kiinduló tétele a következő: a múlt században túlhangsúlyozták a nyelvnek nemzetet formáló erejét. Ezt a tételt elfogadhatjuk, de ez nem jelenti azt, hogy ezen tétel alapján a két tényező: nemzet és nyelv nem tartozik össze (vö. a nemzetmeghatározás). Az egész érvelés antidiialektikus, mivel a kérdés-komplexumnak csak társadalmi oldalát ragadja ki. Egyszerűen érthetetlen, hogy a nyelv művelése miért idéz elő társadalmi passzivitást. A Telegdi-idézet kiragadása ismét antidiialektikus, továbbá nem vonhatók le belőle azok a következtetések, amelyeket a szerző levont. Így hangzik az idézet: A fejlődés „a beszélő emberek munkájából, tapogatózó igyekezetéből áll elő, de mintegy a hátuk mögött: tudatos szándékuktól függetlenül érvényesül a beszédükben, a szabályokról csak akkor vesznek gyakorlatilag tudomást (vagyis azzal, hogy szabályként alkalmazzák), amikor az már nyelvi érintkezésüket szabályozza.” Telegdi a Paul-féle nominalizáció dialektikus magyarázatát adja, egy szóval sem mondja azt, hogy a változást nem a beszélő emberek hozzák létre, ez antidiialektikus lenne. Pap Mária következtetése pedig — aminek szerintem semmi köze az idézethez — a következő: „Már most a nemzet szeretetét a nemzetnek egy olyan attributumához kötni, amely az egyén tevékenységének hatókörén kívül esik, annyit jelent, még ha nem akarjuk is, hogy elvonjuk az egyén figyelmét a nemzetnek, a nemzeti létnek olyan problémáitól, amelyek megoldásában aktívan részt vehet.” Ha a nyelvről azt állítjuk, hogy az egyén hatókörén kívül esik, akkor a szubjektív idealizmusnál kötünk ki.

6. Külön tanulmányt érdemelne néhány cikk nyelvezetének magyarsága. Simonyi Zsigmondnak nagy gondja és nagy érdeme volt a nyelvtani terminológia megmagyarítása, száz évvel később pedig ilyen mondatokat olvashatunk: „A »beépülés« fogalmát itt nem mechanikus értelemben kell venni, hanem olyan kommunikációs tapasztalatok értelmében, amelyek során a személyiség bizonyos gyakorlatot szerez, hogy élményvilágának homályosabb, nehezebben kifejezhető részeit is kommunikálja, és a kommunikáció során ezekről másokkal konszenzust alakítson ki” (76); „A spontánul kreált jelentés- és formakonstrukciók semmiképpen sincsenek egyetlen, abszolút rendszerhez kötve, a nyelvi kommunikáció lényegi jellemzője éppen a szemantikai, a szintaktikai és a fonológiai rendszerek váltásának képessége” (56). Az idegenszerűség olykor a mondatszerkezetben nyilvánul meg: „Az eddigi oktatás deduktív ismeret-továbbítása bizonyos mértékig a kompetencia oktatását szolgálta, ezt azonban nem összekötve a performanciával annak éppen társadalmiasított vonásai szűntek meg” (346). Az idegen szavak használatával legutóbb részletesen foglalkozik a Mai magyar nyelvünk c. tanulmánykötet (szerkesztette Grétsy László. Akadémiai, 1976.), megállapításai az adott helyzetben is érvényesek: „Azok a tudományágak, amelyek a közelmúltban indultak erősebb fejlődésnek, még nem alakították ki kellőképpen magyar szakszókészletüket, néha, sajnos, nem is mutatnak erre elegendő igyekezetet... A világszínvonalhoz való igazodás tévesen értelmezett igénye az idegen szavak nagyobb mértékű használatára ösztönzi a szerzők egyrészt” (18). Véleményem szerint elkülönülési szándék is eredményezi ezt a stílust. Még furcsábban hat mindez, ha magyar

nyelvhelyességi hibákkal társul: „Például a televízió híreinek szóbeli információi sekélyesebbek, mint a rádióé[i]” (334); „Bizonyos mértékig tantervi követelmény volt a világos, érthető hangképzés (ezt a logopédia elvszerűen is kidolgozta) . . .” (345) (Elvszerűen is? És még hogyan?); „Minden pedagógusnak fontosnak kell lennie az anyanyelvi kultúra fejlesztésének ügye” (141).

„Csak eleven gyakorlás. Csupán keveset és a végén feljegyezni és megállapítani; de amit megállapításul felírunk, az a legjobb és az emlékezés számára a legfontosabb legyen. Így tanítsuk a nyelvtant az anyanyelvből, ne az anyanyelvet a nyelvtanból!” — idézi Herder tanítását az Alszegehy—Sík nyelvtan bevezetése, majd így folytatják a szerzők gondolatmenetüket: „A mi grammatikánk ezt a felírandó, azaz megjegyzendő anyagot adja. Tankönyvbe foglalni a fontosabb részt, a begyakorlást nem lehet. A nyelvtankönyv tehát nem akar a nyelvtanulás kiinduló pontja lenni.” Az indukciót tehát a tanárra bízzák (ebben segítenek manapság a munkafüzetek). Simonyi és Szinnyei nyelvtana (A magyar nyelv . . .) a nyelvtudomány egyéb területeit is bemutatja, sőt ez a rész megtalálható a Benkő—Kálmán-féle nyelvtanban is. Simonyinál igen tanulságos a mondatrészek és a szófajok tárgyalása. Ha alaposan megnézzük nyelvtanírói hagyományainkat, kétségbe vonható a recenzált tanulmánykötet sok-sok ötletének eredetisége. Miért nem lehet megmondani, hogy — a fejlődés magasabb szintjén — felújítjuk bizonyos hagyományainkat? A bevezető referátum (a 17. lapon) sem hivatkozik nyelvtanírói hagyományainkra. Csak egy adalék: sokan újszerű ötletként javasolják az iskolai helyesírási szabályzat megírását: például az Alszegehy—Sík nyelvtan végén van helyesírási szójegyzék.

Négyesy László ezt írja nyelvtana bevezetésében: „Ez a kis nyelvtan az iskolában alakult. És pedig alakult a tanárképző-intézet gyakorlóiskolájában, hosszabb időn keresztül, másoknak előmunkálataiból, meg a magam elég hosszas gyakorlatából.” Célja pedig: „A művelt embernek illő és szükséges megismerkedni a beszéd tényeivel, s egyszersmind megtanulni azt, hogy mentül szebben és ügyesebben tudjon beszélni.” Egy ismerős mondat 1900-ból. Az anyanyelvi oktatás megreformálásának felelősségteljes munkáját elméleti-gyakorlati szakembereknek, és — bármilyen különösen hangzik is — magyar-szakos tanároknak kell elvégezniük.

A. Jászó Anna

A magyar írói szótárak tanulságai

1964. november 24-én a MTA Nyelvtudományi Intézetének munkaértekezletén Király Péter a magyar tudomány nagy adósságának nevezte azt a tényt, hogy még nincs egyetlen magyar írói szótár sem. (I. OK. 23 [1965.]:369). Ennek az értekezletnek a résztvevői négy készülő magyar írói szótár előmunkálatait és problémáit vitatták meg. De még közel egy évtizednek kellett eltelnie, míg 1973-ban a nagy adósság egy részét sikerült törleszteni. Rövid egymásutánban megjelent az első magyar költői szótár (Juhász Gyula költői nyelvének szótára. Szerk. Benkő L. 1972-es kiadási év feltüntetésével), majd pedig a Petőfi Sándor életművének szókészletét feldolgozó Petőfi-szótár első kötete (szerk. J. Soltész K., Szabó D., Wacha I.; Gáldi L. irányításával).

Szótári műfaját tekintve mindkét munka abba az értelmező-minősítő típusba tartozik, amelynek megalapítója L. G. Blanc Dante szótára (1852.), első jelentős modern képviselője a Puskin-szótár (I–IV. köt. 1956–61.).

Mindkét magyar írói (költői) szótár munkálatai mintegy két évtizedre nyúlnak vissza. (A Petőfi-szótár szerkesztési elveit 1955-ben, a Juhász-szótárét 1957-ben tették közzé a szerkesztők: NyIK. 6: 460–3; Szegedi Ped. Főisk. Évk. 5–26. A Petőfi-szótár — a továbbiakban: PeSz. — munkálataival foglalkozó további közlemények jegyzékét l. PeSz. 8, a Juhász-szótárra — a továbbiakban JuSz. — vonatkozókat. l. JuSz. 18.) Ez a terjedelmes idő egyáltalán nem meglepő. A régebbi írói szótárak közül pl. Bonitz Arisztotelész-szótára (1870.) huszönöt, Bartlet Shakespeare-szótára (1894.) tizennyolc évi munkát jelentett. Mindegyiken túltesz — a feldolgozandó anyag méreteit tekintve nagyonis érthetően — a Goethe-szótár, amelynek előmunkálatai ugyancsak az ötvenes évek közepéig nyúlnak vissza; befejezésével a leggondosabb tervezés és kitűnő munkaparapparátus mellett legjobb esetben is átlépi majd a XXI. század küszöbét, jelentősen túlhaladva így egy szerkesztő nemzedék munkásságának időtartamát. Sajnálatosan megrekedtek a korábban jelzett magyar írói szótárak (József Attila, Kölcsey-szótár) munkálatai, s egyelőre az is bizonytalan, meddig kell várnunk a Petőfi-szótár két további kötetének megjelenésére. Azok a gépi feldolgozással készített írói szótárak, amelyek a pusztán indexelésnél vagy konkordanciánál többet akarnak nyújtani, szintén hosszú ideig tartó nagy munkát igényelnek. (Erről alább még szó lesz.)

Mindezek a körülmények arra mutatnak, hogy az az írói szótársorozat, amely századunk harmadik negyedében kivirágzott, és minden eddiginél gazdagabb termést hozott (Ibsen [1958.], Botev [1960.] Mickiewicz [1962.], Cervantes [1962.], Goethe [1966.], Eminescu [1968.] stb.), lezárult, vagy legalábbis olyan szakaszába jutott, amely az írói szótárak folyamatában valószínűleg korszakhatárrá válik.

Ezt a következtetést legkevésbé sem tekintem végérvényes megállapításnak, de a jelenlegi nyugalmi helyzet vagy inkább megtorpanás arra készítet, hogy megkíséreljem az eddigi eredmények — különösképpen a két magyar írói szótári munka tanulságainak — alapján a további utak és módok irányának, lehetőségeinek felvázolását.

Hogy ez a kitekintő mérlegelés ne ragadjon meg esetleges megjegyzésekben, hadd használjam fel viszonyítási alapul azokat a korábbi fejtegetéseket, amelyek az írói szótár funkciójával, legfontosabb műfaji sajátágaival foglalkoztak. (A JuSz. bevezetőjében felsorolt részletkérdéseket tárgyaló dolgozatok mellett összefoglalóan I. Über Funktion und spezifische Eigenschaften der Schriftsteller-Wörterbücher. *Wiss. Zeits. Päd. Hochschule Potsdam.* 12 [1968.]:647–54.)

Az írói szótár elméleti kérdéseinek különböző oldalú vizsgálatából mint leglényesebb csúcsok a teljesség, a kontextus, valamint az értelmezés-minősítés szempontjai és nélkülözhetetlen megnyilvánulásai emelkedtek ki (vö. uo.). Az írói szótár fejlődéstörténetének korábbi szakaszaiban a teljesség kibontakozása és megvalósulása játszott elsőrendű szerepet (vö. Az írói szótár teljessége. Szegedi Tanárk. Főisk. Tud. Közl. 1969/I.:29–47). Az írói szótárnak ezután következő útján — meggyőződésem szerint — a kontextus és az értelmezés-minősítés problémáival kell az eddigiek-nél mélyrehatóbban, differenciáltabban szembenéznünk.

A kontextus témakörében az első nyilvánvaló tanulság a szótárkészítés technikai műveletével kapcsolatos. A sokat emlegetett tudományos-technikai forradalom száguldó időszakában muzeális értékűnek kell tekintenünk az olyan eljárást, amely kézzel másolt, egyenként cédlázzgató módszert alkalmaz százezernyi vagy azt jóval meghaladó adatmennyiség feldolgozására. (Az eddigi írói szótárok túlnyomólag így készültek.) Az ilyen munka óriási idő- és energiapazarlást jelent még akkor is, ha a munkának ezt a technikai részét nem kutató (nyelvész) szakemberek, hanem „betanított munkások” végeznék. A lassúság mellett e módszer ellen szól a másolással járó rengeteg hibalehetőség is. Az írói szótárnak hagyományos, kisipari módszerrel történő elkészítése tehát mindenképpen korszerűtlen.

Másrészt viszont le kellett számolni azokkal az illúziókkal is, amelyeket egyesek a gépi alkalmazáshoz fűztek. A gépesítés felhasználása a lexikográfiában vetekszik a könyvnyomtatás feltalálásának jelentőségével — mondta a gépi feldolgozás egyik lelkes híve (Tollenaere: *Cahiers de lex.* 3/1962. :103).

Ezek a szempontok és felismerések már magukban is eléggé indokolják az írói szótárok természetében mutatkozó pangási állapotot. A kivezető úthoz, a célszerű és korszerű megoldáshoz az az elvi álláspont és gyakorlati mód vezethet, amelyről legutóbb Papp Ferenc nyújtott örvendetes bizonyítást (Nyr. 99 [1975.]:351–5). A szerző — akit, úgy hiszem, a gépi feldolgozás kelkes apostolának tekinthetünk — szellemes szójátékkal állapítja meg a gépesítés reális értékét, amikor hangsúlyozza, hogy a gépi munka jelentősége nem az írói szótár el készítésében, hanem a l ő készítésében van. Ezt az előkészítést be is mutatja, hozzáfűzve a gépesítés előnyeit és korlátait egyaránt. Persze ebből az ízelítőből még nem lehet messzemenő következtetéseket levonni az írói szótár fejlődés-menetének további alakulására nézve. (Nem is szükséges, hiszen a szerző jelzése alapján joggal várhatjuk a pontos útbaigazítást, „hogy e szóalaktárak felől hogyan lehet továbbmenni a költői szótárak és a gyakorisági szótárak felé . . .” i.h.). Annyit azonban bátran elkönnyvelhetünk, hogy az írói szótár (és persze mindenfajta szótár) készítésének első fázisában: az adattár összeállításában a gépesítés megoldható és alkalmazható. Ezen az alaptételen mit sem változtató részletkérdés, hogy milyen legyen a szóalaktár (koncordancia) egyes adatainak formája, azaz milyen terjedelmű szöveg kerüljön a címszó köré kontextusként. A mechanikus megoldás mechanikusan megállapított szempontokat követel („hány betűt balról, hányat jobbról”). A kontextus terjedelmének ilyen kategorikus megállapítása azonban mindeddig nem sikerült sem mennyiségi, sem egyéb (funkcionális) alapon. (A címszót megelőző és követő szavak számának a megállapítására vonatkozó kísérletek nem vezettek eredményre.) Az eddigi egyetlen elfogadható, de egzaktnak, a gépi feldolgozásban alkalmazhatónak nem minősülő tétel a Goethe-szótár szerkesztőségének

axiomája: „So umfassend wie nötig und so kurz wie möglich” (Goethe-Wörterbuch. I. Bd. I. Lief. Stuttgart—Berlin—Köln—Mainz, 1966. VI). Hasonlóképpen csupán relatív pontosságú a koppenhágai iskola műszavával *lexie*-nek nevezett szövegrész meghatározása is: „un context limité et clair qui nous permet de dire que tel »mot« est employé dans tel »sens« (Greimas: Cahiers de lex. I[1959.]:53).

Az is bonyolítja a kontextus kezdő és végső határának megállapítását, hogy — különösen a szépprózában — gyakran kell számolnunk igen nagy terjedelemmel. Gondoljunk csak akár a Thomas Mann-, akár a Veres Péter-féle megszakításos, kitérőkkel terhelt, oldalhajtásos mondatokra, nem is említve Proust vagy Joyce egybefutó mondatfűzését. Arra persze nyilván a jövő írói szótárainak sem lesz módjuk (terjedelmük), hogy az egyes címszókhoz hatalmas szöveggörnyezetet közölhessenek. De aligha volna szerencsés lépés, ha a kész írói szótárak lemondanának arról a funkcióról, hogy az olvasónak — aki akár irodalmi, nyelvi, stilisztikai vagy bármilyen szándékú érdeklődésből veszi kezébe a szótárt — ne nyújtsanak a közölt idézetekkel nyelvileg, esztétikailag példát mutató, értelmileg, (szemantikailag) grammatikailag kerek egészet tartalmazó szemelvényeket, ill. szövegrészleteket. A mondat, esetleg szó közepén megszakadó illusztráló szöveg nem válthat ki kedvcsináló hatást a szótár további lapozásához, meg-megújuló használatához.

Úgy gondolom, a fejlődés további fokozataiban szükség lesz az írói szótár funkcionális megosztására és ennek megfelelően a szótár kétféle arculatának kialakítására. Az egyik, a hagyományos könyvformában megjelenő írói szótár lehet, amely elsősorban az ún. nagyközönség szélesebb körű, társadalmi igényeit elégíthetné ki. Vagyis azoknak szólna, akik vagy az írói opusz felidézése, teljesebb, biztosabb megismerése és megértése céljából ütik fel az írói szótárt, vagy nyelvi, stilisztikai kérdések iránt érdeklődve, ill. gyakorlati munkájuk, feladatuk végzése közben — előadók, szerkesztők, pedagógusok, diákok stb. — keresnek egy-egy szép, alkalmas kifejezést, költői képet, nyelvi példát stb.

Az írói szótár másik megjelenési formája a szakembereknek, kutatóknak szóló nyers szótár, ill. szóalaktár lehet, amely persze a főntebb jelzett előkészítő (Papp Ferenc-féle) típusnál jóval többet tartalmaz, ill. tartalmazhat.

Miből áll ez a többlet?

A kérdésre adandó felelettel azt is jelezni szeretném, miben látom a gépesítés további útját és lehetőségeit.

A kutatási célra készülő nyelvészotár alapját, a szöveggörnyezettel bíró szóalaktárt (konkordanciát) már ismerjük (vö. Papp i.m.). Itt voltaképpen nem játszik szerepet a kontextus határainak előbb emlegetett problémája. Hiszen a nem kielégítő szöveggörnyezet folytatását vagy előzményét egy-egy kapcsoló címszó segítségével mindenkor megtalálhatjuk. Pl. a Papp közölte első mintában (1. ábra) a *törékeny* címszó szöveggörnyezete szövéggel kezdődik (*zu*) és szóközépen szakad meg (*trubadu*). De a *legyen, kósza, könnyes* stb. címszavak mellett megtaláljuk a kiegészítő szövegrészleteket.

Az írói szótár jövőjének már nem egészen titkos zárú ajtait nyitogatva a kontextus területén tehát szükségszerű a gépesítés irányába fordulás annál is inkább, minthogy a gépi felhasználás lehetősége nem korlátozódik a kontextus előállítására. Erre már konkrét bizonyítékok állnak rendelkezésünkre. Ilyen pl. Freemann Racine-szótára (New York, 1968.). Ez a kétkötetes konkordancia feldolgozza Racine összes műveit gyakorlati mutatókkal. Minden egyes adatról (versorról) pontos tájékoztatást közöl. A lelőhely feltüntetésén kívül megjelöli a szótár a (drámai) szereplő nevét, a dráma vagy költemény címét, a felvonás, jelenet, ill. vers vagy versrészlet sorszámát, a variánsokat és természetesen a verssor szövegét. A szótárnak ehhez a fő részéhez csatlakozó függelék tartalmazza a költői korpusz gyakorisági szójegyzékét (indexét), sőt a felvonások, jelenetek, versek

különböző számadatait is; az egyes színművekben a szereplők számát, fellépésük gyakoriságát mutatóját, az általuk elmondott sorok mennyiségét stb.

Az eddigi írói szótárokban csaknem teljesen kiaknázatlanul maradt az a kontextusban rejlő lehetőség, hogy a s z ó n a k mint nyelvi elemnek szűkebb körén túlnézve előre lépünk a mondat-, ill. szövegsemantika és stilisztika irányába. Pedig az utóbbi évek szemantikai kutatásának talán legjellemzőbb tulajdonsága a mondatközpontúság (vö. Kiefer: NyK. 77 [1975.]:366). Az ilyen jellegű vizsgálatokra a kontextus adatainak sokoldalú, gépi segítségű feltárásával nagy lehetőséget nyit meg az írói szótár. Olyan felhasználásra gondolok, amilyenre a mondatkezdő szónak szófaji, mondattani sajátosságai, a kontextus prozódiai és egyéb vonásai, szavainak ismétlődése és gyakorisága stb. ad vizsgálati alapot. (Vö. főleg J. Mistrík: Egzakt módszerek a stilisztikában. A nyelvtudomány ma kötetben. Bp. 1973: 461–80.) Egyetlen kódszámmal minden olyan szó könnyen megjelölhető, amelyik vesszor végén fordul elő, s így egyszerűen előállítható egy rím-szótár. Az olyan szavaknak a kódszámát, amelyek mondat végén állnak, föl lehet használni a mondatösszeállítás statisztikai tanulmányozására stb.

Az írói szótár fejlődése során elkerülhetlenné vált a címszók értelmezése. (Mellékes most az a régi vita, hogy az értelmezés minden címszóra kiterjedjen-e, vagy csak bizonyos szókra korlátozódjék.) Az előremutató kérdést úgy kell felvetnünk, lehet-e, és hogyan lehet felhasználni a gépi segítséget az írói szótári értelmezésben. Bár nem vagyok a gépi feldolgozás szakembere, a kérdésre mégis határozott igennel merek válaszolni.

Az írói szótári szerkesztésben az értelmezés egyik alapművelete olyan szétválasztást jelent, hogy egy címszónak a választott korpuszbeli előfordulásai besorolhatók-e a címszó ismert, szótározott jelentésstruktúrájába vagy sem. Egy ilyen szempontú plusz-mínusz osztályozás a legkezdetlegesebb kódolással is elvégezhető. (Akár egyelemű jelöléssel is úgy, hogy csak azok az adatok kapják a megfelelő kódjegyet, amelyek nem illeszkednek be a korábbi, ismert jelentésstruktúrába. A minősítést persze nyelvész szakembernek kell elvégeznie.)

Ehhez az — elméletileg — egyszerű programozáshoz azonban szükség van meghatározott osztályozási alagra, ill. egy olyan normára, amelynek alapján a programozáshoz szükséges minősítés (ismert—új) kategorikusan elvégezhető. Magyar nyelvi vonatkozásban ez a mutató az ÉrtSz. hét kötete lehet.

Hogy az ilyen osztályozásra az írói szótár készítésében szükség van, s hogy a jelentésbeli eltérések — számban, minőségben — nem csekély jelentőségűek, azt egy kis mintavételes kísérlettel könnyű igazolni.

A PeSz. és JuSz. *a*—*á* betűs szóanyagát egybevettem az ÉrtSz. megfelelő szavival. (Az *a* kezdetű önálló szócikkkel bíró szavak száma az ÉrtSz.-ban 3074, a PeSz.-ban 1114; a JuSz.-nak 640 *a* kezdetű szava van.) A vizsgálat szempontjából természetesen csak azok a környelvi szók jöhettek számításba, amelyek az ÉrtSz.-ban és valamelyik írói szótárban is szerepelnek. Az írói szótári szavakból tehát ki kellett rekeszteni a tulajdonneveket és tulajdonnévi összetételeket (*Ábel-vér*, *Achilles-sarok*; *Ady-mécses*, *Álom-India* stb.), valamint az idegen nyelvű szókat (*armer Reiser*, *Asinus ad lyram*; *amoroso*, *anch'io* stb.). (Az ilyenek száma a PeSz.-ben 114, a JuSz.-ban 88). Természetesen figyelmen kívül kellett hagyni az ÉrtSz.-ban elő nem forduló egyéb szókat is. (Ezek száma a PeSz.-ban 303, a JuSz.-ban 151). Ezzel a szelektálással tehát a PeSz.-ban 697, a JuSz.-ban 401 *a* kezdetű környelvi szó maradt. Ezek között a PeSz.-ben 122 olyan szót találtam, amelyeknek az ÉrtSz.-ban nem szereplő, új jelentését, ill. jelentéseit ismerjük meg. A 122 szónak 171 új jelentése, ill. jelentésárnyalata fordul elő. A JuSz.-ban 32 szónak 60 új jelentésével (jelentésárnyalatával) találkozhatunk.

Érdemes ezeknél az új jelentésben (jelentésárnyalatban) mutatkozó szavaknál egy

kicsit elidőzni. Részletesebb elemzésük ugyanis olyan jelenségeket vet fel, amelyek az írói szótár szempontjából egyáltalán nem közömbösek.

Legelőször arra kell utalnom, hogy az előbb felsorolt adatok pontossága több okból is megkérdőjelezhető. Ingadozóvá teszi az adatlást egyrészt az értelmezés különbözősége. A szótárok műfaji adottságai, ill. az értelmezések különböző funkciója következtében az értelmezések módja olykor szükségszerűen más az általános szótárban, mint az írói szótárban. Az általános értelmező szótárnak az a feladata, hogy lehetőleg pontos fogalmi megjelöléseket adjon, közölje a legfontosabb meghatározó jegyeket akkor is, ha nem ismeretári (enciklopedikus) értelmezést akar nyújtani. (Erről részletesen I. A szótárirás elmélete és gyakorlata a magyar nyelv értelmező szótárában. Nytud.Ért. 36[1962.]: 63–93.) Az írói szótárnak viszont nem célja a részletes logikai analízis, hanem csupán a különböző szójelentések és árnyalatok felismertetése, ill. megkülönböztetése, sőt gyakran csak megjelölése (PeSz. 11; JuSz. 9). Így az írói szótár értelmezései rövidebbek, egyszerűbbek, mint az értelmező szótáréi. Egy példa: az *ablak* szó 1. jelentésű értelmezése az ÉrtSz.-ban: „(Épületek, lakóhelyiségek falában) rendsz. üvegezett táblákkal elzárható nyílás a világosság és friss levegő bebocsátására, ill. a külső, kellemetlen hatások (hideg, meleg, szél, eső, zaj stb.) kizárására”. A PeSz.-ban: „(épületek falában fényt és levegőt átbocsátó (üvegezett szárnyakkal ellátott) nyílás” (59). A JuSz.-ban: „Falnyílás világosság bebocsátására” (36). Ez az eltérés tehát a szótári funkciók és műfajok sajátosságából (vagy esetleg egyéb külső körülményekből, pl. terjedelmi korlátozás stb.) adódik. Ámde a különbség nem mindig szükségszerű. Gyakran azonos módon, azonos formában történhet az értelmezés, főleg olyankor, amikor az ÉrtSz. sem alkalmaz részletes körülírást, csak röviden utal a címszóval megjelölt fogalomra.

A magyar írói szótárak szerkesztői kezdettől fogva hangsúlyozták, hogy elvi koncepcióban éppen úgy, mint a megvalósítás módszerében és formájában az ÉrtSz.-hoz igazodnak, s így a magyar szótárak egységes rendszerének kibontakozását igyekeznek előmozdítani (Benkő: Szegedi Ped. Főisk. Évk. 1957. 15; Gáldi: Nyr. 83[1959]: 205). Ennek a kétségkívül helyes elvi szempontnak gyakorlati alkalmazása látszatra nem mindig következetes. Előfordul, hogy az ÉrtSz. és a PeSz. ugyanazt az idézetet használja fel illusztráló példaként. De az értelmezés eltér. Pl. az ÉrtSz.-ban *ás* 5. „(átv. költ) Hosszasan, állandóan pusztít, rongál vmit. *Sebemre az ég orvosságot ad . . . Ha ez nem volna, a kígyók marása, Eddig szívemnek közepében ázna . . .*” (274). A PeSz. értelmezése ugyan ehhez a mondathoz: „(átv) ’mély sebet okoz’: (kép)” (205). Nem véletlen ez az eltérés. Az ÉrtSz. általánosabb, szélesebb körű értelmezése azért kellett, mert van egy másik igazoló példa is: „*Az erőt ásta benső féreg: Büszke, szenvedélyes versengő vezérek. Ar.*” (uo.) A PeSz. sajátosabb, a Petőfi-idézetre szabott értelmezése ehhez az előforduláshoz nem volna hozzáilleszthető. Az írói szótári értelmezés tehát mindenkor az aktualizált, felhasználásbeli jelentés tükröztetésére, s ezzel a jelentés szűkítésére törekszik.

Nem azért foglalkozom az ilyen hajszálkülönbségekkel, mintha egyik vagy másik szótári értelmezés indokolására vagy mentségére akarnék utólagos magyarázatot keresni. Arról van itt szó, hogy amilyen egyszerű volt a kategorikus elméleti tétel felállítása az ismert általános és az újszerű költői jelentés megkülönböztetésére, annyira bonyolult és gyakran bizonytalan ennek gyakorlati megvalósítása. Az előbbi példával utaltam arra, hogy az írói szótár az alkalmi (tehát aktuális, kontextuális) jelentéseket értelmezi.

Ez azonban korántsem jelent teljes elkülönülést az általános szótár jelentés-strukturájától. Hiszen a költő, az író túlnyomólag a köznyelv szavait és szójelentéseit használja föl. (Ezt láttuk a közölt számadatokból is. Különben is, ha nem így járna el, érthetetlen maradna szövege.) A költői felhasználás tehát magában foglalja az ismert, a hagyományos (a szójelentés aspektusában a lexikális jelentést vagy legalábbis annak magját.) Ámde ha igazi költőről van szó, akkor a köznyelvi szóhasználatba belelopózik

valami szokatlan, valami új is. Éppen ez a sokszor rejtett többlet kölcsönöz a költői műnek hatásos, expresszív feszültséget. Ennek összetevői rendkívül sokféle forrásból származnak, és sokféle sugároznak szét. (Bizonyára jelentős szerepük van azoknak az asszociatív elemeknek, amelyek egyrészt az író, másrészt az olvasó tudatában társulnak, ill. társulhatnak. Vö. Saussure: Bevezetés . . . 1967. 156.) Köztük olykor csak egy mozzanat az, amely a szójelentés valamilyen új árnyalásában, hajlításában érhető tetten. Ennek az új vagy újszerűen ható jelentésmozzanatnak a nyomon követése és lehető megfogalmazása, körülírása az írói szótári értelmezés alapvető feladata. Ennek a feladatnak a megoldása csak az általános szótári értelmezés alapján álló viszonyítással történhet.

Szó sincs tehát arról, mintha a költői jelentés (és ennek megfelelően az írói szótári értelmezés) és az általános jelentés között feltétlen különbség vagy éppenséggel ellentét állna fenn. Nem a „konfrontáció” jellemző a kétféle jelentés és kétféle értelmezés megkülönböztetésében, hanem a dialektikus kontrasztivitás: egyfelől a szükségszerű egyezés, másfelől a természetes különbözőség. Ennek a kettősségnek kell tükröződnie az írói szótár értelmezéseiben. Amikor tehát — akár gépi programozás, akár hagyományos feldolgozás céljából — ismert és szokatlan (hagyományos és újszerű) jelentéskategóriákba próbáljuk beskatulyázni az írói szótári adatokat, számolni kell azzal, hogy marad egy jelentős mennyiségű átmenetes előfordulás, jelentésbeli ingadozás. Ezeknek az elhelyezése, osztályozása csak igen körültekintő mérlegeléssel és több oldalú megközelítő eljárással oldható meg. Az eddigi írói szótárakból leszűrhető tapasztalatok némileg hozzásegítenek az ingadozások kiküszöböléséhez vagy legalábbis csökkentéséhez. S erre az ezután készülő írói szótáraknak is nélkülözhetetlen szükségük lesz.

A jelentések, mondhatni „jelentésgének” mozgásának, a jelentésalakulás folyamatának rejtekeibe segít behatolni a szótári értelmezéseknek olyan aprólékos egybevetése, amilyenre az előbb idéztem példát. Az ilyen analízis ugyanis lehetővé teszi a jelentés fluktuálásának pontosabb megfigyelését, mintegy „in statu nascendi” mutatva meg a jelentésstruktúra keresztmetszetét.

Kovalovszky Miklós szerint a szókincs „legolcsóbb” gazdálkodása a szavak jelentésbővülése, új értelemben való használata. Ez természetes folyamat: meglevő szavakhoz fogalmak, árnyalatok kapcsolódnak, amelyek kiszorítják, elhomályosítják a régit” (Nyelvünk és Kultúránk. 19[1975.]: 17). A szótári és különösképpen az írói szótári értelmezések elemző vizsgálata e tétellel szemben fenntartásra, ill. kiegészítésre készítet. Kovalovszky természetes folyamatnak tartja a jelentésbővülést. Nagy általánosságban ez nyilvánvaló, hiszen mindennapi beszédünkben gyakran önkéntelenül, mintegy ösztönösen hozunk létre új szókapcsolatokat és velük új jelentéseket vagy jelentésárnyalatokat akár analógiás hatásra, akár kényelemből, pongyolaságból vagy egyéb különféle tényezők hatására. (*Fütyülő rigó — fütyülő fazék; oltsd el a villanyt — oltsd el a vizet; ki győzné felsorolni egyes divatszók pl. állati, buli újabb és újabb argó jelentéseit?*) Ámde a költői nyelvre nemcsak az ilyen véletlen és esetleges jelentésalakulás jellemző. A megszokottól való eltérés, az újnak, a szokatlannak létrehozása a szépirodalmi nyelv állandó éltető, tápláló eleme. Az újat és újra teremtés igen gyakran nyilvánul meg abban, hogy az alkotó művész olyan elemek egybeillesztését, olyan kapcsolási formákat hoz létre, amelyekből a szövegekörnyezet hatására új jelentés (jelentésárnyalat) csiholódik ki. Ez az eljárás nagyon közel áll a képalkotáshoz, sőt talán nem is túlzás úgy fogalmazni, hogy a képalkotás volta- képpen jelentésalkotás. A főntebb jelzett adatok tanúsága szerint a két magyar írói szótár sem szűkölködik olyan példákban, amelyekben a megszokottól eltérő új szókapcsolás új jelentést eredményez. Íme néhány izelített: *ablak*: PeSz.: 1. e.) „(átv, szókapcs. ford.) *megnyílnak az ég ~ai* . . . néhány nehéz esőcsepp hulla, s ismételt villámlások után . . . az ég ablakai . . . megnyílni látszának . . .” (60); JuSz.: „*Száguldó sorsom ablakából Tündé határra néz szemem . . .*” (36); *áll*: PeSz.: 11. a) „(átv) *vkinek ~* ’nekiesik;

megtámad vkit': S megriad a kürt Lehelnek ajakán . . . Konrádnak álla És véle őt leverte." (137), JuSz.: 8. a) „küszöbére ~ múlásában megakadályozza: [Késő vallomás] *Ha visszatudnék menni e tavaszba S tizenhat éve küszöbére állni*" (54). (Néhány további példa a PeSz.-ből: *árny* 6, *árva* 5. c., *ás* 3., *átrohan*; A JuSz.-ből: *advent*, *átugrik*, *avar* 2., *ázott*.)

A mi szempontunkból nem az a lényeges, hogy az írói nyelvben gyakori a jelentés túgúlása, változása. Ez régóta ismert tény. De ezeknek a jelentésváltozatoknak a megfelelő minősítése, osztályozása olyan rendszert bontakoztat ki, amelynek segítségével közelebb jutunk a jelentésstruktúra lexikográfiai ábrázolásának egzaktaságot igénylő megoldásához.

a) A jelentésalakulás első csoportjába mintegy önként igazodnak azok az előfordulások, amelyekben megmarad az ismert, a köznyelvi jelentés, vagy legalábbis nem mutatható ki olyan eltérés, amely az értelmezés megváltoztatásával kifejezhető volna. Csupán a szókapcsolat újszerűsége, szokatlansága jelzi a jelentésváltozás irányába tett kezdő lépést. Az ilyen esetek önmagukban szinte észrevétlenek maradnának, átsiklunk rajtuk, csak a szótári rendszerezés során tapintható ki a kontextus (értsd: szókörnyezet vagy beszédhelyzet) hatására jelentkező hajszálnyi eltolódás a jelentésben. Pl. PeSz.: *alkalom* 1. b.) „vmely történés által meghatározott idő(pont), időbeli előfordulás': . . . a legelső, ki a helyen megjelenék, egy dudás volt . . . követé őt" (131, vö. ÉrtSz. [1] 140); *alvó* 2." (átv) 'csendes, nyugodt': a tenger . . . nagy birodalmában Minden alvó habot fölriaszt (155, vö. ÉrtSz. [2] 191); *angol* 5." '(a hódító normannal szemben) angolszász': a bárók nagy része között, kik igazi angol származást igényeltek, csüggedés . . . uralkodék." (172, vö. ÉrtSz. [mn. 1.:] 208); *áthajol* „,a másik oldalra hajlik': baret volt fején . . . hosszú tollal, melly jobb oldalról balra hajolt át" (215, vö. ÉrtSz. [I. a.] 303); *átszorít* 2." (átv) 'vkit üldözés közben vminek a túlsó oldalára menekülni kényszerít': rá jöttek az . . . ökrök nyomára s engem átszorítottak a Tiszán." (224, vö. ÉrtSz. [3] 343), JuSz.: *áldott* 2. a) „(ritk költ túlzó) A sorsnak vmely adománya folytán boldogító (dolog): *Áldott semmi, hol nem fáj az agy már*" (50, vö. ÉrtSz. [2. b.] 129); *áldoz* 3. a) „(átv rég) Vkire hálásan gondol: *a jövő munkás magyarja Vigabban áldoz majd Baross neked!*" (50, vö. ÉrtSz. [3. e.] 130); *álmodik* 3. „vágyaiban azt képzei, hogy vki olyan: . . . *Ős napkelet ilyennek álmodta, Amilyen én vagyok,*" (56, vö. ÉrtSz. [4. a.] 175); *avar* 3. „(ritk rég) Kiszáradt, kiaszott (növényzet): *Fölnesszel avar ágyáról az erdő*" (83, vö. ÉrtSz. [4]; *árva* 5. „Magánossága, elhagyatottsága miatt szánandó, szerencsétlen (állapot, érzés: *csend*, *szegénység*; *bánat*, *fájdalom*, *vágy*)" (75, vö. ÉrtSz. [5.] 272).

Az ilyen szójelentések tehát belesimulnak az általánosan ismert (köznyelvi) jelentésrendszerbe, ennek megfelelően besorolhatók az ÉrtSz. szócikkeinek megfelelő bekezdéseibe. Az írói szótári jelentésstruktúrában is csatlakozhatnak a köznyelvi jelentésű példákhoz (ha vannak ilyenek), ill. a köznyelvi értelmezést kapják. Nyilvánvaló tehát, hogy az ilyen jelentéscsoportba sorolt idézetek a programozásban sem igényelnek külön kódjegyet.

b) Ugyancsak külön értelmezés nélkül sorolhatók be a címszónak azok a felhasználásai, amelyek pontosan igazodnak ugyan a köznyelvi (ÉrtSz.-i) jelentések valamelyikéhez, de nem a megszokott nyelvtani alakzattal illeszkednek a szövegkörnyezetbe. Ilyenek pl. tárgyatlan igének tárgyias ragozása alakja, szokatlan toldalékolás, ill. vonzat használata, szófaji változtatás stb. A jelentésstruktúra szempontjából mellékes, hogy az ilyen grammatikai eltérés archaizáló, nyelvjárási, argó stb. szándék, ill. hatás következménye-e. Ezeknek az összetevőknek majd a stilisztikai minőségben lesz szerepük. (Pl. PeSz.: *álmodik* 2. „Álmodj felőlem, Legyünk együtt." (144); *átmegy* 3. b) „,János . . . az óriás felett átment a vizet." (219); JuSz.: *áldott* 5. „(fokozó hasz-ként) . . . *áldott szomorú*" (50); *árad* 4. „*Az éjszakára hideg bánat áradt*" (68).

Az ilyen típusú szóhasználat tehát még mindig beletartozik az ismert, szokott

jelentéskeretbe; nem válik külön jelentéssé, nem igényel külön jelölést, csak — miként az előbbi csoport — sorrendi elkülönítést.

c) A következő fokozatban még mindig megmarad a szónak ismert, köznyelvi jelentése, de a konkrétból átlendül az elvontság síkjába. (A szófelhasználásoknak ebbe a körébe tartoznak az ún. átvitt értelmű jelentések, főleg a megszemélyesítésnek vagy név-átvitelnek egyszerű megnyilvánulásai.) Ez az a jelentéstípus, amelyet szótárilag csak egy megelőző (vagy feltételezett) jelentéshez tudunk kapcsolni és legegyszerűbben ilyen formulával fogalmazhatunk meg: „Ilyenre emlékeztető...”, „Ennek érzését keltő...” Itt tehát új jelentésárnyalat keletkezik (amelyet a szótári rendszerezésben az abécé kisbetűivel szokás megkülönböztetni). Pl. PeSz.: *ájulás* 2. „(átv) 'elesettség, erőtlenség, bágyadt-ság': Midőn elhagyám a várost, a világot: Olly ájulásban volt lelkem, hogy semmi élet-jelt nem mutatott” (92); *állat* 3. „(átv) 'alacsony erkölcsi v. szellemi színvonalon álló ember': a jellem az; A mi az embert emberré teszi. E nélkül . . . állatok vagyunk.” (141); *állatkínzás*” (átv, tréf, túlz) 'emberek gyötrése': Holnapután kezdődnek a collegiumban az examenek. Marasztalnak, de nem maradok . . . nem . . . szeretem látni az állatkínzást.” (141); *alszik* 1. a) „(megeszem . . .) Nem rengedez sem a Virág sem a fa . . . alsznak talán?” (149); *átfoly* (átv) 'keresztüláramlik; (kép) sodró erővel áthatvkit': „A tettek vágya, tettek ereje, Mint vad patak, Folyt rajtam át” (215); JuSz.: *acélos* 2. (átv vál) Az acélra (3) emlékeztető, ilyen hangulatot, érzést felidéző (tárgy, dolog): Elnézem elmélázva a habot, Mely tiszta zöld, acélos és ragyog.” (37); *ágy* 3. „(szépítő) Sírhely, sírgödör: . . . Ott lenn a temető magányos ágyán Feküdt némán, halottan, anyja sírján,” (42); *álmodik* 1. a) „ilyen állapotban levőnek látszik: *Álmodik és nagyon vár Valakit ez a táj!*” (56); *alszik* 3. b.) „(Érzés, jelenség) lecsillapodott, elmúlt: *alszik bennem a remény, az emlék,*” (59); *árok* 4. a) „Alacsony társadalmi helyzet: *Én mindig, mindig árok mélyin éltem*” (74).

d) Külön értelmezést igényel, tehát jelentősebb eltolódást mutat a szófelhasználásoknak az a csoportja, amelyben az ismert, megszokott jelentésnek (vagy jelentéseknek) lényeges új vonásai tűnnek fel, és válnak uralkodóvá, olykor alaposan eltávolodva a köznyelvi (szótározott) jelentéstől. Az ilyen szóhasználat természetesen nem illeszthető be az ismert jelentések egyikébe sem; az új jelentés önállósul, így a régiektől függetlenül értelmezhető, ill. értelmezendő. A metaforának, színekdochének és más, a klasszikus stilsztikából jól ismert alakzatoknak előfordulásai kínálják e csoport típuspéldáit. PeSz.: *alkonyfény* (met) 'az öregkor nyugodt derűje': bátyám zordonsága őt megharagítja, s napjai csöndes alkonyfényére [Abendsonnenschein] felleget hoz” (132); *alkudozó* „(ford; átv) 'beszélgetőtárs': Bizalmat bizalomért, jegyzé meg Mornac, alkudozójával [Unterhändler ~ interlocuteur] békében maradni akarván” (134); *arany* 7. (átv) 'böcs': (párh) Szolgált a hazának nem csak vas kezével, De szolgált egyszersmind arany elméjével” (189); *árnyas* 2. „(átv) 'rejtett, védett, csendes': (jelzőátvetés, ellent) Nem léssz kevésbbé kedves én előttem Árnyas magányodnak homályiban, Mint . . . a Nyilvánosság napfényes ormain” (196); *atyafi* 1. a) „(átv) 'sorstárs, testvér': Mondom neked, hogy mi már atyafiak [Brüder] voltunk, mielőtt sógorokká lettünk, értesz? [ti. ugyanazt a nőt szerettük]” (228). (Semmi szándékosság sincs abban, hogy az idézett példák nagyobbik fele idegen nyelvből fordított szövegben fordul elő. A műfordítás és jelentésváltozás összefüggésének kérdése nem tartozik ide. Ezzel kapcsolatban figyelemre méltó új megjegyzéseket és gazdag irodalmi utalást tartalmaz Zeman László Versfordítás, versértelmezés c. cikke. Irodalmi Szemle [Bratislava] 19 [1976/1]: 49—53.) JuSz.: *adó* 2. „(átv vál) Vmely érzés kifejezése, kinyilvánítása, ill. vmely [erkölcsilag] köteles v. kényszerű cselekedet: (*A nagy víz emlékére*) *Egy világ hozta a részvét adóját, Bécs, Brüsszel, Berlin, Páris, Róma állt a bölcsőnél. . .*” (39, 331); *ágy* 2. „(szépítő) Koporsó: *valaki meghal egyszer S némán e drága arany ágyba fekszik.*” (42); *andalog* 3. „(vál új) Elmerengve játszadozik: *ha megérint is fuvallata ősznek, Sötét hajában vígan andalog.*” (63, 331); *arany* 5. „(átv ritk) Kellemes

hangulat, derűs v. ilyet árasztó ital(?): *szivemből Kítör az ősi jókedv És habzó aranyával Arany napot köszöntök.*” (69); *árnyas* 2. („(ritk költ) Szomorúságot, bánatot okozó (érzés, állapot): *Öreg hotel, vén sárga ház, Te vadas, árnyas emlék*”, (73); *árok* 3. „(ritk) Sírögödör: *testvér . . Ha majd az árok némán betemet, A tarsolyomat a szivemre tedd.*” (74); (Vö. továbbá a már előbb idézett példákat is: *ablak, áll, árny, árva, ás, átrohan; advent, átugrik, avar, ázott.*)

Azt, hogy minden felosztás, típusba sorolás sántít, már az ókori görögök is tudták, és ki is gúnyolták abban a kis versikében, amely az ivás különböző okait így sorolja fel: öröm, bánat, vendég érkezése, vendég távozása vagy egyéb. Az írói szótári jelentésstruktúrának itt vázolt kialakítása sem tekinthető lezárt dogmának. A mindig rendelkezésre álló „egyéb” rovat mint mentőv mellett azok az ingadozások állítják dilemma elé a szótárszerkesztőt (vagy programozót), amelyek lehetővé teszik egyazon szöveghasználat több jelentéskategóriába való besorolását. (Aligha készült olyan értelmező szótár, amelyben nem lehetők fel ilyen kételtű illusztráló szövegek.)

Az írói szótárban éppen úgy, mint az általános értelmező szótárban az értelmezés járulékaként elmaradhatatlan követelmény a különböző szempontú minősítés, főleg a stilisztikai sajátosságokat feltüntető értékelés. A szótári stilisztikai minősítő jegyek rendszerének kialakításában nemzetközi viszonylatban is jelentős érdeme van a magyar értelmező szótár szerkesztőségének. Természetes, hogy a PeSz. és JuSz. is az ÉrtSz. stilisztikai minősítő rendszerének alapján áll. Az írói szótár sajátos műfaji jellege itt is, sőt elsősorban itt bizonyos módosításokat, árnyaltabb megkülönböztetéseket tett szükségessé. (Vö. Benkő: A szavak stilisztikai értékeléséről. *Nytud. Közl.* 66 [1964.]: 141–50, A stilisztikai minősítések realitása. [*Nytud. Ért.* 58] 1967. 414–8.)

Az írói szótár stilisztikai minősítésének részletkérdésével ez alkalommal nem foglalkozom. Arra azonban ki kell térnem, hogy az írói szótárak számára eddig is, az elkövetkezőkben — a gépesítésre is gondolva — még inkább az jelenti a legnagyobb akadályt, hogy az ún. stíluselemek, modern kifejezéssel: az expresszív hatásimpulzusokat kiváltó elemi egységek hatalmas múltjuk ellenére sem nyertek olyan megfogalmazást, amely lehetővé tenné a könnyű és biztos felismerést és elhatárolást, még kevésbé az egzakt definiálást. Kétségtelen, hogy a modern stilisztika sokat tett már e téren. A statisztikai vagy strukturalista módszerű elemzési kísérletek (Jakobson, Miko, Zsilka stb.) sok, korábban nyitott kérdésre adnak vagy próbálnak adni mérésekkel igazolható pontos válaszokat, de még mindig sok a megoldandó feladat.

Nem is kell olyan bonyolult és elvont stíluselemekre gondolnunk, mint a szóképeknek (alakzatoknak) a különböző fajtái. (Hogy ezen a téren milyen sok pótolni valója van az elméleti stilisztikának, azt mutatja többek között az olyan gondosan felépített, sok oldalú vizsgálat, amelyet P. Dombi Erzsébet végez a színesztéziáról; ism. T. Lovas Rózsa: *MNy.* 71 [1975]: 488–91). (A szóképek lexikográfiai minősítésére már korábban tettem kísérletet: *Image littéraire et lexicographie. Cahiers de lex.* 12[1968–I]: 93–103.)

De még a sokkal egyszerűbb (vagy egyszerűbbnek látszó) nyelvi expresszív elemek is messze vannak az egzakt körülhatárolástól. Az alliterációt nemcsak a stilisztika, hanem a verstan is saját hatáskörébe vágónak vallja, és régóta nyilvántartja. Mégis mind a mai napig tisztázatlanok maradtak olyan, az írói szótárban szerepet játszó vonások, mint az alliteráció hatósugarának kiterjedtsége vagy a rímmel (szókezdő rímmel) való összefüggése, ill. azonossága. Az alliteráció hatósugarán azt értem, hogy meddig terjed az alliteráció érvénye, kisugárzó ereje; vagyis hogy hány szó (ill. szótag) lehet két alliteráló hang közt. A „vak vezet világtalant”-féle egyszerű vagy tiszta alliteráció mellett a stilisztikák és verstanok egyaránt alliterációnak tekintik az „egymáshoz közel álló szavak” azonos kezdő hangjait is: „Bagoly is bíró a maga barlangjában.” Valószínűleg alliterációnak minősül tehát Babitsnak ez a szóhasználata is: „Így szólott Jónás, s szeme vérbeforgott

kimarjult arcán verítéke csorgott.” (Jónás könyve). De egyáltalán nem biztos, hogy minden kutató alliterációt lát Radnótinak ezekben a soraiban: „Nem tudhatom, hogy másnak e tájék mit jelent, nekem szülőházam itt e lángoktól ölelt kis ország.” (Nem tudhatom). József Attila *Ars poeticájának* ismert szavai („Költő vagyok – mit érdekelne engem a költészet maga”) pedig arra is figyelmeztetnek, hogy ha nem teszünk különbséget alliteráció és szókezdő rím között, elmosódik a határ a figura etymologica és az alliteráció közt is. Mellékesen, a figura etymologica és a töismétlés azonossága vagy különbsége is bizonytalan. (Ez utóbbiakat a PeSz. is, a JuSz. is elkülöníti egymástól. A JuSz. minősítése külön választja az alliterációt a szókezdő rímtől is.) Ahhoz, hogy az írói szótár stílisztikai minősítő jegyeinek rendszere az egzakt követelményeknek megfelelően (gépi feldolgozásra, programozásra is alkalmazhatóan) kialakítható legyen, a stílisztikának és rokon tudományainak tehát még sok a tennivalója.

Tisztában vagyok azzal, hogy a dolgozatomban megjelölt feladatokkal vagy részletesen elemző fejtegetésekkel nem oldódnak meg az írói szótár jövő útjának kérdései. De az kétségtelen, hogy az általam megjelölt néhány tétel fölismérése és megoldási kísérlete nem történhetett volna meg az eddigi gépi feldolgozásokra irányuló munkálatok tanulmányozása nélkül. A jövő fejlődésének biztosítékát éppen ezért az írói szótár vonatkozásában is, mint annyi más területen az emberi és gépi munka hatékony együttműködésében látom.

*

Az írói szótárnak az előzőkben tárgyalt általános érvényű kérdései mellé magyar vonatkozásban ide kívánkozik még egy megjegyzés: A magyar írói szótárak eddigi két képviselője bizonyára nem szándékosan, mégis találóan szimbolizálja azt a kettős irányt, amelyben a további írói szótárak létrejötte célszerű és kívánatos volna; vagyis egyrészt el kell készítenünk a múlt századi nagy klasszikusok életművének szótárát (legfőképp Arany Jánosét), másrészt megalkotásra vár a huszadik század nagyjainak szótára, első-sorban Ady és József Attiláé.

Benkő László

A születés, házasság és a halál szókinccse Gyöngyöspatán

Gyöngyöspata Heves megye gyöngyösi járásában, a Mátra alján fekszik. Történeti szempontból a megye első alakulási pontja, amelyről már Anonymus is megemlékezik Gestájában. A névtelen jegyző tudósítása mellett Patáról az 1234. évi adománylevelében olvasunk először. Lakói századok óta föld- és szőlőműveléssel foglalkoznak. Az első jelentősebb fejlődés a község életében a jobbágyfelszabadítás után következik be. A polgárosodással egyre terebélyesednek, színeződnek a népszokások is, amelyek elsősorban az emberi élet három nagy szükségével: a születéssel, a házassággal és a halállal kapcsolatosak.

Kutatópontunk — tájnyelvi szempontból — nyelvjárásszigetnek minősül (vö. Imre Samu: A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971. 359). Nyelvhasználatában a palóc nyelvjárások számos jellemző sajátossága megtalálható, így — bár kétségtelenül bomlófélben — az illabiális *á* és a labiális *ā* is. (Közlésünkben mindkettőt jelöljük.) Az *e* hangok sorában általános a zárt *ē*, s elég gyakoriak a záródó kéttőshangzók is; a környező falvak beszédmódjától eltérően viszont szokatlanul erős az *i*-zés. A mássalhangzók közül élő hang az *ly*, természetes a palatalizáció, és a *-val*, *-vel* *v*-je nem illeszkedik.

Az anyaggyűjtést még 1966 tavaszán végeztük. Adataink főként a század első negyedének szokásállapotát tükrözik. A gyűjtés során az aktív módszert követtük, azaz elsősorban kérdőív alapján dolgoztunk. Adatközlőink a következők voltak: Bencze Károlyné 66 éves, özv. Káposztás Józsefné 65 éves, özv. Köteles Lajosné 60 éves, Balogh József 75 éves, Kecskés Mihály 70 éves és Mihók Pál 82 éves — valamennyien földművelők.

Megjegyezni kívánjuk, hogy a közlés nem teljes: felsorolásunk csak a leglényegesebb szavak bemutatására szorítkozik. A tárgykör természeténél fogva a jelenségek és eszközök értelmezésére rövid néprajzi magyarázatot adunk. Az efféle feldolgozás ugyanis nem nélkülözheti az itt-ott talán részletesebb néprajzi utalásokat. Példamondatot csak akkor mellékelünk, ha szokatlan vagy a köznyelvitől eltérő jelentésárnyalatot kell bemutatnunk. Rövidítéseink megegyeznek a magyar tájszótár-irodalomban használatos rövidítésekkel. Elöl áll a köznyelvi alak, utána — ha a köznyelvitől különbözik — a nyelvjárásai.

avató: ávátó^u fn. 1. 'a fiatal menyecske templomi felavatása az esküvő után'. Az ávátó^ua sēkrēstyēbe vó^ut mēktártvá. 2. 'az újszülött bemutatása a templomban, asszonyavatás'. Á gyerēk āz ávátó^u utān ā Boldogásszony āgyābū ā bōcső^ube kerūt.

ágykiadás: ātykiādās fn. 'a menyasszony kelengyéjének, ágyának ünnepélyes kezek között történő átadása'. Az ājāndēkokot is ātykiādāskor āttāk āt. Nr. A lakodalom előtt csengős — pántlikás kocsival küldöttség megy a mēnyásszonyos hāz-hoz. Ott nem akarják be-

- engedni őket, alkudozás kezdődik, majd ha megegyeznek, felrakják a kocsi a menyasszony holmiját. Ezután elszállítják a *vőlegényes házhoz*.
- állapotos: állapotos* mn. 'terhes'.
- állóka: állóká* fn. 'a bölcsőt elhagyó gyermek helye'. Nr. Fából készült, középen lyukas, négy lábú szék.
- álomlopás: álomlopás* fn. 'valamilyen tárgy ellopása jól alvó baba mellől'. Nr. A család egyik tagja — olyan helyről, ahol jól alvó baba volt —, tárgyat vitt haza, és azt a nyűgös gyermek feje alá vagy mellé tette.
- banda: bándá* fn. 1. 'csoport, összetartozó társaság, brigád'. *Mindenkinek csak a magá bándájában lehetett nőűsünyi*. 2. 'zenekar'.
- Boldogasszony ágya: Boldogasszony ágyá* fn. 'a szülő asszony ágya, amelyben az anya fekszik gyermekével szülés után legalább két hétig'. *Jóú egítségét kívánok a Boldogasszony ágyádba! Boldogasszony ágyás* mn. 'gyermekágyas'. Nr. Az ágyba friss szalmával megtömött szalmazsák került, bele fokhagyma, kenyérhéj, tömjén, esetleg gyertyadarab a rontás ellen. A szalmazsákra fehér lepedőt terítettek, s az ágyat is lepedő (díszes, ún. *sátorlepedő*) takarta el a kíváncsi és az ártó szemek elől. Az asszony nyakába vagy keze fejére olvasót akasztottak, fejpárnája alá pedig imakönyvet tettek. Ágybalépés előtt az ágyat szenteltvízzel hintették meg.
- borda: bordá* fn. 1. 'testrészt'. 2. 'a szövőszék alkatrésze'. 3. 'házasságközvetítő'. Utóbbihoz: Nr. Rendszerint cigányasszony volt, aki közvetített a fiú és a leány, illetve a fiatalok szülei között. Fáradozásáért jutalomban részesült. Ha a házasság sikerült, azt mondták: *Jóú bordá vóú a jávaslóú*.
- búanya, búapa: búányá, búápá* fn. 'a menyasszony szülei'.
- búcsúztató: búcsúztató* fn. 1. 'a menyasszony elbúcsúztatása szüleitől, testvéreitől, háznépétől'. 2. 'a halott búcsúztatása hozzátartozóitól, rokonaitól, ismerőseitől'. Nr. Az elsőt a násznagy vagy a vőfély, a másodikat a kántor végzi; mindkettőt verses formában.
- cimbora: cimborá* fn. 'legény- vagy leány-pajtás'.
- csendőtés: csendőtés* fn. 'a lélekharang megszólalása'. Nr. Ha valaki meghal, azonnal bejelentik a parókián; az eseményt harangszóval hozzák a falu tudomására. (Férfinak háromszor, nőnek kétszer *csendőtének*.) Ilyenkor minden ház kapuja megnyílik, és ki-ki a harangozótól vagy a szomszédától tudakolja meg, hogy ki a halott.
- csiga: csigá* fn. 'levestészta'. Nr. A keresztelői vagy a lakodalmi levesbe teszik; már az esemény előtt néhány nappal elkészítik.
- csócsál: csóúcsú* ts. i. 'ennivalót összerág'. Nr. Ha kevés volt az anyatej, összerágott enniavót adtak a gyermeknek.
- csuszi* fn. 'cucli'. Nr. Összerágott kenyér, dió és cukor, amelyet zsebkendő sarkába kötöttek és a gyermek szájába tettek. A kicsi egy-egy félnapig is elszopogatta. A cucli őse.
- dunnika: dunniká* fn. 'párna, amelybe a gyermeket pólyázták be'.
- dutyi* fn. 'a fiatal pár első fekhelye'. Nr. Régebben az ágytámlára deszkát helyeztek, és erre rakták az ágyneműt. Az így kialakított fekvőhelyen töltötték a fiatalok első éjszakájukat.
- fehél: fēhēl* fn. 'párna'. *Némélyik asszony hát-nyóúc fēhēlt is hozott a házho*. Nr. Hozzá tartozott a csecsemő kelengyéjéhez, a menyasszony stafírunghoz, de a koporsóban is ezen nyugodott a halott feje.
- fehéllopás: fēhēllopás* fn. 'párnalopás'. Nr. Az ágykiadás alkalmával közeli rokon vagy jóbarát párnát visz el, amelyet majd csak a lakodalom másnapján, a hírvész-kor keresnek meg.
- feheltánc: fēhēltánc* fn. 'párnatánc'. Nr. A lakodalmal éjszakát követő hajnalon tartják, hogy a vendégsereg ne álmosodjon el. Valaki — feje fölé emelt párnával — háromszor körültáncolja a szobát, majd a párnát hozzáüti az egyik jelenlévőhöz. Ezután a táncos, vala-

- mint a megérintett a földre tett párnára térdel és megcsókolja egymást. A tancot az folytatja tovább, akihez hozzáütötték a párnát. Tréfás, hangulatos játék.
- fékető*: *fikető*^u fn. 'a pólyás baba sapkája, amelyet az álla alatt kötöttek meg'.
- hirdetés* fn. 'a házasulandók kihirdetése három egymást követő vasárnap a templomban'.
- hívogatópapír*: *hívogatópápir* fn. 'az a papír, amelyre a vőlegény és a menyasszony felírja, hogy kiket kíván meghívni a lakodalomba'. Nr. Ennek alapján a vőlegény részéről két 8–10 év körüli fiú, a menyasszony részéről pedig két ugyanilyen korú leány értesíti a vendégeket.
- iratkozás*: *irakozás* fn. 'házassági szándék bejelentése a parókián'. Nr. Az eljegyzést követő vasárnap a fiatalok — tanúik kíséretében — elmennek a paphoz, és hivatalosan bejelentik, hogy meg kívánnak esküdni.
- jegybe jár valakivel*: *jegybe jár valáikkivel* tn. i. 'jegyese valakinek'. Nr. Ez az állapot *kendőtlákás*-tól (eljegyzéstől) a lakodalomig tart.
- jegybicška*: *jegybicška* fn. 'olyan kés, amelyet a vőlegény ajándékoz *kendőtlákás* (eljegyzés) alkalmával jegyesének'. Nr. Ezzel szegi meg a menyasszony a vőlegényes háznál történő fogadásakor a kezébe adott kenyeret.
- jegycsizma*: *jetycsizma* fn. 'az a csizma, amelyet esküvő alkalmával a menyasszony visel'. Nr. *Kendőtlákáskor* (eljegyzéskor) a vőlegény adja menyasszonyának. Szokás volt, hogy esküvőre menet — rontás ellen — a csizmába tíz fillért tettek.
- jegygyűrű*: *jegygyűrű*^u fn. 'eljegyzéskor felhúzott gyűrű'. Nr. Régebben olcsóbb ezüstgyűrű volt, amelyet az esküvőn a pap húzott az ifjú pár ujjára. Manapság aranygyűrű; a vőlegény veszi, és az eljegyzéstől kezdve hordják a fiatalok.
- jegyving* fn. 'a vőlegény inge, amelyet az esküvőn visel'. Nr. Selyemből vagy gyolcsból készült, a mellrészen fehér hímzéssel. *Kendőtlákás*. (eljegyzés) alkalmával a menyasszony adja a vőlegénynek.
- jegykendő*: *jetykendő*^u fn. '*kendőtlákáson* (eljegyzéskor) a menyasszony adja a vőlegénynek és megfordítva'. Nr. Ha nem sikerült az eljegyzés, a kendőt szétzaggatták, darabjait pedig egymás udvarába dobták.
- felfésülés*: *felfísülés* fn. 'kontyolás'. Nr. Amikor a menyasszonyt menyecskének öltöztetik át, megfésülik és haját kontyba csavarják. Addig viselt szalagját a nyoszolyólánynak adja emlékül.
- fonó*: *fonó*^u fn. 'az a ház, ahol leányok, asszonyok összegyűltek és fontak'. Nr. Rendszerint bérelték. A fonóba legények is eljártak, s így az az ismerkedés színhelye is volt.
- fosztó*: *fosztó*^u fn. 'olyan ház, ahol tollat fosztottak'. Nr. Szintén az ismerkedés színhelye volt egyben.
- főgazdasszony*: *főgazdasszony* fn. 'szakács, a lakodalom konyhai munkájának irányítója'.
- hagyakozás*: *hágyákozás* fn. 'végre rendelkezés'. *A beteg ágyig hágyákozik, míg eszméletinn van.*
- halálfélelem*: *háláfélélem* fn. 'a haláltól való rettegetés'.
- halálmadár*: *hálámádár* fn. 'kuvik'. Nr. Ha valakinek a házán vagy annak közelében megszólal, — a hiedelem szerint — onnan hamarosan meghal valaki.
- halálveríték*: *háláverejték* fn. 'a haldokló hideg verítéke'.
- halottak napja*: *hálották nájpa* fn. 'november 2.'. Nr. Előző este — mindenszentek napján — meglátogatják a feldíszített sírt, gyertyát gyújtanak és imádkoznak a halott lelkiüvéért.
- halottlátás*: *hálottlátás* fn. 'a halott meglátogatása'. Nr. Rokonok, ismerősök megnézik az *elsőház*-ban felravatolozott halottat és vigasztalják családtagjait.
- haló ruha*: *háló ruhá*^u fn. 'az a ruha, amelyben a halottat eltemetik'. Nr. A férfit jegyruhájában, a leányt vagy fiatalasszonyt menyasszonyi ruhában, az

- idős asszonyt pedig fekete ruhában temették el.
- háztüznéző*: *hászütüznéző^ü* fn. 'körülnézés a választott leány vagy legény szüleinek a házában, gazdaságában'. Nr. Akkor fordult elő, ha valamelyik fél más faluba való volt. Rendesen valamilyen ürüggyel léptek be a házba, eladó állatot, gabonát kerestek. A cselekmény célja a tájékozódás volt.
- hérész*: *hírész* fn. 'a lakodalom másnapján tartott vendégeskedés'. Nr. Ilyenkor keresték meg az ágykiadás alkalmával ellopott párnát is. A tettest megbüntették.
- kántorkérés*: *kántorkérés* fn. 'a halott elbúcsúztatása a kántor részéről'. Vö. *búcsúztató*.
- kásár* ~ *kására*: *kásár* ~ *kására* fn. 'esküvő utáni vasárnap tartott lakoma'. Nr. Ezen az új pár és szűk körű rokonság vesz részt a lányos háznál. Az étkezés-kor kása is kerül terítékre, amelynek felszolgálása előtt a konyhából csörömpölés hallatszik, majd a szakácsnő beköttött kézzel hozza a vendégsereg tudomására, hogy leforrázta a kezét. Nagy fakanálra vagy tálba pénzt kér orvosságra. (Tulajdonképpen a kása ára ez, amely a szakácsnőt illeti meg.) A tréfás versikét rendszerint a vőfély mondja el.
- kecele*: *kécéle* fn. 'kötény'. Nr. Vizeletbe mártva ebbe csavarták bele a lázas gyermeket.
- kendőlakás*: *kendő^ülakás* fn. 'eljegyzés'. Nr. Ilyenkor a vőlegény nyakravalót, rojtos selyemkendőt és lakkos szárú csizmát adott át a menyasszonynak, a menyasszony pedig jegyinet, zsebkendőt és rózsát a szó visszavonhatatlanságának zálogaként.
- kérv* ~ *kérető*: *kérv^ü* ~ *kérető^ü* fn. 'a leány megkérése'. Vö. *kendőlakás*.
- készítő*: *készítő^ü* fn. 'szakács, konyhai segítő'.
- kísérő*: *kísértő^ü* fn. 'a vőlegényt és a menyasszonyt kísérő két-két fiú és leány (6–10 évesek)'. Újabban elnevezésük *koszorúslány*, *koszorúslégy*.
- kókó*: *kókó^ü* fn. 'gyermekijesztő szellem'.
koma, *komasszony*: *komá*, *komasszony* fn. 'keresztszülők'.
- koncsorgó*: *kuncsorgó^ü* fn. 'csavargó ember'. Nr. Esküvő után az új asszonynak nem volt szabad hazamennie legalább egy hétig; ellenkező esetben *kuncsorgó^ü* vált volna belőle.
- konty*: *konyty* fn. 1. 'felkötött női haj'. Vö. *kontyolás*. 2. 'főkötő'. Nr. A kontyot a két ágra bontott, majd összefont hajból képezik ki a fej hátsó részén. Erre jön azután a díszes főkötő.
- kontyalávaló*: *konytyálávaló^ü* fn. 'mézzel vagy cukorral édesített pálinka'. (Tréfás elnevezés.) Nr. Különösen az asszony-népség itta a lakodalom hajnalán, meg az azt követő *hírész* alkalmával.
- koldusetetés*: *kódúsetetés* fn. 'a szegények megvendégelése'. Nr. A temetés napján és halottak napján történik. Ilyenkor kalácsot, lisztet, babot, tojást stb. szoktak adni a koldusoknak.
- koporsó*: *koporsó^ü* fn. 'a halott deszkából készített nyugvóhelye'. Nr. Régebben háziiparosok készítették.
- korozsma*: *korozsmá* fn. 'a keresztanya ajándéka'. Nr. Többnyire a keresztelői ruhából és 2–3 m vászonból áll; ez utóbbit összehajtogatják, fiú esetében kék, leány esetében pedig rózsaszín szalaggal kötik át, majd a pólyához teszik. Keresztelésre a kicsivel együtt viszik el. Ha a gyermek meghal, ezt az ajándékvásznat teszik alá a koporsóba. Ha pedig életben marad, nagyobb korában inget varrnak neki belőle.
- kitevés*: *küévé* fn. 'a házasulandók nevének kifüggesztése a községházán'.
- legénypohár*: *leginypohár* fn. 'legénnyé fogadás, legényavatás'. Nr. A 18. életévét elért fiatalembernek áldomást kellett fizetnie idősebb társainak a kocsmában. Erre mondták: *Mégyötte á leginypohárát*. A falu legénysége ekkor fogadta be őt hivatalosan is soraiba.
- leső*: *leső^ü* fn. 'a lakodalomba hívatlanok elnevezése'. Nr. Az ablakon leselkedtek be a lakodalmas házba. Szokás volt kaláccsal és borral megkínálni őket.

megesik: mēgesik tn. i. 'házasságon kívül teherbe esik'. Nr. Az ilyen leánynak gúnyban, megvetésben volt része a községben.

megnyom: mēgnyom ts. i. 'lidércnyomás-ként nehezedik áldozatára' (boszorkány).

megront: mēgront ts. i. 'megbabonáz, bővüléssel kárt okoz'. Nr. Ha a pólyás babát valaki erősebben megnézte (különösen boszorkány hírében álló asszony), akkor az megbetegedett vagy nyűgössé vált. A rontás elhárítására különféle eljárásokat alkalmaztak.

meny: mēny fn. 'a fiúgyermek felesége'.

menyasszony: mēnyásszony fn. 'eljegyzett leány neve az esküvőig'.

menyasszonyágy: mēnyásszonyágy fn. 'a menyasszony kelengyéje, ágyneműje'. Nr. A lakodalom előtt való este csengős, pántlikás kocsi, nagy ceremóniával szállítják át a vőlegényes házhoz. Vő. *ágykiadás*.

menyasszonycsokor: mēnyásszonycsokor fn. 'az a fehér virágcsokor, amelyet az esküvőn a menyasszony tart a kezében'.

menyasszonyi kaszli: mēnyásszonyi kászli fn. 'a menyasszony fiókos szekrénye, amely a *szuszék*-ot és a *tulipános lādā*-t váltotta fel'.

menyasszonykoszorú: mēnyásszonykoszorú fn. 'az a mirtuszkoszorú, amelyet az esküvő alkalmával a menyasszony visel a fején'.

menyasszonylopás: mēnyásszonylopás fn. 'a menyasszony első tánca a lakodalom alkalmával idegen legénnyel'. Nr. Az esküvői ebéd után egy legény táncra kéri fel a menyasszonyt. Ekkor elkiáltja magát valaki: *Zsivány vān ā hāznā!* A legényt megfogják, megkötözik és ítélnek felette. A bíró a vőlegény násznagya. A nőrablásra emlékeztető szokás.

menyasszonyos ház: mēnyásszonyos ház fn. 'a menyasszonyék háza, illetve a menyasszony családi köre'.

menyasszonypörkölés: mēnyásszonypörkölés fn. 'a menyasszony tűz fölötti ugrálása'.

Nr. Lakodalom hajnalán az udvaron vagy a ház előtt tüzet raktak, a násznép körül táncolta, és a menyasszony többször átugrott rajta. Utána kaláccsal, pálinkával kínálták a vendégeket. Valószínűleg a régi avatószertartás emlékét őrzi, amelynek — mint a szentiváni tűznek is — termékenyítő jellege volt.

menyasszonyruha: mēnyásszonyruhá fn. 'az a ruha, amelyet a menyasszony esküvő alkalmával visel'. Nr. Általános volt a fehér, bő selyem szoknya, amely alá 14–16 fehér szoknyát is felvettek; erre az ugyancsak fehér *pruszli* (pruszlik) jött, rajta kék színű, egymást keresztező vállszalaggal és derékkötővel. A vállára hímzett selyemkendő borult, fejére rövid fátylat tett, lábára a vőlegénytől kapott jegycizmát húzta. A virágcsokrot vagy mellére tűzték, vagy a kezében tartotta.

menyasszonytánc: mēnyásszonytānc fn. 'a menyasszony megtáncoltatása a vendégsereg részéről'. Nr. Éjfél tájban, a vacsora végeztével kezdődik. A cigányok talp alá valót húznak, majd valaki elkiáltja magát: *Elládó ā mēnyásszony!* Aki táncolni akar vele, pénzt dob az előre odakészített tányérba. Mindig azé a menyasszony, aki többet ad érte. Előfordul az is, hogy a kiváltó leülteti, pihenteti őt. Amikor már szinte mindenki táncolt vele, a vőlegény beszalad, ráteszi kalapját a tányérra, ezzel kiváltja a menyasszonyt, és el is viszi magával. A cigányok utánuk kiáltanak: *Száporoggyátok nāsz ā csicsó^ukā!* Ezután szabad a tánc.

menyecske: mēnyecske fn. 'fiatal asszony'. Nr. A menyasszony lakodalom alkalmával — hajnal tájban — a nyoszolyólány és néhány asszony kíséretében elmegy, hogy menyecskének öltözzön fel. Leveti fehér ruháját, és pirosat, posztó szegélyű szoknyát vesz fel. Ekkor történik a *kontyolás* is.

mumus fn. 'gyermekijesztő alakoskodó'.

nász ~ nászuram: nāsz ~ nāszurām fn. 'a gyermek feleségének vagy férjének apja'.

nászasszony: *nászasszony* fn. 'a gyermek feleségének vagy férjének anyja'.
násznagy: *násznagy* fn. 'házassági tanú'. Nr. A lakodalmi szertartások vezetője. Különösen fontos szerepe volt a vőlegény násznagyának, a *első násznagy*-nak (a leány kikérése, a vendégek fogadása, a menyasszony táncának irányítása stb.). A *első násznagy* rendszerint a vőlegény keresztapja volt.
násznép: *násznép* fn. 'a lagziba hivatalos vendégsereg'.
nem tiszta szer: *nem tiszta szer* fn. 'boszorkány, nem igaz úton járó személy'.
nyoszolyólány: *nyoszolyótyány* fn. 'a menyasszony barátnője vagy közeli rokona, aki körülötte teljesít szolgálatot (öltöztetés, fésülés stb.).
öreglány: *öreglány* fn. 'az a leány, aki 22 éves koráig nem ment férjhez'.
öreglegény: *öreglegény* fn. 'az a legény, aki 24–25 éves koráig nem nősült meg'.
örömanya, *örömápa*: *örömanya*, *örömápa* fn. 'a vőlegény szülei'.
padlan: *padlan* fn. 'a megásott sírgödör oldalsó bemélyedése'. Nr. Azért készítik, hogy ne szakadjon be a koporsó a földtömeg nyomásától.
palló: *palló*⁴ fn. 'mennyezet'. Menyasszonylopáskor ide húzzák fel — kezét-lábát összeláncolva — a tettest.
pectej: *pëctej* fn. 'előtej'. Nr. Az anya nagyon fél a tej elvesztésétől, ezért tiltó cselekvésként különösen ügyelt arra, hogy az előtej földre ne cseppenjen Rendszerint a tűzhelyre fejte ki.
pelenka: *pëlyënkä* fn. 'a baba alá tett vászondarab'.
poszrik fn. 'keresztelői kislagzi'. Nr. A gyermek születése után egy héttel rendezett ünnepi vacsora. Elsősorban a közeli rokonság vett rajta részt: a kereszt- szülők, nagyszülők, testvérek, közvetlen szomszédok stb. A fogalom újabban a születés után két héttel rendezett keresztelői ebédet jelöli.
pruszlik: *pruszli* fn. 'női mellény'.
sátorlepedő: *sátorlepedő*⁴ fn. 'a gyermekágy eltakarására szolgáló díszes lepel'. Nr. Egyfelől rontás ellen használták (a

sarkaiba még fokhagymát is kötöttek), másfelől a kíváncsi gyermek- és férfi szemek elől takarták el az anyát, valamint gyermekét.
sifli fn. 'levesbe való kockatészta'.
stafírun: *stáfírun* fn. 'menyasszonyi ke- lengye' (újabb). Vö. *menyasszonyágy*.
szalma: *szálmä* fn. 1. 'cséplés utáni gabona- szár'. 2. 'a született leánygyermek elnevezése'.
szarvas kendő: *szárväs kendő*⁴ fn. 'hátra- kötött kendő, amelynek sarkai szarv- ként állnak'. Nr. A fiatalasszony az első gyermek után letette az esküvő óta viselt kontyot és *szárväs kendő*⁴-vel váltotta fel.
szemfedő: *szëmfedő*⁴ fn. 'a koporsóban fekvő halottat borító lepel'. Nr. Ha kisfiú vagy kislány a halott, a szemfedőt a lábánál széthasítják, hogy könnyebben léphessen a mennyei útra.
Szent Mihály lova: *Szent Mihä lovä* fn. 'lécekből készített, hordozható állvány, amelyen a koporsót a temetőbe vitték'. Nr. Az idősebbeket férfiak, a fiatalokat legények vagy lányok, a kisgyermek- ket keresztanyjuk vitte ki a temetőbe.
széna: *szénä* fn. 1. 'száritott fű'. 2. 'a szüle- tett fiúgyermek elnevezése'. — *Szénä-ë vaty szálmä lett nekik?* — *Szénä* (fiú).
szúszék: *szúszék* fn. 'a menyasszony faragás- sal díszített ládája'. Nr. A jobbágykor- ban volt általános; később a festett, tulipános láda váltotta fel.
tacska: *täcskä* fn. 'vászonlepedő'. Nr. A szőlő- ben dolgozó anya a lepedő négy sarkát négy karóhoz kötötte, s ebben a függő- ágyban ringatta el a gyermeket. A *täcskä* az asszony hozományához tartozott.
tejberezett fn. 'tejes tarhonya'. Nr. A kis- gyermek eledele.
temetőgarád: *temetőgäräd* fn. 'a temető széle, árka'. Nr. Ide temették az öngyil- kosokat.
tor fn. 'a temetést követő vendégség'. Nr. A torban kalácsot és bort fogyasztanak; ilyenkor sokat emlegetik az elhunyt jó tulajdonságait, cselekedeteit.
tortavivés: *tortävivés* fn. 'a lakodalomba érkező vendégek ajándék adása'.

töltés: *töltés* fn. 'töltött káposzta'.

tulipános láda: *tulipános láda* fn. 'a menyasszony festett, tulipánokkal díszített ládája, amelyben a kelengyét tartotta'.

virrasztó: *virasztó* fn. 'éjszakai őrködés a halott mellett'. Nr. Jelen van a család, a rokonság és a szomszédok. Halotti énekeket énekelnek és imádkoznak. Az éneket rendszerint idősebb nő vagy férfi kezdi el.

vő: *vő* fn. 'a leánygyermek férje'.

vőfély: *vőfély* fn. 'lakodalmi tisztségviselő'.

Nr. Feladata a vendégek hívogatása, a menyasszony elbúcsúztatása, tréfás rigmusok mondása a vacsora alatt stb.

vőfélybot: *vőfélybot* fn. 'a vőfély fapálcája'.

Nr. A bot egyik végére almát szúrtak, majd ebbe rozmaringszálat tűztek. Az alma alá virágot és nyolc-tíz színes szalagot kötöttek.

vőlegény: *vőlegény* fn. 'az udvarló legényember eljegyzéstől esküvőig'.

vőlegényes ház: *vőlegényes ház* fn. 'a vőlegényék háza, illetve a vőlegény családi köre'.

vőlegényruha: *vőlegényruha* fn. 'az a ruha, amelyet az esküvőn a vőlegény visel'.

Nr. A vőlegény ruhája fekete, ilyenkor a menyasszonytól kapott jegyinet veszi fel, a lábán csizma, mellén és kalapján pedig fehér bokréta van.

Fülöp Lajos

Szó- és szólásmagyarazatok

Naszály és Nagy-szál. Váctól északra, a város belterületétől légvonalban mintegy hat-hét kilométer távolságban jellegzetes alakú — némelyek szerint hajótesthez, mások szerint koporsóhoz hasonló — hatalmas mészkőhegy húzódik nagyjából nyugat-keleti irányban. Teteje kiterjedt fennsík, dél és észak felé meredeken ereszkedik le. Legmagasabb pontja 652 méterre van az Adriai-tenger szintje fölött, Vác fölé tehát 536 méterre magasodik fel. (A váci székesegyház küszöbének tengerszint fölötti magassága 116 méter.)

A szóban forgó hegy azok közé tartozik, amelyeknek nevét az Árpád-kor óta ismerjük. I. Géza király (ur. 1074—1077) Lévától észak-északnyugatra a Garam folyó mellett, a hegyek között Szent Benedek tiszteletére bencés apátságot alapított, s 1075-ben birtokait összeíratta. A garamszentbenedeki apátság 1075. évi alapítólevele nem maradt fenn eredetiben, hanem egy 1124. évi hamis átírólevélnek 1217. évi — ugyancsak hamis — átíratában. A kétszeres átírásban ránk maradt 1075. évi oklevélben olvashatjuk: „Iuxta siluam *nazal* dedi unum aurificem, nomine nesku, cum fratribus suis, et terram ad V aratra” [= A *Nazal*-erdőnél adományoztam egy *Nesku* nevű aranyművest fivéreivel, és öt ekényi földet] (MonStrig. 1: 55). Az idézett szövegrészletben szereplő *silua nazal* nem más, mint a Vác fölötti 652 méteres hegy, amelyet — szőlővel borított déli lejtője kivételével — még századunk elején is sűrű tölgy- és csererdő fedett. (L. Tragor Ignác: Vác. Ismertető kalauz. Vác, 1903. 85, 86, 88.) E hegyről nevezték el azt a — később elpusztult — települést, amely idővel a váci püspökségnek lett a jobbágyközsége (Urb. 642), s amelynek nevét Szarka Gyula, (A váci egyházmegye történeti földrajza a török hódítás korában. Vác, 1940. 90—1) a következő változatokban gyűjtötte össze az 1526-tól 1652-ig terjedő korból: *Nazal*, *Nazaly*, *Naszal*, *Naszaly*, *Nazall*, *Nazzaly*. A váci népnyelvben a hegy neve ma is ugyanaz, ami kilencszáz éve volt: *Naszá* (Nagy Sándor: A váci nyelvjárás. Bp., 1903. 59), azaz — köznyelviessítve — *Naszál*. Az irodalmi nyelv Vác házihegyét *Naszály*-nak hívja. Ezt a névváltozatot vette tollára Juhász Gyula is „Váci szeptember 1899” című szonettjében, amelyet 1934 szeptemberében Szegeden írt:

A klastromablakból kinéz az őszbe
Egy égőszemű kispap. A *Naszály*
Búsan pipál, az esti félhomály
Ölén levelek hullanak csörögve.

Szerepel a *Naszály* Áprily Lajos „Hivogató vers”-ében is, amelyet a Visegrádhoz tartozó Szentgyörgypusztán írt a költő 1954 előtt:

S ha hús párákat fú a Duna-táj,
szigorúbban néz át a vén *Naszály*.

A magyarországi földrajzi nevek egységes használatának biztosítására összeállított névjegyzék (Magyarország földrajzinév-tára. I. Fontosabb domborzati, táj- és víznevek. Bp., 1971. 33) ugyancsak a *Naszály* névváltozatot tartja általánosan alkalmazandónak.

Honnan származik a *Naszál(y)* hegynév? E kérdéssel eddig — tudomásom szerint — mindössze Stanislav (SlovJuh. 2: 357) foglalkozott, aki arra mutatott rá, hogy e hegynévben egy szláv (szlovák) *Nosala* személynév rejtőzhet. De a *Naszál(y)* hegynévet — úgy vélem — lehet másképpen is, sőt talán másképpen is kell magyarázni. Abból indulok ki, hogy Zakopane határában egy 1206 m magas hegynek *Nosal* (WEP. 8: 30) a neve. E hegy a Kasprowy Wierchre menő, a magyar turistáktól is jól ismert drótkötélpálya völgyállomásának, Kuźnicének a közelében, tőle északkeletre emelkedik. A *Nosal* hegy csúcsától délre, 1101 m magasan van a *Nosalowa Przełęcz* 'Nosal-hágó', amely a Dolina Bystrából vezet át a Dolina Olczykába. A lengyel *Nosal* hegynév a *nosál* 'nagy orrú ember' főnévből keletkezett. E főnév igen gyakori volt az ólengyelben mint megkülönböztető szerepű személynévi elem (1. SiSNO. 4: 74), amely később családnévvé fejlődött. (A lengyel *Nosal* családnévre 1. Teresa Gołębiowska: Antroponimia Orawy. Kraków, 1971. 117.) Hasonló a helyzet a csehben is, ahol a *nosál* 'nagy orrú ember' főnévből alakult az 1399 óta adatolható *Nosál* személynév (Profous 3: 231; Beneš: ČPříjm. 224; Svoboda: SOJ. 169). L. még szlovák *nosál'* 'nagy orrú ember' (SiSJ. 2: 390), *nosál'* 'hosszú orr' (uo.), továbbá (Cinkotán) *Nosál* családnév (Vincent Blanár: Príspevok ku štúdiu slovenských osobných a pomiestnych mien v Mad'arsku. Bratislava, 1950. 97).

Visszatérve a lengyel *Nosal* hegynévhez, azt a véleményemet fejezem ki, hogy a lengyel *nosál* főnév személynévi áttétel nélkül, közvetlenül vált hegynévvé. Az olyan hegyre, amelynek gerincén, oldalán előreugró, orrszerű domborzati idom van, szinte kívánczik valami olyan megnevezés, amely erre a jellegzetességre utal. Ebből a szempontból érdemes áttanulmányozni az OklSz. *bérc-orr*, *hegy-orr* és *orr* szócikkének idézetanyagát.

A váci *Naszály* hegynévet ugyanolyan eredetűnek tartom, mint a zakopanei lengyel *Nosal*-t. A honfoglaló magyarság az itt talált lakosságtól egy nyugati szláv *Nosál hegynévet vett át, amelynek előzménye egy **nosál'b* 'nagy orrú ember' [$< : nosz$ 'orr'] (SiPrasl. 1: 108) volt. Azt azonban, hol volt a *Naszályon* az a hegyorszerű domborzati idom, amely a névválasztást sugallta, ma már nehezen állapíthatjuk meg. Különösen azóta, hogy az 1965-ben üzembe helyezett Dunai Cement- és Mészműveknek a *Naszály* oldalából fejtett mészkő a nyersanyaga, s ennek folytán a hegy egyre jobban pusztul, formátlanodik. — A magyarban az elsődleges *Noszál névváltozatból $o > a$ változással, azaz nyíltabbá válással jött létre az 1075 óta adatolható *Naszál* névváltozat. Az 1542 óta adatolható *Naszály* (*Nazaly*; Szarka: i.m. 90) névváltozat $l > ly$ palatalizálódásnak az eredménye.

A *Naszály* hegynévvvel etimológiailag összetartozik az Almásfüzitőtől délre fekvő *Naszály* község neve, amely 1628-ban bukkan fel *Naszál* alakban (Úriszék 643). Magyar névadással keletkezhett a fentebb bemutatott nyugati szláv személynévek alapján. A középkorban e helységet *Ladamér*-nak [1237—40: PRT. 1: 778] hívták. Ebben a szláv eredetű ómagyar *Lodomir* [1211: PRT. 10: 507] személynév rejlik.

Ezzel a vizsgálatot akár le is zárhatnánk. Csakhogy a *Naszály* hegynek van egy másik neve is: *Nagy-szál*. E névvel 1826-ban találkozunk először: „*Naszál*, vagy is igazabban *Nagyszál*, mely hegy délről tekintve, a' maga nagyságáról, N a g y S z á l t ó l vette hajdan neveztetését.” (Nemes Nógrád Vármegyének Historiái, Geographiai és Statistikai Esmertetése. Pesten. 2: 35.) Petőfi Sándor is ezt a hegynévet használta „Sovány ősz” című költeményében, amelyet 1844 októberében írt Budán:

Búsan Budára kullogok,
Megállok a vár tetején;
Nagyszálnak borszülő hegye
Távolból kékellik felém.

Nagyszálnak borszülő hegye
 Sok jó napot szerzett nekem;
 Hanem mi haszna? hogyha most
 A száraz kortyokat nyelem.

A *Nagy-szál* név még ma is elő-előfordul földrajzi szakmunkákban, térképeken stb., olykor a *Naszály* névvel váltakozva. Tanulságos összevetnünk három térképnek a névhasználati gyakorlatát. Az 1927-ben kiadott Börzsönyi hegység (Kirándulók térképe 3. sz.) *Naszály*-nak hívja a hegyet és *Naszály erdő*-nek a hegy északi lejtőjét borító erdőt. Ezzel szemben az 1931-ben közzétett 75 000-es katonai térkép (Vác és Diósjenő) *Nagyszálnak* nevezi a hegyet és *Nagyszál erdő*-nek az erdőt. Lutheránus álláspontra helyezkedett a Kartográfiai Vállalatnak a „Cserhát útikalauz” mellékleteként 1970-ben megjelent Cserhát térképe, amelyen a hegy neve *Naszály*, az erdőé viszont *Nagy-szál-erdő*.

Arra a kérdésre, minek köszönheti létét a *Nagy-szál*, egy szóval felelhetünk: népetimológiának. Az érthetetlen *Naszál* nevet úgy alakították át, hogy érthető magyar szószerkezet vált belőle. Ennek a népetimológiai átformálásnak a lélektani háttere ritkán tapasztalható élességgel tárul elénk abból az 1826. évi mondatból, amelyet fentebb olvashatunk, s amelyből kiviláglik, hogy a hegy azért lett *Nagy-szál*, mert délről, Vác felől nézve magasba nyúlik. És ez igaz is. Az is igaz, hogy a régi magyar nyelvben a *nagy szál*, *szép szál*, *derék szál*-féle szó szerkezet nem csupán magas termetű, magasra nőtt, szálás személyre vonatkozhatott (erre l. ÉrtSz. 6: 45), hanem magasba nyúló kőre, sziklára stb. is. A NySz. Balassi Bálint verseiből közli a következő részletet: „Mint *nagy szál kő* [= magas kőszál] úgy meg-áll.” A *Nagy szál (ti. *hegy*) tehát nem mond ellent a magyar nyelv szellemének. A magyar földrajzi nevek rendszeréből azonban a *szál* főnévnek efféle alkalmazása mégis meglehetősen kírí. Ott csak a *Kőszál* (OklSz.), *Szálkő* (MNy. 69: 218), *Szűfő-lápa* [= Szálfa-lápa] (MNyTK. 125. sz. 27) -féle szerkezet szokásos.

A reformkorban született *Nagy-szál*-t szívesen fogadta a literátus közönség. Megfelelt ízlésének, és összhangban volt a magyar nyelv jogaiért, hivatalossá tételéért folytatott küzdelmével. Egy jó évtized múlva, 1847-ben a Döbrentei Gábortól kezdeményezett budai dűlőkeresztelön egész sor német határresznevet cseréltek fel magyarral. (L.: Tolnai: MNy. 9: 455–7; Szabó T. A.: Nyr. 83: 232–3.) A későbbi korokban is voltak kísérletek idegen eredetű, érthetetlen hegynevek magyarítására. Így lett volna a *Vlegyászá*-ból *Vigyázó*, a *Vihorlát*-ból *Viharlító*, a *Retyezát*-ból *Zergehavas*, a *Branyiszkó*-ból *Toborzó* stb. (L. MTurLex. 223, 170, térképmelléklet.) Ezek az utóbbi nevek azonban mind csak papíron maradtak, és nem mentek át a közhasználatba.

Kiss Lajos

Bús. 1. *Bús* szavunk stílusértékével Gáldi László foglalkozott behatóan.: „*Bús* szavunk jelentésköre Petőfinél” című írásában (Bárzi-Eml. NytudÉrt. 40: 107–18. 1967.). Rámutat, hogy „a magyar romantika, de a biedermeier idején is, nyelvünknek egyik nagyon jellegzetes, sok árnyalattal bíró eleme volt”, és hozzáfűzi, hogy még ma is „a magyar nyelv egyik legkifejezőbb szava”. — De hogy a Petőfinél többnyire metaforán alapuló gazdag szemantikai kategóriák gyökerei hová nyúlnak vissza, milyen forrásból fakadnak, arról nem esik szó. A TESz. sem sejteti a *bús* szó Gáldinál kihangsúlyozott jelentésbőségének okát, hanem minden megjegyzés nélkül az ismeretlen eredetű *bú* címszó alatt, mint annak melléknévi származékát említi. — Gáldi sem látja másképpen a dolgot, de tudomása van róla, hogy a *bús* szó régi, elavult jelentése a dinamikus emberi indulat: 'haragos, dühös, bős'. Hogy ez az eredeti alapjelentés mennyiben befolyásolta a

bús jelentésárnyaltságának a kialakulását, azon Gáldi nem töpreng. Ez nyilván azzal magyarázható, hogy a *bús* 'haragos' jelentésében Petőfinél már csak halvány nyomokban észlelhető, s így érthető módon nem számol vele. — Számunkra azonban éppen ez az elfelejtett 'haragos' jelentés a fontos, ez adja kezünkbe a *bús* szó eredete megfajtésének kulcsát.

2. A *bús* szó mai megszokott 'traurig, betrübt' jelentése akkor vált feltűnőbb módon kérdésessé, amikor a Kolozsvárt lezajlott Mátyás-ünnepségek alkalmával több szónok ajkán is elhangzottak Kölcsey Hymnusának sorai: „Nyögte Mátyás *bús* hadát, Bécsnek büszke vára.” De miért volt *bús*, illetőleg miért *búsult* Mátyás király győztes hada, mikor inkább örvendeznie kellett volna — veti fel a kérdést Horger (Nyr. 31: 523. 1902.). — Irodalmi példákon okulva végül is rájön, hogy a *bús* szó eredeti jelentése 'haragos' volt s bizonyosságul idézi többek között Bessenyei Ágiszát (115): „Kérjed Léonidast és a *bús* isteneket, Engeszteld ha lehet értem az egeket”. Szenci Molnár Albert a 38. zsoltár fordításában — „Haragodnak nagy voltában . . . ne feddj meg uram *búsult* gerjedezesedben” — a *búsult* a.m. 'haragos'. Ugyanígy Kassainál (I. 370); „ne in *furore* tuo arguas me” 'Uram ne feddj meg engem *búsulásodban*'. A Magyar Tájszótárban (1838.): *búsítom* 'felhaborítom'. Az eredetileg 'haragos' jelentésű *bús* szavunk idők folyamán rendkívül eltérélyesedett jelentéskörét Tolnai Vilmos mutatja be (*Bús* és családja. MNy. 1: 38) Berzsenyi, Kölcsey és Vörösmarty költészetének szóhasználat alapján: 1. 'haragos, bosszus, dühös, dühöd, bős, felgerjedt, ádáz'; 2. 'viharos, háborgó'; 3. 'komor, gyászos, sötét'; 4. 'elszánt, harcrakész, hősies; marcona'; 5. 'nehéz, súlyos, nyomasztó; csüggedt'; 6. 'rémült, iszonyatos, véstjtjósól, halálos'. Tolnai arra a körülményre is felhívja a figyelmet, hogy a múlt század második felében aránytalanul megcsappan a *bús* szó ilyen kiterjedt értelmű használata, úgyhogy Aranyánál már szinte régieskedésnek hat a *búsít* 'haragit' értelme: „Pál azonban bosszút forral . . . megy panaszra bírót *búsít*” (Fülemüle). Vö. a MSzTár hasonló értelmezését: *búsíthat* am. 'Kéréssel terhelhet/háborgathat'. — A *Bús* első személynévi adatolása is, mint ragadványnév, inkább a feltűnőbb 'haragos, dühös', mint a csendes 'bánatos' magatartás megjelölésére enged következtetni. — A jóformán szemünkkláttára lezajlott: 'haragos' → 'bús' jelentésfejlődés átmeneti, ingadozó szakaszát tapasztaljuk Páriz Pápai, Molnár Albert és Kresznerics szótára *búsulása* szavának kettős értelmezésében: Furor. Moeror; Das Wüten, die Traurigkeit. Áthidaló jelentésárnyalatok pl. a népnyelvi 'sajnál': „a leán *búsulta* a legént” (ÚMTSz.); *búsulom* 'tartok tőle, félek' (Szinyei TSz.) stb. Az ÉrtSz.-ban megtaláljuk a *bús* elavult 'haragos' jelentését is, egyébként szótáraink nem vesznek róla tudomást, sőt, ami feltűnő, az EtSz. sem említi.

3. A *bús* szó alapjának tekintett *bú* főnevet többen is a török *buñ* ~ *muñ* szóval egyeztették, de a jelentős hangtani akadályokat még jelentősebb szemantikai nehézségek tetézik. A tör. *buñ* ~ *muñ* ui. nem valami lelki önmócióból fakadó bánkódást, hanem konkrét szenvedést, a munkával járó kint, gyöttrődést jelenti és csak másodsorban a nehéz munka szülte levertséget is. Az egész elgondolás lényegében azon bukik meg, hogy nem veszi számításba a *bús* eredeti 'haragos' jelentését, amely csak egy megfelelő alapszavú nomen származéka lehetne. Miután a *bú* < *buñ* származtatás mindenképpen megalapozatlanak bizonyult, *bú* szavunk „ismeretlen eredetű” szavaink listájára került. — Az ismeretlen alapszavú *bús* eredeti 'haragos' jelentése arra enged következtetni, hogy valamiképpen az ótör. *búš-* 'zürnen' igével függhet össze. Erre Simonyi, a nem turkológus is gondolt már (Nyr. 45: 74). A SzófSz. is mintha mérlegelné a dolgot, de a TESz. nem tartja meggyőzőnek a felvetést és az EtSz. nyomán kitart a: *bú* > *bús* > *búsul* származtatása mellett.

4. Az ótör. *búš*-igét Clauson etimológiai szótára így értelmezi (377); 'to be irritable, annoyed; *búši* (< *búš*- badtempered, irritable'. Idézi Mühanna (XIV. sz.) szótárát is: *búš*- 'to be furious, to be hurt and irritable, rude'. — Látnivaló, hogy az ótör. *búš*- ige és a magyar *bús* melléknév összetartozása mind hang- mind jelentéstani szempontból is nyilvánvaló, de egyben az is világos, hogy nekünk csak egy igei *búš*- tő átvételére volt módunk. A *bús* szó igei eredetére vallanak különben a: *búsong*, *búsod* féle kihalt származékigéink is. Egy feltehető ótör. *búš* ~ *búš* nomen-verbum létezését semmivel sem tudjuk igazolni, s így csak arra gondolhatunk, hogy a nyelvünkbe lépett ótör. *búš*- ige meghonosodása folyamán, valószínűleg még az ősmagyar nyelvtörténetben, a finnugor igék analógiás hatására többek közt az *-ul* visszaható képzővel is bővült és beleilleszkedett a hasonló végződésű igéink csoportjába. A nyelv szokás szeszélyéből az említett *búsod*-, *búsong*-, *búsolog*- stb. származékigék egymásután kiavultak, egyedül a *búsul* maradt meg a nyelvhasználatban. — A *búsul* igével a továbbiakban azután az történt, hogy a nyelvérzék denominális származékknak fogta föl (mint *vakul*, *lággyul*, *tágyul* stb.), és elvont belőle egy *bús* melléknévet, ami éppen a legtermékenyebb és leggyakoribb *-l* végű igék esetében szokott bekövetkezni (vö. *séta* < *sétál*, *kapa* < *kapál* stb.). Idővel azután a beszélő a *bús* szó végződésében a vitális *-s* melléknévképzőt vélte érezni, és elvont belőle egy *bú* alapszót. Új szó született olyan módszerrel, amivel a nyelvújítók tudatosan éltek: *ék* < *ékes*, *űr* < *üres*, *düh* < *dühös* stb.

Érdeemes felfigyelnünk arra a sokatmondó jelenségre is, hogy az elvonással keletkezett *bú* a régi szótáríróknál a *bús*-hoz hasonló jelentésmezőt tükröz. A *búbánat* szókapcsolatot pl. Kassai (1: 370) így értelmezi: 'szánás-bánás, sajnálkozás, szívbéli fájdalom; szomorúság, komorság, kedvetlenkedés; szörnyülködés, aggodás, gyötrellem, epekedés, lelki emésztődés; unalom, utálat'. — Az elvonás szóteremtő ereje a nyelvtörténet minden szakaszában feltehető és nincsen okunk kétségbe vonni, hogy a fenti kettős elvonás valóban végbemehetett. Hogy pedig igen régi nyelvi jelenséggel állunk szemben, azt a korai *Bús* személynév és az Ómagyar Mária-siralom *bú* szava is tanúsítja. Az „En junhumnok bel *bua*” sorokat Mészöly bölcsen így tolmácsolja: „Én szívemnek belső fájdalma”. Mert itt nem egyszerű banksódásról, hanem fájdalommal mélyült haragról van szó. Vö. Kersznerics: *bú* 'moeror dolori mixtus.'

5. Az eddig elfogadott alaktani felépítmény: *bú* > *bús* > *búsul* lebontása: *búsul* > > *bús* > *bú*, illetőleg a magyar *bús* melléknévnek az ótör. *búš*- igehez való kapcsolódása nem csupán alaktani megfontolásokból látszik valószínűnek, hanem jelentéstani szempontból is. Az ótör. *búš*- ige a mai nyelvjáráásoknak kihalóban van, már csak kis csoportjukban él, de a meglevő gyér adatokból is kitetszik, hogy ott is megindult, és részben végbe is ment az általános nyelvpszichológiai szempontból érthető 'haragos' → *bús* jelentésfejlődés. Vö. OT. *puš*- 1. 'erregt, heftig, zornig sein', 2. 'verwirrt, melancholisch sein' (Radl. 4: 1390). A csagatáj nyelv *búš*- igéjét pedig Thury így értelmezi: 'kár v. veszteség ér valakit azon *búslakodik*, emiatt *szomorkodik*. (Behtsed-ül-Lugat). — Vagyis a *búš*- > > *bús*-(*ul*)- ige az átadó és átvevő nyelvben párhuzamos jelentésfejlődésen ment keresztül. Mind a török *búš*- mind a magyar *búsul* ige veszített eredeti érzelmi telítettségéből, és a mai 'banksódás' hangulatára csökkent.

Összefoglalva: A gyakori: *fa* > *fás* > *fásul* féle alaktani egymásután mintájára elképzelt: *bú* > *bús* > *búsul* fejlődésmenetet visszajára kell fordítanunk: *búsul* > *bús* > > *bú* és a török eredetű *búsul* igéből elvont *bús* melléknévben, valamint a *bús* melléknévből további elvonással keletkezett *bú* főnévben magyar nyelvi fejleményt kell látnunk.

K. Palló Margit

Néhány angol eredetű neoklasszikus szavunkról. Ország László írja (Nyr. 99: 79), hogy „Él vagy élt nyelvünkben néhány idegen szó vagy jövevényszó — mint *bicikli*, *detektív*, *harmonika*, *kaleidoszkóp*, *koedukáció*, *lokomotív*, *propeller*, *revolver*, *traktor*, *utópia* stb. —, melyek latin vagy ógörög, illetve latin és ógörög elemekből állanak, de nem e ma már holt nyelvek életében keletkeztek, hanem újabb keletűek, éspedig angol alkotásúak.” Az ilyen típusú, mesterségesen alkotott szavak legnagyobb része nemzetközi szóvá vált, illetve válik, s emiatt e szavak „szülőnyelvét” a szótárak gyakran nem határozzák meg. A különféle tudományos (matematikai, orvosi stb.) szaknyelvek angol nyelvterületen keletkezett ilyenfajta szavai az oroszba és a lengyelbe éppolyan „észrevétlenül” kerültek be, vagyis anélkül, hogy az átvevők tudatában lettek volna annak, hogy valójában angol nyelvterületről származó szavakat vettek át,¹ mint ahogyan nem egy esetben ez nálunk is történt.

Mielőtt bemutatnék néhány ilyen magyar kölcsönszót, meg kell kísérelnem bizonyos terminológiai tisztázás elvégzését is. Fludorovits Jolánt idézve, a „... latinos végződésű nem latin szavakat nevezi nyelvtudományi irodalmunk *ál-latin* jövevényszavaknak” (LatJsz. 37). Ilyen latinosított végű szavaink például a *drapéria*, *dilettáns*, *naivitás*, *admírális* stb. A Tolnai Vilmostól származó meghatározás értelmében tehát azokat a jövevényszavainkat nevezzük állatinnak, amelyek francia, német, olasz stb. szótövekből és e nyelvekben meglevő latin eredetű jövevényképzőkből tevődtek össze, s a magyarba a *latinosítás* néven ismert módon illeszkedtek be. Az Ország László említette szavak, valamint az alább bemutatandó *antibiotikum*, *bionika*, *intubáció*, *inzulin* és *neuraszténia*² azonban a szó szigorú értelmében nem nevezhetők állatinnak, mivel e szavaknak nemcsak végződésai, hanem tövei is végső fokon a latin vagy a görög nyelvhez vezethetők vissza. Taián helyesebb, ha az ilyen szavakat *anglo-latin*, vagy pontosabban: *neoklasszikus szavak*-nak³ nevezzük,⁴ bár megjegyzendő, hogy magában az angol lexikológiai irodalomban is vita tárgya e szavak elemzése, s elnevezése is.⁵

Most pedig lássunk néhány példát arra, hogyan is keletkeztek ezek a neoklasszikus szavak, s miként illeszkedtek be nyelvünkbe.

antibiotikum. E szót az ÉKsz. görög szóelemekből összetett nemzetközi szóként jelöli, valójában azonban az ÉKsz. által is használt [nk: ang (gör el.)] típusú eredetjelölés a helyes, miként a további négy szó esetében is. Az angol *antibiotic* szó (mely az *anti-* prefixumból és a görög *biōtikos* 'fit for life' szóból keletkezett) első adata 1860-ból való, ekkor egy a maitól lényegesen különböző jelentésben használt, ritka melléknév

¹ Vö. Yvonne Grabowska: On the Influence of the English Language on Russian and Polish, and English Interference in the Two Languages as Spoken on this Continent, 189. In: Canadian Contributions to the Seventh International Congress of Slavists. 185–202. Mouton, The Hague – Paris, 1973.

² E szavak közül kettővel (*inzulin* és *neuraszténia*) Ország L. is foglalkozik (NyttudÉrt. 93. sz. 13, 106 és 59), de a másik hárommal nem, mert — megítélése szerint — nem tartoznak a nálunk szélesebb körben használt szavak közé.

³ A *neoklasszikus szavak*, *neoklasszikus szóképzés* kifejezéseket a R. Quirk és munkatársai által írt *A Grammar of Contemporary English* (Longman, 1972.) használja (vö. 977–8 és 1004), anélkül azonban, hogy pontosan definiálná őket.

⁴ Neoklasszikus szavak ugyanis nem angol nyelvterületen is keletkeztek, például a magyar *bakteriofág* végső fokon francia alkotású szóból ered: vö. *bacteriophage* a Webster's Third New International Dictionary 161. lapján.

⁵ Vö. például I. V. Arnold véleményét (*The English Word*, 2. kiadás, Moszkva, 1973. 34) és H. Marchand-ét (*The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation*, 2. kiadás, München, 1969. 131–2 és 218).

volt még.⁶ A McGraw-Hill Encyclopedia of Science and Technology (McGraw-Hill Book Company, 1960.) első kötetének 464. lapján többek között azt olvashatjuk, hogy egy P. Vuillemin nevű tudós 1889-ben használta az *antibioté* szót, olyan lény jelölésére, amely egy másikat abból a célból pusztít el, hogy saját életét megőrizze. Tíz évvel ezután Marshall Ward az *antibiosis* szót alkalmazta a mikrobiális antagonizmus leírására, majd 1942-ben, több évi kutatás után, az észak-amerikai Nobel-díjas mikrobiológus, Selman A. Waksman „vette elő” az angolban már meglevő *antibiotic* szót. A főnév waksmani jelentése: 'bármely olyan mikrobiális eredetű vegyi anyag, mely antimikrobiális tevékenységet fejt ki'. Nagyjából hasonló jelentéssel a Shorter Oxford English Dictionary (a továbbiakban SOED) már 1892-ből adatolja az *antibiotic* melléknevet és főnevet (vö. 2477), az antibiotikumok igazi jelentősége azonban csak 1944 után vált nyilvánvalóvá, amikor Waksman fölfedezte a sztreptomicint. Így az *antibiotic* szó is nyilvánvalóan 1944 körül indulhatott vándorútjára, noha ma A. Fleming 1929-i fölfedezésére, a penicillinre is alkalmazzák e gyűjtőnevet. Az ÉKsz.-beli *antibiotikum* egyik korai magyar nyelvi előfordulása 1948-ból való: Torday Ferenc dr. Orvosi Műszótárának II., javított és bővített kiadásában (Budapest, Novák Rudolf és tsa kiadása) *antibiotikum* címszó ugyan nincs, de a *streptomycin* címszónak a következő magyarázata van: antibioticum, a streptomycetes griseus anyagcsereterméke (472).

intubáció. Ezen orvosi szavunk, melynek jelentése 'cső bevezetése (pl. gégébe narkózis céljából)',⁷ az ÉKsz.-ban nem található meg, de Országh László nemrég megjelent Angol–magyar nagyszótárában az angol *intubation* magyar megfelelője ez: csőbevezetés [légcsőbe], intubáció (996). Az említett angol szót az *in-* prefixum, a latin *tuba* angol megfelelője, a *tube*, és a latin jövevényképző *-(a)tion* összetételével Joseph P. O'Dwyer New York-i orvos alkotta, az első adat 1887-ből való.⁸ A szó egyik korai magyar előfordulása 1907-ből: Manninger Vilmos dr. és Bakay Lajos dr. Onomatologia Medica, Orvosi Neveskönyv c. munkájának (Budapest, A pesti Lloyd-társulat könyvnyomdája) 159. lapján ez a címszó áll: *intubatio* = csőbevezetés a szűkült gégébe [O'Dwyer].

inzulin. Az ÉKsz. még nem, de a Bakos Ferenc szerkesztette Idegen szavak és kifejezések szótára (Akadémiai Kiadó, 1973.) már jelzi, hogy 'a vér cukortartalmát szabályozó hormon', valamint 'a cukorbetegség ebből készült gyógyszere' jelentésekkel bíró nemzetközi szavunk angol nyelvtérületen keletkezett. A latin *insula* 'sziget' és az angol *-in* képző összetételeként keletkezett *insulin* szót a SOED 1922-ből regisztrálta. Ez az orvosi szakszó érdekes módon keletkezett: előbb volt maga a szó, s csak később fedezték fel azt az anyagot, amit a szó jelöl. 1916-ban Sir Edward Albert Sharpey-Schafer edinburghi fiziológus föltételezte, hogy a hasnyálmirigy szigeteiben egy bizonyos anti-diabetikus hormon választódik ki, s e hipotetikus hormont *insulin*-nak nevezte el. Öt évvel később, 1921-ben F. G. Banting és C. H. Best torontói kutatóknak sikerült izolálniuk az edinburghi tudós által föltételezett anyagot, s megtartották a már meglevő *insulin* elnevezést.⁹ Beznák Aladár dr. Orvosi élettan című tankönyve II. részének II. kötetében (Budapest, Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1941.), az 50. és 51. lapon majdnem

⁶ Vö. The Shorter Oxford English Dictionary, third edition revised with addenda, 75

⁷ Brencsán János: Orvosi szótár. Negyedik kiadás. Terra, 1972. 204.

⁸ Vö. az *intubation* címszót a SOED-ban és a Stedman's Medical Dictionaryben. Twentieth edition, Baltimore, 1961.

⁹ Harry Wain: The Story Behind the Word. Some Interesting Origins of Medical Terms. Charles C Thomas Publisher, Springfield, Illinois, 1958. 167.

ugyanígy írja le a kérdéses anyag fölfedezését és nevének keletkezését: „A *Langerhans*-szigetektől sikerült egy anyagot előállítani, amelynek befecskendésével a halálos kimenettelű kómából is meg lehet az emberek vagy a kísérleti állatok túlnyomó többségét menteni, állandó befecskendésével pedig a pankreászuktól megfosztott kuttyákat úgyszólván tetszés szerinti ideig életben lehet tartani. Ezt az anyagot *Banting* és *Best* 1922-ben vonták ki először. . . . *Sir Edward Sharpey-Schäffer* adta neki az *inzulin* nevet, még abban az időben, amikor létét kísérletek már bizonyították, de előállítani még nem sikerült.” Ugyane tankönyv 58. lapján az *inzulin* már összetett szó tagjaként is szerepel: „A nemzetközi standard *inzulinpor* 1 mg-jában 8 egység van.”

neuraszténia. Az angol *neurasthenia* szó 1856-ból adatolt jelentése: 'az idegrendszer atóniás állapota; funkcionális ideggyengeség; idegi debilitás' (SOED 1322). A szó végső soron a görög *neuron* és *sthenos* szavakra vezethető vissza. H. Wain idézett könyvének 217. lapján ezt írja: „Ezt az állapotot 1860-ban Jean Antoine Bonchut francia orvos írta le, 1869-ben azonban George Miller Beard New York-i orvos e szimptomákat egyetlen klinikai entitásba foglalta, s az említett állapotot *neurasthenia*-nak nevezte.” Balogh Kálmán 1883-i kiadású Orvosi műszótárában (Budapest) a *neurasthenia* címszót 'ideggyengeség' jelentéssel találjuk, a 187. lapon. A Manninger—Bakay-féle Onomatologia Medica lényegében változatlanul veszi át Balogh szócikkét (224); Torday Ferenc Orvosi Műszótárának említett kiadásában azonban már jelzi, hogy angol eredetű szóról van szó, a 63. lapon ugyanis ez a szócikk áll: *Beard-betegség*: neurasthenia.

bionika. A Móra Könyvkiadó gondozásában 1976-ban látott napvilágot Greguss Ferenc Eleven találmányok, bevezetés a bionikába című könyve, melynek 7. lapján a szerző ezt írja: „Egyszerűbb lett volna csak azt a címet adni könyvemnek: Bionika. De ki ismeri ezt a szót? Még a könyvtárosok többsége is tanácstalan, ha ebből a témakörből keres valaki idegen nyelvű könyvet. Pedig ez a kifejezés találoán jelzi, hogy olyan tudományágról van szó, amely a biológia és a technika között teremt kapcsolatot. Igaz, maga a fogalom sem régi keletű. . . . a bionika csak akkor vált a tudomány világában is elfogadott kutatási irányzattá, amikor 1960 szeptemberében sor került az első bionikai konferenciára az Egyesült Államokban.” A szimpoziumot, ahol az angol *bionics* szó megszületett, Ohio-ban tartották (vö. Arnold i. m. 212). Az angol szókészlet legújabb rétegét feldolgozó The Barnhart Dictionary of New English Since 1963 (Barnhart/Harper and Row, 1973) 62. lapján már megtalálható a *bionics* főnév, mely az e szótárban olvasható magyarázat szerint a görög *bion* és az angol *-ics* képző összetétele. A szónak kisebb családja is keletkezett: a főnév mellékeve a *bionic*, a bionikával foglalkozó tudósokat pedig *bionicist*-nek nevezik. A magyar *bionika*, mely az 1973-i Bakos-szótárban már megtalálható, talán a hasonlóan tudós nyelvi alkotású ang. *cybernetics* > magyar *kibernetika* analógiájára adaptálódott, vagyis az angol *-ics* képző helyébe a magyaros *-ika* végződés került. Ebből aztán könnyen meg lehetett alkotni a *bionikai* mellékevet, sőt a *bionikus* foglalkozásnevet is, amelyre Greguss Ferenc könyvének 20. lapján bukkanunk rá: „Csaknem negyven évvel ezelőtt a híressé vált Gray-paradoxon irányította először a bionikusok gyűelmét a delfinek felé.”

Egy új kölcsönhomonimánkról. „Az utóbbi évek egyik legfeltűnőbb divatszava a *buli*” — írja Kiss Lajos az Anyanyelvi kaleidoszkóp (Gondolat, 1973.) 24. lapján. E valószínűleg német eredetű, végső fokon a francia *poule*-ra visszavezethető szavunk kezdet-

ben csak a kártyások körében volt használatos, mai jelentései viszont az ÉKsz. szerint a következők: **1.** *Ját rég* (Kártyázáskor haszn.) tányér, tálcá stb., amelybe a játékosok a tétjeiket helyezik. | *Ját* Kártyajáték egy köre, ill. egy játszma. **2.** *argó* (Kif-ekben:) kedvező munka, vállalkozás v. szórakozás, ill. az ebben résztvevők összessége. **3.** *Sp* Jégkorongban a korong játékba hozása.

A TESz. I. kötetében, mely Értelmező Kéziszótárunknál öt évvel korábban jelent meg, a *buli*-nak öt jelentése van megadva, ezek között azonban az ÉKsz.-beli címszó **3.** jelentése nem szerepel. A szó sportnyelvi jelentését — helyesebben mondva sportnyelvünk *buli* szavát — nem találjuk Bánhidi Zoltán könyvében (A magyar sportnyelv története és jelene, sportnyelvtörténeti szótárral, Akadémiai Kiadó, 1971.) sem, s a Bakos Ferenc szerkesztette Idegen szavak és kifejezések szótára (Akadémiai Kiadó, 1973.) c. műben sem.

Fölmerül hát a kérdés: Hogyan, honnan keletkezett a *buli* ÉKsz.-beli **3.** jelentése? Elég nehéz lenne elképzelni egy olyan jelentésváltozást, amelyben a **3.** jelentés akár az **1.**, akár a **2.** jelentésből létrejöhetett volna. Ha figyelembe vesszük, hogy a jégkorong-sport Kanadában keletkezett (a múlt század 70-es éveiben), s onnan terjedt át más országokba és kontinensekre is, akkor joggal föltételezhetjük, hogy nyelvünkben a *buli* 'jégkorongban a korong játékba hozása' angol eredetű lehet. Megjegyzendő, hogy a németben is az angol *bully* szó jelöli a korong játékba hozását, vö. *Bully, das;* (Eishockey, Feldhockey, Rollhockey): Duden-Taschenbücher, Band 16 a (Wortschatz und Regeln des Sports, Ballspiele), Bibliographisches Institut A G, Mannheim, 1972, 211. l. A Shorter Oxford English Dictionary 3. kiadásában a *bully*² főnév 1., sportnyelvi jelentése 'összefutás, dulakodás'; A szó először 1865-ből van adatolva. Ugyane szó 2. jelentését (*Hockey* 'Putting the ball in play') az Oxford English Dictionary Szupplementumának 1972-ben megjelent I. kötete 1883-tól adatolja. Ha mindehhez hozzávesszük még azt, hogy Csapó József sportnyelvünk angol eredetű szavairól írt tanulmányának (English Sporting Terminology in Hungarian, a study of the process of assimilation and rejection: Angol Filológiai Tanulmányok V., Kossuth Lajos Tudomán yegyetem, Debrecen, 1971. 5—50) 9. lapján a *bully*-t mint a magyarban ma is használatos jégkorongműszót említi, aligha lehet kétséges, hogy nyelvünk a *buli*¹ (< ném. *Poule, Boule*) szó mellé egy *buli*² (< ang. *bully*) homonimát kölcsönzött.

Einar Haugen *loan homonym* terminusát (vö. The Analysis of Linguistic Borrowing: Language, 26 [1950.], 219) átvéve és lefordítva a magyar *buli*²-t *kölcsönhomonimá*-nak nevezhetjük, vagyis a magyarba kölcsönzés következtében bekerült homonim szónak. Hogy a mi nyelvünkben is jól ismertek a kölcsönhomonimák, azt néhány hirtelenjében előkeresett példa is mutatja: *gém*¹ 'egy fajta gázlómadár' (ismeretlen eredetű), *gém*² 'teniszben a játszma egysége' (< ang. *game*); *hall*¹ 'hangot füllel érzékel' (fgr.) *hall*² 'lakásban (az előszoba után) a helyiségek előterét alkotó (ablaktalan) (lakó)helyiség' (< ang. *hall*); *blúz* 'egy fajta női felső ruhadarab' (< fr. *blouse*), *blues* [blúz] 'amerikai néger eredetű melankolikus táncdal' (< ang. *blues*).

E példákból is kitűnő, természetes jelenség, hogy kölcsönhomonimája nemcsak eredeti szavaknak keletkezhet, hanem meggyökeresedett kölcsönszavaknak is, amint ez éppen a *buli*-val is történt.

Kontra Miklós

Menyhért. Ez a keresztnévünk (régí formája *Menyhárt* — vezetéknevként csakis így használatos) vitatott eredetű, mivel többnyire a *Melchior* névvel hozzák kapcsolatba. Vizsgáljuk meg legelőször is az eredetinek vélt *Melchior*-t!

Az ún. három királyok egyike; a szokásos sorrendben: Gáspár, Menyhért, Boldizsár. A legrégebb említés Máté evangéliumában (2: 1) történik: „... napkeletről bölcsek jövének Jeruzsálembe . . .” Az evangélista a számukat sem tudja. Ezt Origenes, alexandriai teológus (185 körül–253) háromban állapítja meg az ajándékok alapján (arany, tömjén, mirha). Tertullianus, karthagói keresztény író (kb. 160–230) már királyoknak nevezi a bölcseket. Nevet csak a VI. században kaptak. Otto Wimmer erről a következőket írja: „Ihre Namen Kaspar, Melchior und Balthasar lassen sich aus dem Persischen ableiten, s c h e i n e n j e d o c h f r e i e r f u n d e n z u s e i n” (Én emeltem ki. M. L.) (Handbuch der Namen und Heiligen. Innsbruck, 1959. 175). Közülük csak a *Boldizsár* (*Balthasar*) nem kitalált név, de jóval régebbi, mint az i. sz. VI. század, sőt még az evangéliumnál is; ez volt ugyanis Dániel próféta babilóniai neve: „És az udvarmesterek fejedelme neveket ada nekik; tudnillik elnevezé Dánielt *Baltazárnak* (Dániel könyve 1: 7). A *Melchior* tehát kitalált név (jelentése a héberben: 'királyi fény' – minden valószínűség szerint a betlehemi csillagra utal). A *Menyhárt*~*Menyhért* névvel sem hangtanilag, sem jelentésben nem azonosítható!

Igen helyesen állapítja meg az OklSz., hogy a *Menyhért* „a német *Meinhart* mása”. Ez a név az ófelnémetben *Magin-* (*Megin-*, *Magan-*)-*hart*-nak hangzott. Első ismert viselője *Maganhart*, roueni püspök volt a VIII. században (Ernst Förstemann: Altdeutsches Namenbuch. 1: Personennamen. Bonn, 1900. 1075). Magyarországon először 1195-ben bukkan fel *Meynhart* formában Sopron megyében. „*Meinhart* alakban a helynevet adó magyar környezet legkorábban 1100 körül vehette át, mert az ófelnémet *-egi-* > középfelnémet *-ei-* fejlődés első nyomai erre az időre mutatnak, maga a fejlődés elterjedése a XII. században következett be. (Az ófn. *Meginhart* a magyarban megmaradt volna.)” – írja Mollay Károly (NévtVizsg. 42). A XIII. században az ország más részén is találkozhatunk (ha nem is éppen gyakran) a *Meinhart* névvel. Feltehetően a tiroli grófok gyakori nevét vettük át.

A XV–XVI. századi naptárakban, Pesti Nomencl-ban nem szerepel sem a *Menyhárt*, sem a *Melchior*. A két név nem azonos sem a németben (Wimmer i. m.), sem a franciában (Dauzat), sem pl. a szlovákban (Slovník slovenského jazyka VI.). Kallós Ede észreveszi a nehézséget: „Hogy nálunk a *Melchior* hogyan alakult át *Menyhárt*-tá, illetve *Menyhért*-té, az nem egészen világos” (Nevék és napok. 1943. 181). Ball. (2: 286): „... a *Melchior* magyarított alakja”. A CzF már kételkedik az azonosításban. Karácsony Sándor Zsigmond már határozottan jelenti ki, hogy a német *Meinhart* közvetlen átvétele *Menyhért* nevünk (NyttudÉrt. 28: 77).

A szentek élete sem ad eligazítást. Wimmer (i. m.) természetesen külön tárgyalja *Melchior*-t mint a három királyok egyikét és *Meinhart*, ágostonrendi szerzetest, később rigai püspököt. Az újabb magyarországi munkák (Mátray János: Keresztneveink, szentek, vértanúk, névnapok. Ecclesia, 1960. és Fekete Antal: Keresztneveink, védőszentjeink. Ecclesia, 1974.) a *Menyhért* név alatt tárgyalják mind a kettőt (igaz, némi kétkedéssel). A két név azonosítása a XV. században történhetett; az 1503-i rákosi végzésben Parlagi *Menyhért* neve így szerepel: *Melchior* de Parlag (Acsády Ignác: A magyar birodalom története. 1904. 2: 810). A XVI. századi dézsmalajstromokat többnyire latinul vezették, és ott már a *Menyhért* azonos a *Melchior*-ral. 1548-ban Tardon: *Melchior* Arlai (OL, Regesta decimarum Borsodiensis – a továbbiakban: RDB – 9624. d.), 1557-ben: *Menyart* Arlaj (RD Ep. Agriensis, 9915. d.). Az sem ritka, hogy a keresztnévi eredetű vezetéknevet is lefordítják, így pl. Rudabányán 1583-ban: Gregorius Gallus és Emericus *Melchior* szerepel Gál Gergely és *Menyhárt* Imre nevében (RDB, 9623. d.).

A két név azonosításának nyilván hangzásbeli okai voltak, ráadásul a *Menyhért* annyira magyar névvé vált, hogy le kellett fordítani (?). A *Melchior*-nak a németben van egy *Melher(t)* alakváltozata, a *Meinhart*-nak pedig *Meiner(t)*. Ez utóbbiból a

magyarban *Majnár* változata, és a Heves megyei Noszvajon jelenleg is élő vezetőknév (MNyTK. 125: 137). Az azonosítás mindenképpen téves. Az igaz ugyan, hogy nem ez az egyetlen téves azonosítás, pl. *Béla*—*Adalbert* (Günther Drosdowski: Lexikon der Vornamen. Duden Taschenbücher 4. Mannheim, 1968. 43). Mátray könyvében pedig pl. az *Ákos* név védőszentje — csakis a megközelítően hasonló hangalak alapján — *Achatius*.

Bálint. A szakirodalom általában a *Bálint* (német: *Valentin*, francia: *Valentin*, *Valent*) nevet a latin *Valentinus*-ból származtatja olyképpen, hogy a latin *Valens* 'egészséges, erős' szónak a továbbképzése. Csupán Albert Dauzat-nak vannak fenntartásai: „Valentinus mr. III. siècle (même rac. que le précédent on «originaire de Valence»)” (Dictionnaire étymologique des noms de famille et prénoms de France. Paris, 1951. 584). Az ókorban két *Valentia* nevű város is volt; az egyik Gallia déli részén (a mai Valence), a másik Hispania keleti partvidékén (a mai Valencia). A városnévből képzett melléknév: *Valentinus* (hosszú *i*-vel!). A latinban nem ritka a helynévből képzett személynév (többnyire cognomen), pl. *Lucanus*, *Tiburcius*, *Africanus* stb.

A *Valens* névből történő továbbképzés is szabályos; hasonló példák: *Constans* → *Constantinus*, *Clemens* → *Clementinus*.

Jelen esetben tehát két — hangalakban teljesen azonos, de jelentésben eltérő — névről van szó. A kérdés az, hogy melyik az eredetibb, a régibb? A martirologiumban két *Valentinus* nevű szent van. Az egyik — megbízhatatlan legenda szerint — Terniben vagy (és) Rómában volt pap. Ez az állítólagos Valentinus, akit Claudius Gothicus császár kivégeztetett, gyógyítással is foglalkozott. Mint szent, véd az ájulás és az epilepszia ellen. Az sem véletlen, hogy az őt kivégeztető Claudius éppen pestisjárvány (?) áldozata lett. A másik Valentinus (i. sz. 450 előtt) raetiai püspök volt. Szentként az epilepszia, a köszvény, a görcs és a marhavész ellen véd. Ábrázolásuk: „... mit Schwert, Hahn, verkrüppeltes Kind zu Füßen”, illetve „Krüppel oder Epileptiker zu Füßen” (Otto Wimmer: Handbuch der Namen und Heiligen. Innsbruck, 1959. 476). A *Valentin* név a német népetimológia szerint a „fallende Sucht” 'epilepszia' kifejezésből származik (Günther Drosdowski: Lexikon der Vornamen. Duden Taschenbücher 4. Mannheim, 1968. 206).

Tehát mindkét szent az egészség védelmét szolgálja. Így igen valószínűnek látszik, hogy a *Valentinus* eredeti jelentése 'Valentia városából való' volt. Ezt aztán felcserélték az 'egészséges, erős' jelentéssel, hogy a legendákat ezzel is igazolják. Ez újabb jelentés gyökeresedett meg a köztudatban.

Nem ez az egyetlen név, amelynek a jelentése megváltozott az idők folyamán. Ilyen pl. a nálunk csak kevésbé ismert *Florentin* név. Ladó János (Magyar utónévkönyv, 1972. 158) igen helyesen látja, hogy a jelentés „Florentia (ma: Firenze) városából való”. Drosdowski (i. m. 82) és Wimmer (i. m. 209) a *Florens* név továbbképzésének tartja, így szerintük a jelentés: 'blühend'. Ha a *Florentinus* személynévként ritkán bukkan is fel Magyarországon, de közszoí változata tovább él a *forint* szavunkban (TESz. 1: 953).

A *Valentinus*~*Balentinus* név egyházi latin közvetítéssel jutott el hozzánk (Fludorovits: LatJszHt 12). Az Árpád-korban a közepesen megterhelt nevek közé tartozik. 1072: *Valentinus* (ÁÚO 11: 18), 1270: *Valenth* filius Jacobi de Neugrad (ÁÚO 8: 333), 1298: *Balenth* fil. Martini de Perek (ÁÚO 10: 323), a MünchK naptárában: S. *Bálint* mr, a Battyhány-misekönyv naptárában (1489): *Balynth* martel napia (Kisebb magyar nyelvemlékek, 1895. 108). A fejlődés útja tehát a következő: *Valentinus* > *Valent* > *Balent* > *Bálint*.

Kemény Gábor: Krúdy képkalkotása. Nyelvtudományi Értekezések 96. sz., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974., 105 lap

Krúdy Gyula hatalmas életműve az irodalomtörténeti, esztétikai, nyelvi-stilisztikai, művészetlélektani, társadalomtörténeti stb. szempontú feldolgozásoknak bő és csábító teret kínál, de a Krúdy reneszánszát kísérő jelentős irodalomban is kevés helyet kapott az író sajátos ábrázolásmódját elemző konkrét nyelvi és stílusi vizsgálat. Pedig — mint Krúdy első monográfiája is kifejezte — Krúdy legnagyobb alkotása: a stílusa. S mégis: meglepően kevés tanulmány foglalkozik behatóan Krúdy stíluseszközeivel (Herczeg Gyula: Krúdy hasonlatai. Nyr. 83: 41; Orosz Sándor: Krúdy Gyula szimbólumairól. Nyr. 85: 421; A novellaelemzés új módszerei c. tanulmánykötet (1971.) néhány, főként mondatstilisztikai vonatkozású részlete). Kemény Gábor fontos és hasznos témát választott tehát, amikor Krúdy stílusával, közelebbről képkalkotásával foglalkozik. Az írók stílusának elemei közt általában jelentős helyet foglalnak el a képszerű kifejezés különféle formái, s Krúdynál rögtön feltűnik e stíluseszközöknek szinte uralkodó volta.

A szerző rendelkezésére álló terjedelemben természetesen tárgykörének és anyagának bizonyos fokú szűkítését kívánta. Ezért a képkalkotás problematikáját és típusait sűrítve tárgyalja, a vizsgálati anyagot pedig korlátozta: mellőzi Krúdy első korszakát, s a Szindbád-novellákkal kezdődő „érett”, jellegzetes és lényegében egységes stílusjegyeket mutató alkotásokból szemelgeti anyagát, elsősorban a húszas évekig terjedő időkből. Kemény megokolja döntését, érintve a Krúdy-periodizáció kérdését is, hangsúlyozva, hogy keresztmetszetet, tehát szinkron áttekintést szándékozik adni Krúdy képkalkotásáról. A szükségszerű megszorítás jogosságát elismerve is szívesen láttunk volna egy rövid diakronikus áttekintést Krúdy képkalkotó módszerének alakulásáról, és nem mellőztünk volna olyan jelentős műveket, mint pl. A vörös postakocsi és a Boldogult úrfikoromban.

A szóképek fajainak részletes tárgyalásában kibontakozik Kemény Gábor problémátalálásának széles látószögű élessége, elemző szempontjainak gazdagsága, az eltérések és árnyalatok iránti fogékonysága, amellyel finom jelenségeket észrevesz, magyaráz, és a bonyolultság figyelembevételével elhelyez rugalmas rendszerezésében. Minden kategorizálás csak utólagos, mesterséges csoportosítás és elkülönítés, hiszen az író nem valamely stilisztikai példatár alapján, hanem ösztönösen alkotja képeit, alakzatait, és ezek nem mindig egyeznek az elméleti rendszer mintáival. Éppen e bonyolultság készletti azonban néha Keményt egy-egy vitatható példájának némi túlmagyarázására és a hasonlatok osztályozásának talán már túlzott részletezésére.

A munka központjában a Krúdyra legjellemzőbb képtípus, a h a s o n l a t áll. Kemény sokoldalú (tartalmi, szerkezeti, nyelvi, lélektani, esztétikai, funkcióbeli) módszeres vizsgálattal szűri le leglényegesebb eredményét, azt, hogy Krúdy képei — az író lírai, erősen szubjektív alkotásának megfelelően — az önkifejezés eszközei; szerepük kevésbé a szemléletesség növelése, hanem elsősorban a hangulatteremtés, a lelkiállapot kivetítése. Hatásuk, művészi értékük — hogy a tanulmány egyik kitűnő megállapítását idézzem

párhuzamul: minden kép kölcsönhatás — író és olvasó együttműködéséből, asszociációk egyezéséből vagy ütközéséből fakad.

A szellemes, de Krúdyra nem egészen találó című zárófejezet („Képekbe menekülő élet”?) hangsúlyozza, hogy az író életművének és stílusának központi eleme a kép, amely elsősorban nem a valóság-, hanem az *ö n á b r á z o l á s* eszköze, a lélek tájait és hangulatait felidéző tükör. Látomásokat közvetít egy autonóm világról. Az impresszionizmus vagy az expresszionizmus hagyományos értelemben nem alkalmazható Krúdyra; sajátos ötvözetet alkotnak, amelyben Kemény megállapítása szerint szürrealista elemek is vannak (vö. Molnár Zoltán: *Nyr.* 100: 296). Ennek kifejtése és bemutatása további vizsgálat tárgya lehet majd, éppúgy, mint Krúdy realizmusa; a köztudattal és részben az értekezés eredményeivel ellentétben ugyanis Krúdyban egy nagy realista is rejlik: kora életének és társadalmának, főként a középosztályi és városi életformának legélesebb szemű megfigyelője; életműve e világnak valóságos enciklopédiája vagy múzeuma. Képpalkotásának ilyen szempontú elemzése is fontos feladat volna.

Kemény Gábor könyvének stilisztikaelméleti alapvetését, a használt fogalmak és műszók kritikai értelmezését voltaképp két külön, de összefüggő tanulmányában adja meg a szerző (A képszerűség nyelvi formáiról. *MNy.* 70: 325; Néhány elméleti és terminológiai kérdés a szóképek köréből. *MNy.* 71: 150). Ezeknek Krúdy képpalkotására vonatkozó — sűrített, némely részletében pedig kifejtett — eredményeit megkapjuk a könyvben is. Nem lett volna haszontalan mindezeknek egybekapcsolása, bár ez a terjedelem jelentős növekedését s főként a bevezető fejezet aránytalanságát okozta volna. Szervesen a könyvhöz tartozónak érezzük azonban Keménynek másik két tanulmányát (Képválasztás és kompozíció Krúdy prózájában. *Nyr.* 98: 160; Képsűrűség és kompozíció Krúdy prózájában. *Nyr.* 98: 306; a kettő együtt: *NyrFüz.* 11.); bennük a szerző elveinek és eredményeinek egy teljes Krúdy-mű, Az útitárs módszeres elemzésében való alkalmazását kísérhetjük nyomon.

Az értekezés fejlett, modern módszerének és kiérlelt eredményeinek elismerése mellett kiemeljük, hogy a fiatal kutató milyen alapos, sokoldalú és soknyelvű szakirodalmi tájékozódással írta első nagyobb munkáját, amelyen nem érzik a kezdő kéz bizonytalansága. Nemcsak szabatos és korszerű tudományos stílusban van megírva, hanem egyénisége is van írásának: találó megfogalmazások, sikerült műszók, kifejező jelzők és Krúdy-ihletésű képek, hasonlatok stílusosan színezik a tanulmányt. Az idegen nyelvű vagy a „modern” szemléletű szakirodalom hatása lehet az idegen szóknak talán túl gyakori használata.

Egészen véve: reméljük, hogy Kemény Gábor könyvének anyaggazdasága és filológiai érettsége ösztönöző példa lesz a Krúdy-irodalomra és a stilisztikai kutatásra egyaránt, de — árnyalatos, sokszor átmeneti fogalmakról lévén szó — alkalmas arra is, hogy vitákat sarjasszon mind elméleti vonatkozásban, mind a Krúdyra való alkalmazást illetően.

Kovalovszky Miklós

A. П. Журавлев: Фонетическое значение (A. P. Zsuravljov: Fonetikai jelentés) Leningrád, 1974. 160 lap

I. A. P. Zsuravljov a matematikai statisztika és a számítógép nyújtotta lehetőségek alapos kiaknázásával kísérel meg a fonetikai jelentés objektív igényű elemzését. A fonetikai jelentés — nálunk inkább hangszimbolika („Lautbedeutsamkeit”) néven ismert — problematikája már évszázadokkal ezelőtt felkeltette a költők és a filozófusok érdeklő-

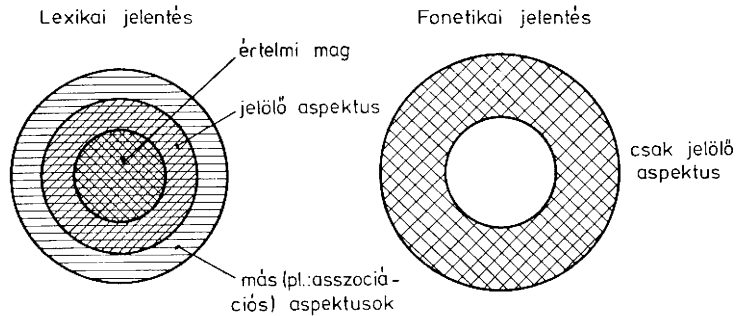
dését, napjainkig foglalkoztatja a nyelvészeket.¹ Fónagy Iván Pietro Bembo kardinálisra hivatkozik, aki már a XV. században „súlyos” és „könnyű”, „kemény” és „lágý” szavakkal jellemzi az emberi beszéd hangjait (Fónagy 1963. 3), Kronasser pedig Goethét idézi, aki így ír 1787-ben a hangok és a szójelentés viszonyával kapcsolatban: „Demzufolge suchen wir in den Sprachen die Worte auf, die am glücklichsten getroffen, bald hats die eine, bald die andre; dann verändern wir die Worte, bis sie uns recht dünken, machen neue usw. Ja wenn wir recht spielen wollen, machen wir Namen für Menschen, untersuchen ob diesem oder jenem sein Name gehöre u.a.” (Kronasser 160). Valóban, a hangszimbolika ma is valamiféle könnyedséget, játékoságot sugall, ez érezhető A. P. Zsuravljov tanulmányában is. Tanulmánya nemcsak a nyelvészek, hanem az irodalmárok, a stilisztika szakembereinek érdeklődésére is igényt tarthat.

2. A logikus felépítésű értekezés három fő részre tagolódik. A következtetések summázására a rövid összefoglalóban kerül sor. A függelékben a szerző — táblázatok formájában — közreadja azt a tényanyagot, melyre az egyes kérdések elemzésénél támaszkodik. Az első fejezetben áttekinti a hangszimbolika kutatásának történetét — ismertetésünkben ezzel a résszel nem foglalkozunk, hiszen a magyar szakirodalomban is elég gyakori az előzményekre való utalás (Fónagy 1963, 1966; Zolnai stb.) —, miközben kritikái megjegyzésekkel látja el a korábban kialakult véleményeket, különösen nagy figyelmet szentelve a nyelvi jel motiváltsága kérdésének. A második részben a fonetikai jelentés kísérleti méréseinek eredményeit foglalja össze, majd azt vizsgálja, milyen struktúrát alkot a fonetikai jelentés az orosz nyelvben. Kidolgozza a modellálás egyik lehetséges módszerét is. (Úgy véljük, a magyar nyelvre vonatkozó ilyen jellegű kutatások a gazdagnak tűnő előzmények ellenére sem lennének fölöslegesek.) A harmadik fejezetben a fonetikai jelentés funkcionálásával foglalkozik, különös figyelmet szentelve két kérdésnek: milyen szerepet játszik a hangszimbolika a költői alkotások nyelvi megformálásának területén, milyen viszony van a szójelentés fonetikai és lexikai aspektusai között. Különös figyelmet érdemel az az eljárás, ahogyan a szerző a hatalmas tényanyagot feldolgozza. A hangok, a hangszimbolika és a költészet kapcsolatának kérdéskörében végzett magyar kutatások és A. P. Zsuravljov eredményeinek egybeesése feltétlenül arra utal, hogy a nyelvekre általában jellemző, univerzális jelenséggel állunk szemben, és ezek a jelenségek objektív eszközökkel vizsgálhatók. A fonetikai és lexikai jelentés lehetséges kapcsolataira nálunk csak óvatosabb utalások történtek (pl.: Büky 18). A. P. Zsuravljov kétségkívül továbblép, bár ezen a területen neki is vannak kételyei.

3. Eddig a hangszimbolika és a fonetikai jelentés terminusok közé minden magyarázat nélkül egyenlőségjelet tettünk, holott a szinonimia nem teljesen magától értetődő, sőt a szerző okfejtése is támaszthat bizonyos kételyeket az olvasóban. Milyen megfontolás alapján használja ő ezt a kifejezést: *fonetikai jelentés*? Véleménye szerint a nyelvi jel

¹ A kérdés fontosabb irodalmából utalunk itt néhány munkára: Büky Béla: A fővárosi keresztnévadás hatóerői. MNyTK. 34. Budapest, 1961.; Fónagy Iván: A költői nyelv hangtanából. Budapest, 1959.; Fónagy Iván: A hang és szó hírértéke a költői nyelvben. 62 (1960.): 73—101; Fónagy Iván: A metafora a fonetikai műnyelvben. Budapest, 1963.; Fónagy Iván: Contribution to the physei — thesei debate. In: Omagiu Lui Alexandru Rosetti. Bucuresti, 1965.; Fónagy Iván: A beszéd kettős kódolása. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 4 (1966.): 69—76; Gáldi László: Nyelvkarakterológia és hangszimbolika. Budapest, 1940.; Kronasser, H.: Handbuch der Semasiologie. Heidelberg, 1952. (kül.: 160—167); Sieberer, A.: Primäre oder sekundäre Lautbedeutsamkeit. Anzeiger der Öster. Akad. Wiss. 84. 1948.; Suitbert Ertel: Psychophonetik. Göttingen, 1961.; Zolnai Béla: Nyelv és hangulat. Budapest, 1964.

jelentésének több típusa lehetséges. A beszédhangok szimbolikáját és a motiváció ennek megfelelő egyik típusát — azt az esetet, amikor a szavak hangalakjának szimbolikus tartalmi aspektusát megfeleltetjük érzelmi jelentésével — tekinthetjük a fonetikai szintű nyelvi forma tartalmi oldalának és nevezhetjük fonetikai jelentésnek (vö.: 15). „Ha a nyelvi forma tartalmi oldalát úgy értelmezzük, mint szimbolikus jelentést, akkor megvan annak is a lehetősége, hogy a beszéd hangjainak szimbolikáját a fonetikai forma jelentésének, vagyis fonetikai jelentésnek fogjuk fel” — írja később (31), és ez, mint a nyelvtani jelentés lényegileg különbözik a lexikaitól. Ezt a különbséget talán akkor érzékeltehetjük a legjobban, ha bemutatjuk az általa készített ábrát (32):

A fentebb jelzett kételyek pedig két szempontból jelentkeznek: 1. Beszélhetünk-e jelentésről abban az esetben, ha két alapvető összetevője közül — jelölt és jelölő — csak az egyik van meg? 2. A jelölő aspektus valójában nem asszociációs aspektus-e, hiszen mint röviddel később kiderül, lényegét csak sok-sok beszélő megkérdezésével tárhatjuk fel; márpedig minden megkérdezett, aki azt a feladatot kapja, hogy egy adott hanghoz egy adott tulajdonságot (jó — rossz; férfias — nőies; stb.) kapcsoljon, feltétlenül asszociál, tehát nem látszik bizonyítotttnak, hogy az összegezés valóban jelölő aspektus lesz. Ilyen meggondolás után térünk át a szerző által végzett kísérletek lényegének ismertetésére.

4. A felmérések elvégzése előtt tisztázni kell, mi hordozza a fonetikai jelentést, mi a hangszimbolika alapja: a hang, a fonéma vagy az írott kép? A. P. Zsuravljov szerint a hang és az írott kép együttes hatását (звукoфонeма) kell vizsgálni, ennek ellenére úgy tűnik, hogy felméréseinél inkább az írott anyag dominált. Úgy véljük, a hangzó vonatkozások részletesebb elemzésére is sort kellett volna keríteni. A mérés elvégzéséhez a szerző az S. S. Stevenson és E. Galanter által kidolgozott skálát használta egy kis módosítással. Végző formájában ez azt jelenti, hogy pl. ha a jó — rossz tulajdonságpárt kell kapcsolni az egyes hangokhoz, az értékelés úgy történik, hogy a „nagyon jó” jellemzőt 1-es számjeggyel, a „jó”-t 2-essel, a „közböcs”-t 3-ossal, a „rossz”-at 4-essel, a „nagyon rossz” jellemzőt pedig 5-össel jelezzük. A. P. Zsuravljov 25 tulajdonságpár esetében végezte el a felmérést egyenként 2–300 személlyel. A kapott adatok alkalmasak voltak arra, hogy matematikai-statisztikai módszerekkel feldolgozhatóak legyenek. Ezt a leggyakrabban alkalmazott eljárásokkal végezte. Első lépésként minden hangra megállapította a minősítések előfordulási darabszámát. Ebből — a skálát lineárisnak tételezve — számtani középértéket számított. A statisztikából ismert szórás- és korrelációs számítások az adatok megbízhatóságát voltak hivatva bizonyítani. A feldolgozás ilyen jellegű táblázatot eredményezett:

Sor szám	Jell. tul.	Hangok								
		r	sz	a	d'	zs	j	r'	s	
1.	jó — rossz	2,9	3,6	1,5	2,8	3,7	2,9	2,6	4,0	
2.	nagy — kicsi	2,1	3,5	1,8	3,9	2,4	3,8	3,4	3,2	
5.	világos — sötét	3,0	2,5	2,2	2,2	3,8	2,6	2,9	4,3	
8.	erős — gyenge	1,9	3,1	2,6	3,2	2,5	3,2	3,0	3,4	

Csupán érdekességként hadd álljon itt a táblázat néhány adata. A felmérés tanúsága szerint a legférfiasabb orosz hang az *r*, a legnőiesebb a *ʝ* betűnek megfelelő *ju* hangkapcsolat, a legbékésebb az *l'*, a legfélelmetesebb az *f*, nagyon sötétnek minősültek az *s*, *p*, *ch*, *f*, nagyon világosaknak a *ja*, *je*, *l'*, *i* hangok, hangkapcsolatok. Mozgékonyságot sugall az *r*, *r'*, és a *k*, *g*, mozdulatlanyságot az *m* és az *u*. A. P. Zsuravljov óvatosan bár, de megpróbálkozik a színasszociációk megállapításával is. Az orosz nyelv magánhangzói közül az *a*-t legtöbben pirosnak látják, az *i*-t kéknek, az *o*-t pedig fehérnek. Nem elégszik meg azzal, hogy a felméréseket csak orosz anyanyelvűekkel végezze el. Lengyel, bolgár, litván, moldvai, német és vietnami csoportokkal is dolgozik, és a kapott eredmények alapján állapítja meg, hogy „a fonetikai jelentés... univerzális, mivel a beszédhangok akusztikai és artikulációs jellemzői határozzák meg, ugyanakkor specifikus minden nyelvre, mivel hat rá a beszéd szerkezete, valamint a fonetika és a szemantika fejlődésének specifikus törvényszerűségei” (88).

5. A kapott eredmények alapján kerül sor az orosz hangok fonetikai jelentésének modellálására. Ennek illusztrálására bemutatjuk a magánhangzók szimbolikájának modelljét a „jó” — „rossz” tulajdonsághoz kapcsolódóan:

A csoport száma	A hangok csoportja	Az értékelés	
		jó (+) rossz (-)	magas (+) mély (-)
1	i; ju; ja	+	+
2	je; jo	+	/
3	o; a; e	+	-
4	u	/	-
5	ы	-	-

A modellálást a 25 tulajdonságpár felállításával mind a magánhangzókat, mind pedig a mássalhangzókat illetően elvégzi, ami lehetővé teszi a hangszimbolika funkcionálásának vizsgálatát.

6. A hangszimbolikának a költészetben játszott szerepét illetően már korábban is történtek figyelemre méltó felmérések. Hadd utaljunk itt közvetve angol tapasztalatokra. „M. M. Macdermott angol versek hangstatisztikai vizsgálataiban azt tapasztalta, hogy a „sötét” magánhangzók gyakoribbak a mélységet, rejtett tárgyakat, sötét színeket, misztikus homályt, lassú, nehézkes mozgást, gyűlöletet, harcot ábrázoló sorokban” (Zolnai 21). A. P. Zsuravljov tulajdonképpen azt akarja bizonyítani, amit az általa idézett Jaku-

binszkij így fogalmaz meg: „... azok az érzelmek, amelyeket a hangok keltenek, nem lehetnek ellentétben a költemény »tartalma« által kiváltott érzelmekkel és viszont, ha pedig ez igaz, akkor a költemény »tartalma« és hanganyaga érzelmi függőségben van egymással” (98). Kutatásait Fónagy Iván nyomdokain haladva végzi, akinek Romániában megjelent tanulmányára hivatkozik (Fónagy 1965.), eredményeik is messzemenő egyezéseket mutatnak. Amint a magyar költők verseinek „tartalmi” és „fonetikai” hangulata között bizonyos összhang mutatható ki, ugyanez tapasztalható a XIX–XX. század orosz költőinek alkotásaival kapcsolatban is.

7. Nem ennyire egyértelműen fogadhatók el a szavak lexikai jelentése és fonetikai hangulata közötti összhangra vonatkozó fejtegetései, bár kétségtelenül sok érdekes, meglepő példát hoz a bizonyításra. Hogy csak kettőt idézzünk:

бежа ('mókus'): gyors, könnyed, veszélytelen, világos, mozgékony

б чк ('bika'): nagy, durva, férfias, sötét, erős, hangos, hatalmas

Ezek a tulajdonságok végső soron nem az adott állatok jellemzői, hanem orosz nevük fonetikai hangulatának összegezése! Van persze ellenpélda is:

женух ('vőlegény'): sötét, visszataszító, borzalmas, rossz

Valószínűnek látszik, hogy a sokszor megdöbbentő egyezések ellenére a szókincs határtalanul nagy száma olyan mennyiségű kivételt produkál, ami már aligha tekinthető szabályt erősítőnek. A lexikai jelentés és a hangszimbolika talán szerencsésebben egyeztethető pl. a keresztnevek esetében, amire A. P. Zsuravljovnál is, de a magyar szakirodalomban is találhatunk utalást (Büky 7), vagy a kérdés nyelvtörténeti összefüggésekben való vizsgálata tűnik járható útnak.

7. Összefoglaló értékelést nehéz mondani egy 160 oldalas tanulmányról. Azt azonban megállapíthatjuk, hogy a szerző a fonetika és a szemantika kapcsolatának, a nyelvi jel motívaltsága kérdésének, a nyelv különböző szintjeinek kölcsönhatását és a nyelv fejlődésében játszott szerepüket vizsgálva értékeset és hasznosat alkotott, mert a feltárt konkrétumok mellett igen hatásosan érzékelteti és bizonyítja a nyelv életében lejátszódó dialektikus folyamatokat. A könyv bizonyára felkelti a magyar olvasók érdeklődését is, és buzdítólag hat az ilyen irányú kutatómunka fejlődésére.

T. Molnár István—Székely Gábor

Szende Tamás: A beszéd folyamat alaptényezői. Budapest, 1976. Akadémiai Kiadó, 197 lap

Szende Tamás kötete a beszéd és elsősorban a magyar beszédjelenségek korszerű, viszonylagosan teljes áttekintése, amely Laziczus (1944), Bárczi (1951), majd Papp István (1959), illetőleg az akadémiai nyelvtan hangtan fejezete (1962) után s azokhoz képest több tekintetben újít. Elsősorban abban, hogy a beszéd kutatást önálló tudományos diszciplínaként értelmezi, valamint hogy a fogalmi elemzésben és a jelenségek rendszerezésében több tudományág ismerveit együttesen alkalmazza.

A munka váza röviden: általános bevezetés — a beszéd mibenléte és tudományos megközelítései — az egyes elemi beszédjelenségek („alaptényezőik”) hangtani elemzése és rendszerezése — az összetett beszédjelenségek (a beszéd folyamat szerkezete, „szerveződési mintái”) és jellemzőik — a beszédnorma elméleti kérdései. A bevezetésben a kérdés nyelvtudományi háttéréről kapunk képet. Ezután a munka a beszédet közelebbről és több oldalról mutatja be: fonetikai jelenségként, az egyén lelki folyamatainak része-

ként, a társadalom életfolyamatainak hordozójaként, a nyelvi megnyilatkozásmódok sajátos eseteként, végül információtovábbító láncként (A beszéd-folyamat mibenléte).

A tisztázatlan vagy nem kielégítő megoldással lezárt kérdések megválaszolása végett a magyar beszédjelenségek magyarázatához a szerző olyan kulcsfogalmat rögzít, amelyet azután minden egyes jelenség fonológiai megítéléséhez, elhelyezéséhez iránytűként használ. Ez a nyelvi érvény. Nyelvi érvényen a nyelvi szerepet, tehát a nyelvi rendszerben kimutatható megkülönböztető értéket és az alkalmaztatás gyakoriságát, vagyis a nyelvi funkciónak a „hatásfokát” kell érteni. Ha ezt ismérvként alkalmazzuk például a magyar fonémaállomány meghatározásában, akkor az elhangzó beszédből kihullanak azok a hangjelenségek, amelyek pusztán változatok, de mindaz fennakad a szűrőn, aminek jelentésmegkülönböztető szerepe van, vagyis minden fonéma, még ha egyetlen szópárban van is ilyen funkciója. A végeredmény az, hogy önálló fonémák lesznek az /a/, a (hosszú) /a:/, a (szintén hosszú) /ɛ:/, hiszen az *e* mutatónévmás és az *E* betűnév esetében a rövid/hosszú különbség eltérő jelentéseket hoz létre; de ugyanígy önálló fonéma státusát kapják a hosszú mássalhangzók (vö. *megy*—*meggy*, *ép*—*épp*, *tolat*—*tollat* stb.). A szerző külön fejezetben hártja el azokat az ellenérveket, amelyek eddig gátat emeltek fonéma-rendszerünk ilyen értelmű, teljes leírása elé.

A nyelv fonológiai rendszerének leírásához a több elemet átfogó, „szegmentumok” csoportjaival kapcsolatos tényezők, a szupraszegmentális jelenségek is hozzátartoznak. Ezek az időtartam, a hangerő és a hanglejtés, és ide sorolódnak a szünet, a szótagokat értelemmegkülönböztetés végett elválasztó határjelzés, valamint egyes „mellékjelenségek” (suttogás, palatalizálás, alkalmi orrhangú ejtés stb.).

Lássuk a fejezet újdonságait! Ami az időtartamot illeti, Szende Tamás kimutatja, hogy a rövid és a hosszú magánhangzók különbségét csak mellékesen biztosítja az időtartam, és sokkal inkább a feszítettebb, illetőleg a lazább ejtés eltérése hozza létre. Az ingadozásról eddig is tudtunk, de a fonetikai jelenségből a fonológiai következményt itt látjuk először nyíltan megfogalmazva. A hanglejtésformák rendszerezése közben új típusra bukkanunk; ez a folyamatosan emelkedő (helyesebben talán: szólamvégen emelkedő, tehát például: *És erre az anyósod?*). Lényegesebb ennél az intenzitás fejezetében megfogalmazott hangsúlyszabály, amely szerint fonetikai értelemben nincs külön a szóhoz köthető hangsúly, amely a magyarban — a közhiedelemmel ellentétben — nem a szó első szótagjára esik, hanem „a legalább egy szótagnyi önálló morféma első szótagjára”. Ez azt jelenti, hogy több és a többedik szótag is lehet hangsúlyos, ha a szöveg logikai szerkezete ezt így kívánja (*Nem az iskolában, hanem az iskolába*). A jelenségről persze tudtunk, de — hibásan — úgy, mint „hangsúlyeltolódásról” vagy sajátos változatról, amelyre külön szabály vonatkozik. Ez a definíció a hangsúly valóságúbb megközelítését tartalmazza.

Nagy terjedelemben tárgyalja a szerző a szünetet. Itt egy korábbi tanulmány főbb következtetéseinek összegzéséről van szó. Ezek közül kiemelkedik a szünet időtartama és a szöveg „nyelvi integráltságának”, azaz a szünet által elválasztott elemek grammatikai együvé tartozásának szorossága között felismert összefüggés. Új emellett a szótaghatár-jelzés külön fonológiai egységként való feltüntetése (vö. *vendéglőbe*—*vendég lő be*). A munka a közlési folyamat részeként foglalkozik a mozgáselemekkel (mimika, gesztus, a testtartás néhány változata stb.).

Külön részben találjuk a beszéd összetett egységeit. Ezek is alaptényezők, de nem elemszerűek. A beszéd-folyamatban ugyanis az egységek sajátos szerkezetben állnak össze. Ez — a modern zene műszavával — szeriális, „sor” szerkezet, amelyben minden alkotórész a jelenlevő összes többinek a függvényében alakul ki. A szerkezet alapegységei az úgynevezett szerveződési minták, vagyis a szótag, a szó és a frázis. A szerző ezeknek a használati jellemzőit is megadja egy korábbi munkájából vett néhány adattal.

Az utolsó nagyobb fejezet tárgya a beszédnorma, annak elsősorban elméleti kérdései. Mi is a norma — hangzik a kérdés. A válasz röviden ez: fiziológiailag, társadalmilag meghatározott nyelvhasználati lehetőségeink és az alkalmazott nyelvi rendszertények összeegyeztetése.

Ismertetésünket szeretnénk azzal zárni, amivel kezdtük. Szende Tamás könyve az eddigieknél távolabbra tekintő és mélyebbre hatoló áttekintés a beszédéről. Összefoglal, egyszersmind jelentős új eredményeket közöl. Úgy is mondhatnánk, hogy ez ma a beszéttudomány jelene. Ha hiányolunk belőle valamit, akkor ez legfőljebb a beszédjelenségek bővebb szemléltetése.

Sallai János

Hajdú Mihály—Kázmér Miklós: Magyar nyelvjárási olvasókönyv. Budapest 1974. Tankönyvkiadó. 293 lap

A magyar nyelvjárások oktatása az egyetemi magyar szakos tanárképzés igen fontos része. A tantárgy egyik feladata a nyelvtörténeti tananyag szinkrón vetületének bemutatása, amennyiben a mai nyelvjárásokból, azt lehet mondani, szinte kiolvasható az egész magyar nyelvtörténet. Emellett ki kell alakítani a hallgatókban a helyes nyelvjárási szemléletet. Szükséges, hogy világosan lássák a nyelvjárások és az irodalmi, illetőleg köznyelv viszonyát, hogy a nyelvjárásiasságból adódó nyelvhelyességi hibákat és vétségeket helyesen ítéljék meg. Emellett ezeken az órákon — a rendszeresen megszervezett nyelvjárásgyűjtő utakkal összekapcsolva — folyik a nyelvjárás kutatásba való bevezetés is. Mindezek megvalósítása eddig nem csekély nehézséget jelentett. A tankönyv (Kálmán Béla Nyelvjárásaink c. munkája) — témája és terjedelme folytán — a nyelvjárások iránt kevésbé érdeklődő hallgató számára nehezen tanulható. Ezen az egyes nyelvjárás-típusok ismertetését követő rövid bemutató szöveg sem tud változtatni, az egy-egy nyelvjárástípuson belüli tarka képet nem érzékeltetheti. Különösen az esti és levelező tagozatok hallgatóit segíti az olvasókönyv. A nappali tagozaton ugyanis a nyelvjárási órákon nyílik mód a tananyag szemléletessé tételére, az esti és levelező tagozatosoknak viszont a tananyagot csaknem teljes egészében egyéni munkával kell feldolgozniuk.

A nyelvjárásoknak eredeti szövegekben való bemutatása nyújtja a legmaradandóbb élményt. Ez a már publikált szövegek, magnetofonfelvételek meghallgatása, vagy a kettő összekapcsolása révén valósítható meg. Az eddig publikált, korszerű lejegyzéssel készült szövegek mennyiségileg is és a területi eloszlás szempontjából is elégtelennek bizonyultak. Ezen a — tudományos szempontból sem áldásos — állapoton kívánt segíteni Hajdú Mihály és Kázmér Miklós szöveggyűjteménye.

A szerzők a könyv bevezetőjében ismertetik munkájuk előzményeit. Ebből a témában kevésbé jártas olvasó számára is világossá válik, hogy egy ilyen, a korszerű dialektológiai szempontokat szem előtt tartó gyűjteményre milyen nagy szükség volt: Simonyi hasonló gyűjteménye (NyF. 4. sz.) 1903-ban jelent meg (a Magyar Nyelvőr népszerű szövegközléseiből ad bő válogatást), napjainkra már elavult; Vő István közelmúltban megjelent gyűjteménye (Magyar nyelvjárási szövegek. Kolozsvár, 1970.) pedig céljának megfelelően elsősorban az erdélyi magyar nyelvjárásokat mutatja be.

Hajdú Mihály és Kázmér Miklós szöveggyűjteménye az egész magyar nyelvterületet átfogja. 86 községből arányos területi elosztásban viszonylag azonos terjedelmű szövegeket közölnek. Tekintettel arra, hogy valamennyi magyar nyelvjárás bemutatását fontosnak tartották, érdemes némi összevetést tennünk a Magyar Nyelvjárások Atlaszával. A modern magyar dialektológia kiemelkedő vállalkozása több tekintetben is példa-

kép volt az olvasókönyv szerzői számára. Innen vették az (egyébként is már általánossá vált) hangjelölési gyakorlatot, valamint a szövegek közlési sorrendjének mechanikus módját.

A Nyatl. gyűjtései összesen 395 kutatóponton folytak, de a teljes anyagot ennek csak egy részén, 234 településen kérdezték ki. Összevetve ezt azzal, hogy a szöveggyűjteményben 86 községből van anyag, az derül ki, hogy a Nyatl. minden negyedik, illetőleg harmadik kutatópontjáról van szövegük. Ez igen jó arány! (Természetesen ez nem azt jelenti, hogy minden esetben azonosak a kutatópontok a két munkában.) Külön érénye a szöveggyűjteménynek, hogy a Nyatl. viszonylag szegényes erdélyi anyagával szemben (22 romániai kutatóponton gyűjtöttek), az olvasókönyvben 16 községből van szöveg!

Az olvasókönyv anyaga egyrészt már korábban publikált szövegek átvételéből áll, mintegy felét azonban a szerzők a gyűjtemény számára maguk jegyezték le. Ez két problémát vet fel: a szövegek egyidejűségének a kérdését és az egységes hangjelölést.

A szövegek zöme az 1960-as években került magnetofonszalagra, néhányat már a 70-es években vettek fel, három-négy az 50-es évek második feléből való. Ez a nem egészen húsz év, amit tehát a szövegek időben felölelnek, nem sérti a szinkronia elvét. Mindössze öt szöveg felvételét kifogásolhatjuk ebből a szempontból. Ezek: a 3. (Felsőőr 1939-ből), a 20. (Szentgál 1941-ből), az 51. (Békés 1943-ből), a 47. (Kisújszállás 1945-ből), valamint a 28. (Egyházaskozár 1947-ből). A legutolsó kivételével az a kifogás is felmerülhet a vitatott szövegekkel szemben, hogy korszerű hangrögzítőeszköz hiányában gyorsírással feljegyzések utólagos áttételei fonetikus hangjelölésre. Azt is meg kell azonban említeni, hogy ezek kihagyása pótolhatatlan hiányt jelentene a kötetben (például nem tudták volna a burgenlandi magyar nyelvjárás szigetét képviseltetni), számuk pedig csekély, a teljes anyag 5,8%-a.

Néhány problémát a szövegjegyzés és általában a szövegek közlési is felvet.

A szerzők a maguk által lejegyzett szövegekben a Nyatl. hangjelölési gyakorlatát vették át, ezt a könyv elején táblázatban is összefoglalták. Ettől csak a *rongy*, *konty*-féle jelölésében tértek el (náluk: *ronygy*, *konyty* szb.). Lejegyzésük ezzel következetesebbé vált, ezért a változtatás csak helyeselhető.

A beszédszünetek jelölésében már ők sem jártak el egységesen. Kázmér Miklós minden szünetet, Hajdú Mihály csak azokat jelölte, amelyeknek mondatfonetikai szempontból funkciójuk van. Ez az egyébként nem szerencsés (bár — miként ők maguk is utalnak rá a 13. lapon — szövegkiadásunk gyakorlatát tükröző) megoldás a kiadványnak mint egyetemi segédkönyvnek a szempontjából kevésbé lényeges. Tudományos szempontból viszont a kötet alapján tanulmányozható, hogy az egységes egyezményes hangjelölés számára melyik eljárás a jobb. Mivel a nyelvi valóságot a valamennyi szünetet jelző eljárás tükrözi pontosabban, mi ezt látjuk helyesebbnek.

Az átvett szövegek egy részének lejegyzési gyakorlata eltér a kötetben általánostól. Ez főleg az erdélyi szövegekre vonatkozik, amelyeknek lejegyzői jobban ragaszkodnak az ún. Csúry-iskola hangjelölési hagyományaihoz. Ezek a jelek jelenlegi formájukban is egyértelműek. Tekintettel arra, hogy más nyelvészeti diszciplínákhoz hasonlóan a dialektológiában is hagyomány a lejegyzett adatok betűhű formában való átvétele, mint ezt a készülő Új Magyar Tájszótár gyakorlata is példázza, a változatlan formában való közlés csak helyeselni tudjuk.

Igen helyeselhető törekvése volt a szerzőknek, hogy a kötet használói számára esetleg ismeretlen tájszavak jelentését szögletes zárójelben azonnal megmagyarázzák. Kár, hogy ez nem vált következetes gyakorlatukká. Ez különösen akkor tűnik fel, ha az olvasó az egyik szövegben például ott találja a magyarázatot a *há* [= hát], *akarítok* [= akarjátok] stb. szavak mellett (62. szöveg), holott ez a szöveggörnyezetből világosan kiderül. Az *akarítok* típus esetében az értelmezést talán a könyv használójának nyelvtörténeti/nyelvjárási ismereteire is rá lehetne bízni. Ugyanakkor a 85. szövegben például

nemcsak a *sérik* igét nem tartották szükségesnek megmagyarázni, hanem az „Ő nice mitől tēgyēn áról *gye lok.*” mondat kiemelt részét sem.

A kötet tematikailag igen gazdag. A hagyományos, néprajzi vonatkozású szövegek (aratás, disznóölés, lakodalom, szövés-fonás, kenyérsütés stb.) mellett anekdotaszerű történetek, egyéni élmények előadásai stb. is találhatóak benne. Ezek alapján egy-egy szövegtípuson belül összehasonlító jellegű tanulmányok megírására is lehetőség nyílik.

A kötethez eredetileg hanglemez- vagy hangszalag-mellékletet is terveztek — miként erre a Bevezetés (8) utal. Kár, hogy erről le kellett mondaniuk, mert a kötet oktatási és tudományos felhasználhatóságát a „hangzós anyag” sokszorosán megnövelné. Célszerű lenne meggondolni, hogy egy későbbi kiadás során legalábbis a példányok egy részét ilyen melléklettel ellátva adják ki. Megérné a többletköltséget!

A könyv jelenlegi formájában is igen hasznos segédeszköze lesz a nyelvjárástan egyetemi oktatásának. Anyagát a kutatók és a magyar szakos tanárok is jól tudják hasznosítani.

Zelliger Erzsébet

A Nyelvőr postája

Csigapergető. K. G. — Szabó Károly levelére válaszolva — a *mézpergetés* szóval, illetve a *perget* igével és származékaival mint a méhészet szakszavaival foglalkozik (Nyr. 99: 506—7). Ezzel kapcsolatban említtem, hogy a *perget* ige és a főnevesült *pergető* igenév a Hajdúságban a konyhamesterségnek is szakszava úgy, hogy a *csiga* fn.-vel alkot tárgyas szerkezetet vagy tárgyas összetételt: *csigát pergetni, csigapergetni, csigapergető*.

A lakodalmi vacsora hagyományos étele, mondhatjuk első és fő fogása *csigaleves* tyúkhússal. A lakodalmi csigalevesbe a csigatésztát a hívogatás után: a lakodalmat megelőző vasárnap estéjén a *csigapergetőben pergetik* (készítik).

A lakodalomba meghívott családok asszonyai, serdülő és felnőtt leányai a lakodalmas háznál *csigapergetni* összejönnek, és hozzák magukkal a hozzávaló lisztet és tojást. Egyik szobában — inkább az asszonyok — gyúrnák, nyújtják és kockára (kb. 2 × 2 cm-es négyzetlapocskákra) vagdalják a tésztát, a másik szobában pedig a fehér abrosszal leterített hosszú asztalnál főként leányok bordán orsó segítségével csigatésztává sodorják a kis lapokat.

A *csigapergető* a lakodalmi előkészületek első és egyik igen jelentős fejezete, mondhatnánk ünnepélyes bevezetője. *Holnap csigapergetőbe megyünk, Az este csigapergetőben voltunk* mondatok egyértelműen azt jelentik, hogy az illetők a következő szombaton ugyanott lakodalomban lesznek.

A meghívott családok legényei is elmennek a későbbi órákban a *csigapergetőbe*, s a lányokkal, asszonyokkal együtt nótázva teszik hangulatossá a csigacsinálást. A vőfi (vőfély) vagy a vőlegény muzsikásról is gondoskodik, persze nem egész bandáról, legfeljebb egy hegedűsről meg egy kontrásról, jelezvén ezzel, hogy azért a *csigapergető* még nem lakodalom.

A *csigapergetést* este 5—6 óra tájban megkezdik, s 9—10 órára be is fejezik. Ekkorra a nem szabályos, tört, és szélső lapocskákból, tésztamorzsákból a *pergetőknek* „pergelt itelt” főznek. Persze közben is járja a kínálgatás.

Hogy a csiga *ki ne bomoljék*, meg is tapossák, vagyis pár óraütésnyi-táncgal fejezik be a *csigapergetőt*. Hogy nemcsak munka, hanem jó mulatság is a *csigapergető*, ilyenféle mondások a bizonyosága: *Takarosat mulattunk a csigapergetőben. Ez a csigapergető felért egy kislakodalommal*.

Miért nevezik a lakodalmi csigacsinálást *csigapergetőnek*?

Az ÉrtSz. a *perget* igének két olyan magyarázatát is adja, amellyel a kérdésre válaszolhatunk. „1. ts. ~ vmit: előidézi, okozza, engedi, hogy valamely szemcsés anyag peregjen. *Pergeti a búzát a zsákból*.” A kész csiga is félig-meddig szemcsésnek tekinthető. Mert csak lisztből és tojásból készül víz hozzáadása nélkül, igen gyorsan, már a készítés folyamán annyira megszárad, hogy az orsóról lepeccentve *perdül*. Amikor pedig a kész csigát kosárba vagy szitabélbe töltik, és végleges szárításra eltergetik, valósággal *pereg*. „3. ts (hangf.) Gyorsan forgat, pörget, *Pergeti az orsót*.” A csigacsináló (eszköz) két

részből áll, egyik a borda, másik az orsó. A bordára helyezett kis tésztalapocskát a jobb kézben tartott orsó hegyén a bal kéz mutató vagy középső ujjá hegyével kissé a bordához szorítva gyorsan megforgatják, és így formálják csigává. A SzamSz. is szól a levesbe való csigáról: „orsó hegyén borda segítségével idomított tészta.”

Tehát csigacsináláskor az orsót is *pergetni* kell, s a kész csiga is *pereg*, ha okozzák, hogy peregjen.

Máskor is, főként sátoros ünnepekre az ünnepi tyúk- vagy orjaleveshez szintén készítenek csigát, ezt azonban csak családi körben, esetleg kisebb rokoni vagy baráti segítséggel *csinálják*. Nem is nevezik *csigapergetőnek*, legfeljebb tréfásan. Ez csak *csigacsinálás*. *Csináltunk karácsonyra pár levél csigát. Csináltunk egy kis csigát az orjalevesbe.*

A *csigapergető* mindig a lakodalomhoz kapcsolódik. A lakodalmi csigát *pergetik*, a nem lakodalmit *csinálják*.

Szótárirodalmunkban nem találkoztam a *csigapergető*, *pergető*, *csigát perget* kifejezésekkel. Az ÚMTSz. gyűjtésébe nem volt alkalmam betekinteni. Ott bizonyosan megtalál-nánk.*

É. Kiss Sándor

Mosattat. Nyelvtanórán azt kérdezte tőlem az egyik tanítványom, hogy helyes-e a *mosattat* ige, pl. ebben a mondatban: *A patyolatban mosattatja a ruhát.* A hallgatók többsége helyesnek vélte ezt a szót, mondván, hogy ők maguk is használják, másoktól is hallották. Jőmagam még így soha nem hallottam, ezért is helytelenítettem, no és természetesen azért, mert fölöslegesnek tartottam a műveltető képző kétszeri alkalmazását. Az óra után egy gyors körkérdezés után kitűnt, hogy kollégáim is ismerik a kérdéses szót, sőt némelyikük nem is érezte helytelennek. Volt, aki már *irattat* igét is hallott, pl. *Az igazgató megirattatja a tanárral a dolgozatot.* Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a pesti köznyelv újabb vadhajtasával állunk szemben, mellyel foglalkoznunk kell.

Vajon mi az oka annak, hogy egyesek nyelvérzéke nem érzi helytelennek ezt az igealakot? Mindenképpen analógiás jelenséggel van dolgunk. 1. Arra is gondolhatunk, hogy az igénytelenebb nyelvhasználatban gyakran kettőződik a *t*, pl. *kelltetett, eztet, kombinétot*, sőt már *banántot* alakulatot is hallottam. Ez csak mechanikus magyarázat, de számításba jöhet. 2. Vannak olyan igéink, melyek alakilag műveltetők, a MMNyR. tökéletlen műveltető igéknek nevezi őket (1: 204), jelentésüket tekintve azonban cselekvők, pontosabban: „... az alany előidézi, okozza, eszközlí, hogy vkinek vagy vminek az állapotbeli változása folyamatba lépjen (folyamatban legyen): *foszlat, oszlat, érlel, ...*” Szerintem lényegében ide tartozik az *ítat, etet, fürdet* is. Mivel ezek az igék jelentésüket tekintve cselekvők, továbbképezhetünk belőlük műveltető igéket, pl. *fürdettet*, mondatba foglalva: *Megfürdetem a gyereket*, de: *Mással fürdettetem meg a gyereket.* (A *fürdet*-re kolléganóm, Pozsgay Imréné hívta fel figyelmemet.) Valószínűleg ezeknek az igéknek a hatására alakult ki a *mosattat*, de míg ott indokolt a kétszeres képzés, itt felesleges, mivel a *mosat* már eleve műveltető ige mind alakját, mind jelentését tekintve. 3. Még egy körülmény jöhet számításba, amely ugyan nem magyarázza meg a *mosattat* kialakulását, de

* Az ÚMTsz. anyagában a *csigapergető*-re két, Hajdúhadházi származó adat található. Vannak viszont a csigapergetést követő táncmulatságra utaló adatok Balmazújvárosról (*a csigát betapossák, letapossák a csiga farkát*), illetőleg Földesről (*csigataposás, csigavégtaposás*) és Hajdúszovátról (csak az előbbi). — Az ÚMTsz. adatai nem egészen igazolják azt a jelentéskülönbséget, amelyről a szerző a csigapergető és a csigacsinálás kapcsán saját anyagára támaszkodva szól. Sajóközán és Kisújszálláson feljegyzett adatokban az utóbbi is ezt az értelmezést kapta: ’az eljegyzés, illetőleg a lakodalom előtt közösen végzett tésztakészítés’. S ugyanilyen jelentésben jegyezték föl Hosszúpályiban a *csigacsináló* főnevet is. (A szerk.)

terjedését elősegíti. Vannak hangutánzó, -g képzős igetökből alakult műveltető igéink: *csattogtat*, *pattoztat*, *kopogtat*. „A nyelvérzék ezekben a műveltető igealakokban valami fokozott gyakorító jelleget érez, s ezért gyakran fölöslegesen használjuk őket az egyszerű gyakorító alak helyett” (Kovalovszky Miklós: Magyar nyelvhelyesség. Tankönyvkiadó, 1969. 170. MMNy. 1. 356). Véleményem szerint a -g képzős igető miatt véli a nyelvérzék ezeket az igéket gyakorítóknak, ehhez a műveltető képzőnek semmi köze. Arról van itten szó, hogy a cselekvést végző logikai alany nem személy, hanem tárgy: ostor, kopogtató. Ezt nem érzi szerintem a mai nyelvérzék (talán azért is, mert nem használjuk ezeket a tárgyakat); pl. a *köhögtet* igét sem érezték tanítványaim műveltetőnek. Tehát nem érzik a kopog — *kopogtat* párban a cselekvés — műveltetés oppozíciót. Így a *mosat* esetében sem érezhetik a műveltetést, ha nem személyről van szó, ezért megtoldják még egy képzővel.

A. Jászó Anna

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Ögyít. Gilicze László ref. lelkész — 6600 Szentés, Jókai u. 71. — a címül írt szó hovatarozása, jelentése és elterjedtsége felől érdeklődik.

Az *ögyít* tájszót jól ismerjük, különböző tájszótárak Szentés, Kecskemét, Szeged vidékéről s a palócságból közölnek ilyen *ö-ző* adatokat 'kever, vegyít; mischen, hinein-mischen' jelentéssel. Tulajdonképpen az irodalmi és köznyelvi *elegyít* tájnyelvi változata. A XV. század óta vannak rá írásos adatok *ö(ö-)*-s és *e-s* változatokban: *elegeitec* (elegyíték, 1416/1450.), *ölgicz* (ölgyíts, 1568.), *olegyeti*, *ölgytic* (1577—80.), *ölgyelítette* (1613.), *ögyelit* (1640.), *elgyit* (1669.), *egyvelítteni* (1692.), *Ögyitem* (1786.) *Ögyvelítteni*, *ögyit* (1792.) stb., ahogy különböző nyelvemlékekből, régi művekből idézi a legújabb etimológiai szótár (A magyar nyelv történeti — etimológiai szótára 1: 1967).

Az *elegyít*, *elegyedik*, *elegyül*, *elegy* szócsalád eredetéről, sajnos semmi bizonyosat nem mondhatunk. Többen megpróbálták kideríteni. Némelyek finnugor eredetűnek tartják s megkísérelték különböző rokon nyelvi (vogul, osztják stb.) alakokkal egyeztetni. Mások belső magyar fejleménynek vélik, s az *egy* számnévből eredeztetik, véleményük szerint az *egy*-ből -l határozóraggal *egyel* lett, majd hangátvetéssel *elegy*-. Mindkét származtatásnak az a gyöngéje, hogy belőlük a régi *v-s* (*ögyvelít*, *egyvelült*) alakokat nem lehet megnyugtatóan megmagyarázni. Még török szóval is egybevetették, ezt azonban hangtani, történeti és egyéb más okok miatt teljesen el kell vetni.

A már említett etimológiai szótár az *elegyít* szócsaládját ismeretlen eredetűnek minősíti.

Az *e-s* és *ö(ö-)*-s változatok régi nyelvjárási különbségekből adódnak.

R. L. G.

Életesség. Cziffáry Jenő — 6500 Baja, Tigris u. 4. — írja: Dolmányos István az Élet és Tudomány 1974. évi 20. számában megjelent cikkében használja az *életesség* szót. Ilyen szavunk nincs, és nem is kívánatos, hogy legyen. Helyesebb lett volna, ha helyette az *életképesség* vagy a *tudományos erő* kifejezést használta volna.

Tipikus példája az erősen alkalmi, egyéni szóalkotásnak, hisz egyetlen szótárban sem találjuk meg. Ennek ellenére nem tartjuk helytelennek. Felépítésében nem sérti a magyar szóképzési szabályokat, igen jól rövidít. Jelentése e cikkben nem 'életképesség' vagy 'tudományos erő', hanem inkább: 'életközelség', tehát a mindennapi, gyakorlati élethez való közelállás, ehhez való alkalmazkodás és ennek hatékony segítése.

A szerzőt ennek a szónak a megalkotására ösztönözhetette egyrészt az általa felhasznált orosz nyelvű forrásanyagban valószínűleg gyakran olvasott *zsziznyennoszty* főnév, amelynek külső felépítése is teljesen megegyezik az *élet-es-ség*-ével (*zszizny-en-noszty*) másrészt a már meglévő *életes* melléknév. Az *életes* Adynak és az *Ady* köréhez tartozó íróknak gyakran használt, kedvenc szava. Például Földessy Gyula irodalomtörténész szerette ezzel a szóval jellemezni Adyt és költészetét. Nálunk ugyan kissé más jelentés-árnyalatú a szó: életszerű, lélettől duzzadó, lélethű, léleteli stb. értelmű.

R. L. G.

Vadak. Az *Élet és Tudomány* 1974. évi 2. számában megjelent egy cikk ilyen címmel: „Mesterséges holddal a vadak nyomában.” A címben szereplő *vadak* többes számú alakot helyteleníti ifj. Dobó István, soproni erdőmérnök-hallgató.

Az újabb vadászati szakmunkákban, a vadászirodalomban vagy állattörténeti írásokban valóban csak egyes számban használatos a *vad* főnév: „figyeli a vad járását”; „biztosítani kell a vad téli etetését” stb. Az 1964-ben megjelent Erdészeti—Vadászati—Faipari Lexikon (Mezőgazdasági Kiadó, Budapest. Szerk. Ákos László) szintén csak az egyes számú alakot tartja helyesnek: „*Vad* gyűjtőnévvel nevezik a vadon élő állatokat, még akkor is, ha ketrecben tenyésztik azokat. Gyűjtő fogalom, ezért többszámú való használata (pl. „nagyvadak”, „vadak”) helytelen.”

Ha mégis szükség volna a többes számra, a *vadfajok* kifejezést használják: „*Vadászati idény*. Az egyes vadfajok vadászatára kijelölt időszak . . . *Vadászható vad*. A vadfajok egy része egész évben, más része csak meghatározott időszakokban vadászható.”

Ezek szerint tehát így lenne szabatos az említett cikk címe: „Mesterséges holddal a vad nyomában.”

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a régebbi vadászirodalomban, még szakmunkákban is, nagyon gyakori a *vadak* többes számú főnév, pl. Bérczy Károly: *Vadászműszótár* (1860.) „Nagy vadászat, mellynek köré a következő nagy *vadak* tartoznak”; Hónig István: *Vadászati műszótár* (1889.): „Agyonütni . . . a ragadozó *vadakat* szokták”; Kékesy László: *A magyar vadász kézikönyve* (1925.): „A régi »barbár« vadászból fegyelmet vadászutód sarjadzott, aki . . . elkerülhető szenvedést a *vadaknak* nem okoz.” De így ír még az 1962-ben megjelent Új magyar lexikon is: „*vadgazdálkodás* . . . Hasznos vadaknak azokat a vadfajokat nevezik, amelyek életmódjából vagy vadászatából a népgazdaságnak haszna van. A fontosabb Magyarországon élő hasznos *vadak* a következők: szarvas, dámvad. . .”

S a szépirodalomból is számos idevágó példát idézhetünk: „Hűves ősszel szeretek én Lovag, gyalog vadászni. . . A *vadakkal* csatázni” (Kisfaludy Sándor); „Toldi a *vadaktól* így megmenekülvén, Megpihent kevéssé egy zombékra ülven” (Arany János).

Tehát, ha a ma szokásostól eltér is a cikkben található *vadak* forma, hibásnak semmiképpen sem tekinthető.

R. L. G.

Hiábavaló. Dr. Baitrok József egy televíziós film kísérőszövegében figyelt fel a következő mondatra: „. . . a szülők utazása során a művész édesanyjának lova megbottlott, s a terhes asszony a földre zuhant. Ám hiábavaló volt az ijedelem, mert az anya röviddel az eset után egészséges fiúgyermeknek adott életet.” A levélíró minősíthetetlen hibának tartja ebben a szöveggörnyezetben a *hiábavaló* szót.

Valóban, kissé stílustalan ilyen szituációban a *hiábavaló* alkalmazása, mert ellentmond az általános szóhasználati szokásoknak. A leggyakrabban negatívumot szokott bevezetni, az ügynek, amellyel kapcsolatos, rendszerint kedvezőtlen kimenetelére is utal. Sokszor a rosszba való beletörődést fejezi ki. Ez a hangulati érték nem hanyagolható el teljesen.

A magyar nyelv értelmező szótárának példamundatai és értelmezése is nyilvánvalóvá teszi, hogy csak bizonyos megszorítással élhetünk e szóval. Jelentése ugyanis a szótár szerint: Olyan, amittől nem lehet eredményt várni, ami nem érheti el célját, hasztalan, céltalan, reménytelen, értelmetlen, meddő (beszéd, kísérlet, munka, vitatkozás, igyekezet stb.). Példamondatai: Úgyis *hiábavaló*, kár arra egy lépést is vesztegetni. (Mikszáth); A népeknek . . . akkoriban semmi kedvük se volt háborút játszani, és a diplomatának minden igyekezte *hiábavaló* maradt. (Móra)

A szóban forgó mondatba — véleményünk szerint is — inkább illetet volna a semlegesebb *fölösleges* melléknév. S még így is lehetett volna fogalmazni: „. . . ám nem volt ok az ijedelemre, mert . . .”

R. L. G.

Vallat. Dr. Perényi László főorvos a *vallat* igének az újságnyelvben, szakirodalomban újabban felbukkanó szokatlan használatát helyteleníti: *vallatják* a föld mélyét, *vallatnak* ásványokat, kövületeket, régészeti leleteket, elsüllyedt hajóroncsokat és még sok mást.

Köszönjük a figyelmeztetést. Valóban vadhajtás ez a szokatlan 'vizsgál, elemez, kutat, feltár stb.' értelemben alkalmazott *vallat* az újságnyelvben. De még inkább az a tudományos szakirodalomban. Ellenkezik az általános szóhasználati szokásokkal. Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy minden stílusrégnek megvannak a sajátos kifejezési formái.

Mint hogy többször is megfigyelhettük a *vallat* efféle stílustalan „szereplését”, úgy látszik, hogy terjedő divatról, modorosságról van szó. Ez ellen pedig tiltakoznunk kell.

Ilyen modorosságnak tartjuk az Élet és Tudomány 1975. évi 19. számából (873. 1.) idézett címet is: *Vallatás hevítéssel*. Szerencsére az alatta olvasható szöveg visszavezet a helyes stílusba, s feloldja a pillanatnyi meghökkenést, amelyet a szövegből kiemelkedő vastagbetűs cím okozott: nem középkori forróvíz- vagy tüzesvaspróbaról van szó.

Természetesen van a *vallat* igének fő jelentésén kívül még 'faggat, kutat, keresgél, vizsgálgat stb.' jelentése is. (például: „*Vallatja* az apját, mit hoz majd neki Pestről”; „Pénztárcáját *vallatja*, mennyi pénze van még.” Szentesen jegyezték fel: *vallatja a disznó a tálat*, azaz még ételt keres az üres edényben, de gyerekről is mondják, ha erősen kaparja a lábas fenekét). Az ilyen használat azonban csak a bizalmasabb társalgási nyelvben vagy a népnyelvben stílusos. Többnyire van valami tréfás kicsengése is.

R. L. G.

Katymár. Bíró József ny. mérnök — 1111 Budapest, Bartók B. út 18. — a Bíró családnév *Katymár* ragadványnevének az eredete iránt érdeklődik.

Az első lehetőség a hasonló nevű Bács-Kiskun megyei községnévvel való összefüggés volna. Ez a községnév az eddigi kutatások alapján kun személynévből származtatható, ennek jelentése: nem szökik el. A levélíró azonban azt írja, hogy a községhez soha semmi közül nem volt. Az összefüggést mi sem tartjuk valószínűnek, hiszen olyan ragadványnévről, amely községnévvel azonos volna, nem tudunk.

Ugyanakkor sok tájszóból lett ragadványnevet ismerünk. Ezért valószínűnek tartjuk, hogy a *Katymár* ragadványnév összefügg a *kacsmarkodik*, *kacsmarog* tájszavakkal. Ezek Tolna, Győr-Sopron, Veszprém, Vas, Moson megyéből ismeretesek, tehát föltehető, hogy valamikor, az egész Dunántúlon élt ez a szó. Ennek jelentése 'enyeleg, udvarol, teszi a szépet, kedvelteti magát'. A *kacsmarog* szónak *katymarog* változata is van, az összefüggés könnyen megmagyarázható. Ez a *kacsmarog* minden bizonnyal összefügg a *kacsmar* (*elkacsmar* 'elcsen, elkaparint') igével, amely Bács-Kiskun megyében használatos. E szavak eredetével eddig nem foglalkoztak, de valószínű, hogy a *kacs*, *kacsó* szavakkal függenek össze, alapjelentésük tehát 'fog, megfog' colna.

Mindezek persze csak föltevések, de jelenleg ezek látszanak a legvalószínűbbnek.

L. J.

Anicét. Krizsák Károlyné — Piliscsév, Dózsa Gy. út 36. — keresztnevének, az *Anicét*-nek az eredete és a névnapja iránt érdeklődik.

Válaszunkat egy meglepő közléssel kell kezdenünk: az *Anicét* férfinév, és a Magyar Utónévkönyv 131. lapján meg is található. Itt olvasható a névről: „Az *Anicetus* latin személynév rövidülése. Ez görög eredetű, jelentése: legyőzhetetlen. Névnep: ápr. 17.”

Nevét minden bizonnyal tévedésből kapta. Az *Anivét* név ugyanis valóban nőies hangzású, így föltehetőleg az anyakönyvvezető sem tudta róla, hogy voltaképpen férfinév.

Ha emiatt keresztnevét bármilyen más női utónévre óhaktaná változtatni, akkor forduljon a lakóhelye szerint illetékes anyakönyvvezetőhöz. Ha nincs ilyen szándéka, nevének megőrzése sem jelent semmi jogszabálysértést.

Ezt a nevet egy 165-ben elhunyt pápa viselte, aki később vértanúságot szenvedett. Magyar névviseleiről nem tudunk. Feltevésünk szerint nagyon kevesen viselik ezt a nevet. Azt, hogy viselői férfiak-e, vagy nők, adatok híján szintén nem tudjuk megállapítani. Egy volt levelezőnk: Mikolai Anicét, Makkoshotyka, Rákóczi u. 49. sz. a. lakos szintén nő, most kb. 17 éves.

L. J.

Szó- és szófélmagyarázatok

<i>Kiss Lajos</i> : Naszály és Nagy-szál.....	102
<i>K. Palló Margit</i> : Bús	104
<i>Kontra Miklós</i> : Néhány angol eredetű neoklasszikus szavunkról — Egy új kölcsön-homonimánkról	107
<i>Mizser Lajos</i> : Menyhért — Bálint	110

Szemle

Kemény Gábor: Krúdy képköltés (Ismerteti: <i>Kovalovszky Miklós</i>)	113
A. P. Zsuravljov: Fonetikai jelentés (Ismerteti: <i>T. Molnár István—Székely Gábor</i>)	114
Szende Tamás: A beszéd folyamat alaptényezői (Ismerteti: <i>Sallai János</i>)	118
Hajdú Mihály—Kázmér Miklós: Magyar nyelvjárási olvasókönyv (Ismerteti: <i>Zelliger Erzsébet</i>)	120

A Nyelvőr postája

<i>É. kiss Sándor</i> : Csigapergető	123
<i>A. Jászó Anna</i> : Mosattat	124

A Nyelvtudományi Intézet nyelv művelő csoportjának levelesládája

<i>R. L. G.</i> : Ógytt — <i>R. L. G.</i> : Életesség — <i>R. L. G.</i> : Vadak — <i>R. L. G.</i> : Hiábavaló — <i>R. L. G.</i> : Vallat — <i>L. J.</i> : Katymár — <i>L. J.</i> : Anicét	125
--	-----

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely *postahivatalban*. Pénzforgalmi jelzőszáma: KHI 215-96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612. Előfizetési díj egy évre: 28,— Ft.

Külföldön terjeszti a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen .....
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról .....
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével) .....
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága .....
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról .....
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvara és művelője .....
7. *Bencédy József—Deme László*: Égy szavaló és kiejtési verseny tanulmányai .....
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése .....
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája .....
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc*: O. Nagy Gábor emlékének .....
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában .....
12. Beszédkultúránk időszervi kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1 III.) árusítja.

Ara: 9,— Ft
Évi előfizetés: 28,— Ft

INDEX: 25 550
ISSN 0025—0026

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum* Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter. *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17+25 cm. Bibliogr. fejezetenként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes*. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A.D.E.F.O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungssätten für Finnougristik in Ungarn*. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165., 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der slowakische Dialekt von Püßszántó*. (Übers von István Tóth). 1975. 296 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134. l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×25 cm, 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti, László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des vogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161. l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség*. Szemiotikai tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234. l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229 l. (Muszeion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiadás. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230. l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228. l. (Néprajzi tanulmányok) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk. Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Koválovsky Miklós. 2., változatlan kiadás 1975. 1550. l., 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 05 0731 5
- A magyar helyestrás szabályai*. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan) lenyomat. 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft, Fve 9,— Ft. ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. Deme László, Imre Samu. 1975. 345 l., 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola, Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l., 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching* International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l., 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l., 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages* Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338. l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadás a berlini Akademie-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval
- Zsilka János: *A jelentés szerkezete*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l., 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Benkő Loránd—Lőrincze Lajos: Az idegen szavakról
Kálmán Béla: Sauvageot a fölösleges idegen szavakról magyarban

Tompa József: Hol tart ma köznyelvünk fejlődése?

Karcsay Sándor: Szaknyelveinkről és több jelentésű szavainkról

Péter László: Az 1974. évi szegedi utcanévrendezés

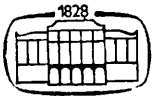
Deme László: A nemzetiségi magyar nyelv művelő munka új feladatai

Danuta Buttler: A lengyel nyelv művelés időszerű kérdései

P. Dombi Erzsébet: A költői tranzitiválás grammatikája

Batki Jenőné: Urbán Ernő mondatszerkesztésének néhány jellemző vonása

Lengyel Zsolt: A gyermeknyelv kutatásának oka, technikája és módszere

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

101. ÉVFOLYAM 1977. ÁPRILIS—JÚNIUS 2. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, KOVALOVSKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Benkő Loránd – Lőrincze Lajos</i> : Az idegen szavakról	129
<i>Kálmán Béla</i> : Sauvageot a fölösleges idegen szavakról a magyarban	142
<i>Tompai József</i> : Hol tart ma köznyelvünk fejlődése?	144
<i>Karcsay Sándor</i> : Szaknyelveinkről és több jelentésű szavainkról	158
<i>Péter László</i> : Az 1974. évi szegedi utcanévrendezés	164
<i>Deme László</i> : A nemzetiségi magyar nyelvművelő munka új feladatai	171
<i>Danuta Butler</i> : A lengyel nyelvművelés időszerű kérdései	175

Íróink nyelve

<i>P. Dombi Erzsébet</i> : A költői tranzitíválás grammatikája	182
<i>Batki Jenőné</i> : Urbán Ernő mondatszerkesztésének néhány jellemző vonása	189

Nyelv és iskola

<i>Lengyel Zsolt</i> : A gyermeknyelv kutatásának oka, technikája és módszere	198
---	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Antal László</i> : Többféle elemzés, többféle nyelvtan	206
---	-----

Nyelvjárásaink

<i>Bakos József</i> : Egri szólások és közmondások	217
--	-----

Imre Samu

(1917-1990)

MAGYAR NYELVŐR

101. ÉVFOLYAM

*

1977. ÁPRILIS—JÚNIUS

*

2. SZÁM

Az idegen szavakról

A Magyar Tudományos Akadémia elnöke 1976 áprilisában felhívta a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának figyelmét a mai magyar nyelvben a szükségesnél és kívánatosnál nagyobb mértékben jelentkező idegen szavak kérdésére. Javasolta, hogy az osztály vizsgálja, illetőleg vizsgáltassa meg e témát, és tegyen előterjesztést a teendőkről. A Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának vezetősége felkérte a Nyelvtudományi Bizottság, valamint az Anyanyelvi Bizottság elnökét a kérdésnek a bizottságokban való megvitatására.

A vitaanyag alapszövegét Fábíán Pál készítette el. Ezt az Anyanyelvi Bizottság 1976. június 24-én — a témában szintén erősen érdekelt Szaknyelvi Munkabizottság bevonásával — megvitatta. A vitaülésen elhangzott újabb javaslatokkal, kiegészítésekkel együtt került az anyag a Nyelvtudományi Bizottság elé 1976. június 25-én. Az újabb széles körű eszmecsere tanulságait egy alkalmi bizottság (tagjai: Fábíán Pál, Grétsy László, Sebestyén Árpád) illesztette bele az előterjesztés szövegébe. A Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya a két illetékes bizottság vezetőjének, Benkő Lorándnak és Lőrincze Lajosnak a referátuma után vitatta meg az anyagot. Az osztályülésen elhangzott számos értékes hozzászólás alapján a két bizottság vezetője alakította ki az Akadémia elnökségének továbbítandó, alább közölt előterjesztés végső szövegét.*

A kérdés megvitatásának időszerűsége

Az idegen szavak mértéktelen, fölösleges elterjedése a mai magyar nyelvhasználatnak nem az egyetlen megvizsgálendő és orvoslásra váró kérdése. Csak része annak a nyelvi magatartásnak, amely nem szolgálja, hanem éppenséggel gátolja a világos gondolatközlést és a megértést, tehát társadalmilag káros és veszélyes. Bár az anyanyelvi magatartás kedvezőtlen jelenségei mind a tudomány, mind a társadalom szempontjából egységes rendszert képeznek, úgy látjuk, hogy az idegen szavak kérdése — sajátos jellegénél, természeténél fogva — külön is tárgyalható, s mai időszerűsége miatt tárgyalandó is. Ezért teszünk készséggel eleget az Akadémia megbízásának, amely e rész kérdés megvizsgálását tűzte ki feladatunkul.

Az egymással kapcsolatban levő nyelvek szavainak cseréje, más nyelvek szavainak átvétele természetes, de korántsem egyszerű jelenség a nyelvek világában. Kérdéseknek egész sora vetődik fel ugyanis minden nyelvben a máshonnan érkező szavakkal kapcsolatban: szükségességük vagy felesleges-

* Megjelent a Magyar Tudomány 1977. évi 2. számában is. (A szerk.)

ségük megítélése, a saját alakrendszerbe való beillesztésük számos nehézsége, kiejtésük módja, írásmódjuk megoldása stb. És az egész kérdéskör (nemcsak nálunk, hanem másutt is) erősen társadalmi vetületű: elválaszthatatlanul össze van fonódva az adott nyelvet beszélő társadalom mindenkori ideológiájával, eszmeáramlataival, más népekhez való gazdasági, művelődési és politikai kapcsolataival stb. Nem csoda tehát, hogy az idegen szavakról annyira vita folyt már: minden nyelvközösségnek magának kellett — és kell ma is — kialakítania az idegen szavakhoz való viszonyát, amely (bizonyos állandóbb mozzanatok ellenére) a társadalmi tényezők hatására koronként módosul, változik.

Nem célja a jelen előterjesztésnek az, hogy a magyar nyelv művelés történetén végighaladva elemezze az idegen szavak körüli vitákat. Ez alkalommal — mivel figyelmünket a mai helyzetre kell irányítanunk — csak néhány, feltétlenül szükséges esetben utalhatunk társadalmunk és nyelvünk történetének korábbi szakaszaira.

Mint minden nyelv történetében, úgy a magyarban is világosan megfigyelhető az a folyamat, hogy amikor a társadalmi-művelődési fejlődés — részben külső hatások folyamányaként — felgyorsul, az anyanyelv szókincsébe nagy arányokban hatolnak be idegen elemek; így pl. a magyarba a reformáció korában, a felvilágosodás idején vagy a reformkorban. Ez a folyamat az említett korokban végül is egészséges szintézisbe jutott, nem kis mértékben nyelvfejlődésünk akkori irányítóinak (íróknak, grammatikusoknak, szótárszerkesztőknek stb.) nyelvteremtő tevékenysége következtében. A legbeszédesebb példa erre a magyar nyelvújítás története.

Ugyanilyen jellegű, illetőleg még fokozottabb mértékű társadalmi-művelődési helyzetbe kerültünk a felszabadulás után és azóta is egyre gyorsulóbban a tudományos-technikai forradalom, illetőleg a széles körű nemzetközi érintkezés korszakában. Korunk követelményeinek és lehetőségeinek ismeretében és tekintetbevételével ma is meg kell találnunk e folyamat nyelvi, közelebbről szókincsbeli problémáinak egészséges, harmonikus megoldását, amely ma is csak a társadalom nyelvi alkotó erejének, nyelvteremtő képességének kibontakoztatásával történhet.

A felszabadulás utáni nyelvi fejlődésünk az idegen szavak dolgában bizonyos kettősséget mutat.

Összevetve az 1945 és 1965 közötti két évtized idegenszó-használatának mértékét a maival, az objektív tényezők beszámításával is sajnálatos tényként állapítható meg, hogy körülbelül nyolc-tíz éve mind nyelvünk, mind társadalmunk szempontjából előnytelen változás, arányeltolódás tanúi és szenvedő részesei vagyunk: az idegen szavak mértéktelenül elszaporodtak nyelvhasználatunk minden rétegében.

A legújabb idők jellegzetes példatárát a legkülönbözőbb területekről állíthatjuk össze. Az egyik legkirívóbb forrás a szakmai zsargon. Bár a tudományok nyelvében, a szaknyelvekben a leginkább indokolt az idegen szavak használata, túlzásnak kell minősíteni ilyen halmozásukat: „A *transzkripció*, a *transzláció* és az *enzimaktivitás* szabályozásának, valamint az *immunreakció molekuláris mechanizmusának vizsgálata*” (MTA-almanach 1976); „Az anyagok *komplex anorganikus-organikus mobilizációs dinamizmusának* kutatása” (MTA-almanach, 1976.); „*Lift-slab* és *tilt-up* panelgyártási és beemelési rendszer” (Sebestyén Gyula: Nagyelemes lakóházak. Műszaki Könyvkiadó 1960. 213); „A nyelvi kód minőségileg *diszkrét* egységei a beszéd *hangkontinuumának* folya-

matából emelkednek ki” (Társadalom és nyelv. 1975. 143); „Ez a *disztinkció* csak *regionális sztenderdek* formájában tükröződik” (uo. 167); „A világpiacon *impulzusok az export- és az importstruktúrákat* egyaránt egyoldalúan a *statikus komparatív költségmegtakarítás felé orientálják*” (Közgazdasági Szemle 1973. 9. sz.); „Az *információs bázis* kiszélesítését szolgálja a . . . sz. utasítás alapján történő *horizontális kooperációsköri együttműködés*” (KÖTUKI-tájékoztató; 1971. 11. sz.); „A *differenciált csökkentés* növeli a *racionális döntési sávot*, mivel az egyes ágazatok, részterületek *restrikciója* más ágazatok, részterületek *expansziós lehetőségeit* biztosítja” (PüSzle. 71/11); „A *szintetizáló* terv primátusa a *periferikus gondolkodások és koncepciók* felett nem időbeli elsőbbséget jelent” (PüSzle. 72/11); „A fő erőfeszítést a budapesti *agglomeráció infrastruktúra* ellátási feszültségeinek feloldására kell *koncentrálni*” (Pü. Szle. 72/12); „A *ráták statikus* nagyságának és *dinamikájuk* fokának ütközése a *pozíciók polarizálódásával* jár együtt” (PüSzle. 73/10).

A szaktudományi idegenszó-dívat hatására már az ifjabb nemzedék tagjai is így fogalmazzak: „Magából az adott *verbális kontextusból* kell mindent kikövetkeztetnünk, *rekonstruálnunk* kell egy *fiktív szubjektumot*, aki a nyelvi jelek ilyen és nem más elrendezése révén *konstitúálódik*” (egy magyar-szociológia szakos hallgató dolgozatából).

A kiragadott szövegrészekben természetesen nem mindegyik idegen szó minősíthető egyformán. Nyilván vannak bennük olyan szakkifejezések is, amelyek az egyes szaktudományok számára nélkülözhetetlenek, illetőleg ott már közkeletűek. A példák azonban arra is rávilágítanak, hogy ilyen töménységű felhasználásuk nem csupán szakmai-tudományos szükségszerűség következménye; legtöbbjüket szaktudományos szempontból is legalább olyan értékű magyar megfelelővel tudnánk helyettesíteni.

Ugyanezek a jelenségek mutatkoznak a tömegközlés legszélesebb szintjein (napilapok, rádió, televízió) is. Nyelvművelőink szinte naponként kapják a jelzéseket az olvasóktól és hallgatóktól, hogy a homályos, körmönfönt fogalmazás mellett az idegen kifejezések özöne teszi számukra érthetlenné a mondanivalót. Teljes joggal bosszankodik a közönség pl. a vendéglátóipar, a szórakoztató ipar, a kereskedelem idegen szavain is, amelyekre — állítólag a külföldiek miatt — szükségünk van: *Grill Internacionál* (emlékezetes vita zajlott le róla), *disc jockey club*, *night club*, *drink bar*, *snack bar*, *preshave*, *after-shave*, *jardinette-kosár*, *juice*, *hidratáló krém*, *szuperett*, *New Caola hajlakk*, *after bath body milk* stb.

Az idegen szavak terjedésének okai és következményei

Napjaink idegenszó-áradatának okait és következményeit illetőleg a vélemények általában megegyeznek.

1. Az idegen szavak beáramlásának és a szaktudományok körében való különösen nagymértékű alkalmazásuknak egyik oka az a már említett és önmagában öröndetes tény, hogy a világ halad, és mi is vele együtt haladunk. A tudományos-technikai forradalom következtében óriási léptekkel fejlődött minden tudományág, sőt merőben újak is keletkeztek, pl. az űrutatás vagy a számítástechnika. Természetes, hogy az új fogalmakat megnevező (gyakran nemzetközi) szavakkal is meg kellett ismerkednünk: *televízió*, *tranzisztor*,

tirisztor, komputer, hardware, software, lézer, radar, know-how, jet, szputnyik, izotóp, konténer, tréler, antibiotikum(ok), szupermarket, kinemaszkóp, self service, teszt, team, marketing, public relations, output, input, feature, display stb., hogy csak néhány elterjedtebbet említsünk a sok ezer közül.

Többnek magyar szóval való felváltása gyorsan és jól sikerült: *kinemaszkóp* = szélesvásznú, *szupermarket* = ABC-áruház, *self-service* = önkiszolgáló, *hijacking* = repülőgéprablás, *gépelterítés* stb.

Másokra megszületett ugyan a kifogástalan magyar megfelelő: *komputer* = számítógép, *teenager* = tizenéves, *design* = formatervezés v. ipari formatervezés, *frigidaire* (már *frizsider* v. *frízsider* formában is) = hűtőszekrény stb., de ez még nem szorította ki teljesen az idegent.

A legtöbb szaktudományi idegen szónak azonban még nincs elfogadott magyar megfelelője. Ilyen pl. a kereskedelem szaknyelvében a *full service*, az *image*, a *goodwill*, a *direct mail*, a *slogan*, a *fallow up* s még jó néhány. Ezen végső soron nem csodálkozhatunk: a hirtelen és nagy tömegben megjelenő idegen szavak mindegyikének helyettesítését néhány év alatt nem lehetett várni és kívánni. Egyes szakterületek azért is használnak szívesen idegen szavakat, mert azok még egyértelműek, nincsenek jelentésárnyalatokkal megterhelve. És az is természetes, hogy nyelvünkben egyes idegen elemek meghonosodnak, polgárjogot nyernek.

Annak ellenére, hogy e jelenségekkel szemben — a nyelvi folyamatok törvényszerűségeinek ismeretében — bizonyos türelmet kell tanúsítanunk, a szaktudományok, szakterületek nyelvének minél magyarabbá tevésére szüntelenül és kitartóan kell igyekezni. — Abból ugyanis, hogy a szaknyelvek tele vannak idegen szavakkal, a tudományok eredményei birtokba vételének, széles körökben való elterjedésnek számtalan nehézsége származik. A „beavatottak”-ra meg a „kívülállók”-ra (olykor már „kirekesztettek”-re) való egyszógtelen szétrétegződésnek máris számos jelét tapasztalhatjuk. Ezt a folyamatot, a szaktudományi arisztokratizmus eluralkodását, amely művelődéspolitikánkkal szögesen ellenkezik, meg kell állítanunk.

Nem azt mondjuk ezzel, hogy az egyes szakterületeken, tudományágakban használt szakmai idegen szavak és kifejezések ugyanolyan elbírálást kívánnak, mint a köznyelv idegen szavai. Egy-egy szakma, tudományág szinte külön világ. Csak hivatott művelői tudják teljes határozottsággal eldönteni, hogy mely idegen szavakra van benne szükség, melyekre nincs. A kérdés megítélésében azonban föltétlenül számításba kell venni azt is, hogy az idegen szavaknak a köznyelvbe tartó áradata igen nagy mértékben a szaknyelvekből indul ki, a szakmai zsargon tömegközlési szintre kerülése révén valósul meg, éppen a tudományoknak és a technikának a közművelődésbe való fokozatos behatolása miatt. A szaknyelvek területe tehát végeredményben mégsem kezelhető úgy, mint az idegen szavak használatának teljesen szabad, korlátok nélküli szintere, s a szakemberek felelőssége a köznyelvi közvetítés irányában igen nagy.

Amikor tehát a szakember a maga közegéből kilépve nem szakemberhez, hanem a szakmán kívül állókhoz szól — akár más szakmabeliekhez, akár a nagyközönséghez (pl. a tudományos ismeretterjesztés szintjén) —, akkor már nem lehetnek mérvadóak a szakma, a tudományág idegenszó-használatának szokásai. Akkor már mindenkinek kötelessége úgy fogalmazni, hogy mondani-valóját ne tarkítsák oly mértékben a más tudományágak művelőitől, illetőleg a közönségtől nem vagy csak felében-harmadában ismert s így félreértésre,

meg nem értésre okot adó idegen szavak. Persze erre a közérthető beszédre a szakember csak akkor lesz képes, ha tudományágának fontos fogalmait magyar szóval is ki tudja fejezni.

A „más szakember” szempontját külön is ki kell emelni. Szokás ugyanis elfeledkezni arról, hogy a szakmák, a tudományágak között sohasem volt (és a jövőben sem lehet) éles határ, sőt ma, a tudományok egymásra hatása, kölcsönös támogatása, felhasználása korában válaszfalaik egyre inkább gyengülnek, tágulnak. Azok az idegen szavak, amelyek valamely sajátos szakterület művelői számára nélkülözhetetlenek tűnnek, más szakágazat munkásainak már nehézségeket okoznak, tehát akadályozzák a tudományok közötti — alapvetően fontos — kapcsolatok fejlődését, az eredmények kölcsönös átvetelét.

2. Az idegen szavak terjedésének második fontos okául a kényelmességet, a nemtörődömséget, a közönnyt lehet említeni.

Kétségtelen ugyanis az, hogy sokkal egyszerűbb és gyorsabban megvalósítható a tudósok is, a szakfordítónak is átvenni az idegen szót, mint a fejét törni a lefordításán, jó magyar megfelelőjének kitalálásán. S talán ez az, amit a leginkább hiányolunk: nem tapasztalunk elég törekvést az új fogalmaknak magyar névvel való útnak bocsátására. Hozzá kell még ehhez tenni azt is, hogy ha valaki idegen szöveg magyarra való áttételében az idegen szót anyanyelvére lefordíthatatlannak tartja, az minden bizonnyal nem is érti teljesen az idegen szó tartalmát, s a vele kapcsolatos szöveg pontos közvetítésében maga is bizonytalan.

De nemcsak az új dolgokat jelölő szavakról van szó, hanem a régebbiekről is: a más nyelvbéli idegen szavak hatására új életre támadnak szinte már el is felejtett, vagy legalábbis erősen háttérbe szorult régi idegen elemek. A tudós vagy a fordító, ha az idegen nyelvű szövegben *organization-t*, *differentiation-t*, *Struktur-t*, *аккумуляция-t* stb. olvas, önkéntelenül is *organizáció-t*, *differenciálódás-t*, *struktúrá-t*, *akkumuláció-t* stb. fog használni, holott tökéletesen pontos és jó magyar megfelelők állnak a rendelkezésére: *szervezet*, *elkülönülés*, *szervezet*, *felhalmozás* stb.

Sőt még tovább is mehetünk: az idegen szavak súlyos károkat okozhatnak rokon értelmű szavaink rendszerének. Az angoltól, franciától, némettől stb. sugallt *funkció* miatt egész sor magyar szó szorul háttérbe: *működés*; *feladat*, *feladatkör*; *tisztség*, *megbízás*; *szerep*, *rendeltetés*; stb. A *funkcionális* is lehetne *jó*, *célszerű*, *hasznos*, *ügyes* stb., s ha egy *hűtőszekrény* („előkelőbben” *frigidaire*; vagy „magyarul”: *frizsider* v. *fridzsider*) *jól funkcionál*, akkor bizony csak *jól működik*, *megbízhatóan dolgozik* stb. — Csak persze akarni és tudni kell válogatni a bőségesen rendelkezésünkre álló szóanyagban.

3. Az idegen szavak kedvelésének, a magyar megfelelők mellőzésének gyakran oka a szakmai göggel rendszerint párosuló nagyképűség, a világlátottságnak előkelősködő fitogtatása, a külföldmájmolás, a műveltségnek (olykor csak félműveltségnek) mutogatása.

Az ilyen indítékú idegenszó-használatnak a közlés és megértés problematikáján kívül is nagy a társadalmi veszélye, mégpedig két okból. — Egyrészt terjeszti azt az ellenszenves, másokat lebecsülő, a saját nemzeti értékeket lekicsinylő magatartást, amely nem fér össze a szocialista emberről vallott eszményünkkel. S ellenhatásképpen — a másik oldalról — kiválthat, és ki is

vált, szintén nem kívánatos megnyilvánulásokat, nacionalista, sovinizta ízű „magyarkodást”. — Másrészt félrevezeti a jóhiszemű embereket, akik közül többen úgy vélik — a szakmai zsargon meg a magasabb szintűnek tűnő szóhasználat hatására —, hogy kevésbé lennének szakszerűek vagy műveltek, ha nem divatos idegen szavakkal fejeznék ki magukat, hanem közérthetően, magyarul. Ezzel szemben az igazság az, hogy a szaktudományok magas szintű művelése nem követeli meg az idegen szavak zsúfolását. Erre nézve számos szép példát lehetne idézni mind a régebbi, mind az újabb magyar tudományos nyelvből.

4. Sokszor oka az idegen szó választásának a megfelelő színvonalú anyanyelvi és irodalmi műveltség hiánya, amely nemegyszer az idegen szó hibás írásában vagy kiejtésében is megmutatkozik. Nem elegendő ugyanis a jó szándék: a kínálkozó idegen szó helyett nemzeti nyelvűt csak olyanok tudnak szavaink anyagraktárából kiválasztani, akik megfelelő nyelvi és stilisztikai nevelésben részesültek, akik ismerik és szeretik irodalmunkat, akik bizonyos gyakorlatot szereztek abban, miképpen fejezhetik ki magukat árnyaltan és pontosan magyarul. Igaza van Kosztolányinak: a *fantasztikus* szónak nem e g y e t l e n magyar szó felel meg, hanem a közlőtől, a tárgytól, a céltől, a körülményektől függően sok más mondható helyette. Hogy társadalmunk anyanyelvi műveltsége e vonatkozásban közel sem megfelelő színvonalú, abban természetesen az iskolai nyelvi nevelésnek, valamint a nyelvművelésnek és a nyelvi ismeretterjesztésnek is megvan a maga felelőssége. Nyilvánvaló, hogy az eddignél több gondot kell fordítanunk a nyelv és társadalom kapcsolatának, egymásrahatásának feltárására, a nyelv és történetiségére, a nyelvi folyamatok, változások okainak, természetének, törvényszerűségeinek megmagyarázására, a nyelv esztétikai oldalának megismertetésére, a nyelvi ízlésre való nevelésre.

5. Végül azt is figyelembe kell venni, hogy közönségünknek nem is kis része meglehetősen bizonytalan az idegen szavak magyar elemekkel való felváltásának jogosságát illetőleg. Olyan nézet is van, hogy a nemzeti nyelv elemeinek előnyben részesítése a nacionalizmus megnyilvánulása, és az idegen elemek befogadása a helyes, internacionalista magatartás.

Ez a vélemény ideológiailag helytelen, történetietlen és tévesen általánosító. Nem tesz ugyanis különbséget a nemzeti művelődés javát szolgáló akaró, a szocialista hazafiság talaján álló, a helyes nyelvművelő szándékból fakadó törekvések meg a sovinizmusból, idegengyűlöletből, szűk látókörű befelé fordulásból táplálkozó, feltétlenül elítélendő idegenszó-üldözés között. Az utóbbira voltak ugyan a múltban egyes kirívó példák, de nyelvművelésünk egészére az elvakultság sohasem volt jellemző, napjainkban különösen nem az. Az idegen szavak magyarításában, kerülésében nacionalizmust látó felfogás nemcsak elvi helytelensége miatt káros, hanem azért is, mert egy vélt nacionalizmus ellen küzdve egyrészt a kozmopolitizmus, a nemzeti nihilizmus útját egyengeti, másrészt megsértve a jogos nemzeti öntudatot, nacionalizmussá torzítja jó szándékú patrióták érzelmeit.

Teendők

1. Ahhoz, hogy az idegen szavak mai túlzó divatja megszűnjék, első sorban a közgondolkodás megváltoztatása szükséges.

a) El kell oszlatni az idegen szavakkal, ill. a magyarításokkal kapcsolatos ideológiai tévedéseket, határozottan rámutatva arra, hogy a más nyelvekből érkező elemeknek nemzeti nyelvűekkel való felváltása (sem máshol, sem nálunk) nemcsak hogy nem ellenkezik a marxizmus felfogásával, hanem éppen ez egyezik meg vele, mert minden nép anyanyelve segítségével tudja birtokába venni az ismereteket.

b) Állhatatos küzdelmet kell folytatni az idegen szavak túlzott használatára indító, már bemutatott emberi gyengeségek (a szakmai gőg, mások lenézése, a műveltség fitogtatása, a saját értékek lebecsülése, a divat majmolása stb.) ellen. És nemcsak nyelvünk érdekében! A nagyobb haszon, ami az e vonatkozásban elért eredményekből származhat, társadalmunké. Ha sikerül az idegen szavak mértéktelen divatjának gátat vetnünk, mindenki számára elérhetőbbé válnak a kultúra javai, kevesebdni fog a magukat nyelvi okok miatt most még hátrányos helyzetben érzők száma stb. Politikailag sem közömbös tehát, merre fejlődik nyelvünk: szóhasználatunk demokratizmusával a szocialista demokrácia teljesebbé válását, tökéletesedését segíthetjük elő.

A közszellem, a légkör jelenleg sok tekintetben az idegen szavak terjedésének kedvez. Az előnytelenül ható tényezőkkel szemben a művelődéspolitikai minden területén, a tömegközlelési fórumokon, az oktatásügyben, a tudományos ismeretterjesztésben stb. tudományosan átgondolt, egységes, tervszerű fellépés szükséges. A szakembereken kívül sokat tehetnek az ügyért közéletünk vezetői, a tudomány, az irodalom, a művészetek tekintélyes képviselői — támogató véleménynyilvánításukkal és személyes példájukkal.

2. Tüzetesen, alapkutatási szinten ki kell dolgozni számos olyan elméleti és gyakorlati kérdést, amely az idegen szavak átvételével és felhasználásával kapcsolatos. A továbbiakban — nem a teljesség és a részletezés igényével — felvetünk néhány ide vágó gondolatot.

a) Sokan azt gondolják, hogy szókölcsonzés tekintetében a nyelvek egyformák, s ha az egyik nyelv ma viszonylag könnyen vesz át idegen szavakat, a másik nyelvnek sincs oka a jövevények elhárítására. Ezzel szemben az az igazság, hogy a szókölcsonzés mértéke — minden nyelv esetében — egyrészt koronként változik, másrészt erősen függ az átadó meg az átvevő nyelv rendszerének viszonyától.

Az indoeurópai nyelvek (különösen a közelebbi rokonságban levők) nagyobb nehézség nélkül fogadják be egymás szavait, mert ezek gyakran közös, ősi alapokra vezethetők vissza; pl. fr. *locomotive*, ol. *locomotiva*, ang. *locomotion* stb. — Ezzel szemben a finnugor alapú magyar szókinésben az idegen (latin, szláv, francia, angol stb.) elemek nehezen illeszkednek bele, mert társtalanok, nincs mire támaszkodniuk a magyar nyelvi közegben. Például a német közvetítésű *lokomotív* elemezhetetlen, értelmetlennek tűnő hangsorként jelentkezett annak idején nyelvünkben, előnyös volt tehát magyar szavakkal (*gőzszekér*, *gőzkocsi*, *gőzműkőny*, *vontató*, *mozgony*, *mozdony*) próbálkozni, végül is sikerrel: a *mozdony*-nak az ősi *moz-* tövel és a belőle származó *mozdít*, *mozdul* igével való összefüggése nyilvánvaló. A magyar beszélők számára világos, érthető és könnyen megjegyezhető és kimondható szavak hasz-

nálatára való törekvés nem kis mértékben volt kiváltója a nyelvújításnak, és ma is az egyik fő oka az idegen szavak áradata elleni tiltakozásnak, annak, hogy a számunkra homályos *komputer, grapefruit, piktográfia, docilis, tanker* stb. helyett szívesebben fogadjuk az elemeiből megfejthető, önmagukat magyarázó szavakat: *számítógép, citrancs, képirás, tanulékony, tartályhajó* stb.

Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy az indoeurópai nyelvek hangtani és alaktani arculatuk rokonsága miatt is sokkal könnyebben fogadják be egymás szavait. A magyar beszéd folyamába viszont az idegen szavak — nyelvünkbeli hiányzó hangjaik, szokatlan hangtársításai miatt — igen nehezen illeszkednek bele, ezért kiejtésük körül állandó a zavar, bizonytalanság. Különbségek e tekintetben még nyelvenként is vannak. A latin—görög alapú szavak még aránylag könnyen idomulnak nyelvünkhöz, a német, szláv, francia elemek már kevésbé, a mostanában egyre sűrűbben és hangosabban kopogtató angol—amerikai vendégek (*jukebox, juice, brain drain, mixed pickles* stb.) pedig — kevés kivétellel — még kevésbé alkalmasak a megmagyarosodásra.

Nyilvánvalóan részben ugyanezek az okai annak is, hogy a velünk rokon nyelvű finnek szintén erőteljesen küzdenek a nyelvüket érő amerikai—angol és egyéb idegen hatások ellen.

b) Alaposan tanulmányoznunk kell az idegen szavak viszonyait más nyelvekben, elsősorban a körülöttünk élőkben, és hozzá kell szoktatni magunkat a tágabb látókörű, a különbségeket és a hasonlóságokat egyaránt észre-
 vevő szemléletmódhoz. Egyelőre hajlamosak vagyunk arra, hogy vagy egyáltalán ne vegyük figyelembe azokat a tanulságokat, amelyeket más népek nyelvészei az idegen szavaknak nyelvükbeli vizsgálatából leszűrtek; vagy pedig kellő ellenőrzés és megfontolás nélkül hajlunk más népek és nyelvek gyakorlatának követésére. Így napjainkban az idegen szavak ellenzői közül némelyek a franciák követésére buzdítanak, akik rendeleti úton igyekeznek gátat vetni az angol—amerikai szavak terjedésének; mások viszont az oroszzt emlegetik az idegen szavakat vendégszeretően fogadó nagy nyelv példájaként. Nyilvánvaló, hogy szocialista társadalmunkban a parancsra történő nyelv-
 védelem módszere nem szerencsés, nem kívánatos és általánosságban nem is járható út. De még kevésbé választható a minden felbukkanó idegen szót válogatás, rostálás nélkül való befogadás útja. Egyébként az orosz nyelv sem fogadja be olyan korlátlanul az idegen szavakat, mint azt egyesek hiszik: csak azok a szavak épülhetnek be más nyelvekből az orosz nemzeti nyelvbe, amelyek számos nyelvi (alaki és jelentésbeli), valamint társadalmi követelménynek megfelelnek.

c) Elvi megfontolások és mélyreható részletkutatások alapján kell kidolgozni a szómagyarítást, pontosabban a saját nyelvi szóalkotást — az újabb szaknyelvi kutatások eredményeinek felhasználásával elsősorban a műszóalkotás — hangtani, alaktani, jelentéstani és stilisztikai követelményeit. Feltétlenül rá kell irányítani a figyelmet pl. a szóképzésre mint rendkívül tömör kifejezési módra. Ez a szóalkotási lehetőség ugyanis mai nyelvünkben nincs kellőképpen kihasználva. De a szóképzésen kívül is megannyi más szóalkotási mód lehetséges a magyarban, amely a közhasználatban teljesen elsatnyult, illetőleg a nyelvi köztudatból kiszorult. — A szakembereknek az ilyen irányú útmutató tevékenysége igen nagy jelentőségű. Mert ha nem kívánja is senki, hogy nyelvtudósok teremtsék meg pl. a számítógépes fényszedés magyar műszókincsét, az ezért küzdő nyomdász szakemberek joggal várják a nyelv-

szek segítségét, az új szavaknak nyelvi helyességük, esztétikai értékük szempontjából való elbírálását.

d) Az idegen szavak nyelvünkbeli helyzetének megítélésében, csoportjaiknak elkülönítésében sok esetben szinte csak saját nyelvérzékünkre, egyéni tapasztalatainkra vagyunk utalva, mert egyelőre még nincs gyakorisági szótárunk, s így nem állnak rendelkezésünkre felmérések az idegen szavak használatára vonatkozólag. A gyakorisági szótár elkészülte után alapos és rendszeres, nagy szóanyagra kiterjedő vizsgálat tárgyává kell tehát tenni az egész tárgykört, nem utolsósorban azt, hogy az átlagos magyar beszélők mit tekintenek idegen szónak. „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” — mely az idegen szavakat igen nagy számban, egyáltalán nem purista felfogásban tartalmazza — kitűnően útbaigazít ugyan e szavak eredetére és magyar nyelvbeli életére vonatkozóan; de azt már nem tudjuk, hogy vajon közösségi megítélés szerint, a mai magyar átlagos beszélő nyelvi tudatában idegen szó-e még, illetőleg mennyire az pl. a *cement*, *beton*, *aszfalt*, *benzín*, *film*, *motor*, *konzerv*, *hidrogén*, *nátrium*, *oxigén*, *bacillus*, *rádió*, *telefon* stb., amelyeket kézikönyveink szótáraink egy része, főként a régebbiek idegennek szoktak minősíteni, s a közvéleménynek legalábbis egy részében ma is él ilyen felfogás. Valószínű, hogy a mai beszélők túlnyomó többsége ezek mindegyikét vagy legalábbis nagy részét már magyar szónak érzi, tartja. Az ilyen szavakat nem szabad az idegenek sorában emlegetni és szaktudományunk ezt ma már nem is teszi. A nyelv fejlődése miatt az idegen szavak meg a magyarrá lett jövevényszavak közti választóvonalat korszakonként máshol kell meghúzni, s az ilyen határ-felülvizsgálatnak bizonyos időközökben meg kell történnie. Többen — teljesen alaptalanul — azt hiszik, hogy a nyelv művelőknek az idegen szavakkal szemben való bizonyos fenntartása ezek ellen a fontos „idegen” szavak ellen is irányul; ezért ellenhatásképpen szembefordulnak a magyarítás gondolatával általában. — De a többi, kevésbé meghonosodott idegen szót illetőleg is mai nyelvünk, nyelvhasználatunk állapotát híven mutató vizsgálatok alapján kell állást foglalnunk a megtartás vagy a magyarítás kérdésében. Hozzá tartozik ehhez a munkához annak tisztázása is, hogy valamely idegen szó mely jelentésében helyettesíthető (és helyettesítendő) magyar szóval, mikor kell viszont (főként szaknyelvi kötöttségek miatt) az idegen szót használnunk.

e) A mai idegenszó-áradat — főként a szakzsargonban — jelentős részben visszaidегenedés következménye; azaz olyan szavak jönnek újra divatba, amelyek helyett már régóta van kifogástalan magyar szavunk (sokszor nem is egy!). Ezért az *organizál*, *karakterisztikus*, *dedikáció*, *korreláció*, *kompetencia*, *indusztrializáció*, *konfrontál*, *konklúzió* stb. szavak háttérbe szorítása viszonylag könnyű feladatnak látszik, hiszen a *szerves*, *jellegetes*, *ajánlás*, *kölcsönösség* v. *viszony*, *illetékesség* v. *szakértelem*, *iparosítás*, *szembesít* v. *szembeállít*, *következtetés* v. *tanulóság* stb. kéznél vannak helyettük. Ám a valóságban a visszamagyarítás mégsem egyszerű, mivel a beszélők és írók egy része — a már emlegetett okokból — itt is az idegen megfelelőknek ad előbbséget.

A helyes megítélés tekintetében nagy a felelőssége és a jelentősége az iskolai anyanyelvi nevelésnek is. Az iskolában (és nem csak a magyarórákon) kell kialakítani az idegen szó meg a magyar szó mérlegelni tudását és — ha lehetőség nyílik rá — a magyar választásának tudatos akarását.

A sajtó, a rádió és a televízió nyelvében egy árnyalattal talán kevesebb az idegen szó, mint a szakmunkákban, szakfolyóiratokban. De azért az olyan

idegen szavak, melyeknek van jó magyar megfelelőjük, itt is tömegesen fölbukkannak: *konkrét, objektív, szubjektív, kooperáció, regisztrál, destruktív, információ, centrális, eklatáns, impresszionál, limitál* stb. Tekintettel az olvasók, hallgatók széles körének érdekeire, nagyobb figyelemre, gondosabb válogatásra van szükség a tömegtájékoztató nyelvben is. A nyelvi ízlésnek e téren való javításáért — főként jó példa mutatásával — a sajtó, a rádió, a televízió tehetne talán a legtöbbet. A hírügynökségi jelentések fordítóinak, a MUOSZ-nak és a szerkesztőségeknek, a rádió és a televízió műsor-előkészítőinek, rendezőinek, e két fontos intézményünk vezetőségének összefogásával kell a tömegtájékoztató nyelvét a tömegek számára minél hozzáférhetőbbé tenni.

Mind az oktatási gyakorlatban, mind a különféle szerkesztőségekben igen nagy haszonnal forgathatnának egy magyarító szótárát. Egy ilyen munka értelmező szótárainknak, a rövidesen elkészülő Szinonimaszótárnak, az Idegen szavak és kifejezések szótárának birtokában elég gyorsan kidolgozható lenne.

f) Roppant nehéz feladat (az előbbinél jóval bonyolultabb is) a még magyar megfelelő nélküli idegen szavak helyett saját nyelvű elemek találása, alkotása.

Mindenekelőtt le kell küzdeni azt a nézetet, amely szerint ha már van magyar szavunk, ám használjuk azt (is), de ha nincs, várjunk türelemmel addig, amíg lesz. — De honnan lesz, ha nem törekszünk arra, hogy legyen? A már eddig létrejött magyar megfelelők sem véletlenül vannak: valaki megalkotta őket, törekedett arra, hogy az idegen szó helyett magyart (is) mondhassunk.

A legnagyobb munka a szaktudományok terén vár ránk, ezekben jelentkezik ugyanis a legtöbb új idegen szó. (Példákat az eddigiek során már idéztünk.) A szaktudományok nyelvének kitartó gondozása azért különösen fontos, mert az idegen szavak átvételének iránya az utóbbi 100-150 év alatt gyökeresen megváltozott a régebbi állapotokhoz képest. — Míg pl. a középkor századaiban túlnyomórészt népi átvételekről beszélhetünk, de még a múlt század végi átvételek (*suszter, fájront, vinkli, culáger* stb.) is a magyar munkásosztállyal elkeveredő német ajkú mesteremberek révén kerültek nyelvünkbe, addig ma az új fogalmakat jelölő idegen szavak szinte mind a szaktudományok nyelvében jelentkeznek először, s onnan terjednek el.

Ez a helyzet veszélyes is, előnyös is. Veszélyes azért, mert a szaktudományok nyelvében meggyökerezett idegen szót később, „alulról” már nagyon nehéz kiszorítani. Előnyös is lehet azonban a szaktudományok nyelvi tekintélyének hatása ugyanezért: a magyar névvel útjára indított fogalom később, „lent” nem idegenedik el. — Így például a *metró* ellen hiába emelték fel sokan a szavukat azután, hogy a *földalatti* új vonalát megnyitották: előtte már évekig (szakmai körök szóhasználatát átvéve) az idegen szó terjedezett, és most már valószínűleg meg is marad, feleslegesen. A posta viszont — elhárítva az egy-két magyar szakember javasolta *autinter* szócsinálmányt — némi vita után (ami egyáltalán nem baj) még időben *táv hívás*-nak nevezte el a ’távolsági telefonbeszélgetésnek közvetlen kapcsoláson alapuló rendszerét’-t (pl. ol. *teleselezione*), úgyhogy az új fogalommal nem került idegen szó nyelvünkbe. Helyes volt a Belkereskedelmi Minisztérium intézkedése is, amellyel a divatáruüzletek *butik*-nak nevezését megszüntette, s ezzel elejét vette a szó elterjedésének. Példájukat más szaktárcák is követhetnék: indokolt esetben a magyar szó-nak hivatalos védelemben való részesítését csak helyeselni lehet.

Idegen szó helyett találó magyar szó alkotása végső soron természetesen mindig egyéni nyelvi lelemény eredménye. Ez azonban nem jelenti azt, hogy egyetlen egyén képes valamely tudományágazat nyelvének átformálására,

megmagyarítására. Erre csak közösségek vállalkozhatnak. — Ezek a közösségek megvannak: az egyetemi tanszékektől, akadémiai bizottságoktól kezdve a természettudományi és műszaki egyesületeken át a szélesebb értelemben vett szakmai közösségekig. E testületekben kellene elsősorban a magyarítás munkájának folynia, amelyet végső soron az Anyanyelvi Bizottság Szaknyelvi Munkabizottságának, távlatilag pedig egy létesítendő Szaknyelvi Intézetnek kellene irányítania és összehangolnia. Jelenleg a szaknyelvekkel való törődés (ami nemcsak szóalkotást jelent!) inkább csak az országban szétszórta folyó szaknyelvi kutatások feltérképezéséből áll. Ez is igen fontos, de ez csak az első lépés. A Szaknyelvi Munkabizottságnak mielőbb be kell iktatnia munkatervébe a szakmai magyarosítás kérdéseinek vizsgálatát, illetőleg az ilyen jellegű tevékenység irányítását, összefogását is.

Bár az új szavak megalkotásának munkáját legnagyobb részt az arra illetékes szakembereknek kell elvégezniük, a szópályázatoknak jól bevált módszerrel be lehetne vonni közönségünk széles rétegeit is: az eddigi szópályázatok (pl. *szupermarket* = *ABC-áruház* stb.) bizonyítják, hogy az érdeklődés roppant nagy. A szópályázatok annak tudatában is hasznosnak kell ítélnünk, hogy nem mindegyik bizonyul egyúttal eredményesnek is. (A pályázati győztes *lemezgazda* vagy *permet* pl. nem tudta kiszorítani a *disc jockey* meg a *spray* szót.) Az esetleges sikertelenségtől nem szabad elkedvetlenedni: ha több tucat javaslatból csak néhány marad is meg, az már szép eredmény.

Összegezés

Szocialista társadalmunkban az utóbbi években számos okból — többek között bizonyos nem kívánatos hatások, áramlatok érvényesüléseként, illetőleg ezek nyelvi vetületeként — erősen terjed az idegen szavak és kifejezések fölösleges, a gondolatközlést, megértést gátló, nehezítő használata.

E nem kívánatos divatnak, áramlatnak nem elhanyagolható a társadalmi veszélyessége: akadályozza az ismeretek széles körű elterjedését, művelődési céljaink megvalósítását. Szükséges tehát, hogy ezt a folyamatot — társadalmi összefogással — megállítsuk, helyes irányba tereljük. E cél elérése érdekében a következőket látjuk szükségesnek:

1. Arra kell törekedni, hogy következetes, kitaró munkával, sokrétű propagandával elérjük, hogy társadalmunk közhangulata jó irányba változzék. Ennek érdekében igen sokat tehetnek — saját példájukkal, nyilatkozataikkal — közvéleményformáló személyiségeink. El kell érni, hogy közéletünk nagy tekintélyű vezetői, jeles íróink, tudósaink, művészeink stb. közül minél többen maguk is félreérthetetlenül kifejtsek véleményüket, s újságcikkekben, tanulmányokban, rádió- és tévényilatkozatokban a szélesebb közvélemény előtt foglalkozzanak az idegenszó-használat kérdéseivel.

2. A Magyar Tudományos Akadémia mint a tudományokat összefogó és irányító intézmény hasson oda, hogy kiadványaiban, különösképpen a szélesebb olvasottságú szakfolyóiratokban csak azok az idegen szavak kapjanak helyet, amelyek az egyes tudományszakok számára mint szakkifejezések (terminus technicusok) nélkülözhetetlenek, s maradjanak ki a szakszövegeket manapság szinte elöntő, könnyen nélkülözhető vagy helyettesíthető egyéb idegen nyelvi elemek.

3. Felhívással kell fordulni a közművelődés alakulásában, alakításában jelentős szerepet betöltő intézmények (Magyar Rádió, Magyar Televízió, Oktatási Minisztérium, Kulturális Minisztérium, Magyar Távirati Iroda, országos és megyei napi- és hetilapok szerkesztősége stb.) vezetőihez, hogy a sajátos feladataikhoz, lehetőségeikhez, helyzetükhöz mértelen legegyszerűbbnek látszó módon (tervszerű szakemberképzéssel, gondosabb kiválasztással, a stílusserkesztői, nyelvi lektori gárda megerősítésével stb.) mindenképpen akadályozzák meg köznyelvünknek fölösleges idegen szavakkal, kifejezésekkel való elárasztását.

4. El kell érni, hogy saját hatáskörükben a felsőbb szintű irányító szervek, szakmai főhatóságok tegyenek meg mindent a fölösleges, nyelvünkbe való beilleszkedésre alkalmatlan, nehezen kiejthető, félreértésre vagy meg nem értésre alkalmas idegen szavak, kifejezések visszaszorítására, elterjedésének megakadályozására. E végből jó szolgálatot tehetnek a szakmai szóalkotó, szómagyarító pályázatok (különösen ha az egyelőre csak idegen szavakkal megjelölhető fogalom nem csupán egy szűk szakmai kört érint), a jól megfontolt hivatalos szóajánlások stb.

5. A nyelvtudomány művelőinek folyamatosan sort kell keríteniük az idegen szavak használatával kapcsolatos, még nem kellően tisztázott vagy újjólág tisztázásra szoruló elvi és gyakorlati kérdéseinek korszerű tudományos megtárgyalására. Az újabb nyelvészeti, főleg szaknyelvi kutatások eredményeinek felhasználásával ki kell dolgozniuk a szómagyarítás, illetőleg a műszóalkotás hangtani, alaktani, jelentéstani és stilisztikai követelményeit és módszereit. Meg kell kezdeniük egy túlzásoktól mentes, korszerű magyarító szótárnak az elkészítését.

6. A gyakorlati nyelvművelő, anyanyelvi ismeretterjesztő munkában (nyelvművelő könyvekben, cikkekben, a magyar nyelv hetén és egyéb alkalomkor tartott előadásokon, rádió- és televízióbeli nyelvészeti műsorokban stb.) az eddigieknél gyakrabban és nagyobb hangsúllyal kell foglalkozni az idegen szavakkal, az idegenszó-használat mai életünk által felvetett kérdéseivel.

A Nyelvtudományi Bizottság és az Anyanyelvi Bizottság bízik abban, hogy az idegen szavak használatának napirendre tűzése egy hasznos, szükséges és kilátásaiban sikerrel kecsegtető vállalkozás kezdete; a most nagyobb erővel, átgondolt stratégiával, következetes helytállással meginduló munka elősegíti társadalmi életünk további demokratizálódását, a műveltség általános terjedését, de nyelvművelődésünk egész területére nézve is hasznos tanulságokkal jár majd. Bizonyos továbbá abban is, hogy társadalmunk valamiféle nyelvművelő hivatal ténykedése nélkül, saját érdekeit felismerve demokratikus légkörű vitákban ki fogja alakítani az idegen szavak használatának korunk és társadalmunk követelményeihez alkalmazkodó módját, egészséges mértékét.

Közzéteszi:

Lőrincze Lajos s. k.,
az Anyanyelvi Bizottság társelnöke

Benkő Loránd s. k.,
a Nyelvtudományi Bizottság elnöke

Alapvető irodalom*

- Lőrincze Lajos: A magyar szókészlet kérdései (a Magyar nyelvhelyesség c. kötetben; 1967.; 66—70)
- Fábián Pál: Az idegen szavak (A mai magyar nyelv c. egyetemi tankönyvben; 1968.; 485—93)
- Kiss Lajos: Műveltségzők, vándorszók, nemzetközi szók (MNY. 62: 179—88)
- Aczél György: Anyanyelvünk (Élet és Irodalom 1971. 18. sz. 3—4)
- Grétsy László: Nyelvművelésünk és az Anyanyelvi Bizottság (Magyar Tudomány 1973: 468—76)
- Csoóri Sándor: Találkozásaim az anyanyelvvel (Tiszatáj 1973. 10. sz. 54—5)
- Bakos Ferenc: Idegen szavak és kifejezések szótára. Előszó (1974.)
- Bárcsi Géza: Nyelvművelésünk (1974. 53—5)
- Fábián Pál: A magyar és az olasz nyelv szókincsének összevetéséből: a „világos” és a „homályos” szavak (Az Összevető nyelvvizsgálat, nyelvoktatás c. kötetben; 1972. 376—81)
- Szathmári István: Nyelvünk alakulása az utóbbi három évtizedben (MNY. 71: 279—80)
- Szűz Rezső: Delegáció, szituáció, tendencia (Magyar Nemzet 1975. máj. 11.)
- András László: A fürdővíz meg a gyerek (Magyar Nemzet 1975. júl. 13.)
- Fábián Pál: Jóból is megárt a sok (Magyar Nemzet 1975. júl. 13.)
- Magyarország (hetilap: 1976. 24., 27., 28. sz.)
- E. G. T.: Békés együttélés a nyelvben (Magyar Nemzet 1976. ápr. 9.)
- Bíró—Grétsy—Kemény: Hivatalos nyelvünk kézikönyve (1976: 140—6)
- a. gy.: Nyelvszennyezés (Magyar Nemzet 1976. márc. 20.)
- Malonyai Péter: Nyelv és közélet (Magyar Nemzet 1976. febr. 20.)
- Szántó Jenő: Anyanyelvi közérzetünk (Népszabadság, 1976. márc. 21.)
- Jogalkotás, törvényesség, demokratizmus (beszélgetés dr. Korom Mihály igazságügyminiszterrel. Tükör 1976. ápr. 6.)
- Szántó Jenő: Hivatalosan, magyarosan (Népszabadság 1976. ápr. 14.)
- Ruffy Péter: Gyomirtás a kertben (Magyar Nemzet 1976. ápr. 25.)
- Kovalovszky Miklós: A nyelvművelés örökzöld témája (Magyar Nemzet 1976. júl. 1.)
- Ruffy Péter: Az idegen szavak ügye az akadémiai bizottságok előtt (Magyar Nemzet 1976. júl. 4.)
- Ladó János: Idegen szó, magyar szó, világnézet (MNY. 72: 155—72)
- Varga Zoltán: Gondolatok szakmai nyelvünk tisztaságáról (Magyar Pszichológiai Szemle, 1976. 3. sz. 271—5)
- Ádám György: Varga Zoltán vitaindító jegyzetéről a pszichofiziológus szemével (Magyar Pszichológiai Szemle, 1976. 6. sz. 577—9)
- Kemény Gábor: Az idegen szavak (Élet és Tudomány 1976: 1929—32)

*Érdeklődő olvasóinknak az alábbi rövid felsorolással óhajtjuk megkönnyíteni az idegen szavak újabb nyelvművelő irodalmában való tájékozódást. (A szerk.)

Sauvageot a fölösleges idegen szavakról a magyarban

Nyelvművelésünk — szerényen ugyan, de — már sokszor fölemelte szavát az utóbbi évtizedben szinte gátlástalanul beáramló fölösleges idegen szavak ellen. A XVIII—XIX. századi nyelvújítás a majdnem makaróni-nyelvvé sülyedt magyar köznyelvet több évtizedes küzdelemmel európai szintre emelte, a romantika és realizmus nagy íróinak, költőinek segítségével pedig egy gazdag, hajlékony, kifejező és fejlődésre alkalmas nyelvet hagyott örökül századunkra. A XX. század viharos történelmét és hihetetlenül gyors technikai fejlődését is nyomon tudta követni ez a jól kimunkált eszköz. Mégis valami furcsa sznobizmus készíti újabban az embereket, hogy minél bonyolultabban fejezzék ki magukat, mikor egyszerűen is lehetne. Ennek egyik legelterjedtebb módja a fölösleges idegen szavak mértéktelen használata. Manapság ez már nemcsak a természettudományokra jellemző, hanem a legnemzetibbekre, az irodalom- és nyelvtudományra is.

A magyar nyelv egyik nagy ismerője és szerelmese, a most már nyolcvanadik életéve felé közeledő Aurélien Sauvageot is észrevette ezt a jelenséget, és több helyen is ír róla az 1971-ben Párizsban megjelent *L'Édification de la Langue Hongroise* (A magyar nyelv kimunkálása) c. könyvében. A könyvet két nemrég elhunyt (könyve megjelenésekor még élő) magyar nyelv-tudósnak: Pais Dezsőnek és Bárczi Gézának ajánlja. Az ajánlás lapján egy idézetet is közöl Dugonics Andrásról: „Nincs a' világon semmi, a' mit magyarul ki-ne lehessen mondani csak ésszel és tudományyal forgolódgyon az ember.”

A következőkben néhány helyet idézek Sauvageot könyvéből saját hevenyészett fordításomban:

„Tény, hogy a mai irodalmi szövegek, mihelyt elvont és általános kérdéseket tárgyalnak, vagy ha csak művelt személyek beszélgetését tükrözik, egyre inkább nyüzögnek bennük az idegen szavak, amelyek a legtöbbször még hangtani szempontból sem alkalmazkodnak a magyar kiejtéshez” (343).

A következő lapon példaként a Kortárs (1967. 7. sz.) egyik „Realitás és szükségyszerűség” c. cikkéről mondja a következőket: „Nem volna értelme felsorolni minden idegen eredetű szakszót, amelyet találunk benne. Tömérdek van belőlük... De az ún. klasszikus átvételeken kívül, amelyek többé-kevésbé ismerősek egy olyan elit számára, amely tekintélyes latinos hagyományt őrzött meg, lehet találni újabb angolszász átvételeket is: például *modell*. De ami nem kevésbé meglepő ebben a szövegben, az a tökéletesen fölösleges idegen szavak nagy száma. Így *generáció*-t olvasunk, noha a (magyar) nyelv rendelkezik a kitűnő, belső keletkezésű *nemzedék* szóval, nem is beszélve a másik nemkevésbé sikerült rokon jelentésű *emberöltő* kifejezésről. Az *auto-critique* megfelelője fölváltva *önkritika* és *önbírálat*, de csak a *konfrontáció*-t használja a szerző az egyébként kifogástalan *szembesítés* helyett” (344).

„Az idegen szavak támadó visszaözlését tudomásul vették, de nem látszik úgy, mintha a közösség reagálna rá és a szakemberek is arra szorítkoznak, hogy csak a »fölösleges« átvételnek nyilvántartottak ellen tiltakozanak. Megjegyzik — joggal — hogy az idegen kifejezések közt vannak olyanok, amelyeket magyar száj nehezen tud kiejteni, mint *meteorológiai*, és hogy az idegen szavak gyakran eltorzulnak a nem elég műveltek nyelvén...”

A szókincs elidegenülése elleni harc tehát nem szűnt meg, bár nincs benne meg az előző évszázadi átfogó ereje és lendülete. Hatásfokában alig különbözik attól, mint ami Német- vagy Franciaországban található...

Minden eredmény ellenére az embernek az az érzése, hogy a hivatalos szervek és a tudomány emberei inkább védekezésbe szorultak...

Mégis, a nyelv rendeltetése alapvetően megváltozott a második világháború óta, hiszen kell, hogy egy egyöntetűbb társadalom közlési eszköze legyen a célja, egy szélesebb társadalomé is, amelynek szellemi szükségletei megsokszorozódtak, és amelynek életmódja teljesen átalakult. Az egykor műveletlen vagy kevéssé művelt tömegek egyre közelebb kerülnek az általános műveltséghez. Az írók már nem egy kis számú, egy bizonyos társadalmi osztályból toborzódott közönséghez szólnak, hanem az egész nemzethez, és ahhoz kell tartaniuk magukat, ahogy az újonnan jöttek kifejezik magukat, ezek pedig többségükben munkások és parasztok vagy olyan falusiak, akik azért hagyták el szülőhelyüket, hogy az ipari központokban keressenek munkát..." (346—8).

„A nyelvújítás szókincsének egy jelentékeny részét ma létükben fenyegetik az idegen »tudós« szavak. Különös, hogy ismét gyakoribbá válik a *horizont* akkor, mikor már úgy látszott, hogy a *láthatár* vagy *látóhatár* végleg bevonult a nyelvhasználatba. A *valóság* szót gyakran kiszorítja a *realitás*, és a nyelvészek a *bilingvizmus*-ról szólnak, mikor a kifogástalan *kétnyelvűség* kifejezéssel rendelkeznek. Mire jó a *kolónus*, mikor a *telepes* régi jó, magyar hangzású szó? A nyelvújítás sikerre vitte a *villany*-t, és most az *elektromosság* győzi le, ez pedig a gazdaságosság megcsúfolása (5 szótag 2 helyett!).

Túláságosan sokszor fordulnak idegen kifejezéshez indokolatlanul, mert az idegen sem ad más jelentésárnyalatot. Az ember nem érti, hogy például az *analízis* többet vagy mást mondana, mint az *elemzés*, amely az egyszerűbb embereknek érthetőbb, mert motivált. Röviden: meg kell állapítanunk, hogy az a másfél évszázados csodálatos erőfeszítés, hogy megajándékozza a népet egy motivált szókinccsel, azzal fenyeget, hogy lassanként földadja eredményét, vagyis azt, hogy a tudományos szakszókincs viszonylag hozzáférhető legyen a tömegeknek" (354—5).

„... a szókincs elveszti összetartó erejét, ha eltűnik vagy lényegesen csökken benne a motiváció. Két osztály különül el: a motivált szavaké és a nem motivált vagy olyan kifejezéseké, amelyeknek motivációját az anyanyelven kívül kell keresni...

Az ilyen helyzet nem kedvező arra, hogy nagyobb tömegek érjék el a közművelődés magasabb fokát. Mert ha valaki ide akar eljutni, le kell küzdenie az idegen szakszókincs akadályát... Éles különbség alakul ki a beavatottak és be nem avatottak közt. Ha valaki tájékozódni akar, azzal kényszerül megkezdenni a szükséges beavatottság megszerzését, hogy szakszóról szakszóra haladva megtanulja minden idegen kifejezés pontos jelentését. Ez a folyamat szükségszerűen lassú, gyakran nehéz, és gátat emel mindazok előtt, akiknek nem volt módjuk és lehetőségük megszerezni a szóban forgó beavatást. Az így teremtett helyzet, meg kell mondanunk, mindenképpen antidemokratikus" (397—8).

Mint a kiragadott idézetekből látszik, a könyv különböző helyeiről vettem példáimat, tehát meg-meg kellett szakítanom a logikus okfejtést. A megállapítások és következtetések így bizonyára töredezetebbek, mint az eredetiben. De hogy a kérdés élénken foglalkoztatta a tudós szerzőt, azt éppen az mutatja, hogy műve több helyén visszatér rá.

Kálmán Béla

Hol tart ma köznyelvünk fejlődése?

1. A kérdés ismételt föltevését a nyelv művelőnek valójában sohasem kellene különösebben indokolnia, hiszen minket a „minden folyamatban van” (= panta rhei) *minden*-jéből érthetőleg anyanyelvünk jelenkori élete érdekel legközelebről. Hogyne érdekelne: hiszen „a nyelvnek mint a [kommunikációt lehetővé tevő rendszernek és egyben] a gondolkodás eszközének ... föltétlenül lépést kell tartania külső és belső világunk megismerésével, a jelenségek közötti új meg új összefüggések felfedezésével stb., vagyis meghatározott módon változnia, fejlődnie kell. Tehát állandóság és változás, megőrzés és továbbképzés érvényesül benne” — mondta 1975 tavaszán az ELTE ünnepi közgyűlésén Szathmári István, „Nyelvünk alakulása az utóbbi három évtizedben” címen tartott előadásában (l. MNy. 71: 274). Benkő Loránd pedig egy jó évvel utóbb a Magyar Nyelvtudományi Társaság közgyűlésén tartott megnyitó beszédében („Anyanyelv és társadalom”: MNy. 72: 385—94) még mindig jogosan veti mai nyelvészetünk szemére a nyelvi és a társadalmi fejlődés összefüggéseinek elégtelen feltárását: „a szükségesnél gyakran kisebb figyelemre méltatja a nyelv és a nyelvhasználat társadalmi alapjait”; „látásmódjában nem kap elegendő súlyt a nyelvi jelenségek mögött ott levő, azokat meghatározó társadalmi problematika. Még jobban hiányolható, hogy nézőpontunkból meglehetősen kiesik a társadalmi magatartás és a nyelvi magatartás kölcsönös összefüggése és meghatározottsága, vagyis az a kérdéskör, hogy nemcsak a társadalom mindenkori helyzete, anyagi és szellemi műveltsége, gondolkodásmódja, világnézete, erkölcsi és politikai magatartása stb. befolyásolja a nyelv mindenkori állapotát és használatának módjait, hanem fordított hatásrendszer is érvényesül: a nyelvi magatartás maga is visszahat a társadalom eszmevilágára és cselekvési rendszerére. Pedig a téma e vonatkozásának különösen a nevelés, a tudat- és magatartás-formálás tekintetében nyilvánvalóan elsőrendű és általános társadalmi jelentősége van” (385).

Most mégis külön alkalom adta kezembe a tollat: 1976 legvégén jelent meg Grétsy László szerkesztésében egy értékes, az MTA Nyelvtudományi Intézetének megfelelő osztályán szervezett, de szinte országos összefogással készült mű: a „Mai magyar nyelvünk” című, külsőleg is szép könyv. (Alapjául az a szakértői jelentés szolgált, amely néhány éve az MSZMP vezető szerveinek adott számot anyanyelvünk jelenkori alakulásáról s ennek szakmai és társadalmi értékeléséről.) E kötet szerzői a nyelv művelés szempontjából válogatták össze és mérték föl nyelvünk változásait s társadalmi hátterüket: így természetesen én is igyekszem ebben a gondolatkörben mozogni, bár magam mindig inkább grammatikusként figyeltem nyelvünk jelenlegi rendszerét és mozgását, s többnyire csak ilyen tapasztalataimból szűrtem le nyelv művelői mondanivalóimat. — Egyébként a sajnálatosan rövid szerkesztői bevezetés szerint a könyv ugyan „az elkövetkező évek nyelv művelő munkájához” kíván irányítást adni az eddigi szakirodalomnak s néhány e célra készített „kéziratot résztanulmány”-nak „összefüggő áttekintés”-ével (s hozzáteszem: szinte egészen friss példaanyag felhasználásával), de úgy, „hogy az összegezésből kibontakozó állapotrajz valóban *mai magyar nyelvünk* állapotának rajza legyen” (7). Az említett nyelv művelői „közfigyelmen” túl tehát „személyes érdekeltségem” szintén jócskán megvan. Azt azonban előre jelzem, hogy főleg az engem közelebről érdeklő

területeken nem maradok meg e mű keretei közt, hanem szeretnék ugyancsak az elkövetkezendő évek nyelvművelő munkájának, nem utolsósorban az elkészülőfélben levő, rendszeres „Nyelvművelő kézikönyv”-nek aspektusából több-kevesebb további mai jelenség értékelésére is kitérni. Ilyenkor tehát nem a bírálat, a hiányolás szándéka vezeti tollamat, hanem általában a szóba jövő anyag, illetőleg számba vehető szempontok gazdagítására törekszem.

2. Hadd maradjak egyelőre a jelenkori nyelv tudományos kutatásának és a nyelvművelésnek a viszonyánál. Alig néhány hónappal tanári oklevelem megszerzése után a most éppen száz esztendeje született Gombocz Zoltán — akinek egyetemi éveim alatt igazán a legtöbbet köszönhettem, s aki csodálatos egyéniségével máig érezhető hatással volt rám — a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1931-i közgyűlésének megnyitó előadásában éppen a nyelvészetnek s az akkor divatozó, nyelvhelyességre szűkített nyelvgondozásnak a kapcsolatával foglalkozott, összegezve tanításában addig is vallott nézeteit. Teljesen érthetőnek vallotta, hogy a nagy nyelvtudósok világszerte elzárkóztak a nyelvhelyességi kérdésektől (MNy. 27: 1 kk.): hiszen a helyesség normáját minden nyelvi közösségben csak a pillanatnyilag uralkodó nyelvszokás szabja meg. (Talán csupán nyelvünk hangtani sajátosságainak tudományos normalizálásáért s helyes használatának irányításáért szállt síkra, azért is csak a kulisszák mögött, l. Péchy Blanka: Beszélni nehéz!² 14.) — Mindamellettt akkor rám is, korosztályomra is hatottak egyben nyelvészetünknek azok a régebbi vagy kortársi tudósai (Szarvas, Simonyi, Lehr, Szinnyi J., Tolnai V.; Bárczi, Csüry, Zsirai, Nagy J. B. és mások) is, akik szakmai tudásukkal, esetleg céltudatos részletkutatásaikkal többé-kevésbé már szakmailag értékelni és irányítani is akarták a nyelvhasználatot, s e végre tankönyveikkel, tudományos ismeretterjesztő írásaikkal a pusztán nyelvhelyességi tárgykörön túl — a társadalmi fejlődés akkori fokán — fejlesztették, javították népünk anyanyelvi közműveltségét is. (A nyelvápolás esztétikai ágát pedig elsősorban Kosztolányi Dezső, az író és költő fémjelezte ez idő tájt.)

A felszabadulás utáni hatalmas társadalmi átalakulás megkívánta művelődési forradalom idején aztán a marxista—leninista tudomány szemlélet hatása, a szovjet és más, szintén a szocializmust építő baráti népek példája hamarosan új lendületet adott a jelenkori nyelv tudományos feldolgozása s a gyakorlati nyelvművelés együttes fejlesztésének. Mikor 1951 végén Lőrincze Lajos programadó akadémiai előadásában felvázolta a következő évtizedek nyelvművelésének elveit és feladatait (l. I. OK. 2: 402 kk.), már nyelvészetünk számottevő részének támogatásával vagy legalább rokon-szenves érdeklődésével számolhatott. Így a múlthoz képest több nyelvész szakember kezdett vele együtt fáradozni a nyelvtudomány megfékezésén, küzdeni az anyanyelvi közműveltség fejlesztéséért, az ilyen irányú felelősségtudat erősítéséért, munkálkodni az új jelenségek korszerű értékelésén s az öröklött elvek és részletmegállapítások szükséges megrostatálásán. (A teljesség kedvéért megjegyzem: a művelt nyelvi közízlés szempontjait ekkor Bárczi Géza képviselte legnagyobb súllyal.) Fő célunk az lett, hogy az anyanyelvi műveltség kiszélesítésével és elmélyítésével végre mennél több kortársunk váljon képe ssé a nyelvhasználat gyakorlati kérdéseinek tudatosan helyes megítélésére. A Gombocz korában egyeduralgoló nyelvtörténetnek s a

végre meginduló szinkrón nyelvészetnek számos kutatója fél szemmel már eleve a társadalom gyakorlati igényeit is figyelte. Olykor szinte alig volt értelme megkülönböztetni, hogy egy ilyen közhasznú szaktanulmány vagy akár kézikönyv írója (szerzői közössége) az addigi beskatulyázás szerint a történeti vagy a leíró szókincskutatás, illetőleg grammatika, esetleg a helyesírás, a hangtan vagy a dialektológia művelője-e. S idők jártával többen csatlakoztak e gárdához az újjászülető stilisztika és az ekkor kialakuló közléselmélet stb. művelői közül is, egyúttal jó további szempontokkal bővítve a nyelvművelést. S ez a munka fokozatosan már nemcsak országunkban, hanem a határainkon túl élő magyarok közt is érezte a hatását. — El kell azonban ismernünk utólag, hogy a nyelv működésével, rendszerének mozgásával, társadalmunk és gondolkodásunk fejlődéséhez való viszonyával stb. — egyszerűen a legmélyebb elméleti összefüggésekkel — még nem tudtuk kortársaink túlnyomó többségét megismertetni. Amellett a népszerűség biztosítása végett talán egy kissé elnézőek voltunk a közéletben, a tömegkommunikáció képviselőitől is divatban tartott hibás vagy ízléstelen formák iránt; a felnőttek közti tudományos ismeretterjesztésben énszerintem a kelle-ténél valamivel nagyobb súlyt vetettünk a játékosságra, s szórakoztató hang-nemünk talán itt-ott egy kevésbé a fölszínességre csábított.

Mondanom sem kell, hogy a feladatok száma a réginél összehasonlíthatatlanul sokoldalúbb és eredményesebb tevékenység során éppen nem csökkent, sőt egyre újabb és munkaigényesebb részterületek, korszerűbb módszeres eljárások kívántak további figyelembevételt. Előtérbe került például végre a kiejtés normalizálása s a helyes zenei formák tudatosítása, gyakoroltatása; az élőszó, a beszédbeli előadás elméletileg jól megalapozott gondozása; a regionális köznyelvek megtűrhető eltéréseinek összeállítása stb. Új meg új tennivalók jelentkeztek az iskolák, a rádió, a tévé hathatósabb segítségül hívása kapcsán (játékok, versenyek, viták, előadások) s a tudományos ismeretterjesztésben való közreműködésünkben (a magyar nyelv hetének megrendezése, a külföldi magyaroknak szervezett folyóirat, értekezletek, nyári egyetemek, kiadványok stb.). A szakszókincsek állandó korszerűsítésében, az új terminusok „szabványosításában” eddig még nem is jutottunk kellő mértékben szóhoz. A könyvpiacot szintén új meg új, más-más fokú és színű nyelvgondozó művek kiadásával kellett gazdagítanunk.

Minde munkánk végső, elvi irányítója kezdettől az MTA Nyelvművelő (ma: Anyanyelvi) Bizottsága maradt, elsősorban a Nyelvtudományi Intézet-beli „A mai magyar nyelv osztálya” által nyújtott szerény szervező apparátus segítségével. Társadalmi alapja viszont módfelett kiszélesedett: a különféle szintű oktatási intézmények, a sajtó szervei, a TIT, a rádió és a tévé mellett az egyéb közművelődési hatóságok többé vagy kevésbé mind segítik. Mégis egyre erősíteni kellene a legfőbb központokat is, hogy a szervezésben ne legyen fönnakadás vagy fehér folt. És én is hadd hangsúlyozzam, hogy nagyon vigyázzunk: a „kutató” nyelvészek a szükséges szakosítás ellenére, egyéb feladataik mellett fokozottan érezzék kötelességüknek a jövőben is ezt a „társadalmi munkát”: a gyakorlati életnek nyújtandó önkéntes segítséget. És viszont: a fiatal „főhivatású” nyelvművelőket is szoktassuk hozzá a történeti és/vagy a leíró nyelvvizsgálat valamelyi ágának, illetőleg a stilisztikának tervszerű feldolgozásához s az általános nyelvészeti tanulságok kiemeléséhez.

3. A változások folytán a társadalmi szükséglet tehát túlnőtt már a nyelvművelő megjegyzéseket csak mellékesen tartalmazó nagy szinkron szótárakon (az ÉrtSz.-on, sőt az ÉKsz.-on) és nyelvtanokon (a MMNyR.-n és a MMNy-en). A gyors nyelvi fejlődés meg az igények változása miatt megújításra, kibővítésre szorulna az 1957 óta összesen négy kiadást megért, ám címe szerint némileg szűk körre kiterjedő „Magyar nyelvhelyesség” is. A legnagyobb tervbe vett idevágó összefoglalás, a „Nyelvművelő kézikönyv” pedig még várat magára. Így kapott különösen korszerű feladatot a most megjelent „Mai magyar nyelvünk”.

Beosztása szerint a könyv nem szócikkekre bontva tárgyalja anyagát, mint mondjuk az 1967 elején kiadott, ügyes, gyakorlati beosztású „Hivatali nyelvünk kézikönyve” vagy a készülő „Nyelvművelő kézikönyv”. (Az előbbi különben — nyilván a nyomdai átfutási idők kiszámíthatatlansága miatt — nem szerepel még a „Mai magyar nyelvünk” bibliográfiájában.) Nagyobb fejezetei azonban általában áttekinthetően tárják az olvasó elé nyelvi jelenségeinket, illetőleg ezek kifejezésbeli és a nyelvfejlődésben való szerepét, nyelvművelő értékelését. Így is meglepett azonban, hogy a mű kereteit és alapelveit, szemléletét nem ismerteti valami — akár csak rövidre fogott — bevezető; bár ezért némileg kárpótol a végső fejezet summázó jellege. A részletek tárgyalása során persze többé-kevésbé mindig esik szó a nyelvnek társadalmi kötöttségéről és közlésbeli szerepéről, gondolkodásunkhoz való viszonyáról, olykor mozgásának egyenetlenségeiről, dialektikájáról, a korszerű értékelés tudományos és közlésbeli szempontjairól, sőt elvértve még a jelenkori változásoknak nyelvünk tipológiai képére tett hatásától s a nyelvi elfajulás társadalmi veszélyeiről is. Mindamellet mikor az I. fejezet olvasásához fogunk, még nem tudjuk pontosabban, hogy pl. a címbeli „nyelvünk” szó valamennyi nyelvi változatot, réteget, csoportot jelent-e, s hogy a „mai” megjelölés szigorúan az 1945 utáni, legmaibb időszakra utal-e? Az I. A) részben tárgyalt „ismertebb szóalkotásmódjaink” közül mármost legalább a „hangutánzó szóteremtés”-nek s a népetimológiának aligha van mai irodalmi és köznyelvünkben fontos szerepe. Sőt egyéb pontokban is előfordulnak legföljebb a köznyelv alsóbb társalgási szintjén, illetőleg a diáknyelvben élő szók (mint: *tulaj*, *matfiz*, *polgaz*). A szóképzés stb. példái közt meg akadnak régibb keletkezésűek is: így a TESz. a *dutyi*-t 1867, a *murci*-t 1863, a *csokrétá*-t 1890 óta ismeri. Viszont rögtön ezután az I. B) és C) rész már világosan csak a felszabadulás utáni köznyelv szavaival foglalkozik, s lényegében a II—III. fejezet is ebben a szellemben készült. — Szerencsére a mű további folyamán nemigen akad kirívó „hatásköri túllépés”; egyébként is valamennyi egység mozgásában és egész bonyolult rendszerében figyeli a mai nyelvet, s akkor a közvetlen előzmények és a rétegek közti átmenetek említése teljesen el sem kerülhet. Másrészt az ilyen nagyarányú összegezésben nincs is igazi jelentősége egy-két kevésbé szerencsés példa említésének.

Az egész mű szerkezete valóban világos, céljához is jól illik. Az első három nagy egység a nyelv szerkezetét követi: „I. Szókincsünk újabb elemeinek vizsgálata.” „II. Nyelvünk új hangtani fejleményeinek vázolója és értékelése”. „III. Anyanyelvünk új szófüzési, mondat szerkezeti jelenségeinek bemutatása, értékelése”. — A következő (IV.) a kifejezőeszközök legfontosabb stiláris hibáit veszi vizsgálóra, s a közlés szempontjait is jórészt érvényesíti: „A köznyelvi stílus jelenségeinek

áttekintése és értékelése." Érdekes, hogy Benkő Loránd idézett elvi cikkében társadalmunk nyelvhasználatát többek közt ilyen irányban is tovább csiszolandónak, népünk műveltségét elmélyítendőnek mondta: a könyv tehát ebben is igen korszerű. — Az V. fejezet a nyelv társadalmi tagolódását, illetőleg ennek mai alakulását tárgyalja. Címe: „Nyelvünk rétegeinek és napjainkban végbemenő átrétegződésének áttekintése és értékelése”; benne tehát a szintén időszerű és szükséges nyelvészociológiai ismeretekhez kap az olvasó számos jó gyakorlati támaszpontot. Ez után már az említett összefoglaló és következtetéseket tartalmazó egység következik, „VI. Tanulságok, javaslatok” címen. E szöveges fejezeteket VII. számozással a kellő méretű szakirodalmi tájékoztató zárja be; ebben még a munkához készített kéziratos „résztanulmányok” is föl vannak tüntetve. — Rögtön megjegyzem: a könyv mindennapi használatát igen megkönnyítette volna egy nyelvi tárgymutató. Hiába nyújt ugyanis a tartalomjegyzék elég részletes áttekintést az egyes fejezetek tartalmáról. Azt például, hogy egy szóról vagy nyelvtani eszközről az I., illetőleg a III. fejezetben — s csak ott — van-e szó, vagy esetleg más szempontból a IV. vagy az V. fejezetben is, a VI. fejezetben pedig hozzá fűződő javaslatot is kapunk-e, azt még a legfigyelmesebb olvasó is nehezen fogja emlékezetében tartani. (De ez — úgy látszik — könyvkiadásunk mai túlterheltségével magyarázható, szinte állandó baj lett.)

A jelzett anyagösszeállítást egészében csak dicsérhetjük: az adott terjedelemben lényegesen többet aligha lehetett volna beleerőltetni a ma fontos kérdések közül. Mindenképp sajnálom ismét, hogy egy rövid tájékoztatás — ha másutt nem: a Bevezetésben — nem ad az olvasónak képet a történeti előzményekről, a „mai”-nak az egész magyar nyelvfejlődésben való helyéről. (De persze — ismétlem — a nyelv történeti és egyben társadalmi kötöttsége a 9. lap legelső mondatától mindvégig jól érvényre jut.) — Az egyes kisebb egységek összehangoltsága különben jól átgondolt és következetes szerkesztésre vall. A mondatfonetikai részleteknek a II., azaz a hangtani fejezetbe való beosztása ugyan már több mondattani — főként szórendi — ismeretet tesz szükségessé, de ez az elrendezés végre is nem példátlan szakirodalmunkban.

Rögtön itt jelzem azonban, hogy terjedelmi lehetőség esetén hiányolnék egy pár kisebb tárgykört. Így sehol sincs kellően szó az illeszkedésről, holott ez a „Nyelvművelő kézikönyv”-ben tudtommal fontos szócikket fog kapni. Ezt sem elsősorban az egyedi *férfi-nak* — *férfi-nek*, illetőleg a *honvéd-nek* — *Honvéd-nak* átcsapás tudatos megítéltetése miatt sajnálom, hanem a vegyes hangrendűek némely csoportjaiban terjedő magas hangrendű toldalékolás megállítására vagy legalább lassítására tartanám szükségesnek. (Ez a *norvég-ok* vagy *norvég-ek* ismert kérdésköre.) S itt tudatosíthatnánk egyúttal, hogy nyelvünket ma is mennyire egyhangúvá teszi az *e*-hangok gyakorisága. E részletet akár a hangtani, akár a ragozási vagy a stilisztikai anyagba jól bele lehetne iktatni. — S azt is mindjárt itt említem meg, hogy az *e*-k számát némileg csökkentő (mérsékelt) *ö*-zés ajánlása ugyancsak kimaradt a teljes műből. Tehát a *felettes* — *fölöttes*, *felfedez* — *fölfedez*, *megett* — *mögött*, *temérdek* — *tömérdek*, *felesleges* — *fölösleges*, *gyenge* — *gyöngye*, *seper* — *söpör* stb. viszony értékeléséről a reformkor óta megfigyelhető tudatos írói-költői törekvés ellenére hallgat a könyv. A zártabb *e* hangról, amelyet többek közt ugyancsak nyelvészeti okok ajánlanak, Elekfi László szerencsére szót ejt,

mégpedig józan önmérséklettel. — Nem válik előnyére nyelvünk hangzásbeli szépségének az sem, hogy az *emez ügy, amaz említés* szerkesztésmód helyett terjed a hiátusos *eme ügy, ama említés*; a szerzők erről sem szólnak sehol. — Egy további korszerű nyelvművelő kérdés, amelyről szintén örömmel olvastam volna most is, sajnos nagyobb terjedelmet igényelne, s így elhagyása érthetőbb. Ez pedig a névszói kötőhangzónak szófaji és jelentésbeli elkülönüléséből adódó információs többlet tudatosítása, illetőleg a kötőhangzó ingadozásának a kívánatos fejlődés szempontjából való feloldása. E zavarra nemrég újból felhívtam a figyelmet (l. Tompa J.: Anyanyelvi olvasókönyv 67–70); de azóta is naponta olvasok olyan mondatokat, amelyek javításra szorulnának, pl.: „[Bolyai János] közvetlen kapcsolatba került a *párhuzamosak* [h.: párhuzamosok] jó kétszáz éves problémájával” (Film-Színház-Muzsika 1977. jan. 15. 12). De ismétlem: érthető, hogy a szerzők a szóhasadás tárgyalásában csakúgy, mint a tulajdonnév és a köznévi esetenként eltérő toldalékolása kapcsán csak a legszembeötlőbb hangalaki és tótani típusokkal foglalkoznak, még ha ezek — mint a 14. lapon említett *szaru--szarv, toboz--doboz-félék* — jókora részükben régmúlt folyamatokra utalnak is. Az *akadémikus-ok—akadémikus-ak, reggeli-k—reggeli-ek, Zrínyi-k—Zrínyi-ek, Toldi-k—Toldi-ak, torontáli-k—torontáli-ak, Kövér-t—kövér-et* és sok társuk tehát nem kerül szóba, s ezzel megtévesztően csökken a kötetben a ma folyó *örvendetes* változásoknak a *káros* vagy *közömbös* alakulásokhoz való aránya. (Még a hagyományos *terh-et*-tel szemben ma terjedő vasutas szaknyelvi *teher-t* 'tehervonatot' típus is többlet mond a közönségnek, mint a szóképzésben tárgyalt *paskol—pacskol-féle* régibb elkülönülések.)

4. Az egyes fejezetek sorát tehát a *szókincsről* szóló nyitja meg, Grétsy László és Ladó János munkája.

Azt már jeleztem, hogy „ismertebb” *szóalkotás* módjaink körét én Ladónál egy kissé szűkebbre vonnám, s hogy régebbi keletkezésű szavainkat kirekeszteném a példaanyagból. (Más a nyelvtani deskripció szempontja: abban a legrégebbiről örökölt szavaink ma fölismerhető morfématagolására is okvetlenül ki kell térnünk.) Mentségül megjegyzem, hogy a TESz.-ben részletesen nem tárgyalt múltú szavaink keletkezési korát igen nehéz egyéni munkával meghatározni: főképp a csak később közhasználatúvá lett szavak születési idejét ritkán jelzi megnyugtatóan az első szótári előfordulás. A Ladó J. készítette összeállítás egyébként igen tanulságos és részletes. Főként a ma különösen divatos módok (mozaikszó-alkotás, rövidítés stb.) feldolgozása fejleszti leíró nyelvtani ismereteinket is. Foglalkozik tudniillik a szerző több olyan szóalkotó eljárással is, amelyet inkább csak alkalmi termékek jellemeznek, de ezek aztán olykor százával fölvillannak. Mégis akadt típus, amelyre Ladó nem, csak Kovalovszky Miklós hívja fel a figyelmet a 88. lapon, a sajtónyelv divatelemeiről szólva; „a laza szerkesztésű”, mellérendelő összetételű: *sorra-rendre, bölcsen-fanyaran* stb. Az effélék tapasztalatom szerint főleg a szépirodalmi és az értekező stílusban, továbbá a sajtónyelvben divatoznak, de újabban az értelmiség beszélt nyelvében szintén terjedőben vannak.

A két szerző együttes munkája az *idegen* szavakról szóló egység. Bár az utóbbi években többször is igen nagy súllyal foglalkozott nyelvművelésünk e kérdéssel, s a nagyközönség körében mindmáig sokan az idegen szavak állítólag túlzó, illetőleg lanyha üldözésében látják a nyelvművelés

fő érdemét vagy mulasztását, itt különösen szépen kicsendül az egész mű józan és korszerű álláspontja. Sem az egyoldalú üldözésnek, sem a felelőtlen kaputárásnak nem fogja ugyanis a pártját, hanem lehetőleg elválasztja egymástól a társadalmunknak ma szükséges és a divatmajmolásból vagy közömbösségből átvett idegen elemeket, s még az utóbbiak esetében is inkább a rossz szokás okaira meg veszélyes társadalmi következményeire mutat rá, vö. Benkő Loránd i. m. 393. (A kérdésnek rendelettel való megoldását én sem javallanám.) — Hadd említsek ezzel kapcsolatban ismét egy olyan részletet, amellyel ez a mű érthetően nem foglalkozik, csak futólag érinti, de amely egy terjedelmesebb és még mélyrehatóbb nyelvművelő munkában helyet kérne magának: a t ü k ö r s z ó k kérdését. Úgy látom tudniillik, hogy nagyon is szükség van Bárczi Géza többször hangoztatott kívánalmának föllevenítésére: felelőtlenül ritkán helyettesítjük az idegen szót ötletes, önálló szemléleten alapuló magyar szóalkotással, pusztán sablonos lefordítás helyett. Pedig erre mind a nyelvújítás (*Theater—színház*), mind az új ortológia kora (*Schwindler—derülhámós*), mind a harmincas évek magyarításai (*kondíció—erőnlét, optimista—derülhámós*) viszonylag sok jó példát szolgáltatottak. (A mai szórványos szópályázatok persze olykor szintén létrehoztak jó megfelelőket, de a nagyközönség még ezeket se mindig fogadta be.)

Sajátos színt hoz a kötetbe Grétsy L., az utóbbi 30 év sorsdöntő változásainak a köznyelvi szókincsben való tükröződéséről írva. A nép életének, gondolkodásának, munkaviszonyainak stb. szépen árnyalt szókincesmódosító szerepe valóban gazdag és jól megválasztott példatáron igazolódik; a legfőbb társadalmi tanulságok az egész kötetben itt rajzolódnak ki legtisztábban és legtermészetesebben. A szokásos nyelvművelői értékkelő munka persze épp ezért szükségképp halványabb e részben, de ez nem baj. Viszont a régiebb szavak jelentésbeli (demokratikus) átalakulását már inkább csak itt-ott érinti a szerző, pedig az úgynevezett „szemantikai szóalkotás” kérdésköre Ladó J. egységében úgyis mostohán járt.

5. A hangtani fejezet két nagy részre oszlik: Elekfi László a hangképzést, kiejtést tárgyalja, Nyíri (nem: Nyiri!) Antal pedig a hangsúlyt és a hanglejtést. Mindkét részegység rendkívül fontos: hiszen a köznyelvi hangképzés normalizálása is, a mondat intonációs eszközeinek pontos fölmérése is számottevő eredményeket ért el a vizsgált harminc év szakirodalmában; sok részlet azonban szerintem is még további tisztázásra vár. (A mondatfonetikai eszközöknek s a szórend egy részének ide való beosztásáról már a 3. pontban volt szó.)

A hangképzés és a kiejtés egysége először is a hadaró beszéd terjedését kárhoztatja, s e kérdés utóbb is vissza-visszatér. Elekfi ugyanígy nagy gondot fordít az idegen szavak művelt, de nem idegen artikuláció szerinti (sznob) kiejtésére. (E ponton mérsékelten hagyományainkhoz húzó álláspontja eléggé eltér mondjuk a Péchy Blanka idézett új könyvében képviselt felfogástól.) Röviden utal ezután a táji, illetőleg a regionális eltérések „tűrési hatásaira”, de mint jeleztem, például a hagyományos, mérsékelten ö-ző formákra sajnos nem tér ki. Jócskán foglalkozik viszont a magán- és a mássalhangzók esetleges nyúlásával és rövidülésével, a hadarás okozta hangelnyeléssel, továbbá a mássalhangzóképzés gyakoribb hibáival. Helyes tanácsokat olvasunk az egymás után ejtett mássalhangzók elfogadható és kerülendő módosulásairól is. — Én magam közel sem foglalkoztam eleget e

kérdésekkel ahhoz, hogy részleteiben is értékelhessem a tudós szerző erre vagy arra a jelenségre vetett hangsúlyának mértékét (arányát); mégis megjegyzem: szívesen olvastam volna még valamit a szót záró mássalhangzónak — főként a zárhangnak — modoros túlartikulálása (*kezé-t, kapo-k* stb.) ellen is.

Nyíri Antal hálás megemlékezéssel kezdi a **h a n g s ú l y**, a **h a n g l e j t é s** (és részben a szórend) tárgyalását: bevezetőül Kodály Zoltán nyelvünknek füllel észlelhető romlása ellen indított harcát idézi fel. Valóban: az a sok társadalmi munka, amely napjainkban ilyen irányban folyik (a szép kiejtési és szavalóversenyek, a rádióbeli „Beszélni nehéz!” műsorszám, a tévé alkalmi adásai, az iskolák és a tanárképzés-továbbképzés ez irányú munkája, a szónokképző tanfolyamok figyelemkeltése stb.) ennek a küzdelemnek szerves folytatásai. Így ha az országos eredménnyel még nem lehetünk is megbékélve, a Kodály vetette mag máris bő termést hoz. — Igaz, e kérdésekben elvértve még a szakemberek — ide értve a színészeket, bemondókat is! — sem mindenben értenek egyet, de Nyíri rendkívül ökonomikusan emeli ki azokat a fő- és részletszabályokat, amelyek szilárd alapul vehetők. Kielezéseit a legdurvább mai hibák elleni küzdelem kellőképp megmagyarázza. Ilyennek tekintem pl., hogy az összetett szó utótagjának oktalan túlhangsúlyozása ellen küzdve érthetően nem szól arról, hogy azért az utótag elején jobbára mellékhangsúly van, még akkor is, ha ez nem páratlan sorszámú. Az ő idevágó példájában (*huszonnegyedik*) persze úgylát páratlan sorszámú az utótag kezdőszótagja, de a *száznégy*-ben már a második, a *háromszáznégy*-ben pedig a negyedik szótag mellékhangsúlyos. A mellérendelő összetett szavaknak jókora részében pedig szinte egyforma nyomatékú a két tag eleje: *tíz-húszat*, *apraja-nagyja*, *marxizmus* — *leninizmus*. (De: *bűskomor*, *rúgkapál* stb.) Egészében tehát egyetértek Nyíri célszerű anyagkiválasztásával és kiemeléseiével: megjegyzéseimmel itt is csupán a további részletek későbbi feladataira kívántam utalni. — Nehezebb megállapítanom, hogy a hanglejtésről mondtak is mindenben helytállnak-e a nyelvfejlődés legmaibb fokán. De szerintem itt sem Nyírit terhelné a bökkenőkért a felelősség, hanem mondathangtani kutatásainkat általában. Igazat adhatunk saját aggályának is: „Teljes képünk akkor lesz csak a magyar hanglejtésről, ha vidéki nagyvárosaink beszédét is feldolgozzuk” (43). Persze így sem az egység fő tételeinél akadok meg; csak hiányolom például, hogy a korábban következetesen megrotított „énekítő”, „felkunkorító” hangmenetet nem bélyegzi meg világosabban. Szerintem a *Hová mé-ész?* (↘), illetőleg az *Elmegyü-ünk?* (↘↘) típusú végső dallemfelhúzás jóval otrombább élő forma, mint a könyv nyomán véljük,

6. Mint a mű beosztását ismertető 3. pontban láttuk, a Rácz Endre avatott tollára váró (alak- és) mondattani anyag olyan rendkívül gazdag, hogy ő is csak valóban kegyetlen rostálással tudta a lényegét egyetlen fejezetbe szorítani.

Már jeleztem, hogy a (mondat)alaktani részletek közül szerintem a névszóiak jártak legrosszabbul. Az első: alaktani egységben az A) pont az igeragozás morfológiájából — ha tömören is — szinte minden nekünk fontos kérdést tárgyal: a *suksük*-, *szukszük*-nyelvet; az (*én*) *várnék* mellett megjelent *várnák*-ot (itt még az illeszkedésről is esik egy-két szó); a *várnánk* — *várnók* viszonyát; s főleg az ikezés mai állását (de már a ható származékok ikezésének problémájáról itt sincs említés). A névszókra jutó B) pont azonban

csak a tulajdonnevek eltérő tőhasználatát vizsgálja röviden (a kötőhangzóbeli eltéréseket nem); majd a 3. személyű birtokos személyragok *j*-zését érinti (a hasadások funkciós értékeit azonban már itt is csak summásan); s végül világosabban a fokozásnak két valóban fontos részletét (a *legfelső—legfelsőbb* és a *bővizűbb—bővebb vizű* ügyét). — Itt tehát egészében fájdalmas a szűk terjedelem. Még az sem kerülhetett szóba, hogy a műveltető, a szenvedő és részben a ható ige, továbbá a fokozás terjedő körülírt kifejezése egészében csökkenti alaktanunk szintetikus jellegét, így egyben tömörségét is; noha e sajátságot utóbb Rác is többször féltve óvja.

A mondatnra térve, először a főrészeknek szintén rövidre fogott, de jóval arányosabb tárgyalása következik. Olvasunk tehát az általános és a határozatlan alanyról; a személytelen közlésről (s ennek mai túlzásairól); az *én* értékű *mi* használatáról; az alany kitevésének vagy odaértésének s az alanytévesztésnek a dolgáról. Gondosan tárgyalja Rác az ige nevek divatosabb hibáit, elsősorban a főnévi igenév személyragozását. (Sajnos, a *Nekik is el kell mennie*-féle rossz egyeztetési formára itt sem jutott hely.) Tömörségében is ügyes a *-t*, *-tt* képzős meg a *-va*, *-ve* képzős igenévi állítmány harcáról (*megoldott—meg van oldva*) írt néhány sor; bár szerintem egy részletesebb tárgyalásnak a befejezett melléknévi igenévi állítmány állandó „felhalmozódását” mint érezhető fejlődési tendenciát is számba kell majd vennie. Valamelyest kiadósabb és még pompásabb az alany és az állítmány egyeztetéséről szóló, csaknem két lapnyi szöveg, noha a szerző hatalmas részlettanulmányainak így is nemegy jó eredményét elhagyta.

A b ő v í t m é n y e k vizsgálatát a t á r g y é s a tárgyas igeragozás használatáé, egyeztetéséé nyitja meg. Ám a tárgyrag elhagyásának eseteire s a *minket—bennünket*-félékre már itt sem futja a terjedelemből. Még szerencse, hogy az *őket—azokat* vitáját érinthette a szerző; persze J. Soltész Katalinnak és Bán Ervinnek minapi: a Nyr.-ben (100: 257—60) közzétett hozzászólását még itt sem vehette figyelembe. — A h a t á r o z ó k tárgyalásában szintén csak a ma legégetőbb részletekről lehet szó, de ezekben igen okos tanácsokat kap az olvasó. Így kerül elő a *-ban*, *-ben* és a *-ba*, *-be* összekeverése; a *-nál*, *-nél* elburjánzása; a színművek címének helytelen meghatározói használata (*Bánk bán*nál van); az *iskolában—iskolán* típus szerencsés funkciómegoszlása; és persze a névutók sokféle részletkérdése. Ezeket mind örömmel, teljes egyetértéssel olvastam én is, legföljebb a *miatt—végett* és a *lévén—létére* helyes megkülönböztetését erőltettem volna még be valahogy a szövegbe. Ugyancsak helyeslem, hogy a határozói egyeztetésről szintén elmondja Rác a legszükségesebbeket. — A j e l z ő k csoportjában igen hasznos, amit a szerző — jórészt ismét saját kutatási eredményeiből — az igenévi jelzők újabban terjedő alkalmazásáról mond (egyik találó példája „a Moszkvából tegnap érkezett [nem: *érkező*] gyorsvonat”): hogy tudniillik a hagyományos formák régebben egyeduralkodó védelme mellett örömmel üdvözli az információs többletet hozó, változatosabb, új kifejezésmódokat. Viszont jogosan helyteleníti ő is pl. a tárgyas igei participiumnak ilyenféle, félre is érthető alkalmazását: „a megyénkben *alkotott* (helyesen: *alkotó*) híres emberekről”. Szófaji fejezet nem lévén, itt vizsgálja a tőszámnevek sorszámnév helyetti szerepét (*három* — értsd: *harmadik* — emelet). Itt olvashatunk a mennyiségjelzős főnévnek s a halmozáshoz tartozó minősített jelzettnek (értelmezőnek) egyes vagy többes számáról. (Vö.: a többi *állam*, de: az összes *szereplő*, esetleg: *szereplők*; X. Y. és N. N., a ... *tagjai*, ám: a Duna és a Tisza *folyó*.) Igen

érthető, hogy részletesen — és modern szellemben — foglalkozik Rácz a birtokos jelző *-nak, -nek* ragjának ma gyakori helytelen elhagyásával. (A rag fölösleges vagy éppen bántó kitevése nem fenyeget.) S bár nem birtokos jelzős, hanem részeshatározós szerkezet van „Az embereknek van házuk” mondat-típusban, gyakorlati okokból itt esik szó a mondatbeli birtokszónak terjedő, de nem kívánatos — *háza*-féle — személyragos „egyeztetéséről” is. (Sajnos, a *-nak, -nek* ragnak részeshatározóból birtokos jelzőt formáló, helytelen elhagyására még az igénybe vett nagyobb terjedelemben sem jutott hely; az effélékre gondolok: „A *fiú* — helyesen: a *fiúnak* — *javára, kárára, előnyére* stb. vált az eset”; „A *fiú apja* — helyesen: *apjának* — segítségére sietett”.)

A mondatnyi egység harmadik része a *n é v e l ő k k e l* foglalkozik. Teljességről természetesen itt még kevésbé lehet szó, de az adott keretek közt mind a határozott, mind a határozatlan névelővel kapcsolatos legfőbb gondjainkról olvasunk. Az előbbinél persze első helyre került a még mindig virulens, hivataloskodó névelőelhagyás (*Elnök* stb.); de a többi is elevenünkbe vágó hiba. Az utóbbinak tárgyalásában a szerző úgy látja, hogy a névszói állítmány előtti, magyartalan *egy* („Ez *egy* külön gond”) „ma már csak ritkán bukkan elő”. Nos, én sajnos úgy h a l l o m (a rádióból, az utcán stb.), hogy inkább terjedőben van; s a sajtónyelv, a kabaréirodalom stb. még tovább népszerűsíti is. Ellenben tökéletesen igazat adhatunk Rácznak abban, hogy már nem foglalkozik az újsághírek címében egykor divatozó — rendszeren úgynevezett „rikkancs”-szörenddel kapcsolatos — névelőelhagyással. („*Kutyát* ütött el a mentőautó”, e helyett: „A mentőautó elütött *egy kutyát*”). Ez a modorosság az én tapasztalataim szerint is szinte teljesen eltűnt.

Az *összetett mondatokat* tárgyaló, következő kisebb részben érthető okokból a *vonatközö mellékmondatok* kérdés-csoportja került az élre: az *aki, amely, ami* megválasztásában mutatkozó zavar; majd kivált a mellérendelő értékű vonatkozó mellékmondatoknak íróink szövegeiben sem ritka típusai; a mellékmondat beékelésének sorrendi hibái; s a korunkban még mindig jól ismert egyeztetésbeli botlások. — A *kötőszóhasználat* zavarai közül szóba kerül a *miután* okhatározói s az *amennyiben* feltételes értékű alkalmazása; de a kapcsolatos *úgy—mint*-re (értsd: *mind—mind*), a nehézkes és régies, mégis annyira divatozó (megengedő) ellentétes *ugyanakkor* (—*amikor*)-ra és egypár más részletre már itt sem lehetett kitérni. — Szó esik viszont a tagadást stb. jelentő ige utáni *tagadó — állító* mondatforma fontos kérdéséről: „Megakadályozom, hogy *ne menjen ki* (—*hogymenjen*) a szobából.” — Ezután — egy kissé már „röptében” — a *többszörösen összetett mondatról* s a *mondatátszövődésről* olvashatunk egy-két találó megjegyzést.

A *szórendnek* ismét csak néhány részlete kerül szóba, de másokkal már úgyis találkoztunk a hangsúly és a hanglejtés tárgyalásában. Itt is jó alapot választ a szerző: a mondanivaló helyes értelmi tagolását és a részek közlésbeli fontosságát (egyben hangsúlyát) veszi vizsgálóra, s így elemzi a kiválasztott szórendi típusokat. A sarkpillér nála is az állítmány helye; a többi rész — fontossága szerint — ehhez képest találja meg a legszerencsésebb, a mondandót legvilágosabbá tevő sorrendi beosztását. Külön nehézség aztán a módosítószók (és a módosító értékű mondatdarabok) elhelyezésének — valljuk meg! — elég cseppfolyós állapota; s foglalkozik végül Rácz a hosszabb, szerkezetes jelzők sorrendi helyének ismert bökkenővel.

Összefoglalva tehát a majd 30 lapnyi III. fejezet nyújtotta tanulságokat: Rácz Endre — ha az alaktannak nem is — a tágabb értelemben vett mondattannak egész bonyolult rendszerét feldolgozta, mégpedig teljes szakértelemmel és kiemelkedően finom mérlegeléssel, válogatással. (Nem hiába egyaránt mintaszerűek idevágó leíró nyelvtani és nyelvművelő résztanulmányai.)

A szókincs fejezetének tárgyalása során megjegyeztem, hogy alig mutatják ki eddigi alap kutatásaink, melyik mai szavunk (szótípusunk) nem volt meg mondjuk ötven évvel ezelőtt. Sajnos mondattani jelenségeink mennyiségi változásait még sokkal kevésbé tudjuk megbízhatóan fölbecsülni legalább fél évszázadnyi pontossággal. Ezért lesz a „mai” és majdan a „még maibb” nyelvtani deskripciónak is jó segítője mindaz, amiről Rácz a pillanatnyi nyelv szokás megítélésekor véleményt mond; amint például vagy húsz éve a „Magyar nyelv helyessége” anyaga is jó tanulságot szolgáltat utána megjelent nyelvtani rendszerezéseinknek.

7. A köznyelvi stílussal foglalkozó IV. fejezet nagyobb része „a helyes és szép” igényét sértő tömegjelenségeket veszi tollhegyre, s ezzel akaratlanul szintén egy kissé sötétebb képet fest a mai általános köznyelvi használatról a valóságosnál. Egyfelől ugyanis a helyes és szép stílus pozitív sajátosságaira talán még több igazoló fordulatot és példát idézhetnénk; másrészt egyik-másik itt elsorolt káros jelenség olykor hatásos stílus-eszközzé válhat a köznyelvben is, ha tudniillik alkalomadtán tudatosan élünk vele. A „stílustörés”-nek (egész más stílusváltozatra jellemző kifejezés alkalmazásának) így élénkítő, meghökkenítő szerepe is van; a szóismétlés nyomatékosságul is szolgálhat; stb. Mindezt most sem megrovásként hangsúlyozom, hiszen az egész könyv valamelyest inkább a káros fejlemények gyomlálására készült, s Éder maga is szól erről; csak az olvasó esetleges kedvezőtlen összbenyomását szeretném helyesbíteni és magyarázni. De annyit el kell ismernünk Éder Zoltánnal együtt, hogy „Köznyelvi stílusunk jelenlegi állapota s alakulása nem tekinthető teljesen megnyugtatónak” (75). Sőt az is kétségtelen, hogy az idegen szavakról még az I. fejezetben mondottak után is sikerül Édernek egy kis további, stiláris értékelést adni. Ügyes, rövid tájékoztatást nyújt még a szótévesztésről, a szólás- és szerkezetvegyítésről, a képzavarról, a hibás szóválasztásról, a zsúfolt mondatról, a közhelyekről, a szószaporításról meg a túlzott szűkszavúságról, a stílustörésről s a dagályosságról. Mondanom sem kell, hogy őszinte elismerésem ellenére ezek olvastakor is egyre az járt az eszemben, hogy mindezt a sok fontos fogalmat a „Nyelvművelő kézikönyv” — részben szintén Éder Zoltán munkája nyomán — részletesebben is kifejtse majd az olvasóknak, s ott még több szó essék a stílusjelenségek ellentmondásos hatásáról. Amint most is ügyesen szembe van állítva a szűkszavúság s a bőbeszédűség, egyazon tulajdonság két végletes foka. És persze még szükség lesz ott egypár olyan részletre, amelyről most sem az I—III., sem ebben a stílustani fejezetben nem esett szó. Ilyennek gondolom a hagyományos mondatformáknak íróink tollán is, egy kissé az előbeszédben is szaporodó széttöredezését (vö. AnyOlv. 261 kk.); a részben módosító értékű kötőszók és szegmentumok gyakori tömörítő alkalmazását („Sem—sem!”, „És?”; „a *ha—akkor* viszony”; stb.). A sablonos fogalmazás ellentétének, az egyéni hangnemnek megvilágítására is sort kellene valahol kerítenünk. Meg kellene magyaráznunk az új nyelvi alaku-

latoknak (nem csupán a lexikai neologizmusoknak) és az előregedő kifejezéseknek stiláris értékét, persze csak a köznyelv szempontjából. Azt már fentebb jeleztem, hogy nyelvünk hangzásbeli (esztétikai) szépítéséről — vagy akár csak „állagmegóvásáról” — még gondosabban kellene egyszer újra szólnunk. És még bizonyára sok egyébéről. — De mindebből persze más kiadványokban maguk a kötet szerzői is írtak már, ha tudniillik nem kellett a terjedelem Prokrasztész-ágyához szabni a mondanivalót.

A fejezet második (kisebb) egységében Éder Zoltán „O k o k és t e e n d ő k” címen összefoglalja, hogy mit tettünk vagy mulasztottunk el, illetőleg mit kell pótolnunk az egészséges, korszerű és szép fogalmazásnak mennél egyetemesebb, „köz”-készséggé fejlesztésében, külön is tárgyalva a közoktatást, a felsőoktatási és a tömegtájékoztató intézmények szerepét, ide értve a sajtót is. És itt röviden újra előtérbe kerül a nyelvhasználatnak a társadalomra tett hatása: a gondosság hiányából, a szépérzék gyöngeségéből, a durvaság, sőt trágárság terjedéséből stb. fakadó sokféle veszély.

8. „Nyelvi rétegeink”-nek és változásainak van szentelve az V. fejezet, Kovalovszky Miklós munkája. Ez szintén főleg hibáik szaporodásával vagy ritkulásával jellemzi a tárgyalt kisebb közösségek mai nyelvhasználatát.

Jellemző, hogy az első ilyen egységről, a sajtó, a rádió és televízió nyelvéről mindenekelőtt azt tudjuk meg, hogy szépen fejlődött: „Számos idegen és magyartalan kifejezés kiszorult belőle, csökkent a divatszavak és az argóelemek száma, ritkább [benne] a zavaros fogalmazás, tudatosabb a helyességre törekvés”. Részleteiben mindamelllett Kovalovszky is kénytelen legalább futólag foglalkozni a sajtónyelv idegen szavaival; nyelvi sablonjaival és közhelyeivel; egy-egy agyoncsépezt szóalkotó eszközével; névutószerű határozóival és terpeszkedő kifejezéseivel. S bár e jelenségekkel már az előző részekben találkoztunk, a pontosabb használati körök példaszók eltérő sora miatt most sem érezzük az ismétlés terhét.

A hivatali és közéleti nyelv javulása vagy romlása — igazán van a szerzőnek — a szocialista társadalom kiépülésének ugyancsak igen-igen fontos kérdése lett. Már pedig a sokban örvendetes fejlődés ellenére „Vannak ... még jócskán hibák, és vannak tennivalók körülötte” (88). A főbb bökkenőket ilyen sorban említi Kovalovszky: „1. A hivatalos nyelvben rendkívül gyakori a nyakatekert, túlbonyolított mondatszerkesztés...” „2. ...aránytalanul sok az ... elcsépezt, agyonhasznált, elkopott szó...” „3. A hivatalos nyelvnek legfőbb jellemzői a szószaporító, terpeszkedő kifejezések...” „4. Jellemzők a hivatalos nyelvre bizonyos szavak..., aránytalanul nagy szerephez jutott névutók, ill. a névutóvá válás útján levő szók..., bonyolult tagmondatviszonyok létrehozására alkalmas kötőszók” stb. A szerző persze mindegyik jelenségre egészen mai, találó példákat idéz, így a 2.-ra sok elcsépezt fokozó kifejezést (*döntő, komoly, jelentős, alapvető, széles körű*). Egy-egy ilyen jelenséggel találkoztunk ugyan eddig is, de mint a most tárgyalt nyelvhasználati „részleg” ismerve — gazdag új példaanyaggal kiegészítve — valamennyi kis szakasz tanulságos, fontos és nélkülözhetetlen a maga helyén.

Az előadói, szónoki nyelv egészében ugyancsak kedvezően fejlődött. A szerző mindamelllett itt is típushibákat említi, többek közt a „szerep” magával hozta mesterkéltséget, esetlen „szakszerűségeket” (*leren-*

dez, átbeszél, kitárgyal), elharapott szavakat (*szakszet, vállatunk*) és hangsúlyozási botlásokat. Emellett a szabad előadás helyére lépő (vagy mondjam már így: lépett?) felolvasás pedig igen erősíti a betűejtés ragályszerű terjedését is.

A s z a k n y e l v e k és a t u d o m á n y o s n y e l v alakulásában kivált az okoz gondot, hogy a szakmák és a tudományágak világméretű információs robbanást éltek és élnek át, s ez nálunk is új műszók ezreit teszi szükségessé; másrészt ez új ismeretanyagoknak fontos részeit mielőbb közérthető formában kell közkinccsé tenni a permanens művelődési forradalom során. Kovalovszky látja e nagy problémát, s keményen küzd a tudákos „tolvajnyelvi” szakirodalom ellen. A részletekben itt különösen 1. az idegen szavak túlzott használatát, 2. a magyar, de mégis érthetetlen szakmai kifejezések divatját, 3. a mérhetetlenül sok helyesírási hibát rosszallja.

Kedves kutatási területe a szerzőnek az i f j ú s á g i n y e l v. Elismeri ugyan most is, hogy ennek megerősödésében szerepe van a nemzedéki elkülönülés szándékának, de emellett kiemeli a fiataloknak a szokatlanhoz, újhoz, „nem nyárspolgárhoz való” vonzódását, s számol az argó kisebb mértékű hatásával is. Ebben a körben az „elevenség, játékosság, ötletesség, fantázia, tréfa, humor, de ugyanakkor bizonyos ellenszenves fölényesség, tiszteletlenség és durvaság” jellemző.

Az előző fejezeteknek elsősorban köznyelvünkre irányuló vizsgálatától egy kissé távoli tájakra vezet a s z é p i r o d a l o m n y e l v é n e k itteni tárgyalása. Mégsem rí ki ez a pont sem az egész mű világából, mert a szerző elevenen jellemzi az írók eszközeinek sokszínűségét, a közös nyelvi elemek mellett az egyéniség stílusjegyeinek érvényesülését, az újszerű kifejezés-módok keresésének tanulságos voltát.

Az „e g y é b n y e l v r é t e g e k” pontjában valóban csak futólag esik szó a nyelvjárásokról, a regionális köznyelvekről (köztük Budapest „nagyvárosi” nyelvéről), a sportnyelvről és a társadalmi érintkezés erősen átalakuló „nyelvéről”.

Ennek az egész V. fejezetnek a folyamán furcsállnom kellett, hogy a szerző — a közszokástól eltérve — egyformán „rétegnyelv”-ekként kezeli mondjuk a hivatali nyelvet és a nyelvjárásokat; s némileg kerüli egyfelől a „csoportnyelv”, másfelől a „stílusréteg” szót. Zavart ugyan ezzel sem kelt, hiszen ez a terminológiai részlet a kötet egészében nem nagy fontosságú; azt azonban jól meg kell majd gondolniuk a „Nyelvművelő kézikönyv” szerkesztőinek, hogy e tekintetben milyen tudományos szemléletet tükröző műszókat alkalmaznak.

A VI. fejezetben (címe: „Tanulságok, javaslatok”) a kötet szerkesztője, Grétsy László, először is ö s s z e f o g l a l j a a mai nyelvfejlődés ismertetése közben kialakuló képet. Úgy látja, hogy a szóképzleti változások nagyrészt öröndetesen gazdagítják nyelvünket; a hangtani alakulással már több gondunk van; a mondat szerkezeti módosulások közt nagyjában egyenúlyban vannak a hasznos és a káros jelenségek; sajnos a köznyelvi stílus „ad leginkább okot az aggodalomra”; s „a fontosabb *sajátos nyelvi rétegek* stílusösszsképe meglehetősen egyenetlen, vegyes, de alapjában véve nem kedvezőtlen” (97). Értékelését egészében bizvást elfogadhatjuk — azzal a kiegészítéssel, hogy a névszói tövek és toldalékolásuk gazdagodása az utóbbi évtizedekben is állandóan tart, s ez szintén bővíti és árnyalja nyelvünk kifejező lehetőségeit.

A káros jelenségek visszaszorítására a szerző sok fontos javaslatot tesz. Minthogy nyelvművelésünk fő társadalmi feladataival vannak kapcsolatban, érdemes legalább röviden végigtekintenünk az egyes pontokat. 1. Az idegen szavak túltengő divatja elleni harcunkhoz „társadalmi, politikai súlyt, tekintélyt” kell biztosítanunk, állami és társadalmi vezetőinktől jóindulatú támogatást kérünk. 2. Meg kell szerveznünk a szómagyarító pályázatok rendszerét, társadalmi alapját és apparátusát. 3. Minden iskola-típusban biztosítani kell a közéletben nélkülözhetetlen szóbeliség legelső kellékét, a hatékony kiejtésnevelést. 4. Az anyanyelvi oktatásnak központi helyet kell kapnia nevelésünkben. 5. A helyes mondatszerkesztésre különös gondot kell fordítanunk; e végből új, még hathatósabb eljárásokat is ki kell dolgoznunk. 6. Jobb stílusserkesztői, nyelvi lektori hálózattal elejét kell vennünk, hogy rossz szövegek is nyomdafestékhez jussanak, s ki kell egészítenünk a magyar írógépek billentyűzetét. 7. A durva, sőt trágár beszéd káros a társadalomra, tehát közös érdekünk a visszaszorítása. 8. Az épkézláb élőszóbeli előadásra jobban fel kell készítenünk kortársainkat, kivált a funkcionáriusokat (és a nevelőket). 9. A hivatali nyelv javítására jó mintákat kell adni, a megjelent kézikönyv s az idevágó utasítások követését pedig hathatós ellenőrzéssel is biztosítani kell. 10. A szaknyelvek tudatos fejlesztésére különösen jó szerveket kell létesíteni (a meglevőket pedig erősíteni); elsősorban a szükséges terminológia gyors és lehetőleg kifogástalan megteremtéséről kell gondoskodni mindenütt. 11. A nyelvészeknek még az eddiginél is nagyobb részt kell vállalniuk az anyanyelvi közműveltség terjesztésében és elmélyítésében. — Azt hiszem, ehhez a jól átgondolt tervhez kevés hozzátennivalónk lehet. Mindenesetre hangsúlyoznám, hogy a szorosán vett „nyelvi” munkában a helyesírás szakembereinek továbbra is szívvel-lélekkel részt kell venniük, mint ahogy helyesírásunk fejlesztésében és gondozásában is részt kell venniük ezenkívül is a nyelvművelés szakembereinek (s a nyelvtörténészeknek meg a mai nyelvi rendszer kutatóinak).

A mű tehát nem csupán fontos mérföldköve lehet a hazai magyar nyelvművelésnek, hanem hihetőleg nyelvünk további alakításában is nagy szerep vár rá, amennyire csak mindez körülményeink közt egyáltalán megvalósítható. S én hiszem, hogy lelkes és jó szakértők munkája meg az egész társadalom jóindulatú támogatása által ma még jobban beleszólhatunk legfőbb közös kincsünk „öszönös” fejlődésébe, a szükséges irányban jobban is módosíthatjuk ezt, mint a nyelvújítás vagy az új ortológia évtizedeiben tettük.

Tompa József

Szaknyelveinkről és több jelentésű szavainkról

Hazánkban a szaknyelvek kérdésével csak a legutóbbi évtizedekben kezdtek alaposabban foglalkozni — nyelvészek és a különböző szakterületek képviselői egyaránt. Úgy érzem azonban, nem túlzás, ha azt mondom, a szaknyelv kutatás nálunk még kezdeti állapotban van, területe, módszertana, a tudományos feldolgozás irányai még tisztázatlanok. A szaknyelvnek mint önálló nyelvi jelenségnek fogalma és tartalma még nincs kellően körülhatárolva, néha még a pusztja létezése is vitatott. Ezért az e kérdéskörben megjelent közlemények java része inkább közírói, publicisztikai jellegű. Nyelvészek, írók, újságírók, lelkes nyelvművelők, az érdeklődő nagyközönség levelei foglalkoznak ezzel a témával, hol ezt, hol azt az oldalát ragadva meg olyan kérdéseknek, mint szakmai zsargon, idegen szavak használata, bonyolult kifejezőmód, nyelvhelyességi hibák stb. A szerzőket minden esetben a nyelvrontás, az idegen szavak túltengése elleni harc gondolata, anyanyelvünk tisztaságának megóvása, a nyelvművelés nemes célkitűzései vezették és vezetik.

Jómagam nem vagyok ugyan céhbeli nyelvész, de több mint negyedszázados fordítói és lektori működésem közben a különböző színvonalú tudományos, műszaki és más szakjellegű szövegek több tízezer oldalával találkoztam. Ismerem szaknyelveink útvesztőit, egyes nyelvi szörnyszüleményeit, de a magyar és idegen nyelvek *többjelentésű szavainak* buktatóit is. Sokat töprengtem a magyarra fordítandó idegen szövegek helyes tolmácsolásán, sokat kínlódtam rosszul fogalmazott vagy „műhelyzsargonban” írt, néha értelmetlennek tűnő magyar szövegek idegenre való átültetésével. Mégis úgy érzem, nyelvművelőink egy része elismerése méltó törekvései közben alapvetően helytelen utakra tévedt. Magyarán mondva, néha a fürdővízzel együtt azt a bizonyos gyereket is kiöntik.

A dícsérendő törekvések sorában a sok okos gondolat, helyénvaló bírálat, értelmes javaslat között ugyanis gyakran sok furcsasággal, kellően át nem gondolt megállapítással is találkozhatunk. Vannak, akik az egyes szakterületeken szokásos szakkifejezések használatát valamiféle „arisztokratikus” elkülönülési szándéknak, szakmai gőgnek tekintik. Vannak, akik az idegen eredetű szavakat akarják az utolsóig kipusztítani nyelvünkéből és gyászmagyarnak vélik azt, aki ezzel nem ért egyet. Vannak viszont olyanok is, akik meg annak üzennek hadat, hogy a szaknyelvben egyes *magyar* szavak más értelmet kapnak mint a köznyelvben használtak (arra már nem gondolva, hogy akkor hogyan harcoljunk az idegen szavak ellen?). Így egyszer egyik színvonalas kulturális folyóiratunkban például a következőket olvashattam: „... a 'lepény épületben' architektúrális és kulináris elemek keverednek, a 'torokgerendás fedél-székben' viszont egy anatómiai fogalom lép kentaur frigyre két építészeti és egy berendezési tárggyal . . . milyen széket használnak fedélnek . . . a lepény-épületet úgy csinálják-e, mint a palacsintát?” (Kritika 1975. 11. 12.) E különös nyelvművelői vélemény szerzőjét nem zavarta, hogy írásában két sorban négy idegen szót is használt. A *szék* viszont zavarta. Vajon miért — tettem fel magamnak a kérdést.

Úgy vélem, helyes, ha a válasz keresésekor, általában a szaknyelvek és az idegen szavak használata egész kérdésének vizsgálata során megfogadjuk egy neves külföldi nyelvtudósunk a tanácsát: tárgyilagosan kell vizsgálni e kérdéseket és tartózkodni kell az érzelmileg aláfestett állásfoglalásoktól (Dr. F. Schwabe: Über den Gebrauch von Fremdwörtern in den deutschen Fach-

sprachen. Sprachpflege, 1976/4. 71.) Az indulattól már csak egy lépés az előítélet!

A leggyakoribb tévedések, amikkel találkoztam, talán így foglalhatók össze:

1. A magyar nyelv minden szavát mindenkinek meg kell tudni érteni, hiszen csak egy magyar nyelv van.

2. A köznyelvben és az irodalmi nyelvben meggyökeresedett szavak értelmét megváltoztatni nem szabad, vagyis minden szónak csak egy értelme lehet, új jelentéstartalommal nem bővíülhetnek.

3. Helytelen, önkényes, sőt „antidemokratikus” törekvés szaknyelvi kifejezések használata, új szakszavak alkotása, ezáltal a szakmai nyelvnek a köznyelvtől való „eltávolítása”. Az idegen szavak pedig kiirtandók.

Úgy érzem, hogy e tévedések okát részben ott kereshetjük, hogy a nyelvet sokan valamiféle statikus, önmagában való, a társadalomtól elszigetelt jelenségnek fogják fel, amelynek elsősorban *esztétikai* hivatása van.

Anélkül, hogy mélyebben bemelegszkednék az általános nyelvelmélet és az ún. szociolingvisztika területére, mégis emlékeztetnem kell arra, hogy a nyelv *társadalmi képződmény*, amely az emberré válással párhuzamosan alakult ki és a társas együttélés, a munkamegosztás folyamán vált meghatározott értelmű *jelrendszerré*. Együtt formálódott az emberi termelő munka és gondolkodás fejlődésével, sőt ez utóbbinak a feltétele. A nyelv a gondolat „anyagi burka”, ahogy azt a marxista nyelvelmélet helyesen tanítja. Ennek a közösségi jelrendszernek tulajdonképpen lényeges és elsődleges rendeltetése a *kommunikáció*, azaz gondolatok („hírek”) közlése és „ebben az összefüggésben a nyelvi jel »helyessége« lényegében attól függ és *aszerint ítélendő meg*, milyen mértékben biztosítja és milyen pontossággal két személy között a szellemi kontaktust” (Lőrincze Lajos: Hauptprobleme der heutigen Sprachpflege in Ungarn [A mai magyar nyelv művelés fő kérdései]. Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungariae 1974. 24). Az elsődleges cél tehát mindig az ember gondolati és érzelmi közlendőinek, az ún. *információnak* lehető legtökéletesebb, hiánymentes továbbítása, a *megértésre és megértetésre való törekvés*. Ez minden civilizáció és kultúra, minden fejlődés alapja. Ebből fakad a különböző szakmai nyelvek létjogosultsága és társadalmi szükségessége is.

Abban a mértékben ugyanis, amilyen mértékben a társadalom élete bonyolultabbá vált és a munkamegosztás szélesedett, egyre több létező *valóság* (dolgok és kapcsolatok) számára kellett *fogalmat* absztrahálni, a fogalom számára pedig társadalmi megegyezéssel nyelvi kifejező eszközöket, *szavakat* találni. A társadalom szókinccse így a fejlődés során egyre bővült, differenciálódott, de rétegeződött is. Az ún. mindennapi „köznyelvből” kiváltak a különböző emberi tevékenységi területeken használatos kifejezések, a mesterségek, foglalkozások, majd a különböző tudományok szavai, sőt még a játékok, később a sportok külön nyelvhasználata is. Megszülettek a *szaknyelvek* és az ún. *réteg- és csoportnyelvek*, vagyis a mindennapos nyelvtől a társadalom életének valamely területén vagy szintjén gyakran *eltérő értelemben*, jellegzetes kifejezésmóddal használt szavak, kifejezések együttese (pl. diáknyelv). De mindez dinamikusan, állandó változás, alakulás közben ment és megy végbe ma is. Köznyelvi szavak kapnak szaknyelvi értelmet, szaknyelvi szavak válnak közhasználatúvá, tömegesen avulnak és mennek feledésbe mindkettő szavai, és keletkeznek helyettük állandóan újak. A beszélt és írott nyelv tehát *térben* (réteg-, csoport-, szak- és tájnyelvek) és *időben* (történetileg) állandóan fejlődik, változik,

és pedig szükségképpen a társadalmi, politikai, gazdasági, tudományos-műszaki változások függvényében. De soha sem változik meg elsődleges rendeltetése: az emberi gondolat közlésének, az információ, a hír továbbadásának, ill. rögzítésének biztosítása. Mint ahogy az sem változik, hogy valamennyi szak-, réteg- és csoportnyelv az *egységes magyar nyelv része* és annak nyelvtani eszközeivel él (legalább is ez a követelmény).

A teljes magyar szókincs — tér- és időbeli kiterjedésében — több százezerre tehető, némelyek szerint megközelíti a milliót. Legtermékenyebb íróink, költőink sem használnak többet 40—50 ezernél. Naív és lehetetlen követelmény lenne, hogy mindenkinek minden szavunkat érteni vagy használni kell tudnia. Hiszen néha már a szülő sem érti iskolás gyermeke minden szavát, a legtöbb gyereknek meg fogalma sincs már például egy lószerszám vagy lovas-kocsi alkatrészeiről. Beszéljünk inkább a határozottan *több jelentésű* (ún. polysém) szavakról.

Minden fejlett nyelvet az jellemez, hogy az egyes szavaknak a szövegösszefüggéstől és beszédhelyzettől függően többféle jelentése lehet. Egyjelentésű szót alig találunk. A mi magyar népünk is ösztönösen tudta mindig, hogy nyelve elsősorban gyakorlati célú hírközlésre, gondolatközvetítésre szolgál, ezért mindennapi beszédje egyes szavainak a szükséghez képest különböző rendeltetésű eltérő jelentést is adott. Mást a földművelésben, mást az állattenyésztésben, mást az egyes mesterségekben. Az *Értelmező Szótár* pl. az *állás* főnévnek vagy 13 eltérő jelentését ismeri, a *rend* szónak 9 jelentése is van, köztük több szaknyelvi. A *csap* szó mást jelent a fürdőszobában, az italboltban, és mást mond az asztalosnak, a vasesztergályosnak, gépésznek, megint csak mást a szőlész-gyümölcsésznek vagy a vadásznak. A *vas* szaknyelvi alapértelme meghatározott vegyi összetételű fém. De jelent még bilincset, kardot, patkót, gyógyszert, kengyelt stb. is. A *víz* amellet, hogy H₂O, folyót, tavat, tengert is jelent („vízen járó ember”). De jelenti a drágakő csillogását, tisztaságát is. A *szék* nem csak ’berendezési tárgyat’, hanem szerszámot (’szövészék, faragószék’), műhelyt (’mészárszék’), hivatali tisztséget, testületet és a régi Erdélyben történelmi kormányzati egységet is jelent, hogy orvosi jelentéséről ne is szóljunk.

Természetesen ahogy a nyelv általában, a szaknyelv sem csak főnevekből áll. Ha sokkal kisebb százalékarányban is, de az ún. „jelentéshordozó” szófajok közül az igének, melléknévnek és határozószónak is lehet többféle jelentése. Így pl. az igék közül a *vasal* (ruhát, ablakot, kocsit, lovat, cipőt, rabot stb.), vagy a *szeg* (ruhaneműt, kenyeret, nyakát-kedvét, esküt stb.). A melléknévnek közül vegyük például a köznyelvi-jogi *jogtalan* szót. Ez jelenthet ’jog nélkülit’ (pl. a jogtalan parasztság), ’jogszerűtlent, jogellenest, igazságtalant, tiltottat, illetéktelent (pl. jogtalan beavatkozás vagy belépés)’. Jó példa arra, hogy valamely szó még *egy és ugyanazon a szakterületen belül is* több jelentésű lehet. A több jelentésű szavakkal egyébként főleg a *fordítónak* gyűlik meg a baja, mert mindegyik jelentésváltozatnak idegen nyelven más és más, egymáshoz még csak nem is hasonló szó felel meg. És viszont számos több értelmű idegen szót meg a magyarban kell különböző szavakkal visszaadni (így pl. a német *Schuld* szó a köznyelvben ’hibát, bűnt, adósságot, tartozást, lekötelezettséget’, a jogi nyelvben még ’bűnösséget, vétkeiséget, kötelezettséget, kötelmet’ is jelent).

A népi szóalkotás és nyomán a tudatos szóképzés mindig szívesen élt és

él ma is az érzékletes, szemléltető nyelvi eszközökkel, szereti a hasonlatokat. Így kerültek be az állatvilágból a műszaki nyelvbe a *bak, gém, daru, görény, kakas, csiga, kígyó, macska, medve, kos, bika, kacsa, légy, pillangó, sas, juh láb* stb. A szaknyelvbíráló által botránykőnek tekintett *anatómiai* szavak is bőven kaptak átvitt vagy eltérő értelmet. A *homlok, fej, szem, száj, fül, orr, nyelv, fog, nyak, hát, has, kar, ujj, láb, köröm, torok, garat, szív* stb. több száz formában, összetételben szerepel szaknyelveinkben (*szemelt* rizlinget ihatunk pl. *füles* kancsóból). A lepény sem mindig a „barackleváros palacsintát” idézi, legalább is nem a természetrajzban vagy az anatómiában, hanem a formára, alakra utal, tehát *szemléletes* (*lepényfa, lepényhal, méhlepény* stb.).

A nyelvalkotás a kentaurnak titulált, vagyis eltérő területek szavaiból összetett szóalkotástól sem riad vissza. Van *bársonyvirág, ebír, ekkapor, fakutya, hernyótalp, lótetű, pillangószelep, karfa, kucsmagomba, torokgyík, talpfa, tyúkszem* stb., stb. Tíz- és tízezernyi példával lehetne igazolni, hogy a spontán nyelvfejlődés hány mindennapos szónak adott a „közhasználattól eltérő” értelmet. És ez nem valamiféle „tábornokok” alattomos, nyelvrontó összeküvésének eredménye, amint azt a Kritika cikkírója feltételezi, hanem halászok, vadászok, földművesek, szőlősgazdák, kanászok, juhászok, pákászok, kétkézi iparosok, mesteremberek szellemes, hatásos képeket alkalmazó szóhasználat.

Így hát bele kell nyugodnunk abba, hogy a *fedélszék* vagy *tetőszék* köznyelvünkben is régóta használatos ácskifejezés, hogy a *lepényépület* igen szemléletes szókép. Bele kell nyugodnunk abba, hogy az *anya* nem mindig a kedves mamát jelenti, és hogy a *karmantyú* ('muff') szó hallatára egy mai géplakatos vagy szerelő esetleg nem a századforduló bájos korcsolyázó dámáira asszociál, hanem egy tömítő vagy csatlakozó szerelvényre gondol. A *tükör* szónak pedig a sok közül csak az egyik jelentése az a foncsorozott, sima, csiszolt üveglap, amelybe pillantva meg lehet látni azt az ugyancsak emlegetett „bibliai gerendát”. Egyébként a víznek, bornak, ruhának, nyomtatott szövegnek, de még az őzike ülepének is van „tükre”.

Természetesen van tudatos szóalkotás is, sőt újabban mennyiségileg túlnyomóvá is válik. Ez a társadalmi fejlődés szükségszerű követelménye. „A különböző termelési ágazatok, szakmák, tudományágak óhatatlanul létrehozzák saját szókincsüket. Olyan új szakmák és tudományágak keletkeztek, ahol . . . mindennek frissiben kellett nevet adni . . .” — mondotta tavaly Kállai Gyula Debrecenben a magyar nyelv hete megnyitásakor (Nyr. 99: 269). Ezek az új szavak — akár csak a nyelvújítás idején — nem mindig sikerültek, igen gyakran idegen szavak tükörfordításai (a kézműipar, a kezdeti iparosítás nyelve hazánkban sokáig a német volt), gyakran nem felelnek meg a magyar nyelvhelyesség követelményeinek. De eleget tesznek *legfőbb társadalmi rendeltetésüknek*, vagyis annak, hogy a szóban forgó szakterületeken megegyezés alapján elfogadott, vagy előírt (szabványosított) jelentéstartalommal biztosítsák a megértést és ezzel a haladást és fejlődést. Minden egyéb, a gyomlálás és szépités csak ezután, csak ennek figyelembevételével következhet!

Igazuk van a bírálóknak akkor, ha azt írják, a szakemberek jelentős hányada azon „buzgólkodik”, hogy az új fogalmaknak nevet adjon. Valóban világszerte, így hazánkban is szervezeten, nagy költséggel és apparátussal folyik az ún. *terminológiai* munka. Szabványok, értelmező szótárak, tezaurusok, szaklexikonok ezrei és legújabban elektronikus adatfeldolgozó és -tároló

berendezések, ún. *szóbankok* tartalmazzák, őrzik és hasznosítják az eredményeket. De *nincs igazuk*, amikor ezt kissé fölényesen elítélik, még kevésbé van igazuk akkor, amikor azt kifogásolják, hogy a szaknyelvi szóalkotás során régi köznyelvi szavak is gyakran a közhasználatú jelentéstől eltérő új, további jelentéstartalmat kapnak. Hiszen jól tudjuk, hogy pl. a *tömeg*, *munka*, *erő*, *törvény*, *út* szavak más értelműek a fizikában, mint a köznyelvben, vagy a politikai és gazdasági tudományokban. Mászt jelent az *ítélet*, *igazság* a köznyelvben, a jogban és megint mászt a filozófiában, a *tőke* a mezőgazdaságban és a politikai gazdaságtanban.

Ezzel kapcsolatban röviden — inkább csak elvileg — érinteni kell az *idegen szavak* használatának kérdését is. Ez különösen heves, gyakran érzelmileg túltöltött viták forrása. Itt is az a helyes nézőpont, ha a nyelvi közlés *társadalmi funkciójából* indulunk ki, és az esztétikai szempontot másodlagosnak tekintjük. Való igaz, hogy az idegen szavak mértéktelenül elszaporodtak az utóbbi időben. Ennek társadalmi okait ismerjük, a viták során mégsem vesszük őket mindig figyelembe. A világ kommunikációs lehetőségei gyökeresen megváltoztak az utóbbi évtizedekben. Összezsugorodtak a távolságok, a híryananyag ma másodpercek alatt körüljárja a világot. A szakemberek ezrei vesznek részt gyakran nemzetközi találkozókon, kongresszusokon, szimpozionokon. Új tudományágak születnek a szemünk láttára. Szükségképpen kialakult a szaktudományok területén egy bizonyos nemzetközi szóhasználat. Ez igen hasznos lehet a nemzetközi érintkezésben. Nem helyes viszont az, ha az idegen szavak *köznyelvünket* (ideértve a tömegtájékoztató és ismeretterjesztés területét is) előzönlük.

Ezért különbséget kell tennünk. Más, ha szakember közöl valamit szakemberrel, más, ha szakember szól művelt érdeklődőhöz, és megint más, ha a szakjellegű közlés a teljesen tájékozatlan felé irányul. A szakemberek egymás közti közléseiben nem kifogásolható a gyorsabb, könnyebb és főleg *pontosabb* megértést biztosító idegenszó-használat. Számos nemzetközi terminológiai egyezmény (pl. genfi és párizsi nomenklatúrák a vegyészet és az orvostudomány területén, a nemzetközi „Si” mértékegységrendszer kötelező használata, a légiforgalomban használt angol nyelvű érintkezés stb.) ezt kötelezővé is teszi számukra. Igazságtalan lenne ezért őket „arisztokratizmussal” vádolni, ami *társadalmilag* alaptalan és hibás állítás is. Az arisztokrácia fogalmilag vízszintes választóvonalat jelent, a felső társadalmi réteg elválasztását az alsóbbaktól. Ilyen választóvonalat — témánk szempontjából — a szocialista társadalomban legfeljebb csak a műveltségi szint jelenthet, amit körülbelül a középiskolai végzettség táján kereshetünk, természetesen nem elszigetelő, hanem *áteresztő* értelmezésben. A szaknyelvek viszont tudományközi *függőleges* irányú választóvonalat alkotnak. E nézőpontból a martinász szakmunkás vagy üzemmérnök nyelvhasználata nehezen nyilvánítható „arisztokratikusnak” az akadémikus nyelvészszel vagy geológussal szemben és viszont. Ez nyilvánvaló képtelenség volna. Helyesebb lenne ezért az arisztokratizmus vádját a szaknyelvek vonatkozásában egyszer s mindenkorra száműzni e kérdés vitatásánál. Beszéljünk inkább *sznobságról*, vagy akár szellemi tunyaságról ott, ahol feleslegesen, szükségtelenül és nem a megfelelő *kommunikációs közösségben*, tehát nem azonos felkészültségű partnerek között használnak idegen szavakat. Fordítsuk erőnket inkább a köznyelv megtisztítására! De még akkor se pécézzünk ki meggondolatlanul és megkülönböztetés nélkül a nyelvünkben használt minden idegen szót, és kétszer is vizsgáljuk meg mind-

egyiket, mielőtt kifogásoljuk vagy helyettesíteni akarjuk azt. Vizsgáljuk meg elsősorban, hogy megmarad-e a benne őrzött híryanagy érintetlensége, egyértelműsége, ha megváltoztatjuk, magyarítjuk.

A szaknyelvek állandó tudatos fejlesztése — akár idegen szavak befogadásával, új szóalkotással, akár köznyelvi szavak jelentésváltozásával történik is — tehát nem elítélendő, hanem dicsérendő! Áldemokratizmus lenne, ha pl. az asztrofizika, a magas matematika, a biokémia, genetika, vagy a lézertechnika műveléséhez szükséges új szóanyagot a köznyelvhez vagy az irodalmi nyelvhez akarnánk igazítani. A legújabb szaknyelvi kifejezések egyébként is mindig csak a mögöttük álló *valóság és fogalom* megértésével együtt válhatnak majdan a köznyelv részévé, mint ma már pl. a *röntgen*, a *dizel*, a *tífusz*, a *műhold*, a *tranzisztor*, a *rádió* és *televízió*, vagy a sportnyelvben az *edző*, *partjelző*, *lesállás*, vagy a *dupla Rittberger*. Ezen a tényen a „magyarítás” sem mindig segít. A *nyomtatott áramkör* vagy a *tasakzsugorító alagút*, a *felvetőgép* szakkifejezések hiába kifogástalan magyarságúak, azokat hazánk lakosságának egyelőre igen nagy része éppúgy nem érti meg, mint az idegen *genetikus kód* kifejezést. Hiszen vérbeli magyar állat- és növénytani szavaink javát sem értjük. (Hányan ismerik a különbséget a *varjúháj* és *varjútüvis*, a *tippan* és a *perje* között?)

Jó példa erre a sokat (és bizony gyakran jogosan) szidott *jogi és hivatalos* nyelvünk is. Talán ezen a szakterületen sikerült legjobban az idegen szavak száműzése. Mégsem találja érthetőnek magyar jogi szakkifejezéseinket a nem szakképzett, a nehézkes, bonyolult kifejezésmód meg gyakran hozzáférhetlenné teszi azt éppen a címzett, a nagyközönség számára. Arany János intelme jut erről eszembe: ne csak a szavaktól, hanem a rossz magyar fogalmazástól, kifejezésmódtól is féltünk nyelvünket! (Prózai dolgozatok. Visszatekintés II.)

A nyelvtudománynak, a nyelvművelésnek vagy akár az irodalomnak nem lehet feladata, hogy a szaknyelvek fejlődését akadályozza, hiszen ezt nem is tudná megtenni. Ellenkezőleg: a társadalmi érdek azt követeli, hogy segítsék a szakmai nyelvek fejlődését, a szükséges új szókinész helyes kialakítását, annak a magyar nyelv egységes rendszerébe való beillesztését, nyelvünk szabályainak megfelelő használatát. Az igényes tudományos-fantasztikus irodalom, a jól megírt népszerűsítő tudományos irodalom, a tömegkommunikációs eszközök szakszerű, de közérthető közlései különösen sokat tehetnek a helyes irányú fejlődés érdekében. Verne Gyula, H. G. Wells (és fordítóik), nálunk egy Jókai a maguk idejében néha többet végeztek koruk természettudományos-műszaki nyelvezetének közkinccsé tétele érdekében, mint maguk a szakírók vagy a nyelvészek.

Helyes, jó és szükségszerű tehát, hogy a nyelv él, változik és társadalmunkkal együtt fejlődik. Helyes és jó dolog, ha az egyre szaporodó új fogalmak számára új nyelvi kifejező eszközöket keresünk, hiszen „az eszmék nem léteznek a nyelvtől elválasztva” (Marx). Helyes és jó, ha bonyolult új szóalkotások helyett erre a célra a köznyelvi szavainkat is felhasználjuk — eltérő jelentéstartalommal. Helyes és jó dolog, ha a nyelvészek, nyelvművelők, irodalmárok, a szakemberek és egész társadalmunk öröködi a felett, hogy ez a fejlődés ne rontsa, de gazdagítsa szép magyar nyelvünket. De sohasem szabad elhagyni eközben a *társadalmi valóság* biztos talaját, még egy jólhangzó szellemesség kedvéért sem!

Karcsay Sándor

Az 1974. évi szegedi utcanévrendezés

1975. január első napjaiban „általános népességösszeírás” — amolyan kisebbfajta népszámlálás — volt hazánkban. Ezzel kapcsolatban a minisztertanács 1974. júniusában utasította a helyi tanácsokat, hogy az új lakótelepeken, valamint a gyors ütemben fejlődő településeken az utcákat nevezzék el, és a házszámokat állapítsák meg.

Szeged számára ez a föladat különlegesen nagy volt, minthogy az 1973. április 15-i tanácsválasztásokkal egyidejűleg a város szűkebb környékét jelentő öt község (Algyő, Gyálarét, Kiskundorozsma, Szőreg és Tápé) egyesült Szegeddel, s ennek következtében az ún. Nagy-Szegeden egyszeriben sok azonos utcanév lett. Így 8 Rákóczi-ról; 7 Kossuth-ról; 6 Petőfi-ról és József Attila-ról; 5 Árpád-ról, Dózsáról, a Tiszáról, ill. Tisza Lajosról elnevezett utca, tér, sor. 4 volt a következő nevekből: Ady Endre, Arany János, Béke, Damjanich, Deák Ferenc, Felszabadulás, Jókai, Maros, Rózsa, illetve Rózsa Ferenc, Szegfű, Tánicsics Mihály, Tolbuhin, 3 pedig a következőkből: Aradi, Bajcsy-Zsilinszky, Bem, Brassói, Csillag, Dugonics, Hámán Kató, Hunyadi János, Kölcsey, Lehel, Lenin, Móra Ferenc, Pacsirta, Partizán, Ságvári, Szabadság, Széchenyi, Szent Imre, Toldy, Úttörő, Virág, Zenta, ill. Zentai. Azokat, amelyekből kettő volt, már föl sem sorolom. Szeged számára tehát a minisztertanácsi utasítás végrehajtása nem elsősorban új utcák elnevezésében, hanem a párhuzamos nevek kiküszöbölésében állott. E föladatra Szeged megyei városi tanács végrehajtó bizottsága külön bizottságot hozott létre. Ebben a három kerületi hivatal elnökén, az öt volt községben működő szakigazgatási kirendeltség vezetőin, a tanács igazgatási osztályának munkatársain kívül szakértőként résztvett a levéltár, a múzeum és a könyvtár képviselője is. Minthogy ugyanezekben a napokban, június végén jelent meg „Szeged utcanévei” című könyvem, éppen a tanács igazgatási osztályának kiadásában, a bizottságnak én is tagja lettem.

Előzményül még azt sem hagyhatom említetlen, hogy könyvem kéziratára már 1971-ben elkészült, s a négy lektoron kívül egyik példányát a tanácsbeliek is tanulmányozták. Ennek volt örömdetes következménye, hogy még megjelenése előtt bizonyos gondolataim már hatottak. Így az utcanévadás és az utcanévrendezés „irányelveinek” nevezett tíz pontból néhányat már a tanács végrehajtó bizottságának 1972. november 30-i határozata hivatalos érvényűvé emelt. Szó szerint így:

- a) Törekedni kell arra, hogy a régi szegedi utcanévek — ha szükséges, mai formában — fokozatosan visszaállításra kerüljenek.
  - b) Személyekről utcát elnevezni általában csak haláluk után 10 esztendővel lehet.
  - c) Szeged utcanéveinek teljes rendezését fokozatosan 1979. május 1-ig kell elvégezni. Szükség szerint évente egy vagy két alkalommal készüljön előterjesztés a végrehajtó bizottság részére a rendezésre kerülő utcanévek témájában.
-
- e) A védett utcanévek köre:
    - az árvíz előtti és a város hagyományait őrző,
    - a munkásmozgalommal kapcsolatos,
    - a felszabadulás tényét és hazánk sorsfordulóit megörökítő,

— a magyar nép és a világ kiemelkedő személyiségeinek nevét őrző utca-
nevek.

Ezen utcanéveket csak rendkívül indokolt esetben lehet megváltoztatni.

Nem minden világos és egyértelmű, mégis nagy haladás a korábbi ötlet-
szerű és önkényes, rendszerint elhamarkodott és rögtönzött átkeresztelések
gyakorlatához képest. Ugyanakkor, amikor a végrehajtó bizottság ezt a hatá-
rozatot hozta, tehát még 1972-ben, egyben néhány új utcanévet is alkotott,
jórészt szerencsés kézzel, szépeket, hangulatosakat.

Most, 1974-ben, sokkal jelentősebb változtatásra került sor Szeged utca-
névrendszerében. Könyvemben 606 szegedi utca, tér stb. nevérol adtam számot.
A rendezés után jelenleg Szegeden 963 utcanév van. Ebből 28 addig névtelen
utca neve, 239 pedig olyan, amelyet az azonosság miatt kellett megváltoz-
tatni. Tehát a mai szegedi utcanéveknek több mint
harmada 1974-ben született!

Az utcanévrendező bizottság háromszor tanácskozott: július 1-én,
6-án és 31-én. Sajnos, a minisztertanácsi utasítás sürgetése, a földadat meg-
oldására megszabott szeptember elsejei határidő, sokunk nyári szabadsága
nem tette lehetővé az elmélyültebb fölkészülést, mégpedig elsősorban a Szeged-
hez csatolt községek régi, népi eredetű utcanévanyagának összegyűjtését,
másodsorban és legalább az érdekelt lakosságnak a szegedi napilap, a Dél-
magyarország segítségével való megszólaltatását. Pedig bizonyosan lett volna
egy-egy utca lakóinak véleménye, javaslata, netán a régebbi, a hivatalos név-
adást megelőző, hagyományos nevek is előjöttek volna a népi emlékezetből.
Így ezt a lehetőséget jobbadán csak Szőregre vonatkozóan aknázhattuk ki,
minthogy magam több mint negyven éve ott élek, s harminc éve összegyűj-
töttem a falu földrajzi neveit, belterületieket és a határrészneveket egyaránt.

A bizottság módszere az volt, hogy az 1973. évi Helységnévtár utcanév-
jegyzékén betűrendben végigmenve a kerületi elnökök, kirendeltségvezetők,
szakértők javaslatot tettek, s ezeket hol szó nélkül, hol kisebb-nagyobb vita
után a bizottság elfogadta. A párhuzamos nevek kiküszöbölését és az új utcák
elnevezését a következő szempontok szerint végeztük:

1. Ahol adatunk volt rá, visszaállítottuk a minél régebbi — tehát lehető-
leg a Horthy-korszak előtti eredetű — hagyományos neveket. A legjelentősebb
ilyen helyreállítás a szegedi Kossuth utcának *Sóhordó utca*-ra való visszaváltoz-
tatása volt. A név ebben az alakjában már a 1522. évi tizedjegyzékben elő-
fordul, és Cs. Sebestyén Károly kutatásai alapján bizonyos, hogy nyomvonala
is azonos a mostanival. Igaz, 1850-ben *Sóház utca* alakban kerül elénk, de ez
is csak erősíti nagy múltját: az utca ui. évszázadok óta a Tisza-parti sóházak-
hoz vezetett. Innen indultak el a Szegedig vízen hozott sóval a Délvidék felé
a sószállító fuvarosok, akik egyébként jórészt itt is laktak, közel a sópajták-
hoz. A nagy szegedi árvíz, 1879 után, 1880-ban, amikor az 1974. évi előtt a leg-
nagyobb mértékű utcaelnevezésekre került sor, még nem mertek nagyobb
utcát elkeresztelni az emigrációban élő Kossuthról, de azért — nem kis bátor-
sággal — mégis utcanévvel akartak tisztelni előtte, ezért esett a választásuk
erre csöndes főlővárosi kis utcára. Ám Kossuth 90. születésnapja alkalmából,
1892-ben a város egyik legszebb útját, az addigi *Budai országút*-at, a *Víz* óta
Budapesti sugárút-at szentelték Kossuthnak, és lett a ma is meglévő *Kossuth*
Lajos sugárút. Azóta ez a kettősség sok félreértés, zavar okozója volt; tettek
is balul sikerült kísérletet a Kossuth utca átkeresztelésére, de utána „kegyeleti

okokból” senki nem mert hozzászólni. 1943-ban Banner János már javasolta a Sóhordó utca visszaállítását. Most végre valósággá vált, s így Szeged visszanyerte 450 éves utcanevét.

Hasonló jellegű volt a *Tápéi sor* visszaállítása 1879 előtti nevére: *Tarján széle*. Ennek különleges jelentőséget ad most, hogy a régi tarjáni szőlők helyén ma már egy 30 000 lakosú, modern, négy- és tizenkétemeletes házakból álló új városrész született, és ez a följújtott régi név őrzi határát, szélét. Névtani szempontból pedig azért sajátos érték, mert nem utca, nem tér, hanem egyszerűen csak *Tarján széle*, tehát egy jellegzetes helyi névtípust képvisel. Ilyen eddig csak egy volt Szegeden, az 1972-ben följújtott *Palánk*. A régi *Palánk* a belváros neve volt, tehát ugyanúgy városrészt jelölt, mint *Alsóváros*, *Felsőváros*, *Rókus*, *Móráváros*. A följújtott név szűkebb körű, az utcanevekkel egyenrangú: a régi *Palánk* legbelső magjában, a közúti híd és a Fogadalmi templom között szétszórtan, nem utcaszerűen épült tíz ház kapta ezt a nevet, az *utca* elem nélkül (pl. *Palánk* 5.). A várostörténeti értéken kívül tehát ez is egy sajátos névtani formát, az egyelemű belterületi név típusát képviseli.

Egy harmadik ilyen nevet is sikerült följújtanom. Szőregben a falu szélén élt a legutóbbi időig a szerb eredetű, 'zug' jelentésű *Budzsák* dűlőnév. Egyetlen sor ház épült rá, *Rákóczi utca*-nak nevezték, gondolom, valamikor a húszas években; írásos adatom első előfordulására nincs. Szegeden van *Rákóczi tér* és *Rákóczi utca* (meg is maradt egyelőre mind a kettő); volt *Rákóczi utca* Algyón, Gyálaréten, Dorozsmán, Szőregben, Tápén. A szőreginek az *utca* elem nélkül (pl. *Budzsák* 5.) visszaállítottuk régi népi nevét.

Nem minden ellenkezés nélkül, akár a szőregi *Szerb utca*-ét. Szőreg két fő utcája az első világháború végéig íratlan törvényként oszlott meg a valaha többségben levő szerbek és a lassan szaporodó magyarok között. A régi *Rác utca*, majd *Szerb utca* a Horthy-korszakban a volt torontáli főispánról, Rónay Jenőről helytelenül írva *Rónai utca*, a felszabadulás után, 1952-től *Petőfi utca* lett. A belőle kiágazó, majd egy enyhe ív után vele párhuzamosan futó *Magyar utca* a húszas évektől mostanáig *Árpád utca* volt. A Szerb utcán a legöregebbek emlékezte szerint 1918-ig mindössze három magyar, három testvér lakott egymás mellett: Kotlár István kovács, Kotlár Antal bognár és Kotlár János földműves. Trianon után a szerbek megfogyatkoztak: zömmel optáltak, átköltöztek Jugoszláviába, magyaroknak adták el a házukat, vagy többnyire elcserélték onnan ide települő magyarokkal. Magam is ebben az utcában nőttem föl, a Rónai u. 118., a Petőfi utca 52., a mai Szerb u. 60. sz. házban. Apám 1934-ben vette meg a Banatska-Arangyelovóra költözött Beleszlin Mojótól. A megmaradt kevés szőregi szerb család ma is jórészt ebben az utcában lakik.

A Magyar utcán soha nem lakott egyetlen szerb sem, nincs ma sem. A visszaállított Szerb utca és Magyar utca tehát Szőreg településtörténeti múltjának egy jelentős és jellegzetes mozzanatát örökíti meg. A nemzeti elfogultságoktól még ma sem mentes szőregiek, minthogy híre ment, hogy a régi-új nevekhez közöm volt, neheztelnek is rám a *Szerb utca*-ért!

Ha nem népetimológia, akkor szintén településtörténeti emlék a szőregi *József Attila utca* visszaállított neve: *Kisbogáros utca*. Harminc éve öregektől hallottam, hogy bolgárkertészek laktak itt; úgy csúfolták őket: *bogarak*. 1952-ben, Kálmány Lajos születésének századik évfordulóján javaslatomra kapta a szőregi *Tigris utca* a falunkban is hatalmas népköltési anyagot gyűjtő nagy magyar folklorista nevét. Most az a furcsa helyzet állt elő, hogy ismét nekem kellett javasolnom a *Tigris utca* visszaállítását. 1952-ben ugyanis

Szegeden is kapott utcát Kálmány Lajos, mégpedig a Kálmán utcát, amely eredetileg is családja nevét viselte. Visszakapta még régi nevét Szőregen az *Újvilág utca* is, amely egy ideig *Kossuth utca* volt.

Tápén sikerült följúítani a *József Attila utca* helyén a *Tigér utca* megalkotásával a korábbi határrésznevet (*Tigérhát*), amelynek első előfordulását Inczeffi (Szeged környékének földrajzi nevei. 1960. 92) 1776-ból közli.

Két *Kereszt utca* közül a szegedi visszakapta eredeti *Keresztöltés utca* nevét; a *Közép fasor* és a *Közép utca* párhuzamossága is úgy szűnt meg, hogy az utóbbit a régi *Közép-kapu utca*-ra állítottuk vissza. Mind a kettő város-történeti értékű: az előbbi valóban egy keresztező töltésről, az utóbbi az Alsó-városról a földekre kivezető középső városkapuról kapta nevét.

Tápé utcaneveit ugyan Inczeffi Géza összegyűjtötte, de dolgozata a Horthy-korszak hivatalos névadása előttről nem tudott följúításra alkalmas névanyagot adni, minthogy a régebbi nevek nem utca-, hanem falurésznevek. Inczeffi megállapítása, hogy az utcanevek használatának nincs hagyománya a faluban, az utcáknak alig akad népi neve (Tápé története és néprajza. 1971. 855). Dorozsma utcaneveit ugyan 1880-ból ismerjük (Sztricha Kálmán: Kis-kundorozsma története, 1937. 229), de a nagy sietségben elmulasztottuk kiaknázni, holott 3—4 szép és sajátos régi név kínálkozott volna följúításra. Pl. — a helyi kirendeltségvezető javaslatára — a *Kinizsi utca*-t *Süveg utca*-nak neveztük el, holott régen *Kékes utca* volt; a *Deák Ferenc utca*-t *Bölcs utca*-nak, holott *Kakas utca* volt s i.t. Attól tartok, ezt a lehetőséget Dorozsmán már örökre elszalasztottuk.

2. Használható régi név híján a bizottság olyan nevet keresett az azonos utcák megkülönböztetésére, amely a régivel v a l a m i f é l e ö s s z e f ü g g é s b e n á l l. Valószínű, hogy ezek jó részére érvényes a szegedi tanács végrehajtó bizottsága néhány tagjának az a megállapítása, hogy erőltetettek; olykor — ezt én teszem hozzá — talán nevetségesek is. Mégis, megszorultságunkban, elfogadtuk őket, és végeredményben zömük önmagában, előzményétől függetlenül is megfelel.

A régi és új név összefüggése a legváltozatosabb. A legegyszerűbb kapcsolat a hangzásbeli hasonlóság. *Dobó utca*-ból *Dobos*, *Május 1. utca*-ból *Majális*, *Szegedi utca*-ból *Szepesi utca*, Szepesi Imréről, a munkásmozgalom kimagasló helyi alakjáról; *Szabó utca*-ból *Szőri utca*, Szőri Józsefről, az első világháborúban hősi halált halt kiváló szegedi festőművésztől; a *Róna utca*-ból *Rába utca*, a *Jókai utca*-ból *Jávorka utca*, a *Rózsa utca*-ból *Rózsató utca*, a *Maros utca*-ból *Marostorok utca*.

A tartalmi azonosságot rokon jelentésű névvel igyekeztünk megőrizni. Így lett az *Acél utca*-ból *Páncél utca*, a *Gerlé*-ből *Vadgalamb*, *Pillé*-ből *Lepke*, *Kürt*-ből *Trombita*, *Honvéd*-ből Algyőn *Tűzér*, Szentmihályteleken *Harcos*, *Malom*-ból *Örlő*, *Tavaszból* *Kikelet*, *Üttörő*-ből *Pájtás*, *Vaspályá*-ból *Allomás*, *Partizán*-ból *Kuruc*, *Maros*-ból *Száva*, *Tiszá*-ból *Körös*; a *Felszabadulás útja* a III. kerületben *Vörös Hadsereg útja*, Gyálaréten *Komszol utca*, Tápén *Csatár utca*; a *Szabadság utca* *Egyenlőség utca* lett, s ugyanazon a tájon *Szefű köz*-ből *Testvériség köz*.

Az *Arpád utca*-ból Gyálán *Előd*, Dorozsmán *Tas*, Tápén *Ákos*, a III. kerületben *Ámos utca* lett; Dorozsmán a *Lehel utca* *Kond*, a *Hévezér utca* *Huba*, a *Géza utca* pedig *Vajk* nevét kapta.

Néhány alkalommal a korábbi névadó elvonatkoztatott nevéből lett az új: Dorozsmán a *Bem utca*-ból *Tábornok utca*, a *Deák Ferenc utca*-ból *Bölcs*

utca; Tápén a *Hunyadi utcá*-ból *Törökverő utca*, a *Juhász Gyula utcá*-ból *Költő utca*, a *Móra Ferenc tér*-ből *Régész tér*.

Dorozsmán a *Kossuth utcá*-ból *Negyvennyolcas utca*, a *Hunyadi utcá*-ból *Rigómező utca*, a *Rákóczi utcá*-ból pedig Algyón *Rodostó utca*, Gyálán *Zágon utca*.

Három alkalommal az alkotót alkotásának címe váltotta föl: Tápén a *Móricz Zsigmond utca* *Árvácska utca*, Dorozsmán a *Dugonics utca* *Jolánka utca*, a *Vörösmarty utca* *Zalán utca* lett.

A dorozsmai *Ady Endre köz* *Adél köz* lett. Kár, hogy az igazgatási osztály figyelmen kívül hagyta a végrehajtó bizottság tagjának, Sz. Simon Istvánnak módosító indítványát, s nem *Léda köz* alakban véglegesítette.

Szintén Dorozsmán az *Aradi utca* *Október 6. utca* lett, a *Bocskai utca* *Hajdú utca*, a *Szondi utca* — Arany költeményére utalással — *Apród utca*, a *Toldi utca* — ugyancsak Arany János hőseit megörökítve — Gyálán *Miklós utca*, Dorozsmán *Bence utca*.

Különös gondolatársítás révén kapta nevét az *Iker utca*. Magyarázata, hogy a szegedi Petőfitelepen és a hozzáépült Tápén egyaránt volt, mégpedig egymástól csupán pár száz méterre *Irinyi János utca*. A kettő közül a tápai kapta az *Iker utca* nevet.

3. Számos utca kapott nevet a hagyományos névadási módok mintájára, jellegéről, helyzetéről, természeti tulajdonságairól, benne levő építményekről s hasonlókról. Így visszakapta régi nevét a belvárosi *Híd utca*, amely a föl-szabadulás után Kállay Ödön nevét viselte, de gyakran összekeverték Kállay Alberttal. A tápai *Tolbukhin utca* *Rév utca* lett a végén levő tiszai átkelőhelyről; az *Árvíz utca* *Belvíz utca*; a *Tisza utca* *Halas utca*. Szőregen a *Marx utca* és a *Szent Imre tér* közös új neve *Pálya tér*, az ott levő labdarúgó pályáról. Szegeden a *Pálfy-telep utca*, amely az egykori Pálfy-féle vasöntöde fölparcellázott területének emlékét őrizte, most *Vasgyár utca*. Dorozsmán a *Bánomkert utca* *Ingovány utca*, a *Béla utca* *Rövid utca*, a *Maros utca* *Láp utca*, a *Munkácsy utca* *Zsilip utca*, az *István utca* *Patkoló utca*, a *Teleki utca* *Téglaverő utca*, a *Thököly utca* *Csatorna utca* lett. A népszerűség eredetét őrzi a *Tavaszi utca* helyett adott *Palóc utca* (*Jász utca* is van!), két jellegzetes mesterségét a *Kubikos utca* és a *Kerékgyártó utca*. Szokatlan, de érdekes a *Zombolyai utca* új neve: *Trafik utca*. Ugyanígy a belvárosban a *Táncsics Mihály utca* helyett *Egyetem utca* lett, Algyón pedig a *Jókai utcá*-ból *Egészségház utca*. Az algyői *Szent Imre utca* *Görbe utca*.

Igyekeztünk más helyi jellegzetességekből is utcanevet alkotni. Így pl. Algyón részben az olajjal (*Bányász utca*), részben a víziérettel kapcsolatos neveket alkottunk. Ez utóbbiak pl. *Komp*, *Csónak*, *Ladik*, *Tutaj*, *Búvár*, *Keszeg*, *Kócsag utca*. Ezzel függ össze ugyanitt a *Kosárfonó utca* is. Ilyen nevet Tápén, Gyálaréten és Szentmihályteleken is adtunk (*Limány köz*, *Horgony utca*, *Zátony utca*, *Apály utca*). Szentmihályteleken *Külüs köz* lett: a külü — sajátos famozsár — a paprikatorés hagyományos eszköze (SzegSzót. I : 862). Dorozsmán a mind a község, mind Szeged történetében egyaránt nagy szerepet játszott, ma a Dömötör-toronyba befalazott művészeti emléknak, a Kőbárány-nak is utca őrzi nevét, a korábbi *Arany János utca*. Az algyői *Arany János utca* meg a Pallaviciniek egykori rezidenciájáról *Kastélykert utca* lett.

A rózsatermesztéséről, virágkertészetéről híres Szőregen igyekeztünk virágneveket adni: *Mályva*, *Jácint*, *Nefelejcs*, *Tulipán*, *Levendula*. Természetesen a korábbi névanyagban másutt is vannak virágnevek, ebben tehát teljes

— tájékoztató szerepű — következetességet nem érhattünk el. Sőt Dorozsmán a *Zentai utca* helyén *Kamilla utcát* is létesítettünk a székfű-virág szinonimájaként. Algyón *Fűzfa* és *Nyírfa utcát* is alkottunk. A *József Attila utca* Algyón *Szedér*, Dorozsmán *Málna utca* lett.

Hasonló elvek alapján adott a bizottság nevet új utcáknak is. Így lett Odessza városrészben *Kockaház utca* és *Fésű utca*; az utóbbiban úgy sorakoznak a házak, mint a fésű fogai. Tarjánban részben lehetőség szerint átmentettük a terület néhány korábbi utcanevét (*Csorba*, *Sólyom*, *Szamos*, *Zöldfa utca*), részben itteni jellegzetességekre utaltunk: *Hajlat utca*, *Zápor kert* (esővíz tároló mesterséges tó van itt), *Viztorony tér*, *Bölcsőde utca*. Az első házgyári házakat Dunaújvárosból hozták: ennek emlékét őrzi a *Pentelei sor*. Az építők érdemeit az *Építő utca*; a sok, itt lakást kapó olajmunkásra és az ide közel eső algyói olajmedencére utalnak a következő nevek: *Olajbányász tér*, *Olajos utca*, *Csörlő utca*. Korszakunkra emlékeztet az *Űrhajós utca*. Itt is próbálkoztunk névbokrok létesítésével: az óvoda környékén mesehősökről neveztünk el utcákat, tereket: *Csongor tér*, *Tünde tér*, *Piroska tér*, *Hüvelyk Matyi utca*, *Erős János utca*.

4. Arra törekedtünk, hogy az ügyis aránytalanul sok személynévi eredetű utcanevet lehetőleg természeti névvel váltsuk föl. Mégsem zárkozhattunk el néhány korábbi adósság törlesztésétől. Minthogy bizonyos hagyományai már voltak annak, hogy a munkásmozgalom hőseit Gyálarét és Dorozsma utcai örökítik meg, a gyálaréti *Arany János utca* *Bacsó Béla utca* lett; a paraszthagyományok őrzéséről ismert Tápén pedig az *Arany János utca* *Veres Péter* nevét kapta. Ugyanitt *Dózsa György* helyett *Budai Nagy Antal*, *Bajcsy-Zsilinszky Endre* helyett *Eszte Tamás*, *Dobó István* helyett (aki azonban nem az egrí hős volt, hanem a tápairéti gazdakör elnöke!) — a hasonlóság segítségével is — *Dobi István utca* lett. Dorozsmán *Rózsa Ferenc* helyét *Bethlen Gábor*, *Bajcsy-Zsilinszky* helyét *Alpári Gyula*, *Bercsényi-ét* *Petneházy*, *Damjanich-ét* *Dimítrov*, *Dózsa-ét* *Lőrinc* (azaz Mészáros Lőrinc), *Kisfaludy-ét* a helyi munkásmozgalmi harcos *Bródy Mihály* foglalta el. A *Lenin utca* Tápén *Zsukov utca*, Szőregen *Engels utca* lett. Tápén a *Kölcsey tér* *Majakovszkij*, a *Tömörkény utca* *Csokonai* nevét kapta. Dorozsmán *Bartók Béla* helyére a szegedi születésű *Huszka Jenő* lépett. Gyálaréten *Deák Ferenc* örökét a helyi munkásmozgalom hőse, *Delé Károly* vette át. Dorozsmán a *Lajos király utca* helyett *Jerney utcá-t* alkottunk, a község nagy szülöttjének, Jerney Jánosnak emlékét megörökítve. Algyón a *Petőfi utcá-t* szintén a falu fia, a naiv művészek legnagyobbika: *Süli András* kapta; Tápén a *Petőfi utcá-t* *Szendrey Júliá-nak* adtuk. A *Virág utcá-t* Gyálaréten az évekig Szegeden működött *Zöld Sándor*-ról neveztuk el. A szentmihályteleki *Dózsa utca* *Erdei Ferenc utca* lett.

Fölhasználtuk az alkalmat, hogy egy ún. irredenta eredetű utcanevet is kicseréljünk: az *Érsekújvári utca* a névadó város szülöttjének, *Kassák-nak* a nevét kapta.

5. Néhány esetben sikerült a szintén régi névtípust, az irányjelző utcák számát is gyarapítanunk. A szőregi *Dózsa György utca* és *Szabadság utca* együtt a *Makai út* nevét kapta: ez ugyanis a 43. sz. fő közlekedési út is egyben, ez vezet Szegedről Makóra. A dorozsmai *Petőfi út*-ből *Dorozsmai út* lett, minthogy voltaképpen folytatása a régebbi szegedi *Dorozsmai út*-nak. A szintén dorozsmai *Tolbuhin utcából* *Széksósi út* lett, mert ez visz a nevezetes sziksósfürdőhöz. Kár, hogy az igazgatási osztály nem vette figyelembe a végrehajtó bizottság tagjának, Szabadi Gyulánénak módosító indítványát: ő a helyi ejtés szerinti *Sziksósi út* alakot javasolta. A Szeged és Horgos között levő Kamaráspusztára

utalt a régi *Kamarási utca*, de a fölszabadulás után lekopott a végéről az -i. Most ezt is helyreállítottuk.

6. Ugyancsak fölhasználtuk az alkalmat, hogy néhány nevet a régebbi, népi ejtésváltozatúra állítsunk vissza, illetve a szegedi nyelvnek megfelelő alakváltozatúra javítsunk. A Víz után, 1880-ban még *Kácsa utca* volt; a sarkon megmaradt régi névtáblán ma is így olvasható, de 1883-tól a térképeken *Kacsá utca* lett; most ismét *Kácsa utca*. A Víz előtti *Tápai út* 1880 óta *Tápei utca*; mostantól *Tápai utca*. A *Csendes utca* *Csöndes utca*, a *Feltámadás utca* *Föltámadás utca* lett.

7. Néhány szükségtelenül hosszú nevet rövidebb alakban véglegesítettünk: *Ady Endre tér: Ady tér; Mátyás király tér: Mátyás tér, Bem tábornok utca: Bem utca; Marx Károly tér; Marx tér; Gutenberg János utca: Gutenberg utca* s í.t.

8. Végül végrehajtottunk néhány helyesírási javítást. A helységnevekből alkotott utcanevek máig megőrizték a *cz-t* ilyen alakokban: *Bajmóci, Galgóci, Rohonci, Tarnóci* utca. Az *y* és *i* összeeserélését is javítottuk a *Révai, Földváry, Kátay* utca nevében.

Az elnevező bizottság javaslatát az igazgatási osztály öntötte formába. A bizottság javaslatomra elfogadta még az 1522. évi tizedjegyzékben szereplő *Szentháromság utca* 1961-ig megmaradt nevének visszaállítását is, az igazgatási osztály azonban ezt elutasító javaslattal továbbította a végrehajtó bizottság elé. A végrehajtó bizottság 1974. augusztus 15-i ülésén az osztály javaslatát csekély módosítással elfogadta. Ilyen módosítás volt pl., hogy a Roosevelt térnek a Móra Ferenc Múzeumot és a Somogyi-könyvtárt magában foglaló Közművelődési palota előtti részét *Móra kerit*-nek akartuk elnevezni, ahogyan a szegediek már 1933 óta többnyire nevezték is; ezt azonban a végrehajtó bizottság Sz. Simon István indítványára elvetette. Az indoklás nem derül ki a jegyzőkönyvből. De elfogadta a Közművelődési palota mögötti régi *Stefánia sétány*-nak, az ötvenes évekbeli *Sztálin sétány*-nak már Békefi Antaltól 1884-ben, Cs. Sebestyén Károlytól 1928-ban javasolt *Várkert* nevét.

Ugyancsak elvetette a végrehajtó bizottság a dorozsmai *Felszabadulás utca*-nak Malinovszkijról való elnevezését is, minthogy a Szegedet fölszabadító 2. Ukrán Front parancsnokáról később jelentősebb utcát kíván elnevezni.

Elfogadott a végrehajtó bizottság ugyanekkor három olyan elnevezést is, amelyet az elnevező bizottság javaslatától függetlenül, más szervek nyújtottak be. A vasutas szakszervezet kérte, hogy a szegedi születésű munkásmozgalmi mártírról, *Pósz Jenő*ről nevezzen el a város utcát; Tarjánban új utca kapta ezt a nevet. Az újszegedi Gabonatermesztési Kutató Intézet két búzanemesítő tudósról kért a környékén utcanevet: Herke Sándorról és Baross Lászlóról. Az előbbi szegedi volt, és abban az intézményben is dolgozott; az utóbbinak azonban nem volt köze a városhoz.

Nem akarom azt állítani, hogy az 1974. évi szegedi utcanévrendezés mintául szolgáljon más városok számára. Hiszen őszintén beszéltem hibáiról, elsziettségéről is. Azt is el kell ismernem, hogy az új városrészek utcák szerinti elnevezése némileg önkényes, hiszen ezek a jórészt szétszórtan, tömbökben épült házak csak némi képzelőerővel minősíthetők „utcáknak”. Ezért az ott lakók jobbadán ma is inkább az építkezési ütemeknek megfelelően kapott korábbi számozás szerint adják címüket. A százas, kétszázás, háromszázás stb. épületesoportok kétségkívül számukra jobb tájékozódást adnak, mint az

utcanévek, mert beköltözésük után még évekig ezeket a háromjegyű számokat használták, ezeket szokták meg. Intelem ez, hogy az új utcáknak még a beköltözés előtt kell neveket adni, ha azt akarjuk, hogy a műszaki célú számok fölöslegessé váljanak, és a lakók magától értődő természetességgel éljenek az utcanévekkel, az utcák szerint számozással.

Tanulságul tehát inkább csak azt merném leszűrni, hogy Szeged jól fogott hozzá a történelmi fejlődés során alaposan összekuszálódott, elrontott utcanévanyagának rendezéséhez. Magában véve is eredménynek hiszem, hogy a megszorított utcanévanyagban csak mérsékelten nőtt meg a személynévi eredetű nevek száma, s míg a korábbi 606 utcanévből 147, azaz 25% volt személynévi eredetű, a mostani 963-ból csak 193, tehát kb. 20%. Az is eredmény, hogy sikerült néhány régi, várostörténeti értékű név visszaállítására. A legfontosabb azonban, hogy a város vezetősége magáévá tette az utcanévek tervszerű, átgondolt fejlesztésének és fokozatos rendezésének elvét. Remélem, hogy a jó úton tovább haladva néhány év múltán már Szeged valóban mintául szolgálhat a várostörténeti értékű, sajátos, hangulatos és szép, ugyanakkor tájékoztató szerepű, célszerű utcanévek egységégre elért rendszerével.

Péter László

A nemzetiségi magyar nyelvűmvelő munka új feladatai

A napjainkban akár már hagyományosnak is mondható Szarvas Gábor Nyelvűmvelő Napoknak, a Jugoszláviai Magyar Nyelvűmvelő Egyesület országos biennáléjának, 1976. október 23-án zajlott le az immár negyedik ülésszaka.

I. Visszatekinteni általában kerek számok után szokás: papírforma szerint talán itt is illenék megvárni legalább a — két év múlva esedékes — ötödiket. Ám a történelem nem jubileumokban fejlődik; s magában menetében sem tart egyenletes ütemet: az események hol cammognak, hol vágatnak; a lassú mennyiségi felhalmozódás eredményei olykor évek alatt érnek minőségi változássá.

Igaz, formailag az első, az 1970. évi rendezvény jubileumhoz kötődött: az adai születésű Szarvas Gábor halálának 75. évfordulójához. A második, az 1972. évi meg éppen a Nyelvőrnek — Szarvas Gábor folyóiratának — 100. „születésnapjára” esett. Az idein, az 1976. évin pedig a mai felelős szerkesztő a 100. évfolyam megjelenéséről adhatott számot az egybegyűltek előtt. (Tudjuk: az ellenforradalmi rendszer utolsó éveiben a Nyelvőrnek — papírszűke ürügyén történt betiltása miatt — kiesett néhány évfolyama; ezért a két évfordulónak néhány évnyi különbsége.)

Az emlékező visszapillantás azonban már először is — és még inkább azóta — csak alkalom volt e rendezvényekre, nem a valódi ok. Okuk: a felismert történelmi feladat, majd egyre inkább az előre tekintő cselekvési szándék. Az, amit a második kassai Kazinczy-napokról — a szlovákiai magyar nyelvűmvelőknek azóta hasonlóan rendszeresült évi szemléjéről — írtam le hajdanán, de az adaiakra is érvényesen: „Ezt a szerteágazó tematikát egy közös alaptörékvés fogja egybe: a szlovákiai magyar nemzetiségnek nyelvi

sorsáért és fejlődéséért felelős nevelő és tollforgató réteg többet próbál tenni az eddiginél annak érdekében, hogy a magyar anyanyelvű csehszlovák állampolgárok a kiművelt nyelvhasználat elérésén keresztül a kiművelt emberségig érjenek el, azaz hazájuknak teljes értékű, minden képességüket kifejtteni tudó, magas szinten gondolkodó és alkotó szocialista polgáraivá fejlődjenek, minél nagyobb tömegekben.” (Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról. Bratislava, 1970. 64.)

Akkor (és ott, Szlovákiában, lényegében azóta is) az iskola, a sajtó és a szépirodalom jelentette a tömeges anyanyelvhasználat szféráját, s ezzel egyben a nyelvmuvelés hatóterületét. Ez volt a képlete az első adai ülésszaknak is; az akkori előadások a nemzetiségi nyelvhasználat politikai hátterét, s mellette oktatás- és sajtóbeli problémáit tárták fel. (Vö. Nyr. 95: 125—6). Eléggő hasonlóan a második, amely — visszatekintő megemlékezések mellett — első sorban az iskolai nyelvi nevelés állapotára összpontosította a figyelmét. (Vö. Nyr. 97: 254).

2. Ám azóta lépett egyet az élet, s vele az életet szolgáló tudomány is. Az 1974 februárjában elfogadott új jugoszláv szövetségi alkotmány, majd ezt tükrözve a „szűkebb hazáé”, a Vajdaságé is, törvénybe iktatta a területén élő népek — benne a nemzetiségek — nyelveinek egyenrangúságát. Mivel pedig nem elég a jogokat megadni, biztosítani kell a gyakorlásukhoz szükséges készséget és felkészültséget is: a rendeletek valóra váltása állami kötelesség lett; — de tudományos és gyakorlati feladat is jócskán.

Nem is egészen tíz évvel ezelőtt, s éppen az újvidéki magyar sajtó és rádió szerkesztőihez szólva, még ezt kellett mondanom: „Tulajdonképpen a nemzetiségi magyar vidékeken a magyar nyelvhasználat két szinten aktív: a legalsón (a családi és a falusi igazgatási szinten) meg a legfelsőn (a szépirodalom és a publicisztika szintjén). Ami közben van, az — több-kevesebb kivételt nem számítva most — nem magyar nyelven folyik.” (I. m. 39). S azt is hozzátennem: „a mindennapok nyelve, a szakmák, az igazgatás, a társadalmi élet nyelvhasználat, amely a családi és az irodalmi szint között áll, stílusértékében középérték persze, de tömegessége folytán — nemzeti körülmények között legalábbis — alaprétege, fő közege a nyelvhasználatnak. Ahol e területnek aktív anyanyelvi használata nincs meg, ott bizony a fő bázis, az alapréteg hiányzik.” (I. m. 46; e kérdésekről még: Anyanyelvi őrlárat 67—74; MNy. 71: 6—16.).

Nos, ez az a kérdés, amelyben az új jugoszláv alkotmány azóta új helyzetet teremtett. S az ottani magyar nyelvmuvelés meglehetősen gyorsasággal reagált is erre: a harmadik adai biennále, az 1974. évi, szinte teljes egészében a fordítás — elsősorban a közéleti tárgyú szakfordítás — kérdéseit boncolgatta. Okkal. A törvények végrehajtásaként kiszélesedésnek indult közéleti anyanyelvűsödés olyan problémákat vetett fel, amelyeket megérezni lehetett előre, de megoldani csak a valóságos szükség szorítása alatt. Elsősorban azt, hogy a magyar nyelvű közéletiség számára — nemzetiségi helyzetben — közvetlenebbül adott forrás az államszervező nemzet nyelve (az abból való fordítás vagy átvétel) meg a helyi (de eléggő familiáris-vulgáris) anyanyelvhasználat, mint a nemzeti (de épp ezért „külföldi”) művelt norma. Mégpedig nemcsak helyzeténél fogva mindkettő — hiszen azok vannak „kéznél” fordítónak is, fogalmazónak is —, hanem bizonyos tartalmi okok folytán nemkülönben.

Gondoljuk csak végig!

A nyelvi állomány fogalomvilágunk hordozója, a szerkesztési szabálykészlet gondolkodásmódunk tükré is. Nem az egyéné — benne csak vetületként él —, hanem a nyelvet hordozó és fejlesztő, s nyelvhasználatában megvalósító mikrotársadalomé. Ám akkor az adott társadalmi alapegységnek, ha árnyalataiban más a létének valósága, részleteiben eltérő az ezt tükröző fogalomanyaga is. Így viszont egy termelési és igazgatási tekintetben egyaránt decentralizáltabb, sejtyszerű alaptársulásokra épülő társadalomnak fogalomvilágában és fogalmi rendszerében magától értetődően számos olyan elem fordulhat elő — az alsó szintű, a mindennapos közélet rétegében is —, amelyre keresni kell az anyanyelvi kifejezést, sőt sokszor egyenest csinálni. Ez az a „tartalmi ok”, amely a nemzetiségi — s az életnek ebben a pillanatában és ezen a területén elsősorban a jugoszláviai — magyar nyelvhasználatot ismét erősebben a különfejlődés irányába terelheti.

A harmadik adai ülészak, a mostanit megelőző, valóban az egyik legfontosabb forrásvidék tisztítására vállalkozott tehát, mikor a hivatalos szövegek fordításának néhány általános és elég sok konkrét kérdését vizsgálta meg; azt sürgetve, hogy a fordítókkal szemben ne csak a forrásnyelv (a szerbhorvát) ismerete legyen követelmény, hanem a célnyelvé (a magyaré) is, kielégítő fokon.

3. A mostani ülészak, a negyedik immár, szemügyre vette — iménti hasonlatunkat folytatva — a forrásvidék után az átvezető csatornákat is. Mindenekelőtt a sajtót, amely napi, heti vagy havi jelentkezésével közvetítője a fejlődő termelési és társadalmi terminológiának, s ezzel irányítója a nyelvhasználat közös alakulásának. Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvész szakemberek vállalva szűrték át az ottani magyar sajtót. Csak címszerűen sorolva a részletező tanulmányokat, az ülészakra előre megjelentetett vas-kos gyűjtemény a következőket tartalmazta:

Hernádi Sándor: A 7 nap nyelvhasználatáról; Szathmári István: Megjegyzések az Üzenet című folyóirat nyelvéről és stílusáról; Grétsy László: A jugoszláviai magyar nyelv az ifjúsági lapok tükrében; Rác Endre: A jugoszláviai magyar sportsajtó nyelvéről; Pénovác Antal: A Topolya és Környékének, a Magyar Szó mellékletének nyelvhasználata; Lánicz Irén: A Magyar Képes Újság nyelve; Satai Pál: A szabadkai üzemi lapok nyelvéről. (A központi napilap, a Magyar Szó szándékosan maradt ki most: egy évtized óta áll az állandó szakmai vizsgálatok keresztüzében, a többiek viszont most először kerültek az elemző figyelem előterébe.)

A sorozatot két további — és tovább mutató — tanulmány zárta. Már nem szorosan a sajtóról, hanem a közigazgatási-közeleti magyar nyelvhasználat területéről: Molnár Csikós László: A mutató névmás használatának kérdései községi hivatalos lapjainkban; Szloboda János: A zentai és adai községi képviselőtestület küldöttségi tájékoztató közlönyének nyelvi elemzése. A többé-kevésbé publicisztikai igényű és tágabb vagy szűkebb értelemben központi jellegű sajtótermékek vizsgálatát tanulságosan egészítette ki ezeknek a határozatokat, jogszabályokat közlő és teljesen helyi jellegű közlönyöknek az elemzése. Talán nem is kell magyarázni jelentőségüket: a fellendülő anyanyelvi közéletiség nyelvhasználatának az előbbi (a sajtó) az utat világító lámpása, az utóbbi (a helyi közlöny) viszont tükré, ha nem épp közvetlen valósága.

Érezhetően fölébe emelkedett a mindennapok apró gondjait előszámláló tanulmány-sorozatnak a bevezető előadás, Horváth Mátyásé, Társadalmi szerep és nyelvhasználat címen. A negyedik ülészakot nyitva meg, kérdésfeltevésé-

ben már az ötödikre is meghatározta a feladatokat: több figyelmet a sajtóé után a közélet nyelvére, s az írott után a beszélt formára is, hiszen — mint írja — „Az öngazgatású szocialista társadalom minden szerkezeti egységében az anyanyelv használata a dolgozók minden rétege számára személyiségük teljesebb megvalósulását teszi lehetővé”.

Összegezve most röviden az elhangzott előadásokban levont — meg az anyagukból levonható — következtetéseket, érdemes rámutatnunk egy-két általánosabb tanulságra. Mindenekelőtt arra, hogy a nyelvűvelés a szocialista társadalmakban közvetlen és nélkülözhetetlen szolgálata a közéleti demokratizálódás folyamatának. De arra is, hogy más és más helyzetű ebben a tekintetben a „nemzeti” meg a „nemzetiségi” nyelvűvelés, ha egyazon nyelvre irányul is. Mert az utóbbi, a nemzetiségi, — nyomás alatt nő a fű — sokkal elevenebben érzi társadalmi feladatát, politikai felelősségét. Kevesebb energiát pazarol „érdeklődéskeletgetésre”, másodrendű kérdésekre, közönségszórakoztatásra; sokkal több erőt áldoz a nyelvnek és használóinak közvetlen pallérozására, ha ez nehezebb is.

4. Igaz persze, más helyzetű ott maga a pallérozás tárgya: a nyelv meg az azt használó közösség is. Több közvetlen veszélynek van kitéve, nehezebb körülmények között kell helytállnia, sőt erősödnie. Napról napra újból és újból meg kell vívnia harcát a belföldi — és helyzeténél fogva mégiscsak „felülről” áramló — idegen nyelvi hatással; meg a közéletihez ott sokkal közelebb álló — a fejlődést „alulról” intenzíven befolyásoló — nyelvjárásos, köznapi és családi anyanyelvi réteggel.

A „nemzeti” nyelvűvelő füle ezekre a problémákra nincs is eléggé ráhegyezve. Neki fölösleges idegen szó lehet az *angazsál* meg a *pakolás* egyaránt; szótévesztés a *géppfegyver* a *géppisztoly* helyett éppúgy, mint az *egyenlőre* az *egyelőre* helyén; s vonzattévesztés ez is: „... nagygazdaságokon munkásként keresik a kenyerüket” (a nagygazdaságokban helyett) meg ez is: „semmi több *ettől*” (azaz: *ennél*). — A „nemzetiségi” nyelvűvelő viszont tudja jól, hogy e párok elsői szlavizmusok, bármennyire más-más grammatikai vagy nyelvtudományi kategóriába esnek; másodikai meg vulgarizmusok, amelyek az ott nyelvjárásiasabb és pongyolább mindennapi magyar nyelvhasználatból áramlanak fölfelé!

S mindezeket tetézi még, ami az öngazgatási rendszernek sajátos decentralizáltságából adódik: a „szétfejlődés” tendenciája. Az egyik belföldi előadó, Molnár Csikós László magiszteri dolgozatának tanácsadójaként láttam, széles körütekintéssel összeállított anyagából, hogy jugoszláviai, azaz hát vajdasági magyar közéleti és igazgatási nyelv tulajdonképpen nincsen; hanem jugoszláviai, azaz vajdasági magyar közéleti és igazgatási nyelvek vannak, egyelőre többes számban, és községenként-közösségenként igen váltakozó minőségben.

És meg kell küzdeni a „különfejlődésnek” korántsem kitalált veszélyével! Láttuk az imént: amely pontokon más a valóság, ott szükségszerűen más a fogalomvilág, s eltérő az azt hordozó szóanyag. Ám eltérni a központi (habár nemzetiségi szemszögből „külföldi”, mert nemzeti) normától nem ott kell, ahol lehet, csak ahol muszáj. Bármennyire könnyebb is néha „kitalálni”, mint „megtalálni”: érvet keresni nem a nemzetivel való egyeztetésre kell (ahol ez megoldható), hanem a külön kifejezés megalkotására (ahol ez elkerülhetetlen).

Különben bajba jutunk!

Szlovákiai tapasztalataimból írtam le valamikor: „Ott például a »legmagyarabb« szakmában, az agronómiában, eléggé határozottan kialakult és rögződött már egy sajátos szlovákiai magyar terminológia. Oly mértékben, hogy a földművesek szaklapja magyarországi szerzőtől egyre kevésbé tud és mer cikket közölni, mert az olvasók egy része mindig felháborodva szemére hányja a szerkesztőségnek, hogy a kérdéses szerző »érthetetlen nyelvet használ, vagy egyenest: »nem tud magyarul.«” — S — nem épp hátsó gondolat nélkül — hozzáfűztem: „képzeld el, hogy újabb ötven év múlva esetleg Shakespeare-t és Fučíkot, Thomas Mannt és Dosztojevszkijt négyféle magyar nyelvre kell lefordítani, száz év múlva pedig esetleg Petófit és Veres Pétert nemzeti magyar nyelvről három nemzetiségi magyarra!” (I. m. 40—41).

Ennek a különfejlődésnek a veszélye villan meg — s ha nem vagyunk résen: erősödhet fel — most a jugoszláviai magyar üzemi, közéleti és igazgatási nyelvhasználatban. Ezért fontos az ottaniak számára a „nyelvországbeliek” segítsége; de nélkülözhetetlen a saját — szépen fejlődő — munkájuk. Az eltávolodás veszélyét jelezni az első tudja jobban; leküzdeni azonban csakis a második: az örvendetesen emelkedő szintű és intenzitású „hazai” magyar nyelv-művelés.

Tennivaló van tehát bőven: építő és védekező jellegű feladatoknak egyaránt tömege vár megoldásra. A negyedik adai ülészak azonban azt mutatta: nemcsak a munka szaporodik, hanem a munkás kéz is. — Ami meg az említett lehetőségeket és veszélyeket illeti, azok egy alapjában véve pozitív folyamatnak a velejárói. Szerencsére olyan korban és olyan társadalomban, amelyik a problémáknak nemcsak termelődését segíti, hanem megoldását is. Mert tudjuk: „a szocialista társadalmak olyan ideológiai alapján állnak, amelynek segítségével az objektív folyamatok felfedhetők, és ennek révén irányíthatókká is válnak. S a jó elemzésre épülő tudatos irányítás hamarabb hoz sikert, és elkerülhetővé tesz sok vargabetűt és zsákutcát. A feladatoktól pedig nem kell félni. Akármekkora is, eddig minden társadalom fel tudott nőni hozzájuk, s megoldotta őket.” (I. m. 46).

Ezeket a következtetéseket idestova tíz éve vontam le, az Adától nem olyan messze eső Újvidéken. A mostani — nem jubileumi, de egyszer talán majd jubileum alapjául szolgáló — adai ülészak azt jelezte: azóta megnőtték a feladatok, de megerősödött az a gárda is, amelyik megoldani hivatott őket.

Deme László

A lengyel nyelv-művelés időszerű kérdései

A háború óta eltelt harminc év a lengyel nyelv fejlődésének rendkívül erőteljes változásokban bővelkedő szakasza. Változások mennek végbe mind a nyelv társadalmi hatókörében és szerepében, mind pedig belső struktúrájában.

A belső, szociolingvisztikai folyamatok közül különösen az feltűnő, hogy milyen dinamikusan nő a lengyel nyelv irodalmi változatának, vagyis a nyelv-művelő tevékenység által befolyásolt forma használóinak köre. Ez a jelenség szorosan összefügg a lengyel közoktatás fejlődésével és a lakosság képzettségi szintjének emelkedésével. A II. világháború előtt a fiataloknak csupán 3%-a

végzett középiskolát, s nem egész 1%-ának volt felsőfokú végzettsége. Ma a fiatalok több mint 50%-a érettségi bizonyítványt, 10%-a pedig főiskolai diplomát szerez.

Arról sem szabad megfeledkezünk, hogy napjainkban nemcsak az iskola-rendszer az egyetlen olyan tényező, amely hozzájárul a lengyel társadalom tudásszintjének emelkedéséhez. Igen jelentős a kulturális életben való részvétel szerepe: a könyvek és folyóiratok olvasása, rádióhallgatás és televízió-nézés, színházlátogatás stb. Ezekben a területeken a háború után nagyon gyors fejlődés figyelhető meg. A háború utáni első évekhez képest négyszeresére (évi 140 millió példányra) nőtt a kiadott könyvek és hússzorosára a rádiókészülékek száma. Jelenleg évente több mint három és fél milliárdnyi példányszámú újság és folyóirat áll az újságolvasók rendelkezésére. Így módon a lengyel nyelvészek nyelvművelő és ismeretterjesztő tevékenysége napjainkban sokkal magasabb szintű általános műveltséggel és nyelvi tudattal rendelkező társadalomhoz szól, mint régen.

A tömegkommunikációs eszközök, a sajtó, a rádió és a televízió széles körű befolyása az egyik legfontosabb olyan tényező, amely nagyban elősegíti a lengyel nyelv világosan megfigyelhető egységesedését. Elmosódnak például a különbségek az írott és a beszélt nyelv között: a mindennapi élet szókincese behatol a modern irodalomba, a köznapi nyelvben pedig a hivatalos és a publicisztikai nyelv fordulatai terjednek el.

A nyelv egységesedési folyamatának alapját mindenekelőtt a háború utáni Lengyelországban végbement társadalmi és gazdasági változások képezik. A nyelvjárások általános visszaszorulása például az országban végbemenő erőteljes urbanizációs folyamat közvetlen következménye. Az elmúlt harminc év alatt a földművelő lakosság száma csaknem a felére, a munkaképes lakosság 30%-ára csökkent. Kétszeresére nőtt viszont a százezernél nagyobb lélekszámú lengyel városok száma, elsősorban az ipari munkát vállaló falusi lakosság beáramlása következtében.

A lengyel nyelv hagyományos regionális különbségeinek (pl. Krakkó, Poznań stb. nyelvi sajátosságainak) eltűnése a háború utáni áttelepítési folyamattal áll szoros kapcsolatban. A felmérések szerint ebben az időszakban közel 21 millió lengyel állampolgár változtatta meg lakhelyét. Csupán a nyugati és északi területeken négymillió, az ország különböző részéből származó, új lakos telepedett le. Ezekben a területeken szüntek meg egyébként a leggyorsabban a nyelvjárási és regionális különbségek: itt a lakosság ma a sajátos helyi vonásokat nélkülöző irodalmi nyelvet használja.

Természetes, hogy ezek az erőteljes szociolingvisztikai változások a nyelvi norma bizonyos fokú megingásához vezettek, annál is inkább, mivel különböző, a nyelv rendszerében ezzel egyidőben végbemenő, változások is ugyanabban az irányban hatottak. A lengyel nyelv grammatikai struktúrája, mint tudjuk, igen bonyolult és sok benne a rendhagyó forma. Napjainkban gyors ütemű egyszerűsödés figyelhető meg benne: megszűnnek a morfológiai variánsok és egyes elavult formák, a mondatban nő a pozíciós és az analitikus szerkezetek száma stb.

A lengyel nyelvművelőkre így módon hosszas és nehéz feladatok vártak: le kellett írniuk a lengyel nyelv új fejlődési szakaszát, ki kellett dolgozniuk az ennek megfelelő nyelvhelyességi politika alapelveit, és mindenekelőtt széles körű ismeretterjesztő akciót kellett indítaniuk az irodalmi nyelv új használói

között az irodalmi nyelvről és normáiról. A mai lengyel szókészletben végbement változások feltérképezésére a háború utáni sokrétű és intenzív lexikográfiai munka keretei között került sor. Witold Doroszewski szerkesztésében 1969-ig elkészült és megjelent a lengyel nyelv 120 ezer címszót tartalmazó nagyszótára, a tizenegy kötetes „Słownik języka polskiego”. Ennek alapján állították össze a lengyel nyelv kis szótárát, a „Mały słownik Języka polskiego”-t, amely mindenekelőtt az újságíróknak, a tanároknak, a kulturális élet területén dolgozóknak stb. jelent nagy segítséget. A lengyel nyelv stilisztikai készletében igazít el a Stanisław Skorupka szerkesztésében megjelent szinonimaszótár, a „Słownik wyrazów bliskoznaczących” és a frazeológiai szótár, a „Słownik frazeologiczny języka polskiego.” A három idegen szavak szótára közül a legújabb és legnagyobb szótár 27 ezer címszót és 500 frazeológiai egységet tartalmaz. A közvetlen nyelvhelyességi gyakorlatot a „Słownik poprawnej polszczyzny” (Lengyel nyelvhelyességi szótár) segíti, amely közel 30 ezer lengyel szó és szókapcsolat normatív megítélését tartalmazza. Most készül a lengyel nyelv középmeretű, háromkötetes szótára (Słownik języka polskiego), amely a háború után kialakult, legfrissebb szókészletet is magában foglalja.

A lengyel nyelv grammatikai struktúrájában végbement újabb változásokról a különböző újításokat elemző monográfiák tájékoztatnak: pl. a szóalkotás területén létrejött neologizmusoknak, a mai lengyel névszóragozásnak és a mondatanon belüli újításoknak szentelt munkák jelentek meg. Az elmúlt harminc évben végbement nyelvi változásokról a „Współczesna polszczyzna” c. terjedelmes gyűjtemény nyújt átfogó képet.

A lengyel nyelv szociolingvisztikai helyzetének elemzése hosszas előzetes kutatások igényel. Ez az elemzés lehetővé tenné a lengyel nyelv jelenlegi rétegződésének bemutatását, a különböző új változatok feltérképezését. Ezeket a vizsgálatokat 1956-ban Zenon Klemensiewicz indította el az „O różnych odmianach współczesnej polszczyzny” (A mai lengyel nyelv különböző változatairól) c. ismert könyvével. Jelenleg több tudományos intézetben végeznek ilyen jellegű kutatásokat. Wrocławban Antoni Furdal az egyes lengyel városok nyelvében található regionális vonásokat elemzi. Bronisław Wiczorkiewicz monográfiájában és terjedelmes szótárában a varsói zsargont mutatta be. A különböző rétegnyelveket is vizsgálják: Lublinban és Varsóban az egyetemisták, Krakkóban a diákok és sportolók, Varsóban a bűnözők nyelvével foglalkoznak. Rendkívül erőteljesen fejlődik a beszélt nyelv vizsgálata: Krystyna Pisarkowa például a telefonbeszélgetések mondatának szentelt munkát jelentetett meg. Az utóbbi időben kifejezetten szociolingvisztikai módszerek segítségével szociológusok, pszichológusok és a kultúraelmélet szakembereinek részvételével igen érdekes megfigyeléseket végeznek. Többek között a következő kérdéseket vizsgálják: a nyelvi integráció a nyugati és az északi területeken (Szczecin, Wrocław), a kisvárosok nyelve (Lublin), a lengyel nyelv új társadalmi és szakmai rétegződése a nagy ipari központokban (Katowice, Varsó).

A városi nyelv vizsgálatának eddigi eredményeit a „Miejska polszczyzna mówiona, Metodologia badań” (A beszélt nyelv a városokban, A kutatások módszertana) című, nemrégiben megjelent kötet tartalmazza. A lengyel nyelv funkcionális stílusváltozatainak kutatásához pedig a „Słownik frekwencyjny” (Gyakorisági szótár) nyújt igen értékes segítséget. A szótárnak a publicisztikai, a tudományos és a művészeti stílusban előforduló szavak gyakoriságáról tájékoztató kötetei már meg is jelentek.

A nyelvművelő és ismeretterjesztő tevékenység alapját mindenek előtt a nyelvi norma és a nyelvkultúra elmélete területén elért tudományos eredmények jelentik. A háború után a lengyel szakirodalom egy sor értékes publikációval gazdagodott e téren: megjelent Witold Doroszewski „Istota i mechanizm błędów językowych” (A nyelvi hibák mibenléte és mechanizmusa), „Kryteria poprawności językowej” (A nyelvhelyesség kritériumai) c. tanulmánya, valamint a „Rozmowy o języku” (Beszélgetések a nyelvről) c. négy kötetes és az „O kulturę słowa” (A nyelvkultúráért) c. kétkötetes könyve; Zenon Klemensiewicz „Poprawność i pedagogika języka” (A nyelvhelyesség és nyelvpedagógia), „Pogadanki o języku” (Elmélkedések a nyelvről) c. munkája; Krakóban kiadták a „Polszczyzna piękna i poprawna” (Szép és helyes lengyel nyelv), Bydgoszczban pedig a „Język polski. Poprawność. Piękno. Ochrona” (A lengyel nyelv szépsége, helyessége és védelme) c. nyelvművelő munkát. A lengyel nyelvművelő tevékenység eredményeit próbálja meg összegezni a „Kultura języka polskiego, Zagadnienia poprawności gramatycznej” (A lengyel nyelvkultúra. A nyelvtani helyesség kérdései) c. gyűjteményes munka. Érdekes a normatív nyelvi politika problémáinak szentelt első lengyel tudományos ülés (Katowice, 1975) előadásait tartalmazó kötet anyaga is, amely hamarosan megjelenik a könyvesboltokban.

Az egyetemek és főiskolák nemcsak a lengyel nyelvi normával kapcsolatos elméleti kutatásokkal foglalkoznak, hanem széles körű ismeretterjesztő tevékenységet is folytatnak. Különböző kulturális intézményekkel és társaságokkal együttműködve (pl. a Lengyel Rádióval, a Towarzystwo Wiedzy Powszechnej-jel [a lengyel TIT-tel — a fordító megj.] közösen) nyelvhelyességi előadásokat és felolvasásokat szerveznek a nagyközönség számára. Sokszor éppen az egyetemeken működik a nyelvi tanácsadó telefonszolgálat (Telefoniczna Poradnia Językowa), amely naponta többszáz nehéz normatív jellegű kérdésre ad választ. Az is a nyelvkultúrát és a nyelvhelyességi kérdésekkel kapcsolatos ismeretek terjesztésének egyfajta formája, hogy egyre több főiskola és egyetem tantervébe vezetik be a „Kultura języka polskiego” (Nyelvkultúra) elnevezésű tantárgyat. A lengyel szakos és az újságíró szakos hallgatók számára tartott előadásoknak már bizonyos hagyományuk van. A közelmúltban vezették be ezt a tantárgyat a Katonai Politikai Főiskolán és a jogi kar néhány szakján, sőt kísérletképpen egyes műszaki egyetemeken is tartanak ilyen jellegű foglalkozásokat.

A főiskolák és egyetemek polonista szakemberei aktívan részt vesznek a lengyel nyelvvel és a nyelvkultúrával kapcsolatos ismeretek terjesztésével foglalkozó két társaság, a krakkói Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego (A Lengyel Nyelv Barátainak Társasága) és a varsói Towarzystwo Kultury Języka (Nyelvművelő Társaság) munkájában. Mindkét társaságnak számos vidéki részlege van a kisebb lengyel városokban, ahol előadássorozatokat, tanfolyamokat szerveznek a tanárok és a kulturális élet területén dolgozók számára, s nem ritkán helyi tudományos kutatásokat (pl. nyelvjárásgyűjtést) is folytatnak. Mindkét társaságnak saját folyóirata van: a Język Polski (Krakkó) és a Poradnik Językowy (Varsó), s ezekben jelentős helyet foglal el a nyelvi tanácsadó rovat. A két társaság gondozásában két népszerű-tudományos kiadói sorozat jelenik meg: a Biblioteczka Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego és a Z prac Towarzystwa Kultury Języka. Hosszabb, több évtizedes hagyományokkal az első sorozat rendelkezik; kiadásában már számos jelentős nyelvészeti munka is napvilágot látott, így pl. Franciszek Sławski „Słownik

etymologiczny języka polskiego” (A lengyel nyelv etimológiai szótára) eddig megjelent kötetei, de olyan szélesebb olvasótábornak szánt munkákat is kiadtak, mint a „Polskie słownictwo sportowe” (A lengyel sportszókincs) stb. A Towarzystwo Kultury Języka sorozata inkább ismeretterjesztő jellegű. Részben a tanárokat segíti (pl. második kötetenként a „Kultura języka w szkole” — „A nyelvkultúra az iskolában” c. könyv jelent meg), részben pedig különböző szakterületek specialistáihoz szól (kiadták pl. a „Z zagadnień terminologii wojskowej” — „A katonai szakkifejezések kérdései” c. kötetet. A sorozat ezen kívül mindenkit foglalkoztató normatív kérdéseket is tárgyal („Losy wyrazów obcych w języku polskim” — Az idegen szavak sorsa a lengyel nyelvben).

A nyelvkultúra kérdéseivel egyébként nemcsak a szakembereknek szánt nyelvészeti kiadványok és folyóiratok foglalkoznak. A háború után számtalan ismeretterjesztő munka jelent meg. Ezek a könyvek, amelyeket egyébként szintén ismert nyelvészek írtak, gyakran a modern nyelvészet nehéz kérdéseivel kapcsolatos ismereteket terjesztik szellemes formában, mint pl. a „Sekrety imion własnych” (A tulajdonnevek titkai), „O języku dla wszystkich” (A nyelvről mindenkinek), Przecinki i przyczynki (Vesszők és adalékok) vagy nyelvhelyességi tanácsokat adnak, mint a „Język polski na co dzień” (A lengyel nyelv mindennapi használatra), „Nasz język powszedni” (Hétköznapi nyelvünk) c. könyvek. Az összes nagyobb lengyel napilapban van nyelvhelyességi rovat. Némelyik, így a Życie Warszawy c. fővárosi napilap „Byki i byczki” („Szarvatlan és szarvashibák”) elnevezésű rovata, rendkívüli népszerűségnek örvend az olvasók köreibben. A napilapok gyakran hasznos nyelvművelő akciókat is kezdeményeznek, pl. felkérlik az olvasókat, hogy tájékoztassák őket a rosszul megfogalmazott cégtáblákról, a nyomtatványok és űrlapok hanyagul megszerkesztett szövegéről stb.

A Lengyel Rádió is igen sokat tesz a nyelvi kultúráért. A „Radiowy Poradnik Językowy” (A Rádió Nyelvi Tanácsadója) című rendszeres adásain kívül, amelyet több mint harminc esztendőn át a nemrégiben elhunyt kiváló nyelvész, Witold Doroszewski vezetett, hetente jelentkezik a „W trosce o słowo i treść” (Ügyeljünk a formára és a tartalomra) című műsor. A rádió ezen kívül stilisztikai problémákkal foglalkozó adásokat is sugároz, hogy fejlessze a hallgatóknak a szavak szépsége iránti fogékonyságát. („Z tajemnic poezji” — „A költészet titkairól”, „Mistrzowie pióra” — „A toll mesterei” stb.) Rendkívül jelentős az évente megrendezett „Radiowy Tydzień Kultury języka” (A nyelvkultúra hete a rádióban) elnevezésű műsorsorozat, amely igen élénk visszhangra talál a hallgatók köreibben. Ezen a héten naponta sugároznak problémafelvető adásokat, valamint normatív jellegű kérdéseket tárgyaló vitákat (pl. a sajtó, az értekezletek nyelvről, az idegen hatásokról a mai lengyel nyelvben, a lengyel szókincs gazdagításának lehetőségeiről). Mindez a hallgatókkal folytatott beszélgetés formájában történik: a telefonon feltett kérdésekre nyelvészek adnak azonnal választ. A Nyelvkultúra Hetén a Lengyel Rádió Nyelvi Szerkesztőségébe érkező rendkívüli levélmennyiség azt bizonyítja, hogy milyen nagy a társadalmi igény az ilyen ismeretterjesztő akciók iránt; egyúttal értékes ötletforrást jelent a további adások, új sorozatok stb. témájának megválasztásához. A közelmúltban a Lengyel Televízió is hasonló tevékenységbe fogott: „Słowa i słówka” (Szavak és szócskák) valamint „Na końcu języka” (A nyelvem hegyén van) címen egymás után két ilyen jellegű adássorozatot is sugárzott.

Végül azt is érdemes megemlíteni, hogy a nagyközönségnek szánt nor-

matív jellegű tanácsadáson kívül a lengyel nyelvű művelő szakemberek újságírókkal, színészekkel, tanárokkal, vagyis olyan speciális szakmák képviselőivel is együttműködnek, akik számára a nyelv munkaeszközt jelent. A Fővárosi Újságíróiskolában (Stołeczny Ośrodek Szkolenia Dziennikarzy) rendszeresen tartanak előadásorozatokat a sajtónyelv helyességének kérdéseiről. A krakói Sajtókutató Intézet (Ośrodek Badań Prasoznawczych) jelentős eredményekkel büszkélkedhet mind a publicisztikai stílus elemzése terén, mind elméleti síkon, amelyet főleg Walery Pisarek végzett el „Poznań prasę po nagłówkach” (A főcímekről meg lehet ismerni az újságot), „Retoryka dziennikarska” (Retorika újságírók számára), „Frekwencja wyrazów w prasie” (A szógyakoriság a sajtóban) c. munkáiban, valamint gyakorlati, normatív síkon — ilyen jellegű megállapítások találhatók pl. a „Poradnik językowy dla pracowników prasy, radia i telewizji” (Nyelvi tanácsok a sajtó, a rádió és a televízió munkatársai részére) c. könyvben. Több mint tíz éve minden évben megrendezik a „Hibátlan sajtónapot” (Prasowy dzień bez błędów), amikor az összes fővárosi napilap a leggondosabb szövegszerkesztésben verseng az elsőségért. A Lengyel Rádió vezetősége is rendkívül jelentősnek tartja a nyelv helyességének és szépségének kérdését: speciális közlönyt adnak ki belső használatra, amelyben az adások nyelvi hibáit elemzik.

A színészek a közelmúltban hozták létre a Beszédkultúra Központját (Ośrodek Kultury Mowy), amely két feladatot tűzött maga elé: egy speciálisabb jellegűt — a színpadi kiejtés hagyományainak az ápolását, és egy általánosabbat — a hétköznapi kiejtés feletti örökődést. Ezt a két célt szolgálja majd a Krakóban készülő „Słownik poprawnej wymowy polskiej” (A helyes lengyel kiejtés szótára). A nyelvkultúra: terjesztésében különösen fontos az iskola és a tanárok szerepe. Jelentőségük tovább nő a nagy oktatási reform után, amelynek eredményeképpen egész Lengyelországban általánosan kötelezővé válik a középiskola elvégzése. A tízéves középiskola most készülő új tantervében nagyon jelentős helyet foglalnak el a nyelvhelyesség és a nyelvkultúra kérdései. Főleg a felsőbb osztályok hallgatói ismerkednek meg részletesen ezekkel a problémákkal. Szükséges tehát, hogy még a reform bevezetése előtt felkészítsék a tanárokat ennek a tantárgynak az oktatására. A Központi Tanárképző Intézet (Centralny Instytut Kształcenia Nauczycieli) és a vajdasági módszertani intézetek állandó előadásorozatokat tartanak a mai nyelvkultúra kérdéseiről, valamint tanároknak szánt normatív jellegű kiadványokat jelentetnek meg, mint pl. a már említett „Kultura języka w szkole” (A nyelvkultúra az iskolában) vagy a „Błędy językowe uczniów szkół średnich” (A középiskolai tanulók nyelvi hibái) c. könyvet.

A nyelvészeknek és a természettudományok, a műszaki tudományok képviselőinek együttműködése is hozzájárul az általános nyelvkultúra növekedéséhez. A nyelvészek a Lengyel Szabványügyi Bizottság (Polski Komitet Normalizacyjny) munkálataiban is tevékenyen részt vesznek: közzéteszik a hivatalosan elfogadott új műszaki szakkifejezések listáit, előadásokat tartanak szaknyelvi neologizmusoknak és neoszemantizmusoknak szentelt konferenciákon. Az állami szervek létrehozta egy földrajztudósokból és nyelvészekből álló bizottságot, amely megvizsgálta a lengyel helységneveket, megállapította hivatalos alakjukat, és kidolgozta az idegen földrajzi nevek lengyel megfelelőit. Ezen kívül a szakszótárak szerkesztésében — szerzőtársként vagy tanácsadóként — általában nyelvészek is részt vesznek.

Igen fontos, hogy a lengyel nyelvkultúra szakemberei, akik sokoldalú és nehéz feladatok megoldására vállalkoznak, nincsenek magukra hagyatva munkájukban. Nemegyszer kiváló lengyel írók lépnek fel szövetségeseikként, mint például Jarosław Iwaszkiewicz, vagy a nemrég elhunyt Melchior Wańkowicz, akik szívükön viselik a lengyel nyelv fejlődését és cikkeikben nyelvhelyességi kérdésekkel is foglalkoznak. A nyelvészek tevékenységét és normatív jellegű döntéseit a társadalom jóindulatú érdeklődéssel figyeli; a sajtóban és a rádióban heves, néha polemikus jellegű viták alakulnak ki, amelyek azonban mindig az embereknek az anyanyelv sorsa iránti élénk érdeklődését tanúsítják — s ez a nyelv állandó fejlesztésének és tökéletesítésének legjobb biztosítója.

Danuta Buttler

Fordította:
Morvay Károly

A költői tranzitíválás grammatikája

A szintaxis tudós dezorganizációja
által a költészet, mondhatni, meg-
emeli az információ mennyiségét.
(M. Dufrenne)

1. A tárgyias viszony keletkezésének és grammatikai megformálásának a magyar köznyelv szintjén számos olyan rejtett szabályszerűsége van,¹ amelyek tudatos áthágása bőven kínál lehetőséget a költő nyelvtveremtő erejének sajátos grammatikai alakzatok létrehozására. Csakis a megfelelő anyagfeltárás hiányával magyarázható, hogy a tárgyias szószerkezet stilisztikai szerepéről a magyar stilisztikai kézikönyveknek még sincs jóformán mondanivalójuk, s csupán a teljesség kedvéért emlékeznek meg róla: „A tárgyial kapcsolatban kevés stilisztikai lehetőség adódik, az is inkább nyelvhelyességi természetű, vagy szófaji jellegével, esetleg nyelvtani vonatkozásával (pl. tárgyias ragozás) áll összefüggésben” (Mstil. 224; MStilÜ 537). A jelölt és jelöletlen tárgy stílus-hatásánál időznek valamivel részletesebben, s csupán a kifejező erejű igeötökkel kapcsolatban esik szó a tárgyatlan igék tárgyias használatáról. Pedig az effajta grammatikai képet már a népköltészet is jól ismeri. A varázsmesék világában például egészen megszokott, hogy a királykisasszony *virágot lép, igazgyöngyöt sir vagy rózsákat nevet*.

2. A tárgyatlan igék tárgyias használatát a retorikák többnyire az antiptózis körébe vonják.

1. Az antipszoszisz (görög 'esetcsere') néven ismert mondatalakzat az agglutináló nyelvekben a mondatbeli viszonyítást kifejező nyelvi elemeknek — főleg névszórágoknak — a stilisztikai célzatú fölcserélését jelenti. Az alábbi Babits-idézetben például az irányhatározói funkciójú *-ra, -re* rag helyén *-nak, -nek* ragot találunk:

Künn az udvar naptól aszúlt bokra
földnek ejti fáradt levelét

(Recanati)

A versben motivikus értékű *föld* szó, amely egyszerre jelenti a boldogság kék virágának bölcsőjét és sírját, névelőtlensége mellett épp e szokatlan alaki kitevőjével kerül először élesebb megvilágításba a vers lineáris struktúrájában.

A magyar névszórágok funkciógazdagsága különösen kedvez annak, hogy a költői antiptózis révén sűrített jelentéstartalommal telítődjék egy-egy szószerkezet. Babits Tizenhárom párversében például így jajdul föl: „Mivé ébredtem! Öregúr vagyok”. A *valamire ébred* és *valamivé válik* szószerkezet interferenciájából születő antiptózis az öregedés fájó hirtelenségére döbrent rá. A *Mivé ébredtem!* felkiáltás tehát nemcsak mondatformájával kapcsolódik a költemény nyitányául elhangzó *Oly rövid az élet!* felsóhajtáshoz, hanem a benne sűrített jelentéstartalommal is.

¹ Hadrovics László: A funkcionális magyar mondattan alapjai. Budapest, 1969. 60

2. A [+ tranzitív] ↔ [– tranzitív] szembenálláson alapuló grammatikai kép csak abban az esetben tekinthető az előbb vázolt, antiptózis néven ismert mondataalakzat egyik sajátos esetének, ha tranzitivitáson az igének azt a képességét értjük, hogy accusativusi tárgyi bővítmenyt vehet föl. Ha a tranzitívság fogalmát Guxman,² illetőleg Károly Sándor³ nyomán tágabban értelmezzük, s az igei cselekvésnek az alanytól kifelé irányuló (centrifugális) jellegét értjük rajta, szemben a [– tranzitív] cselekvésnek kívülről az alany felé irányuló jellegével, az ezen az oppozíción alapuló grammatikai alakzatot semmiképpen sem rendelhetjük alá az antiptózis fogalmi körének. Ezért az így értelmezett [+ tranzitív] ↔ [– tranzitív] szembenálláson épülő alakzatot létrehozó sajátos stilisztikai eljárást ajánlatos önálló műszóval megnevezni. A továbbiakban *költői tranzitíválás* néven említjük.

Dolgozatunk nem öleli fel a költői tranzitíválásnak a sajátos igei képzésmódból,⁴ illetőleg az expresszív igekötő-használatból fakadó eseteit,⁵ hiszen ezeket a nyelvtani-stilisztikai szakirodalom már korábban is számon tartotta. A fentebb körvonalazott stilisztikai eljárásnak most csupán azokra az esteire összpontosítjuk a figyelmet, amikor a költői szövegben tranzitíválódó ige semmiféle alakotani módosulást nem szenved.

3. A költői nyelvet végtelen nyelvi kódként értelmező modern poétika szellemében a grammatikai képek vizsgálata voltaképpen egyet jelent azoknak a komplementáris (kiegészítő) jellegű szabályoknak a feltárásával, amelyek eltérnek az adott korszak köznyelvében érvényesülő grammatikai szabályoktól.⁶ Vizsgálódásunkban a tranzitívságnak a Károly Sándortól feltárt fokozatait vesszük alapul, a [– tranzitív]-tól a [+ tranzitív] felé haladva a (1) passzív, (2) mediális, (3) bennható, (4) reflexív, (5) reciprok, (6) intrazitív kiható, (7) faktitív, (8) kauzatív és (9) tiszta tranzitív kategóriák lépcsőzetében.⁷ Első lépésként azt kívánjuk megállapítani, hogy a tranzitívság mely fokozatai között történik leggyakrabban átcsapás a vizsgált grammatikai képekben. Az egyes csoportokon belül figyelemmel kísérjük majd az alapigék és a tőlük implikált tárgyszók jelentéstani struktúráját is, amennyiben ezt a grammatikai kép stilisztikai funkciójának feltárása megkívánja.

A dolgozat példaanyagát a Nyugat és az azt követő nemzedék lírai terméséből válogattuk,⁸ mintegy ezzel is érzékeltetve, hogy a modern költészetben hódít teret igazán ez a grammatikai kép.

4. A költői nyelvben érvényesülő komplementáris szabályok megengedik, hogy adott kontextusban tiszta tranzitívként viselkedjék némely mediális,

² M. M. Гухман: Развитие залоговых противопоставлений в германских языках. Москва, 1964. 8.

³ A magyar intranzitív-tranzitív igeképzők (Egy nyelvi részrendszer strukturális-funkcionális és történeti vizsgálata). ÁNyT. 5: 194.

⁴ Például: „*Havukat a hegyek csobolták*” (Ady: Hűvösvölgyemből sebtén, rohanón); „*holtáig borzonja a Mindent*” (Ady: A Mindent hurcolva).

⁵ Például: „*Hogyha szaladsz üzön s üzten, | Megrajonglak buta tűzben*” (Ady: Kétkedő magyar lelkem); „*S olyan jó volt, | Mert jó a szép, | Az Életnek szent Gangeszét | Mese-virágokkal | Fájón benyiladozni*” (Ady: Uram, segíts bennünket).

⁶ Julia Kristeva: Pour une sémiologie des paragrammes. Tel Quel 29: 53–75.

⁷ Uo. 213.

⁸ Példaanyagunk időben azért ilyen széles skálájú, mivel mellékterméke annak az anyaggyűjtésnek, amely egy trópusfajta monografikus földolgozására irányult a XX. század eleji magyar költészetben.

bennható, reflexív, reciprok vagy intranszitiv kiható ige; s a mediális igék olykor kauzatív jellegűvé is tranzitiválódhatnak.

Az alábbiakban megfelelő példaanyag kíséretében mutatjuk be a költői tranzitiválásnak azt itt vázolt hat esetét.

1. A tranzitivsági skálán a mediális (medio-passzív) ige, amely úgy tűnneti föl a cselekvést, mintha önmagától menne végbe, a tiszta tranzitiv igével épp ellentétes póluson helyezkedik el. Ezért a tiszta tranzitivba való átcsapása igen erős stílushatással jár. Például:

S *virágot vérezik* a mező
(Balázs Béla: Tavasz csatája)

A tranzitiválásnak ezt, a mediális igéket érintő esetét így formalizálhatjuk:⁹

$$R_{-tr} (V_{\text{mediális}} \emptyset) \rightarrow R_{+tr} (V_{\text{mediális}} N_t)$$

A mediális ige tranzitiválása révén a szerkezetbe olyan komplex jelentés-tartalom sűrítődik, amelyet különben csak összetett mondat fejezhetne ki. A tranzitivált szerkezet tömörítő erejét jól érzékelteti az előbb idézett grammatikai kép felszíni és mélystruktúrájának szembesítése. A „virágot vérezik a mező” felszíni struktúrája normalizált formában így írható fel:¹⁰

S/NP/N: *A mező VP/V: vérezik NP/N: virágot/ /*

Az ennek megfelelő mélystruktúra:

S/NP/N: *Virág VP/V: nyílik ArgP/NP: a mezőn / /*

S'/NP/N: *A virág VP/V: "van" NP¹/A: piros / mint NP²/N: a vér / /*

2. A mediális ige a költői nyelvben olykor a kauzatív ige szerepkörét ölti fel. A köznyelvi transzformációk szintjén is teljesen szabályos a mediális ige kauzatívva való átalakulása, megfelelő alakotani változások mellett.¹¹ Például: A liba *hízik* a töméstől. → A tömés *hízalja* a libát. Ám a költői nyelvben ez a funkcióváltás képzésbeli módosulás nélkül is lehetséges:

Ki bírja még e szürkeséget,

Ki *hazugokat tündököl*?

(Ady Endre: Elégedetlen ifjú panasza)

A mediális ige kauzatív funkcióját mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a hozzá kapcsolódó tárgy voltaképpen egy cselekvő mondat alanyának felel meg:

S/NP/N: *Ki VP/V: tündököl NP/N: hazugokat / /*

(a szürkeség)

S/NP/N: *A hazugok VP/V: tündökölnek ArgP/NP: kitől / /*

(a szürkeségtől)

⁹ R a reláció jele, V az ige, N_t a tárgyszó szimbóluma, a → pedig a helyettesítést jelöli.

¹⁰ Jelölésmódunk a következő: S — mondat, NP — nominális rész, VP — verbális rész, N — főnév, V — ige, A — melléknév állítmányi helyzetben, ArgP — az ige kötelező vonzata.

¹¹ Károly Sándor i. m. 197.

A költői tranzitíválásnak ez a változata így formalizálható:

$$R_{-r}(V_{\text{mediális}}, N^1\text{-től}) \rightarrow R_{\text{kauzativ}}(V_{\text{mediális}}, N_t^2)$$

3. A költői tranzitíválás harmadik esetét azok a grammatikai képek jelzik, amelyekben a bennható ige alkalmilag tiszta tranzitívként viselkedik. Leggyakoribb közöttük a mozgás, a helyváltoztatás igéihez kapcsolt határozói értékű tárgy. A bennható igéhez a költői nyelvérzék különös előszeretettel illeszt helyhatározói értékű tárgyat:

Csak a szemük néz mindig engem
S *akit* reszketve *lovagolok*,
Ezt a titokzatos koporsót.

(Ady Endre: Az én koporsó-paripám)

Nem ritka azonban ilyen helyzetben az időhatározó értékű tárgy sem. Például:

Kalimpál és kalimpál és
Kalimpál kicsit bután
Esős, áprilisi *hajnalt*
De még jobban délután,
De még jobban későn, éjjel:
Ilyen a tavaszi szív.

(Ady Endre: A tavaszi szív)

Az idézett példa lehetőséget ad a tranzitívált szerkezet (*hajnalt kalimpál*) és a megfelelő határozós szerkezet (a *délután kalimpál, éjjel kalimpál* mintájára feltételezhető *hajnalban kalimpál*) stílusértékének az egybevetésére. A tárgyi bővítmény érezhetően szorosabban kapcsolódik az igéhez, mint a határozó, ezért a tranzitíválás igen gyakran épp a költői kifejezés intenzitását növeli. Ezzel a stíluszándékkal függ össze, hogy ez a grammatikai figura gyakran fonódik egybe szórendi inverzióval is (l. például Az én koporsó-paripám című vers előbb idézett sorait).

Ugyanaz a bennható ige egyaránt vonzhat hely- és időhatározói értékű tárgyat is. Például:

Örök lesz nem-találkozásunk,
Mert *késtétek nyomom* örökön
(Ady Endre: Az örökké elváltak)

Másutt meg:

Ha már csakugyan *virághalált kések*
S ha megbojtosodtam is kicsit talán,
Gyertek csak új, szűrő üzenetek
(Ady Endre: Még mindig háború)

A *késik valamiről* mintájára így általánosítjuk a bennható igék tranzitíválásának esetét, azzal a megszorítással, hogy a bennható igék változatos vonzatai esetenként behelyettesítendőek:

$$R_{-tr}(V_{\text{bennható}}, N^1\text{-ről}) \rightarrow R_{+tr}(V_{\text{bennható}}, N_t^2)$$

A tiszta tranzitívként jelentkező bennható igék olykor archaikus színezetűek. Ilyen stíluszándékkal tranzitíválja például Babits a *fut* igét a Jónás könyve alábbi verssorában:

futván az Urat, mint tolvaj a hóhért.

4. Egészen ritkán ugyan, de a visszaható igék csoportját is érintheti a költői tranzitíválás:

$$R_{-tr}(V_{\text{reflexiv}}, \emptyset) \rightarrow R_{+tr}(V_{\text{reflexiv}}, N_t^2)$$

Például:

Nagy vendég van most indulóban,
Ki turkált minden szépben, jóban
S most *vetkőzi az életet.*

(Ady Endre: Könyörgés víg halásért)

5. Még a cselekvés kölcsönösségét kifejező reciprok igék némelyike is átmenetileg tiszta tranzitívként jelentkezik a költői nyelvben. Az „Új *hitet verekszem* beléd” Balázs Béla verssor alapján így általánosíthatunk:

$$R_{-tr}(V_{\text{reciprok}}, N^1\text{-vel}) \rightarrow R_{+tr}(V_{\text{reciprok}}, N_t^2)$$

6. A költői tranzitíválásnak gyakoriságát tekintve is az egyik legszámottevőbb esete az intranzitív kiható igének tiszta tranzitívba való átcsapása. Ilyenkor az intranzitív kiható ige határozói vonzata helyébe átmenetileg tárgyi bővítmény lép. Például Babits az *eped valakiért* szerkezetet így tranzitíválja:

Kit annyian epedtek, örök asszony
(Hadjárat a semmibe)

Erre a példára alapozva a tranzitíválásnak ezt az esetét így formalizálhatjuk:

$$R_{-tr}(V_{\substack{\text{intranz.} \\ \text{kiható}}, N^1\text{-ért}) \rightarrow R_{+tr}(V_{\substack{\text{intranz.} \\ \text{kiható}}, N_t^2)$$

Főleg a hangadás igéit érinti ez a költői eljárás (pl. „Harangok, *liliumokat imádkozzatok*” — Kassák Lajos), valamint bizonyos érzelmi folyamatok külső megnyilvánulásaira utaló igéket.

Például:

fiúk, lányok, szép szívükbe fényesség
suhan,
kéz a kézben
úgy táncolnak körül lassudan,
piros *lángokat nevetnek*, szépen, tisztán
öregednek

(József Attila: Tüzek éneke)

vagy

Csak a halottak *vigyorgtak*
valami csontmosolyú *kínt*

(Szabó Lőrinc: Az arany várban)

5. A tiszta tranzitív igék maguk sem tekinthetők homogén kategóriának, mivel a tranzitivitás kiaknázása tekintetében nagyon is különböznek egymástól.¹² Ez a körülmény a költői nyelvben újabb grammatikai képek forrása lehet. A cselekvés szándékossága, irányítottsága, illetőleg a cselekvés tartalommegvalósító jellege dönti el a tiszta tranzitív ige afficiáló, illetőleg efficiáló jellegét.¹³ Az afficiáló ige, amely a köznyelvben csak irányműveléssel járhat együtt költői szövegben eredménytárgyat vonz magához, tehát alkalmilag efficiáló jellegűvé válik, ami a tranzitivitás kiaknázottsága tekintetében bizonyosfajta telítődést jelent:

$$R_{-tr}(V_{aff}, N_{aff}^1) \rightarrow R_{+tr}(V_{aff}, N_{eff}^2)$$

Ezért az alábbi példában szereplő grammatikai képek is egyfajta, sajátos költői tranzitíválás eredményei:

Pipacsot éget a kövér határra

A lángoló magyar nyár tűzvarázsa.

(Juhász Gyula: Magyar nyár 1918)

Villámló égboltot ágyúz körém

a gond ezer örült harsonája

(Szabó Lőrinc: Kétségbeesés)

Új diszharmóniát vakítson rád a lelkem

(Babits Mihály: Örök dolgok közé legyen híred beszótt)

Az én szemeimből

csókolod szemembe

a napot, a csöndet, a vért s a vidám mogyoróbokrokot

(Szabó Lőrinc: Hajnali himnusz)

6. Végül említést érdemel a költői tranzitíválással ellentétes poétikai eljárás, amelyet intranzitíválásnak nevezhetnénk. Lényege, hogy a kötelezően tárgyalló tiszta tranzitív ige adott kontextusban intranzitív kihatóként viselkedik. Például:

Ha így szóltok: éljen az Élet,

Derít rátok a Halál ura,

Derít rátok s örül az Isten,

Ha így szóltok: éljen az Élet.

(Ady Endre: A vidám Isten)

A *derít* ige speciális tárgyától (*fényt derít, világosságot derít*) megfosztva határozatlan jelentéstartalmúvá válik a *derít valamire* vonzattal. Általánosítva:

$$R_{tr}(V_{tr}, N_t^1) \rightarrow R_{-tr}(V_{tr}, N^2-re)$$

7.1. A műalkotás szintjén a költői tranzitíválás igen gyakran fonódik egybe képként ható stílusesszakközökkel. Hol a szerkezet igei eleme metaforikus értékű a grammatikai képben, mint például a visszhangot szemléletes formában megjelenítő Babits-verssorban:

¹² E. Abaffy Erzsébet: A tranzitív és intranzitív igékről. Adalék a XVI. századi dunántúli nyelvjárás alaktanához. MNy. 68: 191.

¹³ L. Hadrovics i. m. 78.

a Messzeség neked *labdázza hangjait*
(Babylon egerei)

hol meg a tárgyszó maga metaforikus használatú, mint az alábbi, költői tranzitíválással egybefonódó szinesztétikus képen:

Halványkődű rózsabőre
éneket ekként *párolog*
(Babits Mihály: Strófák a wartburgi dalnokversenyéről)

Különös figyelmet érdemelnek ebből a szempontból azok a tranzitívált szerkezetek, amelyekben valamely eredmény-ige szerepel. Egész sor példát idézhetünk:

Ezüst *halakat virágzik* a tó
(Radnóti Miklós: Hajnal)

Szép hajnaloknak s alkonyoknak *csendjét*
lelkemben *illatozza* még egy emlék
(Havas Gyula: Sírvers)

Egész smaragd volt. Rubin a szeme,
Gyémántot izzadt, mérgekkel tele.
(Kosztolányi Dezső: Cifra halottak)

... Már március a hónap
S *rügyet havaz*, fehéren fakadót
(Juhász Gyula: Ex libris)

Az idézetekben szereplő eredmény-igék jelentése implicit módon magában hordja a cselekvés tárgyát is: *virágzik*: 'virágot hajt', *illatozik*: 'illatot áraszt', *izzad*: 'nedvességet bocsát ki', *havaz*: 'havat hullat'. A költői kontextusban azonban speciális tárgy kapcsolódik valamennyiükhöz. A szerkezet stílushatását különösképpen fokozza, hogy az explicit speciális tárgy és az igében implicit módon benne foglalt eredménytárgy szemantikailag inkompatibilis: hal $\neq$ virág; csend $\neq$ illat; gyémánt $\neq$ verejték; rügy $\neq$ hó.

2. A költői tranzitíválással társuló mondattani eljárások közül a már említett inverzió kívül az ismétlést kell kiemelnünk, s ezen belül is a grammatikában belső tárgy néven emlegetett sajátos töismétlést. Ezeknek, a figura etimologica körébe tartozó, sajátos tárgyas szerkezeteknek az érzelmi nyomatékosításban játszott szerepét jól érzékeltetik az alábbi idézetek:

S egy kezemből minden harcos
Ember *vérét vérezem*
(Ady Endre: A leghasztalanabb áldozat)

vagy

Nézd: tüzes daganat a szívem
S nincs, ami nyugtot adjon.
Csókolj egy csókot a szívemre,
Hogy egy kicsit lohadjon.
(Ady Endre: Imádság háború után)

3. A mű nyelvezenei struktúrájának szintjén a költői tranzitíválás leggyakrabban alliterációval fonódik egybe. Főleg Babbitstól idézhetünk ilyen jellegű képet:

A föld is enyhén *dombokat dobog*
(Ünnep)

8. A költői tranzitíválással létrejött grammatikai kép rendszerint tömörítő erejű s a cselekvés szándékosságának, irányítottságának érzékeltetésével, valamint a tartalommegvalósítás jellegének előtérbe állításával a költői mondanivaló intenzívebb kifejezését biztosítja. Ezek az alapvető stiláris funkciói magyarázzák, hogy ez a költői eljárás többnek bizonyult az expresszionizmus igestílusával és a nyelvi anomáliákat hajszólo szürrealista alkotás-móddal tovatűnő, merő költői divatnál. Föllelhetjük napjaink intellektuális költészetében is, amely Rafael Albert vallomása szerint már fölismerte, hogy „A zűrzavar után, ami ránk szakadt | Égető szükség lett a nyelvtan tiszta rendje”.

P. Dombi Erzsébet

Urbán Ernő mondatszerkesztésének néhány jellemző vonása

„Nem a higgadt, megalapozott tudás és nem is az előrelátás, inkább az indulat: az igazságot és a jóvátételt szomjazó háborgás vezérelt munkámban. És egy szerencsés adottság; a tisztánlátás makacs igénye” — írja magáról Urbán Ernő egyik novelláskötetének bevezetőjében (Pörben a világgal, Olvasóimhoz 1970. 11). Talán ez a mindig igazságot kereső nyugtalanság inspirálta kritikusaikat arra, hogy műveit elsősorban a politikai tartalom felől szemléljék, boncolgassák. Részletesebb elemzése nyelvi-stilisztikai aspektusból még nem történt meg. Dolgozatom készítésekor az a cél vezetett, hogy e hiányt némileg pótoljam az író egy-két stílusjegyének feltárásával.

Urbán stílusával foglalkozva abból a feltételezésből indultam ki, hogy a prózaíró stílusát meghatározó jegyek a grammatikailag legnagyobb, de a szövegösszefüggésben legkisebb egységet képviselő mondatban ragadhatók meg legjobban. Vizsgálódásom így főként mondatainak megfigyelésére irányult. Urbán Ernőnél azonban nem bizonyult olyan egyszerűnek e nyelvi egység specifikumának megragadása, mint ahogy az műveinek első olvasásakor tűnik. A nehézséget abban látom, amiben Martinkó András is megjelölte általában a prózastílus elemzéséről írva: „A prózában, nagy általánosságban szólva — a közlés az uralkodó igény, ennek megfelelően jobban igyekszik a köznyelvi állapotokhoz igazodni. Ezen a fokon viszont nehezebb tetten érni, desztillálni és főleg leírni azokat az elemi stilisztikai mozzanatokot, melyekből egy-egy stíluskép kialakul” (Martinkó András: A prózaíró Petőfi 19. Idézi Jánosik Zsuzsa: A tömörítés eszközei Németh László prózájában. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtud. Dolgozatok 4: 4—5).

Egy író szövegében nem hordoz minden mondat sajátos jellegzetességet, némelyik viszont határozottan egyéni töltésű. Ám ha csak az affektivitásuk vagy egyéb stilisztikai erejük által kiemelkedő mondatokat vizsgáljuk önmagukban, akkor nem jutunk el a várt eredményig: elemzésünk egyoldalú

lesz, erősen grammatikai meghatározottságú. A komplexebb szemlélet megvalósítása érdekében tehát a szövegegész felől próbálok megközelíteni a szerző mondatépítési struktúráját: a mondattani vizsgálat közege az írott szöveg, tárgya a mondat.

Az Urbán-szöveget (novellákat, regényeket) olvasva alakult ki bennem néhány olyan benyomás az író mondataalkotási stílusát illetően, amelyet a következőkben egy-egy kiválasztott mű, illetve szövegrész tüzetesebb vizsgálatá során nyert adatokkal próbáltam igazolni. A részletesebb elemzésekben a Pirkadás (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955.), Kemény dió (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955.), Írott malaszt (Magvető Zsebkönyvtár, 1967.) c. művekre támaszkodtam, és részben felhasználtam szövegrészeket a Pörben a világgal (Szépir. K., 1970.) című novelláskötetből. (A továbbiakban e művekre való hivatkozások rövidítése: Pirkadás = P., Kemény dió = K.d., Pörben a világgal = P.v., Írott malaszt = IM.)

Urbán Ernő mintegy két évtizednyi szépirói prózatermésében tallózva (a pályakezdes verses, mesés próbálkozásait nem számítva) két vonulat figyelhető meg.

1. Az első novelláiban, regényeiben — melyek az 1950-es évek termései — előtérben áll az író epikusán áradó mondataival, egy mesélő bőbeszédűségével.⁴ A mesélőkedv szerkezeti megnyilvánulásának tekinthető nyelvi jelenség itt a mellérendelő mondatok és szerkezetek halmozása. Az alábbi két részlet mindkettőre bő példát nyújt.

„S ahogy a szélvihar, amely a jótékony, permetté csendesedő aranyest hozza, a termő, a virágos ágat is le-le szokta törni, a front és egyik-másik harcos vad, zabolátlán, szeszduhította természeté is riasztott, sebeket ejtett s könnyeket fakasztott. De a front el, már Bécsen is túl, valahol Felső-Ausztriában dörög-villámlik, az ég kitisztult, a sebek sajognak még, de hegednek, s marad az az áldás, a nagy-nagy, ajándékba kapott lehetőség: olyanná építeni föl romjaiból az országot, hogy otthonának, édes sajátjának érezze, és élni, munkálkodni, sokasodni is szeressen benne a nép. . .” (P. 172.)

„Visszaül a géphez, tőpreng valameddig, hogy a pusztá tényt, a számadatokat közölje-e csupán, vagy a rekedt Takács egy-két „kaporó”-kalandját is megírja-e kóstoló-nak, mikor recsen az ajtó, csaknem a sarkából szakad ki s berobban rajta dűltan, kalap nélkül, hasára buggyanó ingben Kutrovics bácsi, az ütegarancsnok.” (P. 174.)

Az is megfigyelhető ezekben az alárendelt mondatokon belüli mellérendelő tagmondatokban, ill. halmozott mondatrészekben, hogy a szituációk részletező leírása fokozatosan áttűnik történést, cselekvést érzékeltető, megjelenítő részletekbe. A leíró részletek rövid, lazán kapcsolódó tagmondatai általában képszerűek, s néha áthatja valamely lírai hevület. Lehetséges, hogy ez az érzelmi töltés is — amely mintegy előkészíti a később leírandó eseményt — elősegíti a mondatok áradását:

„A lankákon csak úgy perzselt a tavasz, messzire lobogtatta színét a mandulafák csokra, úsztak a szélben a fűzfaligetek, barkájuk hímpora kavargogva szállt és eljött a nap, a sohase remélt, mikor a semmitlenek s a bankok markában sýnlődők odaálltak a piros zászló alá s karóval, fejszével a hónuk alatt megindultak a földfoglalásra!” (K.d. 123.)

Az epikus halmozáson belül jelentkező mesélő jelleg, illetve hang a szerkesztésnek olyan, a mai szépprózában szokatlan alakulatait is létrehozza, amelyekben furcsa ötvözetét érezhetjük a valóságfeltáró gondolatközlésnek

és a népi mesélő hangnak. Ezeknek a szerkezeteknek egyike a szóismétlődéses állítmány:

„Áll hát, álldogál, hol az egyik, hol a másik lábára ereszti tömzsőkös testének súlyát.” (K.d. 73–74.)
 „Jön-jövőget a „Petőfi” érdemrendes kanásza és erősen csápol egy frissen vágott fűzfavesszővel.” (K.d. 94.)

Még ennél is jellemzőbbek azok a szervesetlen mondatrészek, melyek az író egy-egy közlését vezetik be, de mintha nem is ő szólna, hanem egy népi mesemondó. Nyomatékosító, kiemelő funkciójuk van:

„Úgy ám, szempont! Ez van az egyik malac hátára írva.” (K.d. 46.) „Úgy ám, a fiam, az elsőszülött Pista gyerek.” (K.d. 48.) „Igen ám, de hogy menjen be az irodára, hogy lépjen a történetek után ifjú Csete szeme elé?” (K.d. 73.) „A nép is *ni*, pedig csak találomra, dobszóval tereltek össze, milyen egykettő széttagolódott.” (P. 13.) „No, nem egészen.” (K. d. 80.)

Az országot járó, az élőszóbeli közlés, a beszélgetés közvetlenségéhez szokott vagy azt megteremtteni szándékozó riporter-író jellegzetes mondatépítkezését tapinthatjuk ki ezekben a részletekben. E mondatformálás átmenet a közlési síkok feloldásához.

„Úgy ám, a kézikasszát, jónéhány ezressel a bensejében. S akár hiszik akár se: ebből származott a baj.” (K.d. 39.) Ebben a mondatban még az író szól mintegy képzelte hallgatóságához, de már felsejlik az „akár hiszik, akár se” állandósult szókapcsolatban egy személytelenebb, kollektív kommentár színezetű közlés. És itt most tegyünk egy kis kitérőt a közlési szintekkel kapcsolatban.

Az egyenes beszéd, a függő beszéd és a szabad függő beszéd mellett megjelenő negyedik közlési szintet az jellemzi, hogy az írói szövegben szinte észrevétlenül egy személyhez nem köthető, közösségi vélekedés, hang szólal meg. Herczeg Gyula ezt a közlésformát a „*communis opinio*” kifejezéssel jelöli, és a népies írók (Tömörkény, Móra) majd az „újnépies írók” (Szabó Pál, Veres Péter) sajátos szerkesztéseként tartja számon. (Herczeg Gyula: A modern magyar próza stílusformái. Tankönyvkiadó, Bp. 1975. 176; uő: Egy sajátos mondatstilisztikai jelenség a századvég prózájában. Nyr. 100 [1976] : 39–48.)

Urbán Ernő kifejezési formáiban kapcsolódik a népies írókhoz, de inkább a korábbiakhoz (pl. Tömörkényhez). Az ő szövegében is megszólal a közösségi hang, de egyénített formában: míg elődeinél ezek a mondatok általában nyomatékosítanak, értelmeznek, magyaráznak, nála a népi mesemondókéhoz hasonló figyelem- vagy érdeklődéskeltő kérdések formájában jelentkeznek:

„S nicsak! Ki veri össze legjobban a tenyerét? Ki bicceget nevetve ott a középben? Ki más, mint Pór József titkár. De abba is hagyja már a tapsot, meszel a tenyerével. . .” (K.d. 13–14.) „A szerelem, a szerelem, hej, az csak a sötét verem! Ki hagyja így el magát? Ki kiáltja világgá ilyen korán, alig tíz óraker a szíve bánatát? Ki más, mint Berci, a „Felszabadulás” katonaviselt kocsisa.” (K.d. 82)

A kérdő mondatot rendszerint egy erősebb érzelmi tartalmú felkiáltó mondat előzi meg, majd egy jóval tárgyilagosabb felelet követi közlő mondat formájában. A felfelé törő érzelmi ív így megtörik.

A kollektív kommentár egy másik változata ugyancsak a mesélő kedvű, közvetlen hangú Urbánt állítja előtérbe, aki néha egész mondatokat vesz át a népi epika kelléktárából:

„És szállt a hír rokonról rokonra, ismerősről ismerősré, hogy az a szépen-író, jó-olvasó Lex Feri, aki a cukorgyárban volt, nagy ember lett a messzi Moszkvában. Szép állása, szép családja van, mert ott nem azt nézik: ki az apád, mennyi pénzed, hány hold földed? Ott a munkások az urak és csakis annak van becsülete, aki eszével, szorgalmával, dolgos két kezével megszerzi magának.

Aki pedig nem hiszi, járjon utána.” (K.d. 189.)

Mi a szokatlan ezeknek a mondatformáknak a felhasználásában? A második világháború utáni társadalmi állapotokat, főleg a falu, a parasztság küzdelmét, vívódását, útkeresését bemutató prózában mesterkéltnek hat ez a pajtáskodó beleszólás, a közvetlenségre törekvő kedélyesség. Csökkenti a paraszti élet rajzának hitelességét, bár éppen az igazság feltárásának igénye, vágya hajtja Urbánt. Lehetséges, hogy a valóságábrázolásnak e lázas türelmetlensége miatt szorul háttérbe a műgond: olvasmányos, ízes, de a tartalomnak nem válik előnyére. Hasonló megállapításra jut Kispéter András is Urbán egyik darabjának értékelése során: „Könnyed, népies, anekdotizáló, humorizáló hangütése, stílusa olvasmányossá, színessé teszik műveit, de talán éppen ez válik nála a mélyebb, bonyolultabb összefüggések feltárásának akadályává.” (Kispéter András: Urbán Ernő: Forgószél. Kortárs 1959. 1 : 143.)

2. Az 1960-as évektől a „mesélő” Urbán Ernő egyre inkább átadja helyét a riportert Urbán Ernőnek: az epikus sodrású mondatok megritkulnak és megrovidülnek, s ezzel együtt színtelenebbek is lesznek. Az író háttérbe vonul, átadva helyét szereplőinek. Megfigyelhető ez a változás a szerző és az egyenes beszéd — az oratio recta — síkján megszólaló alakjai mondatarányában.

Egy gondolatnyira itt érdemes visszakanyarodni az első korszak műveire. Az 1955-ben megjelent Pirkadás című regényében például több oldalon keresztül lapozhatunk, míg szereplő mondataival vagy hosszabb párbeszéddel találkozunk. Korábbi novelláiban a külső körülményeket, a belső, a lelkekben zajló folyamatokat egyaránt az író részletezi egymásra halmozódó, nem-egyszer hiányos szerkezetű mondataiban. A belső, lelki folyamat, vívódás kifejezését a következő részlet jól szemlélteti:

„Egyszer, csak egyszer hadd próbálom ki! — áltatta magát a megkötyagosodott elnök s most már azon törte a fejét, hogy mit is adjon el? A tehenet? A háztájit? Majd bolond lesz. Hiszen az tizenhat literes. Meg aztán egykettőre híre menne, hogy az elnök a tehenét csereberéli. Akkor aztán mit szólna, mivel mosná ki magát? Hogy megunta vagy hogy a teje apadt el a Veronikának? Nem, ez semmiképpen se lesz jó. Meginog Góczán Sándorban a tagság bizalma. Hát akkor? Hopp! Megvan! A malacok! Az a két kis ártatlan bongyormalac! Azokat kell a vásárra vinni.” (K.d. 42.)

A közlő mondatokat tarkítják erősebb érzelmi tartalmú rövid, kérdő és felkiáltó mondatok. Ezek segítik felismerni, hogy itt tulajdonképpen az író szereplője gondolatait közli a szabad függő beszéd formájában.

Az 1967-ben megjelent Írott malasztban már a szabad függő beszéd szintjén sem találunk ilyen hosszú írói szövegrészeket: a szereplők beszélnek többet. Megnö tehát az egyenes beszéd szerepe. Ez a tény számadatokkal is bizonyítható.

Mondatarányok a Pirkadás című regényből. A korpusz mondatainak száma összesen 177

Az író mondatainak száma 68		A szereplők mondatainak száma 109			
Egyszerű mondat 23	Összetett mondat 45	Egyszerű mondat 73		Összetett mondat 36	
		Hiányos 18	Szervetlen mondatrész- let 6	2—3 tagmon- dat 30	3-nál több tag- mondat 6

Mondatarányok az Írott malaszt című regényből
(az előbbivel azonos terjedelmű korpusz mondatainak száma összesen 219)

Az író mondatainak száma 40		A szereplők mondatainak száma 179			
Egyszerű mondat 22	Összetett mondat 18	Egyszerű mondat 133		Összetett mondat 46	
		Hiányos mondat 45	Szervetlen mondatrész- let 18	2—3 tagmon- dat 44	3-nál több tag- mondat 2

A kvantitatív vizsgálatok adatai azt mutatják, hogy míg a Pirkadás c. regénynek körülbelül 16 500 betűhelynyi részletében 68 : 109 az arány az író és a szereplők mondatai között (s ez a szövegrész egy viszonylag párbeszéde-sőbb szakaszból való), az Írott malasztnak hasonló terjedelmű részletében szereplő 219 mondatból csak 40 az író mondata, 179 pedig a szereplők megszólaltatásából származik. Ez az arány átrendeződést eredményez a mondat-struktúrában is: megnő az egyszerű, rövid mondatok száma, gyakori a szervetlen mondatrészlet, a kihagyásos mondat. A szereplők megszólaltatásából eredő szöveg 133 egyszerű mondatával szemben csak 46 az összetett, s ez utóbbiak sem sok tagmondatból állók. A 133 egyszerűnek közel fele hiányos mondat (45) és szervetlen mondatrészlet (18). Ez utóbbi rendszerint megszólítás vagy a közlő személy érzelmeinek kifejezője. Néhány példa ezekből: *Apa! Kartársnő!; Ugyan!; Dehogy!; (IM. 178); Hát! (IM. 177).*

Milyen változást teremt ez a mondatátrendeződés a stílushatásban?

A hiányos mondatok életszerűbbé teszik a közlést, a természetes társalgás légkörét teremtik meg. A szituációban adott relációk feleslegesen teszik a teljesebb kifejezést, s ezzel egyben az olvasót is erőteljesebben bevonják az eseményekbe. Gyakori e hiányos mondatokban a kérdés és a kérdésre adott válasz:

- „— És a látási zavaraid?
— Szűnőben.”
„— Hol?
— A megyei kórházban.” (IM. 175.)

Az erősebb érzelmeket, indulatokat kifejező mondatok is természetszerűleg hiányosak, pl.:

- „— Kímélni? Én? Tégedet?”
„— Szakács, az az undok!” (IM. 179.)

A korábbi Urbán Ernő-művekhez viszonyítva tehát megnövekedett a párbeszéd szerepe. Ezek eleven lüktetése azonban több helyütt visszafogottabb, mint ahogy a tartalomból következne. És itt most szólni kell e párbeszédnek egy másik vonásáról. A lendületet vagy éppen a drámaiságot jelleg-

zetes urbáni mondatkapcsolás fékezi. Mi ezeknek a mondatformáknak a specifikuma? A beszélő közléséhez azonnal kapcsolódó írói magyarázat, amely minduntalan megszakítja a társalgás folyamatát. Lássunk erre néhány példát az írott malaszt egymás után következő oldalairól:

- Köszönöm — *mondta*. — Egyelőre nincs több mondanivalóm. Katona hátradőlt, karba tette a kezét és a teremben széttekintve *tudakolta*:
- Van valakinek kérdése?
- Tombác azonnal felnyújtotta a kezét:
- Nekem van — *mondta*. (IM. 158.)
- Világos, hogy rosszabb — *mondta*. — Sokkalta rosszabb. . .
- Köszönöm — *mondta* Tombác. — A második kérdés általánosabb természetű.
- Miért hozta létre államunk a szociális otthonokat?
- Névből a felelet — *mondta* Ablánczy doktor. Otthont adni azoknak, akik koruknál fogva, szerencsétlen körülményeiknél fogva ezt nélkülözik.
- Fodorné képes volt erre?
- Mire, könyörgök? — *kezdte megsokallni* a faggatást Ablánczy doktor. (IM. 159.)
- Lenint idéztem — *mondta*. — A „Végrendelet” címen ismert gyorsírásos följegyzés egyik passzusát.
- Ami elég különös fogás — *jegyzte meg* epésen Attala.
- Meg . . . nem is divatos manapság. Igaz? — *vágott vissza* Szakonyi — Miután az ötvenes években ömlesztve alkalmaztuk az idézeteket, most akkor is irtózunk tőlük, ha a hasznukat látnánk.
- Hasznukat? bizonyára! — *mondta* Attala. (IM. 160.)

Ez a mondat szerkesztési forma emlékeztet a sematizmus időszakának egyik stílusjegyére: az 1950-es években szűrkitette az írói nyelvet az, hogy a beszéd szöveghű visszaadásakor a szerzők szükségét érezték egy-egy bevezető igének. „Minden mondat után újra jelentkezett az író, hogy egy újabb gondolatot vezessen be sablonos, sematikus eljárással,” — írja erről a formáról Herczeg Gyula (i.m. 199). Urbán Ernőnél nem bevezetnek ezek a közömbös hatású, néha már zavaró közbeszólások, hanem utólagosan kommentálnak, már a közlés elhangzása után. Mintha az író attól tartana, az olvasó nem tudja követni, mikor melyik szereplő szólal meg, s milyen érzelmi, hangulati hozzáállással. Kétségtelen, hogy ez a túlmagyarázás — amely szókészletében nem elég változatos — szűrkiti Urbán Ernő stílusát, noha a valóság hú visszaadásának szándékából ered, feltételezhetően.

Ez a szándék viszi őt a klasszikus értelemben vett írott nyelvtől a beszélt nyelvi megformálás síkjára. Gondolkodásmódjában annyira közel kerül szereplőihez — akik mintegy személyes ismerősei, és akiknek az alakját országjárás során szerzett tapasztalatai anyagából formálta —, hogy mondatformálása az átlag társalgási nyelvvel azonos, néha egészen az igénytelenségig. A lazább, pongyolább mondat szerkesztés az írói közlésben is előfordul, de ritkábban, s elsősorban a párbeszédhez szituációt teremtő leírásokban. Úgy tűnik, mintha egyszerre szeretne elmondani az író a környezetről, az előzményekről minden lényegeset. Mondatai e leíró, bevezető szakaszokban hosszabbak lesznek, zsúfoltabbak, mint az összetett mondatai általában már ebben a korszakában, s hiányzik belőlük a megszerkesztés fegyelme. Úgy ír, mint ahogy beszélni szoktunk, ha egy lélegzetre sokat akarunk elmondani. Ilyen az alábbi mondat is:

„Egyszer csak robaj, akárha bazalttal megrakott kocsi oldalát rántották volna föl, s kőre kő: meg se akarna állni a sziklaszilánkok lavinája, aztán kivágódik a makacs,

megvetemedett ajtó — mert az nem akart nyílni, annak a kilincsét nyomták-rángatták —, s nehéz, csigaszegekkel televert csónak-bakancsaiban egy bőrsipkás, viharkabátos góliát dübörög be, hogy álmából riad, s rögtön tele lesz vele a váróterem.” (P. v. 223.)

Ez a grammatikai pontosságra nem ügyelő szerkesztés Urbán párbeszédes formában megkonstruált mondataira már általában jellemző, bár felbukkan első műveiben is. Előfordulása akkor még ritkább, minthogy a szereplők beszéltetése is kevesebb. Az alábbi mondat pl. még a Pirkadás című regényéből való.

„Traktort, három befulladt, árokba döglött Hoffert találtunk, öcsém. Mink, földigénylők, oda alá a Farkas-erdő szegletében. Arra kéne, azt kivonatni az ember.” (P. 174.)

A beszélt nyelv mondatfűzésére jellemző vonásokat legjobban a hosszabb párbeszéddek hordozzák. Urbán Ernő stílusa akkor a leggördülékenyebb, a legolvasmányosabb, amikor hagyja beszélni szereplőit, s minden magyarázat nélkül engedi érvényesülni, kifejezésre jutni gondolataikat, indulataikat mondataik megformálásában:

— Mi újság arra maguk felé? Megvannak?

— Látod.

— Miska is? Mit csinál mindig?

— Amit eddig. Kocsis. Az állami gazdaság kocsisa. . . Mondtam én neki, mikor a fölözslás volt, hogy lép ki, mondok, hadd ott az állami szolgálatot, vénember vagyok én már, egyes-egyedül nem vállalhatom a birtokot vissza, de ő nem és nem, marad, aki volt: állami alkalmazott, fix fizetéses, most aztán. . . iszik. Sört, bort, rumot, amit csak mérnek.

A fele fizetését is bajosan adja haza.

— Ejnye — mutat együttérzést a góliát. — Aztán . . . mér iszik? Mi oka van rá? (P.v. 224—5.)

— Rágyújthatok? — kérdeztem. — Megengedi?

— Felőlem . . . akár pipázhat is, még nincsen őrizetbe véve. De vegye tudomásul: én nem fogok magának könyörögni, se kalapolni, se keziccsókolomozni, hogy mondja meg az igazat! Én kérdezek és maga felel. Nálam hiába jön elő a Pestről szalajtott kóbor firkászaival. . .

De az asztalt se verje még egyszer nekem, mert úgy a fogdába vágom, hogy belefeketül. Értem?

Nem tudtam hallgatni.

— A hatalmában vagyok, csináljon, amit akar — tört ki belőlem az elkeseredés — de hazugságra nem tud rákényszeríteni. És azt se hiteti el, hogy épp a járási kapitányságon fogják elkövetni velem szemben a legnagyobb törvényteleniséget. Ha pedig mégis, lesz még fórum az országban, ahol magát is kérdőre vonják.

A főtörzsörmeister csak nézett rám, majd a fejét rázogatta, és nevetemformán, a száját elhúzva mondta:

— Hát . . . nem ijedős. És nyelve is jól föl van vágva. Árulja már el, melyik ügyvédől veszi a leckét?

— Nincs ügyvédem.

— Akkor feleljen: hol a három gatyá? Én a jóakarója vagyok magának, nem úgy, mint a járási tanács.

— Nem tudom. Nyilván ki lettek selejtezve. (IM. 223—4.)

Az ilyen típusú mondatkapcsolásnak nagyobb az affektivitása, mint a már fentebb említett „kommentált” párbeszéddek ugyancsak az egyenes beszéd síkján közölt mondatainak. Az is igaz viszont, hogy az író bekapcsolódását az utóbbi párbeszédnél eleve megakadályozza az, hogy a párbeszéd áttételes: az egyik szereplő reprodukál egy korábbi párbeszédet.

Urbán Ernőnek a mindennapi, élő nyelvhasználattal való közeli kapcsolata, szinte azonosulása magyarázza az olyanféle véleményt, amely az író

nyelvének „ízességében” látja legfőbb jellemzőjét. Én még hozzátenném: néha látszólagos szintelensége is az élőszó tiszteletéből adódik, a természetes tükröztetés szándékából.

Nem elsősorban a nyelvtani szabályosság, hanem inkább a beszélt nyelv ritmusa határozza meg Urbán Ernő mondatainak tagoltságát is. Ennek egyik pregnáns kifejeződése, megvalósulása a kettőspontok használatában figyelhető meg. Urbán kettőspontjai az esetek többségében nem ott vannak, ahol a magyar helyesírás szabályai megkövetelik vagy lehetővé teszik, hanem ott, ahol a közlésben valamiért megállna; ott, ahol valami okból megállítani akarja az olvasót, tudatosan vagy kevésbé tudatosan.

A feltűnően gyakran alkalmazott kettőspontok milyen funkciót töltenek be az urbáni prózában? Csak a szokványostól eltérő esetekre ragadjunk ki néhány példát.

Mellérendelő tagmondatok közt áll, vessző helyett: „Jól van: a bátyja utál, látni se bír.” (P.v. 237.) „; . . . elégedetten látta, hogy Pista elsápad és hogy fellobog: kerekre nyílik a szembogara.” (P.v. 137.)

Különösen gyakori hozzátoldó, kiegészítő szerepű, lazább szerkezetekben: „; . . . egy régimódi: madár- és szegfőiratos lócán ült.” (P.v. 231.) „Indult, hogy mint illik: kézfogással köszönjön el.” (P.v. 232.) „Mert más: a mozgósítás foglalta le.” (P.v. 216.) „Tál: egy iratos, zománcal befuttatott cseréptál is volt az asztalon.” (P.v. 231.)

Legtöbbször tárgyi mellékmondatot előz meg: „Erre mosolygok egyet, megmondom: ki és mi vagyok.” (P.v. 313.) „Teszem azt: csikaink is voltak itt a majorban.” (P.v. 339.) „Akinek esze van, tudja: csősznek, bakternak dehogyis parádé—második szem és második kéz a kutya.” (P.v. 339.) „Őn is láthatta: csatatér.” (IM 223.) „Azt mondta: maga leplezte le a könyvelőt.” (IM. 98.)

A kettőspont használatában nem következetes az író, nem valamely szabályosságot állít fel. Novelláiban oldalakon keresztül egyetlen alkalommal sem használja, míg másutt szinte egymást érik ezek az írásjelek, illetve az ezekkel elválasztott (vagy inkább összekapcsolt?) szerkezetek vagy mondatok. A sűrű ismétlődésre példa a következő szövegrészlet:

„Motort vett, fölruházkodott, igaz: egy sparheltet is vett, asztalsparheltet az anyjának, de máskülönben azt a rengeteg pénzt, amit hat esztendőn át a gazdaságtól fölmarkolt: mindig, számolatlanul magára költötte. Mert nálunk: a Kossuthban csak egy esztendeig vallotta ki. Azt mondta: neki fix köll. . .” (P.v.)

A használatában megnyilvánuló ötletszerűség is arra enged következtetni, hogy Urbánt a közlés során a beszédrítmus követelte célszerűség befolyásolja a kettőspont alkalmazásában.

Miben rejlik stilisztikai ereje? A kettőspont vizuális befogadását nyomon követi a szokáson alapuló asszociáció, egy pillanatnyi megállás: most valami lényegesebb, kiemeltebb gondolat következik. Ezt követően, amint Urbán mondatán továbbsiklik szemünk, úgy érezzük, nem volt a mondanivaló szempontjából sem különösebben fontos, sem különösebben új, ami az írásjelet követte. Ám mégis nagyobb odafigyelésre készítetett, jobban rögződött a mondat, illetve tartalma, élesebben rajzolódott ki az a valóságdarab, ami a kettőspont utáni részben testet öltött. Így szolgálja Urbán Ernő szokatlan elhelyezésű kettőspontja a láttató erejű, intenzívebb befogadásra ösztönző ábrázolást.

Urbán kötelességének érzi, hogy a valóságot az igazságnak megfelelően reprodukálja: hogy olvasójával természetes közelséget, kapcsolatot teremtsen. Epikusi pályája kezdetén írt műveiben ez a törekvés a mesélés közvetlenségét felhasználó mondatszerkezeti formák alkalmazásából következethető. Mondataiban később is tetten érhető a beszélt nyelv visszaadásának szándéka, de már némileg változott formában. Így prózája szerves része, folytatója annak a prózastílusnak, amely a realizmus jegyében született, s szükségszerű jelentkezéséről így ír Benkő László: „Kétségtelen, hogy a múlt század utolsó évtizedeiben a magyar irodalomban csakúgy, mint igen sok más európai nemzet irodalmában megfigyelhető az addig jelentékenyen elkülönülő irodalmi nyelvnek a köznyelvhez való jelentős közeledése. Ez más szóval azt jelenti, hogy a realizmus és naturalizmus megjelenésével bevonul az irodalomba a beszélt nyelv” (Benkő László: Veres Péter szókinccse és mondatfűzése. Nyelvtud. Ért. 35. 104). Urbán Ernő mondatai — sok vonatkozásban — ennek a beszélt nyelvnek a sajátosságait hordozzák.

Batki Jenőné

A gyermeknyelv kutatásának oka, technikája és módszere

A gyermeknyelv vizsgálata iránti kedv egyre növekszik; e terület kutatása még sok adalékkal, ismerettel gazdagíthatja a nyelvészeti és nem nyelvészeti tudományokat. Rövid írásunkban a gyermeknyelvvizsgáló vagy foglalkozni szándékozó kollégáknak szeretnénk segítséget nyújtani e téma fontosabb hazai és külföldi tapasztalatainak összefoglalásával, bár itt most csak a módszert és a technikát fogjuk részletezni. Bízunk abban, hogy e sorokat nemcsak a gyermeknyelvkutatók nem túlságosan népes tábora, hanem a nyelvészet más területének szakemberei is hasznosítani tudják.

Először röviden megemlítjük a gyermeknyelvi kutatások fellendülésének okait (1), majd részletezzük a megfigyelés technikáját (2), ezután szemügyre vesszük az egyes korosztályok nyelvi vizsgálatának sajátosságait (3). A 4. pontban az eredmények feldolgozásáról szólunk, ezt követi az eredmények értelmezésének mikéntje (5). Végül a hazai teendőket vesszük röviden számba (6.).

1. A gyerek nyelvelsajátítási tevékenysége a laikusok és a szakemberek előtt egyaránt rejtélyes, de vonzó feladat volt évezredek óta. Sokáig az volt a jellemző, hogy ha már nem is tudták megfejteni e folyamatot, legalább megkísérelték valahogyan „hasznosítani”. Alighanem Hérodotosz feljegyzése az első, amely effajta hasznosításról („alkalmazásról”) tudósítja az utókort. A nagy görög történetíró szerint Pszametikhosz egyiptomi fáraó arra volt kíváncsi, hogy melyik a világ legősibb nyelve. A kérdést úgy vélte megoldhatónak, hogy két gyereket a külvilágtól hermetikusan elzárva neveltetett fel, gondozóiknak nem volt szabad a gyerekekhez szólni. A fáraó azt gondolta, hogy nyilván az lesz a világ legősibb nyelve, amelyen először megszólalnak majd a gyerekek. Kétéves korban meg is szólalt a két gyerek, a *bekosz* szót ejtették ki először, ami frígül annyit jelent, hogy 'kenyér'. Így a fáraó a fríg nyelvet ítélte a legősibb nyelvnek.

A gyermeknyelv vizsgálatával ilyen vagy olyan módon mindenféle nyelvészeti irányzat foglalkozott. Annak azonban, hogy századunk hatvanas éveitől már csaknem a divat határait súroló módon népszerűsödött, szinte egyedüli oka a Chomsky-féle generatív nyelvelmélet megszületése, bár maga Chomsky keveset foglalkozott a gyermeknyelvvizsgálattal (Chomsky 1964, 1965, 1968). Mint ismeretes, e nyelvelméleti tanítás szíve a nyelvi folyamatok generatív és kreatív jellegének hangsúlyozása, kiindulóponttá tétele. Mind a kreatív, mind a generatív elveket tekintve Chomsky előszeretettel hivatkozik a gyermeki nyelvelsajátításra. A gyermeki nyelvfejlődésben látja a generatív nyelvleírás a struktúrák kibontakozásának, fejlődésének és összefüggésének legérzékletesebb, legszebb példáit. Ezért semmi csodálkozni való nincs azon, hogy a hatvanas évektől jelentősen emelkedik a gyermek teljes nyelvi rendszerének vagy csak az egyes részstruktúrák fejlődésének (rendszerint generatív) leírása. Azon sem csodálkozhatunk, hogy e leírások zöme az USA-ban született (Bloom 1970, Blount 1969, 1970, 1971, Bowerman 1970, Braine 1963, 1965, 1971a, 1971b, Brown és Bellugi 1964, Brown, Cazden és Bellugi 1968, Brown

és Fraser 1963, Chomsky, C. 1968, Christion 1971a, 1971b, de Baysson—Bardies és Mehler 1969, Drachman és Malikouti-Drachman 1971, Ervin-Tripp 1970, Kernan 1969, Kernan és Blount 1966, MacWhinney 1973, McNeill 1970, Menyuk 1969, 1971, Mikes 1967, Miller 1962, Nakazima 1969—70, Omar 1970, Park és Tschang-Zin 1969, 1970, Sanches 1968, Slobin 1966, Solberg 1971, Spolsky 1970, Stross 1969, Talmy 1970, Vihman 1971, Zarebina 1965). A korai sikerek birtokában a kutatók egy része — főleg amerikai nyelvészek és pszicholingvisták — már az ontogenetikus nyelvfejlődés univerzáléinak megfogalmazásába kezdtek, amikor kiderült, hogy ehhez még túlságosan kevés nyelvet vizsgáltak. Így került sor a hatvanas évek közepétől a legkülönbözőbb nemzeti gyermeknyelvek leírására (német, japán, koreai, luo, samoa, magyar, finn, arab stb.). Külön tervezet is született az USA-ban a különböző nyelvcsaládokhoz tartozó nyelvek ontogenetikus fejlődésének leírására.

Világossá vált azonban, és ez inkább az európai nyelvészek érdeme, hogy a gyermeknyelvet többre hivatottnak látjuk, mint hogy csak — és itt egy kicsit élesen fogalmazunk — a generatív nyelvelméletet illusztrálja. Jónéhány nyelvészeti és nem nyelvészeti diszciplína ismerte fel, hogy a nyereség reményében számíthat a gyermeknyelvi kutatások eredményeire.

Mindenekelőtt a *t i p o l ó g i á t* kell megemlíteni, annál is inkább, mert a tipológia és a gyermeknyelv kapcsolatáról éppen magyar szerző írt nemzetközi viszonylatban sem elhanyagolható tanulmányokat (Dezső 1967, 1971a, 1972a). A tipológia és a gyermeknyelv tanulmányozása között a Dezső írásaiiban megteremtett kapcsolat a pánkronikus nyelvészet, a mondattani tipológia és a nyelvi univerzális kidolgozásában ígér elsősorban újat.

Egyre ismertebb nálunk is a gyermeknyelvi vizsgálatoknak és a szociolingvisztika bizonyos kérdéseinek összefüggése. Basil Bernstein londoni professzor és csoportja elemzéséből kitűnt, hogy a gyermekkori nyelvi fejlődés és nyelvelsajátítás hatásai súlyosak: egyfelől gátja vagy segítője lehet a hatékony információszerezésnek, másfelől hátrányos vagy kedvező helyzetet teremthet a társadalmi interakciók (és általában kapcsolatok) felvételében. Igaz, hogy Bernstein elméleti következtetéseit nem fogadja el minden nyelvész, de problémafelvetésének jogosságát általában nem vitatják (vö. Lawton 1968, 1974, 1975.).

A *p e d a g ó g i a i p s z i c h o l ó g i á n* belül elsősorban az *a n y a n y e l v i* és a *fiatalkori m á s o d i k n y e l v* elsajátítása húzza a legnagyobb hasznót a gyermeknyelv tanulmányozásából (az előbbire vö. Buzás 1972). Napjaink hazai és nemzetközi irodalmából egyértelműen kitűnik, hogy az anyanyelvi oktatás nem hárítható csak az iskolára, hanem már az óvodában meg kell kezdeni. Az is világos, hogy az anyanyelvi oktatás lényegében alapja a szakoktatásnak (Büky 1973). Nagy jelentősége van az anyanyelvi vizsgálatoknak a korai idegennyelv-tanulásban is. Mind Halliday (Halliday 1973, 1975) szocioszemiotikai irányultságú gye.meknyelvi elemzései, mind a nagyszámú kontrasztív vizsgálat megerősítik azt a gondolatot, hogy hatékony nyelvoktatás fiatal korban csak úgy lehetséges, ha viszonylag pontos képet alkotunk az anyanyelvi kompetenciáról. Így módon a korai nyelvoktatás sikerének záloga: az anyanyelvi kompetencia ismeretében az adott idegen nyelvben elérendő kompetencia pontos rögzítése és az ehhez vezető út műveleti-kontrasztív feltárása. Az anyanyelvi fejlődés ismeretéről az iskolai anyanyelvi és idegennyelvi oktatás sem mondhat le, különösen vonatkozik ez az alsó tagozat osztályaira.

Mint láttuk, az általános nyelvészet, a pszicholingvisztika, a szociolingvisztika, a tipológia a pedagógiai pszichológián belül az anyanyelvi és idegenyelvi iskolai és iskoláskor előtti oktatás jogosan számíthat a gyermeknyelvi vizsgálatok eredményeire. Nem részletezzük, csak megemlítjük, hogy az afázia-kutatás, a logopédia, a kognitív pszichológia és a fejlődéslélektan is kapcsolatot tart a gyermeknyelvi kutatásokkal.

2. A gyermeknyelvi vizsgálata: a megfigyelés

A gyermeknyelvi vizsgálatok legegyszerűbb módja a megfigyelés. Ez történhet egyszerűen a nyelvi fejlődést rögzítő napló vezetésével; a múlt század végének, e század elejének imponáló terjedelmű gyermeknyelvi monográfiái jobbára így születtek (Preyer 1882, Sully 1896, Ament 1899, Stern 1907, McCarthy 1930, Grégoire 1937, Gvozgyev 1948). Ma feltétlenül előnyben részesítik a kutatók a modern technikai eszközöket (magnetofon, filmezés stb.). Ezek az eszközök jobban biztosítják a korpusz objektivitását. A megfigyelés eszközeivel kapcsolatban két veszélyre hívjuk fel a figyelmet: a technikai eszközök túlhajtása (bár ez nálunk nemigen fordulhat elő) öncélúvá teheti a kutatást, másfelől a hagyományos eljárás (papír és ceruza) csak igen jó szakember kezében töltheti be igazi funkcióját (megbízható korpusz gyűjtését). Kétségtől legelterjedtebb kutatási segédeszköz a magnetofon, melyet gondosan álcázni szoktak, hogy ne terelje el a gyerek figyelmét.

Hány gyereket kell a vizsgálatba bevonni? A klasszikusnak nevezhető kutatások rendszerint csak egy gyerek nyelvi anyagán alapultak. Ma már rendszerint nem érjük be egy gyerek nyelvi teljesítményének rögzítésével. Még az ún. longitudinális vizsgálatok során is legalább 3—5 gyerek nyelvének a megfigyelése alapján vonhatunk le megbízható következtetéseket. A longitudinális vizsgálatok rendszerint a gyerek spontán beszédét dolgozzák fel hosszabb ideig tartó megfigyelés alapján. A longitudinális biografikus módszer mellett ismeretes a keresztmetszeti vizsgálat is. Vizsgálható pl. a névelő kialakulása és használata a kétéves korú magyar gyermek nyelvében, de ekkor már jóval több gyerek nyelvi anyagát kell elemezni. A két módszer kombinálni is szokták. Főleg a keresztmetszeti és a kombinált módszer veti fel a kísérletezés kérdését. Például egy vizsgálat során fel akarom deríteni a főnévi alanyt, igei állítmányt és főnévi tárgyat tartalmazó mondatok szórendjének kialakulását és használatát a magyar gyermeknyelvben. A kérdés tisztázására kísérletet kell szervezni. Meg kell határozni a korosztályokat (3—7 éves kor), el kell végezni a csoportokra osztást, meg kell határozni, hogy egy csoportban hány gyerek legyen (legalább 10), majd gondoskodni kell a kísérlet kellékeiről. Szórendi vizsgálat esetén ez a következő lehet. Olyan egyszerű képeket rajzolunk, melyek közel állnak a 3—7 éves korú gyerekek életkori sajátosságaihoz (tartalmilag és formailag egyaránt!). Pl. „A nyuszi fürdeti a cicát” jelenetet ábrázolja a kép, és arra kérjük a gyereket, hogy mondja el, mi történik a képen. Magnetofonra vesszük a válaszát, majd a többi válasszal együtt kiértékeljük. Vigyázni kell a következőkre. A kísérletezést nem „vállalja” minden korosztály. Nehéz a nyelvi kísérlet pl. a kétéves kor alatti vagy a kétéves korú gyerekekkel. A későbbi korosztályoknál is merülhetnek fel nehézségek, de ezt mindig a kutatónak akkor és ott kell megoldania. Mi pl. a szórendet vizsgáltuk 3—7 éves korú gyermekek körében, és azt tapasztaltuk, hogy még az idősebb gyerekek is hajlamosak *Mit látsz a képen?* kérdésre egyszerű felsorolással válaszolni, pl. *Cicát, nyuszit*, míg ha úgy tettük fel a kérdést,

hogyan történik a képen? akkor a nyuszi fürdeti a cicát vagy a Cicát fürdeti a nyuszi stb. válaszokat kaptunk.)

A longitudinális és keresztmetszeti vizsgálatok mellett aszerint is különböznek az egyes gyermeknyelvi vizsgálatok, hogy a vizsgálat a beszéd-
produkcióna vagy -percepcióra irányul-e. Az utóbbi esetén a kutató arra keres választ, hogy a gyerek mit ért meg az adott nyelven, míg az elsőnek említett csak a spontán beszédteljesítményt értékeli. Különleges formája a gyermeknyelvi kutatásoknak, amikor egy és ugyanazon jelenséget azonos korú, de különböző nemzetiségű gyerekek körében vizsgálják.

A nyelvfejlődési vizsgálatok egyik fontos kritériuma, hogy milyen gyakorisággal végezzük a felméréseket. Nyilván felesleges minden nap mintát venni a gyermek nyelvéről, de mi lehet az optimális időszak két felvétel között? Vannak kutatók, akik kéthetenként, vannak, akik havonta és megint találunk leírásokat, melyek hathetes időközönként rögzítették a nyelvi fejlődést. Az egyes felvételek közötti szünetet messzemenően befolyásolja, hogy maga a vizsgálat milyen hosszú időszakra terjed ki. Hosszabb időszak esetén (mondjuk egy év nyelvi fejlődésének tisztázása a cél) elegendő 6 hetenként mintát venni, de ha csak féléves korszak nyelvét kívánjuk leírni, akkor legalább háromhetenként kell a gyereket meglátogatni. Milyen hosszú ideig tartson egy vizsgálat? A kutatók általában 20—60 percet szoktak egy-egy felvételre szánni, de a foglalkozások ideje függ a korosztálytól, a gyermek személyiségétől és a kutató jártasságától is. (A foglalkozások időbeli elosztásáról készített összesítést I. Lange és Larsson 1973.)

A foglalkozások alatt ne csak a verbális megnyilatkozásokat rögzítsük, amit egyébként is megtesz a magnetofon, hanem rögzítsük (írjuk le) a szituációt is, melyben a verbális megnyilatkozás született. Egy bizonyos (kb. 3 éves) kor alatt sokszor a szóban elhangzó közlés nem is érthető a szituáció figyelembe vétele nélkül. Ezért szoktuk a kezdeti gyermeknyelvet szinpraktikusnak nevezni, ami többek között azt jelenti, hogy a verbális és nem verbális elemek egyaránt szerves részei a közlésnek.

3. Megfigyelt korosztályok

Itt tulajdonképpen az a kérdés vetődik fel, hogy meddig gyermeknyelv a gyermekek nyelve, azaz melyik az a korosztály, amely még bevonható és bevonandó a gyermeknyelvi vizsgálatokba. Már a születés első hangadásait is tüzetesen vizsgálták — természetesen kizárólag hangtani szempontból. Az első életév verbális megnyilatkozásait a hangtani mellett szemiotikai szempontból is szokás vizsgálni. Arra kíváncsiak e kor kutatói, hogy a különböző érzelmi állapotokról (éhes a gyerek, csípi a pelenkatartalom stb.) milyen jelek segítségével értesíti a gyerek a környezetét. A környezet legértőbb tagja feltétlenül az anya, ezért is van kitüntetett helyzetben a gyermeknyelvi vizsgálatokban az anya—gyermek kommunikációs pár. Az első életév betöltése után, egészen 4—5 éves korig, többnyire grammatikai, szemantikai vizsgálatoknak vetették alá a gyermek nyelvi rendszerét. A gyermeknyelvi vizsgálatok egyik záróvonalát, ha nem mondták is ki, éppen itt húzták meg a kutatók. Való igaz, hogy ötéves korra az anyanyelv alapvető grammatikai struktúrái már kialakultak, megszilárdultak. E kort már nem követi viharos fejlődés a grammatikai rendszerben. Csakhogy az anyanyelvi fejlődés még nem zárul le ebben a korban. Azt még csak kevés nyelvben tudjuk, hogy milyen nyelvi jelenségek fejlődnek az ötéves kor után. Az orosz gyerekek csak 7—8 éves korban saját

títják el azokat a morfofonemikai szabályokat, melyek pl. az eszközhatározós eset többféle allomorfja közüli helyes kiválasztást irányítják. Szintén e korban tanulják meg a „lágységjelre” végződő szavak pontos ragozását. Carrol Chomsky az angol nyelv vonatkozásában vizsgálta az öt éves kor után elsajátított grammatikai jelenségeket. Feltehetőleg a grammatikai szabályok mellett jócskán akad tanulnivalója a gyerekeknek a nyelvi funkciókról is.

4. Az eredmények feldolgozása

Az eredmények feldolgozásának legfontosabb alapelve az objektivitás tisztelete. Olykor megsértjük ezt a fontos — látszatra egyszerű — feltételt, olykor még a legjobb kutatói szándék mellett is. Főleg a fiatalabb korosztály nyelvének elemzésekor eshetünk abba a hibába, hogy a „furcsa”, felnőtt-nyelvi szempontból „helytelen” gyermeknyelvi megnyilatkozásokat ösztönösen is „kijavítani” igyekszünk. A másik véglet az, ha a gyermek minden egyes nyelvi megnyilatkozását a nyelvi rendszer tagjának tekintjük. Slobin több kritériumot sorol fel a nyelvi anyag megrostálására, azaz kísérletet tesz annak meghatározására, hogy milyen nyelvi megnyilatkozásokat tekintünk a rendszer tagjának, melyeket ne (Slobin 1967). Fokozott óvatosságra kell intenünk a kutatókat, mivel előadódhat az, hogy egy nyelvi megnyilatkozás valóban nélküli a nyelvi alapokat (rendszeresség, funkcionalizmus), de ne feledkezzünk meg arról, hogy a nyelv, a beszéd játékforma is a gyerek számára. Egy-egy megnyilatkozásról (hangsúlyozzuk: elsősorban két éves korúakról van szó) olykor valóban nehéz eldönteni, hogy olyan nyelvi játék-e, mely csírában már a nyelv képzeleti, vagy proetikai funkcióját hordozza, vagy az adott megnyilatkozásnak valóban nincs különösebb jelentősége a nyelvi rendszer egésze, sem az előbb említett funkciók szempontjából. Rendszerint azokat a verbális elemeket szoktuk a nyelvi vizsgálatok során figyelembe venni, melyeket a szemantikusság, a funkció és a rendszerszerűség jellemez (valamilyen jelentést fejez ki, és ezt következetesen alkalmazza a gyerek).

5. Az eredmények értelmezése

Az eredmények többféleképpen értelmezhetők, akár az alkalmazott nyelvleíró apparátust, akár a végeredményt tekintjük. Nyelvleíró apparátusként alkalmazható a disztributív, a transzformációs elemzés, a generatív leírás, a nyelvi anyag eset-grammatikai feldolgozása (Fillmore 1968, Dezső 1971b, 1972b). Végeredményül, ha úgy szabtuk meg, megnyerhetjük a nyelvi elemek pontos osztályozását (a disztributív elemzés révén), a grammatikai struktúrák fejlődését-alakulását a transzformációs és generatív elemzés eredményeképpen. Ha korábban nem feldolgozott korszak nyelvét kívánjuk elemezni, kifizetődőbb előbb az anyag disztributív technikával való feldolgozása, és majd csak ezután rátérni a generatív leírásra, bár ez a sorrend nem kötelező. Bármilyen korszakról legyen is szó, mindenféleképpen ajánlatos az elemzést a felszíni és a mélyszerkezet szintjén is elvégezni. A hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején a gyermeknyelvi kutatók impozáns gyermeknyelvi leírásokat alkottak a fentebbi nyelvelméleti, de főleg a generatív keretek között (l. az I. pontban felsorolt műveket). Ma egyre erősebben tör utat az a felismerés, hogy a struktúrák és ezek fejlődésének leírása korántsem meríti ki a gyermeknyelv feldolgozását (Halliday 1973, 1975, Lengyel 1974a, 1974b, 1976a, de vö. a londoni III. Nemzetközi Gyermeknyelvi konferencia előzetes anyagát is). Napjaink friss írásai nemcsak deklarálják a gyermeknyelv vizsgálatának komp-

lex jellegét, hanem ennek megvalósítására is törekşenek. A gyermek ontogenetikus nyelvfejlődését egyidejűleg meghatározott nyelvi struktúrák elsajátítási folyamatának, de ugyanakkor szocioszemiotikai folyamatnak is tekintik. Nyilvánvaló párhuzam mutatkozik itt meg azzal az újabb nyelvészeti törekvéssel, amely azt hirdeti, hogy a nyelv nemcsak struktúrákból áll, nemcsak szerkezeteket közöl velünk, hanem — meghatározott keretek között — tükrözödik benne az adott társadalom és a társadalom által felépített kultúra is. A nyelv nemcsak struktúra, hanem közlésfunkciójú jelrendszer is. Tehát: a struktúrák leírása egyes részfeladatokat jól megoldhat, mint ahogy meg is oldott, de a leírás csak a valóban multidiszciplináris nézőpontra álló kutatóknak sikerülhet.

6. H a z a i t e e n d ő k

Miután röviden szemügyre vettük a gyermeknyelv kutatásának legfontosabb technikai, módszertani és elméleti tudnivalóit, vizsgáljuk meg röviden a hazai helyzetet. Nem is annyira tudománytörténeti áttekintésre vállalkozunk itt (erre l. Vértes 1953, Lengyel 1976b, 1976c), hanem az előttünk álló feladatok vázolására.

A legelső és legfontosabb feladat egy nemzeti korpusz összegyűjtése lenne. Az orosz, angol, német gyermeknyelv-kutatók kedvezőbb helyzetben vannak, mint mi, mert e nemzetek már rendelkeznek ilyen korpuszsal. Lengyelországban nemrégén fejeződött be egy 40 000 megnyilatkozást tartalmazó korpusz összegyűjtése (Przetacznikova 1975). A gazdag angol irodalom sem éri be a korábbi gyűjtéssel, hanem most egy újat szerveztek, mely napjaink gyermeknyelvét hivatott feltérképezni (a gyűjtést C. G. Wells vezeti). Ilyen gyűjtőmunka nélkül roppant nehéz a további feladatok megoldása, mint ahogy alap nélkül egy házat sem lehet felépíteni. E korpusz összegyűjtését egy vagy két tanárképző vagy óvónőkészítő intézet vállalhatná magára. A korpusz feldolgozása és elemzése után pontos képet kapnánk a 2—7 éves korú magyar gyermek nyelvi fejlődéséről. Ez komoly adalékokat fog szolgáltatni az általános nyelvészet, pszicholingvisztika, szociolingvisztika néhány centrális és nem centrális kérdéséhez, ugyanakkor alapja lehet az iskolai és óvodai anyanyelvi és idegen nyelvi oktatásnak. A legfőbb nyertes éppen a két utóbbi terület lenne. Már olvashattunk az anyanyelv és az idegen nyelv elsajátításának kapcsolatáról (Réger 1975), de az e kérdésre ott megadott válaszok egy része éppen az empirikus kutatások lemaradása miatt nem elfogadható. A gyermeknyelv tanulmányozása — úgy érezzük — fontos elméleti és már napjainkban is hasznosítható gyakorlati tanulságokat fog szolgáltatni.

Lengyel Zsolt

IRODALOM

- Ament, W. (1899): Die Entwicklung von Sprechen und Denken beim Kinde. Leipzig: Ernst Wunderlich
- Bloom, L. M. (1970): Language Development: Form and Function in Emerging Grammars. Cambridge, Mass.: M.I.T. Press
- Blount, B. G. (1969): Acquisition of Language by Luo Children. Unpubl. doct. dissert. Univer. Calif. Berkeley
- Uő. (1970): The prelinguistic system of Luo children, *Anthrop. Ling.* 1970. 12. 326—42
- Uő. (1971): Socialization and pre-linguistic development among the Luo of Kenya. *Southwest. J. Anthrop.* 27. 41—50

- Bowerman, M. F. (1970): Learning to talk: A cross-linguistic study of early syntactic development, with special reference to Finnish. Harvard Univer. Cambridge Univer. Press
- Braine, M.D.S. (1963): On learning the grammatical order of Words, Psychol. Rev. 70. 323—48
- Uő. (1965): On the basis of phrases structure: A reply to Bever, Fodor, and Weksel. Psychol. Rev. 72. 483—92
- Uő. (1971a): On two types of models of the internalization of grammars. In: D.I. Slobin (ed.) The ontogenesis of grammar: A theoretical symposium. New York, Academic Press 153—86
- Uő. (1971b): The acquisition of language in infant and child. In: C. Reed (ed.), The learning of language, New York, Appleton-Century-Crofts 153—86
- Brown, R. és Bellugi, U. (1964): Three processes in the child's acquisition of syntax. Harvard educ. Rev. 34. 133—51
- Brown, R., C. Cazden és U. Bellugi (1968): The child's grammar from I. to III. In: J.P. Hill (ed.) Minnesota Symposia on Child Psychology Vol. 2. Minneapolis, Univer. Minn. Press. 28—73
- Brown, R. és C. Fraser (1963): The acquisition of syntax. In: C.N. Cofer and B. S. Musgrav (eds.) Verbal behavior and learning: Problems and processes. New York, McGraw-Hill. 158—97
- Buzás K. (1972): Első osztályos gyerekek beszéde. Nyr. 96: 191—200
- Büky B. (1973): A beszédtanítás pszichológiája. Bp.
- Chomsky, C. (1968): The acquisition of syntax in children from 5 to 10. Cambridge, Mass., M.I.T. Press
- Chomsky, N. (1964): Formal discussion of Miller and Ervin's the development of grammar in child language. In: Bellugi-Klima, U. and R. Brown (eds.) Monographs of the Society for Research in Child Development. Ser. No. 92. 35—9
- Uő. (1965): Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, Mass., M.I.T. Press
- Uő. (1968): Language and Mind. New York, Harcourt Brace Jovanovich.
- Christian, J. M. (1971 a): Developing bilingualism in two-yearold Gujarati-English learning Child. Univer. Alabama, Dept. Anthropol. and Sociol.
- Uő. (1971b): Style and dialect selection in Hindi-Bhojpuri learning children. Mimeo, Univer. Alabama, Dept. Anthropol. and Sociol.
- de Boysson-Bardies, B. és J. Mehler (1969): Psycholinguistique, message et codage verbal. In: L'acquisition du langage. L'année psychologique, 69. 561—98
- Dezső L. (1967): Szörend és mondathangsúly. In: Ált. Ny.T. V. 79—121
- Uő. (1971a): A jelzős „főnévi csoport” kérdései a magyarban. Nyelvtud. Ért. 76 sz.
- Uő. (1971b): Szerbhorvát-magyar kontrasztív nyelvtan I. Újvidék
- Uő. (1972a): Bevezetés a mondattani tipológiába. Bp.
- Uő. (1972b): Szerbhorvát-magyar kontrasztív nyelvtan II. Újvidék (Mikes M. és Vuković G. társszerzőkkel)
- Drachman G. és A. Malikouti-Drachman (1971): Studies in the acquisition of Greek as a native language I. Some preliminary findings of phonology, Paper read at Winter Mtg., Ling. Soc. Amer.
- Ervin-Tripp, S. (1970): Structure and process in language acquisition. In: J.E. Alais (ed.) Report of the Twenty-First Annual Round Table Meeting on Linguistics and Language Studies. Washington, D. C. Georgetown Univer. Press. 312—44
- Fillmore, Ch. J. (1968): The case for case. In: E. Bach and R.T. Harms (eds.) Universals in linguistic theory. Holt, Rinehart and Winston, Inc. 1968
- Grégoire, A. (1937, 1947): L'apprentissage du langage. Vol. 1. Les deux premières années. Vol. 2. La troisième année et les années suivantes. Paris, Droz, 1937; Paris-Liegè, Droz, 1947.
- Halliday, M.A.K. (1973): Explorations in the Functions of Language. London, Arnold.
- Uő. (1975): Learning how to mean — Explorations in the Development of Language. London, Arnold
- Kernan, K. (1969): The acquisition of language by Samoan children. Work. P. No. 21. Language Behavior Res. Lab., Univer. Calif. Berkeley
- Kernan, K.T. és B. G. Blount (1966): The acquisition of Spanish grammar by Mexican children. Anthropol. Ling. 8. 1—14
- Lange, S. és K. Larsson (1973): Syntactical Development of a Swedish Girl Embla, between 20 and 42 months of age. Stockholm, Stockholms Universitet. Institutionen för Nordiska Språk
- Lawton, D. (1968): Social Class, Language and Education, London.

- Uő. (1974): Társadalmi osztály, nyelv és oktatás. Bp.
- Uő. (1975): Bernstein nyelvvel és társadalmi osztállyal kapcsolatos munkásságának bírálata. In.: Társadalom és nyelv (szerk. Szépe Gy.). Bp., 1975. 435–71
- Lengyel Zs. (1974 a): A kétéves korú magyar gyermek főnévi ragozási rendszerének kialakulása. Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei VI. 60–9. Újvidék
- Uő. (1974b): Razvoj sistema nominalne deklinacije u govoru dvogodisnjeg deteta koje usvaja madarski kao maternji jezik, In: Modeli u sintaksi decjeg govora. Novi Sad, 111–27
- Uő. (1976a): Formation and Development of the Verb-system in the Language of a two-year old Hungarian Child. In: G. Drachman (ed.) Salzburger Beiträge zur Linguistik. Gunter Narr, Tübingen (megjelenés alatt)
- Uő. (1976 b): Magyar gyermeknyelvi kutatások a XIX. században MNy. (megjelenés alatt)
- Uő. (1976c): Gyermeknyelvi kutatások a Magyar Nyelvőrben (1872–1972) (megjelenés alatt)
- MacWhinney, B. J. (1973): How Hungarian Children Learn to Speak University of California, Berkeley (nem publikált doktori értekezés)
- McCarthy, D. (1930): Language Development of the Preschool Child. University of Minnesota Press
- McNeill, D. (1970): The Acquisition of Language: The Study of Developmental Psycholinguistics. New York: Harper and Row
- Menyuk, P. (1969): Sentences Children use. Cambridge, Mass.: M. I. T. Press
- Uő. (1971): The Acquisition and Development of Language. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall.
- Mikes, M. (1967): Acquisition des catégories grammaticales dans le langage de l'enfant. *Enfance*, 20. 289–98
- Miller, W. R. (1963): The Acquisition of Formal Features of Language, *Amer. J. Orthopsychiat.* 34. 862–867
- Nakazima, S. (1969–70): A comparative Study of the Speech Developments of Japanese and American English in childhood. *Studia Phonologica*, 5: 20–36
- Omar, M. K. (1970): The Acquisition of Egyptian Arabic as a native Language. Mouton, Haga
- Park, Tschang-Zin (1969): Language Acquisition in Korean Child. Working Paper, Psychologisches Institut, Univer. Münster, Germany
- Preyer, W. (1882): Die Seele des Kindes, Leipzig
- Przetacznikowa, M. (1975): Ways of expressing relations of conjunction and opposition in preschool age children. In: Third International Child Language Symposium, 3–5 September, 1975. (előzetes közlemény) 108–10
- Réger Z. (1975): Közös törvényszerűségek az anyanyelv-elsajátítás és a gyermekkori idegennyelv-elsajátítás folyamatában, *Nyr.* 99: 343–51
- Slobin, D. I. (1966): The acquisition of Russian as a native language. In: F. Smith and G. A. Miller (eds.): The genesis of language. A psycholinguistic approach. Cambridge Mass.: M. I. T. Press 129–48
- Uő. (1967) (ed.): A field manual for cross-cultural study of the acquisition of communicative competence. Berkeley: University of California Press
- Solberg, M. (1971): Doct. diss. on Quechuan acquisition. Cornell Univer
- Spolsky, B. (1970): Study of spoken Navaho of six-year-old children. *Computers and the Humanities* 5: 101–10
- Stern, C. and W. Stern (1907): Die Kindersprache. Eine psychologische und sprachtheoretische Untersuchung. Leipzig
- Stross, B. (1969): Language acquisition by Tenejapa Tzeltal children. Unpubl. doct. dissert. Univer. Calif. Berkeley
- Sully, J. (1896): Studies of Childhood,
- Talmy, L. (1970): Semantic-componentry and Samoan acquisition. Working Paper No. 35. Language-Behavior Res. Lab., Univer. Calif. Berkeley
- Third International Child Language Symposium 3–5 September, 1975. (előzetes közlemény)
- Vértés O. A. (1953): A gyermek nyelve, Budapest
- Vihman, M. M. (1971): On the acquisition of Estonian. *Papers and Reports on Child Language Development* No. 3. 51–94
- Zarebina, M. (1965): Kształtowanie się systemu językowego dziecka. Wrocław-Warszawa—Kraków

Többféle elemzés, többféle nyelvtan*

I. Az iskolai emlékek hatására a legtöbb emberben az a — persze tudatosan többnyire nem megfogalmazott — elképzelés él, hogy egyféle nyelvtan van, az, amit annak idején megismert, s hogy ennek az egyféle nyelvtannak, tehát a nyelvtannak az alapján a nyelvi szerkezeteket — mondatokat, más alakulatokat — helyesen csak egyféleképpen lehet elemezni.

Az alább következő megfontolások ezt az alapvető hiedelmet szeretnék eloszlatni, vagy legalábbis megingatni. Először áttekintünk néhány olyan esetet, amikor az a bizonyos egyedül helyes megoldás korántsem jelentkezik minden más elképzelést félresöpörő módon. Majd e példák számbavétele, tehát alternatív elemzési módok felmutatása után tágabb pillantást vetünk a nyelvtanok történetileg kialakult főbb típusaira.

I. A magyar igealakok szerkezete általában világos és áttekinthető. Elöl áll az igeidő, utána következik az igeidő vagy igemód jele, s azután tűnik fel az alany személyével megegyező igerag. Itt van például a *vártam* igealak. A *vár* az ige töve, a *t* a múlt idő jele, az *-am* pedig az egyes szám első személyű rag. A *várná* forma szerkezete pontosan ilyen. A *vár* tő után itt az *n* módjel következik, a feltételes mód kifejezője, utána pedig az *-á* rag, ami egy egyes számú, harmadik személyű alanyra utal: *ő várná, Péter várná* stb. Bizonyos fokig eltér az ilyen típusú szerkesztésmódtól a jelen idejű *várok* vagy *várom* forma. A *tő* itt is az első helyen áll, de utána nem következik időjel, hanem mindjárt a rag lép színre, példánk esetében az *-ok*, ha a ragozás alanyi, s az *-om*, ha a ragozás tárgyias. A jelentő mód jelen idejében tehát nincs semmiféle idő- vagy módjel a *tő* és a rag között. Ez más szóval azt jelenti, hogy bizonyos szerkezeti aszimmetria áll fenn a magyar ige jelentő módú jelen idejű alakjai, s a többi igemód, illetve igeidő alakjai között. A jelentő mód jelen idejének alakjai kételemesek, míg a többiek három elemmel bírnak, amit jól mutat az alábbi kis összevetés is:

vár + *ok*
vár + *t* + *am*
vár + *n* + *ék*
vár + *j* + *ak*

Az elemzés egységessége megköveteli, hogy ezt az aszimmetriát lehetőleg kiküszöböljük. Ez megoldható. Kimondhatjuk, hogy a jelentő mód jelen idejének alakjai is háromelemesek, tehát ezek esetében is van időjel. Hisz az ilyen alakok éppen azért különböznek el a többitől, hogy nincs jelük. A jeltelenségük válik jellé. Az ilyen fizikailag meg nem formált elemeket nulla vagy zéró elemeknek nevezzük, s a nyelvi struktúra legkülönbözőbb síkjain operálhatunk velük. Az előbbi összevetést most már úgy módosíthatjuk, hogy minden igeidő, illetve igemód alakjai háromelemesek lesznek, a jelen idejű alakok is:

*Részlet a szerző készülő, Egy új magyar nyelvtan felé című munkájából, mely a Magvető kiadónál jelenik meg.

vár + 0 + ok
 vár + t + am
 vár + n + ék
 vár + j + ak

Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy ilyen zéró elemekkel találkozhatunk mondattani síkon is. Tudjuk például, hogy a magyar nyelvben van úgynevezett névszói állítmány: *Péter katona*, *Péter beteg* stb. Ezek jelen idejű mondatok. Ugyane mondatok a múlt időben a *lenni* ige megfelelő alakjaival bővülnek: *Péter katona volt*, *Péter beteg volt*. De megjelenik a *lenni* ige megfelelő alakja a jövő időben is: *Péter katona lesz*, *Péter beteg lesz*. Ennek alapján jogunk van feltételezni, hogy a *lenni* ige megfelelő alakja az olyan nominális állítmányú mondatban is jelen van, amelyik jelen idejű. Csakhogy nulla vagy zéró formában van jelen. Tehát a *Péter katona*, *Péter beteg* mondat valójában *Péter katona 0*, *Péter beteg 0* szerkezetű, s a *van* igealak jelenik meg **0** formában. Hogy ez nem merő spekuláció, arra van egy közvetett bizonyítékunk. Ugyanis előfordul néhány olyan eset, amikor a *van* igealak jelen is lehet, meg hiányozhat is, s a mondat mindkét esetben szabályos mondat marad: *Hol van a kulcs?* és *Hol a kulcs?*

Egy másik lehetőség. A magyar igeének az egyes szám harmadik személyében az alanyi ragozásban nincs külön személyragja. Az *adok*, *adsz*, *adunk* stb. alakokkal szemben — mikor is ezek szerkezete nyilvánvalóan *ad + ok*, *ad + sz*, *ad + unk* — a ragtalan *ad* alak áll. Itt is posztulálhatunk egy **0** elemet, tehát azt mondhatjuk, hogy a harmadik személyű igealak valószínű szerkezete *ad + 0*. Ha a jelen idő fentebb kikövetkeztetett **0** jelét is belefoglaljuk az igealakokba, akkor *adni* igealak jelen idejű jelentő módú alakjai az alábbi szerkezetet mutatják:

<i>ad + 0 + ok</i>	<i>ad + 0 + unk</i>
<i>ad + 0 + sz</i>	<i>ad + 0 + tok</i>
<i>ad + 0 + 0</i>	<i>ad + 0 + nak</i>

- Az *ad + 0 + 0* egyes szám harmadik személyű alak esetében az első **0** a jelen idő kifejezője, a második **0** pedig a személyragé.

De térjünk vissza kiinduló problémánkhoz. Sikerült tehát a magyar igealakok terén szimmetriát teremtenünk, s a jelentő mód jelen idejének alakjait is három elemre tudtuk bontani. Van azonban igeinknek egy olyan csoportja, amely a jelen időben *-sz* szel bővül, s ez az imént megteremtett harmóniát zavarhatja. Olyan igeinkre gondolok, mint *enni*, *venni*, *hinni*, *inni*, stb. Például *inni* igealak jelentő módú jelen idejű alakjai közismerten ilyenek: *viszek*, *viszel*, *visz*, *viszünk*, *visztek*, *visznek*. Tehát a jelen időben mindenütt megjelenik az *-sz* elem. A többi időben és módban ennek nyoma sincsen:

<i>vi + tt + em</i>	<i>vi + nn + ék</i>	<i>vi + gy + ek</i>
<i>vi + tt + él</i>	<i>vi + nn + él</i>	, <i>vi + gy + él</i>
<i>vi + tt + 0</i>	<i>vi + nn + e</i>	<i>vi + gy + en</i>

Az ige töve láthatólag *vi-*, ehhez járul a múlt idő *-tt*, a feltételes mód *-nn*, s a felszólító mód *-gy* jele. Mármost ennek a ténynek — tehát annak, hogy a legtöbb időben és módban egy *vi-* tö mutatkozik — fontos következményei vannak az *-sz* elemet tartalmazó jelen idejű alakok lehetséges tagolására nézve. Elméletileg ugyanis az ilyen alakokat háromféleképpen tagolhatjuk. Először is, annak ellenére, hogy az ige töve egyebütt *vi-*, felvehetünk egy *visz-* tövet, ami csak speciálisan a jelen időben fordul elő. Elképzelhető azután, hogy az *-sz* elemet a jelen idő jelének nyilvánítjuk. Végül elméletileg nincs akadálya annak, hogy az *-sz* elemet a ragok részének fogjuk fel. Vagyis az alábbi három lehetőség képzelhető el:

- a) *visz* + **0** + *ek*
 b) *vi* + *sz* + *ek*
 c) *vi* + **0** + *szek*

Ha az a) megoldást fogadjuk el, tehát a kérdéses *-sz* elemet a *tő* részének tudjuk be, akkor megőriztük a kérdéses igealakok párhuzamát, szerkezeti egyezését a többi, tehát *-sz* elemet nem tartalmazó igék hasonló alakjaival. Elvégre ebben az esetben a *visz* + **0** + *ek* alak ugyanúgy épül fel, mint az *ad* + **0** + *ok* alak, mikor is a *tő* és a rag között mindkét esetben a jelen idő **0** eleme helyezkedik el. Hátránya viszont ennek a felfogásnak, hogy a *vi*- igező mellett létrehoz egy *visz*- tövet is. Egy több tövű ige korántsem elképzelhetetlen, tény azonban, hogy a leírást bonyolítja.

A b) megoldás — tehát az az eset, amikor az *-sz* elemet a jelen idő jelének nyilvánítjuk — azzal a következménnyel járna, hogy az igék nagy többsége esetében a jelen időnek nulla, tehát **0** jele lenne, néhány ige esetében viszont *-sz* jele. Ez egész igerendszerünket két csoportra bontaná. Van azonban még valami, ami ez ellen a megoldás ellen szól, de erre csak egész röviden utalunk. Az megszokott dolog, hogy egy különben megformált elemnek bizonyos esetekben vagy helyeken **0** formája van. Így — mint láttuk — a jelen idő egyes szám harmadik személyében az igerag **0** formában jelenik meg. De másutt, mégpedig az idők és módok többségében van fizikailag megformált rag, s a annak változata, alternáns formája a **0** a jelen idő egyes harmadik személyében. Viszont az általunk most vizsgált megoldásból az következne, hogy a **0** elemnek lenne bizonyos igék esetében egy *-sz*, tehát fizikailag megformált variánsa.

A harmadik, tehát c) megoldás, mikor is az *-sz* elemet a ragok részének tekintenék, szintén nem kívánatos következményekkel járna. Ugyanis azt eredményezné, hogy a ragokat alapvetően két alakban, két alternáns formában kellene a nyelvtanban nyilvántartanunk, s az *-ek* (pl. *kér* + **0** + *ek*) mellett egy *-szek* (pl. *vi* + **0** + *szek*), az *-sz* (pl. *kér* + **0** + *sz*) mellett egy *-szel* (pl. *vi* + **0** + *szel*) stb. párhuzamos formát is fel kellene vennünk. További nehézség állna elő az egyes szám harmadik személyű igealakok esetében. Az egyes szám első és második személy esetében, ahol van fizikailag megformált rag, viszonylag könnyű az *-sz* elemet a ragok részének tekinteni. De a harmadik személyben, ahol az alanyi ragozásban a személyrag **0**, a c) megoldás esetében — megint csak megbontva a szimmetriát — most egy *-sz* igerag jelenne meg. S így az *ad* + **0** + **0** típusú alakokkal, amelyek igerendszerünk egészében jelentős többségben vannak, az *-sz* -szel bővülő igék esetében egy eltérő, *vi* + **0** + *sz* típusú alak állna szemben.

A három megoldás közül láthatólag az első, tehát az a) változat okozza a legkevesebb nehézséget. Ebben az esetben ugyanis — tehát akkor, ha az *-sz* elemet a *tő* részeként kezeljük — csupán annyit veszünk, hogy a kérdéses igék egy tőváltozattal bővülnek, viszont nem következik be semmi hátrány a nyelvten egy nagyobb tartományára, például az igék egészére vonatkozóan. Azonban ismételjük, a háromféle tagolás egyike sem tekinthető eleve rossznak. Tehát a nyelvi tények oldaláról nézve mind a), mind b), mind c) lehetőség, azaz *visz* + **0** + **0**, *vi* + *sz* + **0** és *vi* + **0** + *sz* elképzelhető, s ha mégis különbséget teszünk köztük, vagy valamelyik mellett döntünk, azt nem annyira a tényekre, mint inkább a nyelvtani leírás célszerűségére való tekintettel tesszük.

De időzzünk még egy keveset azoknál az igéinknél, amelyek a jelen időben *-sz* elemmel bővülnek. A *vinni* ige esetében — mint láttuk — egy *vi*- töről, valamint egy *visz*- töről beszéltünk. Ugyanakkor az ilyen típusú igék melléknévi igeneve közismerten ilyen alakú: *vivő*, *evő*, *ivó* stb. Mármost tudjuk, hogy a magyar igék döntő többsége esetében a kérdéses végződés *-ó/-ő*: *adó*, *kérő* stb. Az *-sz* -szel bővülő igék melléknévi igeneve tehát újra választás elé állít bennünket: vagy felveszünk egy *viv*-, *ev*-, *iv*- speciális tövet, ami csak az igenevek esetében jelenik meg, vagy *vi*-, *e*-, *i*- töről beszélünk az igenevek

esetében is, csak ennek az a következménye, hogy a melléknévi igenév szokásos és általános *-ó/-ő* végződése mellett fel kell venni egy speciális *-vó/-vő* végződést is. Mármost általános irányelv, hogy a variációt, az egyöntetűség hiányát célszerű minél alacsonyabb szinten tartani, illetve úgy alakítani, hogy minél kevesebb számú elem esetében kelljen számon tartani. A kérdés tehát így hangzik: Mi egyszerűbb? Az *-sz* -szel bővülő igék esetében felvenni egy harmadik tövet (tehát a *vi-* és a *visz-* tő mellett egy igenévi *viv-* tőváltozatot is), vagy pedig kimondani, hogy a magyar igék jelen idejű melléknévi igenévének *-ó/-ő* és *-vó/vő* változata van, de ezután még külön fel kell sorolni mindazokat az igéket, amelyek nem a szokásos *-ó/-ő*, hanem a *-vó/-vő* formát használják. Nyilvánvaló, ez utóbbi a kevésbé célszerű eljárás, hisz itt kétféle igenévi végződést kell számon tartanunk, s ezután még külön fel kell sorolnunk, melyek a ritkább (*-vó/-vő*) végződéssel társuló igék. Ennél jóval egyszerűbb, ha a problémát *viv-*, *iv-*, *ev-* típusú tőváltozatokkal oldjuk meg, mert az esetben a kérdéses rendellenesség csak néhány ige „magánügye” lesz.

Hogy ez a helyesebb megoldás, azt kitűnően mutatja két egészen ritka alak, nevezetesen az *evett* és az *ivott*. A legtöbb ilyen típusú ige az egyes szám harmadik személyében is azt a tövet alkalmazza, amit a többi személyben: *vittem, vittél, vitt; vettem, vettél, vett* stb. Ezzel szemben áll az *ettem, ettél, evett* (nem pedig *ett*) és az *ittam, ittál, ivott* (nem pedig *itt*) sor. Az *evett ev-* és az *ivott iv-* része azonos az *evő, ivó* igevek tövével. Az *ev-*, *iv* stb. tő tehát minden bizonnyal valószínűbb, reálisabb, mint egy *-vó/-vő* alakú melléknévi igenévképző.

Az eddigiek alapján az *-sz* -szel bővülő igék, pl. a *vinni* ige esetében a következő töveket különítettük el: *visz-*, *vi-*, *viv-*. A *visz-* a jelen idő töve volt, a *viv-* az igeveké a *vi-* pedig az összes többi időé és módé. Igaz ugyan, hogy a dolog ezzel koránt sincs teljesen kimerítve. Korábban ilyen tagolásban idéztük a felszólító módú alakokat: *vi + gy + ek, vi + gy + él, vi + gy + en*. Ez a tagolás tehát a felszólító mód esetében egy *-gy* jelet tételez fel. Az első aggály azzal kapcsolatos, hogy a különben magánhangzóra végződő tő után miért nem jelenik meg a felszólító mód jelének alapváltozata, a *-j*? Igaz, hogy a *-j* jel esetenként *gy* formában realizálódik, csakhogy ilyenkor az előtte álló tő nem magánhangzóra, hanem *d*-re végződik: *ad + j + ál = aggyál*. Mármost nem lehetséges, hogy *-sz* -szel bővülő igéink is valójában *d*-re végződnek, azaz van legalább egy *d*-re végződő tövük? Ezt támogatná a már idézett *adja, védje, vigye, vegye* párhuzamon kívül több régies, de még érthető alak: *edvén (megeđvén), idván (megidván), hidvén (elhidván)*. Ezen kívül az olyan rövid felszólító módú alakok, mint *kérd, ird* stb. a *d* végű igék esetében hangzókezdéssel járnak: *add, védd*. Pontosan ezt látjuk az *-sz* -szel bővülő igék esetében is: *vidd, vedd, idd, hidd, edd*. Elképzelhető tehát, hogy leíró szempontból (is) posztulálunk egy *d*-re végződő tövet az *-sz* -szel bővülő igék esetében. Ez esetben ezt a tövet kellene feltételeznünk a *vigyek, vegyek* stb. típusú felszólító módú alakokban, továbbá az *idván, edvén* stb. típusú múlt idejű határozói igevekben. S a tőváltozatok sora ezzel — például a *venni* ige esetében — most már a következő együttesre bővülne ki: *vesz-*, *ve-*, *vev-*, *ved-*. S persze ezzel még nincs vége a lehetőségeknek. Elképzelhető, hogy valaki így okoskodik: a *venni* igeének a főnévi igenév meg a feltételes mód esetében van egy *ven-* töve, s így *vennék* szerkezete *ven + n + ék*, a múlt idejű alakokban van egy *vet-* töve, s így a *vettem* szerkezete *vet + t + em*. Ez esetben a teljes tőállomány már ez lenne: *vesz-*, *ven-*, *vet-*, *ved-*, *vev-*. (A *ve-* tő ebben az esetben kiesik.)

Persze mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy a *vet-*, *ven-* féle tövek csak akkor valószínűek, ha az ilyen feltételezett tövek viselkedése megegyezik a hasonló felépítésű, ténylegesen létező tövek viselkedésével. Lássuk most a feltételezett *vet-* tövet, ami a *vettem, vettél, vett* múlt idejű alakok töve lenne. Nos, a magyar nyelvben van egy létező *vetni* ige. Ennek vitán felül *vet* a töve. S a múlt ideje köztudomásúan így alakul: *vettem*,

vetted stb. Ha a *venni* igének valóban lenne egy *vet-* töve, akkor múlt idejű alakjainak meg kellene egyezniük *vetni* ige múlt idejű alakjaival. De ezt nem teszik. Ezzel szemben a feltételes módú alakok legutóbb feltételezett *ven-* tövét támogatni látszanak hasonló szerkezetű, kétségtelenül létező igetövek, például a *fon* vagy a *ken*. Ezek ugyanis *fonnék*, *fonnál*; *kennék*, *kennél* stb. alakokat adnak, hasonlóan a *vennék*, *vennél* stb. féle alakokhoz. Bármint legyen is, egy biztos. Kezelhetjük az *-sz* -szel bővülő igéket úgy is, hogy egyetlen (pl. *ve-*, *vi-*, *e-*, *i-* stb.) tövet veszünk fel, az *-sz* -t jelnek vagy ragnak nyilvánítjuk, az *evő*, *ivó* alakok *-vó/-vő* részét az igenév alternánsának, s leírhatjuk ezeket úgy is, hogy négy-öt alternáns tövváltozatot tételezünk fel.

Egyébként imént tárgyalt igéinkhez tartozik *lenni* igénk is. Mindenekelőtt *-sz* -szel bővül: *leszek*, *leszel*, *lesz* stb. A múlt időben *lettem* stb., a feltételes módban *lennék* stb. típusú alakokat mutat, pontosan megegyezve a *vettem* illetve *vennék* féle alakokkal. A felszólítói mód alakjai — *legyek*, *legyél* stb. — ugyancsak ismerősek: *vegyek*, *vegyél* stb. A melléknévi igenév *levő*, s a határozói igenév *lévén* formája ugyanazt a problémát veti fel, mint mint a *evő* és a *évén*. Egyetlen mozzanat okoz bökkenőt. Többi ilyen típusú igénk esetében az a bizonyos *-sz* a jelen időben tűnik fel. Ugyanakkor a *leszek*, *leszel*, *lesz* formákat hagyományosan a *lenni* ige jövő idejű alakjainak tartjuk. Valójában, az igei paradigmában elfoglalt szerkezeti hely tekintetében ez jelen idő. Az más kérdés, hogy egy olyan jelentésű ige esetében, mint *lenni*, a jelen idejű alaknak szükségképpen jövő idejű értéke van. Elvégre, ha én éppen valamivé válófélben vagyok, akkor még nem vagyok az, csak leszek. A *leszek*, *leszel* stb. formák tehát rendszertanilag nyilván a *lenni* ige jelen idejű formái, csak a jelentés sajátossága — mármint az igető jelentésének sajátossága — miatt érezzük ezeket az alakokat jövő idejű alakoknak.

2. De alapvető problémánk még mindig a nyelvtani elemzés lehetséges többféle-sége, az alternatív megközelítési módok érzékeltetése. Mindannyian ismerjük az értelmező kategóriáját. A *Szomszédom*, a *kovács*, *nem kéméli magát* mondatban az a *kovács* szerkezet úgynevezett értelmező, a *Szomszédom* értelmezője. Erről az értelmezőről sok mindent tudunk. Például azt, hogy számban és személyben megegyezik az értelmezettjével: *Szomszédaim*, a *kovácsok*. . .; *Szomszédaimat*, a *kovácsokat* stb. De már határozottság, illetve határozatlanság tekintetében nem. Határozott, azaz határozottan névelős értelmezőnek lehet határozatlan, azaz határozatlan névelős értelmezője és megfordítva: *A barátom*, *egy híres vadász*. . .; *Egy híres vadász*, a *barátom* stb. Mármost az értelmező nagy hasonlóságot mutat fel az úgynevezett hátravetett jelzővel. *A fehér bunda* szerkezet átalakítható úgy, hogy *A bunda*, a *fehér*. Ez a hátravetett jelző szintén megegyezik a jelzett szavával számban és esetben (*A bundák*, a *fehérek*; *A bundát*, a *fehéret* stb.), s nem kell megegyeznie határozottság tekintetében (*Egy bundát*, a *fehéret*, *hiába kerestem*). Mindennek alapján elképzelhető, hogy az értelmező maga is afféle hátravetett jelző, azaz jelzői eredetű. Tehát lehetséges, hogy a *Szomszédom*, a *kovács* értelmezős szerkezet abból a jelzős szerkezetből jött létre, hogy *A kovács szomszédom*. Az ilyen szerkezetek — *A rendőr sógorom*, *Az orvos bátyám* — hibátlanak és nem is túlságosan ritkák. De még több más lehetőség képzelhető el. Magukat a jelzős szerkezeteket is sokan egy megfelelő állítmányi, azaz predikatív szerkezetből próbálják levezetni. Azt vallják, *A fehér bunda* jelzős szerkezet *A bunda fehér* predikatív szerkezetből ered. Ezek szerint *Az orvos bátyám* szerkezet alapja *A bátyám orvos* mondat lenne. S az értelmezős szerkezet — *Bátyám*, *az orvos* — közvetlenül *Az orvos bátyám* jelzős szerkezetből, követve vagy végső fokon pedig *A bátyám orvos* predikatív szerkezetből származna.

Persze az sem lehetetlen, hogy a *Bátyám*, *az orvos* típusú értelmezős szerkezetek egy alárendelő mondatból jöttek létre, tehát egy olyan szerkezetből, mint *Bátyám*, *aki orvos*. Csakhogy ez esetben az említett hátravetett jelzőket is, például *A bunda*, a *fehér*

konstrukciót is alárendelésből kellene vagy legalább is lehetne származtatnunk, ilyen-féleképpen: *A bunda, amely fehér.*

Végül az sem lehetetlen, hogy az értelmezős alakulatokat mint mellérendelések eredményeit szemléljük. Ez esetben azt a mondatot — *Bátyám, az orvos ritkán hallat magáról* — úgy kell felfognunk, mint két megfelelő mondat összevonását, mikor is a két alapmondat ez lenne: *Bátyám ritkán hallat magáról* és *Az orvos ritkán hallat magáról.* Ebből jön létre azután összevonással a kérdéses értelmezős szerkezet.

Elméletileg tehát az értelmező magyarázatára az alábbi lehetőségeket soroltuk fel:

a) Az értelmező nem más, mint hátravetett jelző. Ez esetben közvetlenül egy jelzőre, közvetve — a többi jelzővel együtt — egy megfelelő állítmányi szerkezetre megy vissza. Tehát a levezetés lehetséges sorrendje ez: *A bátyám orvos* → *Az orvos bátyám* → → *Bátyám, az orvos.*

b) Említettük, hogy az értelmező levezethető egy megfelelő alárendelt mondatból is, tehát a *Bátyám, az orvos* abból, hogy *Bátyám, aki orvos.*

c) S végezetül harmadik lehetőségként említettük, hogy az értelmezős szerkezet felfogható úgy is, mint mellérendelés eredménye.

Mint fentebb, amikor az *-sz* -szel bővülő igék eme *-sz* elemének a hovatartozását vitattuk, úgy itt is szólnak bizonyos érvek a lehetséges különféle megoldások mellett és ellen. Például, noha az értelmezőnek mint hátravetett jelzőnek a felfogását sok minden indokolja (gondolunk itt a *Barátomat, az orvost* és a *Bundámat, a fehérét* típusú szerkezetek érintett párhuzamára), van egy fontos mozzanat, ami az ellen a felfogás ellen szól. A személyes névmás szintén vehet maga mellé értelmezőt (pl. *Ő, a vadász még nem kapott értesítést*), de ezt az értelmezős szerkezetet nem eredeztethetjük jelzős szerkezetből.

Mert nincs olyan konstrukció, hogy *A vadász ő*; az a mondat, hogy *A vadász ő nem kapott értesítést*, hibás mondat. Viszont van olyan predikatív szerkezet, hogy *Ő a vadász.* S ez még azt az eddig nem említett negyedik lehetőséget is felveti, hogy az értelmezős szerkezetek nem egy jelzős szerkezeten keresztül, hanem közvetlenül származnak predikatív szerkezetekből.

Az értelmezőnek alárendelt mondatra való visszavezetését az az említett mozzanat nehezíti meg, hogy az értelmező számban és esetben megegyezik az értelmezettjével. Az alárendelő mondatban viszont a kérdéses elem nem egyezik a főmondat megfelelő elemével. Nézzük csak: *Péter, aki kovács, sokat olvas, Pétert, aki kovács, sokan látogatják; Péternek, aki kovács, sokan írnak.* Tehát *Péter* és az alárendelt mondatban található *aki (kovács)* esetben nem egyezik. Az értelmező viszont mindig: *Pétert, a kovácsot. . . ; Péternek, a kovácsnak. . . stb.*

Ami a mellérendelést illeti, az kézenfekvő megoldásnak látszik az értelmező esetében, de kevésbé jó magyarázat a hátravetett jelzőre. Tehát a *Pétert, a kovácsot, sokan látogatják mondatot* viszonylag problémamentesen vezethetjük le a *Pétert sokan látogatják* és *A kovácsot sokan látogatják mondatokból.* De *A bundámat, a fehérét, ritkán viselem mondatot* már nem ilyen egyszerű levezetni egy *A bundámat ritkán viselem* s egy másik *A fehérét ritkán viselem mondatból.* Ugyanis a második feltételezett forrásmondat — *A fehérét ritkán viselem* — valószínűleg hiányos mondat, csak úgy érthető meg, csak akkor lesz teljes közlés, ha *A fehérét* után még odaértünk valamit, ami vagy a nyelven kívüli szituációból, vagy a szövegösszefüggésből következik. Ha viszont a fentebbi esetben a nem hiányos mondat úgy szól, hogy *A fehér bundámat ritkán viselem,* akkor felesleges mellérendeléssel próbálkozni, hisz akkor voltaképpen oda jutottunk vissza, ahol az első esetben voltunk — azaz megint a jelzői eredeztetéshez jutottunk el. A három, pontosabban a négy lehetőség közül, azaz

a) predikatív eredet jelzőn keresztül,

- b) predikatív eredet közvetlenül,
- c) alárendelő eredet, és
- d) mellérendelő eredet

talán akkor választunk a legszerencésebben, ha az értelmezőt közvetlenül a megfelelő állítmányi szerkezetből próbáljuk levezetni. De egyik megoldás sem tekinthető eleve rossznak, s egyik sem tekinthető teljesen kifogástalannak, illetve ideálisnak.*

II. Felvetődik a kérdés: Vajon mi az oka annak, hogy ugyanaz a nyelvtani jelenség, akár alaktani, akár mondattani, akár egyéb, nem egyszer három-négy eltérő elemzésre is lehetőséget ad? Nos, ennek a figyelmen kívül nem hagyható jelenségnek több oka is van. Először is következik egy bizonyos fokig maguknak a nyelvi tényeknek a természetéből. A nyelv rendkívül bonyolult struktúra, amely számos finom, és egymással sokrétű kapcsolatban álló részrendszerre oszlik. E részrendszerek vagy egyes tagjaik egyidejűleg részleges hasonlóságokat mutathatnak fel más részrendszerekkel vagy azok tagjaival. Kitűnő példát mutatnak erre a melléknévi igenevek. Megőriztek egy sor igei tulajdonságot — vonzataik megegyeznek a tövüket képező ige vonzataival, van nyelvtani idejük stb., ugyanakkor névszói ragokat vehetnek fel, jelzői funkciót tölthetnek be stb. Attól függően, hogy a *zúgó*, *lépő* stb. alakokban mit domborítunk ki jobban, mit tartunk fontosabbnak vagy jellegzetesebbnek — ami az elemzés konkrét céljától is függhet —, a melléknévi igeneveket az igékhez vagy a névszókhoz közelebb állóknak találhatjuk. A nyelv objektív tulajdonságaiból, szerkezeti ambivalenciáiból következő többféle elemzési lehetőséghez járulnak a nyelvet leíró kutató szubjektív esetlegességei, amelyeket szintén nem lehet kiküszöbölni. Itt olyan — tudománytörténetileg egyébként szintén objektív — mozzanatokot említhetünk meg, mint a nyelvészeti iskola vagy irányzat szerepe, amelynek szellemében a nyelvi leírás fogant, s felsorolhatunk olyan merőben szubjektív mozzanatokot is, mint a nyelvész érzéke, gyakorlata és tehetsége.

A tudományos iskola vagy irányzat esetünkben a nyelvtani leírás eltérő hagyományait jelenti. Ugyanis nemcsak arról van szó, hogy ugyanazon nyelvtani koncepción vagy sémán belül ugyanannak a jelenségnek többféle elemzése lehetséges, hanem arról is, hogy a nyelvtani leírásnak eltérő típusai, divatos mai szóval *modelljei* vannak, s ugyanazon nyelvtani jelenség elemzése, leírása sokszor minőségileg eltérő eredményre vezet, ha más-más nyelvtani modell kategóriáival közeledünk hozzá.

I. A szinkrón nyelvtani elemzésnek történetileg három alapvető típusa alakult ki. A legrégebb, az ókori kezdetekre visszamenő *hagyományos* vagy *tradicionális* is nyelvtan jó kétezer éven át uralta a porondot, gyakorlatilag e század elejéig. Az alsóbb fokú iskolai oktatásban a mai napig makacsul tartja pozícióit. Erre a hagyományos nyelvtanra az volt a jellemző, hogy vegyes szempontok szerint dolgozott, hol formai, hol pedig jelentésbeli-tartalmi mozzanatokot próbált előtérbe állítani. Kategóriáit és módszereit egzaktsággal és következetes módon nem tisztázta, a formális-szerkezeti elvet csak igen sommásan követte. Konkrét megoldásai általában jobbakk voltak, mint tudatosan megfogalmazott elvei.

Ezt egy egyszerű példa segítségével világíthatjuk meg. A hagyományos nyelvtan az igeét beláthatatlan idő óta úgy próbálta meghatározni, hogy kijelentette: az ige cselekvést, létezést, történést jelentő szó. Nos, az olyan szavak, mint *futás*, *tett*, *vágta*, vagy főleg a *cselekvés* mind cselekvést jelentenek. A hagyományos nyelvtan is — tudatosan

*Az értelmező grammatikai jellegére nézve l. Jakab István: Nyr. 101: 9—19. (A szerk.)

vallott definíciója ellenére — ezeket a szavakat helyesen nem az igék, hanem a főnevek közé sorolta. De ismételjük, ez tudatosan vallott definíciója ellenére történt. Elemzési gyakorlata tehát jobb volt, mint az elmélet, amellyel ezt a gyakorlatot megindokolni próbálta. A nyelvtan alapvetően formai természetét tudatosan sohasem ismerte fel, de sokszor intuitív módon meghajolt a nyelvi forma objektív kisugárzása előtt.

2. A század első felében kibontakozott s t r u k t u r á l i s nyelvtan nagy lépést jelentett előre a nyelvtan igazi természetének felismerésében. Először is kellően hangsúlyozta a nyelv rendszer jellegét, s ennek megfelelően a nyelvtani alakok, alakzatok értékét nem izoláltan, önmagukban véve vizsgálta, hanem a rendszerben elfoglalt helyük, a rendszer más tagjaival szembeni ellentétük, oppozíciójuk alapján. Alanyról csak akkor beszélhetünk, ha szemben áll vele egy állítmány. Egyetlen szót sem a „magánvaló” tulajdonságai tesznek alannyá, legyen az bármilyen típusú szó, főnév, névmás vagy egyéb, hanem az ellentét teszi azzá, ami közte és az állítmány között áll fenn. Nincs tehát olyasmi, hogy alany általában vagy önmagában, mindig csak valaminek az alanyáról beszélhetünk, illetve alanyról valamivel szemben, valamihez képest. Jelen időről csak akkor beszélhetünk, ha szemben áll vele legalább egy másik — mondjuk múlt — idő. Esetről is csak akkor beszélhetünk, ha legalább kettő van belőle. Ez a nyelvtani típus valószínűleg először következetesen és tudatosan a szinkronia szempontját is, vagyis azt, hogy egy valamely időpont nyelvállapotának a leírásába nem szabad más időpontok nyelvi adatait vegyíteni.

A strukturális nyelvtan ismerte fel, hogy a nyelvtan a nyelvi közlemények (durván: mondatok) szerkezeti megszerkesztésének nyelvenként eltérő módja. Minden emberi közösség nyelve általában ugyanazokat a tartalmakat fejezi ki, vagy legalábbabb ki tudná fejezni. De az a mód, ahogyan az egyes nyelvek az azonos tartalmakat közleményekké szerkesztik, eltérő, mégpedig esetenként egészen radikális módon. A kifejezett tartalmak oldaláról nézve a nyelvek messzemenően egyformák, a kifejezés formája felől eltérők. Ugyancsak a strukturális nyelvtan ismerte fel azt is, hogy — éppen azért, mert a kifejezett tartalmakhoz képest a kifejezési eszközök önkényesek — az olyan nyelvtanban használt fogalmak, mint „idő”, „szám”, „mód” stb. voltaképpen nem azonosíthatók e terminusok nyelven kívüli értelmezésével.

Vessünk egy pillantást az időre. Az igeidő koránt sincs kötelező megfelelésben a nyelven kívüli idővel. Azt, ami az életben régen történt, nehézség nélkül kifejezhetem a nyelvtan jelen idejével: *Amint tegnap megyek az utcán, látom ám, hogy valaki integet.* Nyilvánvaló, hogy e közlemény tartalma az elhangzás pillanatában már múlt volt — mégis minden előforduló igealak jelen idejű. Ugyanígy kifejezhetem a jövőt is jelen idővel: *Ha majd megkapom, értesítlek.* Abban a mondatban, hogy *Ha majd megkaptam, értesítlek a megkaptam* múlt idejű alak, noha nyilvánvaló, hogy a megkapásra a jövőben kerül sor. A nyelv tehát a jövőbe vetítheti a múltat, azt tehát, ami múlt lesz valamihez képest, ami még szintén csak ezután lesz.

A névszó száma legalább annyira önkényes a valóságos számviszonyokhoz képest, mint az igeidő a valóságos időhöz képest. A *sok ember* vagy *ezer ember* szerkezetekben az *ember* nyelvtanilag egyes számban áll, de a valóságban sokaságot jelöl.

Említettük már, hogy a hagyományos nyelvtan meglehetősen reménytelenül az ígét úgy akarta meghatározni, hogy az a szófaj, amely cselekvést jelent. Nos, a *henyélni* ige éppen azt jelenti, hogy szó sincsen cselekvésről — a valóságban. Ám a valóságos cselekvésnek ezt a hiányát a nyelv igével fejezi ki, ha tetszik, úgy állítja elénk, mint egy cselekvést. Ezért ha el is fogadjuk, hogy az ige cselekvést jelent, a világot sem szabad nyelven kívüli értelemben vett cselekvésre gondolnunk, hanem egy „nyelvi szempontból való” cselekvésre. Azt viszont, hogy mi lesz ilyen nyelvi szempontból való cselekvés, meg-

bízhatóan csak arról tudhatjuk meg, hogy igével van-e kifejezve. Vagyis — valójában — nem a cselekvésről ismerjük fel az igét, hanem az ígéről a cselekvést, mármint azt, amit a nyelv úgy tükröz, mint cselekvést.

Szölvünk már arról, hogy az alany viszonyfogalom. Az az alany, ami szemben áll az állítmánnyal, mint a predikatív szerkezet egyik sarkalatos pólusa. Erről az alanyról a hagyományos nyelvtan olyasvalamit tanít, hogy „alany az, akivel vagy amivel valami történik, aki vagy ami cselekszik stb.” Nos, a *Pistával érdekes dolog történt* mondatban ezek szerint a *Pistával* szónak alanynak kellene lennie, hisz vele történt valami. A strukturális nyelvtan felismerte, hogy az alany, állítmány, tárgy stb. nem más, mint egy-egy mondatbéli pozíciónak, szerkezeti helynek a neve.

Ugyancsak a strukturális nyelvtan ismerte fel és tette módszertani elvvé, hogy a mondat többsíkú hierarchia. Amikor beszélünk vagy írunk, a szavak úgy jelennek meg egymás után, mint elemek egysíkú, lineáris sora. Ez a kép azonban csalóka. Nézzük ezt a mondatot: *Az alaposan leromlott állatot minden hájjal megkent gazdája jó pénzért adta el.* Ezt a mondatot szórendileg többféleképpen is átalakíthatjuk úgy, hogy a mondat közben mindig grammatikailag helyes mondat marad:

- a) *Minden hájjal megkent gazdája jó pénzért adta el az alaposan leromlott állatot;*
- b) *Jó pénzért adta el minden hájjal megkent gazdája az alaposan leromlott állatot;*
- c) *Az alaposan leromlott állatot jó pénzért adta el minden hájjal megkent gazdája.*

Ha alaposabban megfigyeljük ezeket az átalakításokat, észre vesszük, hogy bizonyos szócsoportok mindig együtt, egységként mozdultak el. Három ilyen „tologatható” szócsoport vált ki: *minden hájjal megkent gazdája*; *az alaposan leromlott állatot*; *jó pénzért adta el.* E három szócsoport — megfelelő műszóval: szintagma — a mondat közvetlen összetevője. A mondat tehát közvetlenül nem szavakból áll, hanem szócsoportokból, szintagmákból. Persze a szintagmák még maguk is állhatnak szintagmákból. Így a *jó pénzért adta el* szintagma maga is két kisebb szintagma összege: *jó pénzért* és *adta el.* A *jó pénzért* és az *adta el* szintagma szavakból áll, ezek közvetlen összetevői tehát már nem szintagmák, hanem a *jó* és a *pénzért* illetve az *adta* és *el* szavak. De a szavak tovább bonthatók. A *pénzért* szóból kiválaszthatjuk a *pénz* tövet és az *-ért* ragot, az *adta* szóból az *ad* tövet, a *t* múltidő-jelet és az *-a* személyragot.

Azokat a minimális elemeket, amelyek tovább már legfeljebb csak hangokra bonthatók, *m o r f é m á k n a k* nevezzük. A *pénz*, az *-ért*, a *t*, az *-a* tehát morféma. A *t* vagy az *-a* egyetlen hangból, pontosabban fonémából álló morféma, ugyanakkor az *ad* vagy az *el* már két-két fonéma összege az *a+d* illetve az *e+l* fonémáé. Az elemek tehát hierarchiát alkotnak. Az elmondottak alapján — ha felülről lefelé haladunk — a nyelvi elemek alábbi síkjai bontakoznak ki:

- a) Mondat
- b) Szintagma
- c) Szó
- d) Morféma
- e) Fonéma

Nézzük most meg, hogy a *Szegény kisfiú nagyon megijedt* mondat esetében milyen elemeket tartalmaznak ezek a síkok:

Mondat: *Szegény kisfiú nagyon megijedt*
 Szintagma: *szegény kisfiú*; *nagyon megijedt*
 Szó: *szegény*; *kisfiú*; *nagyon*; *megijedt*

Morféma: *szegény; kis; fiú; nagy; -on; meg; új; -ed; -t.*

Fonéma: *sz; e; g; é; ny; k; i; s; f; ú; n; a; gy; o; n; m; e; g; i; j; e; d; t.*

A mondat teljes leírása megköveteli valamennyi sík elemeinek leírását oly módon, hogy világosan tűnjön ki, hogyan viszonylik egy bizonyos sík valamelyik eleme a fölöttes és az alsóbb síkok vele kapcsolatos elemeihez. Nem elég például a *kisfiú* elemről annyit mondani, hogy ez a szavak síkjának egysége, tehát szó. Az elemzés lényeges kellelke annak tisztázása, hogy a magasabb síkon minek az alkotórésze ez a szó. Esetünkben a *szegény kisfiú* szintagma közvetlen összetevője. Ugyanakkor az alsóbb síkon, a morféma síkján a *kisfiú*-nak is két összetevője van, a *kis* és a *fiú*. Az a tény, hogy a *kisfiú* a *szegény kisfiú* szintagma egyik közvetlen összetevője, maga után vonja, hogy *szegény* és *kisfiú* között olyan viszony áll fenn, ami például nem állhat fenn a *kisfiú* és *nagyon* vagy *kisfiú* és *megijedt* között stb.

3. A strukturális nyelvtan kétségtelenül hatalmas előrelépést jelentett a hagyományos nyelvtanhoz képest. De korántsem jelentette a nyelvtani ismeretek betetőzését vagy lezárását. Minden nagy eredménye ellenére volt illetve van néhány tagadhatatlan gyengéje. A legfontosabb kétségtelenül az, hogy túlságosan statikus, s így a beszélő nyelvi tevékenységének dinamikáját nem tudja visszaadni. Nyilvánvaló, hogy amikor beszélünk, nyelvtani szabályokat alkalmazunk és azokat követve, azokhoz igazodva hozunk létre mondatokat. A strukturális nyelvtan mindig a már kész mondatokat elemezte, nem sokat törődve a létrehozás folyamataival. Az úgynevezett generatív vagy transzformációs nyelvtan éppen ezt tekinti fő feladatának. Tehát a mondatalkotás, a mondatgenerálás folyamatát akarja megragadni és leírni. Azért nevezik ezt a típust transzformációs nyelvtannak is, mert egyik legfontosabb eljárása a transzformáció, azaz bizonyos szerkezeteknek más szerkezetekből való levezetése szigorúan formális lépések útján. Hasonlítsuk össze az alábbi szerkezeteket:

Péter nevet

A nevető Péter

Péter, aki nevet

Péter, aki nevető

Péter nevetése

Az ilyen és hasonló szerkezetek között a transzformációs nyelvtan egy olyan sajátos viszonyt posztulál, amit a strukturális nyelvtan nem vetett fel. Különbséget tesz alapszerkezetek és származtatott szerkezetek között. A *Péter nevetése* szerkezetet például a *Péter nevet* szerkezethez képest másodlagosnak, származtatottnak tekinti, és azt vallja, hogy a *Péter nevetése* szerkezet transzformációja a *Péter nevet* szerkezetnek. A generatív grammatika különbséget tesz a mondatok mélystruktúrája és felszíni struktúrája között. A legáltalánosabban vallott felfogás szerint a mélystruktúra szabja meg a mondat jelentését, a felszíni struktúra pedig a formáját. Ha elfogadjuk, hogy az értelmező egy predikatív szerkezetből ered, arra megy vissza, akkor pl. azt mondhatjuk, hogy *A bátyám, az orvos* értelmezős szerkezet mint felszíni struktúra *A bátyám orvos* predikatív szerkezetre megy vissza mint mélystruktúrára. S ez utóbbi szabja meg az előbbi jelentését, ami ez esetben elég plauzibilisnek látszik (hogy ti. a két szerkezet jelentése alapvetően azonos).

III. Arról beszéltünk, hogy történelmileg három nyelvtani típus alakult ki — a hagyományos, a strukturális és a generatív vagy transzformációs. Ám az egyes típusokon belül is találunk változatokat. Több típusa van a strukturális nyelvtanoknak is, és elég

markáns különbségek találhatók a generatív grammatika kívülről egységesnek tűnő táborán belül is. Ezekre a különbségekre itt nem térünk ki. Befejezésül azonban még egyszer hangsúlyozzuk: Ugyanazt a nyelvi rendszert, ugyanazt a nyelvtani részjelenséget eltérő típusú nyelvtanok alapján vizsgálhatjuk, és van alternatív megoldásra lehetőség még ugyanazon a típuson belül is.

Fel kell tehát adnunk azt a naiv hiedelmet, hogy létezik egy bizonyos egyedül igaz és teljes analízis, mikor is a többi megoldás eleve rossz. Mint már céloztunk rá, ebből nem az következik, hogy mindenféle elemzés jó, vagyis nincs abszurd és eleve téves eljárás. Csupán az következik belőle, az azonban következik, hogy rendszerint több indokolható elemzésmód áll fenn, még akkor is, ha nem mindig egyforma mélységig tárják fel a nyelvi valóságot.

Antal László

Egri szólások és közmondások

1. Az egri nép nyelvhasználatához kötött szólások és közmondások sok szempontból megérdemlik figyelmünket. Ez a szóláskincs változatos, sokszínű mind nyelvi formájában, mind tartalmában, mind használati értékében. Egy részük jól illeszkedik bele a hasonló nyelvi szerkezetű és rokon értelmű magyar szólások sorába, más részük egyedi, sajátosan egri: nyelvi struktúrájában és használati értékében megkülönbözik az. Ebből a szempontból elsősorban értékesek azok a szólásformák, amelyekben olyan tájnyelvi alakulatok jutnak szerephez, amelyeknek ismerete nélkül a szólások és közmondások értelmezése lehetetlen.

Ebben a közleményünkben a szólások sajátos helyi értékét előtérbe helyezzük: s azt is megmutatjuk, milyen szerepet vállalnak még ma is az egriek nyelvhasználatában. A nyelvtudományi, közelebbről a tájnyelvi vizsgálódások szempontjából azoknak az egri szólásoknak és közmondásoknak nyelvi formája érdekelhet bennünket, amelyekben olyan szavak, nyelvi formák kapnak kulcsszerepet, amelyeknek információ-hordozó szintje igen magas, s általánosabb értelmű jelentésszerkezetük és helyi használati értékük is szorosan tapad a nyelvi formához.

Legtöbbször sajátosan egri az a valóságháttér, amelyben a jellegzetesen egri szólások és közmondások megszülettek. De nemcsak a szólások és közmondások nyelvi struktúrájában jelentkeznek egri sajátosságok, hanem jelentésszerkezetében, mondanivalójában is. Ezért a tematikailag összefüggő szólások és közmondások alak- és jelentésváltozatait egyaránt bemutatjuk. Megrajzoljuk a hagyományozódás körét és módját, továbbá a szólásváltozatok kialakulásának variálódási formáit is. Belehelyezzük a ma használt szólásokat és közmondásokat történeti keretbe is. Eger város régi jegyzőkönyveiben nyelvi szerephez jutott szólásokról, közmondásokról is szólunk. A történeti kört azonban leszűkítjük, s csak a XVIII. századi jegyzőkönyvi bejegyzésekben olvasható szólásokból és közmondásokból válogatjuk ki a legjellemzőbbeket, s főleg azokat, amelyek segítségünkre lehetnek a mai szóláskincs értelmezésében. A jegyzőkönyvekben található szólások azokban a szövegösszefüggésekben jelentkeznek nagy számban, amelyekben az egri emberek élőszóbeli megjegyzéseit rögzítették. Mind az egri hivatalos embereknek, mind az egri polgároknak mint ügyfeleknek a nyelvhasználatáról és észjárásáról árulkodó szólásformákat, közmondásváltozatokat tehát történeti előzményként sorakoztatjuk fel.

Csak azokat a szólásformákat, közmondásokat idézzük a protokolláris könyvek lapjairól, amelyek a mai egri emberek aktív, illetőleg passzív szóláskincsében is szerephez jutnak. Idősebb adatszolgáltatóim közül sokan nemcsak a nyelvi formára ismertek rá, hanem pontosan értelmezni is tudták őket. Több mai szólás pontosabb magyarázatához is idézni fogunk a régi egri jegyzőkönyvek lapjairól lejegyzett nyelvi anyagból.

2. Adataink a következők:

Fontra vesz. 1706: „... megvizsgálván és igazságos *fontra vetvén* panaszát. . .” — *Szaladóra vette.* 1716: „... szolgája *szaladora vette* az dolgot. . .” — *Szeméből sem néz jó ki.* 1716: „... őtet meg rontották és egyebre nincs gyonósága, hanem az Ura Asszonyára,

mert az szeméblől sem néz jó ki. . .” — *Szép szerével — szép szerivel.* 1722: „. . . mivel az maga természetét hír nélkül öszve hordotta azon Termésbül ha *szép szerivel* ki nem akarja adni az igaz dézsmát, erővel ki vétetvén. . .” — *Tolja a szekerét.* 1722: „. . . nem tagatta, hogy Rottenstein Antal bíró uramat merészlette mondani, hogy Bíró Úr *Tollya kegyelmed az Szekeremet.* . . .” — *Hagyma hiti emberek.* 1725: „. . . csak *hagyma hiti Emberek* laknak az Uccába. . .” — *Megesküszik egy vöröshagymáért is.* 1725: „. . . olyan hamis Emberek Laknak itt, hogy *Egy veres hagymáért meg esküsznek.* . . .” — *Nem ér a hitük egy veres-hagymát.* 1725: „. . . ebbe az Ucczaba a’kik Laknak, *nem érne az hitik egy veres hagymát.* . . .” — *Te se bánts, én se bántlak.* 1725: „. . . paraszt Példa szerint. . . *te se bántcs, én se bántlak.* . . .” — *Csésősap pletyka beszéd.* 1743: „. . . emelt Panasza csak *csél csap pletka beszédbül* eredet. . .” — *Fricskahányás.* 1748: „. . . eő az *fricska hányással*, természet szerint magátúl lévő el taszításra ösztönt adott. . .” — *Nyelvén hurcolja.* 1748: „. . . *nem fogja ötet nyelvén hurczolni.* . . .” — *Kimossa magát.* 1753: „. . . nagy nyelveskedése cselekedetibül *ki nem moshatván magát.* . . .” — *Koptatja a nyelvét.* 1753: „a *maga nyelve koptatását* sem tagadgya.” — *Bíróbusítás nélkül.* 1755: „. . . azon Summa pénzt jövő Karácsonyra minden *Bíró busítás nélkül* le fogja fizetni. . .” — *Egy kenyéren voltak.* 1756: „. . . akkoriban az pörös felek *egy kenyéren voltak.* . . .” — *Himező-hámózó szóból áll.* 1757: „. . . az dolgot *mondom mondombul, himező, hámózó szóból állani* alétván, fizetni nem kíván, egész adóságot tagadgya. . .” — *Herce-hurca hece-ruca.* 1767: „. . . nem sültetett egyéb reá ki azon *hece ruczánál, az az dib dáb-rongynál.* . . .” — *Rossz szelek fájnak felőle.* 1767: „. . . Zs. A. Sz. F. szöllejében eczakán meg fogataván, ámbár lopásban nem érettetett is. . . , más különben is *rossz szelek fájtak felőle*, arra való nézve 15 pálcza ütéssel az Deresben büntetett.” — *Füstbe hajt.* 1768: „. . . a Bíró parancsolatit *füstbe hajtja.* . . nyakas fel-fuvalkodó, gaz cselekedetért Purger árestomba tétetett. . .” — *Megütötte a szél.* 1768: „. . . a Szegény nyomorúlt özvegy már a *Széliül is meg üttetvén.* . . gyermekei rajta sem kereshetnek. . .” — *Perte traktál.* 1768: „. . . hogy senki egy mást az Mesterek között *per te ne tractállya.* . . .” — *Rúgó újfúság.* 1768: „. . . ekkoráig igen *rugó iffiuság*, eöz után jobb zabola és Fenyiték alatt tartatthassék.” — *Nem fér a bőrben.* 1769: „. . . Csaba Ferencz *nem férhetvén meg bőrben.* . . szőlő Szomszédgyával az Barázda partokon veszekedett, czivakodot. . .” — *Varga ne tovább a kaptafánál.* 1769: „. . . az Egri Borbélyok fejenként fel hivatvatván, mivel. . . kivált Fülep Mihály Borbély. . . maga különös házi Apathtecájából. . . Embereket belsőképpen értetlenül gyógyít. . . , azért is, Doctor Markold Ur informatiója szerént. . . keményen meg parancsolatott, hogy a borbélyok. . . senkit ne merészellyenek belső orvosságokkal értetni. . . mivel az *Varga nem mehet tovább az kaptafánál, ők sem, az borotválásnál.* . . .” — *Fűzfa-feleség.* 1770: „. . . czipé csináló Legény. . . K. Borbálával, G. Ignác csapongó éhetetlen Suster *fűzfa feleségével* paráználkodvan. . .” — *Ha üres az erszény.* 1770: „. . . haszontalan ott a pénzbéli büntetés, *a’hol üres az Erszény.* . . .” — *Tolvaj nem volna, ha orgazda nem találtatnék.* 1770: „. . . méltóbb a büntetésre, a’ki kontárral dolgoztat, mint a kontár, a’ki dolgozik. Köz példa szerint *Tolvaj nem volna, ha or gazdája nem találtatnék.* . . .” — *Zabolán hordja a nyelvét.* 1770: „. . . erőss fogadást tévén, hogy. . . *nyelvét* mind magáénak, úgy nyelves eladó Leányának. . . *zabolán fogja hordozni.* . . .” — *Akasztófára nevelkedik.* 1771: „. . . hogy *akasztófára ne nevelkedgyen*, 25 korbácsal meg intettetett. . .” — *Éjszakai baglyok.* 1771: „. . . Hatvani Mátyás és Bodnár Márton *etczakai baglyok* s veszekedőknek dolga. . . fel vétetvén. . .” — *Két kézi munka után.* 1771: „. . . *Két kézi Munkánk* után jutott neves jószágomat hagyom. . .” — *Marha módon ver.* 1771: „. . . feleségit minden igaz ok nélkül *marha módon öszve verte* s csigázta. . .” — *Hajlik a munkára.* 1772: „. . . meg szokot korhely természete *nem örömet hajlik a Munkára.* . . .” — *Fügét mutat.* 1773: „. . . *fügét* mutattván nékie. . .” — *Gyilkos bőrbe öltözik.* 1773: „. . . már Tolvajbul mostanában *gyilkos Bőrben* szándékozott öltözni. . .” — *Kicsigázta a világból.* 1773: „. . . gyerekét Hoher

módon ki csigázta a világból. . .” *Kutyapeczérnek kiáltja*. 1773: „. . . az egész Czéh előtt *kutya peczérnek kiáltani* mérészli. . .” — *Bojnyik módra megtámad*. 1774: „. . . a csismadia Legént minden igaz ok nélkül *bojnyik módra meg támadván*. . . azon vakmerő *bojnyik forma* cselekedetiért, 30 pálczára büntettetett. . .” — *Pofát hizlal*. 1774: „Hegedősöket fogadott, s *vén pofáját annak Sovány Hangjával hizlalni seminek tartya*. . .” — *Agyafurt fejű*. 1775: „. . . az pör csak némely *agya fúrtt fejű pör szerző* Embernek értetlen. . . Tanácsából indult. . .” — *Bört lágyítani*. 1775: „. . . goromba vastag *Bőre*. . . jó kemény 40 Pálczával *lágyítottatott*.” — *Hátán háza, kebelében kenyerere*. 1775: „. . . itteng semmije sincs, hanem *hátán háza, kebelében kenyerere*. . .” — *Utonálló bojnyik*. 1775: „. . . *úton álló Bojnyik* cselekedetikért. . . 20 Kemény Korbács ütessel büntetettek.” — *Zabolán tartja nyelvét*. 1775: „. . . az Instans rozsz loesogó, fecsegő *nyelvit zabolán tarcsa*. . .” — *Beborítja a halál árnyéka*. 1776: „. . . már kétt *Hitves Társomat az Halál árnyékja be borította*. . .” — *Házassági életbe esik*. 1776: „. . . *cipe csináló özvegyével. . . házassági életben estem*. . .” — *Kutyából nem lesz szalonna*. 1776: „. . . *de csak ugyan a kutyából nem lett Szalonna*, hanem itteng is. . . *pinceszkből Bort lopni kívánván, azokat fel verni szándékozott*. . .” — *Mis-más*. 1776: „. . . *így lett vége ezen sok Mis másnak*. . .” — *Előzi magában*. 1777: „. . . *czéhbeli társát. . . illetlen szókkal. . . meg támadván, társátul egy arczúl ütessel* Illettetett: *Ezt el nem főzhetvén magában, . . . pálczájával. . . fejben ütötte*. . .” — *Kigyóbékát kiált rá*. 1785: „. . . *Kigyót Békát az Emberre Kialtyák*. . .” — *Lábára tesz*. 1785: „. . . a régi csendes békesség. . . *előbbi Lábára tétesen*. . .” — *Rókabőrrel bélelt*. 1785: „. . . a *Bíró, s Vásár-Bíró* olly két róka bőrrel bélelt *Emberek*. . .” — *Himezi-hámozza*. 1788: „. . . *ambátor himezte hámozta, hogy ettől amattúl vette légyen*. . .” — *Balra magyaráz*, 1789: „. . . *tselekedeteket balra magyarázván. . . mint hite szegettekét. . . tekintik*...” — *Rakonczát tesz*. 1789: „. . . a *Víz folyásinak rakonczát tehessen*. . .” — *Elviszi az ördög*. 1790: „. . . *Látya Kend János. . . a hamis hitű és lelkű Embereket mind így viszi el az Ördög*. . .” — *Foga fehérét kimutatja*. 1790: „. . . *maga foga fehérét kimutatta*. . .” — *Kopasz mentség*. 1790: „. . . a *maga kopasz mentségére* kezdett holmi *Kopasz mentséget* elől hozni. . .” — *Kasza-kapa kerülő*. 1792: „. . . *Nagy József Egri fi 24 Esztendő s nőtelen csavargó, kasza kapa kerülő. . . éjjeli kóborlásáért 20. korbátsal fog büntettetni*. . .” — *Nem adja sokért*. 1795: „. . . a *szekeres gazda Téli időben. . . ha lovait száraz helyre bé kötheti, sokér nem adgya*. . .” — *Pogány indulatú harag*. 1795: „. . . *pogány indulatú haragból csizmaszára mellől kihúzott késével megvagdalta*.” — *Szívgyullasztó*. 1796: „. . . a *lázító írások szív gyullasztók* voltak. . .” — *Lúdra szénát veszteget*. 1798: „. . . a *kevélyekre, kényesekre és finyasokra irgalmassággal tekinteni anyi volna, mint a Lúdra szénát vesztegetni*.” — *Álorcát visel*. 1799: „. . . *áll ortzát visell a nép előtt s az alatt hállózva a köz boldogságnak keresése színével, maga hasznát vadássza*. . .” — *A lelkén eret vág*. 1799: „. . . *nem akar senki kedvéért a Lelkin eret vágni*. . .” — *Szája izére szól*. 1799: „. . . *hogy szája izére nem szólnának, . . . illetlenül meg támadnák őket*. . .” — *Konkolyt vet*. 1799: „. . . *hogy szokása szerint konykoltt vethessen, . . . aztat mondotta szájak izére, hogy az eddig valo keresetett, sem akarjuk tellyességgel füstbe botsájtani*. . .”

3. Szűkebb történeti metszetben is szembeesítjük az egri szólásokat, közmondásokat azoknak a közleményeknek a példatárával, amelyek a XIX. sz. második felében jelentek meg az egri nyelvcsajáságokat leíró munkálatokban, kiadványokban. Az egri hóstyák idősebb lakói jól ismerik pl. az alábbi szólások nyelvi formáját és használati értékét egyaránt:

Haza fáj a szive; ha tovább vitted volna a terhet, rád nőtt volna; addig nyújtózkodjál, ameddig a pokróc ér; mutasd neki a kisujjad, egész karod kéri; rólam ver a szó (Nyr. 18:25); *kivágta a rezet* (kitett magáért); *neki megyen, mint tubi a tajcsnak* (vakon neki megy); *érti a csiziót* (hamisságban jártas); *csinnyán borotválkozz* (jól viseld magad); *nincsen ott*

ki négyszögre (nincs helyén az esze); *hoggy vagyunk a csobolyóval*: tréfás kérdés baráti körben (Nyr. 21:510); *se heti, se hava; a disznó is a szájáról szép*: tréfásan a kövér emberre mondják (MNY. 10:91) stb.

4. A régi magyar szólásokat szótározó kiadványokban gyakran találkozunk ezekkel a szólásváltozatokkal: *Keresztül tenni az Orbán süvegét* (Baranyai-Decsi); *feltette az Orbán süvegét*; *felvette az Orbán süvegét* (jó kedve van, vigadozik, nagy kevélyen viselkedik, elbizakodott, részeg, felöntött a garatra). Az egri értelmiségi körökben sokan azt is tudni vélik, hogy ez a szólás is Egerhez köthető. Ismerik azt a filológiai hagyományt, amely Szirmay Antal véleményére támaszkodik: *Feltette az Orbán süvegét*: bezzeg felöntött a garatra. Dóczy Orbán *egri püspök* bortól elázott szolgája 1490-ben maga is püspöksüveget tett a fejére (Vö. Szirmay: Hungaria in Parabolis, Budae, 1804.).

Erdélyi János közmondásgyűjteményében is olvasható ez a szólásforma: *Eb is, kopó is, agár is*. A szólás eredetének hátteréről ezt mondja: Az egri püspök vidéket jártában egy földes úr házában időzött. Bakon ülő huszárját kérdezték, ki az ura. A huszár műveltségének fitogtatására latinul felelt: *episcopus agriensis* (az egri püspök). Ez a latin forma alakult át népetimológiával az *eb is, kopó is, agár is* szólásformára. A mondás használati értékéhez adatul szolgálhat ugyancsak Erdélyi János alábbi értelmezése: „Mikor jót várunk és rossz, sőt rossznál is rosszabb az eredmény, akkor mondjuk e közmondást. Jelent sok címet is” (Erdélyi: Magyar Közmondások Könyve. Pesten, 1851. 98). Egerben ismeretes ez a változat is: *Ebül is, kutyaül is, komondorul is*.

Egerben, elsősorban a latinul tudók körében jól ismerik ezt a latin nyelvű mondást is: *Agria - asinorum patria* (Eger a szamarak hazája). Eger város latinositott neve, az *Agria* szóalak az élcelődő latin szólás révén azoknak a nyelvhasználatába is bekerült, akik soha sem tanulták a latin nyelvet.

5. A sajátosan egri szólások és közmondások gyűjtése közben ezt a minősítést is gyakran használták adatszolgáltatóim: a török együttélés korából maradt ránk, az egri törökök emléke él bennük. A hódoltság korával kapcsolatos nyelvi formának itéli még az egri hóstyák népe is ezeket a szólásformákat, természetesen ismerik és használják őket még ma is: *Bekapta a deftert* (sok adót kell fizetnie, kellemetlenség éri); *török vére van* (erőszakos, durva ember); *azt hiszi, hogy törököt fogott* (dicsekvő, nagyképű); *csak hodzsál* (feleslegesen sokat beszél); *hodzsálkodó ember* (hiábavaló beszédű, szószátyár, nagy hangú); *janicsár fejű ember* (tar, kopasz, borotvált fejű); *sugár, mint az egri minaret* (szálas, sudár termetű); *küleng, mint az egri csonkamecset* (csapodár nőszemély, hűtlen feleség); *amolyan janicsár ember, janicsárkodó természet* (mindenre képes, minden alávalóságra kész, a becstelen szolgálatot is elvtelenül vállaló ember).

6. Eger város neve és a belőle képzett *egri* melléknév a legkülönbözőbb szerkezetekben vállal nyelvi szerepet az egriek szóláskincsében s mai szóláshasználatában. De még Eger határán túl is ismeretesek ezek a szólásformák: *Felütötte az egri nevet*; *kivínta az egri nevet*; *elnyerte az egri nevet*; *felkapta az egri nevet*; *felcsapta az egri nevet*. Ezeknek az eleven, színes és kifejező szólásváltozatoknak értelméről, használati értékéről ez a rokon értelmű szósor bizonykodik: *hős, bátor, vitéz, derék, híres, helytálló, elszánt* stb. Az egri nép ma inkább ezt a formát használja: *Megérdemli az egri nevet, érdemes az egri névre*. (Vö. Bakos: Az egri név. Egy szólásunk eredete és értelmezése. Nyr. 86:215–21).

Erős, mérges, mint az egri víz szóláshasonlatban arról az *egri víztől* van szó, amelyet a tizennyolcadik század óta orvosságként árultak, illetőleg használtak. A 14 féle fűnek igen tömény, szeszes kivonata valóban erős, tüzes ital volt. Ez a valóság háttere a szólás kialakulásának, s csak ebből kiindulva érthetjük meg a szóláshasonlat jelentését, használati értékét.

A lassan kialakuló egri szólások között számolhatjuk el ezt a nyelvi formát: *Alávaló, mint az egri serha*. Ezt a szóláshasonlatot csak úgy tudjuk értelmezni, ha ismerjük a benne kulcsszerepet vállaló *serha* szóalak jelentését. A név ma már kihalt, elavult szónak minősül Egerben is. Hogy milyen foglalkozást neveztek meg vele, arról egy 1747-ből idézett jegyzőkönyvi adatsor tanúskodik: „Minthogy sok botránkoztató cselekedetek lenni tapasztaltatnak, determináltatott, hogy *egy serha fogadtassék* a feslett életnek vetemedett botránkoztató személyek cselekedeteinek meggátoltatására.” A rendre, a fegyelemre és a garázdálkodók megregulázására ügyelő városi hóhér segédje volt a *serha*. Később ebbe a rokon értelmű szósorba illeszkedett bele szavunk jelentéstartalmával és használati értékével: *sintér, kutyapeccér, gyepmester* stb. A foglalkozással együtt járó munka jellegéből következtethetünk, hogy idővel a *hívvány, az alávaló, a semmirekellő* szavakkal került egy rokon értelmű sorba, s ha valakit nagyon el akartak ítélni, azt mondták róla: *serha ember*.

Ugyancsak a kihalt szólások sorába vonható ez az egri szóláshasonlat is: *Tud hozzá, mint az egri kávé a kávéfőzéshez. Az egri kávé* jelzős szerkezet valamikor messze földön ismert nyelvi forma volt, hiszen az egri kávéházakban az egri kávék jóvoltából kitűnő kávélevelet hörpölgethettek a vendégek. Szólásunk is erre utal.

7. Az *egri* melléknév igen változatos jelzős szerkezetekben épült bele néhány olyan szólás, közmondás nyelvi szövetébe, amelynek sok kötődése van Egerhez, az egri nép múltjához, társadalmi életéhez, foglalkozásához stb. Szemelgessünk most ebből a típusból. Ha azt akarják jelezni, hogy ugyanazt hiszik és vallják, s valamiről egy a véleményük, akkor ezt szokták mondani: *Ő is az egri kátét tanulta*. Az sem véletlen, hogy az *egri érsek* jelzős szerkezet is nyelvi szerepet vállal a sajátosan egri szólásokban. Ha valakinek nincs ínyére a kapálás, ezt mondják neki: *Mért nem lettél egri érsek!* A rátarti, dölyfös, büszke gazdát minősítették ezzel a szóláshasonlattal: *Hintón jár, mint az egri érsek*.

Az egri iparosok, hóstyalakók egy-egy, nem éppen dicséretes cselekedete adott alapot ezeknek a gunyoros értelmű szólásformáknak: *Olyan, mint az egri molnár: egyszer piklöl (őröl), kétszer sápol (vámol)*. — *Úgy járt, mint az egri pék*: belesütötte a poloskát a kenyérbe, s így védekezett: csak mazsola az benne, azzal hirtelen bekapta, s nem is tudták megbüntetni. — *Olyan tüzes, mint az egri cikra*. Az egri hóstyai paraszt legények hirtelen haragja, tüzes természetete adott alapot a szólás megalkotására. Ismerik ezt a változatot is: *Büszke, mint az egri cikra*. Ebbe a rokon értelmű szólássorba illeszkedik bele ez a szóláshasonlat: *Indulatos, büszke mint az egri ember*.

Az *egri asszony* jelzős szerkezetnek szólásbeli szerepéről ez a, nyelvi formájában is sajátosan egri szóláshasonlat tanúskodik: *Változatos, mint az egri asszony fözte: memme kumpi, memme bab*.

8. A következő szólásformák elsősorban csúfolódó szándékukkal tűnnek ki: *Megtisztelte, megurazta, mint az egri ember a kutyapeccért* (ezt kérdezte: Itthon van-e a nagyságos sintér úr?) — *Szétnéz, mint a pélyi vak Egerben* (nézelődik, de semmit nem lát). — *Belépett, mint Pacaliné Egerbe* (a szomszéd falvak piacozó asszonyai szokták mondani, ha megkérdezték tőlük: hová mennek. *Csak belépek Egerbe*. Ez a válasz szó-lássá vált).

9. Nemcsak Egerben, hanem közvetlen környékén is jól ismert és használt szóláshasonlatról azért szólunk, mert valóságalapja egészen szembetűnő: valóban sok a templom Egerben. Nem véletlen tehát, hogy megszületett ez a szólásforma: *Válogatnak, mint az egriek a templomban*. Akkor szokták mondani, ha valaki hosszasan latolgatja, mit vá-

lasszon. Az egri csúfolódó szájon, vagy inkább az egrieket csúfoló, gunyoros mondasban már így formálódott a szólás: *Az egriek addig válogatnak a sok templomban, míg a pincék közé kerülnek.*

Az egri asszonyokat gyakran minősítették olyan jelzőkkel, illetőleg jelzős szerkezetű szólásformákkal, amelyeknek nyilvánvaló az epikus magja, egri valóság háttere. Még ma is ismerik az öregebbek ezeket a formákat: *Sarkon járó egriek* (pattogós papucsban, hegyesen, begyesen jártak); *zsinórnyövbő egriek* (a hosszú szoknya alja zsinórral volt körülvarrva, s ez a zsinór a csizmától és a cipőtől, a hosszú viselésben „kinyűvődött”).

Szólásszerű használati értékhez jutott az *egri ember* nyelvi forma is. Sokféle értelmezése lehetséges: 'szőlőhöz, borhoz jól értő ember; rátarti, büszke; mindent tudni akar stb.' Ha az egri ember valami olyan dologról hallott, amiről már tudomást szerzett, gyakran hangzott fel ez a mondás is: *Nekem mondd, egrinek?*

10. Eger topográfiai helyzete, települési jellegzetessége is alapul szolgált néhány szólásmód, szóláshasonlat kialakulásához. A régi Eger települését jellemezte a sok kacskaringós utca és a közök, sorok rendszere. A szólás is erre utal: *Kacskaringós, mint Eger.* Eger egyik városrésze, illetőleg utcája neve adott alapot ennek a szólásszerű nyelvi képletnek: *Almagyar, akitől az ember jó magyar,* (az itt élő emberek dicsekedtek így magukról). Az Eger alatt meghúzódó szövevényes pincerendszer is valóság hátterül szolgált: *Az egri ember otthon lakik, de a pincében érzi jól magát.* — *Jó barátot és haragos társat leghamarabb a pincében találhatni.* — *Templom mellett lakik, mégis hamarabb ér a pincébe* stb. Eger történeti múltjának legjellegzetesebb emléke az egri vár. A szólásszerű nyelvi alakulatokban sem véletlenül jutott szerephez: *Nem egy nap épült Eger vára* (jó munkához idő kell). *Öreg, mint az egri vár* (nagyon öreg, de tartja magát).

11. A régi egri emberek jó szőlőművelők és kiváló iparosok voltak. Sajátos szóláskészlete alakult ki az egri bortermelő, kapás hóstyái közösségnek is. Egri adatszolgáltatóim ezt a példatárt ismerték el „egrinek”, az egri szóláskészlet típuspéldáinak: *Aki kapál, az szár — Amilyen a metszés, olyan a szüretelés.* — *A rossz gazda már metszéskor leszüretel* (rosszul végezte a metszést). — *Az anyján érjen meg a bor* (seprűjén, ruskóján kell hagyni). — *Bort ad a hegy magától is, csak kapálni kell. Elhagyta a kendőre valót* (akkor mondják, ha a szedő nőszemély sok gerezedet, csilenget hagy a tőkén). — *Elkapálta a szüretet. Jó bornak is van alja.* — *Jó évjárat, teli buksza.* — *Kapa termeszt a szőlőt.* — *Megadta a három kapáját* (a szőlőt háromszor kell megkapálni). — *Olyan a szőlő, mint az ember, akkor is gondolni kell rá, mikor még sehol sincs.* — *Szomorú, mint a ragyavert szőlő. Rossz kötőnek sűrű sora, rossz csátéja* (mindenre talál kifogást). Ha valaki a szőlő kapálásában, vagy szedésében lemaradt, megkérdezték: *Van-e kenyér a zsebében?* A kérdés értelmét megvilágítja ez a szólásforma: *Tegyén kenyeret a zsebébe, hogy a kutya meg ne harapja* (vö. Bakos: A régi egri szőlőművelés szókincse. Eger, 1969. 45–6).

Az egri szőlősgazdák a helyi tapasztalatok alapján gyakran szólásszerű formákban rögzítették a szőlőműveléssel és a bortermeléssel kapcsolatos kritikai megjegyzéseiket is. Jellemző például az a mód, ahogyan az egyik egri gyerek dicsekedett a másikkal: *Búzából annyi termett, amennyit az isten adott, borunk meg annyi lett, amennyit az apám akart.* A hirtelen jött jégeső sokszor elverte az egri határban az egész szőlőtermést. Szomorú valóság alapja van tehát ennek a szóláshasonlatnak: *Hirtelen odalett, mint a rózsási termés.* (a Rózsás dűlőben levő szalai kapások szőlőjéről van szó). A Hajdú-hegytől nyugatra fekvő terület neve, az *Agárdi* egy sajátosan egri szólásrigmusban jutott nyelvi szerephez: *Agárdi, nincs belőle mit várni.* Az egri szájon a szólás így hangzik: *Agárgyi, nincs belőle mit várni.*

12. Az egri szólásmódok, szóláshasonlatok között nyelvi szempontból legértékesebbek azok, amelyeknek nyelvi szövetében valódi egri tájszavak kapták a kulcsszó szerepét. A szólások értelme, használati értéke szempontjából is szükséges ezeknek a tájszavaknak pontos ismerete. Az egri dialektusi sajátságokat hordozó szólásokészletből a legjellemzőbbeket válogattuk ki:

Vizet vacsolj, ne imádkozz! A szent se vacsolja fel az ágyból. Hogy a két szólás értelmét és használati értékét pontosan elemezni tudjuk, szükséges a *vacsol* igealak jelentésének az ismerete is. *A szent se vacsolja fel az ágyból* szólásmód kulcsszava a *vacsol* ige ebbe a szósorba illeszthető bele: *locsol, fellocsol, öntöz* stb. A szólás értelme: lusta, álomszuszék, eltörődött, beteg, gyámoltalan stb. A *vizet vacsolj, ne imádkozz* szólás értelmezéséhez azt is tudnunk kell, hogy mire vonatkozott a *vacsol* igével megnevezett cselekvés. Egerben a zellervárnak nevezett vagy inkább csúfolt maklári hóstyán végezték a *vacsolás* műveletét a *vacsolólapát* segítségével. Így *vacsolták* rá a káposztára, a karalábéra, a zellerre az árkokba kifolyatott vizet. A szorgalmasan *vacsoló ember* tehát ezzel a szólással szólt rá arra a társára, aki a *vacsolás* helyett a templomba ment, hogy esőért imádkozzék. Kialakult a szólásnak egy általánosabb értelemben vett mondanivalója is, amit ebbe a szövegösszefüggésbe helyezhetünk bele: „a jól végzett munkának van értelme és haszna, munka nélkül semmit sem adnak, dologgal érhetünk el valamit.” Különben a *vacsol*, a *vacsolás*, a *vacsoló*, *vacsolólapát* szóalakokat még eddig nem szótározták, s éppen azért értékes számunkra a két szólás, mert bennük és általuk egy valódi tájszócsalád hagyományozódott át egészen napjainkig. A *vacsol* tájszó még akkor sem vált ki a szólások nyelvi egységéből, amikor átvittebb, elvontabb értelemben kezdtek élni az egriek a szólásformákkal.

Az idősebb hóstyai parasztok szóláshasználatában még ma is élnek ezek a nyelvi alakulatok: *Egész tarisznyával hordja igazságát, az igazsággal messzire mehet az ember* (sok igazoló irata van). A kulcsszó az *igazság* szóalak. De szólásbeli funkciójában ez a szó nem a tények valóságára, nem valaki állításának igaz voltára, nem is a jogos igények érvényesülésére utal. Hogy közelebb férhessünk a szó régi és szólásbeli használati értékéhez, idézzünk Eger város jegyzőkönyveiből néhány adatot: „Fás és egyéb szekeresek, akik titkon, *igazság nélkül* a piacról elmennek, félfontra büntetessenek” (1777). — „A vásárbán csavarogván, mivel sem pénzek, *sem igazságok nem lévén*, gyanóságból be hozzattak” (1792). A szó régi, s egyúttal sajátosan tájszói használati értékét példázzák az Egerben ma is gyakran hallható ilyen megnyilatkozások: „*Igazság nélkül* ma sem árulhatunk” — „Van *igazságom* a helypénz befizetéséről” stb.

A német nyelvből került az egri nép szókincsébe a *siccek* szóalak. Az „egri lövöldöző kompánia” tagjait nevezték meg vele. Ez a tájszónak is minősíthető főnév jutott nyelvi szerephez ebben az egri szóláshasonlatban: *Jó szemem van, mint az egri sicceknek*.

A régi egri kapások, ha azt akarták mondani, hogy valamilyen portéka csesznye, silány, semmit sem érő, akkor éltek ezzel a szólásformával: *Nem ér egy áldomásított sem*. A szólásban kulcsszerepet játszó összetétel jelentésére vonatkozólag idézzük ezt az egri jegyzőkönyvi részletet: „Mikor a szőlő iránt lett alku és Contractus adáskor érkezett az *áldomás italra be*” (1716).

Ma már az egri köznyelvben nem él a *nedékeny* szó sem. Az öregebbek ajkán azonban el-elhangzik ez a szólásforma: *Amolyan nemszeretem, nedékeny ember* (kevély, gögös, elbizakodott, rátarti, fölényes, kötekedő, arrogáns, erőszakoskodó, garázda). Hogy a szólásban szereplő *nedékeny* szó valóban régi egri tájnyelvi forma, bizonyítják Eger város régi jegyzőkönyveiből idézett e mondataink is: „*Nedékeny*, csélcsep Iffiak mindenben bojtorvankodván, az úton a lakosokba beléjek vesztek” (1772). — „Szalabeli gaz indulatú *nedékeny Iffiak* be vádoltattván, sok számtalan korhelyságaik miatt” (1775).

Még ma is hallani Egerben ezt a szólásformán, közmondásszerűen megfogalmazott mondatot: *Rájutott az isten puskája lövése*. A szólás jelentése: neki jutott a feladatok

közül a legnehezebb, a legkellemetlenebb. A szólás kulcsszava az *isten puskája* nyelvi forma. Azt a templombeli perselyt nevezték meg vele, amelyet az apró csengővel is ellátott hosszú rúdra helyezték, s a sekrestyés a padokban ülő hívők orra alá szokott dugni az adományokért. Így kap teljesebb értelmet a szólásnak *isten puskája lövése* birtokviszonyt kifejező része (vö. Bakos: Nyr. 92: 220).

Rosszálló értékben élnek az öreg hóstyái parasztok ezzel a nagyon ritkán nyelvi szerephez jutó szóláshasonlattal: *Titkosak, mint a hóstyái suttogók* (éppen nem titkosak, mindenki tud róla). Az egi hóstyák lakossága a *suttogó* szóval nevezte meg azokat az alkalmakat, amelyekben megbeszélték, kit válasszanak meg fertálymesternek.

Gyakran szólt rá rosszállkodó gyerekére az egi szülő ezzel a szóláshasonlattal is: *Olyan vagy, mint a mirkász*. A szólás értelmezéséhez ismernünk kell a *mirkász* tájszó jelentését, használati értékét. Vele nevezték meg a sajtnak a héját, a legrosszabb részét, amit összegyúrva, igen olcsón árultak az egi piacon.

Incelkedve, gunyoros hangnemben az egi legények gyakran emlegették ezt a szólásformát is: *Olyan nagy a szája, mint a pásztorjárás* (nagy szájú, kotnyeles, pletykás leány). A szőlőhegyeket régen pásztorjárásokra osztották, s ezek nagy kiterjedésűek voltak.

Ma gyakran nyelvi szerephez jutó egi tájszavak vállalnak szerepet ezekben, a hóstyákon ma is ismert és használt szólásokban: *Jó állapotban csámforog haza a pincéből* (részeg, be van rúgva, itókás). — *Ez is elfőstött bennünket* (rosszat mondott rólunk). — *Amolyan encselgő ember* (tétlenkedő, henyélő). — *Amolyan senki-gyerek* (törvénytelen). — *Sűrű természetű ember* (nehéz természetű). Ha valaki nagyon dicsekszik, de kérdésének nincs valóságalapja, akkor szokták mondani: *Mit dicsekszik? Egy teher vízzel sem birkózik meg* (a kútról hozott két kupa vízre mondták: „egy teher vízi”).

A sajátosan egi szólásformák között számolhatjuk el ezeket a szóláshasonlatokat is: *Borul, mint a káposztaharaszt*. *Les, mint a bojnyik* (csúnyán néz, mérges) (vö. Nyr. 100 : 240—1). — *Kapós, mint Egerben az üveges krumpli* (az üveges szó jelentése: fagyos). — *Eszibe van, mint makk a malacnak*. — *Eszibe tartja, mint malac a makkot*.

Az egi ember két dolgot szeret nagyon: az *eszést*, meg az *iszást*. — *Az élő fával is kikezd* (kötőzködő, garázda ember). A már nagyon beteg emberre ezt szokták mondani az öregek: *A pap erre is ráadhatja már a hátulsó kenőcsöt*. — *Menjen oda, ahol az ég szőke* (menjen a fenébe). *Addig kell dagasztani a kenyeret, míg nem folyik a gerendáról a víz* (gerenda: homlok). — *Korán ér valamit* (korán kell megkezdeni a munkát, jó időben kell hozzá kezdeni a feladathoz). *A májusi eső tűz a földnek*. (A májusi eső, aranyat ér közmondás sajátos egi változata). Ha a múltban a szegény legény gazdag leányt kért feleségül, a szigorú, tehetős gazda ezt kérdezte tőle: *Ki kend? Tudja-e, hogy a kenyérhez szalonna is kell?!*

13. Most azokat a szólásokat mutatjuk be, amelyeknek keletkezéséhez, használati értékéhez, jelentéstartalmuk értelmezéséhez helytörténeti, néprajzi, helyi gazdaságtörténeti összefüggések ismerete is szükséges. A „gatyás világból” való szólásnak minősítik az egierek ezeket a változatokat: *Szúrd meg, Berci, nadrágos*. — *Szúrjad Berci, nadrágos*. Ezekben a jellegzetesen egi szólásformákban a kulcsszó szerepét a *nadrágos* szóalak hordozza. A lobogós gatyás hóstyái parasztokkal szemben ezzel a szóval minősítették az egi iparosokat. Volt idő, amikor a rátarti kapás parasztleány nem fogadta a *gatyás legények* udvarlását, mert *nadrágos* kellett neki. Az idézett szólásokkal kapcsolatban arról is szólnunk kell, hogy a bálokban, az ivókban az egi paraszt cikrák gyakran verekedésbe kezdtek, s elsősorban a közjük betolakodó *nadrágosok* ellen fordultak.

A levéltári feljegyzések arról is szólnak, hogy az egi fiataloknak a farsangi *lakozásokra*, a táncos *ivókba* nem volt szabad bevinni a verekedésre alkalmas eszközöket,

főleg kést, bicskát nem. A fertálmester feladata volt ennek ellenőrzése is. Az ő emberei a rövid gyolcsgatyás, fényes gombsoros, kartonmellényes legényeket megmotozták, és elvették tőlük a késeket, a bunkókat. Hogy a legények gyakran túljártak a hivatalos emberek eszén, arról ezek a régi szólásformák is bizonykodnak: *Szidi, add elő a Berci bicskáját, kését! — Bori, há' tetted a Berci bunkóját?*

Később nemcsak arra vonatkozott ez a szólás, hogy a lányok bő, ráncos szoknyájuk alatt csempészték be a lakozásokra a legények verekedő eszközeit, hanem más alkalomból, átvittebb értelemben és élcelődő, tréfás beszédhelyzetekben is éltek e szólásformán használt nyelvi képletekkel.

Az egri hóstyákon rendezett táncos alkalmakon, s főleg a fertálmester választása utáni bálokban, a megválasztott fertálmester feladata volt rangsorolni a legügyesebben táncoló nőket. Egy alkalommal egy legény ajkáról így hangzott fel az ellenvetés: *Pláne, Szidi!* A legény tömören ezzel a nyelvi formával mondta el véleményét: egy Szidónia névre hallgató takaros menyecskének kell adni a pálmát. A szólásban kulcsszerepet játszó *pláne* szóalak latin eredetű ugyan, de az egri nép nyelvhasználatában is szerephez jutott, és ebbe a rokon értelmű szósorba illeszkedik bele használati értékével: *simán, világosan, tisztán, kereken, teljesen, bizonyjára.*

Bizonyos beszédhelyzetekben kiemelési szándékkal nyomósító szóként is éltek ezzel a szóval az egriek, s így a *pláne* szóalakkal ezekre a jelentésváltozatokra utaltak: 'főképpen, különösen, kiváltképpen, annál inkább, még inkább, éppenséggel, sőt stb.' Ha a mai egri ember szájára veszi ezt a szólást, már szinte tartalmatlan jelentésben él vele. Legtöbbször csak nyelvi pótlék, töltelék, s arra való, hogy egy-egy tartalmas feleletre nem váró, formálisan megfogalmazott kérdésre válaszoljanak vele: „A boltba sietsz? Dolgozni megyünk?” A válasz röviden, tömören: *pláne, Szidi!* Egyik adatszolgáltatónk szerint azok is gyakran emlegetik ezt a szólásformát, akik „műveltkedve akarnak beszélni”.

Ha valaki elkésik valahonnan, kimarad valamilyen eseményből, nem tudja tartani társaival tevékenysége ütemét, késedelmeskedik a munkájában, még ma is gyakran mondják rá az egriek ezt a szóláshasonlatot: *Kimaradt, mint Turainé a meleg vízből.* Általánosabb értelemben és tanulsággal azok is élnek ezzel a szólással, akik nem ismerik valóságalapját, keletkezésének indítékait.

Eger város régi jegyzőkönyveiben gyakran olvashatunk bejegyzéseket a szólásban emlegetett „*meleg vízből*”. A szólás keletkezéséhez adalékul szolgálnak ezek a megjegyzések: „Az ruhamosás, vászonfehérítés itten ezen *Meleg Vízben* úgy engedtetik meg, hogy az Meleg Vízi Malom végett felállítottott kőfalainkra ruhát mosni, oda ruhákat, vagy vásznakot rakni szabad nem lészen” (1710). — „A Meleg Vízben minden fizetés vétele nélkül eddig engedett fürdélés és *ruháknak mosása s vásznak fehérítése továbbá is megengedtetik. . .*” (1768). — „Hogy ruhájakat moshassák az asszony népek, hozzanak magokkal *székeket*, menjenek bé az Meleg Vízbe, ottan azon a székeken moshatják ruháikat, amint tetszik. . .” (1797). — „A Meleg Víz használatában az ruha mosástul és annak fejrítésétül az egri lakosok fizetni kinszerítettek” (1798).

Kitűnik ezekből a bejegyzésekből, hogy a régi fürdőházon kívül, „a fürdők és a malom között szabadon az ég alatt levő s közhaszon vételre szolgáló Meleg Viz” nem nagy kiterjedésű területén szorultak össze a mosást végző, sulykoló asszonyok, s ha valaki idejében nem foglalt helyet, akkor valóban „*kimaradt*” a meleg vízből.

Ez a sajátosan egri mosási mód adott tehát alapot a szóláshasonlatban szerepet játszó nyelvi képnek. A mondás használati értéke, jelentéstartalma ma is egészen eleven azoknak az egri embereknek, akiknek tudatában nem halványodott el az a valóság-háttér, amelyben megszületett szóláshasonlatunk. Városunk határán túl nem terjedt el ez a mondás. Az egriek elsősorban a humoros színezettel telt beszédhelyzetekben élnek vele.

Még ma is gyakran hangzik fel ez a szólásforma: *Hogy kerülj Egerbe a mizerekhez* (kerülj a bolondok házába). Ismeretes ez a változat is: *Ez is megjárta a mizereket*. Az egri irgalmasrendi barátok, a mizerikordianusok, röviden a *mizerek* gondozták az elmebetegeket is. Ez a valóságalapja az Eger határán túl is ismert szólásformáknak. A szólást átkozódásként is felhasználják.

Hasonló használati értékűek ezek a szólásváltozatok is: *Kerülj Egerbe a három kereszt alá*. — *Most jött a három kereszt alól*. Ezeknek a Heves megyei betyár-frazeológiában valamikor gyakrabban emlegetett szólásváltozatoknak jelentése: 'kerülj börtönbe, börtönviselt, most szabadult stb.' A vármegyeháza udvarán állt a megyei börtön épülete. s bejárata fölött három kereszt volt; ma a megyei levéltárnak ad otthont.

Sajátos egri szólásként számolhatjuk el ezt a szólásformát is: *Kifutja az angyalos kapu*. Jelentése: 'jól keres, tehetős, van miből gazdálkodnia, költekezhet stb.' A szólásban szereplő *angyalos* jelző az egri dohánygyár kapuján lévő táblára, illetőleg az ezen látható angyalra vonatkozik. Az egri dohánygyárban dolgozó egri munkásasszonyokra mondták, elsősorban a szivargyárban munkálkodó, a sodrást végző munkásnőkre értették, akiknek a keresete jobb volt, mint a kapásoké.

Eger városának gazdaság-, folklór- és művelődéstörténeti múltjának egy-egy jelenségéhez is sok szólás és közmondás kapcsolható. Most ezekből válogatunk: *Jó lenne kiabálónak* (nagy a szája, hangos ember, nagyhangú). Egerben gyakran tartottak *kótyavetyéket*, amelyeken jószágaikat, ingóságaikat adhatták el. Ezeken az alkalmakon hivatalos ember volt a *kiabáló*, a *kiáltó*, a *kikiáltó*, ezt bizonyítja ez a két levéltári adalék is: „Adatott a *kótyavetye kiabálónak*” (1783). — „Fizetett a *kiabálónak kótya vetyén*” (1805).

Ha valakit becsületében megsértettek és ártatlannak érezte magát, gyakran hangzott fel ajkán ez a mondás: *Nem álltam én soha látón* (egész életemben becsületes voltam, nem loptam, senkinek tulajdonához nem nyúltam). Hogy mi adott e szólás nyelvi formájához és jelentéstartalmához valóságalapot, arról ez a jegyzőkönyvi bejegyzés bizonykodik: „Szalonna lopásban tapasztaltatván, másoknak hasznos példájára nyakára köttessen a szalonna, s a *Látó helyen* egy óráig álljon” (1763).

Nagyon elítélő kritikát fogalmaznak meg az idősebb egri asszonyok ezzel a két szólásváltozattal: *Megérdemelné a szalmakoszorút, amolyan szalmakoszorús nőszemély*. A kikapós, feslett, lóha, buja, erkölcstelen életet élő nőket minősítik e szólásformákkal. Hogy mi adott a szólás nyelvi formájának és használati értékének alapot, arról pontos tájékoztatást kapunk ezekből a régi egri jegyzőkönyvi részletekből: „. . . leány fővel. . . megterhesedett, ezért a deresnél *szalma koszorú alatt* egy óráig fog állani. . .” (1747). — „. . . fattyat vetett. . . *szalma koszorú alatt* piarera ki állítatván. . .” (1756).

14. Az egri nép ajkán is keletkeztek olyan szólások, közmondások, amelyek egyszeri és egészen helyhez kötött esetekből, humoros, derűs viselkedésformákból nyerték általánosabb értékű nyelvi szerepüket. Az egri nép szójárását is nagyon jellemző mondanások példálózhatnak az egriek tréfálkozásáról, humoráról is. Az idézett nyelvi formák jó része ma is eleven, s a megfelelő beszédhelyzetekben élnek is vele. A nagyszámú példatárból csak a legjellemzőbbeket idézzük: *Már nemcsak a barátoknál van szentségkítétel, hanem a szomszédoknál is* (veszekednek, káromkodnak, nagy a perpatvar stb.). — *Le tudok róla, mint Juda Bora a tyúkváságról* (megcsinálom, elvégzem idejében a munkát). — *Szétnézett, mint Csima Pesten*: arra mondják, aki idegen helyen, vagy a szomszédolás alkalmával alaposan körülnéz, mindent szemügyre vesz. — *Olyan mint Ruha Gyuri; Tiszta Ruha Gyuri* (lusta, hanyag, rendetlen, nem törődik semmivel). A rosszul szabott, nem reá való ruhát, öltözetet viselő emberre is mondják. *Olyan mint a Dádó Borcsa* (lusta, se nem főz, se nem takarít, egész nap henyélkedik stb.). *Olyan mint Pacal Imre* (bolondozó, szélhámuskodó). A mai egriek emlékezetében úgy él a szóláshoz alapul

szolgáló személy emléke, hogy magas, vékony ember volt, mindig vőlegénykedett, mindig nőszülni akart, és sok jegygyűrűt húzott az ujjára.

15. Ez a közleményünk első fele annak a nagyobb dolgozatnak, amelyik a szemiotikai megközelítés igényével elemzi egy szűkebb táj, vidék, illetőleg város szóláskincsét, szóláshasználatát. Úgy érezzük, hogy cikkünknek önmagában is van forrásértéke, s az a mód, ahogyan felsorakoztattuk az egyes szólástípusokat, már példát szolgáltat arra is, hogy milyen szemiotikai összefüggésekben végezhetjük el a szólások szerkezetének, jelentéstartalmának és használati értékének elemzését.

Bakos József

Szó- és szólásmagyarázatok

Cseribarát. 1. Az Assisi Szent Ferenctől alapított kolduló szerzetesrend egységét a szegénység értelmezésében mutatkozó kettősség hamarosan megbontotta. Annak az irányzatnak a híveit, amely a III. Honóriusz pápától 1223-ban megerősített rendi regulát szigorúan, hajszálnyi pontossággal, minden engedmény nélkül kívánta követni, *obszerváns*-oknak hívták (vö. latin *observans* 'tisztelő, elismerő, megtartó'). Az *observans* megnevezés hivatalos használatát 1897-ben szüntette meg XIII. Leó pápa, és az *Ordo Fratrum Minorum* (tkp. 'a kisebb testvérek rendje') megjelölést léptette életbe a rend számára, amelyet ma magyarul *ferences*-nek, *franciskánus*-nak nevezünk. A rend enyhébb, ún. *konventuális* (vö. egyházi latin *conventualis* 'kolostori' < : *conventus* 'konvent, kolostor') ágát X. Leó pápa 1517-ben jogilag és formailag külön renddé nyilvánította. E rend latin neve *Ordo Fratrum Minorum Conventualium*, mai magyar neve pedig *minorita*. A *conventualis* kifejezés arra utal, hogy az így hívott szerzetesek nagy kolostorokban, konventekben laktak, szemben az *obszerváns*okkal, akik eleinte kis rezidenciákban vagy remeteházakban húzódtak meg. (L. Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp., 1971. 291.)

A magyarországi ferences rendtartomány 1232-ben alakult meg. Az *obszerváns*oknak 1517-ben 70, a *konventuális*oknak pedig 1533-ban 37 rendházuk volt. A *konventuális*ok fekete színű posztókármzsát hordtak; ezt viselik ma is a *minoriták*. Az *obszerváns*ok kármzsája szürke színű volt; harisnyátlan lábukra fatalpú sarut (*calopodium*) húztak. (L. Karácsonyi János: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. I–II. Bp., 1923–1924. I: 313, 449.) Egészen bizonyos, hogy az *obszerváns*okra vonatkozik a következő két szövegrészlet: 1670: „A pápistaságban a szerzetesek szürke ruhában járnak, fa talpú sarut viselnek alázatosságoknak megmutatásáért” (Nán: SzűT. 231: NySz. 2: 1520); 1682: „A szürke-barátok [= szürke kármzsát viselő szerzetesek] szerzetinek fundálója Sz. Ferencz, soha nem kívánt tisztet” (Hall: Paizs. 348: NySz. 1: 178). Az *obszerváns*ok utódainak tekintendő mai ferencesek azonban nem szürke, hanem kávébarna kármzsát hordanak, s derekukon fehér kötélöv van olvasóval. Mikor cserélték fel a szürke kármzsát kávébarnával, pontosan nem tudjuk, de a fenti idézetek tanúsága szerint feltétlenül 1682 után.

2. A 16. században az *obszerváns*ok népies magyar neve *cseribarát* volt. Karácsonyi János (I: 313) szerint a *cseribarát* megjelölés már a 16. század elején előfordul egy akkori ferences írásában. Kár, hogy Karácsonyi magát a korabeli szövegrészt nem tette közzé. 1532-ből azonban a *cseribarát*-ot már adatszerűen dokumentálhatjuk *czery Barat* (MNy. 28: 120) alakban. L. még 1555: „Gyönnny megyén az *czery barátokhoz*” (Frax (II. facsimile): SzegSz. 1: 240). A TESz. (1: 511) a 'ferences rend' értelmű *cseriszerzet*-et 1522 óta, a 'ferencrendi szerzetes' értelmű *cseriatyá*-t 1527 óta, a *cseribarát*-ot pedig 1565 óta adatolja. A ferencesek gúnyolódó megnevezéseként használt *cserifakó* 1568 óta mutatható ki.

3. A *cseribarát* összetétel *cseri*- előtagjának eredete mindmáig bizonytalan. A TESz. (1: 511) ekképpen vélekedik: „Kevésbé valószínű feltevés szerint a *cser* 'cserfa' -i melléknévképzés származéka, e képző ilyen használata azonban szokatlan. E magyarázat értelmében az elnevezés alapja a ferencesek vörhenyeges, cserfakéreg színű ruházata

lehetett. — A *cseri*- előtagnak a *Cseri* helynévből való származtatása, továbbá népetimológiával való magyarázata egy szláv nyelvi *černa* 'fekete' alapján nem meggyőző.”

4. A kutatást úgy szándékozom átlendíteni a holtpontra, hogy időrendben megvizsgálom az eddigi magyarázatokat, kritikailag megrostálom őket, majd előterjesztem saját megfigyelésem kísérletemet.

A) A *cseribarátság* első magyarázója az a XVI. század elején élő ferenczrendi szerzetes volt, akinek egyben a *cseribarátság* legkorábbi feljegyzését is köszönhetjük. Ez a körülmény különös súlyt és fontosságot ad véleményének, amely Karácsonyi János (1: 313) tolmácsolásában áll rendelkezésünkre: „[A *cseribarátság*] elnevezés . . . onnan származik, hogy a magyarok először a Cseri városban lakó szigorú ferenczrendűeket ismerték.” Hol feküdt ez a Cseri? Az egykori Temes vármegyében, a Temesvártól kelet-északkeletre levő Temesrékas közelében, tőle dél-délnyugat (Csánki 2: 12) vagy délnyugat (Karácsonyi 2: 25) felé. A magyar *cser* fanév *-i* képzős származékként (vö. *Büki, Egri, Haraszti, Nyári, Nyíri*; 1. Kniezsa: MNy. 45: 100—7) megalkotott *Cseri* helységnévre Csánki (2: 17) 1387-ből idézi a legkorábbi adatot *Chery* alakban. A Cseriben megtelepült szigorúbb ferencesek (obszervánsok) 1366 táján építettek egy kis kolostort, amely 1385-ben már biztosan megvolt (Karácsonyi 2: 25). A kolostor fennállásáról 1478-ból van az utolsó írásos nyom. — A *cseribarátság* előtagjának a Temes megyei *Cseri* helységnévvél való azonosságát vallotta Fridrich Orbán a ferences rend történetéről 1759-ben megjelent könyvében (1. RMNy. 4: XXXIV, Nyr. 27: 76), Kósa Jenő (1714—1783) a ferences rend történetéről szóló kéziratában (RMNy. 4: XXXIV), D.G. [= Döbrentei Gábor] (RMNy. 4: XXXII—XXXV), P. F. [= Papánek Ferenc] (PallasLex. 7: 120), Borovszky Samu (Nyr. 28: 75), Nagyszigethi Kálmán [= Szily Kálmán] (Nyr. 28: 75—6) és Melich János (SzlJsz. 1/2: 236—7) is. Kifogást az EtSz. (1:983), Karácsonyi János (1: 313, 2: 25) és a TESz. (1:511) emelt e származtatás ellen, de csupán Karácsonyi okolta meg ellenvéleményét. Szerinte a magyarok előbb ismerték meg a Keve vagy Diákó várában lakó ferenceseket, mert az ottani kolostorok előbb épültek, mint a cseri, amely nem is volt olyan nagy, s ezért nem volt elegendő indíték arra, hogy *cseribarátság*-oknak hívják azokat a ferenczrendűeket is, akik nem is laktak Cseriben. — Mérlegelve a *cseribarátság* előtagjának a *Cseri* helységnévvél való azonosságáról mondottakat mindenekelőtt azt állapíthatjuk meg, hogy alaki és időrendi szempontból e származtatás hibátlan. Karácsonyi János ellenvetésével azt szegezhetjük szembe, hogy a dél-magyarországi ferencesek XIV—XV. századi történetét túlságosan hézagosan ismerjük. Ezért nem zárkozhatunk el annak lehetősége elől, hogy a Cseriben épült kolostor, ha nem volt is a legrégebbi s ha viszonylag kicsi volt is, bizonyos, ma már nehezen kideríthető szempontból mégiscsak magára vonta a közfigyelmet, és pars pro toto-szerűen szimbólumává lett a magyarországi ferencesek obszerváns ágának.

B) A jezsuita rend tagjaként pappá szentelt Baróti Szabó Dávid 1803-ban (MVir. Tóldalék [14]) úgy vélte, hogy „*Tseri* Barát. *Tseri* Klastrom. A' tser-fzínű ruháról neveztetett”. Baróti Szabó tehát a *cseribarátság* előtagját a magyar *cser* 'Quercus cerris' fanév *-i* képzős származékának tartotta azon az alapon, hogy a ferencesek vörhenyeges, cserfakéreg színű kámzsát hordanak. E magyarázatot magáévá tette Kassai (5: 173) és az EtSz. (1: 983). Onomasziológiai szempontból a cserfakéreg színével kapcsolatba hozott *cseribarátság* a magyar *fehér barát* 'domokosrendi szerzetes' (NySz. 1: 177), *fekete barát* 'benedekrendi szerzetes, bencés' (NySz. 1: 177), *szürke barát* 'ferenczrendi szerzetes, ferences' (NySz. 1: 178), *tarka barát* 'cisztercita szerzetes' (ÉrtSz. 6: 512), *vörös barát* 'templomos barát' (NySz. 1: 178 és ÉrtSz. 7: 558) típusú, a szerzetesektől viselt ruha színére utaló szószervezetekkel tartoznék össze. Csakhogy e magyarázatnak két súlyos nehézsége van. Az első az, hogy a *cseribarátság*-oknak hívott obszerváns ferencesek nem

vörhenyeges, cserfakéreg színű kámzsát hordtak, mint a mai ferencrendiek, hanem szürkét; ezért is hívták őket másként *szürke barát*-oknak. A második nehézségre a TESz. (1: 511) mutatott rá: a valahová, valamihez tartozást jelentő *-i* melléknévképző nem szokott ilyen funkcióban szerepelni.

C) Kúnos Ignác (Nyr. 12: 350) a *cseribarád* előtagjáról azt vélte, hogy a szláv nőnemű *černa* 'fekete' melléknév átkerült a magyarba, s a *cser* fanévhez való népetimológiai hozzáigazítás útján *cseri*-vé fejlődött. Ez a magyarázat elfogadhatatlan. A nyugati (római) kereszténység egyik jellegzetes szerzetesrendjének tagját jelölő magyar *cseribarád* történetében nincs semmiféle olyan mozzanat, amely arra jogosítana fel bennünket, hogy a keleti (bizánci) kereszténység szóhasználatára jellemző ógyházi szláv *črnbŕizbcb* [tkp. 'fekete ruhás ember'] 'szerzetes' (SadAitz. 17) összetétellel, illetőleg a belőle rövidülésével keletkezett *črnbcb* [tkp. 'fekete ember'] 'szerzetes' (uo.) főnévvel hozzuk kapcsolatba. (L.: Melich: SzlJsz. 1/2: 231, 236; SiPrasł. 2: 245.) A görög *μελωειμων* [tkp. 'feketébe öltözött ember'] 'szerzetes' tükörszavaként megalkotott ógyházi szláv *črnbŕizbcb* a görög *λευχειμων* [tkp. 'fehérbe öltözött ember'] 'világi pap' hasonmásával, az egyházi szláv *belŕizbcb* [tkp. 'fehér ruhás ember'] 'világi pap' (SadAitz. 10) összetétellel vön korrelációban. (L. André Vaillant: Grammaire comparée des langues slaves. IV. La formation des noms. Paris, 1974. 296.)

D) A NySz. (1: 417) szerkesztői a *cseri*, *cser* szócikkében a *cseribarád* előtagját 'turma, sodalitium; schaar, brüderschaft' értelmezéssel látták el, de némileg bizonytalanokodva, amit az értelmezés végére tett kérdőjellel fejeztek ki. Ezt a teljesen hibás értelmezést az sugallta, hogy a szerkesztők — tévesen — azonosnak vették a *cseribarád* és a *cseribasa* 'kapitányi rangban levő török lovastiszt' előtagját. A magyar *cseribasa* ~ *cserbasa* forrása az oszmán-török *ceribasi* [tkp. 'seregfő'] 'csapatparancsnok mintegy száz beosztottal'. (L.: EtSz. 1: 960; Kakuk: Recherches 104.) A *cseribarád*-hoz etimológiailag nincs köze. — A *cseribarád* és a *cseribasa* hasonló hangzása azonban lehetővé tette e két főnév szójátékszerű, ironikus összekapcsolását. Erre akkor került sor, amikor egy ferencrendi szerzetes, kámzsáját sem téve le, magas rangú katonai vezető lett. Tomori Pál kalocsai érsekre, a Mohácsnál vereséget szenvedő magyar sereg fővezérére gondolok, akit Szerémi György *cseribasa*-barát-nak, *cseribasá*-nak csúfolt; vö. 1544—6: *monachum Cheri bassam* [latin tárgyeset], *Cheri bassa* (MonÍrok. 1: 116, 118).

E) Karácsonyi János (1: 313) azt a véleményét nyilvánította, hogy a szigorú ferencrendieket (obszervánsokat) „mint más szerzeteseket is, a ruhájukról nevezték el *cseribarád*oknak, mert e szó *cseri* szláv nyelven szürkét jelent. Mivel ez új ferencrendűek kámzsája nem fekete — mint a régieké —, hanem szürke színű volt, azért nevezték *cseri* (azaz szürke) barátoknak.” Csakhogy a szláv nyelvekben *č*-vel kezdődő, *čěry ~ *čery-féle hangalakú és 'szürke' jelentésű melléknév nincsen. Az ősszláv *sěro 'szürke' melléknévnek a nyugati szláv nyelvekben és a fehéroroszban *š* kezdetű alak felel meg; vö. cseh *šerý*, szlovák *šerý*, felsőszorb *šěry*, alsószorb *šery*, lengyel *szary*, kasub *šari*, fehérorosz *шэры* ~ nyelvjárási *шэры*. Hangtörténetileg lehetséges volna, hogy a cseh vagy szlovák *šerý* melléknévből a magyarban *s* > *cs* affrikálódással *cseri* fejlődjék; vö. magyar *csajka* '(evő)csésze' < szlovák *šálka* 'csésze', magyar *csipke* 'csipkebokor, vadrózsa; csipkebogyó' < szláv *šipka 'ua.'. Művelődéstörténeti szempontból azonban a *cseribarád* előtagjának a nyugati szláv nyelvekből való származtatása teljesen valószínűtlen. A délmagyarországi obszervánsoknak nem a nyugati szlávssággal, hanem a bosnyákokkal, a Boszniában működő ferencrendiekkel voltak kapcsolataik (1. Karácsonyi 1: 312—3, 2: 35). A szerb-horvátban viszont az ősszláv *šěro 'szürke' folytatása a *s* kezdetű *šijer* ~ nyelvjárási (ikavština) *šir*, s ebből a magyarban nem válhatott *cseri*-. Valami *šijeri *brat* [tkp. 'szürke barát'] 'obszerváns ferences' szószerkezet egyébként sem mutatható ki a szerb-horvátból.

5. Végigtekintve az eddigi megfejtési kísérleteken azt állapíthatjuk meg, hogy közülük az első látszik a legmeggyőzőbbnek, az tehát, amely a *cseribarád* előtagját a Temes vármegyei Cseri helység nevéből vezeti le. De néhány részlet még tisztázásra vár. Mindekelőtt az, miért szerepelt 1555-ben a *cseribarád* szinonimájaként a *cseri falábú barát*; vö. 1555: „Nagýhetbe az *czeri fa labu barátokhoz* megien gyonni” (Frax 135: SzegSz. 1: 240). Kétségtelenül azért, mert az obszerváns ferencesek fatalpú sarut viseltek. Vö.: 1613/1832: „*Fa-talpu barát*” (Pázm. Kal. 143: Kreszn. 2: 241); 1618: „mezitláb jaro vagy *fatalpu barátoc*” (MA: Scult. 459: NySz. 1: 177); 1668: „*fa-czepőkös barátoknak rendi*” (VárM: Szöv. 108: NySz. 1: 360); 1670: „a szerzetesek . . . *fa talpu sarut* viselnek” (Nán: SzűT. 231: NySz. 2: 1520). Az obszervánsok fatalpú sarujával hozom kapcsolatba a Melius Juhász Pétertől a ferencesek csúfolására alkalmazott *cserifakó* [1568: Mel: SzJán. 43: NySz. 1: 757] összetétel utótagját is, amelynek tehát nem 'kutyá' és nem 'bizonytalan színű, színehagyott' jelentést tulajdonítok mint Nagyszigethi Kálmán (Nyr. 23: 29, 28: 75), illetőleg az EtSz. (1: 983). Melius korában a *cseribarád* előtagjának a *Cseri* helységnévvel való összefüggése már meglehetősen feledésbe merült, az előtagot inkább a *cser* fanévvel kapcsolták össze, s a cserfának, valamint a fatalpú sarunak a képzete adhatott indítékot Meliusnak a *cserifakó* megalkotásához, amelynek tulajdonképpeni értelme Melius szerint 'cserfából való' lehetett. Ez annál is inkább valószínű, minthogy a régiségben a rossz prédikátort *fapap*-nak (NySz. 2: 1226, Nyr. 23: 30), azaz 'fából való pap'-nak csúfolták.

Említsük még meg az egyetlen adatból ismert magyar nyelvjárási *cseri-veréb* 'vörhenyeges fejű apró veréb' [1840: MTsz.] összetétel előtagját is, amely az EtSz. (1: 983) szerint etimológiailag azonos a *cseribarád* előtagjával, s 'vörhenyeges'-t, 'cser-fakéreg színű'-t jelent. Ez a feltevés aligha helytálló. Bizonyára nagyobb valószínűséggel gondolhatunk a nyelvjárási *csóré veréb* 'tollatlan, még csak pelyhes verébfióka' (MTsz.) szó szerkezet módosulatára. A cigány eredetű *csóré*-nak a TESz. (1: 556) szerint *csiré* alakváltozata is van.

Kiss Lajos

Hasáb föld. Régi mértékegységeinkkel, különösképpen a földmértékekkel kapcsolatos ismereteinket korántsem mondhatjuk kielégítőnek vagy éppen teljesnek. Ennek nem kis mértékben az is oka, hogy a feudális viszonyok között szinte minden nagyobb gazdasági vagy közigazgatási egységnek megvolt a maga helyi mértékegysége, mely nem pusztán elnevezésben, hanem többnyire értékben is különbözött más vidékektől, s így a hajdani igen különböző terminusú és értékű mértékek feltárása és egy szintre hozása csak hosszan tartó és körülményes munkával lehetséges. Részben ez, részben pedig az adatok szétszórtsága, esetlegessége az oka annak, hogy a kutatás eléggé mostohán bánt e témakörrel, s csak néhány olyan cikkel rendelkezünk, amely segít eligazodni a hajdani értékek és mértékek korántsem egyszerű rendszerében. Bizonyos, hogy nem egy olyan terminus is volt használatban, melyet ma szakirodalmunk nem is tart számon.

Ezek közé számítható a *hasáb* kifejezés is, melynek a TESz. (2: 66) 4. jelentéseként feltünteti ugyan — Baróti Szabó Dávid 1784-i Kisdéd Szótárára hivatkozva —, hogy „egy tábla szántóföld. . .” illetve: „egy bizonyos nagyságú földdarab”, de közelebbi értékéről itt mást nem tudhatunk meg. Ugyancsak általánosságban utal e kifejezésnek földmérték jellegére az ÚMTSz.-nak az az adata, melyet a Vas megyei Meszlenben jegyeztek le, s amely „*éf fię hasáb mák*”-ot említ, minden egyéb meghatározás nélkül. Ezeknek az adatoknak pontosabb értelmezéséhez éppúgy, mint a *hasáb* kifejezésnek mint földmértékjelölőnek a meghatározásához nagyban hozzáegíthetnek azok az adatok, amelyek a XVIII. század első és második évtizedéből maradtak ránk jobbágyok zálogszerződésai-

ben, amelyeket irtásföldre kötöttek, s amelyeket 1732—33-ban a Széchenyi uradalom összegyűjtetett — megmaradásuk is ennek köszönhető! — azzal a ma már elég világosan érthető szándékkal, hogy uradalmuk megerősödésének egy későbbi szakaszán e szessziókba nem tartozó földeket is egyszerűbben, vitáktól mentesen visszaválthassa (OL, Széchenyi cs. lt., X/1, 374(k)/3).

Az első zálogszerződést, melyben a *hasáb* mint földmértéket jelző kifejezés fel-tűnik, 1716. május 28-án kötötték Nagycenken, mégpedig Bubucz István és felesége Kara Kata nagycenki lakosok Osváth Benedek soproni lakossal és feleségével, akik 10 forint kölcsönt adtak földjükre „a következő Sz. Márton napjáig”, egy tallér kamattal. Abban az esetben viszont — mint a szerződés szövege mondja — ha „azon Terminus napra meg nem adnánk, vagyis nem adhatnánk [ti. a 10 forintot és az 1 tallért], tehát köttyük és adgyuk eő Kegyelmének a Czenki határban a köves mezőben két *hasáb földünket*, a mely föld most vagyon Bozon Lakozó Szigeti János Szomszéd-ságában és Horváth György nap kelet felől való Szomszéd-ságában”. A következőkben a szöveg a zálog használatáról részletesebben is szól, s e részben újra csak felbukkant a fenti kifejezés: „Hogy ha azon Terminus napra meg nem adnánk, vagy is nem adhatnánk, tehát szabadon eő Kegyelme, vagy is maradéki a N. Vármegyének Szolga Birája, vagy is Eskütyő által foglalhassák, mind addigh birhassák eő Kegyelme azon két *hasáb földet*, mégh az eő Kegyelme summa pénzét meg nem adhattyuk mi, vagy maradékink letévén Tartoznak eő Kegyelme is vissza adnyi és bocsáttanyi azon darab földet.”

Az már a fenti szövegből is gyanítható, hogy a *hasáb* nem földrészt, azaz darab földet jelöl, hiszen a „két *hasáb föld*” egy helyen fekszik, azaz „egy darab”, mint a szöveg végén olvasható is. A szerződésekben egyébként az egy helyen fekvő területeket általában *darab*-nak említik, de e szó mértéket sosem jelölt, s így azt külön is meg kellett adni. Így történt ez az ugyancsak Nagycenken 1733. jan. 8-án kiállított testimoniális levélben is, mely azt igazolta, hogy az egyik kópházi lakos a nagycenki határban jogosan birtokol „egy *darab* szántóföldet, mely egy holdbul állandó . . .”. A legtöbb esetben egyébként a földek mértékegységét e korban — akár zálog-, akár adásvételi szerződésről van szó — holdban adták meg, jeléül annak, hogy itt is e kifejezés volt a legismertebb, és leginkább hivatalos. De hogy élt más kifejezés is, azt a már említetteken kívül egyéb adatok is igazolják.

1726. június 2-án ugyancsak Nagycenken kelt az a záloglevél, amelyben „Nagy Czenken N. Sopron Vármegyében Lakozó Ensöl János — mint olvashatjuk — Feleségemmel edgyütt adgyuk Tudtára az kinek illik ez levelünknek rendiben, hogy bizonyos Szükségünktől viseltetvén kényszerítettünk két *hasáb földünket* zálogban vetnünk az köves mezőben. . .” A szöveg további részéből az is kiderül, hogy itt is egy darab földről van szó. Ez olvasható ugyanis: „Hogy ha pedigh Kancsics Molnár János [a zálogba vevő] az alatt [ti. míg zálogban tartja] megh Ganéjozná azon két *hasáb földet*, Tehát senki ki ne válthassa három vetésigh, se én, se az én gyerekim, Valameddigh az Ganéjozás benne leszen.”

S végül a harmadik zálogszerződés az, amely határozottan meg is mondja a „*hasáb*” terjedelmét, értékét. E szerződésnek, melyet 1722. március 22-én ugyancsak Nagycenken kötöttek, külön érdekessége, hogy ugyancsak az a Bubucz István és felesége itt is a zálogba adó, mint aki az 1716-i szerződésben is szerepelt. A személyeknek és a kifejezésnek ez az összeesése mindenesetre érdekes módon utalhat a kifejezés akkori személyekhez való kötöttségére is. A szerződésnek első része, melyben a minket érdeklő szakasz fellelhető, a következő: „Én N. Sopron Vármegyében Nagycenken Lakozó Bubucz István Feleségemmel Kara Katával és két ágon Lévo Gyermekeinkel adgyuk tudására minden Renden lévő böcsületes embereknek, az kiknek illik az Levelünknek rendiben, hogy Nagy Távozzatlan Szükségünktől viseltetvén kinszerítettünk az Nagy Czenki

köves mezőbe két hasáb vagyis egy hold földünket meg másolhatatlan képpen záloghba vetnünk harmincz Forintokban. . .”

A szövegnek ez az értékmeghatározása azért is fontos, mert biztossá teszi B. Szabó Dávid Kisdéd Szótára első, 1784-i kiadásának adatát, mely határozottan holdra utal. A *hasáb* szóhoz kapcsolódó 40. jegyzetben ugyanis ez áll: „40. hold (*hasáb* föld, szőlő, *hasábolni*)”. A *hold* szó azonban a szótár második 1792-i kiadásából már hiányzik. Nyilván ezért is nem támaszkodhattak rá biztosan a TESz. szócikkének írói, s ezért maradt a megfogalmazás csak általánosságban: „egy bizonyos nagyságú földdarab”.

A *hasáb* — mint fél holdnyi terület — terminusa egyébként összhangban van egyéb területjelölő kifejezéseinkkel, így elsősorban a *Posonyi mérő*-vel, mely ugyancsak fél kisholdat jelöl, vagy a *köböl*-lel. De míg ezek az említett területre vethető szem alapján fejezik ki a terület mértékét, a *hasáb* más szemlélet szerint alakult, feltehetően a föld alakja szerint. Hosszú­kás, hasáb alakú egységeket alakíthattak ki a földeken, nyilván először az irtásföldeken. Ez a tény viszont már utal az eke minőségére, fejlettségére is, amivel a földeket művelték: hosszúkás hasáb alakú szántókat ugyanis csak fejlettebb, ún. aszimmetrikus ekével alakíthattak ki, amelyek megfordították a felszegett földet. S éppen a folyamatos szántáshoz volt ajánlatos a hosszabb földek kialakítása. Az ilyen típusú ekék viszont viszonylag újak — még ha a magyarság már a honfoglalás korában is ismerhette —, s ebből következően a *hasáb* kifejezés sem lehet túlságosan régi.

De ha viszonylag új, akkor is mértéket jelentő szókincsünknek igen értékes eleme, mely többek között arra is utal, hogy a feudális korban korántsem egységes szemlélet alapján alakult ki mértékrendszerünk, és ha ennek elemeit fel kívánjuk deríteni, ajánlatos e többféle szemléletnek megfelelő nyelvhasználatra ügyelni.

Takács Lajos

Gím — szarvasgím — gímszarvas. Milyen állat a *gím*? — hangzott el a kérdés a rádió egyik nyelvészeti vetélkedőjén. Mivel a versenyzők nem tudtak válaszolni a kérdésre, a játékvezető közölte a helyes megoldást: *gím* szavunk ’nőstény szarvas’ jelent.

Az adás után számos levél érkezett az MTA Nyelvtudományi Intézete mai magyar nyelvi osztályához. Többek között dr. Győry Jenő főzoológus (Országos Természetvédelmi Hivatal, Budapest, XII. Költő u. 21.), Dr. Sándor Béla nyugalmazott állatorvos (Miskolc, Nagy S. u. 6.), Padányi Gulyás Gyula (Budapest, Galóca u. 6.), Milotai Dénes (Mány, Nándorpuszta), Mártonffy Dénes (Pécs, Kőrösi Cs. S. u. 5/b) — megírták, hogy a *gímszarvas* szó nem az állat nemét jelöli, hanem a legelterjedtebb szarvasfaj­tát, a nálunk is honos *cervus elaphus*-t. (Néhány évvel ezelőtt Ferenczy Géza írt a ’gím’-ről és a ’gímszarvas’-ról. Ám a levelek azt jelzik, hogy nyelvérzékünk, ismeretünk e tekintetben még mindig bizonytalan. Ezért Érdemes — Ferenczy G. megállapításaival egyetértésben — újból, mostmár aprólékosabban áttekinteni a kérdéses szavak jelentésének alakulását.)

Levélíróink szaktudásukkal, vadászati szakkönyvekkel, lexikonokkal bizonyították igazukat.

Volt, aki Arany Jánosra is hivatkozott, idézte a Toldi sorait: „Mint a gímszarvas [sic], kit vadász sérte nyíllal, Fut sötét erdőbe sajgó fájdalommal”. Joggal állították, hogy itt semmiképpen sem gondolhatott nőstény szarvasra Arany János. Valóban. A Toldi idézett helyén nem is *gímszarvas*, hanem *hímszarvas* szó olvasható.

De gondoljunk csak a Buda halála alábbi versszakára: „Vad előttük vérbe fekszik, Őz vagy szarvas nem menekszik. Elejtettékmár a hímet — üldözik a szarvas-gímet.” Látjuk, hogy Arany tudatosan különbözteti meg a *hím* és a *gím* szavakat, s ez utóbbit határozottan ’nőstény szarvas’ jelentésben használja. Latin nyelvű forrásának, Kézai Simon Gesta Hungarorumának *cerva* szava is, ahogy erre Lőrincze Lajos a Volt-e szarva

a csodaszarvasnak? című írásában (Nyelvőrsegen. Bp., 1968. 217–8) felhívta a figyelmet, 'nőstény szarvast' jelent.

Értelmező szótáraink tanúsága alapján a *gím* és a *gímszarvas* szavak nem azonosak. Célszerű ezért külön-külön vizsgálni őket, történetüket, jelentésváltozásait.

1. A *gím* szó (*Gimes* alakban) először egy 1113-ból származó oklevelünkben található meg (TESz. 1:1601). Eredete ismeretlen. A magyar nyelv értelmező szótára régies hangulatúnak tartja, s így fogalmazza meg jelentését: „Főleg a szarvas, ritkábban az őz, dámvad nősténye.”

A XVII. századig elterjedt állat volt Magyarországon a szarvas; gyakori, közhasználatú szó lehetett a *gím* is. Pázmány Péter, Szecei Molnár Albert, Zrínyi Miklós, Baróti Szabó Dávid és mások is ismerik és használják a szót 'nőstény szarvas' jelentésben.

A szarvasok azonban a XVII. század végére csaknem teljesen kipusztultak hazánkban, a korabeli források már nem is igen említik őket.

Ezzel párhuzamosan a *gím* szó jelentése is kezd elhomályosulni. Eredeti értelme mellett új, helytelen jelentésekben is kezdik használni: Szily Kálmán írja A magyar nyelvújítás szótárában (Bp., 1908. 1:107–8), hogy „Benkő József a gímet szarvasnak vette”; de forrását ez esetben nem adja meg Szily. Benkő Józsefnek (aki 1740 és 1814 között élt) botanikai szótárában nem szerepel ez a szó.

Szilynek Sándor Istvántól idézett adata azonban már ellenőrizhető. Eszerint: „*Gím* hajdan annyit tett talán, mint veresvad, Rothes Wild, mert a régi könyvekben több ízben jön elő Szarvas-gím, Őz-gím. . .” (Sokféle. Győr, 1801. 8: 154).

Hanák János A természetrajz elemei című könyvében (Pest, 1845) ezt írja: „A szarvasok vagy helyesebben a *gímek* gyors futású, félénk állatok, az erdőben fűvel és lombbal élnek, fejkön a hímek mindnyájan, az iramgímnél a hóstények is, agancsot viselnek, melyet évenként egyszer fölcserelnek. A gímnél több faja van: jávorgím, iramgím, közönséges gím (*cervus elephus*), dámvad, őz” (i. m. 25).

2. A *gím* szó jelentésének elhomályosulása tette lehetővé, hogy kialakuljon a *gímszarvas* összetétel, amely valószínűleg a természettudományokban is lezajló nyelvújítás eredménye. A természettudomány nyelvének megújítása elsősorban Bugát Pál nevéhez fűződik. Ő és tanítványai nagymértékben elősegítették az állattani nevezéktan fejlődését, de azzal, hogy „tükörfordításokkal terjesztették a furcsábbnál furcsább állatneveket” (Dudich Endre: A magyar állatnevek kérdései. Az MTA Biológiai Csoportjának Közleményei. Bp., 1958. 163), rontottak is rajta. Sorra keletkeztek olyan összetett szavak, amelyek függetlenek az alkotó tagok jelentésétől. Ilyen például az emlősohkhöz tartozó *cethal*, a *csiga-biga*-félék családjába sorolható *tintahal*, vagy a *lótetű*, amelynek sem a lóhoz, sem a tetűhöz nincs köze. (Részletesebben: Gaál István: Állatok és növények megtévesztő elnevezése. Debrecen, 1933.)

Ezek analógiájára alakulhatott ki ebben az időszakban, a XVIII. század végén, a XIX. század elején a *gímszarvas* szó is. Keletkezése után hosszú ideig bizonytalan a jelentése, mind a szaknyelvben, mind pedig a köznyelvben. Jelent 'szarvastehenet', (pl. Ballagi Mór: A magyar nyelv teljes szótára. Bp., 1868.), de vannak, akik a hímszarvas és a tehén együttes nevének tekintik. (Pl. Bérczy Károly: Magyar—német és német—magyar vadász-műszótárában. Pest, 1860.) Hőnig István Vadászati műszótárában pedig (Bp., 1889.) a *gímszarvas* a *cervus elaphus* nevű faj megnevezése.

A szó elterjedését az is elősegítette, hogy az 1860-as években Szász Koburg-Góthai Fülöp herceg újra elszaporította a szarvast a Tátrában, s ez az állat Magyarország egész területén meghonosodott.

Paszlavszky József, aki igyekezett kiküszöbölni a téves bugáti elnevezéseket, Állattanában (Bp. 1900.), illetve Az állattan kézikönyvében (Bp., 1906.) Hőnig Istvánhoz hasonlóan csak a *cervus elaphus* nevű szarvasfajtát nevezi *gímszarvasnak* azaz *gím*

szarvas-nak: „Nálunk honos a *gím szarvas* (*cervus elaphus*) és az *őz* (*cervus capreolus*) Itt-ott honosítva van a dél-európai dáma szarvas (*cervus dama*)” (Az állattan kézikönyve. Bp., 1906. 114).

Később, napjainkban is, a *cervus elaphus*t tartják a szakemberek, mint ahogy levélíróink is bizonyították, *gímszarvasnak*. Ez a jelentés került át a vadászati szaknyelvből a köznyelvbe.

3. A *gím* és a *gímszarvas* szavak mellett érdemes kitérni a *szarvasgím* összetételre. Mivel a *gím* szarvas, *őz*, *dámvad* nőstényét is jelenthette, gyakran kapott jelzőt. Így jött létre a *szarvas gím* jelzős szerkezet, majd a *szarvasgím* összetétel.

Zrínyinél még jelzős szerkezetként szerepel: „Egy megbúsult vadász kikelet idején egy sebes szarvas gémmek nyomát keresvén, sokat, de heában járt Dráva erdején” (Zrínyinek Minden Munkáji. Kazinczy F. kiadása. Pest, 1817. 2:99).

(A *gém* alak *gím*-mé változásáról Melich János írásában olvashatunk: MNY. 9 : 344.)

A jelzős szerkezet később egy szóvá forrt össze. Arany János már kötőjellel írta (*szarvas-gím*), a korabeli és a későbbi nyelvészeti, illetve vadászati munkákban pedig már egybeírva szerepel a *szarvasgím* 'nőstény szarvas' jelentésű szavunk. (L.: Bérczy Károly: Magyar—német és német—magyar vadászsműszótár. Pest, 1860. 5; Czuczor—Fogarasi: A magyar nyelv szótára, Pest, 1870. 5 : 1081; A magyar nyelv értelmező szótára, Bp., 1960. 6 : 101.)

4. Foglaljuk össze az eddigiekből adódó tanulságokat. *Gím* szavunk ma is azt jelenti, hogy 'szarvastehén, nőstényszarvas' ritkábban 'őz, dámvad nősténye'. Ezt a jelentését a szó első előfordulásától kezdve napjainkig megőrizte.

A szarvas nőivarú egyedét, különösen akkor, amikor nem szaknyelvi kifejezéssel akarjuk mondani, nevezhetjük *gím*-nek is. Bár szótáraink szerint a szó ma már régies, a választékosságra, szabatoságra törekvő beszédben alkalomadtán nyugodtan élhetünk vele.

Ha hangsúlyozni akarjuk, hogy szarvas nőstényére gondolunk, a *szarvasgím* összetételt is joggal használjuk.

A XIX. század elejére a szarvasok kipusztulása következtében a *gím* szó eredeti jelentése elhomályosult. Ez tette lehetővé, hogy a szaknyelvben a *gím*, később a *gímszarvas* szónak, hosszas, ingadozó használat után a *cervus elaphus* jelentése kialakuljon. Ettől kezdve a *gímszarvas* szó valóban egy szarvasfajtának a neve. Levélíróink tehát jogosan állították, hogy a *gímszarvas* „nagytestű, barna bőrű, a hegyvidéken, erdőkben élő, páros ujjú, kérődző állat (*cervus elaphus*), a hím fejét ágas-bogas agancs díszíti, szarvas” (Új magyar lexikon. Bp., 1960. 3 : 62). Ezt a jelentést igazolják a természettudományi kézikönyvek (Uránia állatvilág. Bp., 1969., Móczár László: Állathatározó. Bp., 1969. stb.), valamint értelmező szótáraink is. Ugyanakkor A magyar helyesírás szabályai (Bp., 1964. 143) és a Helyesírási tanácsadó szótár (Bp., 1973. 248) immáron helytelenül, tévesen adja meg a szó jelentését: *gímszarvas* = szarvastehén formában.

A *gím* és a *gímszarvas* szavak tehát nem szinonimák, nem cserélhetők föl egymással.

A mindennapi nyelvhasználatban azonban gyakran előfordul — valószínűleg a rövidsége törekvés miatt —, hogy *gím*-nek nevezzük a *gímszarvas*t. Levélíróink is ezért gondolhattak *gímszarvas*ra, amikor a *gím* szót hallották.

A kényelem, a pontatlanság azonban egyrészt fogalomzavarhoz vezet, másrészt, ha kényelmességünk miatt a *gím* elveszíti eredeti jelentését, anyanyelvünk lesz szegényebb egy kedves hangulatú, régi szavunkkal.

Ha Arany János és más klasszikusaink megőrizték számunkra a *gím* szót, mi se veszítsük el!

Heltainé Nagy Erzsébet

A beszéd tudományáról

A „beszéd” a köznapi nyelvben általában a ’nyelvet’ jelenti, mivel hagyományosan többet beszélünk, mint írunk. „Nyelvében él a nemzet” — az ilyenféle szóhasználat már absztrakció következménye. Aki a „nyelv”-ről beszél, az már külön odafigyel rá, az már kicsit kívülről (fölülről) is nézi. A nyelvészetben a *beszéd* műszó, mégpedig (legalább) két jelentéssel: 1. a köznapi jelentésnek megfelelően jelenti a hangzó beszédet (szemben az írásos közléssel), 2. a szóközi tevékenységet. A nyelvi tevékenység absztrakt, a felszínen meg nem jelenő, csak a tudomány módszereivel kibontható szabályrendszerével (kódjával, grammatikájával) szemben magát a nyelv használatát is jelenti (Saussure *parole*-jának ezért lett magyar megfelelője a *beszéd*), függetlenül attól, hogy ez a tevékenység írásban vagy szóban megy-e végbe. A legfőbb szempont e műszó értelmezésénél az, hogy nyelv és beszéd (Saussure e dichotómiája Chomskynál mint kompetencia és performancia jelenik meg) szerves egységben maradjon, hogy még véletlenül se azonosítsuk a nyelvvel a rendet, a szabályt, a kötöttséget, a társadalmi, a beszéddel pedig a szabadságot, a kötetlenséget, az egyénit (ez utóbbit célszerűbb — ha már a magyarban nincs meg az *idiolektus* szó — a stílus fogalma alá rendelni).

A nyelv, a nyelvi viselkedés e két oldalának lényegi egybetartozását a modern (sőt a legmodernebb) nyelvészet egyértelműen példázza: míg a nyelvelmélet (főleg a felhasznált módszerek újszerűsége miatt), úgy tűnhetett, a kémiához hasonlóan maga teremti meg tárgyát és semmi köze a beszéd valóságához, rögtön fel is merült sok oldalról az „új paradigma” igénye. Nyelvtörténészek, nyelvészociológusok (l. a néger, angol vagy a cigány magyar nyelvet), a kreol nyelvek kutatói (l. Pidgin English és más lingua franca), a gyermeki és a felnőttkori nyelvtanulás stb. vizsgálói egyaránt fel akarták használni a nyelvelmélet elvi és módszertani eredményeit és a legutóbbi évek szemantikai, pragmatikai, szövegelméleti modelljei — bár ha lehet, még nehezebbek — mind egyre inkább használhatók a valóságos nyelvi viselkedés megismerésére. Egy nemrég megjelent kötet kapcsán azt szeretnénk megmutatni, hogy a fonológia, a nyelv hangzó oldalának, anyagának a tudománya ugyancsak ezt mutatja: föl lehet és föl kell használni az elméleteket és a módszereket, mert csak az absztrakció, a módszertani tudatosság útja vezethet új és gyakorlatilag is hasznosítható eredményekre.

Röviden ismételjük át, kik és hogyan foglalkoznak közvetlenül a beszéddel. „A beszéddel” és nem „beszéddel”, mert hiszen mindenki beszél (a némák is használnak nyelvet, mert maga a gondolkodás is belsővé vált beszéd). Sok embernek viszont mestersege a beszéd: színészeknek, énekeseknek, bemondóknak (de nemcsak a tömegközlekedés — rádió-televízió — munkatársainak, hanem az ország sok száz pályaudvari, újabb buszokban és villamosokban, strandokon működő mikrofonok előtt ülőknek!), tanároknak. Ezek közül egyesek ki- és továbbképzéséhez szervesen hozzátartozik a beszéd ápolása: mind szélesebb értelmében (szépen is szólna egy riporter szájából a „suk-sük”!), mind pedig szűkebben érve, tehát a beszédtechnika, a hangképzés, hangsúlyozás. A to-

vábbiakban mi csak erről a szűkebb tevékenységről fogunk beszélni, de teljesen nyilvánvaló, hogy a nyelvművelés egy és oszthatatlan: aki nem érzi a grammatikát, az hangsúlyozni (és helyesen írni) sose fog megtanulni; aki választékosan igyekszik beszélni, de a hangképzésére nem ügyel, az olyan, mint aki mezítláb akarna színházba menni. Az igazság kedvéért meg kell említenünk, hogy a tanárok beszédével sajnálatosan nemigen törődnek. Még a szakmabeliek fonetikai műveletlensége és igénytelensége is elszomorító. Míg a szovjet iskolai nyelvkönyvek magától értetődően a nemzetközi fonetikai átírásban közlik a tanulókkal a nehezebb kiejtésű, ill. idegen szavakat (pl. a német könyvben a francia jövevényszavakat), nálunk még arra se gondoltak az egyébként gondos és igen hasznos missziót vállaló illetékesek, hogy a magyar szöveggel és kottával közölt európai gyermekdalok mellékelt eredeti szövegének nem frásképére, hanem a kiejtésére lett volna szükség, megoldásuk pl. a svéd helyesírás esetében teljesen értelmetlen is, mert kitalálni úgyse lehet, hogy az *o* kiejtése *u* (míg a francia *j*-t azért többé-kevésbé mindenki *zs*-nek ejtené). A nyelvművelés, a közművelődés érdeke azt kívánja, hogy szándékkal-emberrel-módszerrel győzzük a nem professzionizált beszélők, a közemberek beszéd-művelését is. Vannak hivatásos logopédusok, akik a beszédhibák, a hibás beszéd gyógyítói, de ők is pontosan tizedannyian vannak, mint ahányra szükség lenne (ha — de távol vagyunk ettől! — minden szülő logopédushoz vinné beszédhibás gyermekét). De füllel hallhatóan nincs házi logopédusa a MÁV-nak és az új, mikrofonos pesti buszok elindításakor se szóltak a vezetőknek, hogy a Joliot-Curie tér kiejtésénél vigyázzanak (kellemetlen és igazságtalan gúnnyolódásnak kitéve őket ily módon), vagy hogy ne ejtsék orrhangzósan a *Móricz Zsigmond* körtér nevét. Péchy Blanka könyve (Beszélni nehéz!) is csak „össznépi buzgalom” és főleg a mindenféle szintű iskolák (a közeljövőben tervezett reformban várhatóan kidomborított) okos és mély problématudatosítása révén érheti el célját.

A múlt századi természettudományossá, pozitivistává vált fonetika után a fonológia, a nyelvészeti (vagy funkcionális) hangtan volt a modern nyelvészeti gondolkodásmód első iskolája, kísérleti műhelye és ma is ható példaképe. Tudjuk persze, hogy „könynyebb” egy „zárt” hangrendszerben rendet csinálni, a hatóerőket, a rendszeralkotó erővonalakat számba venni és modellbe foglalni, mint mondjuk a szókincs parttalanságával, a grammatika finomságaival vagy a szavak legmélyének, a jelentésnek a logikájával birkózni. Önmagához lenne hűtlen azonban a nyelvész, ha elfogadná ezt a nyelvet föl-szabdaló elképzelést, és nem harcolna egy olyan modellért, amelyben — hallatlanul bonyolult, sokrétegű, de azért lényegét tekintve — egységes, elméletileg is jól megalapozott nyelvkép az alapja a nyelvre irányuló mindenféle (megismerő, tanító, alakító, változtató) tevékenységnek.

Az Általános Nyelvészeti Tanulmányok Telegdi Zsigmond és Szépe György szerkesztette X. kötetének „A nyelv hangdomíniuma” az alcíme, 14 tanulmányt és (immár a sorozat hagyományát alkotó, egyre bővülő Szemle rovatában) 13 ismertetést, továbbá egy alapos bibliográfiát közöl a „Beszédkutatás, halláskutatás és ezek rokonterületei”-ről. A szerkesztők utószava (ismét) sajnálattal közli, hogy egyes területekről — vállalkozó híján — e kötetben (se) esik szó. E sorok írója (mivel egyebek között a német fonetika oktatása a feladata, ahol természetszerűleg az élő nyelv érdemel figyelmet) főleg a modern fonológia azon újabb fejlődéséről szeretne többet olvasni-tudni, ami a Szépe György bemutatatta modell (Általános Nyelvészeti Tanulmányok VI. 1969. 359–466) óta ment végbe és „természetes fonológia” néven fut (rövid utalás található az Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI. „A szöveg megközelítései” c. kötetében, 369). A gyors, „lezser” beszéd elméleti kérdéseinek tisztázása nélkül a nyelvművelés se igen fog tudni megbirkózni meggyorsult életritmusunk nyelvi gondoljaival. Általában is kevés figyelmet szentelünk a nyelv ritmusának, zenéjének: a dadogás gyógyítását pedig éppen az a fel-

ismerés tette lehetővé, hogy ez a beszédhiba tulajdonképpen ritmuszavar; a „pohár vizet kérni se tudó” nyelvtanulás egyik fő oka is az lehet, hogy mesterségesen lelassított, túl jól artikulált, iskolai intonációjú mondatokat tanítunk, és azt várjuk, hogy ez a „terepen” majd fölgyorsul, életszerű (és érthető) lesz, ahelyett, hogy a zenei „összbenyomással” kezdve a ritmus, a tempó, a nyomatékok jellegzetes mintáit éreztetnénk-tanítanánk meg először.

Az ÁNyT. X. kötete is a szerzők betűrendjében közli a dolgozatokat, és az ismeretetés csak sajátos célja miatt rendezi át ezt a rendet. Tisztán elméleti témájú Szende Tamás, Mártonfi Ferenc, Kiss Sándor, és Kassai Iona tanulmánya. Szende Tamásé bevezetésnek számít és az alcímet megmagyarázó „problémavázlat”, Mártonfi Ferencé (A fonológia kreatív alkotórésze. Fonológiai automata a generatív grammatikában) a címnek megfelelően a nyelv anyagának kreatív felhasználását vizsgálja szembeesítve a fonológiai modellek hagyományos „zárttságával”. A nehéz és hosszú cikkhez hadd csináljunk kedvet úgy, hogy megemlítsük Szépe György egy pedagógiai ötletét, ill. tapasztalatát. Mivel a generatív fonológia a fonémák szintje alatt, a Jakobson kidolgozta megkülönböztető jegyekkel dolgozik, szerkeszteni lehetne (ill. Szépe megvalósulva látta is) egy olyan gépet, amely az egyes jegyek kétdimenziós kombinálásával egy nyelv szegmens- és morfémastruktúra-szabályai alapján az illető nyelvben lehetséges fonémák és morféma szerkezetét modellezné (dugókon, huzalokon és egy négyzetes szerelőlapon kívül csak fonológiai tudás kell hozzá). A kreativitás ott lép be, ahol elhagyjuk a ténylegesen megvalósuló lehetőségek szintjét, de még nem értük el a hiányzó (mert lehetetlen) dolgokét. Például a gyermeknyelv mozgásterét az a tartomány, ahol a lehetséges, de ténylegesen nem előforduló alakok (*látvány-hallvány*) generálódnak.

Kiss Sándor A szótag fonológiájáról ír: a szótag mindennapi nyelvészeti tudatunk számára közvetlen és problémátlan adottság, a nyelvészetnek viszont máig feltöretlen kemény diója. A Laziczius Gyula (Fonetika, 147–181) áttekintését bővítő és mai szintre hozó áttekintés után pozitív megoldási javaslatot tesz („egyes ismétlődő kontrasztok kerete”), de amit külön ki szeretnék emelni: végig a nyelv teljes rendszerét vizsgálja, példázva ezzel a csak az egészen belül elszigetelhető és elemezhető szintek és egységek elvét. Kassai Iona „A prozódiai oppozíciókról (Hosszúság-rövidség)” szólva „funkcionális anarchiát” talál és ennek magyarázatában belső nyelvi okok mellett olyan külső okokra is hivatkozik, mint a beszédírási felgyorsulása, az írógép-billentyűzet, ill. az egész magyar írásszerkezet hatása, az ékezethasználát bizonytalansága. Külső és belső szerkezet és használat összefüggése, a nyelvi mozgás dokumentálása — a nyelvművelés tudományosságának ez az alapja.

„A magyar betűállomány fonológiai szerkezetének elemzéséhez” címen Szépe György illusztrálja iménti állításunkat, hogy ti. a fonológiai elemzés paradigmatis mintája lett más nyelvi szintek, ill. jelenségek vizsgálatának is, annak, hogy a jelenségek logikája a mélyben rejlik. Papp Ferenc „Számológépes vizsgálatok fonetikai-fonológiai síkon (Tények és lehetőségek)” c. tanulmánya a felszín, a jelenségek és elemek számbeli viszonyaiból, eloszlásából mutat ki a nyelv rendszerét érintő törvényszerűségeket (ilyen pl. az, hogy a hangutánzás-hangfestés céljára nyelvünk inkább a hosszú magánhangzókat veszi igénybe). Ugyane cikk számol be a nyomdai automatikus elválasztás nyelvészeti alapjairól is. Frint Tibor a Hangképzés-patológia, Hirschberg Jenő a Foniátria és orvostudomány, Kovács Emőke Az öröklött beszédgyengeség problémáival ismerteti meg a nem orvos, nem logopédus olvasót, Montágh Imre tanulmánya (A magyar színpadi beszéd jellege és pedagógiája) arról számol be, milyen módszerekkel tanul évente néhányszor tíz művésznövendék beszélni (és milyen módszerekkel kellene évente többszáz tanárnövendékkel foglalkozni!). A rádió beszédének szakértője, Wacha Imre „Az elhangzó beszéd főbb akusztikus stílus kategóriáiról” szólva igazolja, amire utaltunk: „azt kell a

beszédmű vizsgálatakor legelőször megállapítani, milyen a beszélő viszonya az éppen elhangzó szöveghez, s mi a szándéka vele" (216), vagyis nem a beszéd, hanem a beszélő a megoldás kulcsa.

Az intonáció vizsgálatáról szólva Magdics Klára (ÁNYT I. 201) már 1963-ban is Bolinger 1949-i elvét („Gather the facts first, then theorize about them”) idézte, Bartók János kísérleti beszámolója (Egyéni és társadalmi érvényű elemek a köznyelvi hangjelzésben) ugyancsak azt vallja, hogy előbb tényeket kell gyűjteni, hogy aztán teóriát tudjunk rájuk építeni („Először a mérhetőt, a közvetlenül tapasztalhatókat kell megragadnunk” 19). Csak az egyéni változatok lehetősége és valósága egy olvasóval se feledtesse, hogy a nyelv (a beszéd alapja) sokkal mélyebben társadalmi, közösségi, mint ezt a nyelvtudomány eddigi történetében bármikor is vallottuk: éppen (az intonáció vizsgálatában a szintaxis mellett alapvető) szemantikai és pragmatikai felismerések, mindenekelőtt pedig a nyelvfilozófia tudatosítja ezt egyre jobban, kimutatva a „hagyományos” nyelvészet (de a generatív grammatika java is „hagyományosnak” minősül szerintük!) kiindulópontjának, a beszélő, gondolkodó stb. embernek elhibázott filozófiai alapját (erről l. Kelemen János nyelvfilozófiatörténeti — Világosság 1973/8–9, 12, 1974/10, 1976/5 — és filozófiai cikkeit — Világosság 1976/2, 4, valamint Lendvai Ferenc és Nyiri Kristóf: A filozófia rövid története című, az említett vonatkozásokat előtérbe helyező könyvét, továbbá M. Kozlova: Nyelv és filozófia c. könyvét, mindkettő Kossuth Kiadó, 1974 és 1976).

A „mérhető, közvetlenül tapasztalható” a hangzó beszéd esetében részben fiziológiai, részben akusztikai jellegű. Az előbbit — a hagyományos fonetikai képzés következtében — általában jobban ismerjük, az utóbbit eszközigenyessége és (viszonylagos) újdonsága miatt kevésbé, bár Fónagy Iván utószava Laziczius Gyula Fonetikájához alapvető és nélkülözhetetlen eligazító, legalábbis az elméletben, 1963 óta. „A magánhangzók akusztikai vizsgálatának problémái” címen Tarnóczy Tamás a folytonos beszéd akusztikai elemzéséről tájékoztat. Vértés O. András pedig „Ómagyar hangváltozások akusztikai vetületéről” ír, így a történelmi időt is bevonva az eleve időben zajló beszéd egzakt vizsgálatába.

Szólnunk kellene még a sok recenzióról is, de ezt a munkát hadd engedjük át az olvasónak, aki már csak a címek átnézésekor is biztosan talál fontos könyvet, témát. Ismét csak a kiegészítés és nem az eleve elismert és elkerülhetetlen töredékesség fölhánytorgatása céljából hadd említsünk egy témát (az idegennyelv-oktatást) és néhány könyvet, hogy e hallatlanul fontos ügy se felejtődjön ki: Lomb Kató: Így tanulok nyelveket (Gondolat Kiadó, 1972.) c. könyvében és Fülei-Szántó Endre Szilágyi Jánossal készített rádióelőadásáiban (A nyelvtanulásról, RTV-Minerva, 1975) van egy-egy hallatlanul fontos fejezet a kiejtés tanításáról-tanulásáról, ezenkívül Bertil Malmberg svéd professzor talán magyarul is megjelenő könyve (Uttalsundervisning [Kiejtéstanítás], Stockholm, 1967.) fontos itt. Végül hadd figyelmeztessünk két igen fontos és hasznos munkára: az egyik Péter Mihály fonológiatörténeti összefoglalása „A nyelv hangalakja” címen a Telegdi Zsigmond szerkesztette „Hagyományos nyelvtan — modern nyelvészet” c. (teljes egészében melegen ajánlható!) kötetben (Tankönyvkiadó, 1972.), a másik Fónagy Iván és Magdics Klára „A magyar beszéd dallama” c. monumentális gyűjteménye (Akadémiai Kiadó, 1967.), mely egyszerre „elmélet és módszer”, egyszerre ügye a nyelvtudománynak és nyelvi tudatnak.

Terts István

Szabó Attila — Péntek János: Ezerjófű. Etnobotanikai útmutató. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1976. 255 lap

Az összes nyelvjárási jelenség közül ma a szókészlet azon elemeit fenyegeti leginkább a kihalás veszélye, amelyek az emberek életmódjának, munkakörülményeinek változásával funkciójukat veszítik, feledésbe merülnek. Ilyen például az egyes kivesző népi mesterségek műszókincse, melyet csak a módszeres gyűjtés és feldolgozás őrizhet meg a holnap számára. Ilyenként tartják számon a növények népi elnevezéseit is, hiszen ahogy változik az embernek a természethez való viszonya, egyre kevesebb gyökeret, virágot, boglyót tud nevéni nevezni. Ezért Beke Ödön, aki a magyar növény- és állatnevek etimológiai szótárának megírását tervezte, annak idején a Magyar Nyelvőr olvasóihoz fordult segítségért: gyűjtsék minden növény és állat népi elnevezését (Nyr. 64: 83). Meglehetősen kiterjedt nyelvjárási gyűjtésen alapul Csapody Vera és Priszter Szaniszló munkája, a „Magyar növénynevek szótára”, amely a hivatalos latin és magyar neveken kívül a legismertebb népi növényneveket is tartalmazza.

Az eddigi — többnyire ötletszerű — gyűjtésekkel szemben teljességre törekvő munkákról tudósít Szabó Attila és Péntek János a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények idei első számában, „Tájékoztató mutató egy népi növényismereti gyűjtésből” címmel (52—60). Cikkükben hírt adnak a magyar növénynévanyag általános romániai felméréséről és beszámolnak egy — Kalotaszeg minden településére kiterjedő — kérdőíves kutatásról; továbbá mutatót közölnek abból az adattárból, melyben az így összegyűjtött népi terminusokat feldolgozzák. Adattárunkban megtaláljuk majd a növényfaj címszóként megadott latin neve alatt a kutatópontok számjelével ellátott magyar és román népi növényneveket. Külön egységet képez az a szótári rész, mely a népi elnevezések szerinti tájékozódást teszi lehetővé, s mely ezenkívül a nyelvjárási adatokat pontos fonetikai feljegyzéssel közli. Ezt követi végül a román népi növénynevek szótárszerű összefoglalása. Ez a feldolgozásmód segíti az elnevezések eredetének körültekintő kutatását, és feltárja a népi növénynevek viszonyát egyrészt a hivatalos terminológiához, másrészt a párhuzamos román növénynevekhez.

A Szabó Attila és Péntek János által bemutatott gyűjtés azonban — mind módszerét, mind tudományos távlatait tekintve — csak részben nyelvészeti célú. Az ember és a növényzet kapcsolatából a nyelvészt a növénynevek, az etnográfust a növények hagyományos felhasználási módjai érdeklik; a botanikus pedig azt méri fel, milyen hatással van az ember a növényvilág alakulására. E három kérdéskör egyidejű vizsgálatából a nyelvészet, a néprajz és a botanika határterületén új tudományág született: az etnobotanika, a népi növényismeret tudománya.

E tudomány alapkérdéseiről tájékoztatja olvasóit az Ezerjófű, melyet a szerzők saját munkájuk eredményeinek és két országos gyűjtőmozgalom tapasztalatainak birtokában úgy állítottak össze, hogy az érdeklődő bármely érintett szakterület felől indulva megismerkedhessen az etnobotanikai kutatás céljával és módszereivel, bepillantasson a népi növényismereti gyűjtés szépségeibe.

A könyvecske első része a növényekkel ismertet meg bennünket. A szerzők — szerencsésen — nem a rendszertani kategóriák szerint mutatják be a növényeket, hanem abban a sorrendben, ahogy az otthonából a természetbe menő ember találkozhat velük. A szoba és a kert díszei után a konyhakertben és a szántóföldön termesztett növényeket tanulmányozhatjuk, majd a különböző gyomokat, a rétek, kaszálók, vizek és erdők füveit, fáit és virágait. Az egyes növények felismerését és azonosíthatóságát szolgálják a könyvben feltüntetett hivatalos (magyar és latin), valamint népi elnevezések, az alapos leírások és a szemléletes, szép rajzok. Megtudjuk, egy-egy növénynek hol az őshazája, nálunk

milyen gondozást igényel, hogyan szaporítható. Megtanuljuk, hogyan lehet megkülönböztetni egymástól a kenyérgabonákat (9. kép), és kiválasztani az orvosi székfűt vagy kamillát értéktelen fajtársai, a sugártalan székfű és az ebszékfű közül (79). A könyv a növényekkel foglalkozóknak nemcsak botanikai meglepetéseket, „szemet és lelket gyönyörködtető, tanulságos foglalatosságot” ígér, hanem érdeklődést kelt a gyűjtés nyelvi és néprajzi vonatkozásai iránt is, amikor egy-egy növénynek több népi nevét sorolja fel (a babnak pl. 103 fajtanevét a 44–45. lapon), hozzájuk fűződő népdalt, ráolvasást idéz; vagy elmondja, hogyan festettek a bársonyvirággal (31), hogy használják a tormát fejfájás, reuma, láz ellen (39).

A következő fejezet a növényeket mint a népköltészet, népművészet fontos motívumait, a népi mesterségek, gyermekjátékok alapanyagait, a népi gyógyászat kellékeit mutatja be. A legtöbb meglepetést azok az oldalak tartogatják számunkra, amelyeken a növényeknek a táplálkozásban betöltött szerepéről olvashatunk. Arról értesülünk például, hogy a komlót, rozmaringot helyenként fűszerként is használják; hogy főzeléket nemcsak sóskából, hanem martilapuból, sőt csalánból is készítenek. Megtudjuk, hogy sok gumó, bogyó, levél, mely ma a határban csatangoló gyermekek csemegéje vagy a háziállatok tápláléka, azoknak a hajdani ínséges esztendőknak az emlékét őrzi, amikor a mostoha időjárás vagy az átvonuló ellenség elpusztította a termést, s az ember vadon termő növényeken tengette életét. Hajdan ínségeledelel volt például a mogyorós lednek, a csicsóka és a baraboly gumója, a szümcső és a bakszakáll szára, melyet sok falusi gyermek ma is szívesen rágesál.

A könyvnek a népi növényneveket elemző része az etnobotanikai gyűjtés sok eredményét hasznosítja. Legegyszerűbb az alakjukra, felhasználásukra vagy a velük kapcsolatos babonákra utaló növénynevek magyarázata. Több új adattal egészítik ki a szerzők az eddig ismert román jövevényszók és a népetimológiával keletkezett növénynevek listáját. Ezután a növénynevek alakjának és jelentésének viszonyát vizsgálva élénk tárnak néhány ritka példát, amikor egy növénynek feltűnően sok népi neve van (a mezei zsurlónak huszonöt, különböző falvakban gyűjtött elnevezését sorolják fel); vagy amikor egy név kutatópontonként más és más növényfajt jelöl (pl. nyolcféle növényt hívnak *békavirág*-nak). Néhány beszédes példa elemzése rávilágít a növénynevek gyakori szerepére a földrajzi, illetőleg a személynévadásban.

Az utolsó fejezet a növényismereti gyűjtéshez ad alapos módszertani útmutatást: ismerteti a növénygyűjtés módját, kellékeit és a tájszavak lejegyzésének legfontosabb szabályait; felhívja a figyelmet a gyűjtés sok nyelvészeti és néprajzi szempontjára. A függelékben kapunk még egy tematikusan rendezett szakirodalmi tájékoztatót és egy mutatót a könyvben szereplő latin és magyar növénynevekkel.

E kis könyvben megvalósul a tudomány és az ismeretterjesztés helyes aránya. A gördülékeny stílus, a figyelemkeltő fejezetcímek, a jól megválasztott nép-nyelvi és irodalmi idézetek sohasem mennek a tudományosság rovására, de fokozzák érdeklődésünket a téma iránt. A szerzők tehát hasznosan szórakoztató s a természet szeretetére nevelő olvasmányt adnak közre. Sajnáljuk, hogy ez a — sok, számunkra ismeretlen erdélyi növénynevet tartalmazó — kiadvány a mi könyvesboltjainkban nem kapható.

Fiers Márta

Három erdélyi nyelvjárási kiadvány

A kolozsvári magyar nyelvjáráskutatók az utóbbi néhány évtizedben nemcsak igen sokrétű, nagy területre kiterjedő anyaggyűjtéssel hívták fel magukra a figyelmet, hanem elméleti munkásságuk is jelentős mértékben hozzájárult a magyar dialektológia fejlődéséhez. Hosszas előkészületek után beérnek már az eredményei annak a kitarbó népnyelvkutató tevékenységnek, amelyet a kolozsvári Nyelvtudományi Intézetben és a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen Szabó T. Attila, Márton Gyula, Gálffy Mózes kezdeményezett. E három kiemelkedő egyénisége az újabkori erdélyi magyar nyelvjáráskutatásnak átfogó, komplex programot dolgozott ki, amelyben a fő kutatási területek — nyelvföldrajz, szókincsgyűjtés, jelenségmonográfiák készítése, szövegfelvételezés — mellett jelentős helyet kapott a leendő szakemberek kiképzése és nevelése is. Fiatal kutatók egész sora került ki oktató tevékenységük nyomán az egyetemről. Először tanáraikkal együtt járták a falvakat, majd később maguk is önálló vállalkozásokba kezdtek. Gyűlt az anyag a közös terv alapján készülő tájnyelvi atlaszokhoz, egyéni alkotásként elkészült monográfiákhoz, tanulmányokhoz.

Örömmel tapasztaltuk, hogy az utóbbi években, nagyrészt a bukaresti Kriterion Kiadó jóvoltából, számos tanulmány — főként hangtani és alaktani feldolgozás — könyv-alakban is megjelent mind az idősebb, mind a fiatalabb nemzedéktől. A bennük közzétett nem kis mennyiségű tájnyelvi anyag a magyarországi nyelvjáráskutatók számára is hozzáférhetővé vált, módszertani tanulságait, eredményeit pedig a hazai dialektológia is nagy mértékben hasznosítja és értékesíti. A közzétett monográfiák mellett azonban nagy szükség lenne azokra az elkészült vagy befejezés előtt álló romániai magyar tájnyelvi atlaszokra, amelyek egyelőre még kéziratban várnak a megjelentetésre. A Magyar Nyelvjárások Atlasza 22 romániai kutatóponttal töredékes áttekintést sem igen adhat a rendkívül színes és sokrétű erdélyi nyelvjárásokról, azok főbb típusairól és egységeiről. Bárczi Gézától kezdve tekintélyes szakemberek egész sora hangoztatta, hogy az egész nyelvterületre kiterjedő nemzeti atlasz mellett nélkülözhetetlenek azok a regionális atlaszok is, amelyek a részletek feltárására törekednek, amelyekből pontosabban meghatározható a nyelvi jelenségek területi elterjedése. Sajnos a magyarországi szakirodalom sem bővelkedik ilyen mikrovizsgálatokra törekvő munkákkal, ezért többszörösen is hiányt pótolna a romániai magyar nyelvjárások atlaszának, a csángó nyelvátlasznak, a székely tájnyelvi atlasznak, a Felső-Maros menti atlasznak és a bászági nyelvátlasznak a megjelenése.

A nyomtatásban eddig közzétett erdélyi nyelvjárási kiadványokról a magyar szakfolyóiratok közöltek ugyan ismertetéseket, de nem mindegyikről és nem eléggé rendszeresen. Ezt a hiányt szeretnénk némiképpen enyhíteni most, amikor Vőd István három könyvét mutatjuk be — persze csak vázlatosan.

1. Magyar nyelvjárási szövegek. Kolozsvár, 1970. A Babeş-Bolyai Tudományegyetem kiadványa. 86 lap.

Didaktikai segédeszköznek készült ez az összeállítás a kolozsvári egyetem magyar nyelv és irodalom szakos hallgatói részére. Szervesen kapcsolódik Márton Gyula Magyar nyelvjárástan című jegyzetéhez, összefüggő szövegeken mutatja be mindazokat a jelenségeket, amelyekkel a hallgatók elméleti felkészülésük során már megismerkedtek. Nyelvjárási szövegek kiadására nagy szükség van mind a felsőoktatás, mind pedig a tudományos kutatómunka szempontjából. Külföldön is szép számmal jelentek meg szöveggyűjtemények, különösen a magnetofon elterjedése után (lásd Kálmán Béla: MNYj.

8: 153—4). Magyar vonatkozásban Vöö Istváné az első olyan válogatás, amely az egész nyelvterületre kiterjed. Természetes azonban, hogy a helyi, oktatói igényeknek megfelelően a romániai magyar nyelvjárás szövegei nagyobb mennyiségben szerepelnek a gyűjteményben, mint a magyarországiak. Mivel Márton Gyula jegyzete a hagyományos, Balassa-féle nyelvjárásfelosztást követi, Vöö István is ezt veszi alapul az anyag elrendezése során. A Balassa-féle nyolc nyelvjárás közül kettő teljes egészében Románia területére esik — a székely és a mezőszéki —, kettő pedig — az északkeleti és a déli ö-ző — csak részlegesen. Terjedelmileg is leggazdagabb és legtöbb a székely nyelvjárásból származó anyag, ebbe a típusba sorolta a szerző a moldvai és a bukovinai csángó szövegeket is.

Egy ilyen válogatásnál, ahol elsődlegesek a nyelvi szempontok, igen nehéz tartalmilag is változatos és érdekes témájú gyűjteményt összeállítani. A szerzőnek azonban a rendelkezésére álló magnetofonfelvételekből ezt a nehéz kérdést is sikerült viszonylag jól megoldania. A különféle paraszti munkák elbeszélésén, leírásán kívül néprajzi szempontból is hasznos apró történetek, népmesék gazdagítják a kiadványt. Meg kell említenünk még a rendkívül gondos, igen finom árnyalatbeli eltéréseket is feltűntető lejegyzést, amely nagyobb részben Vöö István munkája. Saját hangfelvételüket azonban néhány esetben a kutatók maguk jegyezték le, mint például Murádin László, Péntek János, Teiszler Pál és Zsemlyei János. Méltán írta erről a kiadványról Kázmér Miklós a magyarországi, bővebb terjedelmű szöveggyűjtemény bevezetésében: „Tartalmában minden tekintetben (gyűjtőmódszer, válogatás, lejegyzés) korszerű, a magas szintű kolozsvári dialektológiai iskola terméke . . .” (Hajdú—Kázmér: Magyar nyelvjárás olvasókönyv. Tankönyvkiadó Bp. 1974. 5).

2. Hétfalu nyelvjárás atlasza. Kolozsvár 1971. A Babeş-Bolyai Tudományegyetem kiadványa. 160 lap.

Sajátos közigazgatási státussal rendelkezik a Persényi- és Baróti-hegység, valamint a Brassói- és Fogarasi-havasoktól övezett medence hét kis települése: Pürkerec, Tatrang, Zajzon, Csernátfalu, Türkös, Hosszúfalu és Bácsfalu. Összefoglalóbb nevükön régebben Háromfalu és Négyfalu néven is emlegették őket, ma viszont Szecseseváros (Oraşul Săcele) néven egyetlen közigazgatási egységet alkotnak. A magyar nyelvjárás irodalom már elég korán felfigyelt az itt beszélt tájszólásra, a „hétfalusi csángó” népnyelvvél többek között Budenz József, Horger Antal, Erdélyi Lajos és Wichmann György is foglalkozott. A nagy nyelvatlaszok sem feledkeztek meg erről a sajátos nyelvszigetről, Tatrangot felvették a Romániai Magyar Nyelvjárások Atlaszában kutatópontjai közé, Csernátfalun pedig a Magyar Nyelvjárások Atlaszában munkatársai, budapesti dialektológusok gyűjtötték anyagot. Vöö István ezekre az előmunkálatokra támaszkodva fogott hozzá Hétfalu nyelvjárás atlaszához elkészítéséhez. Első pillanatra valószínűleg felmerül a kérdés, vajon egymáshoz ennyire közel fekvő községekről, zárt, egynemű nyelvjárás alakulatról érdemes-e egyáltalán nyelvtérképeket közzétenni. Várható-e valamiféle hangtani vagy lexikális különbség a kutatópontok között ilyen kis területen? Ha azonban csak az derülne ki a térképezés során, hogy nincs semmi számottevő eltérés a hét település tájnyelve, szóhasználata között, már ez is figyelemre méltó eredmény lenne. De ennél jóval többet mond Vöö István atlasza. Noha a 276 térkép nagyobbik része inkább az azonosságot bizonyítja, akadnak azért szép számmal olyan címszavak is, ahol nem kis mértékű hangtani, alaktani és lexikális különbség jelentkezik az anyagban. Például: föld, föld (1); sárlló, sárlló, sòrlò, solló (17); alsó, assó (113); bajussza, bajusszò, baussza (137); alszik, aluszik (157); álvo, aluvó (160); hájdomfèji, hájdomfèjvél, hájdomfòn (245); isszuk, igyuk 'isszuk' (243); fèszüllkòdik, fùszüllkòdik, fèszüllüòdik (246), virrad, hájnalodik, pitymallik (176); ripacos, hòbòrcsòs, likatos, fòtos, pòkkehjès 'himlòhelyes' (200) stb.

A hangtani lejegyzés itt is nagyon pontos, különösen a magánhangzók, kettős-hangzók terén törekszik a szerző gazdag hangszínárnyalatok bemutatására. Egyes esetekben viszont az *l*, *r*, *j* hangok nyújtó hatásának következetes jelölése sematizmusnak látszik, pl.: *törzsöl* (210), 8 esetben és egységesen csak félhosszú *ö*-vel; *séjmet* (188), 7 esetben és egységesen csak félhosszú *è*-vel; *ájtyo* | *ajtaja* (115) 16 esetben és egységesen csak félhosszú *à*-val. Valószínűleg közelebb áll a nyelvi valósághoz az a kép, amelyet a 114. sz. térkép mutat: *fělsűđ* ~ *fělsűđ*, 5 esetben rövid, 4 esetben pedig félhosszú *ě*-vel. A térképeken és a listaszerű felsorolásban közzétett gazdag anyagot rövid nyelvi értékelés, valamint magnetofonról lejegyzett szövegmutatvány egészíti ki. Kár, hogy a bevezető rész csak vázlatos és szűkszavú, remélhetően a szerző más alkalommal sort kerít majd ennek az érdekes székely nyelvjárástípusnak a részletesebb monografikus feldolgozására is.

3. A bánági magyar nyelvjárások magánhangzó-rendszere. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1975. 183 lap.

Több hasonló nyelvjárási monográfia jelent már meg ebben a népszerű zsebkönyvsorozatban. Vő Istvánnak az itt közzétett doktori értekezése is a jó hagyományokat követi, gazdag nyelvi anyagra támaszkodik, és módszertanilag gondosan felépített elméleti összegezést ad a kiválasztott nyelvi részjelenségről. Minden eddigi munkája közül talán éppen ebben a témában mozog legotthonosabban a szerző, mégpedig két vonatkozásban is. Egyrészt ő maga is a Bánág szülőtte, tehát — saját szavaival élve — gyermek- és ifjúkorának legszebb élményei szoros szálakkal fűzik ehhez az eredetében olyan sokszínű, de mai létében egyformán nyílt, egyenes, mindig jobbra törekvő etnikumhoz (6). Másrészt viszont Vő István kitűnő fonológus, jó érzékkel sikerült neki a romániai, a magyar és a nemzetközi fonológiai szakirodalom legjobb eredményeit a monografikus feldolgozás céljaira hasznosítania.

Nyelvjárási szempontból igen változatos vidék a Bánág, a Tisza és a Maros szögének termékeny földje, amelynek egyik része Jugoszlávia, másik érse pedig Románia területén található. Nemcsak a nemzetiségi összetétele tarka — románok, szerbek, magyarok, németek, szlovákok és bolgárok lakják —, hanem a török hódoltság utáni telepítések miatt az itt élő magyarság nyelvjárása sem egységes. Ezt a tényt legjobban a szintén Vő István által készített, kéziratban levő bánági nyelvatlasz bizonyítja. A romániai rész 52 községében — teljes kutatóponthálózaton — gyűjtötte hozzá az anyagot egy 1000 címszót tartalmazó kérdőív felhasználásával. Az atlasz segítette hozzá a szerzőt ahhoz is, hogy kiválasszon a magánhangzó-monográfia céljaira négy kutatópontot, amelyek legjobban reprezentálják a bánági magyar nyelvjárástípusokat: egy *ö*-zö, egy *ě*-zö, egy *i*-zö és egy *ě*-zö ~ *i*-zö palócos kutatópontot. Ezekben a községekben már 3 ezerre emelte a kérdezett címszavak számát, és jelentős mennyiségű szöveges magnetofonfelvételt is készített.

Érdemes néhány szóval megemlítenünk a módszert, amelynek segítségével vizsgálja a magánhangzók fonológiai tulajdonságait. Alapvető módszere az összevetés. Egy fölérendelt nyelvváltozat (az irodalmi nyelv) és az egymással mellérendelő viszonyban levő nyelvjárások egyezéseit és különbségeit keresi, messzemenően felhasználva a számok, a mennyiség, a statisztika objektív vallomását. Ez az eljárás mód ugyan nem új a magyar nyelvjáráskutatásban, hiszen a korábbi vizsgálatokban is a köznyelv volt a legbiztosabb összehasonlítási alap és mérce a jelenségek értékelésében. Azért szólunk róla mégis kiemelten, mert a modern monográfiák néha elfeledkeznek erről az egyszerű és viszonylag kevés erőfeszítést igénylő determinációs lehetőségről. Vő Istvánnak igen jól sikerült elkerülnie a buktatót, modern hangtani, fonológiai monográfiát írt anélkül, hogy fölösleges üresjáratokra kényszerítette volna saját magát.

A könyv fő fejezetében tárgyalásra kerül valamennyi magánhangzó fonéma. Először a releváns jegyeket írja le, majd a gyakoriság kérdése következik, ti. az, hogy a tárgyalt fonéma hány százalékos megterheltségű az irodalmi nyelvben és a vizsgált nyelvjárásban. Fonémamegfelelés alcím alatt a köznyelvvel megegyező, fonémaváltozás alatt pedig a köznyelvtől eltérő adatok felsorolása következik, pl. az *u* esetében: *buta, cukor, csuklik, gyufa, kutya* stb., illetve *bugja* 'boglya', *bukor* 'bokor', *durunG* 'dorong', *hun* 'hol', *mustoha* 'mostoha' stb. Az előforduló realizációknak is meglehetősen gazdag sorát mutatja be, különösen a középső nyelvállású hosszú magánhangzók (*ó, ő, é*) jelentkeznek igen sok hangszínáryalatban (kettőshangzóként is).

A monográfia legfontosabb része a bánsági nyelvjárástípusok fonológiai rendszerének közös sajátosságait bemutató fejezet. Ebben az egyes fonémák és a köznyelvhez viszonyított váltakozásaik nem egyedenként, hanem a rendszerben betöltött helyük szerinti csoportosításban szerepelnek. Például a hangrend szerinti korrelációs rendszerbe sorolja a palatális/velaris megfeleléseket (*abrincs/abroncs; lapicka/lapocka; hërmonika/harmonika; iborka/uborka*), a zártsági fok szerinti korrelációk közé a zárt/nyílt váltakozást (*bukor/bokor; bugja/bogja; marék/marék; kenyér/könyör*), az ajakműködés szerinti közé az illabiális/labiális szembenállást (*külső/külső; bögre/bögge; embër/embör*). Jelentős az időtartam szerinti korrelációk rendszere is, a rövid/hosszú váltakozás (*-bul/-ból; -rul/-ról; kila/kiló; jësü/jësü; cukor/cúkor*).

Balogh Lajos

Észt nyelvtudomány és nyelvművelés

Tavaly jelent meg két tanulmánykötet az Észt SZSZK-ban: *Keel, mida me uurime* (A nyelv, amelyet tanulmányozunk) és *Keel, mida me harime* (A nyelv, amelyet művelünk). Az első kötet 1976. első, a második ugyanezen év negyedik negyedében jelent meg (192, ill. 228 lapon). Mindkét kötet szerkesztője M. Mäger és kiadjuk a Valgus, Tallinnban. A két kötetben együttvéve a bevezetőkön kívül 59 cikk található 47 szerzőtől. A két mű az ún. népszerű tudományos irodalomhoz tartozik. Az első kötet példányszáma négyezer, a másodiké hatezer. Ha tekintetbe vesszük, hogy az észt anyanyelvűek száma alig haladja meg az egymilliót, akkor ezeket a példányszámokat legalább tizzel kellene megszorzoznunk, hogy nálunk ezt az arányt érzékeltessük.

A kötetek szerzőgárdája főképpen a tartui egyetem finnugor, észt és általános nyelvészeti tanszékéről való oktatókból, valamint az észt tudományos akadémia tallinni nyelv- és irodalomtudományi intézetének kutatóiból áll, de van köztük középiskolai tanár, költő és író, sőt jogász és tisztviselő is.

Az új észt középiskolai tanterv lehetővé teszi, hogy már a gimnáziumokban foglalkozhassanak a tanárok és diákok általános nyelvészeti, nyelvtörténeti, névtani stb. kérdésekkel. Így tehát a két mű hasznos olvasmánya lehet a felsőbb osztályos középiskolásoknak is.

Az első kötet cikkei öt nagyobb csoportba tömörülnek: általános nyelvészet, nyelvrokonság és nyelvtörténet, névtan, szókincs, vegyes. A legegyszerűbb, ha lefordítom az egyes cikkek rendszerint jól megválasztott címét:

1. Mi haszna van a nyelvtudománynak? A statisztikai módszerek használata a nyelvtudományban. Elmélet és gyakorlat: automatikus információrendszerek. Beszéd-közlés és a beszéd szintézise. Mi a generatív grammatika? Hogyan épül föl a nyelv az ember agyában? Nyelv, logika és nyelvi logika.

2. A nyelvről és kutatási módszereiről. Az észet — magyar nyelvrokonságról. A finn-ségi népek legrégebbi történetéről a nyelvi adatok alapján. Az ősi finnugor műveltség nyomában. Ásatások . . . az észet nyelv területén. Arról, ami a szóerdő mögött van. Al-vagy felnémet jövevényező? Az észet halnevekről.

3. A településtörténet és helynévtudomány kapcsolatai. Nyelvi régészet a helynevekben. Ember és természet az egykori észet személynevekben. A régi összetett és képzett személynevek. Az észet név századokon át. A névtan alapelvei.

4. Hány észet szó van? Hogyan készül az angol — észet szótár? Néhány észet egy-nyelvű szótárról. Dobozok az asztalomon (az észet tájszótár munkálataiból).

5. Öröklődő-e az emberi nyelv? Megjegyzések a kétnyelvűségről. A többnyelvűségről nyilatkozik P. Ariste, P. Nurmekund, V. Ernits. Hogy került az ő betű az észetbe? F. J. Wiedemann, a különös ember. J. Baudouin de Courtenay Tartuban.

A második kötet csoportjait kissé nehezebb meghatározni:

1. Elvi nyelvművelés. Minden kertet művelni kell. Nyelv a kaptafán. Nyelv és norma. Normák kényszere vagy korlátlan szabadság? (A mesterséges szavakról.) A Nyelv és Irodalmi Intézet nyelvi részlege. Az észet nyelvi tanszék és az észet nyelv kutatása. A generatív grammatika csoportja. A tartui egyetem orientalista tanszékének működése. A tartui egyetem idegen nyelvi tanszékeinek hozzájárulása az észet nyelv kutatásához.

2. Nyelvi egyesületünk — az Anyanyelvi Társaság. Az Anyanyelvi Társaság levelezőgárdájának megteremtése és az első nyelvjárásgyűjtési verseny. Így lett belőlem nyelvjárás gyűjtő. Väike-Maarja egyházközség helyneveinek gyűjtésekor fölmerült gondolatok.

3. A nyelv óriás rendszer. Madarat énekéről, embert nyelvről ismerjük meg. Nyelvjárás és irodalmi nyelv. Jelentés. „Guruló kő nem lesz mohos” (egy közmondás sokoldalú elemzése). A kétértelmű nyelv. Szó, fogalom, gondolkodás, szimbólum. A nyelv, amelyben élünk.

4. Hogyan beszél a művészet? Néhány szó a szóhoz való viszonyról (egy író vallomása a szókinés megválasztásáról). Nyelv és irodalom.

Végül egy „Ki kicsoda” fejezet következik a két kötet 47 szerzőjéről: mindegyikhez fénykép és 10 — 60 sornyi szöveg a szerző legfontosabb életrajzi adatairól és tudományos munkásságáról. Természetesen nem ennyi nyelvészből áll az észet nyelvtudomány művelőinek száma, hiszen hiányoznak olyan kitűnő, nálunk is ismert és becsült észet nyelvtudósok, mint V. Hallap, A. Valmet vagy a magyarul is kitűnően tudó Kokla házaspár. Mégis nagy segítséget nyújt a tájékozódásban ez a széles körkép, amely a 90. életévéhez közeledő V. Ernits-től és Ariste akadémikustól kezdve a második világháború után született fiatal egyetemi asszisztensekig és tudományos munkatársakig majdnem félszáz észet kollégával ismertem meg.

Túl hosszúra nyúlna ismertetésem, ha részletekbe mennék bele. Még csak azt jegyzem meg, hogy a legtöbb cikk végén található egy 5 — 20 címből álló tudományos bibliográfia, amely az illető kérdés legfontosabb forrásait tartalmazza.

Valószínűleg nálunk is sikerre számíthatna egy hasonló gyűjtemény, amelyben a szakma legjobbjai adnának közérthető és széles skálájú áttekintést a nyelvtudomány különböző területeiről és módszereiről.

Ismertetésem az ikerkönyv egy hosszabb idézetével zárom: „Alig van valami annyira sokoldalú dolog, mint a nyelv: lehet vele jót és rosszat tenni, kifejezni és eltitkolni gondolatokat, fölkelteni és elaltatni, vezetni és félrevezetni. A nyelv egyszerű — a kisgyermek csodálatos könnyedséggel sajátítja el; a nyelv bonyolult — próbáljunk csak egy idegen nyelvet a l a p o s a n elsajátítani! Még azt is megemlíthetjük, hogy a filozófusok és logikusok magyarázzák a nyelvet, de nem lehet megmagyarázni, sok kutató kutatója, egyre kutatója a nyelvet, de sehogy sem lehet kikutatni, sok-sok nyelvművelő

próbálja anyanyelvét saját népe számára köz- és irodalmi nyelvvé szabályozni, ám megrendszabályozni nem lehet. De miért?

Először is minden nyelv és nyelvjárás sajátos, egyik nyelv keretei nem illenek a másikra, egyetemes keretek meg bizonyára sohasem lesznek . . . Minden madárnak megvan a saját éneke. Másodszor nehéz — ha nem lehetetlen — szigorú módszert találni, amellyel egy bármilyen nyelvet a szükséges mélységben ellentmondás nélkül és emellett eredményesen le lehetne írni. Ezért a nyelvész olyan, mint a szarka a frissen kátrányozott tetőn — hol az orra ragad benn, hol a farka, a lábáról nem is szólva . . . Harmadszor egyetlen nyelv sem változatlan. Ezért a nyelvművelő olyan, mint az a szabó, aki a holdnak varr ruhát — ám a hold hol sovány, hol kerek . . .” (T. R. Vítso, II. 15).

Kálmán Béla

A Nyelvőr postája

Lónevek. J. Soltész Katalinnak Lónevek címen közölt tanulmányához (Nyr. 100 : 144—60) a következő kiegészítést fűzöm:

1937—39 között voltam tényleges katona a győri II. utászzászlóaljnál. Köztudomású, hogy akkoriban a tisztek lovon jártak a nem lovas alakulatoknál is. A zászlóalj összes háttaslovának a neve — utalva az utász műszaki fegyvernemre — *U*-val kezdődött: *Ubul, Udvarnagy, Udvarnok, Ugar, Ugozca, Ugró, Újonc, Ulánus, Ultra, Ung, Uszály, Uszony, Utópia, Uzsorás.*

Előfordult, hogy a tiszt vagy a lovász nem a hivatalos nevén szólította a lovát, hanem az istállóban kapott közönséges hívónéven nevezte. A földművesek köréből besorozott lovászoknak idegen volt az *U* betűs mesterkelt név. Meg aztán a szólítás nem is volt döntő, hiszen megállapított vezényszavak voltak minden mozdulatra.

A háború alatt, a mozgósított alakulatok vonatához besorozott háttaslovak magukkal hozták eredeti nevüket, de a paraszti származású hajtókatonák — különösen a hajtó személyében bekövetkezett változásokor — tetszés szerinti, nekik tetsző nevet adtak nekik, olyat, amelyet otthon megszoktak, talán éppen saját lovuk nevét, ha az illett a ló színéhez, neméhez, természetéhez vagy tulajdonságaihoz. Sok volt a *Manci*, a *Miska* és a *Bandi* név.

A géppuskás és málhás pónilovaknak is megvolt a hivatalos katonai nevük, de a katonák gyakran csak egyszerűen *póni*-nak vagy *mul*i-nak nevezték, noha ez utóbbi az öszvér latin nevének (*mula*, *Equus mulus*) elferdítése, ez esetben beceneve.

Érdekes lenne földolgozni a mitológia és a történelem (*Balivus, Podagrus, Phere-nicus, Borysthenes*), illetőleg az állatmesék irodalmának (*Deres, Ráró, Szilaj*) lóneveit is.

Szalkai Pál

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Aláírás helyett betűjelek. Miért használnak értelmetlen betűjeleket az újság-cikkek aláírói? Helytelen, új tipográfiai divat ez, idejében gátat kellene vetni neki — írja Vas József szolnoki levélírónk.

Az, hogy újságokban a kisebb cikkeket nem teljes névvel írják alá a szerzők, hanem csak egy vagy két betűjellel szignálják, nem is annyira tipográfiai divat, mint inkább az újságírásban kialakult szakmai gyakorlat. Igen régóta szokásos eljárás; nem mindig monogram, lehet a név egy kiragadott része, esetleg a vezetéknev utolsó és az utónév első betűje stb., valamilyen jelvény, jegy, melyet az írók polgári vezeték- és utónévük helyett írásaik jelzésére felhasználnak. Nemigen helyteleníthető. Egypár példa: *hó* = = Tóth László; (*á*) = Ábrányi Emil; *-á-á*: Jákó János; *b. a.* = Bán Aladár; *di* = = Ady Endre; *d. i.* = Dömötör István; *eő* = Hoppe Rezső; *ij* = Bajza József; *-enyv-* =

= Fenyves Ferenc; -y = Kereszty István; sssy = Négyesy László; x 2. = Krassy Félix; mpo = Mányi Gyuláné Prigl Olga; n-a = Németh Béla; -y = Ember György stb. Szép gyűjteményét adja a magyar pszeudonimeknek Gulyás Pál A magyar írói álnévlexikon (A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei) című kiadványában (1956., Akadémiai Kiadó).

R. L. G.

Kötőjel a sor elején. Elsikkad a kötőjel, ha a kötőjeles szót történetesen épp a kötőjelnél kell megszakítani azért, mert nem fér ki a sorban. Vagy újra ki kellene tenni ezt a jelet, vagy valami más jellel a sor elején utalni rá — írja Vas József szolnoki olvasónk.

Kötőjeles szavaknak a kötőjelnél történő olyasfajta elválasztása, hogy a sor elejére is kerüljön valamilyen jel, általában nem szokásos; egyrészt esztétikai okokból, másrészt azért, mert új jel bevezetése csak megzavarná az átlagolvasót. Egyébként is arra törekszünk, hogy minél kevesebb kiegészítő jelet használjunk írásunkban. Az akadémiai helyesírási szabályzat is ezt sugallja például abban a paragrafusában, amelyben az idegen nevek mellékjeleinek elhagyását — természetesen csak magyar nyelvű szövegről beszélünk — ajánlja (282. paragrafus, 54. lap).

Csupán nyelvészeti szakmunkákban van arra szükség, hogy a kötőjelet elválasztás esetén a következő sor elejére is kitegyék. De ezekben is csak akkor, ha a mű határozottan a kötőjelezés különböző eseteivel foglalkozik. Hogy egy-két példát is említsünk, A magyar helyesírás szabályai a 404. pontban alkalmazza ezt az eljárást: „Ha két vagy több egymás után következő összetett szónak azonos az előtagja, rendszerint csak az első összetett szót írjuk ki teljes alakjában. Ilyenkor az elhagyott közös előtagra kötőjellel utalunk: . . . gépgyártó, [sorvég]-szerelés és -javító üzem; stb.” Vagy a Helyesírási és tipográfiai tanácsadó 61. lapján: „Kötőjelet teszünk az ellentétet kifejező főnevek tagjai közé: rabló-[sorvég]-pandúr.” A 69. lapon: „. . . kétszoba-fürdőszoba-[sorvég]-hallos lakás. . .” stb.

R. L. G.

Idegen eredetű állatnevek írásmódja. Dr. Daniek Gézának — Országos Állattenyésztési Felügyelőség — erről a következőket írtuk:

A rendelkezésünkre álló szakmunkák áttanulmányozása során mi is tapasztaltuk, hogy az idegen eredetű állatnevek, fajtanevek írásában meglehetősen nagy a zűrzavar. A magyar állatnevek írására vonatkozólag eligazít A magyar állatnevek szabályai című tanulmány, melyet a Magyar Tudományos Akadémia Zoológiai Bizottsága tett közzé, s az Állattani Közlemények XLVII. kötetében (1–2. füzet) jelent meg. Az idegen eredetű — főként helység- és személynevekből alakult — fajta- és hibridnevek írására azonban e szabályzatban sem találunk fogódzót. A legtöbb gondot 1. a kis kezdőbetű — nagy kezdőbetű; 2. a különírás — egybeírás kérdése és 3. a név eredetének megfelelő írásmód — kiejtés szerinti írásmód közti ingadozás okozza.

Az alábbiakban e három kérdés megoldására próbálunk tanácsot adni a lexikonokban és egyéb szakmunkákban látott — idegen tulajdonnevet tartalmazó — állatnevek írásváltozatai alapján.

1. **K e z d ő b e t ű .** A fajtanevek kezdőbetűinek megválasztása viszonylag a legegyszerűbb. A legtöbb lexikonban és egyéb szakmunkában — pl. Mezőgazdasági lexikon, Új magyar lexikon, Állathatározó, Uránia Állatvilág stb. — következetesen kis kezdőbetűvel szerepelnek a fajtanevek.

A hibridnevek írására sajnos nem találtunk adatot. A levelében említetteket (*Warren, Ross, Arbor-Acres*) az idézett munkák nem említik. Úgy véljük azonban, hogy a hibridnevek tulajdonképpen márkaneveknek tekinthetők, hiszen — amint levelében írja — az egyes hibridváltozatokat a tenyésztő vagy a forgalmazó személy, illetőleg cég nevével jelölik. A márkaneveket pedig nagy kezdőbetűvel szokás írni.

A hibrideket jelölő fantázianevek írását, az előbbiekhöz hasonlóan, szintén inkább nagy kezdőbetűvel ajánljuk, hiszen — az előbb mondottak értelmében — ezek is márkanev jellegűek.

2. Különírás — egybeírás. Adataink azt bizonyítják, hogy e tekintetben talán még nagyobb a zűrzavar, mint a kezdőbetűk használatában. Íme néhány adat a sok közül: *new hampshire* (Uránia Állatvilág, Madarak 144. l.), *newhampshire* (Mezőgazdasági lexikon II. k., 646. l.), *rhode island* (Mezőgazdasági lexikon II., 646. l.), *rhode-island* (Új magyar lexikon VI., 536. l.), *rhode island red* (Mezőgazdasági lexikon II., 352. és 646. l.).

A felsorolt adatok, írásváltozatok azt mutatják, hogy az idegen helynevekből alakult fajtanevek általában a földrajzi névnek megfelelő eredeti írásmóddal használatosak. Véleményünk szerint az lenne az eredeti írásmóddhoz illő és leginkább logikus eljárás, ha a két- (v. több) tagú földrajzi nevekből alakult fajtanevek leírásakor az alkotó tagok különállását is megtartanánk. Tehát így: *new hampshire, rhode island, rhode island red*.

3. Eredeti írásmód — kiejtés szerinti írásmód. A 2. pontban voltaképpen erről a kérdésről is kifejtettük véleményünket. A szakmunkák szerzői általában következetesen az eredeti írásmódnak megfelelően írják az idegen helynevekből alakult fajtaneveket. Mivel az eredeti írásmód követése szinte hagyományosnak mondható, kár lenne megbolygatni, megzavarni ezt a szokást. Kivételt csupán azoknak a fajtaneveknek az írásakor kellene tenni, amelyek nemcsak a szakemberek körében ismeretesek és használatosak, hanem a köznyelvet beszélők között is. Például: a *plimut*-ot, amely már hosszú évtizedek óta ismert és kedvelt tenyésztett fajtája minden kisebb házi gazdaságnak is, nem íránk *plymouth*-nak (mint pl. a Mezőgazdasági lexikon, a 296. és a 646. l.-on), hanem a magyar kiejtésnek megfelelő *plimut* alakban, ahogy az Új magyar lexikonban is látható (VI. 536. l.).

T. U. I.

Növénynevek írása. Ezen a területen kellene rendet teremteni — véli Urbán Sándor csehszlovákiai olvasónk.

Az érvényben levő akadémiai helyesírási szabályzat nem foglalkozik részletesen a növénynevek írásával. 133. pontjában azonban az egyes szaktudományok műszavainak írásáról — általánosságban — a következőket mondja: „A tudományos műszavak nagy kezdőbetűs írásmódját az egyes szaktudományok gyakorlata határozza meg: *Canis canis, Ardea alba; Föld, Nap, Hold; stb.*” Ennek értelmében bármely tudományzagnak, tudományágnak megvan a joga ahhoz, hogy szakszavait a köznyelvitől eltérő írásmóddal írja.

Mi is tapasztaltuk, hogy a mezőgazdasági, növénytermesztési, kertészeti szakirodalomban meglehetősen nagy a zűrzavar az egyes növényfajták, -fajok, -nemzetségek stb. nevének írásában, s hogy a növénytan és az állattan, valamint a kertészet helyesírásában ellentmondás észlelhető. Úgy tudjuk viszont, hogy — már évtizedekkel ezelőtt — az egyik nemzetközi növénytan kongresszuson (1958-ban Párizsban) határozat született, amelynek értelmében a növények nemzetségnevét nagy, fajnevét pedig kis kezdő-

betűvel kell írni. Ez a megállapodás természetesen csak a latin terminológiára vonatkozik, a magyar növénynevek esetében a nemzetségneveket is kis kezdőbetűvel kell írni.

A *Mamillaria* és az *Opuntia* nemzetségnevek nagy kezdőbetűs írása ellen — az előbbiek értelmében — tehát nem lehet kifogásunk. Nem tudományos, hanem köznyelvi szövegben a kis kezdőbetűs *mamillaria*, *mamillariák*, *opuntia*, *opuntiák* stb. alakok is elfogadhatók. A magyaros írású *mamillária*, *opuncia* alakokat viszont nem ajánljuk. Ezek a növénynevek nem olyan meghonosodott elemei nyelvünknek, mint például a *dália* (Dahlia), a *fikusz* (Fikus), a *filodendron* (Philodendron) stb. Az *opuntia* ('fügekaktusz') az Idegen szavak és kifejezések szótárában is latinos, *t*-vel írt alakban szerepel (604. l.). S ha mondjuk egy, az Élet és Tudományban közlendő, s az egyes kaktuszfajtákat népszerűsíteni kívánó cikk szerzője — a növénykertek féltett ritkaságairól beszélve — a rózsák, liliomok, orchideák stb. mellett az *opuntiákat* és a *mamillariákat* is meg akarja említeni, akkor jó megoldást választ, ha az előbbi magyar növénynevekkel összhangban *fügekaktuszok*-ról, illetőleg *szemölcskaktuszok*-ról vagy *bimbókaktuszok*-ról szól. Hasonlóképpen járt el a Népszabadság 1976. szeptember 12-i számában megjelent hírek a közlője is:

„Szegeden a József Attila Tudományegyetem botanikus kertjében mintegy hat-ezerféle növény található. Beérett a Dél-Amerikából származó *medvetalp* nevű kaktusz termése.”

T. U. I.

Tövis vagy tüske? Melyik a helyes kifejezés — kérdezi Urbán Sándor Lőcséről.

Azt a kérdést, hogy a kaktusznak *tövisei* vannak-e vagy *tüskéi*, mi nyelvészek nem tudjuk az illetékes szakemberek nélkül eldönteni. A köznyelvben ugyanis egyezik a két szó használata ebben a jelentésben: kemény, hegyes, szúrós képződmény némely növény szárán, levelén, termésén. Például: a csalán, a kaktusz, a kökény, a rózsza *tövisei* vagy *tüskéi*. A növénytan, kertészet stb. használatában viszont eltér a két szó jelentése. A Természettudományi lexikon értelmezése szerint a *tövis* „kemény hegyben végződő védelemre alkalmas, módosult szerv. Bármelyik vegetatív testrész (gyökér, szár, levél) tövissé módosulhat, ami nemcsak külsőleg, hanem a belső felépítésében is jellegzetes szerkezeti sajátságokban nyilvánul meg; így a különböző eredetű tövisek mind megegyeznek abban, hogy a szállítórendszerrel szemben a szilárdító rendszer a csúcs felé haladólag uralkodó méretben alakul ki, benne nagyfokú fásodás lép fel. — Az, hogy a *tövis* milyen szervnek a módosulása, egyrészt a helyzetéből, másrészt az esetleg rajta levő oldalszervek jellegéből könnyen megállapítható. . . . A tövissel nem tévesztendő össze a *tüske*, amely szintén szúrós, védekezésre alkalmas testrész, de felületi képződmény (--- emergencia); könnyen leválasztható, mert az epidermiszből s az alatta levő alapszöveti réteg néhány sejtsorából alakul, s így szállítószövet nincs benne. A *tüske* megjelenése nincs helyzethez kötve, szártagon, levélnyélen, sőt a levéllemez erein egyaránt kialakulhat” (VI. k., 515—6. l.).

A kaktuszféléknek, ugyancsak a Természettudományi lexikonból idézem, „leveleik általában nincsenek, ill. módosultak. A levélpárnák kiemelkedők, sokszor molyhosak, gyakran tövisekkel; ezek a levélhónaalji hajtások átalakult leveleinek tekinthetők” (II. k., 505. l.). Mind az előbbi, mind a mostani idézetből az következik, hogy a kaktuszoknak *töviseik* vannak, nem pedig *tüskéik*. Persze ahol nem megy a tudományos pontosság rovására, és félreértést sem okoz, a kaktuszok esetében is fel lehet cserélni a két szót. Az új magyar lexikon *Mamillaria* címszava alatt például — többek között — a következőt olvashatjuk: „Csillag alakban elhelyezett szemölcsői *tüskések*” (IV. k., 536. l.).

T. U. I.

Az intézménynevek helyesírásában nagy zűrzavar tapasztalható — írja Kocsis Lajosné Miskolcra. Van-e pontos szabály? S ha van, miért nem követik? — kérdezi.

Az intézménynevek (és a közigazgatási egységek) írásmódjával az akadémiai helyesírási szabályzat is foglalkozik (l. 241—2., ill. 261—4. pont), de a hellyel való takarékoság kényszerűsége miatt nem adhat minden részletproblémára felvilágosítást. A Helyesírási és tipográfiai tanácsadó (a Nyomdaipari Egyesülés adta ki; bővített 2. kiadása 1972-ben jelent meg) azonban, amely az MTA Helyesírási Bizottságának legújabb határozatait is tartalmazza, az 51—2. lapon részletesen taglalja az intézménynevek írásának kérdéseit. Mivel e kiadványt csak nehezen lehet megszerezni — a könyvesboltokban nem árusítják —, összefoglaljuk az idézett helyen írottakat:

Az intézménynevek minden lényeges és önálló elemét nagy kezdőbetűvel írjuk. Nem tekintendő ilyennek a névelő, a kötőszó, a sz. (= szám v. számú) rövidítés, valamint a tulajdonnév után álló *megyei, járási, fővárosi, városi, kerületi, községi, úti, utcai, körúti téri* stb. szó és rövidítésük. Ezeket az elemeket az intézményneveken belül is kis kezdőbetűvel kell írni. Egyes típusokban a község, város nevének -i képzős származéka része a névnek, másokban csak kiegészítő tájékoztató elem. Az első esetben a község- v. városnév kezdőbetűje nagy, a másodikban viszont kicsi. A következő példák talán érthetőbbé teszik a szabályt:

Tiszaszalkai Állami Gazdaság (v. *Á. G.*): a *tiszaszalkai* szó az intézménynév része; *Vörös Csillag Tsz., Aszód*; de: az *aszódi Vörös Csillag Tsz.* (az *aszódi* csak kiegészítő, tájékoztató elem);

Debreceni járási Tanács, Debrecen városi Tanács, de: *debreceni Városi Tanács* (a *debreceni* szó nem eleme a névnek); s ugyanígy:

Sajókaza községi Tanács, Sajókaza község Tanácsa, de: *sajókazai Községi Tanács* (a *sajókazai* nem eleme az intézménynévnek).

Megjegyezzük: az intézményen belüli egységek (főosztályok, osztályok, csoportok, üzemenrészek, telephelyek stb.) nevét kis kezdőbetűvel írjuk. Például: *a Művelődésügyi Minisztérium közoktatási főosztálya*; *a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Tanács V. B. igazgatási osztálya*.

A *menti* melléknevet (akárcsak a hasonló képzésű *vidéki* melléknevet) minden esetben különírjuk az előtte levő főnévtől. Például: *part menti földek, út menti fák, Duna menti város, Tisza menti táj, Hejő menti Mezőgazdasági Termelőszövetkezet* (vagy rövidebben: *Hejő menti Mgtsz.*).

T. U. I.

Étterem- és vendéglőnevek írása felől érdeklődik Gundel Imre muzeológus — Vendéglátóipari Múzeum.

A kért étterem- és vendéglőneveket a következőképpen kell írni:

Abbázia kávéház, Gerbeaud cukrászda, Erzsébet-híd étterem, Mátyás-pince étterem, Két Kék Bak fogadó, Aranyszarvas vendéglő.

Magyarozatként megjegyezzük: a felsorolt nevekben szereplő s az intézmény jellegére utaló *kávéház, cukrászda, étterem, vendéglő* köznévi elemeket kis kezdőbetűvel írjuk. Az *Erzsébet-híd étterem* és a *Mátyás-pince étterem híd*, illetőleg *pince* szavát kötőjellel kapcsoljuk a tulajdonnévhez. Furcsa és zavaró lenne az *Erzsébet híd étterem* vagy a *Mátyás Pince étterem* írásmód, főképpen az utóbbi, az egymás mellett álló *pince étterem* szavak miatt. Az *Aranyszarvas vendéglő* típusú nevek írásában elég nagy a zavar. A helyesírási szabályzat szellemének az *Aranyszarvas vendéglő* írásmód felel meg, mi is így ajánljuk.

Szálló és *szálloda* szavunk csak stilisztikailag különbözik egymástól: a *szálloda* a megszokott köznyelvi alak, a *szálló* kissé választékos alak. Mindkét szó jelentése: 'Szállásadással és többnyire vendégek ellátásával is foglalkozó (nagyobb) vendéglátóipari üzem, vállalat, ill. ennek épülete(i), helyiségei együttvéve, rendszerint ilyen üzem, vállalat megnevezésében is; hotel, szálloda, (vendég)fogadó' (A magyar nyelv értelmező szótára VI., 55–6. l.).

T. U. I.

Csurommerő. Gyakran hallani ezt a szót Balmazújváros környékén — írja Szalai Csaba. Ismerősei nagyon helytelennek tartják, s arra hivatkoznak, hogy még a tájszótárakban sem lehet megtalálni. Szalai Csabának — 4060 Balmazújváros, Halász u. 16. — az a meggyőződése, hogy nincs igazuk. Kéri, segítsünk neki a bizonyításban.

A *csurommerő* kifejezést valóban nem találjuk meg tájszótárainkban, s a most még csak készülöben levő Új Magyar Tájszótárban sem lesz meg, mivel a tájszógyűjtésekben nincs nyoma, a gyűjtők nem jegyezték fel. Ez azonban nem jelenti azt, hogy helytelen, sem azt, hogy nem él egyes vidékeken.

Valószínűleg a *csuromvíz* és a *merő víz* összevonásából keletkezett alakulás (olyan forma, mint a *színtiszta igaz*, a *színiigaz* és a *tiszta igaz* előtagjainak összeforrásából).

A *csuromvíz* és a *merő víz* lényegében egyjelentésűek lévén, megfelelő alkalommal egyszerre merülnek fel a tudatban, s egyszerre tolul a beszélő ajkára mindkettő. Természetesen a közös utótag ismétlése nélkül.

A két jelző (*csurom* + *merő*) összetapadása folytán keletkezett új szó nyomatékosabb, alkalmas az alapjelentés nagymértékű fokozására, s némi hangulati, érzelmi többletet is nyújt.

Szótani szempontból nézve, a laza szerkesztésű mellérendelő szóösszetételek közé sorolhatjuk.

Egyébként ilyen, a köznyelvben elfogadhatatlan összetételek a népnyelvben elég gyakoriak, s tegyük hozzá: ott nem is helyteleníthetők. Például: *mindmerő*, *csupamerő*, *csuromcsap* (a haja); *csuroncú* (ázott) stb.

R. L. G.

Permafrost — fagyföld. Szombathelyi László Szombathelyről az angol *permafrost* szakkifejezés magyar megfelelőjére tesz javaslatot.

A *permafrost* (oroszul: *vecsnaja merzlota*) szónak mind ez ideig nem született rövid, frappáns megfelelője nyelvünkben. Részben azért, mert az a tudományág, amelynek ez szakkifejezése, maga sem nagyon régi, részben pedig azért, mert a mi körülményeink között nem volt rá szükség, hisz nincs olyan tája országunknak, ahol állandó volna a fagyott altalaj. Ezért igaza volt az Élet és Tudomány 1973. évi 52. számában (2472. lap) megjelent cikk írójának, amikor azt írta, hogy magyarul ezt a fogalmat csak három szóval lehet úgy kifejezni, hogy mindenki pontosan megértse: „állandóan fagyott föld”.

Elfogadhatjuk Szombathelyi László levélírónk javaslatát: legyen a *permafrost* magyarul örökfagyföldje. Az ajánlott kifejezés jó ugyan — bár írásmódján lehet vitatkozni, ilyen természetű hármass kapcsolatot a szabályok szerint nemigen szoktunk egybeírni — csakhogy nagyon is alkalmi, nem köznyelvi, előbb még el kellene terjeszteni. Kérdés, hogy a szakemberek elfogadják-e. Az angol szónak ti. ez a pontos jelentése: 'az általa állandóan fagyott rétege [sarkkörön túl]'. A *-földje* viszont inkább felszínre, általa-

ban területre utal, külsőlegesebb. Hogy a félreértés lehetőségét még inkább elhárítsuk, még erősebb rövidítést ajánlunk, végtére is a szakkifejezésnek nem okvetlen szükséges tartalmaznia a kifejezendő fogalom minden fontosabb jegyét (az angol sem tartalmazza). Lehetne a *permafrost* magyarul *fagyföld*. Ilyen szavunk nincs, ezért nem idéz fel téves képzeteket, a helyesírási szabályoknak is megfelel, s főleg rövid, könnyed.

R. L. G.

Sarkkő. Molnár Károly budapesti olvasónk a Magyarország című hetilapnak egy Okinawa szigetről szóló cikkében ezt az alcímet látta: *Stratégiai sarkkő*. Levelezőnk arra kíváncsi, van-e ilyen szavunk, illetőleg ha van, helyes-e. Ő eddig csak *sarokkő*-ről hallott.

A konkrét jelentésű *sarokkő* és az elvont jelentésű *sarkkő* között az elmúlt százszázötven évben fokozatos alaki és jelentésbeli elkülönülés, úgynevezett s z ó h a s a d á s ment végbe (vö. Grétsy László: A szóhasadás 226).

A *sarkkő* szó régebben valóban jelentett sarokkövet is, a mai választékosabb nyelvben azonban már szinte kizárólag átvitt értelemben, elvont fogalom nevéként használatos. Valaminek legfontosabb részét, „sarkalatos” pontját jelöljük vele, vagyis olyan szilárd alapelvet értünk rajta, amelyre az elveknek egész rendszere épül fel, amelyen a rendszert alkotó többi elv vagy tényező nyugszik. Rendszerint egyes szám 3. személyű birtokos személyragos alakban, valamely elvontabb jelentéstartalmú főnév birtokaként szokott előfordulni: *politikájának, világnézetének, meggyőződésének sarkköve* stb. Megvan ez a kifejezés a franciában is (*pierre angulaire*), használati értéke lényegében azonos a magyar *sarkkő*-ével.

A *sarkkő* szónak önálló — azaz nem valaminek a birtokaként való — használata csakugyan furcsa egy kissé. A *Stratégiai sarkkő* alcímet talán az eredetiségre, szokatlanságra való törekvés sugallta. Erre vall, hogy a cikk szövegében van birtokos jelzője a szónak: „Okinawa szigete a *Csendes-óceán egyik sarkköve*”. Itt viszont az a baj, hogy a konkrét jelentésű birtokos jelző hatására a *sarkkő* szóban bizonyos fokú „visszakonkretizálódás” zajlik le, s ez némiképp veszélyezteti a mondat komolyságát. Hadd idézzünk ezzel kapcsolatban — Grétsy László nyomán — egy ide illő, régebbi példát is: „Ő [ti. Kossuth Lajos] díszes fegyveres kíséretében megjelent ott a *magyarság sarkkövével* [= az Alföldön]”. A *sarkkő* kifejezésnek ilyenféle alkalmazása csakugyan nem jár messze a képzavartól.

K. G.

Kmety vagy Kmetty? Takács Erzsébet budapesti levelezőnk aziránt érdeklődik, helyes-e a VI. kerületi *Kmety utca* nevét egy *t*-vel írni.

Az említett utcanevet valóban inkább *Kmetty* formában szokták leírni; így szerepel a Magyar Posta által kiadott „Budapest utcajegyzéke” című kiadvány 51. oldalán, valamint a forgalomban levő Budapest-térképeken. Tudomásunk szerint azonban a *Kmety* a helyes alak, mivel az utcát nem *Kmetty* Jánosról, a nemrég elhunyt jeles festőművésztől, hanem *Kmety* György honvéd tábornokról (1813–1863.) nevezték el. Ez utóbbinak pedig egy *t*-vel kell írni a nevét (l. Életrajzi Lexikon 1: 939). Ezúttal tehát hitelt adhatunk az utcatábla feliratának.

K. G.

Cucc. Muszka M. József győri olvasónk a szó eredete és használati köre felől tudakozódik.

A *cucc* szó történeti-etimológiai szótárunk adatai szerint csak 1956-ban bukkan fel nyomtatásban, mégpedig Urbán Ernőnek egyik írásában, 'cókómók' jelentésben (TESz. 1: 459). A szó ennél nyilvánvalóan jóval régibb; kései adatolhatóságát az okozza, hogy írott nyelvünk hosszú időn át tudatosan került e a bizalmas, sőt tolvajnyelvi ízü szót, mely a beszélt köznyelvnek alsó rétegéhez tartozik.

Cucc szavunk minden bizonnyal valamely hangutánzó-hangfestő jellegű nyelvjárási kifejezésből ered, s összefügg a szintén népryelvi *cucolék* 'holmi', *cucaj* 'cókómók, motyó', *cucak* 'ua.' szavakkal. Szélesebb körben a városokba — főleg Budapestre — került falusiak révén terjedt el. Újabban szórványos jelentésmódosuláson ment át: eredetibb 'csomag, batyú' értelme kibővült, s ma már inkább 'holmi, ruha(nemű)' jelentésben használatos: „Jó *cuccai* (azaz: csinos, divatos ruhadarabjai) vannak.” Mivel bizalmas hangulatát, az élőbeszédhez, sőt a jassz nyelvhez való kötődését napjainkra sem veszítette el, írásban csak ritkán — akkor is sajátos (pl. környezet- vagy hangulatfestő, stílusjellemző) céllal — élünk vele.

K. G.

Féleség. Dr. Kovács Imre győri levelezőnk azt szeretné tudni, helyesek-e a mostanában sűrűn hallható-olvasható *-féleség* végű szavak.

A hivatalos nyelvben közkedvelt *-féleség* képzőszerű utótag néha valóban nem több fölös szószaporításnál. Ilyenkor bizvást elhagyható az értelemnek legcsekélyebb megzavarása nélkül: *áruféleség* = *áru*; *élelmiszerféleség* = *élelmiszer*. Ha mégis mindenáron a köznyelvtől eltérő formában, azaz egy kissé „hivatalosabban” akarjuk magunkat kifejezni, élhetünk az *árufajta*, *élelmiszerfajta* szavakkal is. A többes számú alakokat jelzős szerkezetté is átalakíthatjuk: *áruféleségek* = *különböző árúk*; *élelmiszerféleségek* = *különböző élelmiszerek*.

A *féleség* újabban önálló szóként is felbukkan 'valamely terméknek, árucikknek bizonyos fajtája, válfaja, változata' jelentésben, pl.: a rozs, az acél, a téglá *féleségei* (ÉrtSz. 2: 627; ÉKsz. 375). Maga a szó önmagában nem hibás képzésű, gyakori előfordulása azonban — tartalmatlansága, fogalmi üressége miatt — homályossá, olykor szinte érthetelenné teszi beszédünket. Épp ezért a lehetőségig kerüljük, még a szaknyelvekben is. Helyette jelöljük meg pontosan, milyen *féleségek*-ről is van szó tulajdonképpen.

K. G.

Computer, musical. Miért nem ejtjük latinosan ezt a két szót? — kérdezi dr. Mihály Gábor Budapestről.

A *computer* és a *musical* nem latin, hanem angol szavak, bár tövük végső soron latin eredetű.

A *compute* '(ki)számít' igét, amelynek továbbképzésével a *computer* 'számítógép' szó létrejött, az angol nyelv vagy a latinból (*computare*), vagy a franciából (*computer*) vette át. Tehát még az sem bizonyos, hogy ez a szó közvetlenül a latinból került bele az angolba. Lehet, hogy a latin és az angol között ez esetben a francia volt a közvetítő, a „közbeeső állomás”. Nincs tehát értelme itt latin vagy akár latinos kiejtésről beszélni, ilyen ejtémódot előírni. Az már más lapra tartozik, hogy a kifogástalan angol ejtés utánzására sem kell törekednünk. Magyar beszédben a [komputer] a helyes. Vagyis úgy mondjuk ki, ahogy a latinok mondták — volna.

Az angol *musical* szó az ófranciából származik. Tehát még annyira sem latin szó, mint a *computer*. (Ezt mutatja egyébként a csonka szóvég is, vö. a valóban a latinból átvett magyar *muzikális*-sal!) Az angol kiejtést nem befolyásolja, hogy az ófranciába a szó csakugyan a (középkori) latinból került át. A *musical*-t az angolok körülbelül így ejtik ki: [mjúzikl] (a hangsúly az első szótagon van). Ezt a mai magyar [mjuzikel] ejtés nagyjából megközelíti. Nem hibás a ritkábban hallható [muzikel] változat sem.

Végül hadd jegyezzük meg: mindezeket a kiejtési nehézségeket oly módon is elkerülhetjük, hogy magyar szóval (kifejezéssel) nevezzük meg az említett fogalmakat. A *számítógép* már kezdi kiszorítani a *computer*-t, s alkalomadtán a *zenés játék* is használható a *musical* helyett.

K. G.

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Kiss Lajos</i> : Cseribarátság	228
<i>Takács Lajos</i> : Hasáb föld	231
<i>Heltainé Nagy Erzsébet</i> : Gím — szarvasgím — gímszarvas	233

Szemle

<i>Terts István</i> : A beszéd tudományáról	236
Szabó T. Attila — Péntek János: Ezerjófi (Ismerteti: <i>Fiers Márta</i>)	240
<i>Balogh Lajos</i> : Három erdélyi nyelvjárási kiadvány	242
<i>Kálmán Béla</i> : Észtléptudomány és nyelvművelés	245

A Nyelvőr postája

<i>Szalkai Pál</i> : Lőnevek	248
A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából <i>R. L. G.</i> : Aláírás helyett betűjelek — <i>R. L. G.</i> : Kötőjel a sor elején — <i>T. U. I.</i> : Idegen eredetű állatnevek írása — <i>T. U. I.</i> : Növénynevek írása — <i>T. U.</i> <i>I.</i> : Tövis vagy túske? — <i>T. U. I.</i> : Intézménynevek helyesírása. — <i>T. U.</i> <i>I.</i> : Étterem- és vendéglőnevek írása — <i>R. L. G.</i> : Csurommerő — <i>R. L. G.</i> : Permafrost — fagyföld — <i>K. G.</i> : Sarkkő — <i>K. G.</i> : Kmetty vagy Kmetty? — <i>K. G.</i> : Cuce — <i>K. G.</i> : — Fésülés — <i>K. H.</i> : Computer, musical	248

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: KHI 215-96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612. Előfizelési díj egy évre: 28,— Ft.

Külföldön terjeszti a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Peldányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-
rázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben
végrehajtott változtatások jegyzékével) ..... 4 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 Ft
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról ..... 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 3 Ft
7. *Bencsényi József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanul-
ságai ..... 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése ..... 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája ..... 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc*:
O. Nagy Gábor emlékének ..... 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában ..... 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1 III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugriarum* Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter. *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetenként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes*. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A.I.E.F.O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungsstätten für Finnougristik in Ungarn*. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán és Béla.) 1975. 165., 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der slowakische Dialekt von Pálisszántó*. (Übers. von István Tóth). 1975. 296 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134. l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utca neveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×25 cm, 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti, László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161. l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség*. Szemiotikai tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234. l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229 l. (Muszeion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Knieza István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiadás. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti taglódása*. 1975. 230. l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228. l. (Néprajzi tanulmányok) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk. Juhász József, Szóke István, O. Nagy Gábor, Koválovsky Miklós. 2., változatlan kiadás 1975. 1550. l., 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 05 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiad. 15. (a tizenegvedikhez képest változatlan) lenyomat. 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft, Fve 9,— Ft. ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvtudományi Társaság elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. Deme László, Imre Samu. 1975. 345 l., 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola, Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l., 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching International Conference* Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l., 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l., 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages* Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338. l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadás a berlini Akademie-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval
- Zsill János: *A jelentés szerkezete*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 232 l., 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Király István: Ady Endre: Krónikás ének 1918-ból

Károly Sándor: Ady prózája és lírája

Kovalovszky Miklós: Ady és a nevek

László Zsigmond: Az Ady-vers

T. Lovas Rózsa: Ady alliterációi

Kemény Gábor: Az eltévedt lovas

Pásztor Emil: Kossuth Lajos levele Szemere Miklós-
hoz 1840 nyarán

Hopp Lajos—Kelemen József: Az új Mikos-kiadás
helyesírási problémái

Szabó József: Madách Tragédiájának „helyreállított”
szövegű kiadásáról

Bán Ervin: Nyelvhelyességi megjegyzések a közép-
iskolai tankönyvek fordítási és tolmácsolási
gyakorlatairól

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, KOVALOVSZKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Király István: Ady Endre: Krónikás ének 1918-ból</i>	257
<i>Károly Sándor: Ady prózája és lírája</i>	269
<i>Kovalovszky Miklós: Ady és a nevek</i>	286
<i>László Zsigmond: Az Ady-vers</i>	301
<i>T. Lovas Rózsa: Ady alliterációi</i>	313
<i>Kemény Gábor: Az eltévedt lovas</i>	324

Íróink nyelve

<i>Pásztor Emil: Kossuth Lajos levele Szemere Miklóshoz 1940 nyarán</i>	330
<i>Hopp Lajos—Kelemen József: Az új Mikes-kiadás helyesírási problémái</i>	338
<i>Szabó József: Madách Tragédiájának „helyreállított” szövegű kiadásáról</i>	345

Nyelv és iskola

<i>Bán Ervin: Nyelvhelyességi megjegyzések a középiskolai tankönyvek fordítási és tolmácsolási gyakorlatairól</i>	355
---	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Takács Lajos: „Egy bécs pénzrel leteszi, két bécs pénzrel felveszi”</i>	361
<i>Erdődi József: A ház szeme</i>	368

(* * * * *)
Imre Samu
(1017 1000)

MAGYAR NYELVŐR

101. ÉVFOLYAM * 1977. JÚLIUS–SZEPTEMBER * 3. SZÁM

Ady Endre: Krónikás ének 1918-ból

Iszonyú dolgok mostan történülnek,
Népek népekkel egymás ellen gyűlnek,
Bűnösök és jók egyként keserülnek
S ember hitei kivált meggyöngülnek.

Ember hajléki már rég nem épülnek,
Szívek, tűzhelyek, agyak de sérülnek,
Kik olvasandják ezt, majd elképülnek,
Ha ő szívükben hív érzések fülnek.

Jaj, hogy szép álmok így en elszörnyülnek,
Jaj, hogy mindenek igába görnyülnek,
Jaj, hogy itt most már nem is lelkesülnek,
S mégis idegen pokol lángján sülnek.

Itt most vér-folyók partból kitérülnek,
Itt most már minden leendő gyérülnek,
Itt régi átkok mélyesre mélyülnek:
Jaj, mik készülnek, jaj, mik is készülnek?

Hegedűs fickók többet hegedülnek,
Olcso cécókon ezerek vegyülnek,
Rút zsvány-arcok ékesre derülnek
S ijedt szelídek szökve menekülnek.

Lámpás, szép fejek sután megszedül ek,
Emberségesek igen megrémülnek,
Ifjak, kik voltak, hoppra megvénülnek
S a Föld lakói dög-halmokba dülnek.

Bús kedvű anyák keservesen szülnek,
Labdázó fiúk halálba merülnek,
Ős, szép kemencék sorjukba elhülnek
S kedvelt szüzeink uccára kerülnek.

S szegény emberek még sem csömörülnek,
Buták, fáradtak és néha örülnek,
Szegény emberek mindent kitörülnek
Emlékeikből, mert csak ölnek, ölnek.

Szegény emberek ölnek és csak ölnek
 S láz-álmaikban boldogan békülnek.
 S reggelre kelvén megint megdühülnek,
 Kárhoznak, halnak, vadakká törpülnek.

Halál-mezőkön bitófák épülnek,
 Nagy tetejükre kövér varjak ülnek,
 Unják a hullát, el- s vissza-röpülnek,
 De az emberek meg nem csömörülnek,

1. 1918 január első felében íródott ez a költemény, a költő ekkori néhány hetes csucsai tartózkodás alatt; 1918. január 16-i számában közölte a verset a Nyugat. Nem sokkal azelőtt, 1917 december végén utazott le Csucsára az Ady-házaspár, hogy együtt töltsse a karácsonyt, újévet a „Boncza-várban” maradt öreg nagymamával. Ady betegen érkezett. Valamiféle „pompás és drága kölnitől” kapott bőrfertőzésesei ütöttek ki rajta. S ha nem is fizikailag: lelkileg nagyon megviselte ez. A kinövő furunkulusokat és a hámló bőrt látva működött a veszélylátáshoz szokott képzelet. Felrémlett ismét a szifilisz árnya. S így ez a látszatbaj is elég volt ahhoz, hogy idegbénultságba, fáradtságba verje. Csucsára érve éppen ezért tíz napot még ágyban töltött el. Hiszen – mint leveleiben beszámolt róla – „utólagos, kicsinyes ellenség ez a nyavalya, de nagyon megviselt”: „idegeim olyan hitványak, hogy néha egy rövid táviratot alig tudok megírni.” – „Melankóliás vagyok” – hangzott a szava. Azzá tette veszélyérzete, idegessége, s azon túlmenően a csucsai magány.

Mert vígasztalan volt körötte minden. Szétterült a bántó, nyomasztó elhanyagoltság. Kint enyhe volt a tél. Takaró nélkül, fehérség nélkül halódott a világ. Ahogy a költő egyik ekkori levelében írta: „Csucsra szép volna, sőt szép is, mikor a tél komoly. Locspocskor azonban vígasztalan látni.” A mezeten téiben a Boncza-házon is érződött már a gazdanélküliség, az őrlő kopottság. Hullt, szétesett minden. „Tíz év óta alig renováltak valamit — írta egyik levelében ekkoriban Ady —, holott a legrosszabbul építették. Képzelted, hogy most az ember milyen tehetetlen munkaerő és anyag hijján.” Reménytelenséget sugallt a közvetlen környezet: az otthon és a táj. S az egyéni lélek ebben az állapotában még érzékenyebben visszhangzott a távol világból érkező hírekre. Az életrajzi-percnyi hangulat, a pusztáé impresszió, ha művet nem is, de mint általában mindig, fogékonyságot itt is teremtett. Felszínre hozta a mélyebben fekvő, műbe kívánczoló mondanivalókat. Jelkép lett omló, szétfoszló mivoltában Csucsra. Elhanyagoltságában ott tükröződött a világ állapota: az otthontalanság.

Mert több mint három éve tartott már ekkor a világháború: egyre jobban tökéletesedve működött ez az óriás modern halálgár. Ez idő tájt jelent meg pl. tömeges méretekben, mint harci eszköz, a tank. A huszadik század később eljövő technikai csodáinak előjelét hozta: első ízben gázoltak rá 1917 novemberében, a cambrai-i csatatéren mozgó acélgépek élő emberekre. S a frontok mögött is folyt a gyilkolás. 3500 fővel emelték például 1917 decemberében Magyarországon a csendőrök számát. Megszigorították a statáriumot. Épültek mindenütt példát statuálón a háborús évek műemlékei: a komor akasztófák. S nem kellett immár az Adyéhoz hasonló képzelet ahhoz, hogy világosan lássa valaki a távol történeteket. A lefojtó cenzúra következtében jobbára át-

tételesen bár, de az ember helyzetéről az olvasmányok is mind nagyobb számban tudósítottak.

1917-ben jelent meg pl. Ady hajdani, váradai barátjának, Bíró Lajosnak A mélység lakói c. regénye (későbbi címén: Hotel Imperial). Az egykori haditudósítótól volt ez késetten érkező, hiteles híradás. Igaz: Bíró Lajos emberi-művészi leszerelését, sikerre nézését visszatükrözve egy olcsó szerelmi történet volt a műben a fő szál. De mögötte ott rejtett a Bíróra jellemző orosz ihletettség, erkölcsi komolyság. A törvényesített, hőstettnek tekintett háborús öldöklés a maga konkrétságában volt ábrázolva benne. Világossá vált, hogy valójában az elemi moráltól mindig is tiltott emberölés volt ez. Pusztá gyilkolás. Vagy egy másik példát mondva: nem sokkal előbb fejezte be a Nyugat Móricz Fáklyájának közlését. Egy szót sem szólt ez a mű a háború áldozatairól, de a beszögezett csűrben elpusztult fiatalokat siratva nyilvánvalóan értük mondott a szerző csöndes rekviemet. S ekkor, 1917 karácsonyára jelentette meg a Nyugat kiadó az 1916-os folyóiratközlés után kötetkiadásban Móricznak egy másik művét is, a Szegény embereket, ezt az elautomatizált emberölés ellen szóló prózai kiáltást. Ott lehetett ez Ady Csucsára vitt olvasmányai közt. Mint ahogy ott lehetett a Huszadik Század legutolsó száma, amelyben Szekeres János Elvesztett népünk pótlásáról írva 480 000 főre becsülte Magyarország addigi „véres veszteségét”, s egy és egynegyed millióban vélte összegezzhetőnek a háború okozta általános népességkiesést pusztán magyar viszonylatban. Ilyen és ehhez hasonló hírek, olvasmányok hatása alatt élhetett Ady 1918 januárjában, a csucsai kopár, fekete télben, mikor a Krónikás ének 1918-ból érlelődött benne. A közvetlen környezet, a hírek sorozata s az olvasmányok rendje mind egy irányba vitte: a világ omlását, otthontalanságát kellett éreznie.

Nagy számvető műnek szánta ezt a költeményét Ady. Ahogy Csinszka elbeszélése nyomán Révész feljegyezte: különös gonddal dolgozott rajta: „Hosszan készülődött . . . a megharcolására . . . beszélt is a tervéről, hogy tovább írná a háborút és ami egyáltalán nem volt Ady Endre szokása, emlegette, hogy olyan formát keres a mondanivalóhoz, amelyet még nem próbált. Szavakat kutatott, hogy elérje velük, amit érez, a nagymama székely származású volt, és többször beszélgetett vele öreges, székely kifejezésekről.” S miután ilyen módon a művét mintegy kitervelte — a végső formát megadni akarva — „egész napon át írta a verset. Mire elkészült, annyira elgyengült, hogy . . . a keze reszketett.” De még így is ötször egymás után másolta le a már kész költeményt, hogy hibátlan kézírásban juttathassa Pestre. A nagy pillanatok ünnepisége élhetett benne. Ismételten Révészt idézve: „érezte, hogy halhatatlant alkotott. Szokatlanul beszélt arról, hogy megírta a formailag legkülönb versét.”

A készülés története, belső komolysága már egymaga mutatta, az általa „nagy versek”-nek nevezett költemények közé sorolta Ady ezt az alkotását. Az oly művek sorába, melyekben sikerült mélyre pillantania az emberi sorsba. Nem pusztán „a háború atmoszféráját” adta híven vissza. Elszegényítette a művet csupán így felfogva az Ady-kritika. Mint nagy verseiben általában mindig: a napi témán átderengett itt is a mélyebb mondandó. A Krónikás ének 1918-ból, ez a konkrét évszámhoz kötött mű volt az egyik legmeggyőzőbb bizonyíték arra, hogy a József Attila-i értelemben vett formát jelentette csupán a valóságot mélyen megélt művész számára a konkrét esemény. Mögötte az emberré válás folyamatának az adott korra jellemző helyzete sejlett fel:

az ontológiai, a nembeli élmény. Az imperializmus korában élők sorsát tükrözte vissza a háború tényén át a költői erő. Látszott a huszadik századi ember tragédiája: a szorító, fojtó otthontalanság.

2. Mint az otthontalanság, az elidegenedés műveiben általában mindig (mint pl. annak nagy versében, Az eltévedt lovasban), nem hős-, de szituációcentrikus volt a Krónikás ének 1918-ból c. költeményben is a művészi ábrázolás. Igaz: az ember volt többnyire az alany, de a passzív jelentést sugalló *-ül* képzős ige állott mellette folyvást állítmányként. Nem ő rémített, nem ő szörnyített el: ő csupán *rémült*, ő csak *elszörnyült*. Emerson híres szavával: a dolgok ültek a nyeregben, a lét csak vonszolódott. Nem véletlen, hogy kompozícionálisan is a dolgok világát, az adott miliót vázolta fel először a vers. Erről szól a nyitó négy szakasz, az indító szerkezeti egység. Még inkább szembeötlött a miliónek ez az elsődlegessége a strukturális felépítést nézve. Mert mint a kései, elsődlegesen gondolati ihletésű Ady-versek esetében általában mindig, nem a külsődleges, nem a lineáris, de az egymásra torlódó, egymásba fonódó gondolatok belső rendjét meghatározó szerkezet, az ún. strukturális szerkezet volt itt is alapvető. S annak egyes elkülöníthető részeit vizsgálva — a verset zárt egészként véve és a struktúra rejtett törvényeit keresve — a milióra utaló mozzanatok ugrottak szembe mindenekelőtt. 1. A távlattalanság, 2. a negativitás, 3. (mindezt mintegy kiteljesítőn:) az otthontalanság kategóriái val lehet legteljesebben megragadni a különféle nyelvi-poétikai adalékokat egységbe fogó tartalmi jegyeket. Ezek jelentették a formai determinánst.

„S ember hitei kivált meggyöngülnek” — fogalmazta meg rögtön az első versszakban közvetlenül is a költemény, mint a milió egyik fő jegyét, a t á v l a t t a l a n s á g szorító tényét. *Elszörnyültek* itt a *szép álmok, gyérültek minden leendők*. Űr lett a *hitek* a *leendők* hiánya: a teljes, lefogó perspektíva-nélküliség. Mint közvetett eszköz erről hozott hírt az idő- s térkezelés. Az időt tekintve hiányzott a versből szinte teljesen a jövő. Igaz: feltűnt az *-and*, ez a régies időjel („Kik olvasandják ezt majd elképülnek”). De épp a maga archaizáló jellege folytán a múltba helyezett ez. Azt szuggerálta mint választott lírai pozíciót. Még áthidalhatatlanabbá, még nagyobbá vált így a távolság a krónikamondás pillanata s a jövendő között. Felnyílt az időszakadék. A kései olvasókra való utaláson túl egy bizonytalankodó felkiáltás értékű kérdés mutatott még csupán a jövendő felé: „Jaj, mik készülnek, jaj, mik is készülnek?” A vers egyetlen kettőspontja után, az első szerkezeti egység legvégén állott ez a sor: jelezve mintegy, hogy a felvázolt szituáció szükségszerű következménye volt az elvesztett távlat, a jövő felé nyíló, bizonytalankodó, rettegő kérdés.

De nem csupán a jövő vonatkozásában, hanem —, mint a hitnélküliség, a távlattalanság világában mindig, — általában is megszakadt minden folytonosság, időösszefüggés. Meghalt a történelem. A múlt is „már rég”-ként szerepelt („Ember hajléki már rég nem épülnek”), elveszett valahol a messzeségekben. Múlttól, jövőtől elvágódva megmerevedett, állandóvá vált a pillanatnyi szituáció. Jelen idő volt — az egy *olvasandják s majd elképülnek* kivételével — mindvégig adott. Az *-ül* képző tartós cselekvést kifejezni tudó ereje maradéktalanul kibontakozott. Szuggerálták a praesensben álló *-ül* képzős igék a maguk rímbe helyezett s így fokozottan ható egyhangúságukkal a változhatatlanságot. Megteremtődött a sziszifuszi helyzet, a lírai „vörös sivatag”: az örök jelen idő.

A távlatlanságnak ezt a világát érzékeltették az időjellegzetességek mellett a térbeli jegyek is. Ebben a vonatkozásban is elvágódtak az összefüggések: a káosz lett az úr. Mindenekelőtt tűntek az okok. Az ismétlődő *-ül* képző poétikai funkciójához hozzátartozott ez is. A műveltető *-it* antonim párjában ott rejlett az oknélküliség. Csak az látszott, aki *megrémül*, s nem aki *megrémít*, aki *görnyül*, s nem aki *görnyít* stb. Megszűnt a távlatlansághoz elrendelt térben az oksági viszony. Zúrzavarba hullott a világ. A jelenségeket egymás mellé sorozó, szimultanista ábrázolás is erről hozott hírt. Kiragadott, tetszés szerint sokasítható részletek halmozódtak végig egymás mellé. Mintha csak egy vásári kavargás lett volna adott. Az elidegenedés ábrázolásának ez a jellegzetes tere nemcsak a szimultanista technika révén, de konkrétan, képileg is elővarázslódott. Mint a hajdani magyar vásárokon: *Olcsó céccokon ezerek vegyültek s hegedüs fickók hegedültek*. A káosz formát kapott. Az otthontalan lét összevisszaságát, távlatnélküliségét megélte az én.

A távlatlanság mellett a *n e g a t i v i t á s* volt a versben megjelenített milliók másik szembeötlő, jellemző vonása. Erről hírt hozón az átváltozás, mégpedig a negatív irányú átváltozás motívuma állt előtérben mint versformáló ismérv. A maga „valamivé válást” szuggeráló jelentésével már eleve közvetítette ezt az *-ül* képző. Az „A-ból B lesz” sémára épültek fel jóformán mind a mondatok. Tétel—ellentétel viszony volt adott az alanyi és az állítmányi rész közt. Ha az alanyi rész pl. *ifjakról* beszélt, az állítmányi rész a *vénülést* idézte, annak ellentétét („Ifjak, kik voltak, hoppra, megvénülnek”). S így ment ez szinte végig a versen. Ha alanyként a *lámpás, szép fejek, a labdázó fiúk* vagy a *szüzek* állott, mint állítmány megjelent ezek ellentéte: a *megszédülés, a halálba merülés*, illetve az *utcára kerülés*. Az alany átváltozását jelezte a prédikatív rész. Hírül hozta végig a metamorfózis motívum a negativitás úrrá levését. S ezen túlmenően a vers szóanyaga is tudósított erről. Megsokasodtak — a negatívitást érzékeltendő — egyrészt a vulgárizmusok (*céccó, fickó, zsvány, dög, buta, hoppra, megdühül*). Másrészt előtagjaik révén negatív húzásúakká váltak az összetételek: a folyó *vér-folyóvá*, az arc *zsvány-arccá*, a halom *dög-halom*má, az álom *láz-álom*má s a mező *halál-mezővé* változott. Otthontalanná lett, mi eddig otthonos volt.

Mert a távlatlanság és a negativitás által jellemzett millió belső, konkrétizáló tartalmát keresve — mint harmadik ismérv — ez volt uralkodón jelen a versben: az *o t t h o n t a l a n s á g*. Mind szerkezeti, mind képi síkon szembezőkően kísértett ez a motívum: a fojtó idegenség. Kiemelt szerkezeti helyen, nyitásban, s zárásban, s mind a kétszer rímbe helyezetten — a lineáris kompozíció tartalmi sodrát élezően jelezve — ismétlődött az *otthon* képzetköréhez tartozó *épülnek* ige. „Ember hajléki már rég nem épülnek” — hangozott az elején. „Halál-mezőkön bitófák épülnek” — tűnt fel a vers végén. A pozitív jellegű építés tagadásától („hajléki már rég nem épülnek) a negatív építés állításáig („bitófák épülnek”) vitt a költemény. Az otthontalanság megszűnésétől ment az otthontalanság úrrá levéséig. S ezt tükrözte vissza a kompozíciónak egy másik vonása: a halál-motívum mind erőteljesebb megjelenése is. Az első szakaszokban még csak *sérülésről, vér-folyók-ról* volt szó, a vers vége felé már megsokasodtak a halál szavai (*dög-halmok; halálba merülnek; halmak, halál-mezőkön; hulla*).

S a felnövő otthontalanság hírhozóik voltak a művészi képek is. Negatív összefüggésbe állítottan az otthon képei tértek vissza folyvást. „Szívek, tűzhelyek, agyak, de sérülnek”; „Ős, szép kemencék sorjukban elhülnek” — mond-

ta a költemény. Az otthont idézték a *bús kedvű anyák*, a *labdázó fiúk* és a *kedvelt szüzek* is. De a metamorfózis, az átváltozás révén a negativitás volt az ő sorsuk is. „Bús kedvű anyák keservesen szülnék — Labdázó fiúk halálba merülnek — . . . S kedvelt szüzeink uccára kerülnek” — írta a költemény. A nihil elnyelt mindent, elnyelte az otthont. Az ellen-otthon tűnt fel. Egy olyan világ látszott, hol *vér-folyók* folytak, *dög-halmok* magasodtak, *vadak* csörtettek, *kövér varjak* szálltak, *bitófák* épültek, hol az egész világ *halál-mezővé* változott. A versnyitó *iszonyú* adott hangulatot. S itt élt az ember. A távollattalanságnak, a negativitásnak, az otthontalanságnak ez a miliője — a nihil világa volt körötte adott. S ez jelentette a tragédiáját. Behódolt előtte. Hozzá hasonult.

3. Az emberi tragédiáról, az otthontalanság, a nincs világához való hasonulásról szólt a Krónikás ének 1918-ból mindenekelőtt. Hozzá hasonult az ember ehhez a világhoz mindkét arcával, mind nembeli lényként, emberiségként, mind pedig egyénként, személyiségként. Mint nembeli lénynek a sorsa ilyképpen a hullás felé vitt. Ady lírai műszavaival: nem a „folytonos”, de a „megcsúfolt” ember lett a vers hőisévé. Kiszakadt az így ábrázolt élet mindenekelőtt a maga sajátos létezési teréből, a nembeliség rendelt szférájából, a történelemből. Elvesztette az emlékezetét. „Szegény emberek mindent kitörülnek — Emlékeikből” — írta a költemény. S az emlékezettel, a történelemmel együtt törvényszerűen megszűnt a nembeli ember éltető hite: a haladáshit is. Hiszen ahol nincs történelem, ahol az emlékezetből minden kitörlődött: ott haladás sem lehet. Illúziónak, *álom*-nak, nyilvánítódott minden hit ebben. „Jaj, hogy szép álmok ilyen elszörnyülnek” — írta a költemény. Még a béke reménye is *láz-álomnak* tűnt („S láz-álmaikban holdogan békülnek”). Űr lett a regresszió. A versen végigvonuló metamorfózis-motívum erről hozott hírt. „Kárhoznak, halnak, vadakká törpülnek” — hangzott az utolsó előtti szakasz lezáró sora: a szerkezet menete — az ember sorsát nézve — a *törpülés* felé vitt. S ez szabta meg a művészi jellemzést is: a kicsivé levés.

A kisebbitő *szegény* jelző került a vers befejezésében háromszor is az ember elébe. S gyakori volt az ember kapcsán az eljelentéktelenítő *pars pro toto* — metonimikus, szinekdochés — megjelenítés. *Tűzhelyekről, kemencékről* illetve *szívekről, agyagról, lámpás szép fejekről* beszélt a költemény az emberek helyett. Máskor meg jelző állt a jelzett főnév helyén. Mint *bűnösöket, jókat, szelídeket, emberségeseket, ifjakat* idézte a vers a szereplő hősokeket. Kisebbitett a megjelenítés. Az ember eltörpülése tükröződött ebben: a nyelvi jelentéktelenítés. Főleg azonban tartalmi ismérvek jelezték a kisebbé levést, a ható regressziót. Végbement a történelem során kiküzdött értékek visszavétele: az értéktelenítés.

Mindenekelőtt az ismeretelméleti értelemben vett érték, a megismerő képességben, az észbe vetett hit szűnt meg. A Descartes-i remény. „Lámpás szép fejek sután megszedülnek” — írta a költemény. *Sérültek az agyak. Hege-dűs fickók hegedültek többet*: a nem gondolkodó, híg életké lett a szabad tér. *Bután, járadtan* éltek az emberek, az észvesztett állapot jellemezte őket: a *megdühülnek* ige. S ugyanezt a hullást tükrözte vissza az esztétikai értékek visszatétele is. Háromszor tért vissza a versben a *szép* szó. De minden esetben negatív összefüggésben, az esztétikai érték tűntét jelezve. *Elszörnyültek* itt a „szép álmok”, *sutává* váltak a „lámpás szép fejek”, *elhűltek* az „ős, szép kemencék”. A szép csúffá változott, *ékesre derültek* viszont a „rút zsvány-

arcok.” Visszajára fordult, a negativitás irányába húzó lett a szépség. Hasonló változás ment végbe az etikai értékekkel is. Tűntek a normák, tűnt a rend, az erkölcs. „Bűnösök és jók egyként keserülnek” — írta a költemény. Mint a morális szabályok nélküli világban mindig: hiányzott a mérték. A *rút zsvány-arcok* hetykélkedtek itt, s az *ijjedt szelídek* menekültek szökve. A jó passzívva változott, a gonosz lett cselekvő. Az ismeretelméleti s esztétikai értelemben vett értékek után semmivé lettek a morálisak is. S az értékektől való megfosztottság állapotát, a fordított történelmet, a teljes regressziót jelezve, feltűnt az ősi kép: a *kárhozás*, a *pokol*. „Kárhoznak, hálnak” — írta a költemény. Az istenülő ember kárhozó ember lett. S ennek a kárhozásnak, lefelé hullásnak végső jeleként végbement az ember-lét teljes visszavétele, a dehumanizáció: a *vadakká törpülés*, az állattá levés.

Az állati létre utaló képek zárták a költeményt. *Vadak* — s mint Veres-csaginnak A háború apoteózisa című festményén — *varjak* tűntek fel. „Unják a hullát, el- s visszaröpűnek, — De az emberek meg nem csömörülnek” — jelenítette meg őket a költemény. Ítéletet közölt ez a rejtett hasonlat, egyberendelés. Az ember, a „teremtés koronája”, még az állatnál is alábbvaló lett. Hisz amit még az is únt: ő tovább folytatta. Kiteljesedett tragédiája. Ki arra volt hivatva, hogy a történelemben küzdve, előremenne az értékek jegyében otthonossá tegye a körötte levő közömbös világot: állatnál állatibbá vált. Elvesztette saját nembeli lényegét.

Hisz a történelemben előremenő, értékekkel élő, a világban otthonosan mozgó embert, a pozitív antropológia embereszményét a humanizáció jellemezte mindenekelőtt. Az otthonok melege, oly szavak melege kísérte őt a vers tanúsága szerint is, mint *hit, szív, tűzhely, agy, hív érzés, szép álom* stb. *Jóként, szelíden, lámpás, szép fejjel, emberségesen* élt az istenülő ember, a szépség, a jóság, a világló értelem törvényei szerint. S az otthontalanság állapotához, a távlattalanságtól, negativitástól jellemzett idegen világhoz hozzáhasonulva mindez semmibe tűnt. Újjáéledt a történelem alatti, ősi állapot-ember. Jellemző igeként az *ölnek* lépett elő. Schöpflin Aladár figyelt fel rá, milyen hangsúlyt kapott a versben ez a szó. A rímegszakadás ezt ugratta ki. Az *-ülnek* halmazrím harmincnyolcszor ismétlődő monotonijából a rímláncot két ízben is megtörve élesen ugrott ki a közbeékelődő kancsal rím: az *ölnek*. Fontosságát jelezte a nyomatékosító ismétlés is. Közvetlen egymásután négyszer tért vissza ez a szó. Mondattanilag is bontott volt a sor, melyben első ízben feltűnt: egy enjambement és alárendelés törte meg a párhuzamos sorok ismétlődő rendjét. („Emlékeikből, mert csak ölnek, ölnek.) S a fogalom fontosságát jelezve mint tudatalatti költői elszólás, mint Saussure-i értelemben vett poétikai anagramma is végigvonult ez a költeményen. Ott lüktetett folyvást. a mélyben az *ö, l, n, e, k*. A sorok nagy százalékában ki lehetett olvasni anagrammaként, rejtve ezt a szót („*történülnek*”; „*Bűnösök . . . keserülnek*”; „*gyöngülnek*” stb.) Nemcsak a háború rémsége tükröződött a vers mélyén végig ott doboló, hangsúlyossá vált *ölnek*-ben: ontológiai távlatot is jelzett ez a szó. A humanizáció ellentéte, a dehumanizáció komorlott fel rajta keresztül. Hisz a humanizáció legnagyobb vívmánya az embertisztelet. A felismerés az ember külső — testi — és belső — lelki — szentségének; a büszkeség a magunk emberiségére. S az *ölnek* aktusában ez semmisült meg. Az ember teljes elidegenedése ment végbe: az elidegenedés a nembeli lényegtől.

A nembeli embernek az otthontalanság miliójéhez való hasonulását, a depravációt, az állattá züllést jelenítette meg a Krónikás ének 1918-ból. S ezzel

párhuzamosan, ettől elválaszthatatlanul tükrözötte egyben a szinguláris ember, a személyiség felbomlását, széthullását is. A személyiség legfőbb ellenfele tűnt fel: a konformizálódás, a mechanizáltság, a nem gondolkodó automata lét. Mindegy-emberként, egykedvűen élve lemondott az én az alternatívák szám-bavételéről, a köztük való állásfoglalás belső kényszeréről, az önmegvalósítás ezen egyetlen útjáról. Egyéniségét vesztette el ezzel. Élet helyett csupán vegetálni tudott, mint általában mindig a dönteni nem bíró, így pusztán sodródó, egyéni, sajátos arcot kiküzdeni képtelen, jellegtelen sorsok. Nem véletlen, hogy épp súllyal a személyiség csődjét, elidegenedését megjelenítő utolsó szerkezeti részben (8—10 vsz.) nem *fiúkról*, *anyákról*, *szüzekről*, némileg egyénített konkrét emberekről beszélt már a vers, de csak általában az *ember* szerepelt alanyként. Elhalványult minden egyéni ismérv: végbement az uniformizálódás, az elidegenedés.

Nem véletlen, hogy az *ölnek* mellett, azt kiegészítőn a *csömörülnek* ige ismétlődött a záró részletben, kiemelt helyen a szerkezeti egység nyitányában, a nyolcadik versszakban, s az egész vers végén. („S szegény emberek mégsem *csömörülnek*”; „De az emberek meg nem *csömörülnek*”). Ha az *ölnek* a nem-beli, ez a másik ige, a *csömörülnek* szó, az egyéni ember mélyrehullását hozta mintegy hírül. Hisz a személyiség: autonómia, állandó készenlét. Ellensége annak mindenfajta elgépiesedett, nem gondolkodó lét. Ellensége a nem ellen-állás, a nem vétómondás, a mindegy-emberség. A „nem csömörülnek” igei állítmány viszont éppen erre utalt: az automatizáltságot volt hivatva érzékel-tetni, az alkalmazkodó, közönyös létet. A nemellenállást. Jelképes volt a rá-játszás a mórliczi novellacímre, a Szegény emberekre. Az elautomatizált lét, a gépies ölés volt abban az elbeszélésben megjelenítve. S ugyanennek az el-automatizált létnek tragikuma sejlett fel Ady Krónikás énekének „szegény embereiben”: a „nem csömörülnek” keserősége. Marcuse híressé vált „egy dimenziójú emberének” korai előképe tűnt fel. Adottnak vették az itt ábrázolt sorsok mintegy status quót, a lehetséges alternatívák tudata elhalványult, nem élt.

Erről tanúskodott már egymagában a záró részben vázolt lírai cselekmény. Egy nap lefolyása volt az utolsó részben (8—10 vsz.) mintegy leírva. Aludtak, keltek az emberek, s mint magától értetődő munkát végezték az ölést. A háború beépült a hétköznapokba, megszokás dolga lett. S ebben a megszokásban ütközött ki legélesebben a személyiség veszte: az elidegenedés. Beckett beszél róla Proust-esszéjében, hogy a megszokás az emberi nagykorúság legnagyobb ellenfele. Ez gátol meg abban, hogy „saját létünk keserű, de termékeny megismeréséhez áttörjünk.” S ott élt ez az élmény Ady Endrében is. Egyik karcolatában leírta a háborúból megtért mindenesevel, Virágos Péterrel való beszélgetését. „És embert öltél-e, Péter, a háborúban — kérdezte tőle —, mert hogy ez borzasztó. »Húszig csak számoltam s azután már nem, mert azután már mindegy.« Azután már mindegy: egészen lányos, szép arca van Péternek, ha még megvan, s belepirult e vallomásba.” Az elidegenedett élet, az eltűnt személyiség lényegét ragadta meg Ady ebben a kis pillanatfelvételen: a megszokás átkát, a mindegy-emberséget. S ezt jelentette meg a Krónikás ének 1918-ból c. költeményében is.

Nem pusztán a lírai cselekmény tanúskodott erről, de a hősábrázolás is. Az automatizált lét, a megszokás embere tehetetlennek érzi általában magát, éppen ezért lesz sodródó emberré. S itt is ez a tehetetlenség jelentődött meg. *Megvélenül, fáradtan, bután* éltek az emberek, vegetáltak mintegy a halál

elébe. A hősköz, mint alanyhoz társuló, szenvedő hangulatot árasztó *-ül* képzős visszaható igék rímében élő sokasága már egymagában szuggerálta ezt a tehetetlenséget, pusztán passzív jelleget, sodródó, önelengedő valamivé levést.

A közönyt, a mindegy-emberséget volt hivatva megjeleníteni mind a lírai cselekmény, mind pedig a lírai jellemzés. S ott hatott ez a poétikai elemeket egybeszervező, formáló elvek között is. A közönyt, az automatizáltságot — ezt az emberi tragédiát — megérzékeltetendő monotonía volt az egyik formai meghatározó. Ez befolyásolta a hangszínelakulást: a magyar nyelvben adott gyakorisága folytán leginkább monotonizáló hang: az *e* volt uralkodó (35% a megszokott 26,04 helyett). S az akart, szándékolt monotonía irányába hatott a verselés módja is. Mint például a Hát imígyen sírok c. költeményben a több funkciójúság elvének megfelelően az egyhangúság hordozására is alkalmas volt a poétikai elemek régiesítése. A Tinódiénál tinódiásabb egyhangú rímekben, a tőlük szükségszerűen létrehozott egyforma mondatszerkezetekben megjelenítődött az elidegenedett élet zsongító, bénító egyhangúsága, a heideggeri *man*, a világ elautomatizált, mechanikus rendje, melybe beleolvadva kihuny az emberi autonómia, megszűnt a személyiség. Végbement az elidegenedés, Ady műszavával: az emberi eltévedés.

4. Az emberi eltévedés nagy összegző költeménye volt a Krónikás ének 1918-ból. Az otthontalanság, a veszélyeztetett lét összes adys motívuma egybefonódott. Megjelentődött rajtuk keresztül a nihil világa. S feltűnt az ahhoz hozzá hasonult emberi sors. Látszott az elvesztett történelem s az elvesztett személyiség. Sajátos, korai, adys megfogalmazást kapott az a jellegzetes, sokfajta tünetű korbetegség, melyet úgy tart számon a század irodalma, mint elidegenedés. De ha van alkotás, amely jelzi a különbséget ennek a tipikusan huszadik századi negatív élménynek realista és dekadens művészi feldolgozása közt: akkor épp Adynak ez a verse az. Tudta, felmérte a Krónikás ének 1918-ból mindazt a borzalmat, tragédiát, amely fenyegeti a létet, felmérte a huszadik századi ember veszélyeztetettségét. Csak épp nem tekintette örök emberi sorsnak azt. Nem ontologizálta el, mi pusztán egy történelmi szakasz tartozéka volt. Nemcsak az életmű egészében, az egyedi versben is végbement az elhatárolódás. Polifon jellegű volt a versépítés. Felsejlett a távlattalanságban is a perspektíva. Érződött a másképp is lehetne. A másfajta lehetőség.

Ezt közvetítette mindenekelőtt az érzelmi jelenlét. Hiszen a nihilhez hozzá hasonuló, közönybe, mindegy-emberségbe zuhanó sorsokban szükségszerűen felnő — mint Eliot Prufrockjától kezdve, Camus Meursaultjától át Beckett hőseiig avagy az ún. konkrét költészet alkotásaiig számos példa tanúskodik erről — a belső érzelmi úr, érzelmi kielégtség. Ady lírai hőse, a képzelt krónikás viszont jelen volt a versben a maga tragédiát sejtő, komorló, nehéz fájdalmaival is. Nem véletlen, hogy az *ember* szó mellé a művészi ihletők közé tartozó Móricz-novella részvét motívumát tovább örökítőn a *szegény* jelző társult. Feltört az együttérzés, a döbrent, figyelő érzelmi jelenlét. S erre utalt a választott műfaj is. Nem egyszerűen krónikás ének volt az. De annak meghatározott sajátos válfaja: a XVIII. században feltűnő, jeremiádokkal egybeolvastott krónikás költemény. Egy ilyen változat jelentette a műfaji ösztönzöt. A jeremiádok hangulatát is magával hozta így a választott forma. A műfaj felidéző, atmoszférateremtő szerepe ebben a vonatkozásban is érvényesült. Ahogy Szerdahelyi István felfigyelt reá: az archaizmusba a „magyar nép zivataros századaiból” áthangzó keserv is bevegült.

Ezt a keservet, az erős, szuggesztív érzelmi jelenlétet érzékeltették oly, a műfaj lényegéhez hozzátartozó, annak atmoszférateremtő hatását konkrétizáló költői fordulatok, mint pl. a *hív érzések*-re apelláló, jövő olvasókhöz szóló panaszkodás („Kik olvasandják ezt, majd elképűlnek”) vagy mint az indító, értékelő *iszonyú* jelző, vagy egy oly felkiáltást helyettesítő rettegő kérdés: „Jaj, mik készülnek, jaj, mik is készülnek?” S főképp hírt hozott erről a szuggesztív érzelmi jelenlétről a versen végigvonuló, tompa, fojtott *jaj*. Mert miképp a pusztulást, romlást panaszló alkotások általában mindig, mint pl. Kodály hasonlóképpen jeremiádra épülő Psalmus Hungaricusajajongott ez a költemény is. Anaforaszerűen halmozódott a *jaj* indulatszó („*Jaj*, hogy szép álmok igyen elszörnyűlnek, — *Jaj*, hogy mindenek igába görnyűlnek, — *Jaj*, hogy itt most már nem is lelkesűlnek”). S ott rejtett ez a *jaj* a költemény mélyén is. A választott, 5/6 tagolású ritmus, mint Horváth János hangsúlyozta ezt, a nyelvi kiegyenlítődéssé igényei következtében már önmagában is arrafelé hajtott, hogy gyorsabban ejtődjék az ütem második fele, a hat szótagú rész. S a paralelizmusok áradó sokaságát litániaszerű jajgatás irányába vitte ez a kényszerű, gyors ejtés. S ebben a poétikai környezetben felszabadult az epanalepszis-, illetve epizeuxisszerű ismétlésekben ott rejlő izgatottság, jajongó jelleg is („Jaj, mik készülnek, jaj, mik is készülnek”; „Szegény emberek mindent kitörűlnek — Emlékeikből, mert csak ölnék, ölnék”; „Szegény emberek ölnék és csak ölnék”). S kiváltképp jajokat sodort a legfőbb ismétlés: a halmozott rím. Sokfajta lehetséges funkciója közül a kései Ady verseiben, mint a Krónikás ének 1918-ból mellett A „Dies irae” vagy A Kezdet siratása is tanúskodott róla — mindenekelőtt ez érvényesült: a lamentáló jelleg. Az erős, intenzív érzelmi jelenlét. A tragédiához szabott fájdalmat véste a lélekbe a poétikai-nyelvi szuggesztió. S ahol a tragédiaérzet megjelent, ahol kísértett a bomló fájdalom: jelen volt ott a távlat a távlattalanságban is. Érződött a belső tiltakozás, a nem belenyugvás. S érződött ezen keresztül, hogy tudja a lélek: van más lehetőség, van másfajta világ.

Nemcsak a szív tiltó szava, az érzelmi megkavartság hozott hírt erről a sejtett távlatról, még erőteljesebben tudósított róla a meg nem szűnt gondolat, a tovább világló ész, az é r t e l m i j e l e n l é t. Ennek formai tükrékként az antik drámák teichoszkopiájára jellemző költői beállítás volt adott a műben. Felülemelkedés. A lírai előadónak krónikássá való stilizálására ezért volt szükség. A választott lírai szerep mondandót közölt. A teichoszkopia törvényeinek megfelelően, mint általában mindig, felülről nézte a krónikaíró a történt eseményeket. Kilátópontja a krónikaírók elrendelt létezési tere: a történelem volt. Ennek formai hírhozójaként 1. ünnepiesség, 2. tágasság, 3. végül, de nem utolsó sorban: archaizálás jellemezte a művészi előadásmódot.

A felülálló, a dolgokat felülről áttekintő, a történelem pátozsát érző életet jelzőn ünnepi érzés töltötte el a lírai hírközlőt. Ezt érzékeltetendő szakrális szavak szótték át a verset (*bűnösök, hitei, pokol, átkok, kárhoznak*). Meggyérűltek a köznapba szorító, elkomposító, lazító névelők. Mindössze három szerepelt belőlük a versben. Nem csupán régiességet jelzett a maga latinossága folytán ez a hangsúlyozott névelő-nélküliség, de egyben fennköltiséget. S mint a Bibliában vagy általában a vallásos ihletésű alkotásokban: paralelizmusok voltak uralkodók. Már pusztán az azonos rím következtében is párhuzamossá vált a mondatépités, alany-határozó-ige: ez volt a mondatok több mint 50%-ában a szerkezeti ritmus. S hasonlóképpen befolyásolta a monoton rímelés a szavak rendjét is. Nem mindennapivá téve a dikciót nagy számban fordultak

elő ilyen inverziók: „S ember hitei kivált meggyöngülnek”; „Szívek, tűzhelyek, agyak de sérülnek”; „Ifjak, kik voltak, hoppra megvénülnek”; „De az emberek meg nem csömörülnek”. Ünnepi érzést keltettek ezek a szőrendi szokatlanságok, mint ahogy a hozzá tapadó naív hangulat folytán — a több funkciójúság elvének megfelelően — a rímhalmazás is alkalmas volt arra, hogy az ál-mélkodás, csodálkozás, a nem mindennapiság érzését váltsa ki a befogadóban. Jelezte mindez a történelmi távlatokkal élést. A felülemelkedést.

Ezt hozta hírül a lírai atmoszférának egy másik lényegi meghatározója: a tágító jelleg is. Már maga a szerkezeti beállítás tükrözte az átfogó látást. Felülről nézte a fiktív hős, a képzelt krónikás a körötte levő, kitágult világot. A Föld egésze látszott, a nyüzsgő emberekkel. Egy óriás tabló. Az igék, főnevek elsópró többsége — majd 90 százalékuk — többes számban állott. Ennek a halmazásnak poétikai funkciója volt, szuggerálta ez is a tág méreteket. Túlzások, nagyítások sorakoztak rendre (*igen megrémülnek; kivált meggyöngülnek; nagy tetejükre; hoppra megvénülnek; S a Föld lakói dög-halmokba dülnek*). Számnevek (*mindenek; ezerek*), antinomiák (*bűnösek és jók*), fokozó halmazások (*szívek, tűzhelyek, agyak; kárhoznak, halnak, vadakká törpülnek*) hatottak ugyanabba az irányba: a tágítás felé. Az ünnepi fokozással együtt megteremtette ez a krónikamondáshoz illő, a teichoszkopiához elrendelt lírai helyzetet: szuggerálta a felülemelkedést. A történelem jelenléte sejlett. Végül, de nem utolsósorban ezt hozta hírül a költői attitűd harmadik s egyben leglényegesebb formai meghatározója: a régiesítés.

Az archaizálás mintadarabja, Ady legtudatosabban régiesítő verse volt a Krónikás ének 1918-ból. Mégpedig az archaizáló művek sajátos típusába tartozott: realista jellegű archaizálás volt. A legszembetűnőbb típusokat nézve ugyanis kétfajta funkciót töltött be az archaizálás a századvég, a századelő új irodalmában. Lehetett az a valóságtól való elzárkózás nyelvi eszköze: szecessziós, egzotizáló archaizálás. Lehetett másrészt a valóság mélyebb értésének, a történelem megidézésének formai jegye: realista régiesítés. Az első típus a Flaubert Salambojában tükröződő történelemszemléletnek volt mintegy folytatója. Ahogy Lukács György rámutatott erre: a messzeélés vágya a modern világtól vitte a Bovaryné íróját a történelem felé. S jellegzetes lett ez a magatartás a század végén, a század elején. A valóságtól való arisztokratikus, esztéta menekvés számára — mint hajdan a romantikában — mintegy a gauguini szigetet helyettesítette a felidézett múlt. Egzotikum volt. Főleg a szecesszió szerette ezt a fajta történetiséget. Rilke Stundenbuchja, Babits stilizált ódon versei, Balázs Béla krónikamondó attitűdje egyaránt tanúskodott erről. Hozzá tartozott ehhez az elszigetelő, a ma banalitásától külön világba vonulni vágyó, esztétizáló múltba forduláshoz többnyire a minél merészebb archaizálás is. A forma is jelezni kívánta az egzotizáló, arisztokratikus elkülönülést. Ady számára paradox módon épp egy ilyen ezotrikus, esztétizáló archaizálás — Laczkó Géza Balzac-fordítása — jelentette a művészi ihletőt.

A világirodalom egyik leghíresebb régiesítő alkotásának, Balzac Contes drôletiques-jának átültetésén dolgozott ugyanis a háború utolsó éveiben Laczkó Fordításából — közvetlen Ady versének megszületése előtt, 1918. január 1-én — mutatványt is közölt a Nyugat. Feltehetően ennek a műnek az olvasása készíthette a költőt arra, hogy a benne érlelődő lírai gondolat kifejezésére archaizáló formát válasszon. De míg Laczkónál a valóságtól való menekvés eszköze volt a régiesítés: Adynál a valóság kiteljesítése érdekében volt erre szükség. Laczkó a reneszánsz életkedvet idéző balzaci művet az elkülönülő

arisztokratizmus törvényei szerint fordította le. Nemcsak az evilágiság fényeit sugárzó életszeretet változott nála fülledt, öncélú erotikává: a Rabelais-i nyelvet utánzó, plebejus ízekkel telített, balzaci régiesítés is egzotizáló archaizálással vértelenedett. Pusztá dekórum lett. Elfedték szinte a mondatok értelmét a szecessziós, ódon díszítések. Ezoterikus, zárt világ létesült, a nyelv óvott, mint kerítés. A *habent sua fata libelli* örök igazságát, a művészi hatások kiszámíthatatlanságát tükrözve vissza Adynál viszont épp ellenkező irányú — realista jellegű — archaizálásra adott a Laczkó-mű ihletést. Nem elkülönülni vágyott, csak távlatot adni. Nem szakította el a nyelvi stilizálás őt a jelentől, csak épp megmutatta, érzékeltette a ma valós helyét: a történelemmel való összefüggést. Érvényesült a realista archaizálásokra oly igen jellemző sajátság: az élő nyelvtől való nem messze kerülés művészi igénye, a „kis eltérések” nyelvi törvénye. Csak a belső hangoltságot, a tónust adták meg a régiességek, nem hívták magukra éllel a figyelmet, az érthetőséget nem befolyásolták.

Pedig legalább oly intenzív volt Ady archaizálása, mint a Laczkóé, csak épp a „kis eltérések” kívánalmainak megfelelően a szemantikai síkokat alig érintette. Elsősorban nem grammatikai jellegű volt, de poétikai. Így például adva volt — a legszembeötlőbbet véve elsőként — a verselés szintjén: a rímmegoldásban. Ragokkal történő halmazrímelés vonult át a versen: a két közbeékelődő *ölnék*-et kivéve az *-ülnek* ismétlődött. Tünt századok levegőjét hozta már egymagában is ez a rímfajta. A múltat idézte a választott ritmus is: a szapphói sorok magyaros válfaja, az 5/6-os osztású gyors-ütem. Mint Horváth János rámutatott erre, „jobbára csak régibb verselőink” éltek ezzel a formával. Tinódi Temesvárjának, Szkárosi Antikrisztusának volt ez a zenéje. S az ütemezéssel szoros összefüggésben, tőle elválaszthatatlanul a poétikai archaizálás eszközei közé tartozott már egymagában a szóhosszúság is. Az Adynál szokásos 25% helyett 38,42% volt itt a kettőnél több szótagú szavak aránya. S Tompa József találó megfigyelése szerint általában régies ízeket sugallt, a nyelvújítás előtti beszédtempót, nyelvzenét idézte a terjedelmesebb szavaknak ily szokatlan száma. S a rím, a ritmus és a szóhosszúság mellett régies hangulatot sugallt a választott műfaj is: a címbe kiemelt *krónikás ének*. A poétikai archaizálásnak volt ez is az eszköze. S archaizáltak az olykori allúziók is. Mint Komlószyk Tibor felfigyelt reá: egy XVIII. századi — 1621-i —, névtelen szerzőtől írt krónikás énekre, Csepreg városának siralmas romlásáról c. költeményre játszott rá a vers. Nemcsak ritmusában, de fordulataiban is: az *iszonyú* szó hangsúlyos voltában, a késő utódokra, a *majdan olvasókra* való utalásban.

Ezek a poétikai sajátságok adták meg elsősorban a régies veretet. Kimondottan nyelvi archaizmusok csak elvétve tűntek fel, s azok is a legperiférikusabb, az értelmet legkevésbé befolyásoló nyelvi elemekben. Így mindenekelőtt képzőkben, ragokban (*hajléki, olvasandják, kelvén*) s más alaktani sajátságokban: határozott névelő nélkül birtokos szóban (*ő szívükben*), kettős ige-kötőben (*el is vissza röpülnek*), latinos többesben (*mindenek, ember hitei*). S mindenekelőtt archaizált a rímben ismétlődő hosszú *-ül* képző. Lexikai régiesség csak néhány fordult elő, s a realista archaizálás törvényeinek megfelelően azok is inkább szemantikailag súlytalan szófajok közül kerültek ki: határozószók, kötőszók voltak (*egyként így, kik, sorjukban, a de mint határozószó*.) Jelentésanilag fontosabb szófaj — ige, főnév, melléknév — az ódon szavak közt csak elvétve tűnt fel (*fülnek, hív*). Ezeket a valódi nyelvi régiességeket kiegészítette viszont néhány fiktív archaizmus. A poétikai s grammatikai

elemekkel végrehajtott múltba stilizálás következtében — ahogy Tompa József a maga kitűnő könyvében (A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv. Bp., 1972.) tudatosította ezt a törvényszerűséget — létrejött ugyanis egy sajátos nyelvi tér. Ebbe belehelyezve a stiláris-nyelvi környezet hatása alatt — régies ízekkel telítődtek a különféle, a köznapitól elütő, szokatlan szavak; így pl. 1. a neologizmusok, az adys szóképzések (*történül, görnyül, kitérül, mélyes*), 2. az egyéni jelentésváltozattal használt fogalmak (*lámzás*), 3. a felbukkanó familiarizmusok (*cécó, fickó*), 4. a ritka, választékos kifejezések (*hoppa, lelkesül*), 5. a népies alakváltozatok (*ucca, ijjed*). A különféle poétikai és grammatikai, valódi és álarchaizmusok megteremtették — a könnyen érthetőséget egyáltalán nem befolyásolón, de mégis intenzíven — a régiességet mint lírai atmoszférát.

A szecessziós archaizálással ellentétben nem öncélú díszként hatott ez a fajta múltba stilizálás, nem szakított el a jelentől. Ellenkezőleg: a kis eltérések törvényének engedelmeskedő régiesítés folytán egyszerre szólt a vers a múlt nyelvén és egyben a jelenén. Az összefüggés érzékeltető: látszott a történelem, a hőmpolygó idő. Az ünnepiesítés és a tágitás sugallatát kiteljesítőn maradéktalanul végbement így a hangulati-lírai teichoszkopia, a felül-emelkedés. S az érzelmi jelenléttel együtt mondandót sugallt ez. Hangsúlyozottan a felülről néző, a történelmet látni tudó ember számolt be itt a történelmet vesztett, semmibe hulló eltévedt sorsokról. Kibontakozott a poli-fónia. A perspektívátlan létet ábrázolva is érzékeltetni bírta a történelem létét s vele a távlatokat a művészi erő. Felsejlett a m á s k é p p i s l e h e t n e. Érződött, hogy a veszélyeztetettség, a nihil élményére lehetséges másféle válasz is, mint az eltévedt emberé. Lehetséges a távlatlalt élés. Felelhet a lét kérdéseire a nap labirintusán túlemlelkedő sors: az én autonómiáját, a személyiség rangját őrizni bíró, történelemben gondolkodni tudó, helytálló emberség.

Király István

Ady prózája és lírája

I. 1. Miért nem lírája és prózája? — kérdezhetné valaki. Nem, nem tévedés, a sorrendszándékos. Ady boros, bolond szívének vére kiömlik újságcikkeiben is, akár verseiben, de publicisztikájában állandóan sürgető kényszerrel, ha úgy tetszik, naponta. A próza és a vers Adyja ugyanaz. Ugyanaz a szenvedély, élet, sors jelenléte mindkettőben. De aki Adyt igazán meg akarja ismerni, kezdje a prózájával. S innen kiindulva, a versek Adyjához is közelebb juthat.

Amiről igazán írni akarok most, annak formai hordozója a cím és kötőszava: Ady prózájának és lírájának egysége. S e folyóirat profiljának megfelelően: egysége, közössége a nyelvben, stílusban. Itt most nem válik el nagyon határozottan a kettő, nyelv és stílus, amely természetesen nem ugyanaz. De hogy egészen határozottan, minden ponton elválják, ahhoz további kutatás szükséges. Hogy miért, arról később lesz szó.

Próza és vers formája nem minden költőnél van ilyen összhangban. Petőfinél igen, ahogy Martinkó András szép könyve (A prózairó Petőfi) bizonyítja. De már nem így Arany Jánosnál, aki maga panaszkodik prózája nehézségéről. És különös, de ugyancsak nem így Vajda Jánosnál. Ami a verset

illeti, ott igen, ott nyelvileg is érvényes a „nagy rokonság” Gina költője és a Hortobágy poétája között. Valaki prózájuk rokonságára is felhívta figyelmemet s ezt könnyen el is képzeltem, ismerve a Vajda-versek hatását Adyra. De bönögézetéseim a Vajda-prózában — egyelőre — nem igazolták e feltevést.

Ady prózája és versei ugyanannak az elhivatottságnak a közlési formái, lázas, szenvedélyes, belső kényszerből fakadó kikiáltásai. „Elmondhatom ma már — írja —: a mai magyarság, kultúrmagyarság lelkiismeretének hiszem magam. . . (ÖPM. 9:344)”. Akár bálványa, Petőfi, ő is vallja, hogy verseinek nem ihletője az irodalmi öncélúság, a Négy fal között-i líra, hanem ő is, mint a Rongyos vitézek költője, csatázik verseivel, amelyeknek a bátorság teszi díszét, nem a ruhák: „e versek nem kívánják a magyar irodalom törvényes gazdagítását. Ezek egyszerűen egy valakinek, egy szenvedő embernek, verses s csak szükségből verses panaszkodása (ÖPM. 8:228)”. Tehát a vers csak szükségből vers, de a próza is csak szükségből próza: „ezt a három versmagyarázatot is feledjék el, s a többi, amit mondtam Önöknek, prózába kényszerített vers, tehát — szintén megbocsátható (ÖPM. 10:24)”. Persze, azért Ady versei és prózája között van funkcionális különbség is: a versekben erősebb a gyónás jelleg, a magamegmutatás (Akarom: tisztán lássatok), a fent idézett „panaszkodás”, s ez a tematikában is megmutatkozik (elég, ha itt most csak a szerelmes verseire utalok). Formailag: a vers Ady számára nemcsak önkítárulkozás, nemcsak szubjektív vallomás, nemcsak ritmusos és rímes beszéd, hanem valami szakrális dolog, áldozat, szent, véres cselekmény, önfeláldozás, piederstálra emelt szó. Külsőleg elkülönül a „közönséges” beszédétől már a legelején, a címe által, amely következetesen háromszavas. S aztán jön a kínosan pontos rím² és szótagszámképlet, amely minden verset egyénít. Mint a katolikusok szentmise-áldozata, állandó és változó, csupán aznapra szóló részeivel. S az áldozat pogány áldozat, a magyar nyelv ősi erejével, van benne tragikum, és van benne megváltás. A kép, a vers képisége sem egyszerűen földi, reális kép, van benne valami misztikus, részleteiben hiába keressük az egy az egyhez való megfelelést akár a fizikai, akár a pszichikai valósággal, a kép önmagában él, önmagáért. Ezt akkor értettem meg igazán, amikor összevettem a Jó Csönd-herceg előtt című verséről szóló saját magyarázatát magával a művel.

2. A vers tehát Adynál szinte szertartás, piederstálra emelt szó, de nyelvénél, nyelvezeténél alapja: prózai nyelve. S igen sokszor közös a két műfaj témája is. Nézzünk most néhány tematikus egyezést lírában és prózában, olyanokat, melyeknek nyelvi közösségük is van. Csupán szemelvénytyszerűen. (Igazán érdemes volna az ilyen egyezéseket időrendben, életrajzi keretben bemutatni, a prózai vagy vers megjelenés elsőbbségét is tisztázva.) Szemelvényeink a próza megjelenési rendjét követik.

Próza (ÖPM. 3:102): „ez az ország itt Magyarország, s itt mi vagyunk az urak: dolgozó polgárok.” Vers (A Hadak Útja): „Ez az ország a mi országunk, | Itt most már a mi kezünk épít”. A két szöveg első része között még a ritmikai megfelelés is meglepő. A vers megjelenése csak négy év múlva követi a prózai szövegét. — Próza (ÖPM. 4 : 167): „Újra 1559-et élünk . . . Majd eljön hozzánk Bocskai utódja is . . . a vendég arisztokrata báró Bánffy Dezső láttára reményesen, erősen, mindent fölfedően, elárasztóan dobban meg a szívünk és nagy seregelést látnak a szemeink. Bocskai zászlaja felé siet mindenfelől a hajdúk keserű szívű, kóbor népe.” (Itt és a következőkben is a kiemelés

mindig tölem. K. S.) Vers (A régi sereglések): „Mária, Jézus», — ígyen *seregeltek* | Kósza legény, asszony és gyermek . . . Elbódultan talán ma is még mennek, | Neki Pokolnak, neki Mennynek: | Drága jó magyarok, szép-zavarosak.” A múlt a jelen előképe. Ady még a személyekben, a múlt kiemelkedő hőseiben is kora nagyjainak előképeit látta. „A halottak visszatérnek” című nagy ihletésű cikkéből idézhetjük: „Werbőczy feltámadt Deák Ferencben s Deák Ferenc újra tökéletesebb alakot fog ölteni egy bizonyosan eljövendő valakiben, aki talán a *szociális igazságoknak* [Kiemelés az eredetiben.] fog adni magyar formát. Rákóczi föltámadott Kossuthban s az eljövendő új Kossuth még tisztultabb teremtő tüző lesz . . . És így térnek vissza mind a halottak akik voltaképpen a legnagyobb élők! . . .” Ugyanez a motívum található „A halottak élén” című versben: „Életes, drága jó fiúk. | Oh, halottakként ébredők . . . Most az igazi halaványak | Táborában veszekedem, | Hogy az Életre mosolyogjunk.” — Próza (ÖPM. 5:12): „Nagyon keserű, nagyon *sós könnyek* zúgó, fekete patakjából szeretnék egy vékonyka csatornát húzni kelet felé: . . . A könnyeket meg kell osztani, mert a könnyek a legközösebb, legfatálisabb és legigazabb emberi kincsek . . .” ~ Vers (A Magyar Mesiások; A könnyek haszna): „*Sosabbak* itt a *könnyek* | S a fájdalmak is mások.”; „Milliószor szebben halok, | Mert az én sok könnyem itt marad.» »S ha tovább is így csörtet a lét?« | »De a könny-ár majd összegyül | S előnti a világot: elég.« A könnyek hasznának szentenciaszerű magyarázata tehát a prózában található. — Próza (ÖPM. 5:137, 151, 152): „Köd-darabok *Napfényországból*” (cím). „Európa leggyorsabb vonata november 3-ika óta Párizs felől robot *Napfényországba*, s a sugaras Riviérára.” „A Côte d’Azur szinte szomszédságába hozta Párizsnak a Riviérát, ezt a gyönyörű *Napfényországot*, ahol most már újból tarkállik, pezseg az élet.” ~ Vers (Hazavágyás *Napfényországból*; Bolyongás *Azur-országban*): „Akkor én majd nem erre járok, | Nem *Napfény-országban* rogyok össze, | Magyar árok lesz az az árok. | Otthon süti végre magyar nap, | Otthon álmodik *Napfény-országról* | S kik rácsapnak: hazai varjak.” „Oh, csodálatos *Azur-ország*: Oh, Élet, milyen nagy és szép | Minden tájad, melyet el nem érünk.” A Napfény-ország, Azur-ország betekintést enged Ady szimbólumteremtő műhelyébe is: az esetleges általános jelentőséget kap, a Riviéra a napsugaras élet jelképévé válik, s egyúttal az elérhetetlen, derűs életé, s vele szemben áll: Magyarország. — Próza (ÖPM. 8:180): „És milyen nagyszerűek, szentek, rongyosak és mégis gazdagok Magyarországon az új *szándékú*, az új *lelkű* emberek. Egy-egy *Krisztus* mindegyik az ő *szomorú* lelkességében.” ~ Vers (A nagyranőtt Krisztusok): „S miket teremt a vágyó ember, | Egyre szebbek az új és új világok. | Egyre erősebb a nagy *Szándék*, | Hogy az Istent ne szavakban vitassák . . . S ez a szegény *Siralom-völgye* | Mindenkinek kedves, jó lakóhely lesz . . . Karácsony van, *Krisztusok* járnak, | Nagy hadakban és nagyranőtt *Krisztusok* . . .” — Próza (ÖPM. 8:181): „És ez a Tóth Béla afféle számadó lenne a *sovány*, *magyar kultúra juh-legelőjén*. És Magyarországon még ma is szabad csuhaj-csuhajt kiáltva, *patkós csizmákkal megrugdosni* a legszenvedőbb, legnemesebb, legemberibb, legkönnyesebb, legdelikátább műzsákat.” ~ Vers (A Magyar Ugaron): „*Elvadult tájon* gázolok . . . Ezt a *vad mezőt* ismerem, | Ez a magyar Ugar . . . A *gaz leház*, altat, befed”. Így magyarázza egymást a próza és a vers jelképes nyelve: a juhlegelő, az ugar a magyar kultúra parlagiassága; a vad mező, az elvadult táj olyan ország, ahol patkós csizmákkal rugdossák az új magyar lelket. — Próza (ÖPM. 8:353): „Egy sarokházban, valami iskola internátusá-

ban, zongorázott egy diák . . . Diákok, elszabadult munkások, masamódeánnyok, kereskedelmi alkalmazottak s más effélék, akiknek Caruso-estére, Burián-estére *nem telik*. | Gyönyörű volt ez a közönség, s megható az a hálás figyelem, amellyel a nyitott ablakon kiáradt zeneszót elfogta. Ezekből a budapestiekből *lehetne* egy új üdvhadsereget csinálni, a *szépség* üdvhadseregét. Arcukon *bánatosan*, talán tudatlanul, ott volt a *vágy*, mennyire szeretnék életüket a *művészettel* megszépíteni.” ~ Vers (Csák Máté földjén): „Ami csak *szépség* s ami *reménység*, | Mind ti vagytok a Tisza körül. | Nincs a világon még annyi *bánat* | S annyi láncosa nincs még a világnak, | Mint itt és nincs annyi nagy *éhség*. | *Éhe* kenyérnek, *éhe* a *Szónak*, | *Éhe* a *Szépnek* hajt titeket.” A párhuzam meglepő. A cikk kelte 1907. szeptember, a vers megjelenési éve 1908. — Próza (ÖPM. 9:288): „Egy bizonyos: vagy egy ország, amely *halott*, egy ország, mely *semmit se akar: a téli Magyarország*.” ~ Vers (A téli Magyarország): „Úgy érzem, *halottak* vagyunk | *És álom nélkül* álmodunk | *Én* s a magyar tanyák.” Mind a két szöveg 1908-ban jelent meg. — Próza (ÖPM. 10:14): „De nekünk nagy szemekre, női szemekre van szükségünk, *megcsókolnivalókra*, szemekre, melyeket mérhetetlenül *mélyeknek* vallunk most. . . . És ilyenkor mondjuk a nőnek, aki a *szemeinket csókolja* . . .” ~ Vers (A szememet csókold): „*A szememet csókold*, | Hadd lássam a *mélyben* | Az elásott kincseket.” A prózai szöveg későbbi, de valószínűs óda, 16 soros áradozás a szemről. Mintha ez is a szekszuális élet „álcázott, eufemisztikus kulcsszava” volna, mint a vele társult *csók*, amelyről Király István ír (Ady Endre 2:190). — Próza (ÖPM. 10:51): „Máriapócon sír a szent Szűz, Toulban egy sereg, fiatal, *jóhiszemű* katona lát egy csodaléghajót, mely — nincs.” ~ Vers (A pócsi Mária). Itt csak maga a *pócsi Mária* a közös téma — mindkét szöveg 1910-ből való —, a hangulatuk egészen más, de talán annyi összeköti őket, hogy a költő a versben gyermekként, *jóhiszeműen*, *középkorisan* (ez a szó is előfordul a prózában, a versben meg *búcsusokról* van szó) kapaszkodik a *babonába* (mint az emberek a csodaléghajóba): „Most jönnek már az édes babonák, most jönnek az igazándi morálok.”

3. A köztudatban a szimbolikus képek Adyja, a Fekete zongora Adyja, aki odakiáltja a világnak: Fusson, akinek nincs bora, elnyomja a lekönyöklő, töprengő, az önmagában nagy igazságokat kiérlelő Adyt, a s z e n t e n c i á k A d y j á t. Pedig kevés olyan költőnk van, akitől annyi életigazságot lehet idézni, mint tőle. Ezekért az igazságokért Ady megszenvedett, „elvérzett” (Én nem vagyok magyar?), nem könyvszagú bölcsességek ezek. S ismét párhuzam a próza és a vers között. Prózabeli szentenciái hosszabbak, de sohasem szárazak, mindig megkapóak, egyéni stílusának jegyeivel; a versbeliek, rövid, tömör kijelentő mondatok, a ritmus nyomatékaival. Lássunk néhányat innen is, onnan is.

Már korai írásaiban meglep egy olyan igazsággal, amelyet nemigen vártunk volna tőle, mint költőtől (ÖPM. 1:406): „És most kiírjuk, ha eddig mentünk, azt a legfényesebb elméktől is csak kerülgetett igazságot, hogy az *átlagember vegetál*, a *költő* (ideértve író, költőt, irodalombarátot, szenvedélyes olvasót) *álmodik*, *öntudatos életet* csak az egyetemes gondolkozó, a *filozófus él* . . .” — (ÖPM. 1: 115): „a hit szüli az eszmét s a hit viszi diadalra is. A hit ad célt az embernek, cél nélkül nincs élet, csak tengődés és vegetáció.” — ÖPM. 1: 366): „Nálunk a legnemesebb elvek sem terjednek, de a legostobább példa is majmolásra várhat.” — (ÖPM. 3: 36): „Maga a természet örökös tiltakozás

a halál ellen. Az élet pedig mindannyiunknak nem csupán *sorsa*, de *akarata*, *célja* és *joga*. — (ÖPM. 8: 252): „Nálunk minden emberséges embernek bátor-nak és harcosnak kell lennie.” — (ÖPM. 8: 354): „Itt már csak ezután is mind-örökké így lesz: kacérkodnak a kultúrával a semmiháziak s meghalnak a kul-túra hasztalan vágyától a kultúrára alkalmasak.” — (ÖPM. 9: 76): „az élet olyan ravasz, hogy a maga nagy törvényeit a legfurcsábbban kicsi esetekbe rejti.” Majd így folytatja: „Hogy Fedák Sárít megbüntetik túl gyors automobiljáért, ebben egy nagy törvény és nagy igazság lappang.” Itt Ady ki is fejti tehát, hogy jelképteremtő fantáziája hogyan függ össze gondolati életével; aki intenzíven, gondolatilag, ugyanakkor élményként éli át életét, mind gyakrab-ban veszi észre az esetlegesben az általánost. Ennyiben s így függ össze a filo-zofálás a szimbolikus látásmóddal. — (ÖPM. 10: 105): „Mint a legendák alvó daliái, alusznak a legszebb magyar szavak.” (Ez a sokszor idézett mondás egy tudatos nyelvvelő harc programját adja meg.) — (ÖPM. 9: 280): „a modernek roppant szolid emberek: a jövőző klasszikusai.”

S most lássuk a lírát. Vér és arany: „Meghal minden és elmúlik minden, | A dics, a dal, a rang, a bér. | De él az arany és a vér.” — Az Illés zsekerén: „Az Úr, Illésként elviszi mind, | Kiket nagyon sújt és szeret”. — Az Isten balján: „Az Isten van valamiként: | Minden Gondolatnak alján.” — Álom: Az Isten: „Szeret kibékülni az ember, | Mikor halni készül.” — „Mert Isten: az Élet igazsága, | Parancsa ez: mindenki éljen. | Parancsa ez: min-denki örüljön. | Parancsa ez: öröm-gyilkos féljen. Parancsa ez: mindenki éljen.” — Az Élet bosszúja: „Aki az Élettel kikötött, | Akkor hal meg, erője vesztén, | Mikor az Élet lakodalom: | Csillag-esős nyárvégi estén.” — [Kaca-gás és sírás: „Kacagni nehéz, sírni könnyebb”. — A paraszt Nyár: „Boldog, aki az ő fia, | Boldog, akit a Nyár szeret, | Boldogok a Nyár fiai, | Az erős emberek. | Boldog, ki mindig újrakezd, | Boldog, kit az élet maraszt, | Boldog, aki vígan kaszál, | Boldog, aki paraszt.” — Hiszek hitetlenül Istenben: „Min-den titok-e nagy világon”. — A nagyranőtt Krisztusok: „S mert halhatunk bármelyik percben | S célunk mégis az örökkévalóság; | Minden igaz ember ezért hős | S az emberszívben van a legtöbb jószág.” — A Tűz csiholója: „Csak akkor születtek nagy dolgok, | Ha bátrak voltak, akik mertek | S ha százszor tudtak bátrak lenni, | Százszor bátrak és viharverték.” — Az Idő rostájában: „Kezében óriás rostával | Áll az Idő és rostál egyre, | Világokat szed és rostál ki | Vidáman és nem keseregve | S búsul csak az, akit kihullat.” — Üzenet egykori iskolámba: „Ha élet zengi be az iskolát; | Az élet is derűs iskola lesz.” — A halottak élén: „S ha késlekedik az okosság, | Nem poéta-fajták okozák.” — Ki várni tud: „Várni tud, | Kinek ön-énje nem hazug | S nem hord össze hetet s havat.” — Szép a Szép: „S az ember gyönyörű, | Ha nem olyan, mint más”. Ezek s hasonló szentenciák szintaktikailag jellegzetes típusokat alkot-nak. A felsorolt s javarészt általános érvényű igazságok (vagy szubjektív meglátások) mellett számtalan olyan, tételesen kijelentett megállapítás talál-ható Adynak mind prózájában, mind verseiben, amelyek a magyar történelem tényeire vonatkoznak, részben a múltra, részben a jövőre, mint jóslások. De ezek közül már példát sem említünk. —

4. Azt gondolhatnók, hogy Ady jellegzetes nagybetűs szavai csak verseiben találhatóak. De nem. Megvannak ezek prózájában is, sőt, itteni előfordulásai hozzásegítenek ahhoz, hogy keletkezésük okait, szerepüket jobban

megértjük. Egy 1911-ben a börzéről írott cikkében olvashatjuk: „A Börze, a Tőzsde nekem olyan rettegető, imponáló nagy szavak, mint a Halál, a Szeretem s az Élet (mind nagybetűvel). Legendái és futóhírei meg tudnak mindig engem találni, komolyságáról és mivoltáról pedig, tájékozottság helyett, valami vallásos babona él bennem. Egy idő óta a Színpaddal kezdtem rokonosítani, mivel egy idő óta, majdnem máig, a Színpad volt a legnyugtalanítóbb témám és gondolatom. Ma már tudom, hogy ez nagy lekicsinylése volt a Börzének, mely értékrendező, heves, nagyszerű lázával olyan titka a mai civilizációnak, mint az emberi testnek a vér. Az irodalomhoz nagy köze van, de hiszen az természetes, amikor már tudjuk, hogy minden létező valami a legtávolabbi másiknak is hatás-objektuma (ÖPM. 10: 115).” Maga a szerkesztői jegyzet utal itt a versekre: „Ady nyilatkozata alaphangját, a börze fogalmának misztikus-szimbolikus megközelítését tekintve Ady pénzverseivel rokonítható.” (Az idézett szöveg utolsó mondata megint egy igazság-kijelentés, de ezúttal már egy filozófiai tétel, készen átvéve a filozófiából.) Nézzünk egy másik részletet: „Szentebb indulat nincs, mint a játék, s úgy gondolom sokszor, hogy szépen halni csak a játékos ember tud, aki külön urat is látott már, mint a Halál. Mert a Vak-Sors külön egy kicsit, s aki a Hazárdot párbajra hívja, hasonló a telhetetlen világbajnokhoz, kinek nincs már méltó ellenfele. Minden játékos ember: világbajnok, aki legyűrte az Életet, Csókot, Hírt, Örömet és Halált, és a világtitok síkos porondján önmagával csap össze (ÖPM. 10: 8).” „Szeretni kell a Hazárdot, a Véletlent, a Vagy-Vagyot, mert ha van világszellem, mi csak ez alaktalan, szent alakjában tapinthatjuk és foghatjuk fel. (Uo. 10).” „Cinikus, vén gazember iparkodnék lenni mostanában . . . de a pénz, a Pénz, gyomron talált . . . a legszebb kacagás a világon a pénz, a Pénz kacagása. . . . És muzsikál a pénz, a Pénz, és ez nem csupán fizikai történet . . . No, nem a Pénz ez a nagyúr, mint fiatalon hittem, hanem én . . . (Uo. 11).” „Boldog vagyok, mióta hiszem, hogy az Élet és a Halál voltaképpen nem is császárok, de csak örökös szófogadó kancellárjai annak a nagyságnál nagyobb despotának, aki: a Véletlen (Uo. 15).”

Az idézetek alapján pontosan megjelölhetjük a nagybetűs szavak státusát Ady életművében (prózájában és lírájában). A nagybetűs szavak rettegető, imponáló, nagy hatású fogalmak kifejezői, Ady egész életére, szubjektív világára, érzelmeire, hitére kihatnak. Babonás, vallásos hatalmuk van, s mint az egész életet, titok övedzi őket. Részek a nagy szavak, nagy fogalmak rendszerében. S ha ilyenek, vajon nem a görög istenek jutnak-e eszünkbe? Mert azok is a Természet Erőit személyesítik meg, s azok között is van hierarchia, mint Adynál a Véletlen és a Halál között. A görög (és más) mitológiához való hasonlítás azonban számomra nem Ady megértését teszi könnyebbé, hanem fordítva: Ady világának ismerete hozza közelebb a mitológia titkát. Nagyon is földi, érthető, magyarázható lesz az. Szinte már nem is mitológia. A nagybetűs szó így már semmi más, mint a nagy faktor, életünk nagy befolyásoló tényezője. A pénz Pénzzé így lesz, így is akarja láttatni Ady a fent idézett szövegben:

Más funkcióját érzem a nagybetűs szónak a következő helyen: „Szeretném a magyar Irodalom — így nagy I-vel — sok prelátusát meginteni . . . Kell-e különösebben megmagyaráznom, hogy azokra gondolok, akik elvete-medetten, vakmerően irodalomnak neveztetik el azt, amit csinálnak. . . . Az Irodalom, mint »cocu«, szomorú látványosság, nemzetközi, de sehose olyan brutális és cinikus, mint Magyarországon. Angliában, Franciaországban,

Olaszországban az ember türelmesen túri az Irodalom fölszarvazását, mert ez országokban, kétségtelenül vannak az Irodalomnak hűséges hitvesei, sőt van — Irodalom, azaz irodalom is (ÖPM, 9: 304).” A nagybetűs szó ez esetben, nem Ady nagy életfaktora, hanem az intézményes irodalom, az Intézmény — mondhatnók — gúnyos értelemben. S itt pozitív értelművé éppen egy fordított úton válik: amikor Irodalomból irodalom lesz, azaz egy másik, egy pozitív Irodalommá.

Már eddig is szoltunk róla, de még egy pillanatra térjünk vissza rá: a jelképekben való látásmódra. A nagy szimbólumok, a nagy megszemélyesítések törpe párjai a kis jelképek, a mindennapok eseményeinek és személyeinek jelképpé növései, prózában is, versben is. Vegyük csak a Fedák Sári eseteit. „Hiszen ünnepeztük mi is és mi is túlságosan Fedák Sárít, de sohse mertük ezt a tiszta művészet nevében tenni... Nemcsak színházi állapotainkat szimbolizálja Fedák Sári térdig rózsában [ez a cikk címe is], hanem a mai egész nyomorúságos magyar életet (ÖPM. 4: 65—6).” A másik szimbólum: Fedák és a gyorsajtás. Ez a cikk címe is. „Mindenütt lakol a világon, de sehol olyan könnyen, mint nálunk, nem lakol az ember azért, hogy siet. A beregszászi lány... nagyon sietett. Egyre-kettőre, mint egy tüzes csikó, rugdosott el útjából divatos és kikiáltottan nagy nőket. Ez tetszett Budapestnek, mely a legkonszolidálatlanabb városa a világnak, s ahol futólag rettenetesen tudják honorálni a szokatlant. De nincs is város a világon, mely úgy tudjon büntetni a maga gyors hibájáért, mint Budapest. ... Sári sietett s hogy, mihelyst tehetne, automobilt vásárolt, ez már csak egy öntudatlan szimbóluma volt a Sári nagy sietségének... De még a szimbólum is megbosszulta magát: Fedák Sárít gyors ajtásért megbüntették... alapjában nagyon szomorú eset, holott ezúttal csak egy Fedák Sárival esett meg (ÖPM. 9: 76).”

5. Egy másik téma. Közismert, hogy Ady verseinek a címe háromszavas. Kivétel alig akad. De ez a „szabály” csak az Új versektől érvényesül. Szinte biztosra vehetjük, hogy ha egy-, kétszavas vagy négyszavas verscímmel találkozunk, az a korábbi kötetekből való. Felvetődött bennem a kérdés: ha Ady prózájának és lírájának olyan sok közös vonása van, nem áll-e ez a címsajátosság a publicisztikára és a novellákra is. A vizsgálat eredménye meglepő volt. A prózai írások túlnyomó többségének a címe is háromszavas, ha nem is olyan vaskövetkezetességgel, mint a versek címe. De itt is fordulópont az 1905-ös, 1906-os esztendő. Ettől kezdve a prózai művek címeinek mintegy 80%-a háromszavas, de az arány még javul e címtípus előnyére. Viszont a korábbi idők prózájában a háromszavas címek nem egyszer csak 30% körül mozognak. Az időpont, amely itt fordulót jelent, könnyen magyarázható, csak három nevet kell említenünk: Léda, Páris, Budapest. Mind a három ezidőtájt tör be Ady életébe. S az ok? Egyelőre csak tapogatózhatunk. Csak sejtéseink vannak, de ezt más alkalommal és más helyen közöljük, némi statisztikai képet is adva a címtípusok arányairól.

II. A következőkben még jobban behatolunk a nyelv és a stílus területére, hogy egybevevünk Ady prózáját és verseit. Nevezhetem e munkát behatolásnak, mert bozotos területen járunk, ahol némi rendet kialakítani, már csak az olvasó érdekében is, a mi feladatunk. Módszerünk az lesz, hogy néhány sajtáságot a többi fölé emelünk, azokat, amelyek Ady egész személyiségével összefüggésbe hozhatók. Később kitérünk más, cseppet sem lényegtelen nyelv-sajtáságok összevetésére.

Az a négy nyelvi-stiláris jellemző, amelyről elsősorban beszélni fogok, a következő: 1. A halmozás. 2. A kontraszt. 3. A régi nyelv. 4. Az újítások.

I. A h a l m o z á s . A halmozás annyira közismert sajáttsága Ady költészetének, hogy itt most elég, ha csak prózájával foglalkozunk. A prózában a halmozásnak még tágabb a tere, mint a versben, a próza megengedi a hosszú mondatokat, sokkal inkább, mint a vers, megengedi a jelzők, az igék, az ige-nevek hosszú láncolatát. A halmozás igazi bázisa Adynál a prózában van. A mondatrészek mellérendeléses zsúfolásának több funkcionális oka lehet, akár egyszerre is. A múltban nem egyszer divatozott is, különösen a középkor vallásos, misztikus irodalmában, majd a barokkban. A közös lelki habitus, ami a halmozás mögött fellelhető, a szenvedély, a lelkesültség. Még a mindennapi beszéd mondatrész-halmozásai mögött is többnyire ez a szenvedély, akár az elragadtatás, akár a düh a mozgató erő. Ady felsőfokon volt szenvedélyes, egész életében. Petőfiről mondja, hogy „őszinteség-Etna”, „harag-Etna” volt, de ez a jellemzés saját magára is áll. Mint a vulkán, törnek fel prózájában az érzelmi töltésű jelzősorok. A kitűnő és sokoldalú jellemzés eszközei, de mindig az érzelem dominál bennük, a harag vagy a kiáradó szeretet. A harag: „Lett tehát a magyar nyelvből egy álmagyar nyelv, színtelen, alkalmazkodó, csigerszerű, más nyelvekből fordított s csak néha komikusan magyarkodó nyelv (ÖPM. 10: 104). „Hát, lám, ezt is megértük, s bele se haltunk, szerencsétlen, bús, megcsalt, összevissza, beteg, hazug, magyar társadalom?” (ÖPM. 9: 286.) A szeretet, a rajongás: „Móricz Zsigmond a legeseményesebb életű, legtöbbet szenvedett, legkeserűbb, legbölcsebb, legmagyarabb magyarságúak szívbeli látója, vérbeli írója (ÖPM. 9: 353).” „Jöjjenek a szabad, messzelátó, büszke szemek, a halló fülek, az értő és hasonlító elmék (ÖPM. 6:204).” S ugyanígy tornyosulnak egymásra a főnevek, az igék, hol a harag, a maró gúny, hol a rajongás a szülőjük: „Mágnás, gazdag dzsentri, katolikus főpap az állam fölött van. Mi, a szegény milliók pedig át vagyunk nyújtva gyöngé bírónak, gőgös szolgabírónak, rossz jegyzőnek, éhes ügyvédnek, ostoba bürokratának s jól doboló végrehajtónak (ÖPM. 8: 84).” „Viszont nincs is e joggal megbíráható teremtésnek, világnak, életnek külön, istenibb produktuma, mint a gyermek. A gyermek az elevenség, az öröm, a jövőbe ható ígéret, a bilincsbe nem vert ember, az igazán igaz isten (ÖPM. 10: 78).” „Ő dalolt, s mert lelke rengeteg, gazdag és sokszínű volt: feszítgette, edzette, pótolta, díszítette, nőttette szegény magyar nyelvének iromba és szűk kereteit (ÖPM. 6: 170).” Az egyszerű igék egymásutánja együtt helyettesít valami komplikáltabb alkatú igét. A következő mondatban szinte versszerűen kopognak, belesimulva az egész szöveg ismétléses szerkezetébe, ritmusába: „Nincs megállás, nincs habozás, vezet, csal, dob bennünket a vágyak vágya s a szomjúságok szomjassága (ÖPM. 10:14).”

A halmozás, mint általában a legtöbb nyelvi, stilisztikai eszköz, nem csupán egyetlen funkció betöltésére alkalmas, s nem csupán egyetlen lelki indítékből fakad. Már a középkorban is volt a halmozásnak egy logikai szerepe, amely a skolasztikából táplálkozott: a dolgok, tulajdonságaik elemző, sokszor szörszálhasogató részletezése, felsorolása. Adynál is megtalálható a halmozásnak egy értelmi, analizáló indítékú válfaja, amely perzse sohasem száraz. E halmozások sokszor tudományos elemzésszámba vehetők, bár Ady nem szerette magyarázni a költészet dolgait. Mégis, milyen finom árnyalatokat vesz észre a francia operettben: „Benne a francia faj karakterisztikonjai fénylenek: a képzelő erő, az irónia, a vidámság, a szatíra, a paródia, a tarkaság

és a finom artisztika (ÖPM. 5: 80).” A jelzők az intuitív, képszerű jellemzés eszközei sok írásában: „Okvetlenül a nyugtalan, friss, síma bőrű, furcsa nőt kereste és kívánta meg Szendrey Júliában Petőfi (ÖPM. 10: 86).” A halmozás tagjaiban Ady nemegyszer komoly, logikai kényszerűséggel kialakított osztályozás rendjét sugalmazza, azáltal is, hogy a szövegben megismétli a felsorolást, nem egyszer más nyelvtani formában vagy — mondjuk — ellentétes jelentésekkel: „Lám. Valaki okos, erős, hideg, büszke, nyugodt, számító és dús . . . Az okossága, ereje, hidegsége, büszkesége, nyugalma, számítása, mind beleveszett e tragédiába. Tisza most már csak dús ember lesz (ÖPM. 4: 108).” „A világ valamikor bölcs lesz, szent, igaz, gazdag és isteni. És a Zolák buta, szenteskedő, hazug, nyomorult és istentelen világban élnek (ÖPM. 3: 148).” A halmozás olykor a logikai, nyelvi következetesség, rendszer kifejtése: „Tessék csak bátran nézni, látni és ítélni (ÖPM. 3: 66).” E szentenciaszerű, tömör felsorolásban voltaképpen az ismeretszerzés empirikus útjának a megfogalmazása rejlik. A következő mondatot maga Ady is axiómának nevezi: „A börtön filozófiája” című cikkében: „Az a fő és némiképpen vizsgáztató, hogy a világ, az élet sohasem volt, lehetett, lesz és lehet érdekesebb és idegpusztítóbb, mint ma. Három rab-napomnak ez volt a vissza-visszatérő axiómája (ÖPM. 4: 107).”

örök, yulij
vasilindstov

2. A k o n t r a s z t. A kontrasztosság Ady írásaiban azoknak az ellentmondásoknak képi és nyelvi lecsapódása, amelyeket Ady mint a magyar kapitalista fejlődés, mint saját életérzésének és látásmódjának ellentmondásait élte át, s amelyekről sokat írtak. Nem meglepő, ha — a fent elmondottak alapján is — azt mondjuk, hogy Ady, aki utálta a szoba-filozófiát, maga mégis bölcs volt, bölcs is volt, aki valahogy felülről is látta az életet, s főleg a hivatatos „bölcsek” igazságainak igaztalanságát, látta az ellentétek egységét, a nagy relativitást az életben, az emberben és a magyar társadalomban. Ez a relativitás, az ellentétek jól megférése egymás mellett lépten-nyomon tükröződik mind prózájában, mind verseiben. S nemcsak a szerkesztésben, nemcsak kifejtett téziseiben, nemcsak képeiben, hanem jelzőiben, főneveiben, igéiben is. S Ady tudatosan még nyelvileg továbbélezte az átélt ellentmondásokat: meg akarta hökkenteni a nyárspolgárokat, a merev, lezárt szemléletmódokat. Ő maga nyitott, problémás, vajdó, küzdő ember volt, állandóan válaszúton, vagy-vagyok előtt. Még az alapvető világnézeti kérdésekben is. Istent véglegesen helyreállítjuk vagy véglegesen letöröljük — mondta. S a legnagyobb vagy-vagyok versében, a Fölszállott a pávában négyszer kiáltja meg a nagy vagy-vagyot, s köztük a legsúlyosabbat: „Vagy vagytok vagy ismét semmi ködbe mentek.” Petőfinél is megvan a kontraszt (Rabok legyünk vagy szabadok?), de ez nem olyan filozófikus, sokszor inkább költői eszköz (Te vagy a nap, | Én az éjjel), míg Adynál a lélek legmélyéről fakadó s a szöveg, a mondat legkisebb pórusaiba is behatoló, a halmozott mondatrészek tagjai közé. Adynál a kicsi és a nagy, a szeretet és a gyűlölet, a minden és a semmi, a gyermekség és a férfiaság, a sírás és az öröm, az igazság és az igazságtalanság, a szép és a csúnya, az akart és az akaratlan, a műveltség és a műveletlenség fogalmának különbsége válik relatívvá, egymás testvérévé. Ez már modernség, a maga filozófiai alapjával. A versek közé csak vaktában nyúlunk egy-két példáért: „Látjátok, feleim, ti *búsak*, | *Vigádók, harcosak, leverték?*” (A nagy kéz törvénye.) „Az Ūr Illésként elviszi mind, | Kiket nagyon *sujt* és *szeret*.” „Akit én *síratok*, ne *sírjon* | S aki *temet*, az *sírt* ne *ásson* . . .” (Az én sírásom.)

Lássuk a prózát. Ady már korai írásaiban világosan látja korának ellenmondásos voltát. Így ír: „Hogy a mi korunk az ellentétek és ellenmondások forrongó kora, legjobban talán most bizonyul be (ÖPM. 1: 150).” A következő sorokban „logikátlan kapcsolatok”-ról beszél, amelyek az eseményeket jellemzik. De ezek a logikátlan kapcsolatok nyelvében, szövegeiben is tükröződnek. Magukat az ellentéteket konkrétan is világosan látja. A társadalom maga kibékíthetetlen ellentét, statikusan is, dinamikusan, fejlődésében is: „Magyarországon két tábor áll egymással szemben: a *munkás társadalom* s a *herék társadalmá* (ÖPM. 3: 21).” „Kis fűzfapoétákból koszorús lantosok lettek, a szociológia dedósaiból akadémiai tagok, vele kezdő apró zsurnalisztákból miniszterek (ÖPM. 3: 27).” — „a halottak, akik voltaképpen a *legnagyobb élők*” (ÖPM. 3: 37.) — „Éles volt a szeme, *tehát* keserű volt a nagyságos szíve s rombolóan lázas az agyveleje (ÖPM. 3: 27).” (Itt az egyáltalán nem természetes oki viszony áll ellentétben egy feltehető általánosan elfogadottal.) Ilyen s hasonló vélemények tömegesen lehettek Ady prózai írásaiban. Nyelvi-
leg élesebb, frappánsabb a kontraszt, ha mellérendelő szerkesztésben kerül elénk, azzal a látszattal, mintha mi sem volna természetesebb, minthogy a kontraszt tagjai egymás mellé kerüljenek. Ha a tagok közti, ellentmondás nyelvileg, kötőszóval fejeződik ki, akkor a megszokott közlés útját járja az író, bár tartalmilag így is meglepő lehet a szöveg: „Mélységes, különösen izgató és *mégis* megnyugtató ez a világ itt (ÖPM. 4: 107).” A *mégis* nélkül a szerkesztés már eltérne a megszokottól, a „szabályostól.” Éppen az a feltűnő, hogy Adynál az utóbbira is sok példa akad: „Aki talán már kezdett kijózanodni ebből a nagy, *dicső és aljas* Párizsból, most megint halálosan beleszeretett (ÖPM. 10: 27).” — „Sohse *gyűlöltem, szerettem* jobban, mint most . . . (ÖPM. 4: 46).” — A nyelvileg szokatlan kapcsolat más mondatnyi formákban is jelentkezik: „Szeretett: ez a *gyűlölködő*, okvetetlenkedő, nyugtalan, rossz fiú *szeretett* eleddig leghatalmasabban szeretni Magyarországon. *Gyűlkölt a szeretetével* . . . (ÖPM. 10: 75).” — „annyi *babért* kap, hogy *belehalhat* (ÖPM. 9: 146).” „*Sírni* tudnék rajta, ha olyan nagyon nem *örülnék* neki (ÖPM. 8: 246).” „Lump volt, csavargó, *miveletlen*, durva és paraszt. Ő volt *tudniillik* akkor a *legeurópaibb* ember ebben az országban (ÖPM. VI, 170).”

3. A régi nyelv. — Ady az Új versek bevezető költeményében úgy adta meg programját, mint amelyben a régi és az új egyesül. A Verecke útja nyelvi programot is jelentett. „Megpróbáltuk . . . s jómagam is iparkodtam — írja — régi szavakat rálopni Erdélyből és Károlyi Gáspár magyartalan és mégis magyar bibliájából az újonnan jött fogalmakra (ÖPM. 10: 104).” A versek régiességeiről többet írtak, most csak azt szeretném ezúttal is igazolni, hogy a régiességek Adynál nem csupán a versek archaizáló stílus eszköze, hanem prózájának is szerves eleme. É régiességek forrásaira maga Ady rámutatott, előbb idéztük, s ebből is megtetszik, hogy a régiesség nem mindig válik el élesen a népiestől, főleg Erdély megőrzött régiességétől. Az múlt idő alakjai, az *adnók*, *kérnök*-féle forma, ahogy Vámszer Márta könyve (A kalotaszegi nyelvjárás igeragozási rendszere. Bukarest, 1972.) szépen bizonyítja, ma is élő nyelvi formák Erdélyben, noha ugyanakkor a régi bibliafordítások nyelvéhez is hozzátartoztak. Alább idézünk néhány — grammatikai — régiességet — népiességet Ady prózájából. (ÖPM. 1: 127)” „Történt pedig egy szép téli estén, hogy *szól vala* hozzánk egy régi debreceni újságíró . . . Szeget *üte* pedig ez a dolog a mi fejünkbe és *elmenénk* a mi érdemes és szeretett el-

nökünkhöz, *mondván . . .*” (E szövegben a régi igelalakok és az igenév tréfás célzatúak.) „De az meg kár volna, hogy hiába *irtad légyen meg* (Uo. 121).” — (ÖPM. 3: 32): „Amint *megírtuk volt*, Bródy Sándor eljött Nagyváradra.” — (ÖPM. 6: 107): „Talán ez volna a *drámának az ő tanulsága*.” (Itt humoros.) — (ÖPM. 8: 180): „Itt van már a csodálatos, áldott vihar *az ő hírnökeivel*, szent sirályaival . . . [az új lelkű emberek] Egy-egy Krisztus mindegyik *az ő szomorú lelkességében*.” (Itt viszont nagyon komoly a mondanivaló.) Ennek a birtokos szerkezetnek a régiessége egészen a Jókai-kódexig megy vissza: „Mi bódog atyánknak Ferencnek *ő szent társi*”. — (ÖPM. 4: 8): „Átkot hozott reánk a Rákóczi-domínium, pedig *tulajdonképpen való* gazdái a nagy vagyonnal nem éltek vissza.” — Mese című cikkecskéjében (ÖPM. 1: 440) szándékos az archaizálás, hiszen az esemény „Jób idejében történt”. „A siránkozók méregbe *jöttek*”. — „Mint hogy sokan *valának* keleten . . .” — „A te nyájaid *lopottak*.” — A *-nók, -nők*-ös alakokból tucatjával lehetne idézni, elégedjünk meg egyetlen adattal: „joggal *elvárhatnók* (ÖPM. 1: 366).” ÖN. (= Összes Novellái) 1241: „vályak, amelyek *túlszárnyalják* az autót s azokat, akik egymással *ígyen* találkoznak.” — (ÖPM. 8: 347): „Ölmet hoznak magukkal, *vároست* *sohse-sejtette* lelket, akadályt.” (Itt az archaizált igenévi használat szabálytalan.) (ÖPM. 3: 22): „Ha *olyik* embernek van egy merészebb gondolata . . .” — (ÖPM. 10: 66): „És most, íme, *feledvék* a gyalázatokat.” — (ÖPM. 10: 125): „Ha Apponyi csakugyan professzor lesz, megint Jókai Mór halott, szelíd szép arca int vissza *mosolyogván*.” — (ÖPM. 10: 196): „*Öregedvén*, ami rossz dolog, új és új élet-csodák érintenek meg . . .” — (ÖPM. 4: 45): „Hát mik is vagyunk most? Néha és a napi világban cinikus *fáradtak*, a tekintélyeket már nem is *rombolók*, csak hanyagul *leköpködők*.” (Az igenévi állítmánynak ilyen bővítményes használata különösen gyakori volt a régi, középkori irodalomban.)

4. A z ú j í t á s o k. — Vereckévei szemben áll Dévény. Aki új módon lát, sok új fogalomra, vagy akár csak érzelmileg árnyalt új jelentésre van szüksége, sok újszerű szókapcsolatra. Azonkívül Ady tudatosan is alkotója a nyelvnek, belenyúl azokba a törvényekbe, amelyek a nyelvet irányítják, illetőleg a nyelv törvényei szellemében új produktumokat hoz létre. A szokásokkal szemben a nyelvet irányító produktív folyamatokat ragadja meg, a lehetőségeket használja fel. Így, ilyen értelemben valóságos nyelvújítóvá válik, különösen későbbi éveiben.

Írásom elején céloztam a nyelv és a stílus különbözőségére. A nyelv konstrukciós szabályokból áll, e szabályok a morfémák és morfémakapcsolatok használatára vonatkoznak. E szabályok elég liberálisak, nagyvonalúak. Ezért amikor beszélünk, írunk, a szabadságunknak elég nagy tere van, a kifejezés módjai közt válogathatunk, anélkül, hogy a szabályokat megsértenők, vagy megváltoztatnók. A nyelv szabályainak alkalmazása beszéd, írás közben lehetővé, sőt szükségszerűvé teszi az egyéni stílust, amiről az egyén szövege felismerhető. De az egyéni stílus nem okvetlenül jelenti, hogy a nyelv szabályain módosítottunk. Amit Ady szövegeit vizsgálva a halmozásról, a kontrasztról mondtam, annak nagy része nem jelenti a nyelv változtatását, noha stíláriis jellemző. Már más a helyzet a régi nyelv felelevenítésekor. A nyelv egész történetisége szempontjából természetesen ez esetben sincs változtatás, de az Ady korabeli, már erősen megszilárdulóban levő köznyelvi szokáshoz képest igen. S a szabályok, a köznyelvi normák módosítása, bármilyen csekély

mértékben való változtatása, akár a múlt javára, akár abszolút értelemben, már a szövegtől elvonatkoztatott, általánosabb érvényű nyelvet érinti, leg-
alábbis lehetőségeiben: az új elterjedhet. Ezért mind a régi nyelvről szóló,
mind ebben a pontban már a nyelvet, a nyelvi szabályokat erősen érintő
sajátságokról van szó, ugyanakkor persze ezek is stíláriis sajátságok. Hogy
valakinek a nyelvkezelése mennyire módosítja a nyelv szabályrendszerét,
nem könnyű megállapítani, mert itt nem gyakorisági, hanem produktivitási
kérdéssel állunk szemben. Az új szótári egység (például összetett szó) mint
produktum mindig új, de megalkotásának módja ugyanakkor többnyire régi.
A képzővel való szóalkotás nyílt, produktivitási szabály alapján történik.
Hogy történt-e szabálymódosulás új produktumok létrehozásával, a produk-
tumok gyakorisága alapján még nem állapítható meg. Így értelmezendő
az az óvatosság, amelyre írásom elején utaltam. Az 's képzős mellékneveknél
még konkrétan visszatérek a problémára. Ennyit mindenesetre el kellett
mondanom a nyelv és a stílus megkülönböztetésének értelmezéséről itt is.
A produktitásnak az előbb említett és újszerű termékeny felfogásáról mint
produktivitas-nyelvtanról már máshol írtani, s gondolataim kutatási program
lehetőségét adják meg Ady nyelvének tanulmányozásához is. De az alábbiak-
ban a céloom csupán — az eddigiekkel összhangban — Ady prózájának és lírá-
jának az „újításait” összemérni.

Új fogalmak nyelvi rögzítésére ma a szóösszetétel a legelterjed-
tebb szóalkotási mód, így volt már Ady idejében is. Természetesen ezúttal is a
líra nyelvi eszközei az ismertebbek: *mámor-gályák, átok-város, gondolat-
manók, homály-madarak, perc-emberkék, szürke-ország* stb. Alkotásmódjukra
nézve is újszerűbbek: *szenvedni-vágy, messzi-magyar* (ma: idegenbe szakadt
hazánkfia), *elémivaló, nem-csodák, sokan-nézés* stb. — Próza: (ÖPM. 10: 36):
„[Petőfi] a kicsúfolt »népköltő« rangját nyerte el Magyarországon; ebben az
operett-országban . . .” — (ÖPM. 10: 22): „sok igaz . . . érdemesebb *csak-
költő* él itt Magyarországon.” — (ÖPM. 10: 203): „kezet fogtak a cézári-őrület
s a brigantis *mindenrekaphatóság*.” — (ÖPM. 10: 209): „nagy öröm minden,
ami szép . . . s bárhogy *késve-kéletiesen* jön.” — A következő szövegben az
összetétel megismétlése is mutatja, ami általában ismétlés nélkül is áll Ady
összetételeire, hogy az alkalmi produktumban egy fogalmi egység frappánsan
megfogalmazott kifejezésére talált: (ÖPM. 10: 62): „A módszer: paródiás
kritika, bolondos utánzás; de mindig *haragos-irigy* grimászolással. Ez a *haragos-
irigy* grimászolás olyan szükséges ehhez a »műfaj«-hoz, mint a kicsúfolandónál
az egyéniség.” A teljesen lazának minősíthető kapcsolatokat is összetétellel
dolgozhatja az író, s erre feljogosítja a funkcionális megkülönböztetés és
különbözőség realitása: (ÖPM. 10: 361): „És kénytelen volt sok fölöslegest,
ügy-is-tudottat és túl-szubjektívet beleszőni.” — (ÖPM. 10: 108): „*se-ide-se-oda*
társadalom”. — Érdekes distinkció: (ÖPM. 3: 22): „új méltóságokat kreálnak
hénye *fajmagyarok* számára, de a *vérmagyar* székelységet veszni hágyjuk . . .”
— (ÖPM. 1: 365): „akik csak tartunk valamit az agyvelőnk függetlenségéről,
felháborodva láttuk az *iroda-gavallérság* pöffeszkedését.” Ady még a szám-
nevek összetételével is ki tud fejezni valamit, ami több a mondatrészhalmazás-
nál: A *sok, rengeteg* szemléletesebb egyenértékese: (ÖPM. 10: 178): „egy Cso-
konai fölött *két-tíz-húsz-száz* hadilábas ellennyelvésszel.” Megfelelő módszer
a lírában a *néhány* helyett (Mi urunk: a Pénz): „S ha megjönnek a gyér ara-
nyak: | Szabad megint Istennek lenni, | *Két-három-négy* napig szabad.”
A fogalomalkotásban részt vesznek az egy szónál terjedelmesebb l e x i-

k a i e g y s é g e k is: a lírában ilyenek például a *bús csodáknak ligete* vagy a *szürkéek hegedőse*. A prózában már ilyen volt a *haragos-irigy grimaszolás* vagy a *se-ide-se-oda társadalom*. Tulajdonnév helyett is állhat egy állandó jelzős kapcsolat: a *Jókai embere* = Apponyi; a *tarisznyás ember* = Tisza Kálmán. Egyéb példák: (ÖPM. 8: 252): „Ugyanilyen előrelépettebb országokban hirdethetik azt is, hogy a szocializmus ma már elég hadsereg a sötétség ellen.” — Az ismétlés, az állandósuló nyelvi forma egy alkalmi kapcsolatot már-már fogalmasít, a következő esetben a szarkazmus eszközeként: (ÖPM. 8: 43): „Párizsba szakadt művésznünk nem szerencsétlen ember, . . . Párizsba szakadt művésznünk . . . elegáns estélyeket is ad. . . . Lassan, de biztosan előkelő művész lesz Budapesten e Párizsba szakadt művésznünk.” (A címmel együtt hatszofordul elő 14' sorban e szókapcsolat:) Az állandósulni kezdő jelzők a következő esetben is az előbbihez hasonló szerepűek: (ÖPM. 6: 124): „volt egyszer egy rongyos, falurangú Pest város; s mikor ezt a rongyos, falurangú várost elborította a Duna . . . Milyen nagy volt ez az ember [Wesselényi], aki érezte, megérezte, hogy ez a rongyos, falurangú város mi je az országnak.” Persze, ismétlődés nélkül is válhatna egy szemléletes jelzős szerkezet fogalomjelölővé, vagy legalábbis a prózaibb fogalomjelölés szemléletesebb szinonimájává: a *korlátolt* helyett: ÖPM. 6: 204: „A haza nevében *bedugaszolt lelkű* embereket adnak a szegény hazának.” Vagy: a *hatalmas, nagy* helyett (ÖPM. 9: 343): „Egy *sok lóerejű* gőg a lelkünkben jelzi ma már csupán azt, hogy több ügyességgel ma mi is dinasztikiak lehetnénk.”

Térjünk át a sz ó k é p z é s r e. Ady versbeli bravúrjai sokszor meglepőek, de többnyire valami nyelvbéli minta, analógia alapján születtek meg: *mosti, sokított, tördöz, birtomban* (lásd *éltemben*), *dölyföl, bámított* (lásd *bámult*, mint *fordított: fordult*), *fájat, leteperetlen, barátság és barátság* (distinkció céljából; lásd *nemzetség* és *nemzetiség*); igeekötők: *kidacolt* romantika, *kihálom* a testem, *levirradt* élet stb. Külön figyelemre méltók az -s képzős melléknevek, szokatlanságuk és gyakoriságuk miatt: *tengeres* táj, *embersűrűs*, *gigászi* vadon, *halottasak* az esték, *forradalmas, kinságos* ma, *boldogságos, tarkaságos* (a -ságos, -séges gyakorisága középkorias régiség is lehet), *epokhás, életes* stb. Gyakori az -*odik*, -*edik* képzős ige is: *parancsolódott, testálódott*. Az -*l* denominális ige-képzőnek a szabályostól eltérő, tehát újszerű használata (A kényszerűség fája): „Szőlő-termő tövis, | *Fügélő* bojtortján . . . Virágozik, *gyümölcslik* | Szegény, szelid fejem.” — Próza: (ÖPM. 10: 87): „Pillanatig sem iparkodik azzal tisztába jönni, hogy jól fog-e esni a *petőfinőség* testi konzekvenciája . . .” — (ÖPM. 6: 170): „Ha a *petőfisták* nem Petőfi gigászi bércein véreznek el, de Csokonaihoz járnak tanulni, ma sokkal gazdagabb a magyar líra.” — (ÖPM. 4: 44): „Hogy jó lett volna, édesapám, központi szolgabíróvá *választódn* Zilahon . . .” — (ÖPM. 4: 46): „*korrigálódik* az élet . . .” — (ÖPM. 6: 205): „*öldöklődnek* végre már nálunk is a százados babonák.” — (ÖPM. 6: 267): „*Elárasztódik* idegenekkel Budapest . . .” — (ÖPM. 1: 327): „felénk fújt egy novemberies, hideg szél s *összedideregtünk*.” — (ÖPM. 9: 313): „s olyan végtelenségeket *tárit föl* akaratlan vagy nagyon akart szimbólumaival . . .” — (ÖPM. 10: 87): „az öreg Szendrey okosan *zordoskodott* . . .” — (ÖPM. 10: 81): „Petőfi legnagyobb *petőfisége*, hogy . . .” S végül az -s képzős melléknevek. Bármilyen sok van belőlük, egyelőre, a korabeli nyelvhasználat pontosabb ismerete nélkül nem tudom megállapítani, hogy itt — megintcsak a versekkel megegyezőleg — stílussajátságról, vagy nyelvi újításról (is) van-e szó. A mai nyelvérzékem szerint szokatlan előfordulásokból néhány: (ÖPM. 3: 126):

„más volna, sokkal reményesebb Debrecen, ha sok Zoltai Lajosa volna.” — (ÖPM. 8: 145): „Egy kilencvenéves honáruló, akiért letarolják januáros télben az összes tüvegázak cserép-virágágyait.” — (ÖPM. 9: 147): „Vörösmarty szobros költő lett, mihelyt a veje nagyúr lett.” — (ÖPM. 9: 363): „A »Nyugat« biztosan jobban és sokaságosabban reménykedik bennem . . .” — (ÖPM. 8: 181): „Tóth Béláék egy új urambátyám-féle generációért dolgoznak. Betyáro-rosabbért, *betűszonyosabbért*, vadabbért, mint a régi volt.” További példáinkat csak rövidebben közöljük: *múltas* és rendezett társadalom (ÖPM. 10: 78): komolyan s *kötelességesen* beszél (Uo. 83); *vágyas* ember (Uo. 84); *far-sangos* és megélt élet (Uo. 213); *kultúrás* szerep, ember (Uo. 63, 160); *városos* Magyarország (Uo. 121); *undoros* unalom (Uo. 134); *gyarmatos, papos* és *mág-násos* ország (Uo. 138); *babéros* Lévay József (Uo. 160); *serleges* Magyarország (Uo. 175); *butaságos* magyar parlagon (Uo. 190); *terroros*, gyáva idők (Uo. 198); lankadt és *lentes* milliók (Uo. 204); kipróbálják rajta a legsűrűbben és *leg-sokaságosabban* (Uo. 62). Világos, hogy határozott stílusjeggyel állunk szemben, itt is, mint a lírában.

A r a g o z á s területéről csak azért említek példát, hogy a kép teljesebb legyen (Halál a síneken): „S jön *rám-zúdultan* | Magtalan álmok bús raja.” — (ÖPM. 8: 328): „Saját *lábulag* rúgják egymást.”

Végül pillantsunk bele az igék használatába, az igék jelentés-t a n á b a. Itt felfigyelhetünk a szokatlan kapcsolatokra, amelyekben az igének valamilyen átvitt jelentése teszi vizuálisan vagy akusztikailag érzékletesebbé a tartalmat: Lelkek a pányván: „*Kipányválták a lelkemet*”. — Csolnak a Holt-tengeren: „*bevezett* | *Lelkembe* újból az az asszony, | Akit én Lédának nevezek.” — Halál a síneken: „S *dért sirt* reám mindig az *égbolt*.” — Próza: (ÖPM. 10: 76): „Hogy érthetnék a mai Hiadorok, hogy valakinek egyszerre nyolcvanezer súlyos és semmi, nagy és kicsi *érezésből harsogjon ki a lelke*.” — (ÖPM. 10: 22): „*énáltalam hörgött föl* manapság legnyugtalanítóbban a magyar társadalmat kínzó nyugtalanság.” — (ÖPM. 9: 343): „amikor már, mint önkép-zőköri tag, sok *verssel bélyegeztem meg a nevemet*.” (ÖPM. 3: 20): „Az *aszfaltot telehullámoztá a tömeg*,” — (ÖPM. 3: 21): „A márciusi nagy nap minden *ered-ményét* egy rövid félszázad *lecáfolta*.” — (ÖPM. 3: 100): „A margittai esetben szinte kristályozódva *csillog ki* a Széll Kálmán *államférfiúsága* s a dicső új *rendszer*.”

Olykor az igék egyszerűsége a meglepő, amellyel bonyolultabb tartal-makat fejez ki a költő vagy író; több egyszerű s nem ritkán egyszótagú ige pótol ilyenkor egy bonyolultabb jelentésűt: A magyar Ugaron: „A *gaz leház, állat, befed*.” — Próza: (ÖPM. 10: 14): „Nincs megállás, nincs habozás, *vezet, csal, dob* bennünket a *vágyak vágya* s a *szomjúságok szomjassága*.” — (ÖPM. 9: 344): „S ha az ellensegeim, akiknek legtöbbet köszönhetek, mert *daccal, göggel* szinte emberfölötti erővel *ők láttak el* . . .”

A meglepő, a szokatlan nemegyszer a mellérendelt igék egymás közti jelentésviszonyának a heterogén jellegéből adódik. Ha azt olvassuk, hogy „Robogva jár, *kel, fut* az Élet” (Az ős Kaján), vagy azt, hogy „*Sopánkodtunk, sirtunk, dühöngtünk*” (Az undor óráiban), akkor a régi, szokott mellérendeléses kapcsolás, a rokon értelmű vagy egy szemantikai zónába tartozó szavak halmazása nem okoz meglepetést. De egészen más hatásúak az ilyen sorok: „Add nekem a te szemeidet, | Amelyek *ölnék, égnek, vágnak* (Add nekem a szemeidet)”, vagy: „*Iriqyellek, szánlak, utállak*” (Csak jönne más). Próza: (ÖPM. 10: 91): „[Petőfi] úgy *haragudott, utazott s mart*, mint Heine.” (ÖPM.

10: 202): „[Nagyvárad] idegesen nőtt, haladt, forrott”. — (ÖPM. 8: 122): „[Gauguin] *Bujkál, kínlódik, fejlődik és dolgozik.*” — (ÖPM. 9: 362): „És ekkor azt látja, hogy észreveszik, pláne Magyarországon példátlanul *ütik, kiabálják, simogatják, látják.*” — (ÖPM. 9: 344): „s azóta *írok, vívok, elalélok s újrakezdem: vagyok.*” — (ÖPM. 8: 226): „*Idézi, kérdezi, üti, áldja* a Halált, minden költőnek és filozófusnak kenyeres pajtását, gyűlölt, ős cimboráját.” — (ÖPM. 8: 243): „Erre rögtön *jön, rohan, szalad, érkezik* zsák-számra.” (Itt az utolsó mellérendelő tag „lóg ki” a sorból, bár tárgyilag logikusan zárja azt.)

Az igehasználát említett sajátosságai, kiegészítve még az igeékezés korábban felsorolt jellegzetességeivel (Pl. ÖPM. 10: 91: „Ami ragyogás lehetséges volt ezen a poros, szomorú levegőjű tájon, *kidélbábozta magát*, elragyogott ...”), meghatározó jelentőségűek a magyar esszéstílus további fejlődésére.

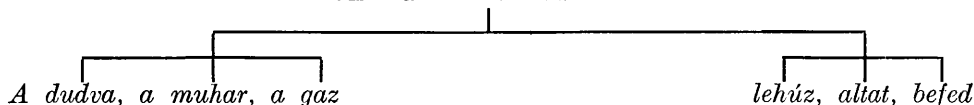
III. Ady prózájának és lírájának az összehasonlításakor nem mellőzhetünk még két olyan fontos szöveg meghatározó tényezőt, mint 1. a mondat szerkesztés és 2. a beszélt nyelvi sajátosságok. Ezeket egészítjük ki még az Adyra oly jellemző névmások szerepének az összevetésével. De ebben az írásunkban meg kell elégednünk a mondat szerkesztés néhány sajátosságának a bemutatásával.

I. Ady m o n d a t s z e r k e s z t é s i eljárása, beidegzettsége, szokásai lényegében ugyanazok, akár versről, akár prózáról van szó. E sajátosságokat így lehetne röviden jellemezni: az összetett mondatokban a mellérendelés kedvelése; az egyszerű mondat és a tagmondat egyszerű, tehát nem bonyolult szerkezete (azaz a mondat faágszerű, az alárendelések lépcsőszerű bonyolításának kerülése), ezzel szemben a halmozott mondatrészek gyakorisága: a nominális, különösen a főnévi állítmányos mondatok aránylag nagy száma; a beszélt nyelvi formák kedvelése; a rövid mondatok túlsúlya.

A mondat terjedelmének a növelése két úton halad. Az egyik a mondat szerkezetének a l á r e n d e l é s e s bővítése, a másik a h a l m o z á s, az azonos mondatrészek mellérendelése. Ady mondatait döntően a halmozás jellemzi, s az alárendeléses mondatbővítésnek csak a feltétlenül szükséges eszközeit veszi igénybe. A halmozásról már beszéltünk, itt most csak a mondatstruktúra építésében való szerepét emeljük ki. S egyúttal felhívjuk a figyelmet arra, hogy az Ady verscímeit (és prózacímeit is) jellemző három szó a halmozásban is előkelő helyet foglal el. A példák tömegét talán leginkább „A magya Ugaron” következő részlete reprezentálhatja:

*A dudva, a muhar
A gaz lehűz, altat, befed*

A struktúra szokásos ábrázolásával

Persze, a mellérendelés, a halmozás, noha a mondat faágszerű struktúráját nem bonyolítja, ugyanakkor maga egész mondatstruktúrákat s ű r í t egybe. A fenti mondat például tulajdonképpen kilenc mondatot: *A dudva lehűz; A muhar lehűz; A gaz lehűz; A dudva altat; A muhar altat; stb.* Az egy mondatos

szerkesztés tulajdonképpen a több vagy sok mondatosnak stiláris változata, de az utóbbi ritkán realizálódik. De olykor igen: „És ott van a férj is, | És ott vagyok én is” (Gálás, vasárnapi nép); „Valaki, valaki most emleget, | Valaki szán” (Valaki, valaki emleget). Két prózai példa is: (ÖPM: 10: 67): „Ó korán érett, korán szomorú —, korán poeta”; (ÖPM. 6: 219): „Meghalt a derék János. Az öreg János, A vidám János.”

A versek halmozásaiból több százra rúgnak az idézhető három szavas példák száma, de csak néhányat említünk. Igék (igenevek): „Tudok hinni, várni, csatni” (A legjobb ember). — „Irgyellek, szánlak, utállak (Csak jönne más)”. — „Sároztá, verte, zúztá (Korán jöttem ide)”. — „Ne igézz, ne bánts, ne itass (Az űs Kaján)”. Főnevek: „Fejem zúgása, szemem könnye | Tornázó vágyaim tóra” (A fekete zongora)”. — „Sok volt a bűn, az éj, a vágy (Az űs Kaján)”. — „Szemed, szíved, gerinced béna? (A nagy pénztárnok)”. — Melléknevek: „Muzsikás, halk, szomorú este (Este a Bois-ban)”. — „Sejtő, beteg és finom a dalod (Menekülj, menekülj innen)”. — „Csipkésen, forrón, illatosan (A Gare de l’Esten)”. — És itt csak egy mondattal utalunk arra, hogy Ady versalkotó műhelyében milyen fontos szerepük van az ilyen halmozások tömböknek, mint másfajta mondattani egységeknek is. De nézzünk néhány prózai példát is. Az igékre már láttunk korábban példákat (. . . 1.). Főnevek: (ÖPM: 10: 92): „Petőfi elviszi [feleségét] . . . férfiak, győzelmek, lehetőségek közé.” — (ÖPM: 8: 123): „Talán, talán, csupa talán ennek az embernek az élete . . . Túlzó erő, túlzó valaki, túlzó egyéniség.” — (ÖPM. 8: 121): „Ám örületüket és zsenijüket egy vidékről, egy verben, egy átokkal hozták.” — Melléknevek: (ÖPM. 3: 66): „Mint a gyötrelmes, erős, szűz vihar végigsöpört ott mindent.” — (ÖPM: 6: 136): „Nem maradt hármuktól egy igaz, meleg ép szó.” — (ÖPM. 10: 93): „hihetetlenül nagy, széles, szép elhelyezkedése miatt”. Meg kell jegyezni, hogy a halmozásban a hármas szám gyakorisága nemcsak Adyra jellemző. Itt a mondat szerkesztésnek egy sajátos, egyetemesebb stiláris sajátosságával van dolgunk. Erre azonban nem térhetek ki bővebben.

Egy másik közös versbeli és prózai sajátosság a főnévi állítmány kedvelése. A versben az ilyen tömör mondatok szintén többnyire sort alkotó tömbök; „Korcs hegyi-beszéd minden dalom | S a hitem: egy pogány hatalom”. — „Álmom az Ige, az Údv, az Út (Páp vagyok én)”. — „Apa, fiú: egy Igen s egy Nem (Krisztus-kereszt az erdőn)”. — „Batyum: a legsúlyosabb Nincsen, Utam: a nagy Nihil, a Semmi, | A sorsom: menni, menni, menni | S az álmom: az Isten (Álmom: az Isten)”. — „Mi vagyunk: Jövő és Igazság, | Engesztelés és nagy Ítélet, | És mi vagyunk, csak mi vagyunk | Jó Sors, ha kell, s ha nem kell: Végzet (A Hadak útja)”. — „Kintről: felénk tátott föld-szakadékok, | Bent: a régi sötétség, fürtelem (Véres panorámák tavaszán)”. — Hogy az ilyen tömör nominális mondatok verssor végi csattanójukkal, melyet csak előkészít az alany mint téma utáni szünet, mennyire szerves elemei az Ady versnek, azt nem is kell hangsúlyoznom. De prózája is bővelkedik a főnévi állítmányokban. Csak néhány illusztráló példa: (ÖPM. 4: 45): „És akkor csupa hit a világ, csupa szerelmes lángra érdemesség az élet.” — (ÖPM. 4: 144): „Ez az ijesztő valóság: valóság.” — (ÖPM. 10: 253): „ezek a versek az érzés drámái, a belső rettenetek új jajai”.

A versekben a rövid mondat nem különlegesség, bár nem is kötelező, sőt hosszú mondatos versdivatok is vannak. Az Ady-vers ritmusa a rövid mondatoknak kedvez. De már meglepőbb, hogy Ady prózája is mennyire kedveli a rövid, sőt nemegyszer a style coupé-ra jellemző kurta mondatokat. Elég, ha

csak három cikkére utalunk, az ÖPM. 6. kötetéből. A Wesselényi című cikk első bekezdése 10 sorból és 15 mondatból, Az árvízi hajós 26 sorból és 33 mondatból, a Hazafi Veray 32 sorból és 48 mondatból áll. Az első cikkből vett idézetünk a rövid mondatokkal együtt járó úgynevezett önállósított, tehát szokásosan nem különszakított mondatok használatát is bemutatja: „Egyébként is Wesselényi árnya nem szokott hozzá a tömjénhez. Fadrusz érezte, hogy ki volt. És néhányan talán még. Fadrusz előtt és Fadrusz után. De kevesen mindig. Mert nem volt ő Krisztus. Csak a kinszenvedésben. A megfeszítettés sikerében nem. Ő János volt, a keresztelő.”

Ady mondatszerkesztéséről beszélve nem mellőzhetők a szerkesztés „ragasztó eszközei”, a kö t ő s z ó k. Persze elsősorban a mellérendelők: a kapcsolatos és, az ellentétes mégis, de, ám, a választó vagy, s az alárendelő, de a mellérendeléssel sok rokonságot mutató mert. Hogy egy kötőszócska, egy jámbor nyelvi eszköz hogyan válhat a világnézet, az életérzés, az életprogram szimbólumszerű kifejezőjévé, azt senki szebben és lelkesebben be nem mutatta még, mint Király István az ő monumentális Ady-könyvében, s legújabban a bukaresti A Hét 1977. január 21-i számában. Király egy egész etikai magartást nevez el jellemző kötőszaváról, a mégis-ről: „Előítélet, múlt ostobaság keresztelte a Magyar Jakobinus dalának Duna-völgyi álmát, az elképzelt jövőt? Mégis és mégis továbbvitte ez a költészet az internacionalizmus szép emberi hitét... Tudta Ady Endre, hogy akadnak mindig mégis-emberek, akadnak őrzők... A veszélyeztetettséggel szemben helytállott folyvást a mégis-morálja.” Versekből nem idézünk, de a prózából valamit: ÖPM. 10: 66: „S csakugyan olyan volt már Verlaine élete vége felé, mint egy keresztre feszített, aki már lehúnyta szemét, s zokogni is csak befelé zokog. És mégis találkoznunk kellett, és mégis olyan természetes, hogy a Maternité, az Anyaság fanatikus festője megtalálta, meglátta Verlainet.” — ÖPM. 10: 209: „Tudom, hogy szerénységében bántom meg, ha Dickens nevét írom ide, de ő mégis egy szentségesen primitív, de magyar, de új Dickens, vagy legalább bölcs derűjében hozzá hasonló.” Mint eddig annyiszor láttuk, hogy a verseket a próza közelebb hozza, érteti, magyarázza, most is bizalommal fordulhatunk hozzá. Mert honnan is ered a mégis-morál, a dacköltészet? Kiknek köszönhető? Az ellenségeinek, akik ellen harcolt, akik nyomták, gátolták, ölték, de ezzel ösztönözték is. De szóljon maga Ady erről. 1909-ben írt önéletrajzi írását így fejezi be. „Egyelőre szeretnék az élettől még két-három-négy túrhető esztendő kizsarnolni s szeretném, ha aludni tudnék, egy-két olyan dolgot megírni, amit csak én írhatok meg... S ha az ellenségeim, akiknek legtöbbet köszönhetek, mert *daccal*, göggel, szinte emberfölötti erővel ők láttak el, ezután is ösztönöz-nének.”

A mégis persze csak szimbólum, bár méltán az, de a *de*, az *ám* ugyancsak teletűzdeli verseit és prózáját, akárcsak a *vagy*. Mert mindegyikben az ellentétek és ellentmondások tükröződnek, amelyekről A kontraszt című szakaszban már beszéltünk. De Ady a tudatosság, a filozofikus gondolkodás költője és írója is volt, s itt is emlékeztetnünk kell arra, amit már fentebb mondtunk, s ezért nem csoda, ha Ady a *mert*-ek (és *miért?*-ek) költője is lehetett. A *miért*-eket a kor vetette fel, a problémás *miért?*-eket éppúgy, mint a lemondó, passzimista *miért*-eket. („Négy-öt magyar összehajol, | Miért is, miért is, miért is?”) S az előbbiekre válaszolni kellett, már csak a dac miatt is: „Akarom, *mert* ez bús merészség, | Akarom, *mert* világ csodája”. — A megokolásban is van dac, kemény ellenállás: ÖPM. 9: 282: „Sohase akartam más lenni, s ez

se sikerült, mint egy új, igaz ember, Ady Endre. Kívánom Juhász Gyula úrnak, hogy neki jobban, tisztábban sikerüljön ez az egész művészi szándék. *Mert művészi volt, s ami benne nem volt művészi, nem lehetett, az a magyarságomon múlt, a kutyafáját.*"

Az ellentétes, választó és oki viszonyt kifejező kötőszavak grammatikája és stiliztikája szép fejezettel gazdagíthatja majd a magyar nyelvtörténetet és stílustörténetet Ady kellő figyelembevételével.

2. Már csak egy másik dolgozat témája marad, hogy milyen *b e s z é l t n y e l v i s a j á t s á g o k* jellemzik Ady prózáját és líráját. Ez a tárgykör a következő résztémákat öleli fel: az ismétlés, a megszólítás, a kérdés, a felkiáltás, az indulatszó és a familiáris nyelv szókincsbeli eszközei.

3. Ugyancsak el kell hagynom most Ady prózájának és verseinek a *n é v m á s o k* használatában mutatkozó egybehangoltságot, az ezt bizonyító példanyagot s ennek elemzését. Úgy látom, ezen a területen ismét a gondolkodó, filozófáló, az életet felülről nézni tudó Adyhoz jutunk közelebb.

IV. Írásomnak egyetlen fő célja volt: lehetőleg sokoldalúan bizonyítani hogy Ady prózája és lírája nyelvben és stílusban egységes. A két műfaj között természetesen és szükségszerűen különbözőségek is vannak, de ezek elsősorban a verset megkülönböztető ritmikából adódnak. Ugyancsak mind a két műfajra egyformán érvényes az a feltevés, hogy Ady nyelvében és stílusában a legkevésbé lehet kimutatni a magyar írott nyelv egész hazai történetére jellemző latin és/vagy német hatást. Hogy erre törekedett is, azt őtöle magától tudjuk. Adynál például a körmondatosság, akár klasszikus, akár barokk, akár pedig romantikus formájában szinte egyáltalán nem észlelhető.

Mellékcélom az volt, hogy az Ady lírájához képest viszonylag elhanyagolt prózájának a jelentőségére felhívjam a figyelmet. Könnyen tudnám az Adyról szóló szakirodalom alapján bizonyítani, hogy erre szükség van. Mind Ady, mind az Ady-költészet, mind pedig a magyar társadalmi és politikai történet jobb megismerése érdekében. Ady prózájában közvetlenebbül fedezhetők fel a ma számára sem jelentéktelen tanulságok. Hála mindazoknak, akik tudományos és szervező munkájukkal lehetővé tették, hogy Ady Összes Prózai Művei megjelenhessenek és a szélesebb olvasóközönség, így az iskolák számára is hozzáférhetővé váljanak.

Károly Sándor

Ady és a nevek

Virágot nyílá ba,
Valóba a tervet,
Nevékbe a titkot
Örök csoda kerget.

(Ady: Játék, játék, játék)

Írók nyelvművészetének általában jellemző „mutatója” a nevek iránti érzékenységük, műveikben követett névadási eljárásuk. Ez természetesen regényírókra, novellistákra és színpadi szerzőkre áll elsősorban. Jellemző példaként Krúdyt és Kosztolányit említhetjük, bár az utóbbi főként lírai

költőként él a köztudatban. Még furcsább talán, hogy Adyról, a lírikus prototípusáról szólunk ilyen szempontból. Ne feledjük azonban, hogy mintegy 340 novellát írt, tehát az elbeszélő prózát is művelte, és sok olyan megnyilatkozása van, amely „névérzékenységét” mutatja.

1. Talán nem tévedünk föltevésünkben, hogy ezt saját neve keltette föl benne. Nemcsak családjá származásának tudata folytán, hanem a név érdekessége, ritkasága miatt is. Nemesi előnevük *diósadi* (ezt a költő gyakran kiegészíti vagy váltogatja a *hadadi*, *lelei* és *menyősi* prédikátummal is, ha családjá nagy múltjára akar hivatkozni), s ez arra utal, hogy a Szilágy megyei Diósd volt egyik ősi fészük, származási helyük. (Történelmi összefoglalást l. Kovalovszky: Emlékezések Ady Endréről 1:49.) A család szétvándorlásával és jelentőségének letűnésével az *Ady* név még a Szilágyságban sem volt gyakori és közismert. Nem csodálkozhatunk hát, hogy amikor a kurta-furcsa *Ady* név egyre sűrűbben s mind nagyobb visszhangot keltve jelenik meg az irodalomban, sokan kezdik találgatni, hogy valóságos, eredeti vagy fölvevett név-e. Voltak, akik célzatosan híresztelték, hogy a költő *Ady* egy *Adler* nevű zilahi rabbi fia. Az érdeklődésre jellemző, hogy 1912—16 közt valóságos vita kerekedett a kérdésről a Magyar Nyelvben és a Magyar Nyelvőrben (l. MNy. 8: 287, 466, ill. Nyr. 41: 428, 43: 231, 44: 446, 45: 144). Azzal az állítással szemben, hogy az *Ady* csinált név, mert *Ad* nevű helység nincs az országban (pedig Petri monográfiája szerint két *Ad* is van Szilágyban: *Had-ad* és *Diós-ad*), vagy hogy az ismert, Bács megyei *Ada* község (ma Jugoszláviában) nevéből ered, Simonyi Zsigmond mutatott rá helyesen, hogy bár az *Ad* helynév magában akkor már nem élt, *Diósd* neve őrzi a költő nevének alapját. Ez azonos lehet az *odú* szóval, mint a családnév régi alakjai, *Odi*, *Ódi* is mutatják. Ady azonban sajátos költői etimológiával, beszélő névként az *ad* igéhez kapcsolja az *Ady* nevet, és rá építi költészetének *adás*-motívumát. Ezt tükröző versek: Beszélgetés egy szekfűvel, Akiknek dajkája vagyok, Magyar fa sorsa, Vén diák üdvözlője, Az én bűnöm, Mert másokért csatáztam, Elbocsátó, szép üzenet, Megmaradok virágos mezőkön, Bujdosó kuruc rigmusa, Szeress engem, Istenem, Sötét vizek partján, Jóság síró vágya, Én fáradtam el, Obsitot se kapok, Akkor sincsen vége, Biztató a szerelemhez, A szerelmetlenség istenéhez, Alázatosság langy esője, Könyörgés víg halásért. E motívum és a név feltűnő kapcsolatát az élelapok aztán a maguk módján visszajára fordították: a Borszem Jankó „Hoczy Bandi dalaiból” címmel közölt Ady-paródiákat.

Öccsének naív „finnugor” etimologizálása (*Ad—Od—Ond*) viszont az *Ond* vezér unokája c. verset sugallta (vö. Kovalovszky: Az író és a nevek. Névtudományi előadások. NyttudÉrt. 70. sz. 168; Ady Lajos: Ady Endre 96; Ady-Múz. 1: 13).

Költőnk keresztnévéről is megemlítnék egy kevésbé ismert érdekességet. Eredetileg, hagyományos szokás szerint a születésnapjához közeli *András* nevet kapta; szülei ezt később falusiasnak, parasztosnak érezhették, és valószínűleg fiúk iskolába íratásakor az urasabb *Endré*-re módosították az anyakönyvben (l. Ady Lajos i. m. 15; egyébként öccsének is volt egy második, „uras” keresztnéve: *Elemér*, de nem használta). Nyilván Ady születési anyakönyvi kivonatából került be polgári házasságának jegyzőkönyvébe az *András* vagy *Endre* névmegjelölés (l. Esti Hírlap 1957. dec. 25.).

Ady büszke volt nevére, annak ritka, egyéni, érdekes voltára; amikor nyomtatásban is megjelent, nyilván maga is fölfedezte a név nagybetűs alak-

jának (*ADY*) szimmetriáját, amely valóságos grafikai lelemény, s tömör egységében szinte szoboralapzatra kívánkozik. De jellemző sajátóságot is érzett benne, s hárombetűs neve mintájára verseinek címét is három szóból, ill. tagból alkotta meg az Új versektől kezdve, kötetei szerkesztésekor pedig ilyenéné alakította át az eredetileg egy- vagy kétszavas címeket is. Eljárása tehát tudatos, s vele mintegy mesterbélyegét üti verseire (l. Kovalovszky: Egy Ady-vers világa. MNyTK. 111. sz., 14.; Földessy: Ady-tanulmányok 17.; uő.: Ady minden titkai 333).

Ady egyéniségtudatát mutatja az a meglehetősen szokatlan költői ötlete is, hogy neve, személyiségének jelképi foglalata többször élénk bukkan verseiben, l.: Óh furcsa élet, Becéző, simogató kezed, Piros gyász-ünnepén, Margita élni akar I.

Nevét azonban nem tartotta tabunak: játékos fantáziája, az álcázás ösztöne vagy szüksége, ill. az újságírói tevékenység arra készteti, hogy — betűjelein kívül — írói álneveket alkosson ill. válasszon magának: *Múzsafy, Ida* (diákkorában); *Yda, Adieu. (Bandi), Diband(i), Dyb, Bandi, Erdne Yda, Mindszenty Endre* (fiatal újságíróként); *Diósadi, Lellei (András), Ód(i), Pont, Brown* (pesti lapokban) stb.

2. Ismeretes Ady tréfás vagy csipkelődő kedve is, ahogy környezetét, barátait „elkeresztelte”. Váradi újságíró korában Bíró Lajos az *Izidor*, Szűts Dezső a *Dávid* nevet kapta; Párizsban Bölöni György *Samu* lett (nagyapja nevééről); a baráti körükhöz tartozó, Japánban is járt írónót, Bölöni későbbi feleségét pedig — az *Ottília* név becéző rövidítésének (*Oti*) megfordításával — *Itókának* nevezte el, keleti útjára; az akkori neves japán államféfira, *Ito* hercegre és vidám borozó kedvükre asszociálva (l. Ady Lajos i. m. 104; Bölöni: Az igazi Ady 77; Révész: Ady Endre életéről 110—1; Dénes Zsófia: Élet helyett órák 51. 1976). Ő viszont gonoszkodó hajlamáért a *Belzebub* nevet kapta tőle. Horváth Jánost Ady azzal csipkedte, hogy ő lesz a jövő Beöthy Zsoltja, s így szólította leveleiben: „Kedves Zsolt!” A viszonzás nem maradt el, „Kedves József!” alakjában, Adynak Kiss József-örökébe való lépésére célozva.

Ady első párizsi tartózkodásakor születethett meg Diósyné Brüll *Adél* keresztnevének megfordításával a mitológiai varázst árasztó *Léda*. (Adynak ilyen irányú hajlamát és érzékét már a saját nevével való ifjúkori játék mutatja (*Ady—Yda—Ida*; l. Hetey Zoltán: Ady Bandi — Ady Endre 65).

A *Léda* név a Találkozás Gina költőjével c. versben jelenik meg először (1905. febr. 19.). Bár — mint Bölöni írja — bizalmas körben ők is így szólították az asszonyt, Ady maga nem profanizálta a nevet hétköznapi használattal: megtartotta a költészet szférájában. Hasonlóképpen volt a *Csinszka* névvel is: jegyességük idején hozzá írt leveleiben ugyan többször ez a megszólítás, s így említi másoknak is (l. Vál. lev. 480—506), de később már *Bertukának* nevezi, s így is szólítja mindig. A *Csinszka* név csak néhány vers ajánlásában jelenik meg az olvasók nyilvánossága előtt: És mégis megvártalak, Minden nagy megújhodottságom. A Jelen muzsikája, Nagy furdalására lellemnek.

A név Ady és Bonceza Berta évődő játékából pattant ki, keletkezésének történetéről különféle változatokat ismerünk. A lényeg az lehet, hogy a háború kitörésétől kezdve Csucsán sokat időző Ady tréfás röstelkedéssel azt mondhatta hogy úgy él ott, mint egy lengyel (célzás a nemesi kúriákban megszokottan vendégeskedő lengyel menekültekre; l. Jókai: A mi lengyelünk). „Csacsi”

— felelhette erre Bertuka, majd szellemes ötlettel mindjárt ajánlott is neki egy alkalmas „lengyel” nevet: *Csacsinszky*. A tréfás névadásban nagy mester Ady viszont rögtön megalkotta nőnemű párját: *Csacsinszka*. Ezek rövidültek-szelidültek azután *Csinszky*-re és *Csinszka*-ra. A keletkezés útját mutatja az Ady 1914. augusztus 12-i levelében olvasható *Csa-Csinszka* alak (Vál.lev. 495). Hogy pedig a név ötlete Bertukáé, igazolják Ady szavai: „A . . . leveleket átírtam . . . a tőled kapott nevemmel” (Révész: Ady tragédiája 1: 70). Az irodalomtörténetivé vált *Csinszka* nevet egyébként Boncza Berta később is használta bizalmas érintkezésben, sőt verseskönyvét is ezen a néven adta ki 1931-ben, s gyászjelentése is ezzel a névvel jelent meg a lapokban (vö. Ady Lajos i.m. 205; Révész: Ady tragédiája 1: 63; Bölöni i.m. 290).

A *Csinszka* név megszületésében, ill. a *Csacsinszky*—*Csacsinszka* névpár ötletében talán szerepe volt egy Heine-versnek is. Heinének van ugyanis egy Két lovag c. szatirikus költeménye Párizsban nyomorgó-tengődő lengyel emigránsokról. Egyikük: *Eselinsky*. A gúnyos német—lengyel beszélő nevet (*Szamárszky*, *Szamárfi*) Vargha Gyula enyhítő eufemizmussal *Csacsinszky*-nak fordította. Az így nálunk ismertté vált tréfás név adhatott ötletet a helyzethez illő névadásra Adyéknek (l. Kunszery Gyula: Heine és a magyarok. MNemzet 1972. dec. 13.).

3. A *Léda* és a *Csinszka* név átvezet be nnünket a versek névadásához Régi, szinte klasszikus hagyománya van annak, hogy a költők — természetes tapintatból és a régebbi korok diktálta illendőségéből — álcázó fantáziánévvel szólítják vagy említik szerelmüket, múzsájukat (pl. Balassi: *Júlia*, *Coelia*; Berzsenyi: *Lolli*; Csokonai: *Lilla*; Vajda: *Gina*; Komjáthy: *Éloa*). E hagyományt követi Ady is, legföljebb az a feltűnő nála, hogy a tízes évek elején, Léda utáni szenvedélyes párkereső vágyának csapongásában, sűrűn váltják egymást a rejtő álarc-nevek. Ezek azonban inkább csak a mai átlagolvasó előtt rejtik viselőiket; Ady kortársai rendszerint jól tudták, ki van mögöttük.

Az első a sorban: *Ada*: Bisztriczky Józsefné Csutak Médi (Mária). Ady 1912-ben, Városmajor Szanatórium-beli tartózkodásakor írja hozzá első versét, s benne szól a titok-őrző névadásról is:

Hadd nevezlek téged Adának,
Nevem olvasztván és neved,
E titkos drága asszony-névvel
Ne tudják
Soha, hogy én kit keresztelek.

(Hűség aranyos kora)

Hasonló névvegyítés ötlete fölmerül egy novellájában is (Hajók a zátonyon).

Az *Ady* és a *Mária* névből egybeolvasztott *Ada* ismétlődik a következő versekben: Az ismeretlen Ada, »Adának«, Margita élni akar (Mikor Párizsból hazajöttünk).

Az utóbbi verses regényét is ebben az évben írja. Hősnőjének modellje Vészi Margit (Molnár Ferenc volt felesége), Ady egykori főszerkesztőjének, Vészi Józsefnek a leánya, akihez a költő sokáig „majdnem-szerelemre váltan” vonzódott, fölkelte Léda heves féltékenységét is. Nevét Ady csupán egy *a* betűvel toldotta meg, s a költemény egyébként is annyira személyes jellegű

és kulcsregényszerű volt, hogy fölkaavarta az egész irodalmi közvéleményt. Ady mellett másik két férfi szereplője is van: *György* úr, a jogász és *Ottokár*, a piktor. Az elsőben nyíltan Bölöni Györgyöt személyesíti meg, *Ottokár* személye azonban bonyolultabb: jórészt Párizsban megismert magyar festő barátainak alakjából gyúrta, olvasztotta egybe Ady képzelete, valóságos szimbólumalakká. Szokatlan, idegenszerű neve (főként a *György* mellett) szintén ezt a különösséget érezteti. A névválasztás indítékát talán két név rejtett hangasszociációiban kell keresnünk: *Kersntok Károly* és *Molnár* Ferenc. E nevek hangjainak, ill. hangcsoportjainak egymásutánja ugyanis nagyjában, de eléggé feltűnően megegyezik az *Ottokár* hangalakjával. A Margitáért rajongó festő szerepébe Ady belejátszatja Molnár, a volt férj okozta házassági bonyodalmat, de egyébként ott tüzel benne a maga fojtott érzelmi vallomása is.

1912—13-ban a felszabadult Ady verseiben egymást váltják a tartósabb komolyabb szerelmek, múzsák. A „kis női csukák” között külön nevet kap egy diáklány, *Arany* (Böhm *Aranka*), keresztnevének csekély alakításával (l. Hát imigyen sírok, Csupán magamtól búcsúzó, A vállad, a vállad).

A Maria Grün-i szanatóriumban három mélyebb kapcsolata is szövődik Adynak ott kúráló magyar asszonyokkal. Machlup Henrikné Zwack Mici (Mária) van Adyra legerősebb hatással, hozzá szól egész sor verse a *Ki látott engem?* kötet *Őszi piros virágok* ciklusában (*Keserű imádságok Mylittához, Életbérem sírva panaszlom, Óh furcsa élet, Eltemetem szemem látottjait, Nagyon közelbe kerültünk, Őszülő erdők rettegése* stb.) A versekben, ill. az ajánlásokban megjelenő *Mylitta* név nyilván a túlságosan hétköznapi, profánnak, költőtlennek érzett *Mici* becenévnek sejtelmesen poétikussá való mitologizálása, azonos kezdőhangokkal. Az asszonynak 1977-ben magnóra vett emlékezése szerint Ady sohasem szólította őt *Mici*-nek; hanem többnyire, félig tréfásan, *Kis Senkim*-nek, főleg, ha bosszús volt valamiért; itt-ott azonban a *Mylitta* megszólítást is használta (a Petőfi Irodalmi Múzeum hangtára).

Egy arcképet is így dedikálta neki Ady: „*Kis Senkimnek* küldöm”; ebből Mylitta azt következteti, hogy hozzá szólak az ilyen ajánlású versek is: Új tavasz ez, A legfőbb várta. Ez lehetséges ugyan, de nem bizonyos. Ady gyakran úgy írja meg vagy úgy tünteti föl egy-egy szerelmes versét, hogy azt több nő is a magáénak hitte vagy vélhette; a „*Senki*” megnevezést is elég sűrűn s már jóval a Mylitta-szerelem előtt is használta, pl.: „*Lelkem, Senkim*” (Az anyaloknál becsületesebben). 1913 végéről való ugyan az *Eltemetem szemem látottjait* és az *Aki magának él, amelyekben* szintén ilyen megszólításokat találunk: „*Óh, kis senki, semmi,*” „*kis Senkim, Semmim*”, de Ady az egyedített általános névmást az ősi rejtő-óvó nevekhez hasonlóan használja. Részben a nőnek ismeretlenségben tartására, részben pedig a maga fölényezésének kifejezésére. De nyelvi, sőt nyelvtani jelzéseként annak a gyötrő képzetének is, amely csupa negatívumot, nem-valóságot, hiányt, beteljesületlen vágyat, elérhetetlen célt lát az életben (l. Kovalovszky: ItK. 1977).

A „*kis Senki*” vonatkozhat tehát egy másik Maria Grün-i asszonyra, a temesvári Weisz Ferencnére is, akihez Ady a *Kis, kék dereglye* c. verset írta. Az elnevezés alapja az volt, hogy a kék szemű nő cipőjétől a kalapjáig mindig világoskékbe öltözött. A *dereglye* szó és a vers képsora pedig Ady jellegzetes *hajó*-motívumának egyik változata.

A harmadik Maria Grün-i asszony, Sándor Lászlóné, nem került ugyan versbe, de Ady neki is adott nevet, keresztnevétől (*Bella*) függetlenül: *Nyanyuci*, s leveleiben is így szólítja (l. Vál. lev. 428, 469—70, 478—9, 482,

489, 492, 498). Anyáskodó természetével érdemelte ki ezt a nevet; a szanatórium után is sokat voltak együtt, s igyekezett Adyt nyugodt, kiegyensúlyozott életre szoktatni. Ady ragaszkodott hozzá, mert — mint mondta — nincs nála jobb ápolónő.

1913 végén Ady a költő házasságot tervez az akkor megismert Dénes Zsófiával. A fiatal özvegyasszony beceneve: *Zsuka*, ahogy Ady lelveleiben is nevezi. Egyik szemrehányó levelében azonban félig tréfásan így ír neki Párizsba: „Édes, bolondos *Aszpázia-Genovévám*”. Másutt pedig: „Rosszam, Tétovám, *Semmim*” (Dénes i. m. 153, 200; Vál. lev. 443, 466).

Emellett azonban külön vers-nevet is kap a költőtől: *Andrea*. Vagyis Ady a maga keresztnevének nőnemű alakját ruházza rá, mintegy érzelmi azonosulásuk jelképeként (l. az *Ada* név keletkezését). Dénes Zsófia így mondja el emlékezéseiben az „elkeresztelés” történetét: A születésnap vacsora utáni találkozáskor Ady dedikált arcképet ad neki: „*Andrea-Zsukanak* — Ady Endre — 1913, a legszebb novemberi napon.”

„Az *Andrea* elnevezést még előző éjszaka kaptam — írja Dénes Zsófia. — Bölöni Gyurka szerint ugyanis Bandi volt a legnagyobb elkeresztelő.

— *Andreának* foglak nevezni — jelentette ki Ady —, néha, nem mindig, mert ez az Endre név női változata. Te nem vagy idegen, hozzád nem illik más elnevezés, mint az én nevem.

Andreának adta tehát a képet . . . ” (i. m. 57).

Dénes Zsófiához írt első verse, a *Becéző*, simogató kezed ezzel az ajánlással jelent meg: „*Andrea* asszonynak küldöm”. A címzett büszkén vállalta és viselte a nevet, s valószínűleg így írta alá Adyhoz küldött leveleit, mint az egyik fönnyaradt levél mutatja (l. Vál. lev. 467; Dénes i. m. 201).

A *Léda*, *Ada*, *Margita*, *Myliitta*, *Andrea*, *Csinszka* név „képzésmódjában” közös sajáttság, hogy a nőnemet jelző latinos *-a* végződés van bennük.

4. Bár nem ritka, hogy a költők tárgyukhoz kapcsolódó, belőlük asszociálódó neveket iktatnak verseikbe — helyi, történelmi, életrajzi, hangulati stb. utalásként — feltűnő, hogy Ady milyen sűrűn él nevek idézésével; néha valósággal torlódnak, halmozódnak verseiben (Hunn, új legenda, Margita élni akar, A Hágár oltára stb.). Kb. 500 tulajdonnév található bennük, tehát átlagosan minden másodikra jut egy. Használatuk nagy aránya nemcsak Ady műveltségének széles körére és belőle eredő képzettársításának eleven-ségére mutat, hanem jelzi azt is, hogy a költő érzi és fölhasználja a nevek súrító szerepét, szimbólumértékét, gazdag tartalmuk utaló erejét. Egyéniségére, érdeklődési körére, műveltségére és szemléleti világára jellemző természetesen az is, hogy milyen tulajdonneveket idéz föl, mely fogalmi körökből veszi őket (vö.: Földessy: Ady minden titkai 120). Az Ady-versek névtömegéből a bőség miatt csak néhány típuspéldát idézünk irányjelzőül. Antikvitás, mitológia: *Baal*, *Mammon*, *Dárius*, *Midász*, *Thaisz*, *Apolló*, *Herkules*, *Ulisses*, *Nióbé*, *Ahasvér*; biblia: *Jézus*, *Mária*, *Magdolna*, *Veronika*, *Ruth*, *Delila*, *Dávid*, *Góliát*, *Lázár*, *Jób*, *Judás*, *Pilátus*; mese: *Argyilus*, *Tündér Ilona*, *Tökmag Jankó*, *Paprika Jancsi*; történelem: *Attila*, *Árpád*, *Tuhutum*, *Onđ*, *Koppány*, *Mátyás*, *Dózsa*, *Werbőczi*, *Rákóczi*, *Esze Tamás*, *Kossuth*, *Táncsics*; irodalom: *Hafiz*, *Sapphó*, *Catullus*, *Csokonai*, *Arany*, *Petőfi*, *Vajda*, *Bródy*, *Móricz*, *Babits*; művelődéstörténet: *Leibnitz*, *Kant*, *Spencer*, *Bolyai*, *Apáczai Csere*, *Kálvin*, *Luther*; kortársak, politika: *Szilágyi Dezső*, *Tisza István*, *Justh Gyula*, *Rákosi Jenő*, *Jászi Oszkár*, *Jaurés*; életrajzi vonatkozások: *Barla diák*, *Gizella*, *Heléna*,

Zsóka; helynevek: *Hellász, Gangesz, Helikon, Sion, Názáret, Golgota, Bécs, Párizs, Róma, Menton, Debrecen, Várad, Zilah, Terbete, Bakony, Hortobágy, Ér, Majtény, Nyulak szigete* stb.

5. Költészetében a szoros értelemben vett írói névadásnak csekély szerep jut a valóságos nevek mellett. Néhány sanzonszerű versének nőalakjai ilyen neveket kapnak: *Kató, Ilka, Lóri, Zozó*; egyéb költött nevek: *Dús lovag, Ezvörös király*; gúnyos „beszélő” nevek: *Kártevő* (Károlyi Sándor), *Költőcske Mihály* (Szabolcska); latinositott helynevek: *Hunnia, Szittyia* (= Magyarország), *Szilvánia* (= Szilágyság).

Voltaképpen ide tartoznak azok a maga alkotta nevek, ill. pontosabban: elnevezések is, amelyek művészi ötlettel és fantáziával formált kifejezésként jelképes sűrítéssel emelik ki egy-egy fogalom, költői képzet lényegét, hangulatát. Ilyen szimbólum-nevek: *Átok-város, Napfény-ország, Csíny-ország, Haláltó, Halál-virág, Hővár-bércék, Csók-palota, Csók-kisasszony, Siker-asszony, Disznófejű Nagyúr, Ős Kaján, Csönd-herceg, Muszáj Herkules, Ártás és Téboly* stb. Találó voltukat, megjelenítő és hangulatkeltő erejüket mutatja, hogy sok közülük szállóigészerű kifejezés lett.

Bizonyos tekintetben ide tartoznak azok a megnevezések, amelyekkel Ady egyik különös, lírai vallomások prózájának, a *Levelek Madame Prétéríte*-höz c. sorozatnak címzettjét szólítja. Maga a címbeli idegen megnevezése is majdnem olyan talányos első olvasásra, mint *A magyar Pimodán*. A latin nyelvtani terminusnak, a *praeteritum*-nak franciás változatából alkotott név, a *Madame Prétéríte* (*Múlt* asszonyság, a *Múlt* asszonya) szintén jelképes értelmű: beléje sűríti azoknak a nőknek az emlékképét, akikhez addigi élete során mély érzelmi kapcsolat fűzte. Az 1913-ban a Nyugatban kezdett fiktív levél-sorozat nem köthető meghatározott személyhez, bár több utalásán átsüt Léda emléke. Egy saját lelkéből támasztott levelezőtársra utalnak Ady mondatai is: „Drága volt-barátnóm, aki folyton változik alakjával bennem . . .”; „Minden nőimnek még tegnap legvalószínűlegbe, ma már Képzeltséged az egyetlen, kit meg tud testíteni menekülő lelkem” (Vallomások és tanulmányok 123, 127). Ehhez, az „elmúlt” nőket egy személyben megtestesítő képzeletbeli nőalakhoz írja lírai szépségű és őszinteségű vallomását Ady: önmagáról, életéről, nőkről, szerelemről, vágyakról és emlékekről, Párizsról, magyarságról és emberségről, irodalomról, politikáról s a háború fojtott és fojtó gyötrelméről. A tág időközökben megjelent öt részletből álló írásnak szinte minden szakaszában új névvel szólítja meg Madame Prétéríte-et, egyre új és új vonását villantva meg, s más és más oldalról tárva föl érzelmi kapcsolatuknak, ill. hozzá, egy nőeszményhez való viszonyának. Ilyen furcsa, egyéni szóötletek sorjázna egymás után megszólításként: *Múltságod, Óhajtottságod, Elnézőséged, Pompásságod, Hanyagoltságod, Mindenséged, Félreértettséged, Ragaszkodóságod, Örökséged, Kíváncsiságod, Csókolandóságod, Képzeltséged, Egyetlenséged*. A képzéstípusról, ill. a *-ság, -ség* képzőnek Ady egyéni szóalkotásaiban való jelentős szerepéről l.: Kovalovszky: Egy Ady-vers világa. MNyTK. 111. sz. 56–61; uő.: Tanulmányok Ady Endréről . . . ; uő.: MNy. 73 (1977), 3. sz.

6. Ady írói névadását azonban elsősorban novellái mutatják be. Beszédes adat, hogy a novellák felének címében nevet vagy neveket találunk (pl. *A boldogtalan Ákos, A Dorbayak testamentuma, Balajthy Kamill naplójából, Anitta, a jósnő, Matild, Elza, Mary, Az Eszter Balogja, Beer Sándor, Kis-Gál Már-*

ton, Tamás és Tilda, Julcsa, sőt Juliette). Akár a névvel jelölt szereplőre építi Ady a novellát, akár utólag vetíti ki a nevet a címbe, jelentőséget tulajdonít neki az alakhoz való kötöttségében.

Ady novelláinak irodalomtörténeti és esztétikai értékelésével még jórészt adóság vagyunk, de azt mindenesetre meg kell állapítanunk, hogy ezek a—gyakran csak pénzkeresetből, a „Tíz forint vőlegénye”-ként írt — novellák elválaszthatatlanok Ady költészetétől: verseinek témái, indítékai, élményi háttere, egyénisége és élete világosodik meg belőlük (l. Sára Péter: Versmotívumok Ady novelláiban. Petőfi Irod. Múz. Évkve 1962. 95; a novellák ábrázoló művészetéről, társadalomképének gazdagságáról, alakjainak sokrétű jellemrajzáról l. még: Schöpflin: Ady Endre 190—3; Bustya Endre: Ady Endre novellái. A. E. Novellák 1: 15—33; Varga József: Ady Endre 396; Vezér Erzsébet: Ady Endre 313; Király István: Ady Endre 1: 100—3, 2: 515—6).

Így is történhetik c. novelláskötetének (1910.) előszavában ezt írja Ady: „Néha nemcsak durva muszályból vagy szükséges pénzért történt meg, hogy a verseim elégedetlenkedtek, kikívánczoltak a líra fegyházából... Egészen más formájú versekkel állok azok elé, akik olvasnak... Így vált fontossá, enyémmé és szerelmesemmé e könyv, melyben annyi Ady-dal temetődött el... Akik a versíró Adyt becsülik, szeretettel nézzék az ilyen Ady-verseket is kissé ködszerű történet-kosztümeikben” (5—6; ÖPM 10: 106).

Írójuknak költő volta nemcsak a novellák őszinte hangjában, szubjektivitásában, lírai szépségű részleteiben és stiláris érdekességeiben nyilvánul meg; cselekményükben, alakjaikban hangulatukban mindig ott rejlik vagy sejlik az élményi valóság vagy emléke.

Ennek jele, hogy a novellák nevei közt igen sok olyat találunk, amely ismerős már Ady életrajzából, szülőföldjének és ifjúságának környezetéből. Ilyen családnevek pl.: *Simai* (anyai dédanyjának neve), *Molnár* (érmindszenti birtokos család), *Bréhm* (nagykárolyi diáktársa), *Boross* (zilahi osztálytársa), *Kerekes* (két zilahi tanára is viselte e nevet), *Virágh* (zilahi orvos), *Bérczi* (nagyvárdai színészbarátja) stb. Keresztnevek: *Endre*, *Lala* (öccse), *Lőrinc*, *Timót* (Rozmanits T., nagykárolyi tanára); *Lilla*, *Julianka* (apai nagynénje, Ady Julianna) *Ida* (Hetey Ida, nagykárolyi osztálytársának húga), *Ottília* és *Bella* (Plank nagykárolyi tanítónak, Ady szállásadójának leányai), *Zsóka* (zilahi diákszerelme, Friedmann Erzsike), *Blanka*, *Bianka*, *Blanche* (zilahi ideálja, Zeitler Blanka), *Boriska*, *Biri* (Kovács Boriska, diákkori szerelme), *Gizella*, *Giza* (gyermekkori pajtása, Kaufmann Gizella, Virág Gizi zilahi kislány és Locsarekné Némethy Gizella, debreceni komika), *Trude* (Schweitzer T., párizsi bakfis), *Irma* (Kovács Irma és Szendrey Irma, nagykárolyi kislányok, ill. Szabó Irma debreceni és Bércziné Horváth Irma váradi színésznő); *Iréнке* (Bilkey I., Várad), *Flóra* (Fáy F., Debrecen), *Olga* (Szép O. és Szohner O., Várad), *Zseni* (Rubosné Serfőzy Zs., Debrecen) stb.

Személyes ismerőseinek nevét gyakran némi módosítással használja föl. Pl., *Pák* Erzs (Pápay Róza, gyermekkori játszótársa), *Reich* (Reichenburg érmindszenti kocsmáros), *Gyellej Farkas* (Pey F., érmindszenti földbirtokos), *Tamássy* (Balássy, mindszenti földbirtokos), *Úrváry* (Ungváry, szomszéd család) *Dorbay* (Dobai, zilahi tanár) *Buray* (Bura, neves váradi cigányprímás) stb.

Szülőföldjének erős vonzása és hozzá kapcsolódó emlékei magyarázzák, hogy sok családnevet a szilágysági, ill. Érmindszent környéki helynevekből alkot. Pl.: *Szilágyi*, *Csögi*, *Giróllán* (Érgirólt), *Gencs*, *Szodorai* (Érszodoró),

Ákossy (Ákos), *Goroszlóy* (Goroszló), *Mocsolyai* (Mocsolya), *Sármás* (zilahi szőlőhegy; vagy *Sarmaság* helység nevéből?), *Terby* (a Zilah fölötti *Terbete* hegycsúcs nevéből rövidítve?) stb.

A novellatémák, ill. az alakok gyakran hétköznapi, sablonnevek használatát kívánják (*Szolnokyi*, *Barcsi*, *Takács*, *Szabó*, *Enyingi*, *Bondor*, *Klein*, *Knecht* stb.). Bár szerepük jellemző, névesztétikai szempontból érdektelenek, közömbösek. Jelentősebb a novellák keresztnévállománya, mert a látszólag jellegtelen, sablonos tucat-nevek is a kor névdivatját tükrözhetik. Ilyen pl.: *Izabella*, *Matild* (*Tilda*), *Lídia* (*Lidi*), *Sarolta*, *Melánia*, *Eszter*, *Stefi*, *Hedvig*, *Dóra*, *Élla*, *Johanna*, *Flóra*, *Gizella*, *Blanka*, *Irma*, *Ottília*, *Vilma*, *Valéria*, *Lenke*, *Amália*, *Kamilla*, *Józsa*, *Eliz*. Hasonlóképpen korjellemező férfinevek: *Ottó*, *Rudolf*, *Ákos*, *Ábris*, *Vince*, *Lőrinc*, *Kázmér*, *Viktor*, *Gáspár*. Számuk és jellemző voltuk is jóval elmarad a női nevek mögött; egyrészt az utóbbiak vannak többségben a nőalakoknak Ady „tematikus” érdeklődését is mutató sokasága folytán, másrészt pedig a divat változásai, áramlatai sokkal gyorsabban és feltűnőbbben hatnak a női nevek körében.

A névdivatnak az irodalmi névadásban is megnyilvánuló hatására és típusjelző szerepére utal a fiatal, még az „idealista” irodalom eszményét valló Adynak egy cikke (Szilágy, 1898. ápr. 3.). A modernségről vitatkozik benne egy barátjával: „A 30 év előtti novellák hősnőjüket legalábbis *Margitnak* nevezték; a hős ellenben a *Tihamér* nevet *Aladár*ra nagyon nehezen engedte le. A név mellékes. A régi *Margit* és *Tihamér*-féle históriákban — ha igazság kevés is — meglehetősen idealizmus volt... Ma már a novellákat helyettesíti a tárcsa. Egy új ízlés és irányzat képviselője vagy csak azt bitorló?... A hősnő nem *Margit*, mondjuk, hogy *Jolán*; a hős egy közönséges *János*. — A modern tárcák hősei közönségesek névre és jellemre... Én inkább hiszem azt, hogy önök, hölgyeim, hófehér *Margitok*, lovagjaik idealista *Elemérek*, *Tihamérok* tudnának még lenni... *Jolán* kisasszonyhoz és *János* úrhoz pedig semmi közöm” ÖPM 1: 18—21).

7. Az írói névadás szempontjából elsősorban azokat a neveket kell s érdemes vizsgálunk, amelyeken érezzük, hogy megválasztásukban vagy megalkotásukban tudatos, mérlegelő szerepe van az író alakábrázoló, környezetfestő, jellemző, hangulatébresztő szándékának. Ady novelláinak névanyagában sok ilyet találunk. Nézzünk néhány jellegzetes példát, ill. típust:

A nevek többnyire a szereplők társadalmi rétegére, osztályhelyzetére, foglalkozására utalnak. Pl.: *Lajos Szalvátor* nagyherceg, gróf *Zboróy Dénesné Szodorói* és *apafalvi Szodoróy Amanda*, *Waldestern-Grün Camilla-Georgina* grófné, *Kunossy* báró, *Ódengelegi Dengeleghy Lídia-Márta*, *Unghy Sándor*, *Ákossy Imre* földbirtokosok; *Lecsky Tóni* letört dzsentrí, *Vértes* hadnagy, *Waldstein* főhadnagy, *Boroczky Tibor* főhadnagy; *Füredy Nándor* író, *Balajthy Kamill* képviselőjelölt, *Korb Arnold* újságíró, *Sternsohn* bankár, *nyíri Gutberger Zolt* milliomos, *Kleopátra*, a leánya, *Fejes Izidor* gazdag pénzember, *Morgenhal Samu*, *Schwartz Zoltán*, *jenőhelyi Berger Izidor* földbirtokosok, bérlők; *Kónya úr* asztalos, építési vállalkozó, *Bende Ambrus* kovács, *Tálas Boldizsár* fűszeres; *Amanda*, *Vanda*, *Kun Marcella*, *Titi*: színésznők; *Csögi Tóni* paraszt, *Botos* nagygazda, *Lukács-Vén János* jobbágy, *Vén-Balázs István* botosispán fia, *Kis-Gál Márton*, *Kis Vince Sándor*, béresgazdák (jellemző a kettős népi nevek használata), *Bera Mózes*, székely fuvaroslegény, *Istók*, harangozó, *Lomby Mária* erdélyi lány (a keresztnév alakja jellegzetes); *Szabó Hilárius*

szerzetes, *Tóth Irén Alajos* piarista igazgató, *Vigh Kalazanti József* paptanár, *Sebes Ev. János* főtisztelendő, *Alajos* páter, *Norbert, Timót* papok; *Pollák Szeréna* varrónő, *Udvarnoki Singó Berci* cigányprímás, *Lingó, Pitu* falusi cigányok, *Petyka* cigánylány, *Náncsi* sváb cselédlány; *Leonóra*, színésznő, *Diána*, költőnő.

Néhány történelmi novella tárgyához illőn a nevekkal is korhangulatot igyekszik kelteni Ady: *Vad Opos*, törökverő vitéz, *Benedek* lantos, *Lápossy Ruben* hajdúkapitány, *Harcos Andorás, Bejcze* keresztes vitézek.

Történetei gyakran játszódnak szülőföldjén vagy Erdélyben, és így sűrűn használ e kevert lakosságú vidékre jellemző román neveket: *Krec Von, Kerekes Juon, Puskás Traján, Colteán Simon, Szelezsán Rákhel, Jepura Toma, Dániu Romulus, Ciotea Liviusz, Popu Gyorgye; Giroltán Mária, Benesán Mária, Irina, Flóri, Veturia.*

A novellák alakjainak társadalma egyébként meglehetősen nemzetközi összetételű, s Ady természetesen megfelelő névvel is jelzi nemzetiségüket.

Érdekes, hogy korai novelláinak szereplői gyakran bolgárok — nyilván a Szófiában élt Léda elbeszéléseinek hatására. Ezt jelzik a nevek is: *Dojcseff* őrnagy, *Bolidov* kapitány, *Gisapov Péter* író, *Sabaseff* diák, *Bogodics Heléna*, menyasszonya.

Párizsi tartózkodásai és utazásai is olyan novellatémákat adtak vagy sugalltak Adynak, amelyek különféle nemzetiségű személyekhez kapcsolódnak. Legtöbb köztük a francia: *Madame Martelle, Adèle Colin, Adam Porte* költő, *Marie Deblanc, Madame d' Alta* jósnő, *Vieuxpepin* fogadós, *Pierre Bertrand* vonatfűtő, *Louis Cottely* újságíró, *Louis Neaully* író; *Susanne* francia nevelőnő, *Cécile, Léonie, Thérèse, Raymonde, Henri, Casimir, Jules* pincér.

Akkori viszonyaink folytán természetesen sok a német név is a novellákban. Pl.: *Ottokár von Löwenthál* főhadnagy, *Zedvitz-Hoch* herceg, *Wolfenstein Luitpold* báró, *Hochberg* ügyvéd, *Dorfer Egon* orvos, *Altstein Péter* tudós, *Weisz* úr gépész, *Vájsz* úr, falusi kortes. (E névalakok gyakran csináltak, helyesírásuk sem mindig szabatos. A kor polgárosodásának légkörére jellemző, hogy a nem igazi "úriemberek": iparosok, kereskedők, a polgársághoz tartozó kisemberek nevéhez is — nyilván a kor szokása szerint — hozzáteszi Ady az "úr" szót.)

Néhány találon megválasztott idegen név egyéb nemzetiséget jelöl: *Brakovszki* lengyel származású mulatós legény, *Ragazzi* olasz festő, *Gialloni* tenorista, *Settimio, Lorenzo* olasz szerzetesek, *Bajashi* japán diák, dr. *Suoho* finn tudós, *Hendrick van Krüjter* transvaali búr gazda, *Jim* és *Bimbura* néger fiúk, *Bimbi* néger asszony, *Carmen y Barra* spanyol énekesnő, *Regensen Hilda* dán írónő, *Szokolov Szonja* orosz forradalmárlány, *Dozeris* bánáti görög milliomos.

8. A novellák neveinek tömegében aránylag kevés olyan van, amelyet Ady maga alkotott volna jellemző, ill. hangulatfestő szándékkal, vagy amelyek különös, egyedi volta megragadja figyelmünket és képzeletünket.

Az első csoportba ilyenek tartozhatnak: *Romágh, Vadághy, Hadaffy*: régi családok nevei. A *Vadághy* név keletkezésére talán a novella következő mondatai világítanak rá: „Jöttek . . . a *Vág* mellől . . . A vérük mintha *vad* nomádok vére volna. Lázong, nyugtalanodik, zavarog . . . Valami konok, esztelen düh hajtja a *Vadághyakat* minden ellen, ami hatalom” (A *Vadághyak* átka). A *Hadaffy* pedig két név, ill. szó keveredéséből alakulhatott: *hadfi* és *hazafi*.

Beszélőnévszerű névalakot alig használ Ady. Ilyen lehet azonban *Emberdy* tanár úr neve egy diákkori témájú novellában (A hatodik osztály). Az *ember* szóból alkotott „rangjelző” névvel Ady elsősorban Kincs Gyulát, legkedvesebb és legnagyobbra becsült tanárát illethette (a novellában is görög-tanárrol van szó), de ha a névvel közvetve őt idézi is, maga a novellabeli tanár alakja és története nem rá, hanem Both Istvánra emlékeztet. (A név ötletét segíthette, hogy debreceni jogász korában Ady *Ember* Istvánnénál lakott).

Bonyolultabb a *János-Néró* név magyarázata: egy vidéki újságíró, aki meddő dicsőségvágyában és félreismert nagyságának hitében cézári dolyff-fel gyűlöli Budapestet. Jellemzők a következő mondatok: „Meg nem írott verseket és drámákat szavalunk a fölgyújtott Róma, a saját beteg lángú szívünk fényénél. S... gyűjtogatunk, kegyetlenkedünk” (*János-Nérók*).

Egy vidéki művészetrajongó asszony, aki sportszerű, hiú szenvedéllyel hajszolja és gyűjti híres írók ismeretségét, egyik magyar írókegyeltjéről ezt a nevet kapja: *Panteon-asszony*. „Az az ambíciója, hogy a szívébe raktározza megfélelgetett óráikban azokat, akik esetleg haláluk után egy márvány-Panteonban is összekerülhetnének... Igazán *Panteon-asszony* volt, aki nagy-szerűen megválogatta, kivel áll szóba” (A *Panteon-asszony* vonata).

Világos indítékú a *Nyápic* gúnynév, ahogyan egy kis, gyöngye, sápadt arcú fiút hívnak osztálytársai. Az ilyen, közszoói névvel való megjelölés azonban egészen ritka Adynál.

A különös, ötletszerű fantáziánevűek közül említsük a következőket: *Zenóbia* erdélyi parasztlány; e szokatlan, előkelő, szinte fejedelmnei név jobban illik a Tíz forint vőlegénye képzelte regényhősnőjére; *Stella Morbida* Párizsban élő gazdag, görög—bolgár származású nő; *Testőr Ella* vidéki primadonna; *Alma* kisasszony, egy kasznár lánya; *Héla* szertelen vidéki úri-leány (a *Heléná*-ból?); *Mella* öreg párizsi kokott, *Anitta de Futtonik*, arab vérű párizsi jósnő; *Lélia* olasz tenorista felesége; *Muskétás* tanár úr. Mint a példákhoz látjuk, szinte csupa női névről van szó; Ady képzeletét főként nőalakjainak elnevezése lendítette meg.

9. Az irodalmi helynévadás tárgyköréhez Ady alig szolgált jelentősebb, érdekes anyagot. Novelláiban és verseiben sok magyar és külföldi földrajzi nevet használ (*Párizs, Milánó, Port-Arthur, Torda, Enyed, Bácska, Balaton, Karszt, Riviéra* stb.), köztük valóságos, gyakran szilágysági faluneveket is: *Szakácsi, Zsibó; Kótó* (mindszenti határrész; 1. Séta bölcső-helyem körül), *Ótvös* (Somogy m.), *Tamási* (Tolna m.), *Karánd* (Nógrád m.). Többnyire azonban csak általában jelöli meg a helyszínt, s ritkán alkot költött helynevet. (Pl.: *Akácós, Magyarkeve, Verend, Rinyec* (román falu), *Halomköz* (táj neve), *Rézalja* (hegyvidék, talán a bihari *Réz-hegység* nevéhez kapcsolódik). Néhány csinált, mesterkelt is akad köztük: *Fényfüred* (fürdőhely), *Németvár, Vérhalom, Kék-ország* (= Riviéra; másutt, cikkben, versben: *Napfény-ország, Azur-ország*).

A történetek helymegjelölésében Ady gyakran él a titkolózó névadással. Mintha elbeszélésének valóságát, hitelét akarná ezzel az írói fogással erősíteni, egyúttal közvetlenséget adva előadásának, kapcsolatot teremtve az olvasóval-hallgatóval. Pl.: Volt egyszer egy városka, talán Nagykarolynak hívták...” (*Ottília és Bella*); „Genua és Nizza között, valahol, nem árulom el, hol...” (*Glória asszony hotele*); „Jött egy drágabundás úr, Bécsből vagy talán még messzebből...” (*A Farkas-hát legendája*); „Párizsban, úgy emlék-

szem, Párizsban, ragyogó, pazar asztalú vendéglői különszobában ül Róth Terka . . .” (A Terka számlája); „Budapesten történt ez, a Csikágóban, talán az Elemér utcában . . .” (Mária és Gáspár); „Kata és Sára hajadonok voltak a dombos Szilágyság egy falujában. Ha agyonütnének, se tudnám most megmondani, hogy melyikben” (Négy szerelmes ember).

10. Drámai kísérleteinek névadását csak teljesség kedvéért említjük meg végül, mert egyébként nincs semmi jellemző értéke, nem ad semmi többletet az eddigiekhez.

A műhelyben c. színeképe alakjainak nincs is nevük, csak típusmegjelölésük: *A tűzoltó*, *A csizmás ember*, *A kövér asszony*, *A szedőgyerek* stb. Ez a névtelenség abból is következik, hogy a két főszereplőben: *A szerkesztő* és *A barát* önmagát és Bíró Lajost személyesíti meg Ady. Ez pedig a közönség előtt is oly nyilvánvaló volt, hogy furcsa lett volna névvel álcázni őket; s az ő névtelenségük hozta magával a többi szereplőt is, a célzatosság esetleges gyanújának elkerülése végett is.

Urak — fölperzselt várban címmel tervezett történelmi drámájából (1914.) csak egy részlet készült el (l. Révész: Ady tragédiája 2: 104; Ady Endre Novel-lák 2: 349). A darab tárgyát nyilván a Dózsa-fölkelés adta, bár Ady azt mondja bevezetőjében, hogy a lázadás, a forradalom drámáját akarja megírni, de cselekménye nincs sem határozott korhoz, sem valóságos személyekhez kötve; „Még a nevek is szándékosan alig magyarok benne” (i.h.).

Az elkészült jelenet szereplői: *Bondur* gróf, *Tar* iszán, *Kóvár* kapitánya, három nemes úr, *Guna* anyó, *Szilvia*, *Demeter* pap húga, *Bondur* szerelmi vágyának áldozata. Csak névül említik a következőket: *Demeter pap* (mintája nyilván Mészáros Lőrinc), *Julesz Ditmár*, a császári csapatok hadnagya, *Dedek* család, *Ricsa* fölkelővezér (Dózsa mása). Helynevek: *Bond-síkság*, *Vészfalva*, *Székhalom*. — Valóban, jórészt furcsa, valószínűtlen nevek, mesterkéltek; nincs igazi történelmi jellegük, sem olyan jellemző erejük, mint a novella-belieknek, amelyek többnyire találók, odaillők, vagy éppen képzelet szülte különösségükkel keltenek sajátos hangulatot.

Érdekes, hogy egy korai (1905.) novellájának író hőse is a *Bond* nevet viseli (Bond és a vénség-pók). *Ond* vezér nevének hatására gondolnánk talán, de *Ond* vezér unokája c. verse csak 1908-ból való. Hasonló neveket találunk még a következőkben: *Bonda* néni két menyee, *Bondor* Sándor és a halál (a *Bondur* mintája?; a keresztnévvel játékosan rímel.)

11. Végül, Ady névérzékének és -érzékenységének szemléltetésére idézünk nevekről való megjegyzéseiből:

Leggyakoribb — akárcsak a mindennapi életben — a nevek esztétikai hatására, hangulatára való rövid utalás, vélemény. Pl.: — Ni, *Ervinkém!* . . . Ejnye, de pompás neved van! (Simeon és egy úr); Tóth Gaszton: „előkelő keresztnévű” (Tóth Gaszton rúg); „Büszke névre hallgatott a szegény, szép fiú: *Abd-El-Kadernek* hívták” (*Abd-El-Kader*); [A hajó] „kapitánya, *Lodovico Barbarigo* egy részeges bölcs az ő rímes nevével” (Gyermek a Mária-hajón); „Ma kacagok, ha eszembe jut, hogy valamikor így hívták, ez ostoba névvel, a Tavaszt: *Testőr Ella*. Ugye, hogy nem is lehetett más, mint kóbor primadonna? . . . *Testőr Ella*, ilyen név, úgy kellett volna hahotáznom, amikor először meghallottam, mint akinek fel van peckelve a szája” (*Testőr Ella*); „*Juhankának* hívták, s ördög tudja, micsoda kalendáriumi névből csinálták, rontották

el ezt a nevet” (A gróf visszatér); „A nagybátyja . . . nem Szonjának szólította, hanem *Círlének*. Azt mondják, ez régi zsidó név, szép is, *Círle, Círle*, mintha hárfáról pengene le” (A Cirle szemei); „Párizsban már névjegyei voltak, formás nevet szedett magára” (Anitta, a jósnő); „*Eszterkuthy Éva*: az én nagyanyám volt, . . . tiszteletesné asszony, de csak mindig így citálták: *Eszterkuthy Éva*. Nekem idegenül hangzott mindig ez a név (*Eszterkuthy Éva* húga); „A gyermek elveszti azt a gyönyörű nevet, azt a *Hadaffyt*, ezt az úri nevet” (A *Hadaffy*-lyányok lyányai); „A legkisebb . . . leány . . . erre a majdnem pogány névre hallgatott: *Tekla* (Tekla és néneje). Nem ilyen vulgáris, mindennapi vélekedés, hanem a misztikus áhitat szólal meg egyik istenes versében:

S már-már jajomból kihagyom
Neved, mely szebb minden neveknél.

(Istenhez hanyatló árnyék)

Úgy véli, hogy az Isten-titok, amellyel annyit viaskodott, talán ott rejlik a névben, amelyet ő, a szavak lelkét föltáró művész-mágus sem tud intuíciójával megfejteni:

Neved sem értem, Istenem . . .

(Az Isten-kereső lárma)

A név varázsáról, jellemző voltáról, egyéniségmeghatározó erejéről is találunk néhány megjegyzést a novellákban:

„István pap plébániát kapott, s gazdaasszonyt keresett . . . Mikor *Gizellával* találkozott, így beszélt:

Minden szobámban Mária-kép van, *Gizella*. Én nem vagyok a szabados papok közül való. Én téged *Máriának* foglak nevezni, *Gizella*.

És István pap *Máriának* nevezte *Gizellát*, és így hívta őt mindig szerelemre is . . .

A púpos harangozó pletykázott először. Bár ő nem is sejtette, hogy *Gizella:Gizella* . . .

Gizella-Mária pedig élt-élt a plébánián . . . István pap minden istentelenség után böjtölt és vezekelve imádkozott . . . Látomásai . . . kérdezgeték Istvánt, hogy mit keres itt *Gizella-Mária* . . .

— Én bizony ez asszony üdvösségét akartam megmenteni . . . Ez a *Gizella* már nem is *Gizella* . . . *Mária*, ki *Gizella* volt, minden szent misére eljön . . .” (Vad Mária).

A névben sűrítve érzi Ady a nemzeti jelleget is: „Mintha Turgenyev álmodta volna valamikor életre . . . *Szonjának* hívták, de *Tatjánának* is hívták volna, mert olyan orosz volt, amilyen csak zsidó leány tud lenni” (A Cirle szemei).

Helyzetek és egyéniségek hasonlóságát is a nevek típus-azonosságával fejezi ki: „Élt valamikor, és nagyon utálta egymást két asszony, akiket Magyarországon általában rossz asszonyoknak illik nevezni. Lehetséges, hogy *Szabónénak* hívták az egyiket, mely esetben a másik asszonymak föltétlenül *Kovácsné* volt a neve” (Szabóné és Kovácsné).

A novellák néha a más-más hangulatú nevek szembeállításával is ábrázolnak ellentétes jellemeket:

Egy rivierai fogadósné két leánya: a barna szemű, fekete hajú, komoly-szomorú *Glória* és a kék szemű, vidám, kacagó *Beáta* (Glória asszony hotele); a szelíd, vágytalan Eszterkuthy *Éva* és az idős korára is féktelen, kikapós „menyecske”, *Sára* szintén testvérek voltak.

Az ún. „kontraszt-nevek” viszont önmagukban is kiemelik a jelölt személynek vagy dolognak olyan vonását, amely éppen a névnek és viselőjének össze nem illésétől válik harsánnyá, feltűnővé.

Két fiútestvér: „az ősi, magyar és harcias nevű *Tuhutum* hatéves lesz, ... és *Zsoli*, aki *Zsolt* lesz, ha emberibb kort ér. Valószínű, hogy Zsoliból, aki négyesztendő múlt, lesz *Zsolt*, *Zsolt* lesz, — mert a kölyök csontos, piros arcú, pompás, verekedő természetű, erős. Ellenben szegény, félelmes nevű *Tuhutum* nagyon gyáva, félnék, nyavalyás gyermek” (Három szegény kisfiú).

Ilyen ellentmondást érez Ady falujának nevében is:

Mindszentnek hívják hasztalan,
Mert minden gonosz rajta-van,
S itt, jaj, átkos, fojtó az élet.

(Séta bölcső-helyem körül)

A nemcsak művészi ösztönből, hanem szinte „szakmai” érdeklődéssel nyelvészkedő Adyt foglalkoztatja a nevek kialakulása, jelentésük eredete, tartalma. Egyik novellahőséről mondja: „*Fekete* úr igazán *fekete* volt” (Fekete Sándor levelei). Egy török tárgyú novellájában pedig arra utal, hogy „a Sztambulba hurcolt rab *Török* Bálint is török lehetett. Nálunk ez különösen igaz, és így van: ha a *Károlyi* grófok valóban *Károlyiak*, a *Németh* is *német*, a *Tóth* is *tót*, a *Török* is *török*” (A szultán vacsorája). A családnév keletkezésének konkrét esetét is említi: „A mi különös vidékünkön vagy egy sajtóságos oláh-póri arisztokrácia. *Puskás* Traján például azért *Puskás*, mert őseit gyakran állították ki háborúban maguk helyett vitéztlő, magyar, nemes birtokosok. Ebből végül is nemesség lett ...” (A Puskásné Krisztusa). A büszkén viselt családnévvel szemben áll az olyan, sokszor értelmetlen kényszer-név, amilyen-nel II. József idejében a zsidókat felruházták. Egyikük így panaszodik-méltatlankodik: „Én *Ábrahám* vagyok, négy *Ábrahám* igaz utódja vagyok. Nézze, se a hajam, se az arcom, se az eszem, se a ruhám nem *zöld*. *Grün* vagyok két év óta, mert manapság valaminek neveztetni muszáj. Vörös kabátom sárga feltjánál sárgább legyek, ha büszke vagyok a nevemre” (Judit és Holofernesz). Mint a cím jelképes nevei is mutatják, a történet a Bibliára utal, bár nincs benne közvetlen hasonlóság, és a novellában csak *Judit* szerepel.

12. Végül néhány idézetpélda, amelyben Ady utal hőse nevének megválasztására, a névadás indítékára.

Óvatos szerzőkhöz hasonlóan, akik bevezetőben rögtön elhárítják a gondolatot, hogy a történet és alakjaik mögött talán valóságot kereshetünk, Ady is hivatkozik a nevek álcázó szerepére: „A szép *Romágh Sarolta*. Nem is így hívták legigazibb nevén. De az írásokban régi szokásunk megváltoztatni a neveket. A magyar írogatók legdicsőségesebbje, Jókai Mór is így tette ezt mindig. Ő is ír ... *Romágh Saroltáról*, s ő sem a legvalóságosabb nevén nevezi meg” (Végtelen történet). Hasonló bizonytalan bemutatató gesztusok: „Nevez-zük itt e nagyságos és méltóságos családot *Hadaffy* néven” (A Hadaffy-lyányok lyányai); „*Benedek* lantosról az sem bizonyos, hogy *Benedeknek*

hívták. Néhány helyütt így ismerték” (Benedek lantos); „Lehetséges, hogy *Szabónénak* hívták” (Szabóné és Kovácsné). Másutt külön hangsúlyozza is név szerepének jelentéktelenségét: „*Annának* hívták, ami talán mellékes is” (János-Nérók).

Találunk azonban határozott, világos megokolást is a névadásra, mint pl. a *Panteon-asszony* esetében. Egy párizsi ifjú hölgyről pedig ezt írja Ady: „Az első emeleten . . . lakott *Eper-kisasszony*. Nem is tudta már senki, hogy ki és mikor nevezte el *Eper-kisasszonynak*. De a kedvesen duzzadt, piros arcú, fiatalos, jóízűnek tetsző kisasszony a házban határozott népszerűségnek örvendett” (*Eper-kisasszony*).

Egy vidéki újságírónak, Kovács Ervinnek — akiben önmagát jellemzi Ady — különös zárkózottsága és büszke megközelíthetlensége miatt ezt a nevet adja környezetére: *Simeon*; az őskeresztény askéta remetéről, aki negyven évig élt egy oszlop tetején. „Olyan vagyok — mondja —, mint az a *Simeon*, aki oszlopon lakott. Nekem minden egyforma! . . . Én, én hidegen nézem a világot. Bolondság minden. És mind nyomorultak, hitványak vagyunk. Egyformák!” (*Simeon és egy úr*).

Legérdekesebb az, amit egy Krúdyra emlékeztető, pedig korai (1905.) novellájának nőalakjáról mond: „Szűzen és parfümösen csakugyan eljött értem *Rezeda* leányasszony. Evvel a bolond névvel álmodtam én őt meg. Talán azért, hogy örökkön-örökké megmaradjon gyönyörű *Semminek*. Hol is élhetne *Rezeda* nevű úrikisasszony? De ő fogta magát, és él. Úgy is kell lennie, hogy *Semmi* nincsen a világon. Amit kigondolunk, az van. Az megvan már valahol. Vigyázzatok, emberek, a gondolataitokra. Én kigondoltam egy *Rezeda* nevű nőt, mire *Rezeda* leányasszony hirtelenül csak megjelent” (Kocsi-kálvária).

E szemelvény az írói képzelet alakteremtő erejét és a művészi varázslatban való hitét érzékelteti, kiemelve azt a szoros, szinte valóságerejű, sokszor elszakíthatatlan kapcsolatot is, amely az író teremtményei és rendszerint velük együtt születő nevük között feszül (l. Kovalovszky: Az irodalmi névadás. MNyTK. 34. sz. 5–8, 31).

A részlet másik érdekes utalása a versek *Senkim*, *Semmim* megszólításai-val, ill. megnevezéseivel teremt párhuzamot. Az ott mondottakhoz a novellabeli *Semmi* hozzátesz egy jelentéstöbbletet, egy újabb, kiegészítő árnyalatot: azt, hogy a képzelet, a költői álom szülte női vágyképalakban Ady az el-nem-értséget és az el-nem-érhetőséget, a keresett és vágyott, de a valóságban nem található eszményt jelöli e negatív névvel. Ez pedig ismét az Ady-életmű jelzésrendszerének egységére, vers és próza egymást átható és megvilágító összefüggésére utalhat.

A teremtő képzelet elhithető és éltető varázsát, a névvel életre támasztott alak valóságerejét tükrözi Adynak éppen a novellaírás kényszeréről szóló novellája, a *Tíz forint vőlegénye*: „*Zenóbia* pedig régen született. Semmi sem volt, csak egy mesehősnő . . . Erről az asszonyról írni fog. *Zenóbia* lesz a neve. Regényt fog róla írni . . . Abban a szomorú világban, ahol az emberek írnak, néha több lesz az eleven Asszonynál és Életnél egy ilyen *Zenóbia*. De ennél a *Zenóbiánál* nem volt elevenebb egy sem . . . És megmaradt éveken át. Egyre szebbült, pompásodott. Ó, kicsoda regény lesz belőle egyszer . . . Valami olyan történet, mely több az Életnél.”

13. Miután — ha vázlatosan is — sorra vettük témánk főbb vonatkozásait, összegezésként meg kell állapítanunk, hogy Ady névalkotó fantáziája

nem olyan termékeny, mint Krúdyé, akinek óriási életművében a legkülönösebb nevek tömegét találjuk. Ady aránylag kevés eredeti, egyéni névalakot teremtett, s a szürke, kevésbé jellegzetes vagy nem világos indítékú, mesterkéltnek ható nevek mellett nem túlságosan nagy azoknak a száma sem, amelyeket igazán jellemző erejűnek, találónak érzünk. A nevek hangulatáról, megjelenítő értékéről és névadó eljárásának tudatosságáról sincsenek olyan közvetlen, elmélyült megnyilatkozásai, érdekes vallomásai, mint például Kosztolányinak. E negatívumok ellenére sem mondhatjuk azonban, hogy Adynak a nevekkel való kapcsolata érdektelen, vagy hogy nem érdemel különösebb figyelmet.

Aki olyan mély ösztönösséggel, de művészi tudatossággal is tud bánni a nyelvvel, s úgy ismeri a szavak lelkét, mint Ady — s ezt nemcsak költészete, de nyilatkozatai is bizonyítják —, az nem lehet közömbös a nyelvnek jelképes erejű, sokarcú elemei, a nevek iránt sem. Ezt mutatja a saját nevének tulajdonított különös jelentőség és bizalmas emberi kapcsolataiban megnyilvánuló tréfás vagy komoly „elkeresztelő” hajlama. A verseiben előforduló több száz — mitológiai, történelmi, irodalmi, földrajzi, kortársi vagy személyes vonatkozású — név is beszédes jele annak, milyen tudatosan él Ady a nevekben sűrített és sűríthető gazdag utalásrendszerrel. Novelláinak névtömege pedig — s különösen a címekbe való kiemelésük — közvetlenül is bizonyítja, mennyire érzi és igyekszik tudatosan fölhasználni a bennük rejlő bonyolult „jelentéstartalmat”: a társadalmi, lélektani, esztétikai és hangulati tényezőket, a nevek megtestesítő, egyénítő és jellemző szerepét, név és személy szerves összetartozásának, egységének szuggesztív kisugárzását s a nevek varázsát. Mindez — úgy véljük — súlyt ad elemzésünknek: Ady és a nevek kapcsolatának vizsgálata hozzátartozik a költő nyelvének és nyelvművészetének tanulmányozásához. Kissé paradoxonnak hat, de talán úgy summázhatjuk Adynak a nevekhez való viszonyát, hogy megválasztásukat és használatukat illetően inkább az életben volt a képzelet játékosságával alkotó költő, az irodalomban pedig a valósághól építő realista.

Kovalovszky Miklós

Az Ady-vers

I. Amióta Ady Endre költészete, az elindulás viszonylagos szokványa után, az Új versek össze nem téveszthető egyediségében mutatkozott meg, a „mondanivaló”: téma, gondolat, életlátás, szenvedély, képalkotás újsága mellett azonnyomban feltűnt (mert fel kellett tűnnie) a megszólalás h a n g j a, a hangzó megnyilatkozás másvolta. A versbeszéd újsága, szokványos formakeretben is szokatlan lüktetése — egy új idióma. És amint az Ady-vallomást, a „mondanivalót” egyfelől riadt elutasítás, másfelől elragadtatás fogadta, gyűlölködés és lelkesedés szélsőséges ellentéte, — az Ady-hang, a kor hangvilágából disszonánsan kiütőköző, viszolygást, vagy éles ellentétül, valósággal érzéki gyönyörűséget keltett. A jelenség újsága kétségtelen volt.

Az Ady-életmű, mint minden klasszikus érték, mindig is gazdag tárgya marad az elemző, felmérő, értékelő kutatásnak. Az „Ady-vers”, az Ady-hang v i t a t é m a, ütköző nézetek küzdőtere.

Ami itt következik, az Ady-centenárium ünnepi légkörében, nem vita-írás. A magyar verssel való foglalkozásom során a felvetett kérdések, rész-

problémák megvilágítására gyakran fordultam Ady-versekhez; az Ady-vers külön problematikája kívül maradt munkatervemen. Megkísérlem összefogni az írásaiban¹ lappangó fényforrásokat, — szétszórt világításukban talán kialakul valami összkép.

2. Egy kétségen kívül jambusi verssel találom elsőül szemben magamat:² Májusi zápor után.

Nagymessziről ködölt a Bükk,
Gőzölt a sík, áradt az Ér . . .
Zengett a fény, tüzelt a Nap,
Szökkent a lomb, virult a Föld,
Táncolt a Föld, táncolt az Ég . . .

„ . . . szinte végigzáporoz a költeményen a dallamemelkedők hullámverése” — olvasom az idézett helyen. (Vastag betűkkel jeleztem ezeket az emelkedőket.)

Ám milyen vershelyeken tűnnek fel ezek a dallamemelkedők? A versláb (ehelyütt a jambus) küszöbén, g y e n g e helyén — és ezen a metrikailag s ú l y t a l a n helyen a fenti sorokban nyelvi-értelmi hangsúlyok szólnak, a nyelvi és tartalmi, egyben a költői közlés gócai (gőzölt, áradt, zengett, tüzelt, szökkent . . .). A magyar vers, fokozott mértékben az időmértékes vers különleges képessége, hogy ezeken az érzékeny vershelyeken (itt a jambus kezdő szótagán) a h a n g l e j t é s g y e n g é d e m e l k e d é s é v e l é r v é n y e s ű l a költői közlés, és pedig fokozott érzelmi, hangulati hatásfokon, mondhatnám: valami atmoszférikus kifejező többlettel, akár a természet, a táj, a fény tünevényei villannak elénk (ködölt, áradt, tüzelt, virult), akár az érzelmi élet jelenségei lépnek előtérbe (gyújtott a vér . . . csókolt minden . . . áldd meg ezt a csókos mezőt . . .). Ritmus és dallam gyönyörű szimbiozisa ez. A négyes jambikus sorok többségükben szimmetrikusan tagolódnak, a felsősorok két-két jambusa ellentétes „zenei” rendjével, dialektikus egységével; az első jambust „melodikus”, a másodikat „dinamikus” hanglejtésűnek minősíteném: az utóbbiban a dinamikus, értelmi hangsúly emeli ki a hangszíntet. Érdemes teljességében megszólaltatni ezt a szinte megszakítatlan sorozatot:

ködölt a *Bükk*,
gőzölt a *sík*,
áradt az *Ér*,
gyújtott a *vér*,
zengett a *fény*,
tüzelt a *Nap*,
szökkent a *lomb*,
virult a *föld*,
táncolt a *Föld*,
táncolt az *Ég* . . .

(Csak éppen utalnék a hangzó kifejezés árnyalati eltéréseire — aszerint, hogy „természeténél fogva” hosszú szótagot emel a dallam (gőzölt, áradt, táncolt,

¹ Ritmus és dallam. A magyar vers és ének prozódiaja. Zeneműkiadó, 1961. A rím varázsa. Akadémiai kiadó, 1972.

² Ritmus és dallam, 101.

csókolt), vagy „helyzeténél fogva” hosszút (zengett, **szökkent**), vagy éppen rövid szillabát szökkent magasabbra (**ködölt, tüzelt, virult**). A nyelvi anyag legapróbb tényezői kifejező értékének gazdag változatosságával kápráztat el a varázslatos vers. (Szívesen hivatkozom itt Király István meggyőző elemzésére.³ De itt olvasunk „a jobbára felező nyolcasokként is ütemezhető . . . jambikus sorok”-ról — és nyilván elsősorban a fent megszólaltatott, zenei hatású mondatok (villanó fények) nyomán. Igen! — de éppen ezeknek a szemléletességben, fényben, színben, mozgásban, légkörben szinte teljes szenzuálisban magunkévá érzékelhető, megkapó soroknak, vagy inkább félsoroknak veszne el az érzéki valósága, életteljessége, zeneisége, mihelyt a „magyaros” formák éldobbantó dinamikus ritmikáját erőltetnők rájuk: a jambusok gyenge pozícióiban inkább csak felsejlő dallamemelkedők helyett a dinamikus hangsúly nyersebb lüktetőit.)

De vajon csak ilyen sorai vannak a költeménynek? Néhány sora alig különbözik szabályos, „példás” jambusi soroktól:

S fáradt testemben hirtelen . . .
S a lábuk térdig meztelen.

Egymással némi hasonlóságot mutatnak az első három strófa ismétlődő záró sorai: első félsoruk hangsúlyindításukkal és záró rövid szótagukkal trochaiszálva olvasható (vagy éppen beilleszthető a „felező nyolcas” keretébe is), de folytatásuk, a második félsor már szabályosan jambikus.

Piros dalra | gyűjtött a vér . . .
S csókolt minden | az Ég alatt . . .
Áldd meg ezt a | csókos mezőt . . .
Itt is, ott is | asszonycsapat . . .

Más „szabálytörések” példái:

Káprázó városi szemem
Behunyom ennyi csók előtt . . .
Ott, a záporverte mezőn . . .
Rebégőn és nyugtalanul . . .

Egy általánosabb jelenség, a metrikai-ritmikai „lazulás” jelenségkörébe utalhatnók ezeket a tüneteket. A metrika szigorával szembeni berzenkedés, a törvény (a szabály) merevségének hátat fordító „lazulás” sűrűbb felmerülését Petőfi fellépése óta észlelhetjük. Figyelemre méltó Horváth János megállapítása:⁴ „A legtöbben (Babits kivételével) kezdeményezőt látnak Kiss Józsefben: Adynak kevésbé következetes, de példaadó előfutárát a szabadabb verselés útján.” Ő maga némileg kételkedik ebben a „kezdeményező” szerepben: rég megindult folyamat folytatóját látja benne.

„A költők kezdtek nem hinni a jambusokban” — írja Komlós Aladár⁵. Ennek a „hitetlenkedésnek” Kiss Józseffel kapcsolatos pozitív hatását

³ Király István: Ady Endre. Magvető kiadó, 1970. 2: 342—46.

⁴ Horváth János: Rendszeres magyar verstan. Akadémiai kiadó, 1951. 156.

⁵ Komlós Aladár: A pongyolaság művészete (1922). A „Költészet és bírálat” c. kötetben. Gondolat, 1973. 283.

ugyancsak Komlós Aladár fogalmazza meg pontosan:⁶ „Példát mutat a nyugatosoknak is a természetes és mégis lágy és muzikális beszédre, főképp a jambikus verselés megmagyarosításával tört utat számukra.” „Muzikális” tehát: szinte vezérmotívumként merül fel újra meg újra a „zeneiség” Kiss József értékelésében — Csiky Gergely korai kritikája óta.

A jelenségek változatos sorából, amelyek a „lazulás” (nem mindig zeneiségre vezető) folyamatának összetevői, vessünk egy pillantást a jambusból trocheusra átváltásra. Talán a legismertebb példa (Kiss József):

Ó mért oly későn, levelek hullása,
Daru távozása idején?

(Beljebbkezdéssel jelezném a trocheusra átváltó sorokat.) Adynál sűrű jelen-séggé gazdagodik ez az alakváltás.

Ékes magyarnak soha szebbet
Száz menny és pokol sem adhatott:
Ember az embertelenségben,
Magyar az űzött magyarságban,
Újból-élő és makacs halott.

(Ember az embertelenségben)

„Átváltás” — igazában zenei egységteremtés.

Szabad-e Dévénynél betörnöm
Új időknék új dalaival?

(Góg és Magóg)

Ez az utolsó nászunk nekünk:
Egymás húsába beletépünk
S lehullunk az őszi avaron.

(Héja-nász az avaron)

Ez a formai folyamatosság, látszólagos összesimulás a hangsúlytalan sorvég és a sornyitó trocheus-hangsúly közt, mélyebb húrokat is felzenget: az erős indítású trocheus-sor ilyenkor többnyire határozott nyomatékkal kimond, lezár, szinte kinyilatkoztat valamit, valami döntőt, drámai súllyal.

Új időknék új dalaival . . .

Vagy:

Csak egyszer meggyógyulnék,
Csak egyszer szabadulnék,
De sok arcról tépek le mosolyt.

(Itt a bozótban)

A látszólagos formai „lazítás” a költői kifejezés nyomatékos tényezőjévé válik, egyszerre szerkezeti, dramaturgiai és intenzív lírai erővé.

3. Talán túlságosan tágra szabom a formai „lazulás” jelenségeinek összefogó keretét, mikor az ismertetett sorváltás eseteit is idesorolom: inkább az

⁶ Komlós Aladár: A századvég költői (1955). A „Tegnap és ma” c. kötetben. Szépirodalmi Kk. 1956. 168.

analógia kedvéért teszem. A legkülönfélébb metrikai formák keverése a görög klasszikusoktól a mi klasszikus költőinkig bőven példázható. De különböző lélegzetű ellentétes formák (mint jambus és trocheus) ilyen szélesebb egységekben való egymás mellé vagy szembeállításuk megvilágíthatja azokat a formálázító módokat, amelyekkel most egy soron belül nézünk szembe.

Szabolcsi Bence világította meg sokoldalúan azt a vonzó jelenséget, melyet *gagliarda* néven foglalt egybe valószínű ősalakja, vagy sugalmazója, a régi olasz táncforma után.⁷ „Ünnepélyesen ringó, hintázó képlet” — írja Szabolcsi. Önálló formája a régi magyar költészet szép népi énekében jelenik meg tisztán és egyben változatosan:

Kis kacsza fürdik | fekete tóba . . .

vagy Kecskeméti Vég Mihály zsoldárában:

Mikoron Dávid | nagy búsultában . . .

Ha időmértékbe szorítanók kezdő ütemeit, minden változat példára lenne:

˘u˘˘˘—/˘u˘˘˘˘
 u˘—˘—/˘—˘—˘˘

és így tovább. Így jelenik meg Kiss Józsefnél is:

Valahol messze,
 Valaha régen
 Találtak egy sírt
 Temetőszélen . . .

Így Adynál:

Föl-földobott kő, földedre hullva,
 Kicsi országom, újra meg újra
 Hazajön a fiad.

Valamikor így próbáltam megközelíteni ezt a formát⁸ „valahol középen jár az időmérték és a magyar ritmuselv között” — majd: „valami táncos lebegés, rugalmas ütembe-simulás, ami fegyelemben kevesebb, mint az időmértékes rendszerek ütemen belül is szigorú időviszonyítása és több, mint nemzeti versünk ütemen belüli szabad *rubatója*.”⁹

Az idézett példákban önálló, „tisztá” formájában jelentkezik ez a vonzó, kétütemű alakzat. Igen sűrűn találkozunk azonban (Szabolcsi Bence szavai szerint) „más alakzatokkal való összjátékosításával” is, elsősorban sorkezdeten.

⁷ Szabolcsi Bence: József Attila „dallamai” (1955). A „Vers és dallam” c. kötetben. Akadémiai k., 1959. Az idézet a 200. oldalon.

⁸ Ritmus és dallam. 114.

⁹ Hadd jegyzem ide Molnár Antal meghatározását: „... állandóan kisebb-nagyobb ingadozásokkal folyó, hullámzó tempónak *Tempo rubato* („meglopott” időmérték) a neve...” (*Zenei Lexikon*. Szerkesztették Szabolcsi Bence és Tóth Aladár. 1931. II. 602.)

A folyamatos jambusok ringásában élénkítő, üdítő variáns ez az indító lépés-váltás:

*Ember az embertelenségben,
Magyar az űzött magyarságban . . .*

Átváltásnak neveztem ezt a sorkezdő fordulatot, melyet természetessé tesz a magyar hangsúly élkimelésé. (De szép példatára volna szerkeszthető akár Shakespeare drámáiból a blank verse sorélen való „dobbantó” megjelenésével:

*Break we our watch up; and by my advice
Let us impart what we have seen to-night
Unto young Hamlet . . .*

Vagy Antonius gyászbeszédében, hatalmas fokozásban:

Look! . . . See . . . Mark . . . Judge, O you gods!

De sorközben is beáll, sűrűbben és úgyszólván agresszívebb hatással az efféle váltás, amely ilyenkor hevesebb, „rendzavaróbb” lüktetéssel jár, és erőteljesebben vág a „lazulás” jelenségkörébe. *Kifordulás*nak nevezném inkább: a jambus versakcentussal súlyosbított második, metrikai struktúrája szerint h o s s z ú szótagja helyére erős dobbanású h a n g s ú l y o s r ö v i d s z ó k e z d e t pattan és energikus hullámtörést idéz elő.

*Csak akkor születtek nagy dolgok,
Ha bátrak voltak, akik mertek
S ha százszor tudtak bátrak lenni,
Százszor bátrak és viharverték.*

(A tűz csiholója)

A kiforduló lépés a jambus különböző helyein dobban, és heves hatást vált ki. A hangsúlyos, rövid kezdő szótagot többnyire erős ellenhatású hosszú, zárt szótag követi, és ezzel az utolsó jambus (a Babits szerint egyetlen kötelező ismérve a jambussornak) megkötődik, spondaizálódik. Ha pedig nem a sorvég felé, hanem korábban áll be ez a szinte bokázó fordulat, a rövid szótagon felütkező dinamikus akcentus hevesége hatására nem egyszer megtorpan és megsűrűsödik az egész rákövetkező nyelvi anyag, nehéz szótagok súlya torlódik össze — vagy másképpen bomlik „szabálytalanná” a sorzáró versszöveg, erős r u b a t ó v a l.

*Robogj fel Láznak ifjú serege,
  ó — — — —
Villogj tekintet, világbíró kardunk.
Künn a mezőkön, harsog a Tavasz
S mi harcból hareba *csapatszemlét tartunk.**

(Űj, tavaszi sereg-szemle)

Ahol csak egyetlen jambus kifordulása bontja meg a sor sima menetét, annál robbanóbb a hatása: energiája az ellentét erejével fokozódik, ha nem okoz is szélesebb kihatású torlódást.

Ki minket üldöz, szívét vágja ki,
 ó —
 Ki minket *nem ért*, önmagát gyalázza . . .

Máskor a rendezavaró rövid szótag lendületére újabb rövid szótagok futama ered el.

ó ó ó — —
 Volt nálamnál már *haragosabb Élet?*
 ó ó — ó ó ó — —
 S *haragudtam-e* vagy csak *hittem tévedt?*
 Szívem vajjon nem szent harag verője?
 ó — ó ó — ó
 Vagyok csakugyan *dühök keverője?*
 (Ki látott engem? — nyitó vers)

A rövid szótagok nekifutója után szinte megduzzadnak a hosszúak, nem is annyira időhuzamban, mint inkább energiában. Szinte görcsökben vagy apró robbanásokban viharzanak a sorok. Ha sorozatos rövid szótagok futnak elébe a kimért metrikai időnek, izgalmas, feszült szünet pótolja ki az időnyerést. Folytassuk a fenti idézetet:

— ó ó — — — — —
 Mit *mutatok* (—) s mit *kutató* szemeknek?
 — ó ó ó ó — — — — —
 Nem *csalom-e azokat*, (—) kik szeretnek?

Az időelosztásban tehát erősen eltér Ady a klasszikus költők mértéktartásától: erős, energikus rubato! Heves rángásokban tolnak egymáshoz, vagy szakadnak el egymástól a szavak. Végeredményben kiadják, kitöltik a jambikus sor összidőtartamát, — összenergiáját pedig bőven fel-dúsítják. (Vonatkozik ez bizonyos mértékben a „lazulás” tüneteivel, lehetőségeivel élő némely más újabb költőnkre (a legjelentősebb mértékben József Attilára), de nem azzal a robbanó intenzitással, mint Adynál: itt nemcsak az idő más megoszlásáról van szó, hanem a szótartalmat belülről feszítő erőről is . . . A Chladni-lemezen, melyet Arany emleget szívesen és szellemesen, Ady „indulat által rezgésbe jött” költői beszédében erősebb mozgalom indul az ő vehemens intonációjára, sűrűsödésben és ritkulásban nagyobb kilengések támadnak, mint bárhol másutt.)

. . . Két adalékkal zárnam ezt a „lazulás”-fejezetet. Az egyik: Ady valamennyi lezárt verslábú (négyes, hármas, ötös) jambussora tiszta jambussal végződik (igazolva a „Babits-törvényt” . . .). Ezzel szemben a töredék verslábbal záró (negyedfeles, ötöd-, hatodfeles) jambussorok spondeusszal zárnak — igen magas arányban. Önmagában keveset mondó (mert szűkkörű) statisztikai illusztrációul csupán eddig idézett példámra hivatkozom: a páratlan szótagszámú jambussorok végén (összesen 20 eset) 8 tiszta jambus, 12 spondeus. A páros szótagú sorok mindegyike tiszta jambussal cseng ki. Egy-egy teljes költeményre mutatnék: a Májusi zápor után valamennyi sora tiszta jambusra fut ki; az Új, tavaszi sereg-szemle 26 páros szótagú sora tiszta jambuson végződik, páratlan szótagú

„A *lazulás* szó a *f e s z e s* eredetre utal. . . . Ady kiindulása feltétlenül a jambus volt, azt módosította, annak feszességét rugalmasította, monotonitását bontotta többhangúvá, többszólamúvá — de az eredeti formaelv keretén belül, nem heterogén elvek keverésével.” Azt tenném hozzá: szinte a zenei „ellenpont” költészeti analógiájával állunk szemben: ritmikái „kontrapunkt” fülnek-léleknek szóló izgalmai. A kodályi dallamok kottapéldái szinte vizuálisan is érzékeltetik a tárgyalt tüneményeket.

5. Ha a hanglejtéssel párosuló ritmusvilág, az „Ady-hang”, nemcsak összhangban mutatkozik meg az Ady-költészet vallomásvilágával, de színezi, felerősíti, gazdagítja is azt, törvényszerű, hogy a költői megszólalás más elemei is „vallanak” a költőről. A betűrím, az alliteráció mondanivalóját közelítem meg — mint e kísérlet egészében, itt is csak néhány jelzéssel. Egyetlen példa:

Óh, bolond, bús balság,
Keserű magyarság,
Óh, bolond, vad vélés,
Híres Buda vára,
És ti, régi babonák,
Be megcsúfoltátok
A legigazabbat,
Legmagyarabb katonát.

(Az utolsó kuruc)

Hadd ismételjek néhány sort korábbi elemzésemből:¹¹ „Szinte egyeduralomra tör a *b*-hang. Ha Ady versszaka mellé állítjuk Babits sokat idézett alliterációs bravúriját:

.....
barangoló borongó,
ki bamba bún borong . . .

világossá válik, mennyire nem egyértelmű egy-egy hang szemantikája, mennyire a környezet hangja, légköre, mondanivalója ruhazza fel a hangot egy-szeri, sajátlagos, helyi energiájú „jelentéssel”. . . . Ady versében a „bolond, bús, balság, babonás” baljósan egy gondolat- és hangulatkörbe vágó tartalma szuggesztív tónushatás hordozójává teszi az alliteráló hangot. Babits versében ugyanaz a hang jórészt artisztikus játék kelléke. I t t az alliteráció cél, o t t (Adynál) eszköz. De egy élményvilág eszköze, ezért élményhatású.”

De ez a hangtényező rejtettebben is érvényesülhet. Hatvany Lajos írja Az ős Kaján kapcsán, egy versszakát idézve:¹² „. . . a vers titka a hangokban, a betűkben rejlik. Elbújtatott alliterációknak és hangzati képeknek jól alkalmazott egymásutánjában. Ady alliterációi ugyanis nem mechanikusak, nem az első kezdőbetű játéka. De azért rugalmas *p*-ken pattan a strófa, vitorla *v*-k viszik, viszik sorról sorra tovább-tovább . . . a versnek táltosi röptét.”

Hatvany szemléltető terminusa („elbújtatott alliterációk”) nyomán járok. Őt „ős Kaján”-idézetében —

¹¹ A rím varázsa, 46 kk.

¹² Hatvany Lajos: Ady világa. A szerelem könyve, I. 52.

S már látom, mint kap paripára,
Vállamra üt, nagyot nevet
S viszik tovább a táltosával
Pogány dalok, víg hajnalok,
Boszorkányos, forró szelek —

rejtőző *p-k*, *v-k*, egy középrim inspirálják pompás megfigyelésekre; nekem egy-egy *r*-hang szítja fel a figyelmemet, de nem egymagában: *o*-vokálisok bonganak körülöttük (*boszorkányos*, *forró* szelek). Részben a *r* í m jelensége irányítja érdeklődésemet — de akárcsak Hatvány az alliterációkat, nem törvényes lelőhelyein találkozom vele, egyetlen eset kivételével:

Az ős Kaján vállán *bibor* . . .
S az asztalon ömlik *a bor*.

Am ez a „főtemát” megközelítő rím már az introdukcióban felhangzik (itt is „elbújtatva” szinte):

Bibor-palástban jött Keletről
A rímek ősi hajnalán.
Jött *boros* kedvvel, paripásan,
Zeneszerszámmal, dalosan
És mellém ült le ős Kaján.

A rímstrófa pedig (a „törvényes” rím lelőhelye) immár dramaturgiai (és *zenei*) teljességben bontja ki a megütött témát.

Én *rossz* zsaketben bóbiskálok,
Az ős Kaján vállán *bibor*.
Feszület, két gyertya, *komorság*.
Nagy *torna* ez, bús végtelen
S az asztalon ömlik *a bor*.

Minden sorban egy fontos szó: *rossz*, *bibor*, *komorság*, *torna*, *bor* — „elbújtatott” (vagy inkább elbúvó) rímek sora, a költemény atmoszférájával bonyolultan rokon érzéki, szellemi, látomásos, misztikus világból. A rokon hangzásokat még hosszan mustrálhatnók: *r í m s z e r ű e n* — *bibor*, *komor*, *mámor*, *bor*, *vidor*; *s z ó k e z d e t e n* — *torna*, *korhely*, *korcsma*, *sorban*, *forró*, *oroszlán*; *s z ó k ö z é p e n* — *boszorkány*, *cimborám*; *a l l i t e r á c i ó s a n* — *rossz*, *rogyásig*, *robogva*, *romlás*, *rímek*, *részegen*, *rögöm* . . . És újabb gazdag termés takarítható be a statisztikus számára, ha az *r*-re végződő szókat az angol „párhuzamos rím” (pararhyme) értelmében csoportosítja: *császár*, *pohár*, *mocsár*, *jár*, *vár*, *immár*, *pár*; *magyar*, *akar*, *cudar*; *vér*, *ér*, *miért*; *csömör* — (de a szó más területeire is kiterjesztve) *törött*, *öröm*, *köröm*, *förtelem*; *piros*, *hírnév*, *irtózás*, *birkózik*; *szerszám*, *gyertya*, *erőm*, *szerelem*, *derekam*, *dermedt*; *paripám*, *harcol*, *arcú*; és végül a sok ismétlésben felhangzó *Uram!* (Sok egyéb szó is megismétlődik.) Számokat nemigen idézek (hanyag statisztikus lévén . . .). Csak egy-két megközelítő adat: közel 100 *r*-hang, 130 *o*-ó. Néhány szép „párhuzamos” összehangzás:

Énekes, véres és boros . . .
 Mit ér bor- és véráldomás;
 Mit ér az ember, ha magyar?

Gazdag változatossága a kombinációknak, hatalmas „tema con variazioni” mind hangzó vonatkozásban, mind a nagy rokonságban, meggyőző párhuzamosságban felviharzó vallomással, látomással, lázzal. Párhuzamosság — vagy éles metszés, harmónia — és diszharmónia. Ilyesmiből születik, gyöt-rődve és véresen az Ady-vers nagy polifóniája és nagy diszharmóniája. A ki-fejezés eszközei pedig annál nyomatékosabb hatásúak, minél rejtettebben, „bújtatottabban” feszítik a vers szövetét.

(Ezt a rapszodikus szemlélet szívesen zárom Király István elmemozdító elemzésére-értelmezésére való hivatkozással. A hangzó megnyilatkozás nem egy finomságára is értő utalások sora hívja fel a figyelmet.¹³)

6. Az alliteráció termékeny „bujtatása” az a jelenség is, melyet francia műszóval *consonne d'appui*-nek neveznek: a rím szó (mondhatnám: a rímre kifutó szó) nem az első összecsengő szótag v o k á l i s á v a l kezdődően válik rímmé, hanem — igen jelentős százalékban — az azt megelőző m á s s a l h a n g z ó v a l. Egyetlen példa:

Voici venir les temps où vibrant sur sa tige
 Chaque fleur s'évapore ainsi qu'un encensoir;
 Les sons et les parfums tournent dans l'air du soir,
 Valse mélancolique et langoureux vertige!

(Baudelaire: Harmonie du soir)

Ady-példák (a nagyon sok közül):

Száz alakban százképpen látlak,
 Látlak Ruthnak és Delilának.

Példája annak, milyen szinte „tisztító” hatás illúzióját kelti a rímindító e g y e z ő mássalhangzó. Megfigyelésre érdemes a rímhatás más-más intenzitása és jellege — aszerint, hogy a rímválasz h o s s z a b b szó lezárásaként, úgyszólván uszályaként jelentkezik:

S mi rátesszük lábunk a magyar rögre
 És esküszünk: mozdulni fog az is

.....
 Vagy minden vész itt, ámen, mindörökre . . .

vagy ellenkezőleg, a rímválasz alliteráló hangja markáns („marcato”) szó-kezdettel üt rá a hívóra:

Látlak angyalnak és ördögnek,
 Dicsó Valónak, tunya dögnek . . .

(Ruth és Delila)

(valóságos ostorcsapás!)

¹³ Király István i. m. 1: 540—56.

A História talán ránk *taposhat*,
 De mi itt bent tápláljuk a tüzet
 És égetünk mindent, mi régi, *poshadt*.
 (Véres panorámák tavaszán)

A kemény hangsúllyal dobbantó ráütés jelentősen felfokozza a rím-válasz hangzó hatását és ezzel a mondanivaló kisugárzó hatását is.

Ez a rímsugárzás megkapó példákban mutatkozik meg más változatokban is.

Bizonyos, hogy csúfolják, *félik*
 Ezeket a bűnös dalokat,
 Kik az életet *félig-élik*.
 (Új könyvem fedelére)

(Az életet *félig-élők félelme* kovácsolja a rímpárt tökéletes értelmi egységgé.)

Riadt madár felhőkben *vész el*
 . . .
 Öreg tornyon *vén szepegéssel*
 Forog, forog a szél-vitorla.
 (Az elátkozott vitorla)

És:

Én voltam Ūr, a Vers csak cifra *szolga*,
 Hulltommal hullni: ez a *szolga dolga* . . .
 (Hunn, új legenda)

Gazdag rímlánc:

De bőrünk alól kisüt *lobogva*
 Már vérünk, e bús, mindeddig *lomha*.
 Csönd van, mintha nem is rezzennénk
 S rohanunk a *forradalomba*.

Ha e záró sor egészét teljes hangzó-kifejező hatásában érzékeljük, az egész verssort egyetlen rímkisugárzásnak tekinthetjük Ady mély hangjainak teljes hangszerelésében. Ez a „mély regisztere” Ady vokális világának (*a-o-u*) nem maradhat említetlen az Ady-vers jelleg- és jellemrajzában.

Szólni kellene még a rím struktúrális szerepéről, például a — Horváth János szavával — „átfonódó” rímről, amely versszakokat „fon” szétbonthatatlan egységgé. Az Ady-rím dramaturgiai járól, ahogy az Ady-vers ritmikája-melodikája is dramaturgiai funkciót is teljesít: lazítás és tömörítés, lázas gyorsítás és dermedtő merevítés, drámai ismétlések és drámai hatású szünetek: mindez dramaturgiai funkció.

De ez az írás nem teljességre törekvő tanulmány, inkább vallomás. Vallomás arról, hogy az Ady-vers nem „cifra szolga”, hanem büszke monumentum.

László Zsigmond

Ady alliterációi

Az ma is él és úgy él, mint más,
 Úgy csókol, úgy sír, úgy kacag.
 Új, külön Appolója nincs neki
 S úgy ír verset, ha verset ír,
 Ahogy szokás, ahogy szabad.

(A maradandóság városában)

Az idézett költeményt Az Illés szekerén című kötetben olvassuk, tehát csaknem egy évtizeddel a Debrecenben kiadott Versek után írhatta a költő. A „recherche”-nek egyik változata ez a vers: régi önmagát, a fantom kamaszt keresi vissza Debrecenben Ady, akinek ekkor már harmadik kötetében jelentkezik az ő külön Apollója, már nem úgy ír verset, ahogy szokás, és sokak szerint úgy, ahogy nem szabad. Egyetlen mondatba összefoglalva: a költő megtalálta a maga külön mondanivalóit, s mindehhez azt a sajátos formát, mely része a lényegnek. Sokan és sokat írtak erről, s most bibliográfiai felsorolás helyett csak Király István nagy monográfiájára (Király István: *Ady Endre 1—2. Magvető. Bp., 1970.*) utalok, melyben az olvasó új szempontok szerint értékelve megtalálja mindazt a „sokat”, amit mások írtak, s mindazt a rengeteget, amit önmaga hozzáad az Adyval kapcsolatban fölmerülő kérdések tisztázásához.

Most pedig szorongva térek rá a címül írt témára, Ady alliterációira. Szorongva, mert jól tudom, hogy Ady lávaként ömlő verseiben formai szempontból is minden alaki elem szétbonthatatlanul összefügg, s része annak a „belső ritmusnak”, melyet maga a költő is olyan fontosnak tart (vö. Király i.m. I: 300). Nem utolsósorban az is riaszt kissé, hogy éppen ilyen apró elemet, mint az alliteráció kell óhatatlanul leválasztanom arról a szerves egésze, mely Ady formakincse. Mégis megkísérlem elmondani megfigyeléseimet, főként azért, mert Kardos László szerint a betűrím is „viszonylag gazdagon” fordul elő Adynál (l. Király i.h.).

Megvallom, évek óta nem vettem elő Ady-kötetemet azért, hogy órákon át egyfolytában olvassam. A „nagy” verseit (s ez elég tekintélyes szám) tudom könyv nélkül, s mondogatom is őket magamban egy-egy álmatlan éjszaka sötétjében. Ám az ilyen titkos csemegézéseknek az alapján is az a benyomás maradt bennem, hogy verseiben igen sok az alliteráció, csak éppen ő más módon él vele, mint a nyugatosok általában, s főként mint a betűrím megszállottja, Babits. Roppant naivul belefogtam, hogy kicédulázzam Ady alliterációit, de hamarosan be kellett látnom, hogy olyan feladatra vállalkoztam, melyre már nem futja időmből, a munkamódszerem sem alkalmas rá, hogy ezt a munkát elvégezzem. Ez fiatal, lyukkártya-rendszerrel dolgozó kutatónak való. Így is folytattam azonban a cédulázást, arra korlátozva figyelmemet, hogy lehetőleg szétválasszam a különböző betűrím-típusokat, s minden változatra legyen elég nagyszámú adatom. Mesterem, Gombocz Zoltán mindig azt hangoztatta, hogy midőn adatgyűjtéshez kezdünk, lényegében már látnunk kell azt az eredményt, amelyet az adatok majd igazolni fognak. Eddig, ha nagy ritkán foglalkoztam egy íróval vagy irodalmi iránnyal, ez az elmélet be is vált. Mostani témámmal bajlódva megbuktam vele. Kitűnt ugyanis, hogy Ady alliterációi annyira beleolvadnak más stílussajátságaiba, hogy különválasztva föltétlenül érezzük ugyan értéküket, de csoportosításuk szinte alig lehetséges.

Mégis megkísérlem összegezni kudarcaim sorát: talán ez is ad valami eredményt.

Itt van először is Ady közismert ismétléseinek az esete. A „mindent kétszer mond” vonatkozhat strófára, verssorokra, szószervezetekre, szavakra. Természetes, hogy ezeknél elsősorban az ismétlést vesszük észre, holott az ismétlések szavai alliterálnak is, s a vers zenéjében ennek is megvan a jelentősége.

Az ismétlés egyik fajtája a *figura etymologica* is. Minthogy itt csupán a szótó ismétlődik, a járulékos elemek pedig változnak, ez nem-hogy elfedné, hanem méginkább rátereli figyelmünket a szókezdő hangok azonos voltára.

Ha valakinél, Adynál igazán érvényes az a megállapítás, melyet Túros Endre ír le A hanghalmazos Áprily Lajos verseiben című dolgozatában: „A vers akusztikája szempontjából mondhatni semmi különbség nincs a szókezdő és a szóbelseji helyzetben ismétlődő hangok között. Versbeli szerepük azonos, és legtöbbször együtt fordul elő a kétféle hangismétlődés” (Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról. Szerk. Szabó Zoltán. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1976. 163). Mint majd az egyes alliterációtípusok ismertetésekor látni fogjuk, ez a jelenség erős hangsúlyt kap éppen Adynál.

Mint említettem, az ismétlésekből számtalan betűrim adódik, ezek azonban kevésbé ugranak ki, mivel a költői mondanivaló szempontjából az ismétlés elsődleges jelentőségű. Ha azonban azonos vagy azonos tövű szavak (*figura etymologica*) alliterációja közé egy olyan alliteráló szó kerül, amely egészen más tőből származik, rögtön fokozott jelentőséget kap az egész szerkezet.

S végül, ami talán a legfontosabb: azok a kötetek, amelyek Ady formakincse szempontjából a legegényibbek, a *szecesszió* virágkorában keletkeztek, s a szimbolizmus és impresszionizmus (sőt talán az expresszionizmus) mellett a *szecesszió* jegyeit is magukon viselik. Mint tudjuk, ennek a stílusiránynak legjellemzőbb sajátága a díszítés kultusza képzőművészetben, zenében és irodalomban egyaránt. A díszítés formái közül most csak azt — a talán legfontosabbat — emelem ki, mely szoros kapcsolatban van Ady alliterációival (s ami ezzel gyakran egyet jelent, ismétléseivel): az *indázó szerkezet* a *strofákat*, *versmondatokat*, sőt egész verseket. Szabó Zoltán ezt írja az *indázó szerkezetekről* Impresszionizmus és *szecesszió* a századforduló prózájában című tanulmányában: „Elsősorban Ady az igazi *szecessziós* művésze a feltűnő, vonalvezetésében is dekoratív hatású, szövegszerkezeti, kompozíciós formáknak”; „Az *indázó* vonalú mondat- és szövegszerkezet sajátos ritmust alakít. Ennek hatását gyakran az alliteráció fokozza, és teszi feltűnővé, dekoratívává. Rendszerint épp az elágazások legfontosabb elemeiként szereplő szóknak vannak hangeffektusaik is. Ady egyik novellájában az egymást követő mondatok egyre hosszabbak, és a bennük ismétlődő új hullámot vető *csóknak* egészen feltűnő az akusztikai hatása: Csókolj. És Csókolj újra. És ne emlékezz az elcsókolt csókokra. Csókolj, és ne emlékezz arra, hogy szomorú voltál valaha.” (I.m. 84—5.) Íme a *csók* mint kulcsszó, egyúttal az ismétlés, illetőleg *figura etymologica* s természetesen mint ötszörös alliteráció tagja.

Ha mármost a prózai szövegben ilyen törvényszerű az említett *indázás*, mennyivel inkább az a versben, mely szigorúbb szerkezeti megkötöttségek alapján épül. Bár meg kell jegyezni, hogy éppen Adynál legtöbbször nagyon közel van egymáshoz a próza és a vers. Költői és prózai stílusának kapcsolatá-

hoz maga Ady adja kezünkbe a kulcsot. Így is történhetik című, 1910-ben megjelent novelláskötetének előszavában tudnillik arról ír, hogy „versei elégedetlenkedtek, kikíváncsoztak a líra fegyházából, s távoli mezőket akartak látni a mások szemein át”, s hogy novellái is „Ady-versek . . . kissé ködszerű történés-kosztümeikben.” (Vö. T. Lovas Rózsa: A magyar széppróza a Nyugat stílusforradalma után. L. Stilisztikai tanulmányok. Gondolat. Bp., 1961. 195—6.) A „líra fegyházának” rácsait persze maga a költő állítja fel, s verseinek forró ömlése bármennyire is lávaszerű, különösen az indázó szerkezetekben nagyon is tudatos. Az igazi Ady-stílus kialakulásának korszakában (én ezt az időt 1906 és 1912 közé tenném) kétségtelenül érezhető a szándékos kimunkáltság. A későbbi években ez a forma valószínűleg ösztönössé lesz, bár sajnos, ekkor már néha modornak érződik. A versekből vett példáim talán majd igazolják az elmondottakat.

Mielőtt azonban példaanyagom csoportosítására térnék, még valamit meg kell jegyezni. Fónagy Iván szép, nem csupán magyar, hanem világ-irodalmi anyagot is feldolgozó könyvében (A költői nyelv hangtanából. Irodalomtörténeti Füzetek 23. sz.) ezt olvassuk: „A hang és a hanghoz fűződő képzet között minden esetben természetes kapcsolat van. Egyes esetekben pontosan rekonstruálni tudjuk a kauzális láncot. Máskor csak sejtjük az összefüggést. Sokszor még csak nem is sejtjük” (89). Fónagy tehát arra voksol, hogy minden esetben természetes kapcsolat van a hang és a hozzá fűződő képzet között. Nem tudok ebben a sokat vitatott kérdésben véleményt mondani még Ady költészetével kapcsolatban sem. Le kell írnom azonban az Ady-versek alliterációival, hanghalmazsaival kapcsolatban azt a megfigyelésemet, hogy ezek az akkor modern francia és nyugatos magyar költészetnek megfelelően elsősorban z e n e i fogantatásúak, h a n g u l a t i hatásuk sokszor igen erős, h í r é r t é k ü k azonban aligha van — kivéve természetesen, ha hangutánzó vagy hangfestő szavak alliterálnak, illetőleg halmazódnak. Ezért tűnhet majd az egyes költői példák elemzése túlságosan formálisnak.

És most megkísérlem csoportosítani az Ady-versekből kiírt néhány száz adatom közül azt a pár tucatot, amely talán némi lehetőséget ad a költő alliterációinak tipizálására. (A válogatásból válogatok.)

A bevezetésben már említettem, hogy Ady számtalan ismétlése mintegy elfödi az alliterációt. Ugyanis elsősorban az ismétlés tűnik fel, noha ennek szavai alliterálnak is, s a vers zenéjében ennek is szerepe van. Csak egyetlen példán szeretném ezt bemutatni: Az utolsó mosoly első két strófáját idézem.

Óh, nagyon csúnyán éltem,
Óh, nagyon csúnyán éltem:
Milyen szép halott leszek,
Milyen szép halott leszek.

Megszépül szatír-arcom,
Megszépül szatír-arcom:
Mosoly lesz az ajkamon,
Mosoly lesz az ajkamon.

A négy teljesen azonos sorpár szavai egymással alliterálnak, de ezt az ismétlés különleges volta takarja. Hangosan mondva a verset, a vájt fülűek nyilván megérik, hogy az első versszakban a *szép* és *leszek* szavak *sz* hangja zenei

kapcsolatban van, arra pedig a kevésbé gyakorlott vershallgató is fölfigyel, hogy a (meg)szépül—szatír szavak tiszta alliterációt alkotnak. Azt azonban már jómagam is csak a látásképp alapján vettem észre, hogy a két versszak nyolc sora közül hat *m* hanggal kezdődik, tehát erős alliterációt kellene, hogy adjon — de nem ad, mert az ismétlés szuggesztív volta elvonja a figyelmünket. Persze van az ismétlésnek Adynál más, bonyolultabb formája is, melyben a hanghalmazás feltűnőbb, de erről majd az indázó szerkezeteknél lesz szó.

Más a helyzet akkor, ha csupán a szótó ismétlődik, a toldalékok pedig változnak. Ilyenkor éppen kiemelt szerepet kap az azonos szókezdő hang értelmi, hangulati vagy zenei szempontból. Ezt a stíluseszközt Ady elég gyakran, legtöbbször igen hatásosan, néha kissé már keresetten használja. Íme mutatóba néhány figura etymologicája:

Fordítsd felénk fényes, kegyetlen arcod.
Én harcolnék. Megharcolnám a harcot . . .

(Ima Baál istenhez)

Itt a tőhalmazás jelentőségét még az sem csökkenti, hogy az előző sorban szép hármass alliteráció van.

Úgy lobog, mint a fáklya csodafényben,
Ő az én lelke lobbantó koboldja.

(Jehan Rictus strófáiból)

A figura etymologica két tagja (*lobog—lobbantó*) messze van egymástól, mégis szinte „lobog” a versben. Igaz, hogy a második tag zeneiségét két másik szó *l* hangjai is kiemelik (*lelke, koboldja*), így azt is megengedheti magának a költő, hogy még egy alliterációt (*fáklya—[csoda]fényben*) is közbeiktat. — Ugyanennek a versnek utolsó sora tiszta tőismétlés, s egyéni értéke, hogy csupa mélyhangú szó, s a hosszú *á* kezdőhang adja meg az álomhangulatot:

Álmodj, ha még tudsz, álmok álmodója.

Nagyon igaz van Fónagynak, midőn ezt írja: „Ahogyan a zenei hangok voltaképpen csak egymással társulva keltenek zenei hatást, a verset sem egyes hangok teszik zeneivé, hanem a hangok egybecsengése. A domináns hang nem áll magában, mögötte a háttér, amelyből kiemelkedett” (i.m. 96). Így a figura etymologicák is akkor igazán szépek, ha megkapják a megszépítő szövegkörnyezetet. Hadd mutassak be néhány ilyen „szépet”.

„ . . . Szép vagyok, szegény és hazátlan,
Szeretnélek szeretni.”

S én visszanéznék a szemébe
S szólnék, mint bús beteghez:
„Leány, akaratod legyen meg,
Maradhatsz és szerethetsz.”

Itt a tőhalmazás első két tagja (*szeretnélek—szeretni*) együtt fordul elő, a harmadik azonban (*szerethetsz*) a következő versszak legvégére kerül, s hangzásu-

kat még öt más *sz* hang is támogatja. Ezenkívül két *l*, *m* s két *b* kezdetű szó alliterációja s a magánhangzók halk zenéje is hozzájárul a sorok szordinós hangzásához.

Sötét sorsok folyói folynak.

(A szerelmesek holdja)

Itt a tőismétlés önmagában alig hatna, az előző két szó *s* kezdetével, főként a mély magánhangzók monoton aláfestésével azonban az egész vers misztikus, tragikus alaphangját adja meg ez a sor.

Nincs más meleg, mint a tied.

Ki tudja nekem adni még

A te egyetlen melegséged?

(A te melegséged)

Érdekes fokozást találunk itt a tőismétlése szavakban: a *meleg* szóhoz képest a továbbképzett, testesebb *melegség* nagyobb intenzitású tulajdonságot fejez ki, s mint a vers utolsó szava, méltó tetőpontja az áradó szerelemnek. A figura etymologicán kívül még három *m* kezdetű szó alliterál, s ugyancsak három *t* kezdetű. A sorok magánhangzói pedig arra vallanak, hogy mester tollán a sok *e* hang is alkothat szép és kifejező dallamot.

Ékes magyarnak soha szebbet

Száz menny és pokol sem adhatott:

Ember az embertelenségben,

Magyar az üzött magyarságban,

Újból-élő és makacs halott.

(Ember az embertelenségben)

„A halottak élén” járó meggyötört, zilált lelkű költő (szerintem) az utolsóok közül legnagyobb magyarság-versében kettős tőismétlésben mondja ki, hogy mi a küldetése az első világháborúban. Formai szempontból is remeklés ez a versszak. Noha az indázó alliterációk át- meg átfűzik, nem modoros, nem művészieskedő, hanem keresetlenül tökéletes. De erről a formáról még majd befejezésül szó esik.

A nyugatosok betűrímei általában tömörített alliterációk, vagyis egymás után vagy közel egymás után következő szavak kezdő hangjaiból állnak össze, s így zenéjük, hangulatuk, esetleg jelentésük hangsúlyosabb, azonnal föl hívják magukra figyelmünket. (Unalmas lenne, ha közismert példákat idéznék.) Ady láthatólag egyénibben kezeli ezt a stíluseszközt: viszonylag ritkán engedi meg, hogy igazában csengjen az alliteráció. Persze azért itt-ott az ilyen szokványosabb forma is előfordul:

Csirátlan csókok csillagos rendje

(Fekete Hold éjszakáján)

Csicsijgat, csittit, csokol, altat

(Hazamegyek a falumba)

A *cs* hangnak mindkét idézetben hangutánzó funkciója van, melyet a *csók* és a gyerekaltató szavak kezdőhangja sugároz bele a hármas alliterációba.

Nem lehet céloom, írásom terjedelme sem engedi, hogy részletezzem, s idézetekkel igazoljam, mely hangokat szereti alliteráltatni Ady, noha összegyűjtött adataimból könnyű lenne egy ilyen összeállítást készíteni. Csupán megemlítem, hogy a *h, f, v, sz, m, l, b* a kedvencei, s ha keményebb csengést akar adni sorainak, főként a *k*-t ismétli. Mindezekkel a hanghalmazokkal kapcsolatban azt is ki lehetne mutatni, melyek azok a legfontosabb kulcsszók, amelyek ezeket az alliterációkat s velük együtt a nem szó elején levő azonos hangokat életre hívják. Hogy mégis ízelítőt adjak tipikus alliterációiból, egyetlen hang, a *h* alapján közlök egy kis összeállítást.

Érdekes, hogy mennyire szereti Ady a *h*-t, a legkevésbé szonáns hangot halmazni. Ez részben arra vall, hogy — mint már említettem — nem kívánja csengetni az alliterációt; részben összefügg a költő kulcsszavaival, mint a *halál, halk, hajó, hit, hold, hervadt, harag, harc*, hogy csak a legfontosabbakat említsem:

Hurráh, jön az öröm hajója
És hozza Lédát már felém.

(Léda a hajón)

Ha a magyar Helikon adta,
Hervatag a hitünk s a szekfünk

(Beszélgetés egy szekfűvel)

Dunának, Oltnak egy a hangja,
Morajos, halk, halotti hang.

(Magyar jakobinus dala)

Hangom halotti tompa,
Tegyetek a síromba.

(Gonoszak a halottak)

Hiába hideg a Hold

(Hiába hideg a Hold)

Túlszökve harag s bitang hír hinárvját...

(Köszöntő az Életre)

Mindent megkapott a Föld fia,
Szívet, fájást, halált, hitet

(Vulkánok és szívek)

A fenti idézetek között már olyanok is akadnak, amelyekben az alliteráló szavak sorát megszakítja egy-egy más hangon kezdődő szó, s ez az a forma, mely Ady stílusára igazán jellemző. Sőt az utolsó példában feltűnik a költő betűrimszerkesztésének egyik legsajátosabb változata, midőn egymást követik a más-más hanggal alliteráló szócsoportok (*m—m, f—f—f, h—h*), tehát az idézet nyolc jelentős szava közül csak egy (a *szívet*) nem tartozik bele egyetlen rímelő csoportba sem.

A továbbiakban aszerint válogatom össze idézeteimet, hogy milyen csoportosításban alkalmazza Ady a hangismétléseket, ez ugyanis jellemző formaművészetére. (Amennyire lehet, vigyázok rá, hogy az azonos betűs alliterációk egy csoportba kerüljenek.)

A legegyszerűbek természetesen az egymás után következő alliteráló szavak.

Úgy vágytam ide s most már szállnék.
Óh, én bolond, bús, beteg árnyék.

(A kék tenger partján)

Csak megjegyzem, hogy mind a három alliteráló szó kulcsszónak tekinthető Ady költészetében, s inkább a kifejező érték, mint a zeneiség szempontjából állt össze így a sor.

Békételen, bűnös, büszke, bánatos —

(A legoktalanabb szerelem)

mondja a költő népének szerelméről téve szomorú vallomást. Talán a *békételen* szó kivételével ez is csupa kulcsszót tartalmaz, így itt is a jelentés a fontosabb, mint a vers zenéje.

Bosszús, bolond, bús vagyok,
Aki bírtam annyi harcot.

(Az elrejtett arcok)

Belenézett a bukó vörös Napba,
Évezredek folytak egy pillanatba,
Lelke repült, szállt időn, téren át
S vitte zúgón a béna bárd dalát

(Jártam már délen)

Ebben az idézetben az az érdekes, hogy az alliteráló *b* hangok közé betársul zöngétlen párjuk, a *p* is. Ez a jelenség különben nem ritka Adynál: az explozívák (*p-b*, *k-g*, *t-d*), sőt a réshangok közül az *f-v* elég gyakran cseng össze. Hasonló *b-p*, *f-v*, *k-g* alliteráció van a következő idézetekben:

Bűneim, mint Pokol pálmái
Égverő bujasággal nőnek.

(Az Anti-Krisztus útja)

Hideg verejték veri testem,
Remegően, félve, halóan,
Az őszi fűszálnál fakóbban
Állok és már érzem a vesztem.

(Sappho szerelmes éneke)

Ha sok az álmuk, fonnyadoznak,
Hogyha kevés, kidobják őket.
Krizantém helyett pótvirágok
Gomblyukában a gazdagoknak.

(Őszi rózsák)

De nem folytatom tovább felsorolásszerűen az efféle idézeteket. Talán az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy Ady is szívesen alkot egyetlen hang ismétlésével olyan alliterációs sorokat, melyeknek tagjai közvetlenül csatlakoznak egymáshoz, vagy legalább kevés más szöveg van közöttük. Most már igazán csak egy-egy példát adok a költő legkedvesebb alliteráló hangjaira. Az *f* és az *sz* már az Új versek előhangjában is alliterál:

Fülembe forró ólmot öntsetek . . .

Mégis csak száll új szárnyakon a dal
S ha elátkozza százszor Pusztaszer,
Mégis győztes, mégis új és magyar.

Az utóbbi idézetben azzal a gyakori jelenséggel is találkozunk, hogy összetett szó második szava kezdődik az alliteráló hanggal (Pusztaszer). Az *sz* hangok ismétlődése itt a szárnyalást érzékelteti, s ezt a benyomásunkat az alliterációs sorba nem tartozó *sz* hangok is erősítik.

Még adysabb a következő hanghalmozás:

Fagy és fátum fogja a számat
(Északi ember vagyok)

A gyötrődés, a kemény kín hangulatát keltik ezek a sorok:

Miénk ez a könnyes, nagy Élet.
Kórágyon és kereszt alatt . . .
(A bélyeges sereg)

Ez ölelni tud,
Örökre ölel.
(A tó nevetett)

Adynál viszonylag ritka a magánhangzós betűrím. Érdekes, hogy noha az *ölel* tő ismétlődik, két *ö* hangjával mégis az *örökre* szuggerálja a halál változhatatlanságát.

Inkább csak zenei értéke van ennek a négytagú alliterációnak:

Pompás és kicsiny palotában
Párfümös, párás, jó meleg.
(A vén csavargó)

Se szeri, se száma Ady verseiben azoknak a hanghalmozásoknak, melyekben két vagy több szót fon egybe egy bizonyos hang, azután egy másik hang alkot újabb alliterációs tömböt, s nem ritkán még egy harmadik hang is tömbösít két-három szót. Már az Új versekben is sok az ilyen alliteráció:

Ha vad viharban átkozódva állunk . . .
(Az én menyasszonyom)

(Vad vágyak vad kalandorának
Tart talán?) S térdre hulltam ott.
(Harc a Nagyúrral)

Jöjjön az édes, süket este,
Hol dal nem hallik, láng se lobban:
Aludni akarok aranyágyon . . .
(A sárga láng)

Az első idézetben két kéttagú tömb van, a másodikban két háromtagú, az utolsóban levő három tömbközül kettő két-két-, a harmadik háromtagú. Zenei szem-

pontból kétségtelenül szép ez a forma, s Ady él is vele gyakran legutolsó verséig. Az én egyéni benyomásom azonban az, hogy egyszer-egyszer nem a vers lényegének része, hanem költői modor, mint például a következő két idézetben:

Kisdéd-sírás velünk veszekszik,
A nagy Titok fejünkre fekszik.
(A karácsony férfi ünnepe)

Olimpusz ledőlt, lent sír a sárban
S ti rikácsoltok bőven és bátran . . .
(Gémek az Olimpusz alatt)

Nagyon szép azonban ez a forma, ha a versnek a hangulati elemei az uralkodók:

S égtek lelkebben kis rőzse-dalok:
Füstösek, furcsák, búsak, bíborak,
Arról, hogy meghalok.
(Párisban járt az Ősz)

Jön Dús lovag az asszonyával:
Virágosak, ványadtak, vének.
Fölbűg
Szerelmesen, búsán az ének.
(Dús lovag násza)

S a dóm némán terpedt
Őszben, kődben az ég felé:
Kicsúfolt és kikacagott
Egy bűnös, büszke, bús szerelmet.
(Milánó dómja előtt)

Egyszer-egyszer szemléletesen festi az izgatott érzékelést:

Fut, reszket a riadt mezőn
Az égő élet heve
(A grófi szérűn)

Az erős érzelmi, indulati telítettségnek gyakran forró lendületű kifejezője:

Szakadjon meg az erő,
Kezdetén nagy vívásnak
Ne legyen víg lakoma
Az élet mindig másnak.
Tűz legyen minden arany,
Minden boldog csók méreg.
(Megöltem egy pillangót)

Átok és imádság — úgy látszik — valahogy egy tőről sarjad. Az érzelmi telítettség mindegyikre jellemző, ha ellenkező előjelű is. A következő imádságrészletben persze légyabbak, sóhajtásszerűbbek az alliteráló hangok:

Add nekem azt a holt hitet,
Istenem,
Hogy magyarul is szabad nézni,
Szabad szemekkel szabadon
Parádézni.

(Imádság úrvacsora előtt)

És milyen keményen koppannak a *k* hangok a legkegyetlenebb magyar vers alliterációiban:

Kinek én úgy adtam az ölelést
Hogy neki is öröme teljék benne,
Ki előttem *kis* kérdőjel vala . . .

(Elbocsátó szép üzenet)

A népköltészetben nagyon is otthonos a kezdőhangok halmozása. Így Ady népi formájú verseiben szépen, természetesen hat:

*M*agam kínálása,
*M*agam kellettése
*K*ét hamar-vén gyermek
*T*réfás temetése

(Játék, játék, játék)

*S*irattam a szívem sorsát,
*M*égsem fordult felém orcád
*R*ossz csillagú *M*agyarország.

(Bujdosó kuruc rigmusa)

Az Új versek előhangjával kezdtem a tömbökbe foglalt hanghalmazások vizsgálatát, hadd fejezzem be az utolsó Ady-versből vett idézettel, annak igazolására, hogy az ismétlés és az alliteráció haláláig ott élt költészetében:

*N*e taposatok rajta nagyon,
*N*e tiporjatok rajta nagyon,
*V*ér-vesztes, szegény szép szívünkön,
*K*i, íme, száguldani akar.

(Üdvözet a győzőnek)

A legnehezebb feladatot természetesen Ady zsúfolt, indázó szecessziós szövegszerkesztése jelenti. Ezen a formán belül az alliterációnak igen nagy szerepe van, bár alig lehet olyan világosan fölbontani hangismétléseit, mint az eddig tárgyalt csoportokban. S hogy Fónagy szavait ismétljem, a „kauzális lánc” csak nagy ritkán elemezhető ki, annál szembetűnőbb a hangulati, zenei szerepe. (Bár ha kauzális tényezőn nem csupán jelentésbeli mozzanatot értünk, azonnal könnyebb dolgunk lesz.)

Az Új versekben már megtaláljuk ezt a dús, bonyolult indázást:

*É*hes szemben vörös, vadító posztó?
*L*egyek neves hős *kis* kenyércsatán?
*F*ussak *kegyért* én, született *kegyosztó*?

Eh, szebb dolog kopott kabátba szokni,
 Ūri dōlyffel megállni, mosolyogni,
 Míg tovább táncol kacsintva, híva
 A Siker, ez a nagy hisztérika.

(Búcsú Siker-asszonytól)

Talán a legegyszerűbb úgy kezdenem ennek a hangismétlés-dzsungelnek az elemzését, ha megemlítem, hogy az egész idézetben csak a *posztó*, *legyek*, *fussak*, *úri*, *siker* szavak kezdőhangjának nincs alliteráló párja, a többi szó-kezdő hang mind kapcsolódik valahogyan (s ezt a „valahogyan”-t kissé a tehetetlenség érzése íratta le velem). Egyes alliteráló szavak kisebb-nagyobb csoportot alkotnak: *vörös—vadító*, *kis—kenyércsatán—kegyért—kegyosztó—kopott—kabátba*, s ez utóbbi hatos csoporthoz két sorral lejjebb kapcsolódik a *kacsintva*, *megállni—mosolyogni—míg*, *tovább—táncol*. Láthatólag a kemény hangzású *k* a domináns hang, ez sűríti magába a költő dacos elhatározását, s valami ilyent „jelent” a *v* ismétlődése is. A többi két vagy több alliteráló szó már többé-kevésbé távol esik egymástól (valóban „indáznak”): *éhes—én*, *szemben—született—szebb—szokni*, *neves—nagy*, *hős—híva—hisztérika*, *dolog—dōlyffel*. Az utóbbi csoportok szerepét meg se próbálok fölfejtteni, tudom, hogy nagyon ingatag talajon járnék, megelégszem azzal, hogy a zenéjük keserűen szép.

Egészen más hangulata van a következő indázó versrészletnek:

Pufók felhők, dalos fuvalmak,
 Foltos fény-mezők a mezőkön,
 Kínok a szívben. Ő jön, ő jön.
 A szent Tavasz. Ideragyognak
 Messze szívek és messze faluk.
 Multból az ember s szántott kertből
 Kukacot kapar a tyuk.

(Tavasz a faluban)

A szelíd *f*, *sz*, *m* alliterációk a tavasz frissességét szuggerálják, a *k* pedig még a *kínok* szóban is az utolsó két sor játékos mondanivalójához kapcsolódik, mintha azt akarná jelezni, hogy nem is olyan keserűek a tavaszi kínok.

A változatosság kedvéért egy olyan alliterációt is szeretnék ide becsempészni, melyből hiányzik a szecesszió nagyon erős összevissza fonódása, s noha az ismétlések és alliterációk indázása megvan benne, mégis inkább a szimbolizmus bélyegét viseli:

A Hóvár-bércek alatt,
 Babona-bércek alatt,
 Zuhog le holdfényes nagy erdőn,
 Ott zuhog a szerelmi patak,
 Ott zuhog pallótlan háttal
 Egy mély vizű, hegyi patak.

(A Hóvár-bércek alatt)

Az alliterációk itt holdfényes álomzenét sugároznak, s indázásuk vonalát könnyen követhetjük.

Végül hadd írjam ide egyik legkedvesebb Ady-versem első szakaszát! Nem csupán azért, mert az indázás nagyon dús benne, hanem mert nagyon szép:

Csókolj szájon, szép húgom: Este.
 Némits el és hordd szét a hírt,
 Hogy bátyád, a hangos szavú,
 Dalait daccal befejezte.
 S most mondja el utolszor másnak,
 Milyen kevés öröme volt
 Ennek a bolond dalolásnak.
 Csókolj szájon, szép húgom: Este.

(Most pedig elnémulunk)

S ezzel befejezem kevéske mondanivalómat. Akik szeretik Ady verseit — s tudom, hogy igen sokan szeretik —, talán ha olvassák vagy mondogatják őket, fölfigyelnek az ilyen formai apróságokra is.

T. Lovas Rózsa

Az eltévedt lovas

Hozzászólás egy Ady-szimbólum értelmezéséhez

1. Adynak ezt a költeményét a régebbi szakirodalom sűrűn emlegette, valójában mégis elhanyagolta. Vajthó Lászlónak iskolai célra szánt, vázlatos cikkén (Köznevelés 1948. 274—5) és Keszi Imrének a *Miért szép?* kötetben (Bp., 1966. 86—96) megjelent rádióelőadásán kívül a múlt évig tudtommal egyetlenegy összefüggő műelemzés sem készült róla (ha az egyébként kitűnő Ady-bibliográfia — szerkesztette: Vitályos László és Orosz László. Bp., 1972. 425 l. — betűrendes versmutatóval is el lenne látva, tisztább lehetne a kutató lelkiismerete!). 1976-ban azután egyszerre három alapos elemzés is napvilágot látott: Balogh Lászlóé (Mag hó alatt. Bevezetés Ady költészetének jelkép-rendszerébe 153—63), Király Istváné (Kortárs 1812—22) és Tamás Attiláé (ItK. 345—51). Ez ösztönzött arra, hogy néhány futó megjegyzés erejéig magam is hozzászóljak Az eltévedt lovas (pontosabban: az eltévedt lovas, kis *a*-val) értelmezéséhez.

2. Nyilvános töprengésemet arra az iskolásnak látszó, mégis el- és megkerülhetetlen kérdésre korlátozom: kit vagy mit jelképez az eltévedt lovas, Ady versének lírai hőse, ez a ködfüggöny mögé rejtőző, misztikus figura?

A költő kortársai — Bölöninek egy ki nem fejtett megjegyzését leszámítva, melyre később még visszatérek — a m a g y a r sors, a magyar eltévedés szimbólumának tekintették a „vakon ügető” lovas (l. Földessy: Ady-tanulmányok 181; uő: Ady minden titkai 212; Benedek Marcell: Ady-breviárium 2: 284). Ez a hagyományos, „nemzeti” értelmezés töretlenül tovább élt a fel-szabadulás utáni Ady-irodalomban is. Vajthó László például, már említett, 1948-ból való cikkében így „fordítja le” a jelképet a mindennapi élet nyelvére: „A lovas vágdat, vágdat céltalanul; a magyarság, ha százfelé próbálkozik is,

mindig visszakényszerül induló helyére, nem ereszti magárahagyottságának bővölete" (i. h. 274). Keszi Imre számára is „nyilvánvaló”, hogy Ady versében „a magyarságról van szó” (i. h. 88). Ugyanezt a felfogást teszi magáévá Ady-könyvében Vezér Erzsébet (Ady Endre. Élete és pályája. Bp., 1969. 427), Féja Géza pedig éppenséggel balladának, „magyar sorséneknek”, „sok százados útvesztésünk keservesének” minősíti a költeményt, mely a ködbe borult jelent az áradó, burjánzó, fojtogató múlttal ütközteti össze (Lázadó alkonyat. Bp., 1970. 28). Végül az egyik legfrissebb Ady-elemzés szerzője, Balogh László szerint a homályos szimbólum az egész magyar történelmi fejlődés megtorpanását, eltévedését fejezi ki: „A magyar múlt, történelem az eltévedt, hajdani lovas” (i. m. 157).

A versnek ez a fajta értelmezése magában hordja azt a lehetőséget, hogy az úttévesztést, eltévedést, megtorpanást stb. mint örök, megfellebbezhetetlen „magyar fátumot” fogjuk fel, s ily módon a lovas alakjában az „örök magyarság” megtestesülését lássuk. Ez a torzító, misztifikáló okfejtés már a húszas évek végén hangot kap Makkai Sándornak egyébként nem érdektelen, a maga idejében tárgyilagosnak számító Ady-könyvében, a Magyar fa sorsában: „a Keletről elszakadt magyar önmagától szakadt el, utat vesztve tévedt a népek és érdekek ütközőpontjába, visszafelé elzáródott az útja, a Nyugattal szemben idegen maradt, se keleti, se nyugati felemás lelke elnyomorodott” (i. m. 1: 129). Makkai fejtegetései az „utat tévesztett” és „elnyomorodott” magyarságról, e magát nem találó, elvarázsolt „napkeleti királyfiról”, mely nyomokat hagytak a két világháború közti időszak Ady-képén (természetesen főleg az ún. „keresztény középosztályra”, illetőleg ennek irodalmi tudatára gondolunk, de hatásuk alól pl. egy Szerb Antal sem tudta teljesen kivonni magát: l. Magyar irodalomtörténetének Ady-fejezetét). A Makkai-féle koncepció utóregzései még a hatvanas évek elején is találkozhatunk az Amerikában élő Vatai Lászlónak Az Isten szörnyetege című, a Makkaiénál egyébként jóval gyengébbnek megírott könyvében (Washington, 1963. 355 kk.). Vatai Ady magyarság-verseit abból az axiómaszerű állításból vezeti le, hogy „A keleti magyar sohse [!] tudott igazán nyugativá válni” (i. m. 357). Az eltévedt lovas figurája ebben a megközelítésben egyre gyanúsabban kezd hasonlítani a Beöthy Zsolt-féle „volgai lovashoz”, a pusztai nomád lelki alkant eszményített képviselőjéhez (vö. A magyar irodalom kis-tükre. Bp., 1896. 1—7; a párhuzamra Vajthó: i. h. 274, sőt — óvatosabban — Keszi Imre: i. h. 92 is utal), amitől már nincs is olyan messze a „tragikus magyarság”, a „turáni átok”, az „egyedül vagyunk” stb. szólamokkal jellemezhető, bús-magyarkodó múltidézés, a hamis aktualizálás, torzítás.

3. Talán ebben a negatív lehetőségben rejlik a magyarázata annak a heveségnek, mellyel Király István a Kortárs tavaly novemberi számában elveti az Ady-versnek mindenféle „magyar” értelmezését, s az „esetleges”, „provinciális”, „leszűkítő” és „szemellenzős” interpretációkat félrelökve magával az e m b e r i s é g g e l, a nagybetűs Emberrel azonosítja az eltévedt lovast. „A történelmi ember eltévedéséről szolt a költemény” — állapítja meg Király (i. h. 1817), s felfogásának ősképeként Bölöni Györgynek a Világ 1918. szeptember 8-i számában megjelent cikkére — A halottak élénről írott méltatásra — hivatkozik, melyben Bölöni Az eltévedt lovast a háborúba behajszolt modern ember allegóriájaként elemzi. Király István értelmezésében ez az Ady-vers a huszadik századi ember tragédiáját, a nihilbe veszés döbbenetét

jeleníti meg (i. h. 1820), azt az életérzést, mely már A Nincsen himnuszában és A ködbe-fúlt hajókban („Szeretek a Semmibe szállni”) is hírt adott magáról.

4. Királynak ezt az interpretációját újszerűségében is meggyőzőnek, tudományosan megalapozottnak tartom. Eszem ágában sincs tehát kétségbe vonni. Abban azonban már nem vagyok ilyen biztos, hogy lehet-e — vagy inkább: érdemes-e — ezt a felfogást olyan kizárólagossággal felruházni, ahogy ezt Király István teszi. Véleményem szerint Az eltévedt lovas „összemberi” értelmezése egyáltalán nem mond ellent a régebbi kommentárok állításainak, pusztán arról van szó, hogy Király a versnek egy újabb — mélyebb, elvontabb — jelentésrétegét tárta fel. Ez azonban még nem ok arra, hogy egyszer s mindenkorra kiiktassunk minden szemantikai és asszociatív kapcsolatot a lírai hős: a „hajdani lovas” és a magyar sors, a magyar történelem között. Nyomós érvek szólnak ugyanis amellett, hogy Az eltévedt lovas magyarság-vers is (és itt az *is* kötőszóra erős hangsúlyt kell tennünk!). Nézzük csak meg például a kötetben elfoglalt helyét: A halottak élénnek abban a ciklusában, melynek Az eltévedt lovas a címadó verse, túlnyomórészt olyan költeményeket találunk, melyek a magyar nép sorskérdéseit, történelmi rendeltetését feszegetik (A fajtám sorsa, Fáradtan biztatjuk egymást, A mesebeli János, A harcok kényszerültje, Kétkedő, magyar lelkem, Két kuruc beszélget I—III.), míg az „emberiség-versek”, a háború rettenetét az általános emberi szintjén megfogalmazó látomások inkább az első (Ember az embertelenségben) és a második (Mag hó alatt) ciklusban kaptak helyet. Köztudomású, hogy Adynál az egyes verseknek ciklusokba rendezése egyfajta alkotói önértelmezést jelent, és messzemenően tudatos meggondolásokon alapul (vö. Lukács György: Magyar irodalom — magyar kultúra 174).

S ami a legfontosabb: azzal, hogy az eltévedt lovast az eltévedt, utat vesztett, „istentől és embertől elhagyott” magyarság jelképének (is) tekintjük, korántsem mossuk el a vers politikumát, hiszen Ady a „magyar eltévedést” nem kortól és októl elvonatkoztatott, misztikus sorsszerűségnek fogta fel, hanem igencsak konkrét történelmi és társadalmi körülményekből eredeztette (az már más lapra tartozik, hogy magyarság-verseinek ezt a világos intencióját jobboldali és középutas nacionalista kommentátorai igyekeztek minél jobban elködösíteni). Amikor Ady azt mondja: „Valahol utat vesztettünk” (Fáradtan biztatjuk egymást), nem „örök magyar fátumot” ért ezen, hanem olyan útvesztést, melynek tényleges okai és néven nevezhető felelősei vannak (miért választotta volna különben éppen ezt az Ady-sort Szekfű Gyula 1942/43-as, Magyar Nemzet-beli cikksorozatának címéül?). Hadđ idézzük meg itt koronatanúként magát Bölöni Györgyöt, az „általános emberi” magyarázat első felvillantóját, aki 1934-ben így tiltakozott Ady nemzeti problematikájú költeményeinek kisajátítása és eltorzítása ellen: „Le kell már számolni azzal, mintha Ady azt hirdette volna, hogy ez a komp-országos magyar sors, a magyar bánat, a magyar átok azért volna, mintha valami különös magyar végzet, külön magyar rendeltetés ülne a magyarság nyakán. Ady . . . a magyar tragikumot abban látta, hogy a grófokkal, papokkal, urakkal, vagyis az egész feudális és klerikális uralommal szemben az elszolgaiasodott, eltespedt és vezetőkben elbúsult magyarság nem tudja kivívni . . . a felszabadulást . . . Ady szerint nem abban van a magyar tragikum, hogy a magyarság a Duna—Tisza közé került, hanem abban, hogy itt nem tudott magának európai s nyugati államot alakítani” (Az igazi Ady 358—62). Hosszan idéztünk, mert Bölöninek ez a

gondolatmenete kitüntetetten fontos Az eltévedt lovas elemzése szempontjából. Perdöntő tanúvallomás ez amellett, hogy itt nem valamiféle időtlen és megfellebbezhetetlen vakvégzetről, a „volgai lovas” vagy a „turáni faj” misztikus magárahagyatottságáról van szó, hanem a magyar és az európai politikában bekövetkezett kedvezőtlen fordulatról: a világháború kitöréséről, az átmentett feudalizmusról, az ekkor elvetéltnek látszó demokratikus forradalomról stb. Ezért látja Ady eltévedt lovasnak a magyarságot! A versnek ez az értelmezése nem szűkíti le, hanem éppen ellenkezőleg: rámutat a műnek az egyetemes-összemberi szint „alatti” (vagy „feletti”?), specifikusan magyar vonatkozásaira.

5. Az „általános emberi” és a „magyar” értelmezésen kívül fel-felbukkan a szakirodalomban az a nézet is, hogy az eltévedt lovas alakjában a költő saját magát rajzolta meg, azaz a vers lírai hőse, „címszereplője” nem más, mint Ady Endre. Vajthó László még csak a „hajdani, eltévedt utas” kifejezésről állítja, hogy ez maga az új lírával jelentkező Ady, aki „a megnemértők ködvitézeivel hadakozik” (i. h. 274). Őszerinte ugyanis a 7. versszakbeli „utas” nem azonos az első és az utolsó szakasz „lovasával” (Vajthó ezzel a véleményével egyedül áll az elemzők között, akik az „utast” általában a „lovas” szinonimájának tekintik, vö. pl. Király: i. h. 1816; Tamás A.: i. h. 349; ez valószínűleg így is van, ezért is említettük itt meg Vajthó észrevételét mint az eltévedt lovas a költővel azonosító felfogás korai példáját). Keszzi Imre viszont már expressis verbis kimondja: „a költő személy szerint is azonos az eltévedt lovassal, népével” (i. h. 89; én emeltem ki K. G.). Megtalálhatjuk ezt a gondolatot Vatai Lászlónál is (i. m. 362), azzal a különbséggel, hogy ő a magyar fajtság és népszellem reprezentatív megnyilatkozását látja Adyban, olyan költőt és váteszt, aki szubjektíve azonosult a magyarsággal — „a magyarság egy atomjaként a népe sorsát éli” (uo.) —, s ezáltal mintegy lelkében hordozza népe egész múltját. A jungi „kollektív tudatalatti” — egyetlen emberben összesűrűsödvé? Kalandos elköpzelés, hár Ady maga is leírt ilyesmit: „Most építem vulkánokra a fészkeket, [De fajtámra is mostan figyelek | S most hiszem el, hogy elhinni szabad, | Hogy milliókért élhet egy-nehány” (Az Ősz dicsérete III.), csakhogy ezt nem egészen így kell érteni. . . Közvetve Vezér Erzsébet is Adyval helyettesíti be az eltévedt lovas, amikor egy helyütt „magyar messiásnak” nevezi (i. m. 428). Én legfeljebb addig mennék el ebben a képzettársításban, ameddig Barta János, aki szerint „a költő az alkotás, a teremtés állapotában maga is valóban újraéli a mítoszok világát” (Khiméra asszony serege. Magyar Századok. Bp., 1948. 283).

Ezeknél az elszórt szakirodalmi nyomoknál, ötleteknél jóval fontosabbak azok a verspárhuzamok, melyek szintén lehetővé teszik — sőt sugallják! — a „hajdani, eltévedt lovasnak” a költővel való azonosítását. A legnyomósabb érvet azok a korábbi „lovas” versek szolgáltatják, melyekben Ady egyes szám 1. személyben beszél, nem hagyva kétséget afelől, hogy önmagát fejezi ki a lovas alakjában (Futás a Gond elől, Ezüst patkós paripáinkon, A menekülő lovas, A ló kérdez, Új s új lovat). Az eltévedt lovas után még egy ilyen típusú költemény került ki Ady műhelyéből, a Bóbiskolván lehajtott kardomon (1915.). A párhuzamba állítás ellen szól viszont az a körülmény, hogy a mi rejtélyes eltévedt lovasunk nemcsak hogy meg nem szólal a versben, de még látszani sem igen látszik. — A „lovas” verseken kívül is van azonban Adynak néhány olyan régebbi költeménye, pl. A rég-halottak pusztáján, Az elsüllyedt

utak, a Séta bölcső-helyem körül vagy Az őszi lárma, melyeknek motivikus anyaga, „díszletezése” (köd, bozót, puszta, eltévedés stb.) feltűnő rokonságot mutat Az eltévedt lovaséval. S ami a legérdekesebb: ezek a művek is rendre az e g y é n i sors tragédiáját jelenítik meg (vö. Király: i. h. 1815). Különösen tanulságos ebben a tekintetben Az eltévedt lovasnak Az őszi lármaival való egybevetése: az őszi éjszakából baljósan, kísértetiesen kihallatszó lármanak — nyöszörgésnek, dobbanásnak, kopogásnak — éppúgy nem látjuk, csak sejtjük a forrását, mint ahogy az eltévedt lovas is csak akusztikus elemként, „vak ügetésével” van jelen a versben. S Az őszi lárma kétségkívül én-vers, az „élő-halottság” motívumának egyik első megfogalmazása, melyben Ady — Földessy Gyula szavaival — „visszajáró-magára gondol” (Ady minden titkai 46).

A harmadik — és talán a leginkább figyelemreméltó — szempont, mely arra ösztönöz, hogy az eltévedt lovasban magát a költőt lássuk, az előbbivel ellentétben nem „külsőleges” (l. Wellek—Warren: Az irodalom elmélete 103 kk.), hanem a mű struktúrájában rejlik. Arra a sajtáságos kompozicionális megoldásra gondolok, hogy a „beszélőnek” (a lírai megnyilatkozás alanyának) és a „szereplőnek” (a lovasnak) a viszonya némiképpen mindvégig tisztázatlan marad. A lovas vizuális értelemben „kívül van” a versen, csak az első és az utolsó szakaszban hangzik fel „a színpalak mögött” tompa ügetése. A befogadóban önkéntelenül is felvetődik a kérdés: valójában kinek a benyomásait, érzéseit tolmácsolja a 2—8. versszak? A „hajdani lovasait”? A költőit? Alighanem mindkettőt, s ezáltal a „szereplő” és a „beszélő” fokozatosan egybeemosódik, alakjuk egymásba olvad. — Felfigyeltek erre az összefonódásra a költeménynek régebbi és újabb elemzői is. A költő és a lovas közötti bensőséges viszony megsejtéséről tanúskodik már Makkai Sándornak az a metaforikus-esszéisztikus fordulata is, hogy Ady „a szíve dobogásában” hallja meg az eltévedt, hajdani lovasnak rémektől üldözött, vak ügetését (i. m. 1: 125). Keszli Imre eljut odáig, hogy feltegye a minket érdeklő kérdést: „De hát nem azonos-e a hang forrása, és az, aki hallja?” (i. h. 89), ám a válasszal tulajdonképpen adósunk marad. A legalaposabban Tamás Attila vizsgálja meg a „beszélő” és a „szereplő” kapcsolatát, illetőleg ennek nyelvi jegyeit, s arra az elfogadhatónak látszó végkövetkeztetésre jut, hogy ha nem azonosak is egymással, több helyütt a z o n o s u l n a k. Az író a versben szemlélője is, átélője is az általa megjelenített lovas sorsának (Tamás A.: i. h. 349). — Ady és az eltévedt lovas, a műnek ez a két mágneses erővonala olykor szinte teljesen egybeesik, például a 6. versszak kétségbeesett felkiáltásában (vagy fájdalmas panaszában?): „Csupa vérzés, csupa titok, | Csupa nyomás, csupa ősök, | Csupa erdők és nádasok, | Csupa hajdani eszelősök.” Az elidegenült és ellenséges valóságba belevetett heideggeri ember kiáltozását halljuk itt, jó tíz évvel Heidegger főműve előtt (a „Geworfenheit” fogalmára l. Márkus György—Tordai Zádor: Irányzatok a mai polgári filozófiában. Bp., 1964. 53). Dehát a költő szükségképpen előtte jár a filozófusnak: Ady már a kilencszázas évek közepétől versbe élte ezt a válsághangulatot (Jó Csönd-herceg előtt, 1906.; Kocsi-út az éjszakában, 1909.). — Olykor viszont kissé szétválik ez a két vonal, a költő mintegy „kívülről nézi magát” az eltévedt lovas alakjában. E nézőpontváltás vagy hangváltozás jeleként a 7. szakaszban az addigi lovas megjelölést az *utas* váltja fel: „Hajdani, eltévedt utas | Vág neki új hinárú utnak” stb. — E vibráló, oscilláló viszonyt: a kettősség egységét és az egység kettősségét a legjobban az első és az utolsó versszakban érezzük, ahol az 1. sor

végén levő, állítmányi szerepű főnévi igenév („Vak ügetését *hallani*”) jelentheti azt is, hogy a „beszélő” hallja a lódobogást, de nem zárja ki azt az értelmezési lehetőséget sem, hogy ő az, akit hallani lehet (vö. Tamás A.: i. h. 349). A költemény esztétikai feszültsége, stílushatása épp a kivülállás és az azonosulás, a leírás és az önkifejezés ellentétéből s ezeknek az ellentéteknek a műegységében megvalósuló dialektikus egységéből fakad.

6. Mit jelképez tehát az eltévedt lovas? Az emberiséget? a magyarságot? a költőt saját magát? Láthattuk, hogy mindhárom értelmezés mellett lehet érveket felhozni. Nekem az a véleményem, hogy a háromféle magyarázat nem zárja ki, sőt kiegészíti egymást. A szimbólumokra általában — s köztük természetesen Ady szimbólumaira is — jellemző, hogy nemcsak egyfajta „jelentésük” van, hiszen a költő éppen azért folyamodik a szimbolikus kifejezőmódhoz, mert egyetlen képpel többféle — és fogalmi nyelvre rendszerint le sem fordítható — tartalmat próbál közvetíteni. A korszerű stilsztika nem zárkózik el a „többszörös olvasat” lehetőségétől, s ahelyett hogy a szimbolikus kép kulcsát, „megfejtését” erőszakolná, inkább arra törekszik, hogy minél pontosabban, érzékenyebben tárja fel a szimbólumnak egymásra épülő, egymást ellenpontoszó jelentésrétegeit. Ilyen „polivalens” (sokértékű, sokértelmű) jelkép Ady eltévedt lovasa is. Egyaránt kifejezője ez a kép a régi eszményeit fel nem adó, a háborús tömegpszichózissal szembehelyezkedő „tegnapi ember” elmagányosodásának („egyéni” szint), a háborúba belesodródott és abban a valóságos érdekei ellen küzdő magyar nép tragédiájának („nemzeti” szint), végül az önmagával meghasonlott, „nembeli” értékeitől és céljaitól elidegenedett emberiség úttévesztésének („összemberi” szint). A műnek ez a három jelentésrétege az e g y e d i, a k ü l ö n ö s és az á l t a l á n o s viszonyában van egymással. A három „olvasat”: az én-vers, a magyar sorskérdés-vers és az elidegenedés drámájának verse nem semmisíti meg egymást, hanem éppen ellenkezőleg: szerves egységben van, egymást erősíti. Aminthogy szerves egységben van ez a három magában a költőben is: „Adyban nincs külön-külön Ady-sors és külön nemzet-sors, Adyban együtt van az egyéni és nemzeti, az emberi és az osztálytragikum” (Böloni György: Az igazi Ady 358). Hogyan is jellemezte ő magamagát egy másik, csaknem két évvel Az eltévedt lovas után írott nagy versében:

Ember az embertelenségben,
Magyar az űzött magyarságban,
Újból-élő és makacs halott.

Kemény Gábor

Kossuth Lajos levele Szemere Miklóshoz 1840 nyarán

1. 1837 májusában Kossuthot politikai tevékenysége miatt letartóztatták és Budán börtönbe zárták. Öt nap híján három évig raboskodott, de nemzeti mértékű tenni akarását a börtön nem törte meg.

Miután 1840. május 1-én kiszabadult fogságából, egészsége nem a legjobb lábon állt, ezért az orvosok „szabad dombközi léget, jó vizet, mozgást és gondtalan életet” javasoltak neki. Hamarosan el is utazott Parádra. Harmincnyolc éves ekkor. Nevét az Országgyűlési Tudósítások és a Törvényhatósági Tudósítások révén, amelyeket korábban éveken át maga írt, már ismeri az ország. A parádfürdői tartózkodás két szempontból is döntő jelentőségű Kossuth életében: 1. most dől el véglegesen, hogy a hosszú börtönélet és egészségének helyreállítása után nem a „gondtalan életet”, hanem a korábnál is határozottabb politikai harcokat választja, 2. itt Parádon találkozik Meszlényi Teréziával, akit néhány hónappal később — egy héttel a Pesti Hírlap megindítása után — feleségül vesz.

Ebből az időből került a kezembe Kossuthnak az a levele, amelyet Parádról 1840. „nyárhó” (= július) 13-án írt egy jó barátjának, Szemere Miklósnak. Egy négyoldalas levélpapírnak mind a négy oldalát sűrűn teleírta. (A kézirat egy-egy oldalának mérete 21 × 13 cm. Kossuth jellegzetes betűi mindvégig jól olvashatók.) Jó ismerősöm volt az 1976 szeptemberében nyolcvannyalc éves korában elhunyt Lacsny Árpádné Becske Anna: Kazinczy Ferenc, az író és nyelvújító dédunokája, Kazinczy legfiatalabb leányának, Anna-Ifigéniának az unokája. Amikor 1975 őszén meglátogattam, szóba került, hogy családi emléktárgyai között egy eredeti Kossuth-levelet is őrizget. Kérésre mindjárt előkereste. Elmondta, hogy ez testvérbátyjának, Becske Kálmánnak a halála után, 1952-ben került hozzá, a bátyja pedig valamikor régen a Szemere családdal való kapcsolatai révén örökölte. Miután végig felolvastam Annus néninek Kossuth érdekes levelét, szívesen hozzájárult, hogy az egészset lemásoljam, lefényképeztessem, s azután publikálhassam valamelyik folyóiratban.

Kossuthnak a Pesti Hírlap megindítása (1841) előtti életszakaszából aránylag kevés levele maradt fenn, jóval kevesebb, mint az 1841—1849 közötti időből és életének emigrációs évtizedeiből. Ez az 1840-ben Szemere Miklóshoz írt levele több szempontból is megérdemli a figyelmünket: igen szemléletesen mutatja, milyen volt a harmincnyolc éves Kossuth Lajos emberi és politikusi egyénisége, másrészt pedig ez a levélkézirat a fogságából éppen kiszabadult Kossuth nyelvének, stílusának és helyesírási sajátosságainak vizsgálatára is módot nyújt.

A levél címzettje, Szemere Miklós (1802—1881) ellenzéki politikus, föld-

éivalgákkal fogódó a nyers leányoktól
szólván. - Itten a Dja, jót jegyzetegen
frappé tehen, fere rólatok is, he jó magon
nem is, valami más Logograph: bar,
ha szépség helyett még hűvösök is Tem
plomban. - En répienről nekem leval
jelen. a Klovij, Klygia a Jovennö, Klyhe,
vagy kegyel, mint a nők átalátban,
kiknek helyesültek még sebesség kumri,
han sem díszekhezem. -

Megjegyzés, az a v. is Szemere Pál
ról, 3 prof. meggyi bejövendőt is, meg
1) mivel megnevezéseim, mitkora tehe
szet a prof. meggyi. Az imént hűvösök
együttműködésénél, hűvösök hűvös
leg helyesleg andaktelenfőge mellese egyfajta
Kantia, Klovij, Klygia; meg 2) mivel a
Klovij semmi esetre nem méltó vagy
Klovijban mivel egy csok ugyan Klovij
szóvala lón; is mivel én ártalmi cím
jelöléséig volhat inkább ösmern,
mint sem hogy magamat vagy falaklan
mal hinnen, vagy tanulni rószalle
nek, mivel korábbi Szemere Pál
ha bár jellemzően nem ismerem is, elég
gy megismerem kikérelni becsületi,
hogy költésis becsületi tiszteletim; nem
tagadom tagadom bírólatát megjel
lani; - is ha a hűvösök, mellese nek
hűvösök hűvösök. - elég tanra hogy is
a hűvösök nek hűvösök, magon önműde.
vél. - Szemere Pál meggyi meggyi.
En Szemere Pál mint költő, is jellemző
Szemere Pál egyfajta önműde, de
vagy is nem élte meg a politikai életet,
vagy is rával éltam a költő, mellese
politikai

Paxád Nyárho. 13-d. 870.

Edas Miklósom.

Mielőtt szitkozódni kezdének legyen szabad
köz nem, szólítsuk egymást barátok, a
barátság, szavával, és hagyjuk a harsogó
it szavelyt arokrak, kiknél hiányzik
a barátságos ama fogalom, mely barát.
unkat harsadit személynak nem hagyja
székesnünk. - Tegyünk presen, és con
sensu, a dologra.

Harangsom, s még egyszer harag.
som, és ezzel punitum. -

Ellyenek maguok is. ~~Ellyenek~~
La mondám: nincs benned aharat.
nincs hírnök, nincs rajokoslan fri.
lánd ragaszkodás a félre és szándék
lok; is La mondám: nem annyira ~~Ellyenek~~
ny; mint az az eszük elenség a fél
szelben, az az igazság az akorásban
et az igazságig mártol haragra, igazossá
benneket egy gyaláratos járnokba;
nem hajvossak szavavira, s elvéletli
hanyarvónak mundossak; pedig igazom
volt, borsól borsok. s még illy apokla
kóságokban is olly kevési szilárdak
mihéne lennének magyolban csak nem
anygydre hajthaslanok. - Sikán vohok
diznövágosan genialis soraidat, és jét.
fiat igéretedet hogy 10-ke. okvostent
is ez a men dach, és in örülök mire a
felold az színek; három ujjal hobb
ben, jó a másik, és benne a kár hogy
már nem jössz. - Elly igazságom

870

birtokos és költő egyidős volt Kossuthtal. Tanulmányait Sárospatakon végezte. 1836-tól haláláig többnyire Zemplén megyei, lasztóci birtokán élt. „Pályája első szakaszán írt versei szinte kizárólag a jókedv, a derű, az életöröm érzéseit szólaltatják meg” — mondja a Magyar Irodalmi Lexikon. 1840 nyarán, amikor Kossuth ezt a levelet küldi neki, Szemere Miklós már nős és két kisleány atyja.

Kossuthnak ez a levele hetvenegy évvel ezelőtt megjelent az „Adalékok Zemplén vármegye történetéhez” című, kis példányszámú sátoraljaújhelyi kiadványban, de — ahogy az eredetivel való összehasonlításból látom — modernizált helyesírással s azonfelül huszonnyolc kisebb-nagyobb szöveghibával. Dongó Gyárfás Géza közlése csak magából a levélszövegből és néhány rövid lapalji megjegyzésből állt. Legérdekesebb tévedése az volt, hogy Kossuthnak ezeket a szavait: *a nyers harcznokok' tábora* (a levél 3. oldalának 1—2. sorában) — ő „a nyers hermionokok tábora” szavakkal adta közre, sőt a lap alján még a következő tudóskodó megjegyzést fűzte a csak általa odaképzelt *hermionokok*-hoz: „Germán néptörzs neve.” Így Kossuth levelének mostani, betűhívés elemző újraközlésével egy régi adósságot törlesztünk (Kossuth Lajos születésének százhetvenötödik évfordulója alkalmából).

Az alábbiakban a levelet betű szerinti pontossággal közlöm, mindenütt megtartva Kossuth szövegének helyesírási sajátosságait, még a gyakran alkalmazott hiányjeleit (fölvül tett vesszőit) is. Az itt-ott elmaradt közönséges *v e s s z ó k e t* csak ott pótoltam (szögletes zárójelben), ahol ezek híján nehéz pontosan megérteni a szöveget. A szövegeközlésben elhelyezett jelzőszámokkal a levél jobb megértését célzó jegyzeteimre utalok. Következzék hát először Kossuth levele (melynek borítékja a címmel — sajnos — nem maradt fenn), azután a levél nyelvi sajátosságainak vizsgálata!

Kossuth Lajos levele Szemere Miklóshoz:

Parád. Nyárhó' 13-d. 840.

Édes Miklósom!

Mielőtt szitkozódni kezdenék legyen szabad kérnem, szólítsuk egymást, barátok, a barátság' szavával, 's hagyjuk a harmadik személyt¹ azoknak, kiknél hiányzik a barátságról ama fogalom, melly barátunkat harmadik személynek nem hagyja tekintenünk. — 'S így „e praesumpto consensu,”² a dologra:

Haragszom, 's még egyszer haragszom,³ és ezzel punctum. —

Illyenek vagytok ti Zemplényiek ha mondám: nincs bennetök akarat, nincs kitérés,⁴ nincs hajthatlan szilárd ragaszkodás a fölvett szándékhoz; és ha mondám: nem annyira Sz-Iványi,⁵ mint ez az eszméletlenség a föltételben,

¹ A harmadik személyt: az önözést.

² E praesumpto consensu: előzetes (föltételezett) egyetértéssel, remélt beleegyezéssel.

³ Kossuth levelének előzményeit — sajnos — nem ismerjük.

⁴ Kitérés: kitartás.

⁵ Szentiványi Vincéről (1811—1868) van szó, aki — mint Kossuth — Zemplén megyében született, de konzervatív, a reformokat ellenző politikus volt. 1835—1845 között a budai helytartótanács titkára. Dongó Gyárfás Géza szerint „a zempléni aulikus érzelműeknek egyik kolompója”.

ez az ájultság az akaratban [,] ez az ingatagság márol honapra [!], igázott benneteket egy gyalázatos járomba;⁶ nem hajtottatok szavamra, 's elméleti hányavetőnek mondottatok; pedig igazam volt, betűről betűre. — Még illy aprólékosságokban is olly kevéssé szilárdak, miként lennétek nagyokban soha nem ernyedve hajthatatlanok. — 8-ikán veszem disznóságosan genialis soraidat; és férfias ígéretedet hogy 10-kén „okvetlen” itt termendetek; 's én örülök mint a bolond az eszének; három nappal későbbben,⁷ jó a másik,⁸ 's benne a hír hogy már nem jöttök. — Illy ingatagság egy elkényeztetett Prima donnához, egy szeszélyes hetaerához;⁹ egy — kopóhoz¹⁰ is alig illenek. — No, ki gorombászkodtam magamat ugy e? hiában, mondtam hogy haragszom. Haragomat pedig az is neveli, hogy még költségbe is vertetek, mert itt ha nem sok is még a vendég, de már minden szoba elő volt foglalva; az előfoglalás pedig pénznel szokott történni; — és helyesen is, mert ugy hallom¹¹ sok illy ember akad, ki szobát rendel, de maga soha sem jó. Nagy nehezen tudtam kettőtök' számára nem két (: a mint parancsolád:) hanem csak egy szobát kapni; 's fizettem reá öt ezüst forintot. — Evvel tehát adósom vagy édes Miklósom; — kérlek alázatosan szolitsd [!] föl nevemben mihamarébb Lónyay Gábrist;¹² hogy ha netalán ő sem akarna jőni, tudósítson, 's ne fizetesse velem nagy nehezen kicsikart két szobája bérét; — haszontalanul — hosszabb időre; — mert ha hetekre terjedne, 's rendelését nem venném [,] alkalmatlanságomra is válhatnék [,] mivel én csak épen annyi, tökmagot alchymizáltam bankjegyekké: a mennyire gondolám, hogy itt szükségem lesz. —¹³

— Itt hallom a Keresztúri¹⁴ Plébánostól — hogy a tisztválasztás Aug 4-kére van rendelve; — igaz e? — Ohajtanám ugy intézhetni egészségem állapotját; hogy kísérhetnélek táborozástokban,¹⁵ habár nem ugy is mint egy flügelmann,¹⁶ a triariusok¹⁷ sorából; legalább historicusként, mint Pompejust,¹⁸

⁶ Kossuthnak ezt a mondatát érdemes összevetnünk Kőlcsey nem sokkal előbb írt Rebellis versének következő soraival: „Párizs ígért szabadságot, | Ti nem fogadtátok, — | Járom rátok, gyáva népek, | S maradéktól átok.”

⁷ Későbbben: Kossuth kézírásában az *i—i, ó—ó, ü—ü* betűk rövid és hosszú alakja nem mindig különül el világosan. Néha igen nehéz eldönteni, hogy rövid vagy hosszú magánhangzót akart-e írni.

⁸ Szemere Miklósnak ez a két levele — tudomásom szerint — nem maradt meg.

⁹ *Hetéra* (itt): félvilági nő, utcai nő.

¹⁰ E szó itteni jelentése valószínűleg: 'a rendőrség nyomozója, ügynöke; rendőrkopó'.

¹¹ E két szót: *ugy hallom* — a kéziratban összekapcsolja Kossuth tollvonása, de ez nem jelent nála egybeírásai szándékot. Egyik érdekes sajátossága az ő kézírásának, hogy két szomszédos szó között gyakran nem emeli föl a tollát, s így egyik szavához mintegy hozzáírja a következőt, bár hosszabb tollvonással, mint a szavakon belüli betűk kapcsolásakor.

¹² *Lónyay Gábor* (1805—1885): földbirtokos, reformpolitikus, mezőgazdasági író. 1832-től 1875-ig országgyűlési követ, illetve képviselő. Kossuthnak nagy segítségére volt az Országgyűlési Tudósítások kiadásában.

¹³ Kossuth csak annyi pénzt hozott magával, amennyiből saját kiadásait fedezheti.

¹⁴ *Keresztúri*: bodrogkeresztúri.

¹⁵ *Táborozás* (itt): a megyei tisztviselők — az új megyei vezetőség — választását megelőző „hadjárat”.

¹⁶ *Flügelmann*: jobb- vagy balszélső (szó szerinti fordításban: szárny-ember).

¹⁷ *Triariusok*: a római légio harmadik csoportja, mely lándzsákkal fölfegyverzett veteránokból állott.

¹⁸ *Pompeius* (i.e. 106—48): római hadvezér és politikus, aki részt vett Spartacus leverésében, kiterjesztette a római uralmat Szíriára, majd Julius Caesarral és Crassusszal triumvirátust alakított.

kit nagynak csúfoltok [,] a Mytilaenei¹⁹ Theophanes [,] kinek polgárjoggali megtiszteltetését, tetszés rivalgással fogadá a nyers harcznokok' tábora. — Isten adja jó jegyezhesen papyr tekerésére rólatok is, ha jó magam nem is, valami más Logograph.²⁰ bárha tetszés helyett meg köveznék is Zemplénben. — Én részemről nehezen lehetek jelen. — Ekkorig Hygaea²¹ Istennő olly kevéssé kegyel; mint a nők általában, kiknek kegyeikkel még suhancz koromban sem dicsekhetém. —

Meg lepett, a mit Szemere Pálrol,²² 's Pest megyei beszédemről írsz. Meg 1.) mivel meg nem foghatom, miként lehetett a Pest megyei RR²³ iránti köszönet' egyszerű kifejezésének, különben külsőleg belsőleg érdektelensége mellett egészen Bánkra²⁴ elbotorkázni; meg 2.) mivel Criticára semmi esetre nem méltó tárgy. Azonban mivel csak ugyan Critica' tárgyává lőn;²⁵ és mivel én értelmi erőm' csekélységét sokkal inkább ösmerem, mint sem hogy magamat vagy csalhatlannak hinném, vagy tanulni röstellenék; mivel továbbá Szemere Pált ha bár személyesen nem ismerem is; eléggé megtanultam tisztelni becsülni; hogy ítéletét becsben tartanám; nem tagadom ohajtanám bírálatát meghallani; — 's ha e kijelentés; mellyet vele közölni kérek, — elég lenne arra hogy őt a közlésre reá bírja; nagyon örvendenék. — Csupán egyet jegyzek meg előlegesen: Én Szemere Pált mint költőt, 's jelesebb Literatouraink' egyikét régen tisztelem; de vagy ő nem élt nyilvános political életet, vagy én távol éltem a körtől, mellyben political tetleges munkássága forgott; elég: (: bűnöm vagy nem bűnöm:) én nem tudom minő elveknek embere; mi az ő political evangelioma? — én részemről sokkal nyilvánosabb életet éltem, sokkal inkább személyesítve volt az ellenem intézett üldözésekben, bizonyos elvek ellen intézett üldözés; — mint sem kételkedhetném, hogy minden személyes csekélységem mellett; political szinen, hitem, és elveim ő előtté is tudvák lehetnek. — Mi, ugy gondolom mind ketten csillapult mérséklettel, hideg türelemmel megfontoltuk a dolgot, mi előtt határozánk; — 's így ha magamról szabad következést vonnom másokra; határozatunkhoz, elveinkhez hívek maradandunk, halálíg; — Ez így lévén: ha Szemere Pál úr azon elveknek hódol, a mellyeknek én hódolok, ugy bírálatát tisztelettel kérem, 's fogadom; mert egy szempontbol indulunk, egy czél fölé, ha bár utainkban különböz-

¹⁹ *Mytiléné* (ma: Mitilíni): kisázsiai görög város Lesbosz (Lészvosz) szigetén.

²⁰ *Logográfus*: gyorsíró, történetíró.

²¹ *Hygieia*: az egészség istennője a régi görögöknél.

²² *Szemere Pál* (1785—1861): a Pest megyei Pécelen született és haláláig ott lakó költő, író, esztéta, kritikus és nyelvújító. Kazinczy Ferencnek leghívebb tanítványai és harcostársai közé tartozott. 1831 óta a Magyar Tudós Társaság rendes tagja. 1840-ben (Kossuth e levele írásának évében), február 1-én a Kisfaludy Társaság is tagjává választotta. Az ő korán elhunyt felesége — és távoli rokona — Szemere Krisztina meseíró és költő (1792—1828) a levél címezettjének, Szemere Miklósnak testvérnénje volt. Szemere Pál és a nálánál tizenhét évvel fiatalabb Szemere Miklós között nemigen alakult ki melegebb rokoni vagy baráti kapcsolat.

²³ *RR*: ez a rövidítés a *rendek* szóalak helyett áll, s a megyei köznemességet, illetve ennek országgyűlési követeit jelenti.

²⁴ A név első betűje nem világos. Ha ez *B* — ahogy én olvasom —, akkor talán a Nógrád megyei *Bánk* községről van szó, de valószínűbb, hogy Szemere Pál a Bánk bánra utalt Kossuth beszédével kapcsolatban. Katona József Bánk bánját Budán 1835-ben játszották először, 1839-ben pedig — tehát a Kossuth levélírása előtti esztendőben — a pesti Nemzeti Színház is óriási sikerrel mutatta be.

²⁵ Úgy látszik, Kossuthnak nem tetszett, hogy Szemere Pál megbírálta a szóban forgó Pest megyei beszédét. A kritika előszóban hangozhatott el valahol. Kossuthot Szemere Miklós figyelmeztette rá Parádra küldött két levelének valamelyikében.

nénk is, meg fogjuk egymást érteni. — Ha ellenben Sz. Pál úr azon elveknek embere, melyekre azt mondja az én lelke: nem szeretem ezeket; úgy az ő szempontja más lévén, bizonyossá teszem, hogy engem nem is érthetett; ekkor már a kilépés' küszöbén annyira különbözünk egymástól, hogy én politicalai elveim' tiszta érzetében fájlalnám mondhatatlanul ha hogy neki tetszeném. — Ily helyzetben pedig hasztalan lenne minden Critica —²⁶

Isten áldjon édes Miklósom. Öllelek meleg barátsággal

Kossuth Lajos mk²⁷

Kovács Pál urnak²⁸ szíves megemlékezéseért, jelentsd kérlek barátságos köszönetemet —²⁹

2. Milyen nyelvi sajátosságokat figyelhetünk meg Kossuthnak ebben az 1840. évi magánlevelében?

Helyesírásában kisebb eltérésekkel a Magyar Tudós Társaság akkori helyesírási szabályzatát követi. Feltűnő nála az írásjelek rendkívül gazdag és változatos használata. Mai tizenegy főbb írásjelünk közül az új nagyködtőjel kivételével mindegyik megtalálható Kossuthnak ebben a levelében: a pont, a kérdőjel, a felkiáltójel, a vessző, a kettőspont, a pontosvessző, a gondolatjel, a zárójel, az idézőjel és a kötőjel. Kedvelt és igen gyakori írásjele a pontosvessző — ezeknek nagy része helyett ma egyszerű vesszőt tennénk. Érdekes viszont, hogy többször nem tesz vesszőt olyan esetben, amikor ma ez kötelező volna. Pl.: *mondám hogy haragszom; úgy hallom sok ily ember akad;* stb. Hiányjelet (fölül tett vesszőt) ír a birtokos jelző *-nak, -nek* ragjának s az és kötőszó *é-jének* elhagyásakor, de az *a* névelőt már mindig mai módon, hiányjel nélkül írja: *'s hagyjuk a harmadik személyt; kettőtök' számára; a kilépés' küszöbén;* stb. Érdekes, hogy a zárójeleken belül kettőspontokat is tesz, pl. (*a mint parancsolád:*).

Az *ily, mely* stb. névmásban Kossuthnál mindig *ily, illyen, olly, melly*. A *c* hangot következetesen *cz*-vel jelöli: *harcznokok, suhancz, czél*. Az idegen szavak írásában az idegen írásmódot követi: *punctum, genialis, hetaerához, alchymizáltam, historicusként, papyr, Logograph, Criticára, Literatoraink, politicalai, evangelioma* stb. Bizonyos főneveket a mai szokástól eltérőleg nagy kezdőbetűvel szeret írni: *Aug[usztus], Logograph, Istennő, Critica, Literatoraink* stb. Nagy kezdőbetűt találunk nála a földrajzi nevek *-i* képzős alakjában is: *ti Zemplényiek* (= Zemplén megyeiek), *a Keresztúri Plébánostól*. A különírással sokkal gyakrabban él, mint mai helyesírásunk. Néhány példa erre Kossuth levelében: *Prima donnához, ki gorombáskodtam magamat, a mint, a mennjire, igaz e?, tetszés rivalgással, papyr tekercsére, meg köveznék, a mit, csak ugyan, mint sem, ha bár, mind ketten, mi előtt, a mellyeknek*.

²⁶ Kossuth fejtegetése a kritikáról és annak fogadásáról nagyon érdekes; bennünket, mai olvasókat is igazán kíváncsivá tesz, hogyan nyilatkozhatott Szemere Pál Kossuth Pest megyei beszédéről.

²⁷ A Kossuth Lajos név utáni betűfélék valószínűleg a *m. k.* (= maga kezével) rövidítés betűi.

²⁸ Kovács Pál (1808—1886): orvos, író. 1833-tól több mint fél évszázadon át tagja a Tudós Társaságnak, illetve a Magyar Tudományos Akadémiának. (Talán mindmáig ő az, aki leghosszabb időn át volt akadémikus hazánkban.) 1836-ban részt vesz a Kisfaludy Társaság megalakításában. 1847-ben megindítja a győri Hazánk című folyóiratot, melynek Petőfi és Arany is munkatársa.

²⁹ Ez az utóirat a levél 4. oldalának bal szélén, a margón olvasható.

A szavak sorvégi elválasztásakor nem kötőjelet, hanem „macskakörmöt” alkalmaz — vagy semmit. Érdekes, hogy egyes szóalakokat — a mai szokástól eltérően — nem a szótagolás szerint, hanem a szótó és a toldalék határán választ el: *harmad-ik, barát-unkat* (ezeknél a macskakörmöt megismétli az új sor elején). Rendkívüli a *Zem-plénben* elválasztás is. — Amikor egyik oldalról átviszi az írást a másikra, az új oldal első szavát teljesen leírja az előző oldal jobb alsó sarkában is.

Mai szemmel nézve különös, hogy Kossuth nem kettőzi a kérdéses betűt a következő szóalakokban: *pénzel* (= pénzzel), *fizetesse, hoszabb, tetleges*.

Hangtani szempontból nagyon figyelemreméltók levelében az enyhén *ö-ző* szóalakok: *bennetök* (később ezt is írja: *benneteket*), *fölvett, föltételben, szolitsd föl, ösmerem* (de azután *ismerem* is előfordul nála), *röstellenék*. A mai *növel* igét viszont *e-ző* formában írja: *Haragomat pedig az is neveli, hogy...* Itt jegyzem meg, hogy Kossuth következő mondatában: *egy szempontból indulunk, egy cél fölé* — nem a *felé* ('vkire, vmire irányulva') névutó *ö-ző* alakja van előttünk, hanem a mai köznyelvi *föle* ('függőleges irányban vkinél, vminél magasabban levő helyre'). Kölcsey Himnuszában az utóbbinak személyragos, tájnyelvi *e-ző* alakjával találkozunk: „Isten, áldd meg a magyart | Jó kedvvel, bőséggel, | Nyújts *feléje* védő kart...” Tehát: védő kart a magyar nép *föle!* Hasonló szemlélet nyilvánul meg Kossuth mondatában: *egy cél fölé* indulni — ez nem pusztán *i r á n y u l á s t* jelent, hanem a szív emelkedett magasából, mintegy *fölvülről* való, érzelmileg is erősen motivált kapcsolatot a céllal. Kölcsey *feléje* szava és Kossuth *egy cél fölé* szókapcsolata tehát több, mint egyszerű hely- vagy képes helyhatározó: bennük van a 'védelmére', illetőleg a 'szolgálatára' érzelmi többlete is, vagyis a magyar reformkor haza- és haladás-szeretete.

Kossuthnak ebben a levelében sok olyan szó van, amely a nyelvújítás alkotása. Ilyenek: *bankjeggy* (első előfordulásának éve szótáraink szerint: 1833), *elmélet* (1815), *előleges* (1800), *elv* (1815), *eszméletlen* (1836), *fogalom* (1828), *helyzet* (1815, Kazinczy szava), *kegyel* (1808), *mérséklet* (1771), *szeszélyes* (1815), *tetleges* (1835). A levélnek talán leggyakoribb főneve a 4. oldalon hétszer leírt *elv*, mely itt a következő szókapcsolatokban fordul elő: *minő elveknek embere* (ti. Szemere Pál); *bizonyos elvek ellen intézett üldözés; hitem, és elveim; elveinkhez hívek maradandunk; ha Szemere Pál úr azon elveknek hódol; azon elveknek embere; political elveim' tiszta érzetében*. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára ezt írja az *elv* szóról: „Valószínűleg Szemere Pál formálta egy korábbi *eleve*-ből... Az *eleve* Dugonics András elvonása az *eleve* határozószóból.” Nyelvújítási szó a levélben tulajdonképp az *érzet* is; a régi magyar nyelvben ennek 'érzőképesség' volt a jelentése, csak Kazinczy kezdte 'érzés, érzelem' jelentéssel használni, Kossuth is az ő nyomán járva írja: *elveim' tiszta érzetében*.

A levél 1. oldalán két helyütt olvasható a *szilárd* melléknév („hajthatlan *szilárd* ragaskodás”); „illy aprólékságokban is olly kevéssé *szilárdak*”). Ez Szemere Pál alkotása. A Magyar szófejtő szótár így világítja meg e szó eredetét: „... nyú. alkotás, valószínűleg a *szil* 'fafajta' fn.-ből a latint utánozva: a latin *robur* ugyanis 'tölgy' és 'keménység'. Képzése a *csalárd* mintájára...”

Érdekes szava Kossuthnak a *hányavető*: „elméleti *hányavetőnek* mondatatok”. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára ezt nem ismeri, csak ma is élő változatait: *hányaveti* (1787), *hányiveti*. A *hányaveti*-ről megjegyzi a TESz.: „Szerkezetére nézve valószínűleg egyes szám 3. személyű tárgyas igealak, s a *hányja-veti magát* 'henceg, dicsekedik' kifejezésből vonódott el...”

Kossuth levelének ismeretében úgy látom, hogy ez a vélemény nem állja meg a helyét; a *hányaveti* előzménye nem a *hányja-veti* igealak, hanem a *hányó-vető* vagy (előtagjában a régies *-a* képzővel:) *hányavető* folyamatos melléknévi igenév. Ebből a szóból alakulhatott a *hányja-veti* igealak hatására a *hányaveti* m e l l é k n é v.

Olyan szó is van ebben a levélben, amelyet Kossuth maga alkotott: „a nyers *harcznokok* tábora” szókapcsolatban. Az itteni *harcznok* főnév mintája a nyelvújítás *tábornok* szava lehetett (amelynek 1836-ban Fogarasi Jánosnál már 'General' volt a jelentése). Ezt annál is inkább állíthatjuk, mert Kossuth kérdéses mondatában ott van a *tábor* főnév is. A *tábor*-ból lett a *tábornok*, a *harcz*-ból pedig a *harcznok* — mindkettő a nyelvújítási *-nok* képzővel. A Nyelvünk a reformkorban című tanulmánygyűjtemény (Akadémiai Kiadó, 1955.) a *harcznok*-ra csak a következő, 1841. évben megindult Pesti Hírlapból idézi Kossuthtól ezt az adatot: „Az isteni jog *harcznoka*” (PH. 1841. 24). A levélbeli adat egy évvel régiebb ennél.

Kossuth levelében ötször fordul elő a *politikai* melléknév, mindenütt idegenesen írva, a következő szókapcsolatokban: *nyilvános politikai életet*; (Szemere Pál) *politikai tetleges munkássága*; *mi az ő politikai evangelioma?*; *politikai színen*; *politikai elveim tiszta érzetében*.

Érdekes, hogy a levél elején, a keltezésben magyar hónapnevet használ: *Nyárhó* (= július); a levél belsejében azonban a ma szokásos latin eredetű hónapnévvel írja: *a tisztválasztás Aug 4-kére van rendelve*.

Mai névmásaink mellett Kossuth az *ama* és *azon* mutató névmást is használja: „kiknél hiányzik a barátságrol *ama* fogalom”; „ha Szemere Pál úr *azon* elveknek hódol”. A *-vel* ragos *ezzel* és *evvel* egyaránt előfordul levelében: „haragszom, és *ezzel* punctum”; „*Evvel* [az öt ezüst forinttal] tehát adósom vagy”. A *rá* határozószónak, illetve igekötőnek ellenben csak a régiebb, teljesebb alakjára találunk példát: „fizettem *reá* öt ezüst forintot”; „a közlésre *reá* bírja”.

Jellemzők a reformkor és Kossuth nyelvére az egy szótaggal rövidült szóalakok: *hajthatlan* (de néhány sorral utóbb: *hajthatatlanok*), „*okvetlen*” (Kossuth Szemere Miklós leveléből idézi mint furcsaságot, mert ő maga valószínűleg *okvetetlen*-t írta), *dicsekhetém* (= dicsekedhetém), *csalhatlannak*, *mondhatlanul*, *hasztalan* (de előzőleg *haszontalanul* szóalak is van a levélben).

Az ikes igéket Kossuth mindig ikesen ragozza: *haragszom*, *illenék* (egyes szám 3. személy), *válhatnék* (egyes szám 3. személy), *dicsekhetém* (= dicsekedhettem), *kételkedhetném*, *tetszeném*. A közönséges múlt idő mellett az elbeszélő múlt igealakjai sem ritkák nála: *mondám*, *parancsolád*, *gondolám*, *fogadám*, *dicsekhetém*, *lón* (= lett), *határozánk*. Két példa az *-and*, *-end* jelű jövő időre: „itt *termendetek*”, „elveinkhez hívek *maradandunk*, halálíg”. A mai *jön* ige Kossuthnál még csak *jő* alakban fordul elő (kétszer), ennek főnévi igeneve a levélben *jőni*, az ige többes szám 2. személyű alakja ellenben már *jöttök*.

A határozói igenév egy helyütt többes számban áll: „hitem, és elveim ő előtte is *tudvák* lehetnek.” Határozóragos főnévhez Kossuth csak egy esetben tesz *-i* melléknévképzőt: „kinek *polgárjoggal*i megtiszteltetését, tetszés rivalgással fogadám a nyers *harcznokok* tábora”. Érdekes szóalaktani sajátság a reformkorban és Kossuthnak ebben a levelében is, hogy az *-a*, *-e* birtokos személyrag az *á*, illetve *é* magánhangzós szótagok közötti helyzetben nem nyúlik meg: (a beszéd) „*Critica* tárggyává lón”; „szíves *megemlékezéseért*”. Így kerüli el Kossuth azt az egyhangúságot, mely abból adódik, hogy az egymás

utáni szótagokban néha három azonos hosszú magánhangzó van; ez bizony mai nyelvünkben sem ad kellemes hangzást („tárgyává”; „megemlékezéséért”). Arany János is így hártja el Toldijában az *é* hangok monotonosságát: „Toldi is álmában csehen győzedelmet | És nyert a királytól *vélkeért* kegyelmet...”

A *-ról*, *-ről* határozórag magánhangzója Kossuth levelében majdnem mindig rövid: *barátságrol*, *márol*, *betűről*, *részemről*, *Szemere Pálrol*, *beszédemről*; viszont hosszú magánhangzós a *rólatok* és a *magamról* szóalak. Mai *-ból*, *-ből* és *-tól*, *-től* határozóragunkra is többnyire rövid magánhangzós példákat találtam: *sorából*, *szempontból*; *körtől*, *egymástól*. Az egyetlen hosszú magánhangzós kivétel: *Plébánostól*. Megjegyzendő, hogy zárt magánhangzós *-bul*, *-bül*; *-rul*, *-rül*; *-tul*, *-tül* ragalak egyáltalán nincs ebben a levélben.

A mai *-ul* igekepző és *-ul* határozórag hosszú magánhangzóval fordul elő a következő szóalakokban: *tanúlni*, *megtanultam*; *haszontalanul*. Ellenben rövid *u*-val írta Kossuth ezeket: *ájultság*, *csillapult mérséklettel*; *mondhatlanul*.

Kossuth *m o n d a t a i* tartalmi és szerkezeti szempontból rendkívül változatosak. Nyelvtanilag egyszerű mondata kevés van ebben a levélben. Legjobban a többszörösen összetett mondatokat kedveli, amelyekben rendszerint mellérendelt tagmondatokat is, alárendelt tagmondatokat is találunk. Például: „8-ikán veszem disznóságosan genialis soraidat; és férfias ígéretedet hogy 10-kén „*okvetlen*” itt termendetek; ’s én örülök mint a bolond az eszének; három nappal később, jó a másik, ’s benne a hír hogy már nem jöttök.” Ebben a mondatban is megfigyelhetjük Kossuth stílusának szemléletességét, jelzőinek és határozóinak hatásosságát. Mondatainak erősen, szinte szuggesztíven *s z e m é l y e s j e l l e g e v a n*, de saját személyes áramkörébe a címzettet s közvetve annak környezetét is bekapcsolja; ennek nyelvi eszköze az előbb idézett mondatban a sok *én*, *te*, *ti* jellegű szó és személyragos szóalak: *veszem*, *soraidat*, *ígéretedet*, *itt termendetek*, *én*, *örülök*, *nem jöttök*.

Érdekes sajátossága Kossuth stílusának a *h á r m a s s á g* alkalmazása. Figyeljük meg például, milyen hatásos a három *nincs* kezdetű, párhuzamos szerkesztésű tagmondat és a három *ez* mutató névmási jelző meg a három az névelő a levélnek ebben a mondatában: „Illyenek vagytok ti Zemplényiek ha mondám: *nincs* bennetök akarat, *nincs* kitűrés, *nincs* hajthatlan szilárd ragaszkodás a fölvett szándékhoz; és ha mondám: nem annyira Sz-Iványi, mint *ez az* eszméletlenség a föltételben, *ez az* ájultság az akaratban [,] *ez az* ingatagság márol honapra, igazott benneteket egy gyalázatos járomba...”

Szívesen él Kossuth az ellentétnek és a párhuzamos mondat szerkesztésnek együttes alkalmazásával: „Még illy aprólékosságokban is olly kevés szilárdak, miként lennétek nagyokban soha nem ernyedve hajthatatlanok.” (Gyakori felkiáltó mondatait nem felkiáltójellel, hanem ponttal zárja.)

Hármaság az *egy* határozatlan névelővel összekapcsolt határozós szerkezetekben: „Illy ingatagság *egy* elkényeztetett Prima donnához, *egy* szeszélyes hetaerához; *egy* — kopóhoz is alig illenék.”

Szerepet kap a hármaság Kossuth *k ö r m o n d a t a i* b a n is. Amikor például arról ír, hogy az 6 Pest megyei beszédét Szemere Pál megbírálta, körmondata hosszabb, előkészítő részének tagmondatait három *mivel* kötőszóval kapcsolja össze. Külön érdekessége ennek a mondatnak, hogy mivel nem örült a kritika hírének, egészen elszemélytelenítve írja, hogy a beszéde bírálat tárgyává lett: „Azonban *mivel* csak ugyan *Critica*’ *t á r g y á v á l ó n*; és *mivel* én értelmi erőm’ csekélységét sokkal inkább ösmerem, mint sem hogy

magamat vagy csálhatlannak hinném, vagy tanulni röstellenék; *mivel* továbbá Szemere Pált ha bár személyesen nem ismerem is; eléggé megtanultam tisztelni becsülni; hogy ítéletét becsben tartanám; [s itt következik a körmondat rövidebb, záró része:] nem tagadom ohajtanám bírálását meghallani...”

3. Ez az 1840. évi levél — hogy úgy mondjam — teljes harci és vitaközpontú fejtartásban mutatja meg Kossuth Lajost, aki nem egészen fél esztendő múlva a Pesti Hírlap megindításával az egész reformkori Magyarország legfontosabb politikai személyiségévé válik.

De hogyan is jutott ez a levele később Szemere Miklóstól Kazinczy Ferenc dédunokájához: Lacsny Árpádné Becske Annához? 1906-ban Dongó Gyárfás Géza megjegyezte az „Adalékok Zemplén vármegye történetéhez” 116. lapján: „A levél eredetije Paizsoss Andornak, a néh. Szemere Miklós vejének birtokában van.” Mi lehetett a levél további útja? — kérdeztem néhány hónappal halála előtt az akkor már nyolcvannyolcadik évében járó Lacsny Árpádnétól. Szíves válaszelevelében ő a következőkről tájékoztatott: „Paizsoss Andor bácsi Zemplén vármegye árvaszéki elnöke volt, aki annak idején feleségül vette Szemere Miklós költő Mária nevű leányát. Ha jól tudom, még egy leánya volt: Vilma, aki nem ment férjhez, és Lasztócon élt a családi tuszkulánumban. Én Máriát nem ismertem, de a két leánya jó barátom volt. Mária korán halt meg, és Vilma néni nevelte a lányokat. A fiatalabbat (Annát) elvette Dókus László főszolgabíró, majd miután özvegyen maradt, az én Becske Kálmán fővárosi műszaki tanácsos bátyám vette feleségül. Felesége előbb halt meg, ő nagy betegen került hozzám, és nálam is halt meg; így az iratai nálam maradtak.”

Így kerülhetett Kazinczy dédunokájához, Annus nénihez, Kossuthnak ez a reformkori levele.

Pásztor Emil

Az új népszerű Mikes-kiadás helyesírási problémái

A Magyar Nyelvőr századik évfolyamának 2. számában (136—44) Pásztor Emil írása időszerű témára, bennünket közelről érintő, általánosabb érdekű problémára hívta föl a figyelmet. Klasszikus íróink népszerű kiadásainak ügye régóta foglalkoztatja a szakembereket és az olvasókat. Nem mindegy, hogy híven vagy hűtlenül sáfárkodunk a magyar irodalom kincseivel; nem egy szerkesztő vagy sajtó alá rendező magánügye, hogy a mai olvasó milyen köntösben jut hozzá irodalmi örökségünk remekeihez. A népszerű irodalmi kiadásoknak vannak bevált régebbi s újabb hagyományai, dicsérendő eredményei, de vannak olyan elavult „hagyományai” is, amelyek ma már nem követhetők. Ez az eset áll fenn a népszerű Mikes-kiadások terén is.

A Szépirodalmi Kiadó a Rákóczi-év közeledtére egy Rákóczi- és Mikes-kötetet vett tervbe a Magyar Remekírók sorozatában. A Mikes-kiadás új szövege, modern átírása már (1975-ben) elkészült, amikor a Nyelvőr említett száma kezünkbe került. Úgy gondoljuk, hogy érdemes visszatérni a Mikes írásmódjával kapcsolatos, elsősorban az író helyesírását és központozását érintő, az átírásra vonatkozó kérdésekre. Ezért röviden összefoglaltuk az átírás általunk alkalmazott elveit, mintegy összegezve a műhelymunka tapasztalatait.

A Magyar Remekírók sorozatában megjelenő Mikes-szövegek kiadásában követett szövegközlés szempontjainak és az átírás módjának meghatározása közös egyetértéssel történt. A Mikes-szöveg gondozója és nyelvi lektora igyekezett eleget tenni annak a kiadói igénynek, hogy a XVIII. századi szépiró alkotásait minél hívebben, sajátos régies nyelvi ízeit megtartva, mégis jól olvasható és élvezhető formában adjuk közre. Ez a törekvés nem csekély gonddal járt, mivel sem a *Törökországi Levelek* népszerű kiadásainak zűrzavaros átírásmódja, sem a *Mulatságos napok* elavult múlt századi népszerű kiadásának szöveg-hagyománya nem adhatott megfelelő támaszt a szövegek helyesírásának, központozásának és alaktani modernizálásának sok körültekintést igénylő munkájához.

A szakszerű átírást befolyásoló, nehezítő tényező a Mikes írásmódjával (helyesírás, központozás, ékezés) kapcsolatos előmunkálatok kezdeti stádiuma, áttekintő igényű tanulmányok hiánya. Mikes helyesírása ingadozó, keverék helyesírás, ami érthető, hiszen a XVIII. század utolsó harmadáig nem alakult ki egységes magyar helyesírás. A háromszéki író prózájában, a XVIII. századi írásbeliségen belül, számolnunk kell sajátos erdélyi regionális nyelvi, székelyes nyelvjárási jelenségekkel is. Szem előtt tartva a korábbi szövegközlések tanulságait, a szerzői kéziratokra, illetve az akadémiai betűhív kritikai kiadásra alapozva végeztük el az átírás bonyolult feladatát.

Általános elvként fogadtuk el, hogy a mai helyesírást követő kiadás őrizze meg Mikes prózájában a hangértéket jelölő magánhangzókat, s hogy az író helyesírásának csak azokra a sajátosságaira legyen tekintettel, amelyek Mikes kiejtését tükrözik. De elismertük bizonyos megszorítások szükségességét.

Tisztában vagyunk azzal, hogy az ilyenkor fölmerülő kívánalmak szerint a szövegközlés adhat többet is, kevesebbet is; bővítheti vagy korlátozhatja az átírás határait. Mivel nincs bevált recept, s mindenre alkalmazható klaszikus szövegközlési szabályzat, magunk is megfontoltuk a mindkét oldalról fölvethető érveket, indokokat. Egyrészt szem előtt tartottuk azt a helyes elvet, hogy az írói szöveg funkciója nem az, hogy helyesírási és nyelvhelyességi normaként szolgáljon a mai olvasónak; másrészt fontosnak ítéltük, hogy a Mikes-levelek vagy -fordítások megőrizzenek valamit korabeli nyelvi jellegzetességükből, évszázadok távlatából is. A sorozat és a kötet szépirodalmi jellegének, a népszerű és szakszerű kiadás célkitűzésének megfelelően mérték-tartó megoldást próbáltunk választani: Mikes helyesírása lényeges vonásainak rögzítésével, minél többet igyekeztünk adni Mikes nyelvének jellegzetességeiből és megtartani kiejtési sajátosságaiból, hogy a mai olvasó megérezze az író szépprózájának erdélyi-székelyes nyelvi zamatát, „ódon ízét”, s a szöveg új köntösében közelebb kerüljön a mai kor emberéhez, ízléséhez.

*

Az író kiejtésbeli sajátosságaiból megtartottuk azokat, amelyeknek régies vagy nyelvjárási ízük van, amelyeket Mikes kizárólag vagy túlnyomó részben ugyanazzal a betűvel jelöli vagy gyakrabban váltakoztatja őket, pl. a mai *a* : régi, nyelvjárási *o*, *u* : *o*, *a* : *á*, *e* : *é*, *ö* : *e(ë)*, *i* : *é*, *ü* : *i* megfelelések esetén.

Mai *a* helyén *o* hangot találunk több szó tövében, pl. (el)jokad, (meg)holt, jovunkra, joval (javall), muskotéros, utozás, olosz (olasz); néha képző előhangzó-jában is, pl. boszonkodik (bosszankodik); az aranyas, lakadalom, unadalom,

unadalmas alakokban ellenkezőleg *o* helyén *a* áll. Ugyancsak rövid *o* hangot találunk a szótfőben néha a mai *u* helyén, pl. *kolcs*; viszont mai *o* helyén *u* hangot találunk Mikesnél több szóban, pl. *csuda* (de „kicsoda, micsoda” *o*-val), *csudál*, *csudálkozik*, *csuport*, *supánkodásit*, *lekuczurodik*, *sohult* (= sehol), *távul*; előhangzós időjel előtt, pl. *hívutt*, *ivutt*; régi *o* ~ mai *ó* helyén, pl. *suhajt*. Latin eredetű szavak, nevek *-um*, *-us* végződésében rendszerint megtartja az *u* hangot, pl. *égyiptum* (= Egyiptom), *francfurtum* (= Frankfurt), *evangélium*, *exilium*, tájszóban is: *finum*; *asinus*, *sarracénus*; *rodus* (= Rhodosz), *stanislaus* (= Szaniszló).

Néhány szóban a mai *a* helyén *á* hangot találunk Mikesnél, pl. „*hálá légyen*”, *háláadás*, *háláadatlan*, *hágy* (de *hagyok* stb. *a*-val), *viszá* (= vissza). Viszont eredetibb a van az *áitatos* (= áhitatos) szóban. Idegen szavakban és nevekben hol *a*, hol *á* jelölést találunk, pl. *asinus* ~ *ásinus*, *templaristák* ~ *templáristák*, *testamentum* ~ *testámentum*; *jerusalem* ~ *jerusálem* (Jeruzsálem), *patrona* ~ *pátrona* (Patrona, személynév).

Mai *e* helyén *é* hangot találunk több szóban, pl. *bé* (= be-, igekötő), *közél* (= közel), *üsmér*. Az *-e* kérdőszócskát *-é* alakban használja Mikes, pl. „*volté lakások*” (= volt-e lakásuk), *ugyé* (= ugye?). Rendszerint *é*-t találunk a *lészen*, *tészen* igealakokban, a *lévén*, *lévő*, *tévén*, *tévő*, *vévén* igenevekben (de: *leszek*, *teszek* stb. és *leszen* is). Néhány szóban hol *e*, hol *é* jelölést találunk, pl. *mer* ~ *mér*, *neki* ~ *néki*, *vele* ~ *véle*; idegen eredetű szavakban és nevekben is, pl. *predikáció* ~ *prédikáció*, *predikátor* ~ *prédikátor*, *rebellió* ~ *rébellió*, *rebellis* ~ *rébellis*, *regula* ~ *régula*, *regyiment* ~ *régyiment*; *evangélium* ~ *évangélium*.

Mai *ö* helyén Mikesnél *e(ë)* jelölést találunk az *esze* (= össze-) igekötőben, pl. *esze elegyíteni*, a *megett* (= mögött), az *eltékell* (= eltökél) szóban; mai *ő* ~ *e(ë)* helyén a *ser* (sör), *setétség*, *veres* szóban, pl. *veres barátok*, *veres kereszt*. Az *üdvösség*, *üdvözít*, *üdvözül* szavak második szótagjában nyílt *e* hang jelét találjuk: *üdvesség*, *üdvezit*, *üdvezül*. Viszont a mai *bövelkedik* második (és harmadik) szótagjában *ö*-t találunk Mikesnél: *bövelkődött*. Mai *ö* helyén *ü*-t ír a *gyükér* szóban (*gyükerek*).

Mai *i* helyén *é*-t találunk Mikesnél az *a még* (= amíg) szóban; mai rövid *i* helyén, pl. a *szerént* (névutó), *ténta* szókban; váltakozik az *i* és *é* a *kincs* ~ *kéncs* szóban.

Mai *ü* helyén néhány szóban *i* hangot találunk Mikes szövegeiben, pl. (*innepet*) *illeni*, *innep*, *fillent*, *izen*, *fige*, *sipadozik*; viszont mai *i* helyén *ü* van Mikesnél az *üsmérni*, *üsmérem*, *üsméretlen*, *jó üzü* stb. szókban.

A magánhangzók időtartamának jelölésében Mikes sokszor nem különbözteti meg a rövid és a hosszú magánhangzókat. Pedig a székely nyelvjárás *i*, *u*, *ü* ~ *í*, *ú*, *ű* hangjai mind hangsúlyos szótagokban, mind szóvégeken meg lehetős eltérést mutatnak más magyar vidékek kiejtéséhez képest. Az *i*, *í*, *ö*, *ő*, *ü*, *ű* betűkkel kapcsolatos ékezesi bizonytalanság föllelhető a magyar nyelvterület minden részéről származó írónál, még a század utolsó harmadában is, mindenekelőtt az erdélyi származású írók kézírataiban. Erdélyben majdnem provinciális nyelvi szokásnak mondható a hosszú magánhangzót jelölő betűk hanyag ékezése, sőt nem egy betűben a hosszúság jelölésének teljes mellőzése (Benkő L.: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp., 1960. 119). Mikes kézírataiban egyébként az *-ul*, *-ül* és az *-ít* igeeképzőkben, továbbá a *-ból*, *-ből*; *-ról*, *-ről*; *-tól*, *-től* ragszoportban rövid magánhangzós írásmódot találunk. Az erdélyi provinciális vagy regionális

ejtémódra jellemző „független” vagy hasonulós *i*-zést (hosszú *i* jelölést) szövégen nem lehet megállapítani, mivel az ezzel kapcsolatos példák csupán elszórt esetek (köztük némelyek a toll elcsúszásából hosszú ékezetnek látszó jelölések). A korabeli írásgyakorlatot figyelembe véve gondolnunk kell arra, hogy a magánhangzók vesszős ékezésbeli hiánya mögött nem szabad mindig rövid kiejtést keresni (mint ahogy a hosszú mássalhangzók gyakori szándékos vagy spontán nem jelölésének ténye, illetve az egy mássalhangzóval való jelölés sem föltétlenül rövid kiejtést tükröz; Benkó, 122).

A hosszú magánhangzók ékezetének használata meglehetősen ingadozó és következtelen Mikes írásában. De néhány szó írásmódjában ezen a téren is következtethetünk a kiejtésre. A *ceremonia*, *munkálódik*, *ohajt*, *prokátor* szókat pl. következetesen rövid *o*-val írja. Az *o* helyén a vele egy szótagba tartozó *l*, *ly*, *r* előtt többször hosszú *ó*-t ír, pl. *bóldog*, *bólt*, *bór*, *fóly*, de nem következetesen. Az *ott* határozószót gyakran írja *ót*, *ótt* alakban, de előfordul *ot*, *ott* írás is; a *jó*, *jól*, *jóság* szókat gyakran *jo*, *jol*, *jóság* alakban írja. Az *u*, *ü*, *i* és az *ú*, *ű*, *í* hangok különbségének jelölésére csak szórványos adatok vannak, pl. *hid* (= hívd). Az *á*, *é* jelölése aránylag legkövetkezetesebb, de itt is előfordul az ékezet elhagyása, pl. *baratok*, *csaszár*, *trefálodnának*. Az ilyeneket *á*, *é*-vel közöljük a kiadásban.

A nyelvtani alakok közül a többes szám jele előtt *o* hangot találunk a nyíltabb *a* helyett, pl. *ágokra* (= ágakra), *sátorok* (= sátrak); melléknevek többes számában, pl. *alázatosok*, *barátosok*; *o*, *ö*, *e*(*ë*) hangot a mai zártabb *u*, *ü* helyén a többes szám 3. személyű személyragban, pl. *házok* (= házuk), *házasságok* (= házasságuk), *látogatásokra* (= látogatásukra); *jó akarattyokból*, *superiorjok*; „a világiak köntösök” (= köntösük); *kezekel* (= kezükkel); *magok* (= maguk); *számokra* (= számukra); határozószókon: *hozájok* (= hozzájuk), *nálok*, *reájok*; *felöllök* (= felőlük), *közöttök*, *közüllök*, *töllök*; *bennek*, *ellenek* (= ellenük), *vélek* (= velük), *melléjek*; főnévi igenéven: *enniek* (= enniük), *visselniek*; ugyanígy a tárgy *-t* ragja előtt, főleg többes számú és személyragos alakok után, pl. *ágakat*, *ajándékokot*, *asszonyokat*, *azokat*, *doktorokat*, *bialokot*, *dolgokat*, *hálákat*, *jóságokat*, *kakasokat*, *leányokat*, *lovakot*, *rutabbakat*, *szomszédokat*, *szókat*; *szöllököt*, *magokat* ~ (ritkán) *magokat* (= magukat, visszaható névmás); *uradot*, *konyhánkot*, *urunkot*; ugyanígy a melléknevekből alakult *-on*, *-ön*, *-en*(*-ën*) ~ mai *-an*, *-en* toldalékos határozókon, pl. *fagyoson*, *igasságoson*, *kardoson*, *magánoson*, *pillangoson*, *szabadoson*, *valóságoson*; *bövön* (= bőven), *különösön*, *örökösön*. Ritkán előfordul *-an* is, pl. *jobban*, *szorosan*.

Az egyes számú 3. személyű egy birtokot jelölő birtokos személyragos alakokban jelentkező mai *-é* helyén Mikesnél részint *é*, részint *i* jelölést találunk, pl. *beszédet*, *helyében*, *kötélet*, *szigetében*; *elméjüt*, *esziben*, *fejüt*, *íjedtiben*, *jelüt*, *kedvüt*, *kezüt*, *öviüg* (= övéig), *székiből*, *szivüt*, *vétkit*, *vizüt*; *kezüt* ~ *kezüt*, *levelét* ~ *levelüt*. Az *enyim* (= enyém) *i*-je majdnem következetes. Az *-i*-t használja Mikes gyakran a több birtok jelölésére, főleg a mai *-ai*, *-ei* helyett, pl. *gondolatink* (= gondolataink), *vezérid* (= vezéreid), *vitézi* (= vitézei); de használja az *-ai*, *-ei*-vel ejtett alakokat is, pl. *dolgaimitól*, *házai*, *kívánságait*, *lábai*, *társait*, *ujjaim*, *gyermekei*, *gyermekeimet* stb.

A modern helyesírású szövegközlés kiejtés szerint adja nemcsak a mai szavakat, hanem bizonyos régies vagy tájnyelvi szavak közül is azokat, amelyeknek ejtése a következetes írásmód nyomán egyértelműen megállapítható, pl. *türköziet*, *láncsa*, *hancsár*, *ifiu*, *aitatos* stb. A kiejtésre utaló régi (tájnyelvi) alakváltozat marad a szövegközlésben, pl. *oroszlány*, *szarándok* (= zarándok),

könyvezni, könyves (= könnyes), *étető, innya, sajtít, hadni, hitták, estve, estvéledni, bővséges, kicsid, talám, ihon, nám, esmét, elig, héség, olcsu, pisten* stb.

A kiejtés megőrzése érdekében kiadásunk megtartja a mutató névmások régies *z* nélküli alakját: *a, e* (az, ez). De a félreérthetőség kiküszöbölése érdekében liányjellel figyelmeztetjük az olvasót arra, hogy nem névelőt, hanem mutató névmást talál a megfelelő helyen; a szövegközlésben tehát az *a'* vagy *e'* erre a regionális népnyelvi névmási alakra figyelmeztet (pl. *egyik a' ... másik a'*; *a' való, hogy*).

A névelő *a*, az változata Mikesnél alig tér el a mai használattól; *h* előtt az az alakot is használja (*a hajó ~ az hajó*) s előfordul a *z-s* változat néha mássalhangzó előtt is.

Bár az *-n* határozórag, *-ban, -ben* határozórag az erdélyi regionális ejtésben hosszú (*-nn*), Mikes mindig röviden írja. Jellemző Mikesre a *-ban, -ben* használata *-ba, -be* helyett; kisebb mértékben *-ba, -be* is előfordul *-ban, -ben* helyett; a váltakozást a kiadás is megtartotta.

Előfordulnak olyan szavak és szóalakok, amelyekben a párhuzamos változatok Mikes nyelvében is tükröződnek; ezek általában a váltakozásnak megfelelően szerepelnek a szövegközlésben, pl. *neki ~ néki, ked ~ kéd, tanít ~ tanyít; áll és élé állíták. Az állít 'állít' és alít 'vél, gondol' néha keveredik Mikes használatában. Előfordul, hogy az író helyesírásában tapasztalható ingadozás, az ún. „fakultatív variánsok” használata többé-kevésbé módosulást tükröz Mikes kézírásában. Például a kezdetben általános *ilyen, olyan* mutatónévmások és *melly* vonatkozó névmás mellett feltűnnek az *ilyen, olyan, mely* alakok is. A kiadás az utóbbi, mai alakot rögzíti; akárcsak a *-képen, -képpen* váltakozó határozórag esetében. A kiadás a mai alakot adja még a Mikes által következetesen használt *utánna* esetében is; ezt az alakot ma is sokan hosszú (ikerített) *nn* hanggal ejtik, de egy *n*-nel írják.*

Mikes betűtípusait egységesen mai betűtípusokkal jelezzük. A mássalhangzók jelölése köréből jellemző a *c* hangnak *iz ~ cz, a cs-nek ts ~ cs* váltakozó jelölése; a *cs ~ ts* váltakozásából az író kézírataiban idővel az utóbbi kerül túlsúlyba. A *zs* hangot következetesen *s* betűvel írja, pl. *seb* (zseb), továbbá *sido, siros, sibongás, simbelődés, soldár, visgál, asia, jerusálem, kolosvár, persa, persiai, soldosok, sinoros, susi* (Zsuzsi) stb. Mivel nehéz lett volna minden esetben kétségtelenül eldönteni az *s* hangértékét, azért ezeket a szavakat — nem minden kétség nélkül — a mai ejtés szerint írtuk át.

Az *o* és ugyanabba a szótagba tartozó *l* kapcsolata gyakran megmarad Mikes írásában, pl. *volna, volt; azolta* (= azóta), *miolta* (= mióta); megőrzött régi alak az ezekhez hasonló *holnap* (= hónap, az év része). Az *l*-es és *l* nélküli alakok váltakozását látjuk az *álgyu ~ ágyu, sikoltás ~ sikotás* szavakban.

A Mikes korában még meglevő *ly ~ lly* hangot az író rendszerint *ly*, magánhangzók közt gyakran *lly* betűvel jelöli, pl. *folly*(ni), *hely, ispotály, kastély, király, mely, oly, erdélyi, kevély, személy, selyem; ilyen, olyan, olyankor*. Az *l* és *j* kapcsolatából keletkező hangot következetesen *ly ~ lly* betűvel írja Mikes, pl. *állyon, élyünk, fellýeb, nevellyed, szollyunk, talállýam, táplállýa, tellyes, telyes, visellye. A kastélyában* alakban nyilván *ly + j > lly* változást kell látnunk. A (el)szellyed, (el)szellyeszt szavakban *l ~ ll* helyén jelentkezik az *lly* (palatalizáció). A *mellye, szellye ~ szélye* így is magyarázható, *l(l) + j* vel is. Kivételesen *l* hangot is találunk Mikes szövegeiben *ly* helyett, pl. *mihelt* (~ *mihent*) *viszállkodás*. Ezek régies alakok.

A mai *ny* hang helyén gyakran találunk *n* hangot vagy *n* és *ny* változását, pl. *alacson*, *hánni* (= hányni), *hunni* (= húynyi), *kénszerit*, *reménség*; *bizonos* ~ *bizonyos*, *fénlik* ~ *fénylik*, *kapitán pasa* ~ *kapitány pasa*, *tudomán* ~ *tudomány*; [a műveiben későbbi *keresztén* mellett:] *keresztény*, de: *keresztént*, *kereszténnek*. Mai *n* helyén viszont néha *ny* jelölést találunk, pl. *balkány* (= Balkán) hegyei; *fő hekmány*; *n* ~ *ny* váltakozás mai *n* helyén: *tanit* ~ *tanyit*. Állandó az *ny* a *környül* (= körül) szóban.

A mai *g* helyén *gy*-t találunk néhány latin eredetű szóban, pl. *evangyélium* (~ *évangyélium*), *generális* ~ *gyenerális*, *kollégium*.

A *ty* ~ *gy* váltakozást a *tyuk* ~ *gyuk* szóban meghagytuk, mert nyelvjárási sajáttságot őriz.

Az *n*, *ny* és *j* helyén írt *nny*, a *d*, *gy* és *j* helyén írt *dgy* ~ *gy*, *t*, *ty* és *j* helyén írt *tty* betűket nem tartottuk meg a szövegközlésben, mert a mai *nj*, *nyj*, *dj*, *gyj*, *tj*, *tyj* betűkapcsolatok kiejtése is megfelel Mikes ejtésének. Tehát pl. Mikes *mennyünk* igealakjának közlése a kiadásban *menjünk*, *annyanak* helyett *anyjának*, *adgya* helyett *adja*, *hadgya* helyett *haggya*, *halogattya* helyett *halogutja*, *attya* helyett *atyja* van e kiadás szövegében. Ezzel a kiejtés sérelme nélkül közelítettük Mikes szövegét a mai olvasóhoz. Az *alunni*, *hadni*, *hadta*, *terempt*-féle alakokat viszont meghagytuk, mert ezek kiejtési sajáttságot őriznek.

A kettős mássalhangzók (*mm*, *ll*, *tt* stb.) jelölése szó belsejében szabályosnak mondható, szó végén azonban következtelen; a szó végén az egyszer írt mássalhangzó jel Mikesnél gyakoribb, mint a betűkettőzés.

A határozószókból a szóközépi kettőzött *ll* írást — mint jellegzetes erdélyi sajáttságot — meghagytuk, pl. *belölle*, *tölle*, *felölle* (ritkán *felöle* is), *rolla* (elvéve *rola* is), *közüllök*. Következetes a szóbelseji *ll* a *szöllő* szóban.

Egységesen hosszú *i* betűvel jelöli a kiadás az *-ít* ~ *itt* képzős igéket, de e képző *t* ~ *tt* betűi a Mikes kézirat írásmódjának megfelelően váltakoznak. A *tt* (*-itt*) jelölést általában meghagytuk a kiejtésre való tekintettel, de mai írásmód szerint közöljük a *segítség*-féle származékokat, mert ezekben a *ts* is, Mikes *-tts*-jelölése is hosszú *cs* ikerített ejtést tükröz.

Mai helyesírás szerint közli a kiadás a Mikesnél váltakozva található *-b*, *-bb* középfokjelet; a *-t*, *-tt* múlt idő jelét és befejezett cselekvésű melléknévi igenév képzőjét; *-t*, *-tt* végű határozószók és névutók szóvégi hangját; a *-val*, *-vel*; *-vá*, *-vé* határozóragot; az *-s* végű mellékneveket minden számba jöhető formánsos helyzetben (*-n*, *-k*, *-bb* stb. toldalékok előtt); az *-s* névszó + képzős alakokat; az *-s* végű melléknevekhez járuló, a *-t* ~ *-tt* képzős igenevekhez járuló *-ság*, *-ség* képzős szavakat. Mai alakban adja a rendszerint rövid hangok utáni *-tts*, *-lly*, *-tty*, *-ttz* jelölését; a *-t*, *-d*, *-gy*, *-n*, *-ny*, *-l* végű igéhez járuló, a jelentő mód jelen idejének tárgyas ragozású formáiban *j*-vel kezdődő igei személyrag és felszólító mód *j* jele esetében a kéziratban levő *mondgya*, *lättya*, *kivánnya* stb. alakjai helyett *mondja*, *látja*, *kivánja* stb. van a kiadás szövegében; a *-t*, *-ty*, *-d*, *-gy*, *-n*, *-ny*, *-l* végű névszók *j*-vel kezdődő birtokos személyragos alakjai, pl. *uttya*, *gondgya*, *attya* stb. helyett pedig: *útja*, *gondja*, *atyja* stb.

A tárgyas föltételes mód többes számú első személyű alakját (*szeretnök*, *mondanók*), amely ma már leginkább csak Erdélyben szokásos, és Mikesnél következetes, megtartotta a kiadás. Megőrzi a kiadás Mikesnek azt a sajátosságát, hogy tárgyas ragozást használ a vonatkozó névmás tárgyragos alakja után (*akit nevezik*, *amelyet cselekedte*, *akiket meglöleté* stb.).

A ritka idegen nevek változatait a szövegközlés egyik kiválasztott válto-

zatban, egységes alakban adja, pl. *Palméria, Saida, Timánt, Felida, Rakima, Gumer* stb. Az *Amérika ~ Amerika, Anglia ~ Anglia* váltakozást meghagytuk. A szöveg átírása közben egyedi elbírálást kívánó alakokat is a fentiek értelmében írtuk át.

A XVIII. századi gyakorlatra általában jellemző egybe- és különírás terén a mai magyar helyesírási szabályzatban elfogadott elveket követjük. A kiadás szövege a szerzői kéziratától eltérően egybeírt szóként adja a vonatkozó névmások mutató és vonatkozó részét, valamint az igekötő–igető sorrendű igekötős igéket és származékokat, a *leg*-képzős felsőfokú melléknéveket, továbbá a következetesen szétválasztott vagy rendszertelenül különírt összetett szavakat. Ellenben különválasztja a kialakult íráshagyománytól eltérően egybeírt szavakat; Mikes pl. gyakran egybeírja az utána következő mássalhangzóval kezdődő szóval, főleg főnévvel az *a* névelőt, több más régi írónkhoz hasonlóan az előtte levő szóval az *is* kötőszót, de ebben is következetlen, mint az összetett szavak egybe- vagy különírásában.

Mikes központozása igen változatos képet mutat. A Mikes-kéziratokban a vessző, a pont, a pont és vessző, a ritka kérdőjel s még ritkább felkiáltójel a mai eljárástól eltérő, következetlen, ötletszerűen ható használatot mutat. Az író a mondat végén ezeket rendszertelenül használja, sőt többször semmiféle mondatzáró jelet nem használ; ritkán ír mondatkezdő nagybetűt. Ezért a mondatok tagolásában különösen óvatosan kellett eljárni. A mondatthár megállapítása — a mikesi mondat- és tagmondatthárok bejelöléseit sem elhanyagolva — részint a szereplőváltások mozzanatai, részint tartalmi mozzanatok alapján történt, a nyelvi szempontok szem előtt tartásával. Ezt az igen bonyolult feladatot a szerzői kéziratok egészének bizonyosága alapján igyekeztünk elvégezni, az egyéni ízlés befolyását elkerülni. De nem volt könnyű megbirkózni a helyenkénti pongyola fogalmazással, kötőszók hiányával vagy halmozásával, különösen az átdolgozás, fordítás következtében megnyilvánuló zsúfolt mondat szerkesztéssel és szeszélyes központozással, a nagy kezdőbetűk elhanyagolt használatának mondattani következményeivel.

A kézirat szöveg tagolásában, a bekezdésekre tagolásban, egy-két kivételtől eltekintve, a szövegközlés Mikes kéziratát követi. A párbeszédes szövegrészek a *Mulatságos napokban* akkor is új (— jellel megjelölt) bekezdéssel kezdődnek, ha ezek Mikes kéziratában folyamatosan követik egymást. Ha a párbeszédes szövegrészben idézet vagy az idézetben újabb idézet, betétszöveg (pl. levél) fordul elő, az ilyen részek a szövegközlésben idézőjelbe kerülnek akkor is, ha a szerző nem alkalmazott idézőjelet. A Törökországi Levelekben, főleg a hosszú levelekben az elkülöníthető tematikai, tartalmi mozzanatok révén alkalmaztunk új bekezdéseket.

A régebbi kiadásokban tapasztalt önkényes beavatkozás elkerülése végett a hanyag ékezés vagy az ékezetek pontatlan felrakásából származó ékezhelyes hibák kijavítása, bizonytalan olvasatok javítása, „tollban maradt” szórészek, betűkihagyások vagy szótagelhagyások pótlása, a szóvégi rövidítések feloldása, fölösleges szóismétlések elhagyása, a mondat szerkezet összezavarásából adódó hibák kiküszöbölése, egyszóval bármilyen szövegigazítás esetében a Mikes *ÖM* I. és III. kötetének lapalji szövegkritikai jegyzetei és sárgyi magyarázatai szolgáltak alapul.

Madách Tragédiájának „helyreállított” szövegű kiadásáról*

Az ember tragédiájának szövege száznál több kiadás viszontagságain ment keresztül. Sok alaki és belső romlást szenvedett. Szép külsejű, viszonylag pontos szövegű kiadások mellett méltatlan minőségű, henye gondozású kiadások is megjelentek. Az erősen meghúzott rendezői példányok is rontóan hatottak. (Színpadi szöveg esetében a rövidítés egyébként indokolt.)

Nemcsak számos kisebb-nagyobb sajtóhiba esett, hanem szavak torzulnak, fontos sorok cserélődtek el, hullottak ki. Egyik-másik értelembántó torulás kiadások tucatjában lappang tovább. Van olyan kiadás, amelyben ötszáznál több durva hiba rontja a szöveget. Még olyan is van — nem rendezői példány — amelyben színeket vontak össze, hosszú szakaszok kimaradtak, érthetetlen szövegnyomorítások teszik tönkre még a hézagosan közölt részeket is.

Nem csoda, hogy Kardos Albert kemény kritikával írja az Irodalomtörténet 1935. évfolyamában: „Írók, tudósok, kiadók gondoskodjanak végre valahára Az ember tragédiájának olyan kiadásáról, amely teljes és csonkítatlan, tévedéstől, hibától ment, kritikailag hű és hiteles, . . . s biztosítja e világ-irodalmi remekművünk zavartalan élvezetét. . .”

Ilyen — folytathatnám — előzmények készítették arra, hogy amikor a Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971-ben megbízott a Madách születése 150. évfordulójára, 1973-ra készülő ünnepi díszkiadás sajtó alá rendezésével, a munkát a szöveg gondozásával, a romlások lehető kiküszöbölésével együtt készséggel vállaltam.

Babits Mihály írja a Nyugat 1923-as, Madách-számában: a Tragédia „versei, amik nehézkesek voltak megírásuk idején, ma frissek, mintha tegnap keltek volna, mint némely sütemény, mely szárazon és keményen jön ki a sütőből, frissességet nyer az idő fürdőjében. . .” A több oldalról is jelentkező és az eredeti madáchi szöveg elsőségét hangsúlyozó igényt Gulyás Pál fogalmazta meg legradikálisabban: „. . . több helyen vissza kell állítani Madách szövegét. . . Arany akademizmusa, az Arany János-i pedantéria, ez az illedelmes és feszesen lépdelő jambus-gond, nem állott összhangban a mű világtávlatával. . .”

Teljes tudatában vagyunk annak, hogy Madách remeke a megmaradását, minden sikerét, mai világhírét is Arany Jánosnak köszönheti. Ismerjük továbbá Arany Madáchnak tett számos, levélbeli tapintatos nyilatkozatát, például: „Ha semmit sem akarnál változtatni, Az ember tragédiája így is remekmű. . .”, „. . . Sok van jegyzetem közt, hol az én javításom simább, de a te szöveged erősebb. . .” Mégis, sőt éppen ezért, abban a meggyőződésben vagyunk, hogy amikor — nyelvi, irodalmi szakértőkkel is egyetértésben — néhány módosítás visszajavítását¹ javasoltuk, semmiképpen nem kisebbítettük, még csak nem is bíraltuk Arany nyelvi zsenialitását, a Tragédia szöveggondozásában végzett kitűnő munkáját, hanem „az idő fürdőjében” Babits óta még tovább frissült eredeti Madách-szövegnek és tovább fejlődött mai stílus-ízlésnek szolgáltatunk némi igazságot. Mert bizonyos, hogy Az ember tragédiája mély ragyogású remekművének kemény darabosságai, gyönyörű zordonosságai hozzánk közelebb állanak, mint a múlt század nyelvészeihez.

* Válasz Pásztor Emilnek a Nyr. 100. évfolyamában (49—53) megjelent cikkére.

A szöveg kilenc helyén tett visszaigazító javaslatomat a kiadó elfogadta, és ezekkel a visszajavításokkal jelent meg 1973-ban a Tragédia ünnepi díszkiadása. Ugyanígy, azóta a Kiskönyvtár- és Diákkönyvtár-sorozatban.

Ezekre a helyekre tesz Pásztor Emil bíráló megjegyzéseket a Magyar Nyelvőr 1976. évi január—márciusi számában. (Ugyanezt — hosszabban — megtette már 1969-ben is Az Egri Tanárképző Főiskolai Füzetei sorozat 485. számában.)

Előljáróban megállapítja, hogy „a szöveggondozás alapelve helyes volt” s mint írja, a célt részben sikerült elérni. (Szövegemet nem mindig idézi pontosan.)

Azt kérdezi: „...ki és milyen módon számolta meg a betűket Madách művében?” Nem értjük, hogy ez miért fontos, de ha már kérdezi: többen is megszámloltuk, egyszerű hagyományos módon, komputer nélkül.

Rátérve Pásztor konkrét megjegyzéseire, előrebocsátjuk, hogy az idézett szöveghelyek számozása Tolnai Vilmos 1923-as, kritikai Tragédia-kiadása szerint történik.

1. Első szín, 152—53. sor. Angyalok kara:

El Isten színétől megátkozott,
Hozsán' az Úrnak, ki törvényt hozott.

Visszaigazítás az eredeti szövegre:

Hozsán' az Urnak, ki törvényt szabott.

Pásztor Emil nem fogadja el a visszajavítás indokát, hogy ti.: „Madách eredeti, *törvényt szabott* kifejezése erőteljesebb Arany törvényt *hozott-jánál*” s hogy „az Ur a maga törvényét nem parlamentárisan *hozta*, hanem szuverénül *szabja*.” Helyteleníti, hogy „szakítva a több mint százöt éves hagyománnyal”, visszaállítottuk az eredeti *szabott* szót. Éppen nyelvi téren indokolt lehet a szakítás nem százöt éves, hanem akár több száz éves hagyománnyal. A MTA valahányszor új helyesírási szabályt állapít meg, mindannyiszor hagyománnyal szakít. De itt nem is hagyományszakítás történt, hanem Arany s z á z t í z éves indokolatlan átírása helyett állítottuk vissza a s z á z t i z e n ö t éves e r e d e t i madáchi szót.

Pásztor „úgy hiszi”, hogy Arany „nem parlamentáris törvényhozásra gondolt, hanem hogy az Ú r a v i l á g b a hozott törvényt.” Azt ma már senki sem állapíthatja meg, hogy Arany mire gondolt, de az megállapítható, hogy Madách mire gondolt; arra, mit eredeti kéziratában írt.

Az értelmező szótár szerint, amire Pásztor Emil állandóan hivatkozik: „törvényhozás az az eljárás, hogy valamely állami testület törvényeket hoz...”

Madách a Tragédia írásakor a magyar törvényhozás tagja (értelmező szótár: a *törvényhozás* tagja = országgyűlési képviselő) volt. Mégpedig éppen a Teleki-féle radikális határozati pártban, amely pontosan azért harcolt, hogy hazánkban a törvényt ne Bécs *szabja* diktatórikusan, hanem a magyar országgyűlés parlamentárisan *hozta*. Madách gyakorlatból tudta, mi a kettő közötti különbség. Erről pártvezérének és barátjának, Teleki Lászlónak a halála fájdalmasan is meggyőzhette. (Ma már hitelesen tudjuk, hogy Teleki nem öngyilkos lett, hanem a császár orgyilkosa likvidálta — éppen a Deák-párttal

készülő nagy összecsapás előtti éjszakán —, hogy a saját, diktatórikusan *szabott* törvényével kormányozhasson, az országgyűlés által *hozott* törvény helyett.)

Pásztor szerint itt arról van szó, hogy „az Úr a világba hozott törvényt”. Természetes, hogy a világba hozta, hova máshova hozhatta volna? De az általa korlátul *szabott* törvényt hozta. Itt ugyanis nem „természeti törvényről van szó”, mint Pásztor véli. Csak nem azon örvendez csupán az anyalok kara, hogy az Úr világba hozott természeti törvénye szerint nappal és éjszaka, meg az évszakok szabályos rendben váltják egymást?! Nem, itt **e t i k a i** törvényről van szó. A kérdést a szituáció dönti el. Lucifer „osztályrészét” követeli, lázad és nagyozólón fenyegetőzik, hogy az Úr világát dönti majd meg s elpusztítja az embert: „Megesküvém vesztőkre, veszniök kell.” De nem osztályrészt kap, hanem **c s a k** két megátkozott fát, megszabott korlátul: „egy gyürü te is mindenségemben”. Erkölcsei törvényről van itt szó, amelyet az Úr **s z a b o t t**, hogy Lucifer csak megszabott, át nem léphető körben működhet: „egy gyürü te is mindenségemben, működjél tovább, de . . .” Se a világot meg nem döntheti, sem az embert el nem pusztíthatja. „Számíjzve minden szellemkapcsolatból”, *csak* „a salak közt” küzdhet, „hasztalan rázod porláncodat.”

E ponthoz még egy fontos megjegyzést kell tennünk. Arany János „külsimítás”-ra vonatkozó javaslatait hat külön lapra írva küldte el Madáchnak. 1861. október 27-én kelt levelében ezt írja a költőnek: „Itt küldöm jegyzeteim egy részét. . . Ha javításaimat részben vagy egészben helyben hagyod, vagy újakkal pótolod, küldd vissza azokat minél előbb, mert nincsenek meg azok párban s **k é z i r a t o d o n n e m v á l t o z t a t t a m s e m m i t** (saját kiemelésem. Sz. J.). Ha módosításaim nem tetszenének, vagy ha általában semmit sem akarnál módosítani, azt is írd meg. A munka megjelenésére ez nem akadály. . .”

Arany azért kéri Madáchtól észrevételei mielőbbi visszaküldését, mert mint ugyanebben a levelében írja: „. . . az idő sürget: szeretném művedet minél előbb látni nyomtatásban. . .”

Figyelemre méltó, hogy a javaslatot tartalmazó első lapon Arany a *szabott* szót nem bántotta, hanem meghagyta. A lap alján ez tisztán látható. Csak a magánál tartott kéziraton írta, nyilván később a *szabott* fölé a *hozott* szót. Több levélből tudjuk, hogy a kézirat nem is került vissza Madáchhoz. (Madách Aranynak írt, 1861. november 2-án kelt levele: „. . . nálam a kézirat mása nincs meg. . .”. Madách Nagy Ivánnak írt, 1861. november 2-án kelt levele: „. . . az iromány Aranynál, más példányom nincs. . .” Arany Madáchnak írt, 1862. február 13-án kelt levele: „. . . kéziratod nálam még használható állapotban megvan. . .” Madáchnak tehát nem is volt alkalma nyilatkozni Arany módosítása — s ez több szövegbeli helyre is vonatkozik — elfogadása, vagy el nem fogadása tekintetében. A javítást csak a hamarosan megjelent első kiadásban láthatta Madách; s ha egyáltalán észrevette, legfeljebb a második kiadásban tehette volna vissza saját eredeti *szabott* szavát. A sikeren érzett nagy öröm azonban bizonyíthatóan mindent foledtetett.

Amikor tehát a szituációba jobban illő, jelentésben pedig kétségtelenül erőteljesebb *törvényt szabott* eredeti formát, amelyet először Arany is elfogadott, visszahelyeztük a szövegbe, ezzel nem „visszaerőltetés” történt (Pásztor erős kifejezése), hanem az eredeti, mindenképpen jobb madáchi szövegnek szolgáltatunk igazságot, mégpedig a rím sérelme nélkül.

2. Második szín, 291. sor.

Lucifer dicsekedve állítja magáról, hogy „a szellemország büszke részesei” közé tartozik. Erre Ádám megkérdezi: „S azoknak volnál hát te egyike?” Lucifer hetykén válaszol: „Igen, erők közt a *leghatalmasb*.”

Pásztor Emil kifogásolja, hogy a sorvégi *leghatalmasb* helyett visszatevük Madách eredeti szavát: „Igen, erők közt a *legerősebb*.”

Pásztor azon a véleményen van, hogy „a kéziratbeli javítás nem Arany, hanem Madách kezétől származik”. Szerinte „az 1923. évi Tolnai-féle kritikai kiadás tévesen minősíti ezt Arany javításának” s hogy „Gergely Pál is elkövette ezt a hibát”.

Nemcsak tekintélyi alapon, hogy Tolnai Vilmos, a Tragédia első kritikai kiadója s a mű egyik legkiválóbb ismerője, bizonytalán jól megnézte a szöveget, ugyanígy Gergely Pál is, aki az MTA könyvtárosaként többször is átvizsgálta az eredeti szöveget, s szinte „együtt élt” a Tragédia kéziratával, — hanem saját, többszöri, gondos szövegvizsgálatom alapján is, az a meggyőződésünk, hogy ezen a helyen is nem Madách, hanem Arany javított, mégpedig szintén utólag. (Madách dőltebben vezeti a betűket, s különösen az *s* betűt nyitottan hagyott szára vall Aranyra.)

Pásztor szerint az Arany javította sor azért „szébb az eredeténél, mert kiküszöböli az *erős* szó ismétlését, és jobban megoszlanak benne a magas és a mély magánhangzók”.

Szerintünk a szóismétlés nem gyengít, hanem erősít. Példa: *erőnek erejével, halálnak halálával, bízva bízzál*. Egyébként is, Madách eredeti kézirati sorában nincsen szóismétlés: az alapfokú *erős* melléknév felsőfokúan jelenik meg. Ami pedig a magas és mély magánhangzók megoszlását illeti, ki merné állítani, hogy Petőfi magas és mély magánhangzók váltakoztatásával szebben írhatta volna meg gyönyörű *e*-betűs sorait:

A tél dere már megüté fejemet...
 Ki most fejedet keblemre tevéd le...
 Ki könnyedén elfeledéd hivedet...

De tartalmi érv is az eredeti *legerősebb* mellett szól. Az *erő* hatalom nélkül is erő, a *hatalom* erő nélkül hazug, üres látszat. Dózsa a tüzes trónon hatalomtalanul is erősebb volt, mint aki hatalmában alágyújtott. Az aradi vértanúk a bitófa tövén erősebbek voltak a gyáván hatalmaskodó bresciai hiénánál. Inkább akarok erős lenni hatalom nélkül, mint hatalmas erő nélkül.

Madáchnál az *erő* az erősebb tartalmú fogalom. Költőnk tragédiabeli szókészletének egyik legfontosabb szava az *erő*. Már a mű ötödik sorában megjelenik s ötvennél több előfordulással végigvonul a szövegen, egészen az Úr végső biztatásáig: „Karod *erős*...”; „Küzdj és bízva bízzál!” A küzdéshez nem hatalom kell, hanem erő s az erő hatalom nélkül is tud küzdeni. A mű már említett ötödik sorában az angyalok kara így dicsőíti az Urat:

Ő az *erő*, tudás, gyönyör *egésze*.

Madách szerint ez a három a t e l j e s s é g, s a három közül első nem a hatalom, hanem az erő. Ez a fogalmi hármas hangzik a három főangyal dicséret hódolatában: eszme, erő, jószág. Mihály főangyal a mindenség alkotóját így dicséri: „Hozsána néked, *Erő!*” (És nem *hatalom*, pedig az Úrnak hatalma is volt.)

A teljességet jelentő hármasság később is újra és újra visszatér a szöveg során: 762—774, 3638—3640 stb. Egyébként maga Lucifer is rendszerint nem a *hatalmat*, hanem az *erőt* emlegeti.

- 124—6. sor: Győztél felettem, mert az végzetem, (mondja az Úrnak),
Hogy harcaimban bukjam szüntelen,
De új *erővel* felkeljek megint.
300—1. sor: Küzdést kívánok diszharmóniát,
Mely új *erőt* szül, új világot ad.

A párizsi szín forradalmában hatalom is volt, de Ádám, ébredése után, a forradalmat — egyetlen szín, amelyben nem csalódott — nem a hatalomért, hanem az erőért dicséri: „Mert az *erő* nyomta rá bélyegét.”

Az erő és hatalom, nem egymást kizáróan ugyan, de más-más fogalom, valóságzféra. Lucifer Arany módosításával (*erősek közt a leghatalmasb*) megtöri a fogalmi vonal egységét, más szférába lép. Lucifer itt dicsekvő összehasonlítást tesz és fokoz, hogy magát a többiek közül kiemelje. De összehasonlítani csak azonos szférában lehet. Az *erős* felsőfoka nem a *leghatalmasb*, hanem a *legerősebb*. A *leghatalmasb* nehéz ejtésű, kakofon szó, különösen a mai fülnek. A szót tehát nem elvetjük — Pásztor rosszálló szava — hanem ismét a kézirat elsőségét védve, visszahelyeztük Madách hangzásilag szebb, tartalmilag jobb, eredeti szavát.

Nem felesleges megemlítenünk, hogy Mohácsi Jenő, a Tragédia mindmáig legjobb német fordítója a szóban levő sort így adja vissza:

„Der Stärkste unter Starcken...”, tehát Madách eredetije szerint.

3. Negyedik szín, 628—9. sor.: A haldokló rabszolga:

„Az élet fáj csak, már nem fáj soká.” Erre Éva:

„Nem úgy, nem úgy, mért éltél volna eddig,
Ha most halnál meg, amint *föllelél*.”

A sor az eredeti kéziratban így: „Ha most halnál meg, amint *meglelél*”. Arany nem változtatott, a kéziratban ma is így van, s így került az első kiadásba is. Szász Károly, helytelenül, a *meglelél* helyett ezt javasolja: *rám találtál*, indokolatlanul „korrigálva” ezzel nemcsak Madáchot, hanem közvetve Arany Jánost is. A *meglelél* márcsak azért is jobb a *rám találtál*-nál, mert az utóbbi inkább esetleges, véletlen megtalálást jelent, a *meglelél* pedig, éppen a kitűnő *meg* igekötő kapcsolásával tervszerű keresés eredménye. Madách mégis szót fogadott, nyilván a nagytekintélyű író-püspök kedvéért; az első kiadásban áthúzta a *meglelél* szót és melléje írta: *rám találtál*. Később azonban — helyes érzéssel — a változtatást mégsem tudta elfogadni, áthúzza és föléje írta: *meglelél*.

Szerintünk Pásztor téved, mikor úgy véli, hogy Madách azért volt hajlandó elejteni saját eredeti szavát, mert sokallta eredeti szövegében a két *meg* igekötőt. Véleményünk szerint a megismétlődő igekötő inkább élénkíti a sor ritmusát és növeli a hangsúlyt. Ha nem így volna, Madách már a kéziratban sem írt volna két *meg*-et, Arany pedig — Szász Károlynál sokkal külön nyelvész — semmiképpen sem hagyta volna benne a kéziratban és az első kiadásban. Az eset tipikus példája annak, hogy Madách a sok — bár jószán-

dékú — tanácstól elbizonytalanodva, szükségtelenül is hajlandó volt változtatni, rontva ezzel saját eredeti szövegén is. Mindenképpen indokoltnak tűnt a szerző eredeti szavának visszahelyezése, nem kézirat-abszolútizáló szándék-ból, ahogy Pásztor véli, hanem mert jobb, magyarabb. Pásztor itt éles szóval helyteleníti, hogy „Szabó visszahozta a sorból kigyomlált második *meg* igekötőt.” *Kigyomlálni a gyomot* kell s nem hisszük, hogy Madách itt nyelvi gyomot vétett, amelyet ráadásul még Arany is meghagyott.

4. Hetedik szín, 1826—7. sor.

E két sor a kéziratban:

„Ki annyi *sáncot* vívtam a pogánytól,
Nem bírom-é áthágni ezt a sáncot?”

Arany a két sort így változtatta meg:

„Ki annyi *sarcot* vívtam a pogánytól
Nem bírom-é áthágni ezt a sáncot?”

Arany változtatása megtöri a kép (= sánc) egységét és gyengíti az ellentét erejét: a p o g á n y t ó l vívtam sáncot, e z t a sáncot, a zárdaajtót ne tudnám, holott ezt nem is vívni kell, csak átlépni.

Az Értelmező Szótár szerint: „*sarc* . . .háború végén a győztestől a legyőzöttre büntetésből kivetett és erőszakkal behajtott pénzbeli szolgáltatás.” Tankréd keresztesei nem pénzt sarcolni küldettek, hanem sáncot vívni, azaz területet szerezni, visszafoglalni az ún. Szentföldet. Arról nem is szólva, hogy *sarcot* nem lehet *vívni*, azt kivetik és behajtják. *Vívni* csak sáncot lehet. Ezt a visszaigazítást egyébként Pásztor elfogadja, módosítva korábbi véleményét.

5. Kilencedik szín, 2320—1. sor:

„Ha síron túl *meqbékélt* szellemed
Levetkezi a kor véres porát. . .”

Így van a kéziratban és az első kiadásban is. Itt is Szász Károly javaslatára történt változtatás, Madách és Arany ellenében:

„Ha síron túl *kibékült* szellemed. . .”

Madách a *kibékült* szót — nyilván a *-kült* miatt nem tudta elfogadni, s a második kiadástól kezdve *kibékélt* olvasható.

Nyelvünk természetének jobban megfelelné, ha a haragosok nem *kibékül*-nének, hanem *meqbékül*nének. „No, de amint összekoccan (ti. apja, anyja) *meg* is békül” (Petőfi); „Nem leszünk ott pajtás, mikor *meqbékül*nek” (Ady). Önmagával azonban az ember semmiképpen nem *ki*-, hanem *meqbékül*. Különösen az idézett sorban, amely síron túli meqbékélésről szól. A halottnak már nincs kívül *kibékül*ni, csak önmagával — „szellemed” — békélhet *meg*. Lásd az ÉrtSz. *kibékül*, *meqbékül* első jelentéseit. Visszajavításunk tehát mindenképpen indokolt.

6. Tizenegyedik szín. 2745—2746. sor.

A korcsmáros:

„Azt vélitek tán, a pénzt csak lopom,
Vagy gyermekem s nőm *koldusbotra* termett.”

Ez is olyan Arany János-i módosítás, amelyet Madách csak a kézhezvett első kiadásban láthatott.

A kézirat így:

„El hát padomról semmiháziak.
Azt vélitek tán a pénzt csak lopom,
Vagy gyermekem s nőm *koldulásra* termett.”

Pásztor Emil nem fogadja el érvünket, hogy a *koldusbot* állapot, helyzet kifejezője, a *koldulás* pedig folyamatos cselekvés, s itt inkább erről van szó. Hogy azonban Pásztor itt elbizonytalanodik, mutatják ilyen szavai: „nem helytelen”, „azt hiszem”, „talán”, „alighanem”.

A *koldusbot* mindig folyamat vége, állapot. Sohasem fejez ki cselekvést, még akkor sem, ha — mint előző cikkében írta — „ige kapcsolódik hozzá: *koldusbotra* juttat.” A *koldusbot* ebben a mondatban sem fejez ki cselekvést, a *juttat* fejezi ki a cselekvést. Petőfi híres sora „Rózsavölgyi halálára” című költeményében: a sírból megidézett Rózsavölgyi, „csak addig volt idefent, Míg kezével hajlékára mutatott. Mi volt benne: hegedű és *koldusbot*.” Ugyancsak Petőfi: „*Koldusbot és függetlenség*”. Világos, hogy mindkét helyen állapotról van szó, nem cselekvésről.

Nem értjük, mit akart bizonyítani Pásztor Emil az ÉrtSz.-ből vett ilyen idézettel: „Lóra termett ez a legény.” Mi nem a *valamire termett* vonzat helyességét vitattuk, hanem azt állítottuk, hogy Madách cselekvést kifejező eredeti *koldulás* szava az idézett sorban jobb a *koldusbot*-nál.

7. Tizenegyedik szín 2914. sor. Egyik gyáros tanácsolja a másiknak:

„A munka bérét kell *csökkenteni*.”

Madách a kéziratban így írta:

„A munkásoknak bérét kell *lehúzni*.”

Pásztor itt sem fogadja el érvelésünket, hogy „Madách eredeti szövege dinamikusabb s jobban érzékelteti a kapitalista gyáros kíméletlenségét”.

Pásztor megjegyzi, hogy „a *bér* lehúzását nem szabad összetéveszteni a *bőr* lehúzásával”. Felesleges figyelmeztetés: a két fogalmat senki sem téveszti össze. Bár egyáltalán nem baj, ha a *lehúz* szón i t t átcseleg a gyáros munkás- n y ú z á s a. Nem értjük, hogy „a *bér* lehúzása” mért „magyartalanság”? ! És nem fogadhatjuk el, hogy csak a *bérből* lehet lehúzni, de a *bért* nem. Pásztor könnyedén kimondja: „ilyet nem ismer a magyar nyelv.”

A londoni színben Madách zseniális ráérzéssel festi meg a kapitalizmus világát, mégpedig az e l f a j u l t kapitalizmusét. Négy munkástípust mutat meg: a lázadót, a megalkuvót, a reménytelent és a nyílt ellenállót, akit már

akasztani visznek. A két gyáros pedig — elégedetlenkedő kizsákmányoltjaikat *kutyák*-nak nevezve — további munkáselnyomó intézkedéseken spekulál.

Madách eredeti szövegének feltétlenül többlete, hogy nem a személytelen *munkabér*-ről, hanem a *munkások béré*-ről szól, ezzel is érzékeltetve, hogy a két, csak saját profitjára gondoló gyáros, hideg b é r p o l i t i k a i (a munka bérének kell csökkenteni) purparléja mögött a m u n k á s o k a t személyükben, családjukban érintő, elevenbe vágó kegyetlen szándékáról van szó: igenis munkásnyúzásról. Arany ezzel a módosítással kihullatta Madách eredeti szövegéből a kapitalista gyáros kíméletlen könyörtelenségét.

Pásztor régebben azzal is érvelt, hogy „a magyar nyelv a *lehúz* igét nem használja a 'kisebbít, csökkent' értelemben.” Tévedés! Használja. Nem szólva a már szinte megszokott zsargonról, hogy a kritikus „*lehúzza*”, tehát kisebbíti a darabot, mért volna magyartalan, hogy „*lehúzzuk*” a gázt, ti. kisebb gázra, azaz csökkentjük a hőt. Első világháborús, petróleumszűke világban mondták szüleink esténként: „*Húzd le* a lámpavilágot, beszélgetni féllángnál is lehet.” A rendező *meghúzza* a szöveget, szembe jövő autóvezetők kresz-szabály szerint *lehúzzák*, csökkentik a fényt. A kiskatona a kérdésre: mennyi még a katonaidő, így felelt: „*Felét lehúztam* már.”

8. Tizenkettedik szín, 3409. sor:

Fűtőszerűl a víz *ajánlkozik*.

Madách kéziratában így:

Fűtőszerűl a víz *kínálkozik*.

Ismét az eredeti szöveg prioritását védve, azzal az indokkal tettük vissza Madách eredeti *kínálkozik* szavát, Arany *ajánlkozik* szava helyett, hogy megszokottabb és jobb, hiszen az a n y a g inkább *kínálkozik*, mint *ajánlkozik*.

Pásztor ezt nem fogadja el, mert szerinte „Arany nyilván arra gondolt, a falanszterbeli tudós gondolatvilágát elképzelve, hogy e korlátolt tudós vélekedése szerint (saját kiemeléseim) a víz majd szinte *ajánlja, tanácsolja* (?!), hogy fűtsenek vele... talán ezért...”

Pásztor maga is elismeri, hogy az *ajánlkozik* szó az ÉrtSz. szerint is csak „ritkán és régies” jelentésben vonatkozhat dologra. Továbbá, hogy a *kínálkozni* szót „igaz, legtöbbször valamilyen dologra vonatkoztatjuk, de ritkán személyről is mondhatjuk”. Azt is elismeri, hogy „Az ember tragédiájának egy más helyén” Arany „nem kifogásolja a *kínálkozik* használatát, mert ott ilyen kapcsolatban fordul elő: „Vehetne ön vásárfiát nekem, E szépitőszerű mint *kínálkozik*.” Szerintünk a két hely kontextus kapcsolata azonos: mindkét esetben jobb a *kínálkozik*.

Ha az *ajánlkozik* csak ritkán és régies jelentésben vonatkozhat anyagra, annál feltűnőbb, hogy a régies nyelvezetű Madách mégsem ezt a szót használta ezen a helyen. És ha a *kínálkozni* szót „legtöbbször dologra vonatkoztatjuk”, és csak „ritkán mondhatjuk személyről”, Pásztor mért ad mégis — saját szavával élve — önkényesen, igazat Arany módosításának Madách eredeti szövege ellenében? Nem, a víz nem „*ajánlja, tanácsolja*”, hogy fűtsenek vele”, mint ahogy a „*vásárfia*” sem, hogy megvegyék, hanem csak *kínálkozik*; amaz, hogy fűtsenek vele, emez, hogy megvegyék.

9. Tizennegyedik szín. 3799. sor. Lucifer:

A végső küzdés kisszerű jaja.

A kézirat és az első kiadás:

A végső hörgés kisszerű jaja.

Tehát nem a „Szabó-kiadás szövegében” találjuk a *küzdés* szó helyett a *hörgés*-t, hanem az eredeti kéziratban és az első kiadásban. A *hörgés* kifejezést először Arany is elfogadta.

Lucifer az eszkimó színben beszél legtöbbet és legönteltebb magabiztossággal. Hogyne, hiszen céljának, az ember megsemmisítésének küszöbén érzi magát. Hosszú monológokban filozofál. Szerinte „a tudomány nem győzött végtetén”, azaz minden hiába. Ádám „hagymázos lázban” már saját halálos ágyánál áll roskadozva „tanúként”. (Madáchnak a színhez kapcsolt dramaturgiai megjegyzése szerint „Ádám, mint egészen megtört aggastyán bot mellett jó lefelé a hegyekről”.) Teljes letörtségben, végső letargiában ezeket mondja:

Mit járjuk e végtelen hóvilágot,
Hol a halál néz ránk üres szemekkel,
Hol a növény is küzdni már kifáradt
S a hold vörös képpel néz köd megőli (a nap már csak „vérgolyó”)
Halál lámpájaként a sírgödörbe.

Tehát a „küzdést” már a növény is abbahagyta s Ádám maga is már minden „harcát végig csatázta”. Nincs már célja, csak „merengni” tud „Ez őrvás siron, melyre gyászlepett A természet dobott”. Már csak arra kíváncsi „hog’ *bukott* fajom?” „Szörnyű világ!” — mondja — „csupán meghalni jó. Nem sajnálandom, amit itt hagyok.” Csak azt sajnálja: „Miért nem veszem el a magasban, Inkább, mint így hallgatni önmagam Síriratát...”

Csak Lucifer készi itt biztos győzelme tudatában a „nagy gunykakaj”-ra. Ha Ádám még mindig „küzdene”, Lucifer nem emlegetné a „nagy gunykakaj”-t „éltünk küzdelmire”.

Nincs itt már *küzdés*, csak *végső hörgés*. A „küzdés”-nek amúgy sincs „jaja”, de a „hörgés”-nek nagyon is.

Tehát igenis: a *hörgés* szó hangulatilag is, hangzásban is, helyzetszerűségben is jobban illik a halódó eszkimó világba, de Lucifer szájába is, meg a *kisszerű jaj*-hoz is. Legfőképpen pedig: ez volt az eredeti.

*

Az ember tragédiája fentebbi néhány szövegkritikai problémáján nem Pásztor Emil vitázott Szabó Józseffel és viszont, hanem Madách Imre „vitázik” Arany Jánossal és Szász Károly mindkettőjükkel. A magyar irodalom egyik legbecesebb ereklyéje „vitázik”, méltán megillető autoritásban, szöveg-módosítókkal, akik közül csak Arany Jánost ismerhetjük el illetékesnek.

Amikor megfontoltan és szigorú mértéktartással néhány módosítása ellenében mégis az eredeti madáchi szövegnek adtunk igazat, ezt mindenkor a remekmű felfedezője és megmentője, Arany János iránti hálás tisztelettel

tettük. De vallva egyúttal Sőtér Istvánnal: „A Tragédia még Arany tekintélyére se szorul rá . . .”

Ha Az ember tragédiája irodalmunknak csak holmi megkövült rekvizítuma volna, ez a cikkváltás nem született volna meg. Az is Madách nagyságát mutatja, hogy műve ma is eszmei és filológiai vitákra ingerel.

A végső szöveghelyesség kérdésében a már nagyon is esedékes új kritikai kiadás lesz majd hivatva dönteni.

Szabó József

Nyelvhelyességi megjegyzések a középiskolai tankönyvek fordítási és tolmácsolási gyakorlatairól

I. A nyelvvédelemnek sok gondot okozott már az iskolai nyelvtanítás régebben elsőrendűen fontos, de ma is jelentős (a latintanításban változatlanul a legfontosabb) tartozéka, az idegen szövegek magyarra fordítása. Nem árt-e anyanyelvünk helyes használatának, nem csábítja-e a tanulót arra, hogy az idegen szöveg hatására magyar szavakat idegen szerkezetekbe rójon össze? Ezt a veszélyt a tanár el tudja háritani. Ha van gondja az anyanyelvre, és ért is hozzá, éppen az ellenkezője történik: az idegenből magyarra fordítás kitűnő nyelvhelyességi gyakorlat lesz. Az így-úgy lefordított mondatot rendbe lehet szedni, magyarosra lehet csiszolni, így a tanuló olyan ismereteket szerez a magyar nyelvről, amelynek tekintélyes részét a magyar nyelvtantól sem kapja meg. (Ezzel a kérdéssel egy korábbi írásomban foglalkoztam, vö. MNy. 62: 342—7.) Különösen érvényes ez akkor, ha meg tudjuk fogadni Beljajev professzor tanácsát, és csak már megértett idegen mondatokat fordítatunk le.

Am nem hallunk, nem olvasunk arról, hogy a magyarból idegen nyelvre fordítás is veszélyeket rejthet. A szakemberek valószínűleg arra gondolnak, hogy ilyenkor a tanár szabadon szerkeszti a magyar mondatot, az idegen mondat kötött, tehát ha rosszul sikerül az „átkódolás”, annak az idegen nyelv a kárvallottja.

A tapasztalat azonban az ellenkezőjét bizonyítja. A középiskolában, de a főiskolák, egyetemek lektorátusi nyelvoktatásában is ritkán fordítanak az átkódolás kedvéért. A magyarból idegen nyelvre fordítás többnyire az idegen szavak és szerkezetek gyakorlása érdekében történik, az idegen szövegekből ismert szavakat, frissen tanult vagy átismételendő szerkezeteket használnak, az idegen nyelvű olvasmányokból ismert témákat, helyzeteket variálják. Sokszor már nem is lehet fordításról beszélni, a műveletet retroverzióknak hívják — s véleményem szerint ez a régi iskola egyik legvígasztalanabb öröksége, az anyanyelv és az idegen nyelvek tanítása egyaránt szenved tőle. A magyar mondatot a tanár úgy szerkeszti meg, hogy a fordítás az általa eleve kiválasztott szerkezetet tartalmazza. Valójában tehát itt is a magyar mondat kötött, az idegen kevésbé, olykor talán egyáltalán nem. A magyar mondat alkalmazkodik az idegenhez, s itt még az a rendbeszedési lehetőség sincs meg, amelyet az ellenkező irányú fordítással kapcsolatban említettem. Aligha túlzás, ha azt mondjuk: inkább a magyarból idegen nyelvre fordítás veszélyes a nyelvhelyességre, mint az ellenkezője. A fordítás közben a tanuló, hallgató intenzíven foglalkozik a megadott magyar mondatokkal, s ha azokban magyartalanság van, az rontja anyanyelvi érzékét, erősíti a máshonnan is jelentkező kísértéseket. Nemcsak a fordítandó mondatok esetleges magyar-

talanságairól van szó. Ha a szöveg szürke, erőtlen, zavaros, ennek is megvan a rossz hatása — gondoljuk csak meg, milyen nehéz a tanulókat változatos és tartalmas magyar írásra, fogalmazásra megtanítani.

A magyarból idegenre fordítást többnyire házi feladatként vagy dolgozatnak adják, a tanuló tehát egyedül dolgozik a magyar szöveggel.

Ne fordíttassunk talán magyarból idegen nyelvre? Tulajdonképpen ennek kedveznek a korszerű módszertani elvek és több külföldi ország példája; itt tehát a korszerűség és a nyelvvédelem érdeke egybeesik. A nem szakosított tantervű osztályokban a tantervi előírások nem is kötelezik a tanárt ilyen fordításra. A középiskolai tankönyvek, egy-két kivétellel, csak a függelékben közölnek fordításra szánt magyar szöveget, mintegy jelezve, hogy a tanításnak ez nem lényeges része. De ne kívánjunk túl sokat. A hagyományok ereje nagy, a tanárok jó része ragaszkodik hozzá, s a tanárt kényszeríteni valamire, aminek helyességéről nincs meggyőződve, a rossznál is rosszabb. Némelyik tanítási formában pedig akarva sem lehet a fordítást elkerülni. A szakosított tantervű gimnáziumi osztályok haladó csoportjaiban például az állami nyelvvizsga lehetőségére is gondolni kell, s ezért a felső osztályokban célszerű tekintélyes mennyiségű magyar szöveget idegenre fordíttatni. A feladat tehát az, hogy ha már fordíttatunk, a fordítandó mondatok magyarsága legyen megfelelő, ne idegen gondolatok és szerkezetek legyenek magyar szavak mögé rejtve.

A tanárok egy része maga is szerkeszt magyar mondatokat, hogy idegenre fordíttassa őket. Aki idegen nyelvet tanult, emlékezhet, hány csikorgó, semmit nem mondó magyar mondatot kellett latinra, angolra, oroszra stb. lefordítania. Érdekesebb azonban megvizsgálni, milyenek a tankönyvek magyar szövegei. Ebből a szempontból néztem át a szakközépiskolai orosz, a gimnáziumi orosz, angol, francia, olasz, spanyol nyelvkönyveket és a gimnáziumi francia és német szakosított tantervű haladó csoportok tankönyvét.

Előre leírhatom, hogy a kép eléggé kedvezőtlen. Ha ezek a szövegek hatnak — és többé vagy kevésbé valószínűleg hatnak — a tanulók magyar nyelvhasználatára, akkor szaporodnak a magyar dolgozatok és a szóbeli megnyilatkozások hibái; nehezítik a küzdelmet a nyelvi szegénység ellen. Holott éppen az ellenkezőjét kívánhatnánk, hiszen a magyarral legközelebből rokon tárgyról van szó.

A dolgozatom megírása idején használt, 1971 után megjelent kiadásokat vettem figyelembe.

II. 1. A szövegekben előfordulnak nyilvánvaló magyartalanságok, kifogásolható szavak, szókapcsolatok. „Engedélyt kért, hogy *egy* szólót énekelhessen” (Német, III. o., 137). — „Mi *ment* tegnap az Operában?” (Orosz, gimn. III. o. 11, gyak.) — „Nem akarom, hogy ez a helyzet heteken vagy hónapokon át *elhúzódjon*” (Német, III. o., 243). — „Nem illik olyan leveleket elolvasni, amelyek *nem a mieink*” (Német, III. o., 189). — „Már késő ezt *megszerveznünk*” (Orosz, gimn. III. o., 5, gyak.). — „*Milyen nevet visel* az iskola?” (Német, II. o., 133) — A gimnázium IV. osztályának orosz tankönyvében megjelenik a *kultúrtörténet*, a „kultúr-”előtaggal, amely annyira — és jogosan — felháborította Kodály Zoltánt („Szóval: kultúr?” — Visszatekintés. Zeneműkiadó, Budapest, 1974. 2: 329–33).

A szakközépiskola fordítási szövegeiben *ami* szerepel több helyen *amely*

helyett. („Mindenki látta azt a hirdetményt, *ami* iskolánk első emeletén volt.”) Igaz, hogy erről viták folynak, de a tanítás szempontjából elfogadottnak tekinthetjük, hogy az írott nyelvben az *ami* nem léphet az *amely* helyére.

Említsük a helyes írást is. A szakközépiskolák II. osztályának fordítási gyakorlataiban, a gimn. III. o. orosz nyelvkönyv „Fordítási és tolmácsolási gyakorlatok” 2—5. szövegeiben következetesen hiányzik a vessző a mondatkapcsoló és előtt.

2. A példaként idézett magyartalanságok bizonyára nem a legdurvábbak. Jóval vaskosabb magyartalanságokat is olvashatunk némelyik iskolai kiadványban, de helyenként a felsőoktatás idegennyelv-tanulást szolgáló jegyzeteiben is. Veszélyesebb és gyakoribb az anyanyelv elleni másik fajta vétség: a magyar mondatba beleerőltetik az idegen nyelvi szerkezetet, az anyanyelvi mondat mintegy öntőformája lesz az idegennek.

„... és néhány szót már megértetek a képek alatt” (Francia, Leçon, 14, I. o.). Ez a magyar nyelv rendje szerint azt jelentené, hogy a képek alatt állva, ülve stb. megértém a hozzám intézett szavakat. Valójában a képek alá helyezett magyarázó szövegekről van szó, függetlenül a szemlélő helyzetétől; a mondat a „quelques mots sous les images” (vagy „peintures”) szerkezet ráerőltetése a magyarra. — „A párizsi külvárosok szűkek, kis, öreg házakkal” (Francia, gimn. II. o., 4. gyak.). A magyar szavak helyére francia szavakat kell tenni, aztán egy *sont* meg egy névelő betoldásával kész a francia mondat. A magyar mondatnak csak a szavai magyarok, a szerkezete nem. — „Amikor már véget ér nyaralásunk a Balaton partján, nagyon szomorúak leszünk” (Francia I., haladó, Leçon 8.). A rosszul összeillesztett alárendelt mellékmondatról a tankönyvíró bizonyára azt várja, hogy felhívja a tanuló figyelmét a futur antérieurere. „Az osztályban a lányok nagyon szeretnek színházba jární” (Olasz I., 4. gyak.). Vajon az osztályban van a színház? — „A kirakatban ruhák láthatók értékes anyagokból” (Német, II. o., 31). Az „értékes anyagokból készült ruhák” a fordítás szempontjából nem lenne lényegesen nehezebb.

Gyakori az idegen szórend előkészítése a magyar mondatban. „Az olasz vezető olaszul válaszol, természetesen” (Olasz II., 8. gyak.). Helyes magyar mondatban a *természetesen* helye az *olaszul* előtt lenne. — „Az énekes megjelent ebben a pillanatban a színpadon” (Német II. o., haladó csoport, 87). Pontosan a német szórend: második helyen az állítmány, tekintet nélkül a mondat belső súlyelosztására.

A szórendre nagyon vigyáznunk kell, mert a mindennapi életben, a hivatali nyelvhasználatban és a különféle kiadványokban nagyon elszaporodtak a mondatot torzító, sőt értelmét megváltoztató szórendi hibák: a nyelvrontás egyik legveszélyesebb fajtáját kell látnunk a helytelen szórendben.

Találunk példát arra is, hogy nem a szerkezet, hanem egy-egy szó készíti elő a fordítást, „hívja” az idegen szót. „Amikor jövök az iskolából, én is mindig *belépek* néhány percre ebbe a kis kertbe” (Francia, I., Leçon 13). Mert a tanuló az *entrer* igét 'belép' jelentéssel ismerik.

3. Feltűnő a szövegek tekintélyes részének szegényes magyar szókinccse. „A jómódú polgárok pompás házakat *építettek*. Sok szép épületet olasz mesterek *építettek*” (Német, II. o., 65). — Az I. o. szakközépiskolai orosz nyelvkönyv

15. szövegének első két mondatában háromszor fordul elő a *lát* ige. A védekezés elfogadhatónak látszik: a tanulók idegen nyelvi szókincese csekély. Ám nem lenne célszerű a fordítással addig várni, míg az idegen nyelvi szókinces kissé felszaporodik, és a szótárt a tanulók használni tudják? Nem véletlen, hogy egy-egy tankönyv magyar szövegeiről summázó ítéletet mondva, az angol könyvek szövegeit ítéljük legelfogadhatóbbnak: csak a harmadik osztálytól kezdve adnak fordítási gyakorlatot. Nem lehet védeni a szakosított tantervű haladó csoportok tankönyveit, itt a tanulók szókincese már elegendő lenne jól fogalmazott magyar mondatok fordításához.

Ez is fontos részletkérdés. Mind a magyartanításnak, mind általában a tanításnak egyik kínzó gondja a tanulók anyanyelvi szókincsének szegény-sége, mondataik szürkésége. Megértjük, hogy az idegen nyelvi tankönyvek ezen nem tudnak segíteni, de pedagógiailag igen helytelen, hogy mintegy igazolják az anyanyelvi kultúra hézagosságát.

4. Eddig szóhasználatról, mondatokról volt szó, tehát formai kérdésekről. Bolygassunk meg tartalmi kérdéseket is! A nyelv a kommunikáció eszköze. Ha a közölnivalóval baj van, nagy a valószínűsége, hogy a megfogalmazás helytelen lesz. A nyelvvédelemnek keresnie kellene a nyelvrontás, az elharapózó rossz nyelvhasználat mélyebb, tartalmi okát. Meggyőződésem szerint a fő ok a kommunikációs zavar: a beszélőnek, a szerzőnek nincs közölnivalója, vagy a közölni való bizonytalan, vagy nem meri egyértelműen kimondani, amit gondol — az ilyen helyzetből szinte törvényszerűen következik a helytelen, magyartalan beszéd és írás. A nyelvkönyvek magyar szövegeiben sok az olyan mondat, amelynek semmiféle kommunikációs értéke nincs: azért szerkesztették őket, hogy lefordítsák a tanított idegen nyelvre. Az idegennyelvtanítás szakembereinek jó része úgy véli, hogy az ilyen mondatoknak (pl. „Nekünk sok érdekes előadást kell hallgatnunk”, „Az atom szerkezetének vizsgálata igen fontos”) egyáltalán nincs helyük a nyelvtanításban. De ha már idegen nyelven használnunk kell őket, arra semmi nem kényszerít, hogy ilyeneket magyarul fogalmazzunk, és aztán lefordítsunk.

„Ezek az áruházak kirakatai” (Francia, I. o., Leçon 6). — „Íme, ez az én kerékpárom, az ott a bátyámé” (Francia, II. o., 3. gyak.). — „Ha nem fogtunk volna halakat, nem tudtunk volna jó vacsorát készíteni” (Francia I., haladó csoportok, Leçon 13). Nyilvánvaló, hogy a feltételes módnak semmi szerepe nincs, csak arra való, hogy a tanulók a francia feltételes módot gyakorolják. — „Egyik városból a másikba vonaton, repülőgépen, hajón vagy autóbuzson mehetünk” (Orosz, szakközépiskola II. o., 11. gyak.). — „A falvak lakóinak élete jobb, a lakóházak szebbek és a termelési eredmények magasabbak” (Szakközépiskola II. o., 4. sz. gyak.). A középfok használata öncélú, mert a szövegben nincs összehasonlítás.

A magyar dolgozatokban annyi az érdektelen, semmiféle információt nem tartalmazó mondat, hogy nyugodtan mondhatjuk: a magyartanárnak egyik legfontosabb és legnehezebb feladata rászoktatni a tanulókat, hogy csak olyasmit írjanak le, amivel valamit közölnek. Az olyan mondatok, amelyeneket idéztem, ellenkező irányban hatnak, az anyanyelvi nevelés érdekeit zavarják.

5. Van a magyar dolgozatokban, de — mondhatnánk — sok tanuló minden írásbeli és szóbeli megnyilatkozásában egy másik általános hiba: a szöveg lazasága. A mondanivaló részei rosszul illeszkednek egymáshoz, az

egység nem az előző egység szerves folytatása. Ennek javítása nélkül pedig nemhogy helyes, kulturált beszédhez nem lehet eljutni, de még az egyszerű és értelmes közlés is lehetetlen. „Magyarországon nemzedékek nőnek fel úgy, hogy nem tudnak értelmesen beszélni...” (Valóság. 1976/2., 51).

Az idegen nyelvi tankönyvek magyar szövegeinek egy része rossz példát mutat. Elfogadható lenne a csupa önálló mondatból álló szöveg, különösen, ha a mondatok önállóságát a nyomtatás is jelezné (számozás, új bekezdés): nem segítené az anyanyelvi nevelést, de legalább nem ártana neki. Ám a gyakorlatok mondatai vagy a mondatok egy része összefüggenek, lazán, gondolati és nyelvi szempontból egyenetlenül. Ezt még a viszonylag legjobbakról, az angol nyelvkönyvek fordítási szövegeiről is elmondhatjuk.

Nem lehet másként? De hiszen néhány gyakorlat példája mutatja, hogy lehet. A szakközépiskola II. osztályának orosz könyvében a 9. gyakorlat elfogadható, összefüggő szöveg, bár viszonylag szerény tudású tanulók részére készült. Megfelelően fogalmazott összefüggő szöveg a IV. osztályos spanyol nyelvkönyvben a Frederico Garcia Lorcáról szóló — íme, még irodalmi témáról is lehet ilyen szöveget szerkeszteni, alacsony heti óraszámú osztályok részére!

6. Eddig a hibásat kerestem. Ha igazságos akarok lenni, ki kell egészítenem azzal, hogy vannak a tankönyvekben, ha nem is mintaszerű, de egészen jó fordítási szövegek is. Jórészt talpraesettek a II. osztályos olasz nyelvkönyv fordítási gyakorlatai. Ilyen a gimnázium II. osztályában (orosz) a 3. gyakorlat is. A szakközépiskolák II. osztályos orosz könyvében jó a 3. és 4. szöveg. Érdekes módon kétféle szöveg sikerült általában jól: 1. amelyik a sportról vagy képzőművészetről szól; 2. amelynek célja a felszólító mód gyakorlása. A másodikra vonatkozóan könnyen meglelhetjük az okot: a parancsoló mondat nem lehet hosszú, kis szókinccsel is jól meg lehet szerkeszteni. Ezek a gyakorlatok azt bizonyítják, hogy a magyarosság szempontjából bizonytalan vagy közlési érdek nélküli mondatok nem nélkülözhetetlenek, a tanulók csekély idegen nyelvi tudása nem ad a tankönyvíróknak felmentést.

Középiskolában és egyetemen szerzett tanítási tapasztalataim egyáltalán nem igazolják, hogy a magyarosságnak tett engedmény megkönnyítené a fordítást. Többnyire nem könnyíti meg. A középiskolai tankönyvekben levő magyar szövegek egy része a „Fordítási és tolmácsolási gyakorlatok” címet kapta. De milyen tolmácsolásra tanít az olyan szöveg, amely mintegy előre gyártja az idegen mondatokat? Ki beszél úgy a tolmáchoz, hogy ilyen módon „megkönnyítse” a munkáját?

7. Nem ítélni akarok. (Írott szövegről van szó, nem vettem figyelembe azokat a kisebb korrekciós lehetőségeket, melyeket beszédben a hanglejtés, ritmus stb. adna.) Megértem a tankönyvírók gondját. Hasonlóval magam is viaskodom, amikor külföldi publikálás céljára írok. Bizonyos okok miatt nem vehetem papírra gondolataimat franciául; előbb magyarul kell a cikket, tanulmányt leírnom, s aztán lefordítanom a szöveget. A magyar nyelvű fogalmazás közben már az idegen szerkezetek, értelmezések tolnak a tudatomba, s hiába hadakozom velük: amit leírok magyarul, azon látszik, hogy franciául fogják olvasni. Ám a tankönyvek szerkesztésekor lehet védekezni, végső esetben a magyar szövegek megrostálásával. Némelyik hibát semmivel nem lehet menteni, például a helytelen szórendet: a fordítás érdeke éppen soggal magyaros szórendet kívánna!

III. Mindez az iskolának ahhoz a kötelességéhez tartozik, hogy valamennyi tantárgynak vigyáznia kell a nyelv helyességére, valamennyinek szolgálnia kell a maga módján az anyanyelvi nevelést.

A kérdés nagyon időszerű. Új tanterv készül, és hozzá bizonyára új idegen nyelvi tankönyveket írnak. Nem tudjuk, lesznek-e azokban a könyvekben fordítási gyakorlatok. A hagyomány erejét ismerve, feltételezhetjük, hogy lesznek; némelyik oktatási formában pedig, mint mondtam, feltétlenül szükség is van rájuk. De ha számúzik őket, akkor biztos, hogy a tanárok egy része maga szerkeszt majd magyar mondatokat, amelyeket tanítványaival lefordíttat. Reméljük, hogy a tankönyvírók és a nyelvszakos tanárok figyelembe veszik a nyelvvédelem érdekeit. Jó lenne, ha a fordítások csak akkor jelennének meg, amikor a tanulók már rendelkeznek a hozzá minimálisan szükséges szókinccsel. Legyen a fordítás az, aminek lennie kell: átkódolás az egyik nyelvről a másikra — ne pedig az idegen nyelv grammatikájának a gyakorlása, mert az alig valósítható meg az anyanyelv sérelme nélkül. A fordítás ugyan mindenképpen az idegen nyelv grammatikájának intenzív gyakorlása is, de általánosan jellemző gyakorlása. Ha egy-egy nyelvtani szabályhoz kötjük, akkor tulajdonképpen nem fordítás, hanem retroverzió. Nem baj, ha a tanulók kevesebbet fordítanak: elég annyi, amennyi magyaros mondatot meg lehet szerkeszteni. A mondatok legyenek lehetőleg egyszerűek, de ne primitívek. Az osztály jó anyanyelvi műveltsége szélesíti a tanár lehetőségeit.

A fordítás pártolói az állami nyelvvizsgára szoktak hivatkozni. Ám ne feledjük, hogy ott nem retroverzió van, hanem igazi fordítás: eredeti, nem fordítás céljára szerkesztett szöveget fordítanak a jelöltek. Újabban van gondja a vizsgabizottságnak a szövegek csiszoltságára és magyarosságára is.

Summázva: az a feladatunk, hogy a fordítást „a helyére tegyük”. Ezzel egyszerre és egyformán szolgáljuk a nyelvvédelem, az idegen nyelv-oktatás és az állami nyelvvizsga érdekeit.

Bán Ervin

”Egy bécs pénzlet teszi, két bécs pénzlet felveszi”

(Az igazság, szokás, törvény, áldomás szavaink jelentésének történetéhez)

A parasztság hajdani életéről, de különösképpen hétköznapijairól serény kutatóink buzgó és sokirányú erőfeszítése ellenére is elég hiányosak ismereteink. De főleg azok az ismeretek gyérek, amelyek a hajdani faluközösségek belső szervezetére, közigazgatására és az ezzel kapcsolatos ügyintézésre vetnének fényt. Ezért is szolgálhatnak örömeinkre azok az adatok, melyek időnként szemünk elé kerülve, e hiányokat segítenek megszüntetni, különösképpen ha ezek az adatok olyan, a nyelvünkéből kiavult szaknyelvi kifejezésekkel is párosulnak, amelyeknek teljes és pontos jelentését ez ideig sem sikerült egészen tisztázni. A következőkben egy ilyen kifejezésből indulnánk ki, melynek emlékei a TESz. szerint a XVI. századig maradtak fenn. Ez a kifejezés a *bécs*, melyet paraszti szövegekben a fenti időpontnál jóval későbbi ideig is nyomon követhetünk.

1. *Bécs* szavunknak a jelentése: ’kis értékű pénz; a fillér harmadrésze’ (TESz. 1: 265.); a szó délszláv és olasz közvetítéssel a dél-német nyelvjárárból került hozzánk; a Bern várost jelképező *bétz*, *bätz*: ’mackó’ szóra vezethető vissza. A TESz. 1510 körüli időből és 1545-ből idézi előfordulását. Mint ugyanitt olvasható: „huzamosabb időn át csupán egy közmondás őrizte meg: magyarnak csécs [később: Pécs], németnek bécs [később: Bécs].”

A szó egyébként más kifejezésekbe ötvözött is fennmaradt. E kifejezések pedig azoknak az adásvételi szerződéseknek váltak állandó formuláivá, amelyeket a Széchenyi Sopron megyei falvaiban kötöttek irtásföldek eladásakor a XVII. század folyamán és a XVIII. század elején, és amelyeket 1732–33-ban az uradalom, mintegy az irtásföldek jövődő visszaváltásának első lépéseként, a maga számára is lemásoltatott. Az ekképpen összegyűjtött másolatok maradtak ránk az uradalom levéltárában (OL, Széchenyi cs. lt. X/1, 374(k),/3).

E szerződések, melyekben a *bécs* is többször felbukkan, jóval nagyobb jelentőségűek annál, hogy történeti értéküket akár egy rövid cikkben is meghatározhatnánk, hiszen a jobbágyi élet olyan szektorába engednek bepillantást — a falvak belső szervezetébe, közigazgatásába, a földek forgalmazásába stb. —, ahonnt alig rendelkezünk megbízható adatokkal ilyen korai időre vonatkozóan. Ennek oka elsősorban a forráshiány, hiszen a jobbágyfalvak köznapi ügyeinek intézésében e korban még alig kapott helyet az írásbeliség. Ember Győző, akinek a legátfogóbb összefoglalást köszönhetjük újkori közigazgatásunkról, egyenesen azt írja: „Írásbeli ügyintézés — aminek eredményeképpen fennmaradhattak volna a forrásanyagul szolgáló dokumentumok — a XVI. és XVII. századi közégeknel még nem találkozunk” (Az újkori m. közigazg. tört. 1946. 573). S ha ez általában el is fogadható, mégis akadtak esetek, amikor e falvak életében az ügyek intézése során is fontos szerepet kaptak az írásos dokumentumok. Így történt ez a jelen esetben is, amikor a falu vezetősége előtt lebonyolított zálog- és adásvételi

ügyeket írásba is foglalták. Ennek eredményeképpen maradtak fenn az irtásföldről kötött szerződések is és bennük az említett kifejezés.

Meg kell viszont jegyeznünk, hogy e kifejezés további vizsgálata, tekintettel a kérdés összetett voltára, némileg túllépi a szűkebb értelemben vett nyelvi problémák körét. Mindenekelőtt azonban látnunk kell egy-két olyan szerződést, amelyeknek alapján az említett kifejezés helye, értelme pontosabban körvonalazható. Szövegeinket úgy válogattuk össze, hogy ha nem is a legkorábbi, de a koraiak, azaz a XVII. század első feléből való szerződések közül a legjellemzőbb kerüljön bemutatásra, majd lássunk egyet a század végéről, végül egyet a szerződések utolsó időszakából, 1732-ből. Az első két szerződés Nagycenkről, az utolsó pedig Peresztegről való; mindkét falu a szerződéskötés időpontjában possessióként szerepelt egyéb összeírásokban is.

1. „Anno 1630. 15. July. Én Bene Mihály Nagy Czenki feő Biró és Jéköly György Esküth az töb Esküth Polgárokkal egyetemben adgyuk tudására mindeneknek az kiknek illik, hogy jövő elöknben Szabó Ambrusnak meg hagyott eözvegye egy felöl, más felöl Ensöl János Kovács és jelentették, hogy az megmondott Szabó Ambrusné, Eörsébeth néminemü nagy, elváltozhatatlan Szükségiért adott el egy hold irtás Czéh földet ötöd fél magyar forinton, örök áron az megmondott Ensöl János Kovácsnak, mely ötödfél forintot meg adott János Kovács, és azt Eörsébeth aszony fölvette és annak az Falunak élő Törvénye szerint az Szabó Ambrusné egy bécs pénz el és egy pént borral le tette és János Kovács két bécs pénz el és pént borral fölvette, és tellyes szabad uraságában jutott, reá felelvén az Szabó Ambrusné Eörsébeth, hogy az földnek szabad Uraságában meg oltalmazza mind fiai, mind egyebek ellen János Kovácsot, vagyon pedig az az egy hold Czéh föld az kert allat való közép dülőben, melynek nap keletrül Kis Bertalan Sárvány Prédikátor és Püspök Uram egy hold jrtás föld e vagyon Szomszedságában, más felöl ezen János Kovácsnak három hold föld e nap nyugotrul. Ez földet azért mi előttünk feő Polgárok előtt úgy mint Tót János, Tököl Antal, Bentze Bálint, Nagy András, Dongó András, Kebeles Thamás előt. Melyrül adom az Velál Pöcsétével meg erősítettett Leve-lünket az dolognak nagyob bizonságára. Anno et die ut Supra. Bene Mihály Feő Biró és az meg nevezett Esküth Polgárok (Sigillum Pagi).”

2. „Én Czatlós Gáspárné Nagy Czenken Sopron Vármegyében lakozó adom tuttára mindeneknek az kiknek illik ez Levelemnek rendiben, hogy némő némő Szükségemben attam el örök áron Nagy Czenken Sopron Vármegyei határban egy darab rétemet 22 forinton, az mely rét vagyon praescribalt határban Dávid Czenk felé az tötis között Nagy Czenken Sopron Vármegyében lakozó Ensöl Péternek Feleségivel edgyütt Jankovits Annóknak, Fiai, Jankó, Andornak, mivel annak előtte is pinze volt rajta, tizenkét forintya Ensöl Péternek; azért én Czatlós Gáspárné mái napon országunk élő Törvénye szerint el válok azon réttől, egy bécs pinzel, egy tellyes pint borral, föl veszi azon rétet Ensöl Péter két bécs pinzel, két tellyes pint borral, mely Rétnak az Szomszédi Fő Szélrül Ensöl Péter, aly Szélrül Tott Istvánné, ez okaért én Czatlós Gáspárné mindenek ellen magamra veszem az Evictiot, valaki háborgatta s háborgatni akarná Ensöl Pétert. Anno 1684. Die 24. Februarii megh adván mind az két felöl való áldomást. Lett ez Levél iratás akkorbéli Biró Németh István, Esküth Polgár Uraimék Horváth István, Goda György, Körtilés István közönsiges leginyek Tott Mihály, Staer Boldizsár pöcsétyekkel meg erősítvén et coram me Joanne Ungvári Ludirectore eiusdem loci (L. S.)”

3. „Anno 1732, die 20 9-bris. Én Vocsákovic Mihály Feleségemmel edgyütt Németh Dorával Németh Peresztegen N. Sopron Vármegyében Lévdőben Lakozó adgyuk tudtára mindeneknek az kiknek illik ezen örök Leve-lünknek rendiben, hogy minémü Szükségemtül viseltetvén kéntelenitettem egy darab rétemet örök áron el adnom huszon két magyar forintonkon, id est fl. 22 jó és el kelendő ezüst pénzen, melynek is forintját számlálván husz garasban avagy hatvan kraitzárban ugyan itt Németh Peresztegen

N. Sopron Vármegyében Lévóban lakozó Horváth Jankónak és Successorinak, az mely rét is vagyon az Peresztzeghi határban az allsó rétekben. Melynek is Szomszédgya Nap nyugatrul Tomor Ilus, Nap keletrül pedig Vocsákovics Mihály, illy okkal és Conditioval hogy én Vocsákovics Mihály feleségemmel edgyütt, Németh Dorával el válunk ezen rétt örökünktül egy Bécs pénzrel és egy Tellyes pint borral. Én pedig Horváth Jankó föl veszem két bécs pénzrel és két tellyes pint borral, belé lépik Szabad Uraságában, birhassa firul fira, nemzetségrül nemzetségre, mint pénzen vett örökét, mivel én Vocsákovics Mihály Reám is vevén az Evictiot Tartozom Horváth Jankót minden Törvényes proicatori és alligatoriusok ellen megh oltalmazni mind az pénzigh. Melynek nagyob biztonságára való nézve adom ezen örök Levelemet kezem kereszt vonyásával megh erősitettem ilyen emberséges emberek előtt, ugy mint Öreg Biró Vaszarics György, Kiss Biró Czinege György, Hütvös Hegy Mester Mester Páll (L. S.), Hütvös Polgár Horváth Mihály, Drásnyák Miklós, Vocsákovics Mihály X, Coram me Georgio Mohácsi m. p.”

2. A három szövegből minket az a szakasz érdekel most közelebről, amely szinte egybehangzóan azt mondja, hogy az eladó egy bécs pénzzel és egy pint borral letette földjét és a vevő ennek duplájával, két bécs pénzzel és két pint borral felvette. Ha egy-két kifejezés változik is bennük, de mint formula, lényegében mindegyikben egységes. Mielőtt e formula egyes fontosabb elemeit sorra vennénk és jelentőségét, értelmét próbálnánk kibogozni, helyes lesz talán a kifejezéssel jelölt aktus helyét, jellegét is meghatározni. Mert amint az már az első szövegből is kitűnik, e kifejezés korántsem magát az eladást jelenti, hanem sokkal inkább annak megerősítését, és a jelenlevő személyek képviselte faluközösség által való elismerését. Már e szövegből is az gyanítható, hogy akkor, amikor e bécspénz fizetésére sor került, a tényleges adásvétel, azaz a pénz kifizetése megtörtént. Érdemes e részt újból is idézni, amely szerint az egy hold irtásföld ára ötödfél forint, „mely ötödfél forintot — mint a szerződés szövege mondja — meg adott János Kovács és azt Eörsébeth Aszony fölvette és — csak azután! — az Falunak élő Törvénye szerint az Szabó Ambrusné egy *bécs* pénzrel és egy pint borral le tette (ti. a földet) és János Kovács két *bécs* pénzrel és két pint borral fölvette és (ti. ezzel) tellyes Szabad uraságában jutott. . .” De hasonlóképpen észlelhető a két ténykedés szétválása más szerződésekben is, így pl. abban, amit 1666-ban ugyancsak Nagycenken kötöttek egy föld eladásakor. A szerződés szövege szerint „a fél hold földnek az árát mingyár megh atta föllül említett Molnár Márton (a vevő), én is föll vettem — olvashatjuk, majd ez után következik az „átruházás” aktusa a további szöveg szerint —, mai napon Szabad ususában bocsátom, és kezembül ki ereszttem egy *bécs* pénzrel és egy magyar pint borral és Molnár Márton kezéhez veszi két tellyes pint borral és két *bécs* pinzel. . .” Úgy tűnik, a faluközösség képviselőinek közreműködését — ami egyszerre jelenthette a reális árak kialakítását és a vétel igazolását, közösségi elismerését — kellett a pénz kifizetése után a pénzzel és borral mind a két részről honorálni. Ezt abból is gyaníthatjuk, hogy némely esetben „alku”-ról is szó esik, illetve máskor a szöveg „áldomás”-t emleget.

Így például a Nagycenken 1640. július 6-án kötött egyik adásvételi szerződés a következő sorokkal zárul: „Volt ez *alku* illen Személyek előtt, ugymint elsőben Személy volt Varga Mihály hütvös Polgár Uram előtt és Kómár Benedek akkorbéli eskütt Polgár előtt Boros Bálint, Nagy Márton, Bagon Bálint Peresztzegen lakozó Uraimék előtt és Fülesen lakozó Goszpodarics Márk előtt Németh Miklós eő Nagysága Viczellérje előtt. . .” De ugyanez a kifejezés feltűnik Lövő mezőváros szerződéseiben is, így pl. abban, amelyet 1675. február 24-én kötöttek: „Lett *alku* és az Pénz adás illyen böcsületes, emberséges emberek előtt — olvashatjuk — ugy mint mastani Biró előtt, Kanisaj István előtt, Balogh Mihál, Horváth István előtt. . .”

E kifejezés mellett, mely a szerződéskötést megelőző, olykor hosszadalmas egyez-

kedésre utal, a megegyezést és pénzkifizetést követő aktust, melyre a fentiekben utaltunk, a már idézett nagyecenki 1676-os szerződés a következőképpen említi: az eladó eladott „...fél hold földet, a köves fölöt hat magyar forinton *áldomással* együtt...” Egy másik 1684-ben kötött szerződés pedig a következő szavakkal zárult: „Anno 1684. Die 24 Februarii, megh adván mind az két felől való *áldomást*.” Majd egy 1707-ben ugyancsak Nagyecenken kiállított szerződés is szükségesnek tartotta megemlíteni, hogy „...az itt való Szokás szerint az *áldomást* mind a két fél be szolgáltatta”. Más esetben ugyan az *áldomás* szó elmarad, a szöveg többi része viszont kétségtelenül teszi, hogy szintén arról lehetett szó. Így annak a szerződésnek pár sora is, melyet 1699. április 31-én Nagyecenken Laczkó Prizinger János adott, hogy igazolja egy hold földjének eladását „Cristianus Jánosnak és gyermekeinek örök áron, Pénzt, borokat magam megh adván a két részrül.” Ha már a részletezésnél tartunk, érdemes megemlíteni azt is, hogy az egyik 1732. február 20-án Peresztegen kiállított szerződésben a pénz és bor mellett pecsenyéről is szó esett, mit a szerződés írásakor kötelezően fizettek. A szerződés szövege a szokásos módon hírül adja ugyanis, hogy az eladó a földtől elvállik „egy *Bécs* pénz el és egy tellyes pint borral; Föllül megh irtt Sumuntmont Mátyás Uram feleségivel és gyermekeivel edgyütt be lépik két *Bécs* pénz el, két tellyes pint borral, két funt Pecsényével és hozzája tartozandó minden némü igasságával, birhassa eő Kegyelme — adják megh a lehetőséget a szükséges feltételek teljesítése után — firul fira, nemzetségrül nemzetségre, mint maga saját pénzen vett örökjét...”

3. Ez utóbbi szövegben tűnt fel az *igasság* szó is, mely a szerződésekben érdekes módon kétféle jelentéssel is szokott szerepelni. Az első jelentés az, ami a fenti szövegben is tapasztalható, és ami némileg rokon az előbb idézett *áldomás* jelentésével. Néhány példa talán pontosabban is meg tudja világítani. Az egyik Peresztegen 1640. július 6-án kötött szerződésben, mely Horváth András rét eladását volt hivatva igazolni, olvasható, hogy a rétet „...örök áron minden *igasságával* edgyütt le tette Horváth András egy *bécsel*, fel vette Scornyak Páll két *bécsel* és minden *igasságával* edgyütt...” majd a rétet 1669. jan. 10-én Scornyak Pál a Kövesden lakó Horváth Máténak adta el „minden *igasságával* edgyütt”. 1690. november 3-án Peresztegen kelt az a szerződés, amelyben Lencsés Panna igazolta egy hold irtásföldjének eladását, amelyet — mint olvashatjuk a szövegben — a vevőnek „föl is adtam, falunk és Helünk mindennemü *igasságát* be szolgáltatván akkor-béli Biró Horváth János Uram házánál...” Ugyancsak Peresztegen 1698. szept. 28-án állították ki azt a szerződést, amelyben egy rét eladását igazolták, és amelynek szövege a következőképpen utal az *igasságnak* nevezett, kötelező fizetség besolgáltatására: „...mi pedigh mind az által mind a két részrül le tévén az helynek minden némü *igasságát*, mai napon kezéhez szabadítjuk (ti. a vevőnek a földet)...” S hogy semmi kétség ne legyen a fenti módon használt kifejezés jelentését illetően, idézzük az 1696. febr. 26-án kiadott rételadási szerződést, melyben viszont már feltűnik az *igasság*-nak egy másik jelentése is. Az olvasható e szerződésben, hogy 80 forintot a rétért a vevő „egészlen minekünk megh füzetett, e mellet mindennemü költséget az Helynek *igassága* szerént eő Kegyelme Czinege János Uram magára vett és bé is szolgáltatott...”

Mielőtt az *igasság* ez utóbbi jelentését sorra vennénk, érdemes arra utalni, hogy az első jelentésként említett „fizetség” értelemben Sopron megye területén szinte századunkig tovább élt, mégpedig egy szokással kapcsolatban, melynek *legények igassága* volt a neve. E kifejezés értelmezésére, úgy véljük, legcélszerűbb lesz a Sopron megyei szolgabíró 1837. november 6-án kelt jelentésének egy részletét idéznünk, mely jelentést az egyik 1837-ben Hővejen tartott verekedésbe torkolló lakodalom után készített, helyszíni vizsgálat alapján. A vizsgálatot vezető szolgabíró előtt, mint jelentésében olvasható, a vallokások alapján világossá vált, „hogy a 'Legények *Igassága*' neve alatt több helyeken a

Nemes Megyébe a Menyegző alkalmával a vidéki völegényen önkényes pénzbeli követelések tételnek; ezen rossz szokás pedig — füzte hozzá — több helyeken a verekedésekre alkalmat nyújtott...” (Sopr. Szle. 1958. 153).

Világos tehát, hogy az *igasság* itt is szokáson alapuló fizetség, melynek meg nem adása véres verekedést eredményezett. Az *igasság*-nak lényegében ugyanez a jelentése tapasztalható az általunk tárgyalt irtásföldek eladásakor is. Pontosabban: ez a szónak az egyik jelentése.

A másik jelentése is összefügg ezzel és úgy tűnik, hogy talán a *szokás*, *jogszokás*, *hagyomány* szóval tudnánk helyettesíteni. S hogy a szó két jelentésének összetartozását és egyúttal különbözőségét is jobban lássuk, olyan példát idézünk, amelyben mind a két jelentéssel találkozhatunk. 1694. ápr. 18-án Peresztegen írták azt a szerződést, amely egy irtásföld eladását igazolta, és amely szerint a föld árát az eladó megfizette, a „földeket Falunk és Helünk réghi bé vett jó *igassága* szerént akkorbéli Biró házánál fölvette és letévé *Bécscsével* és mindennémü ahoz tartozandó *igasságának* bé szolgáltatásával együtt...”

A szónak 'szokás' jelentése egyébként igen sok alkalommal tapasztalható, némelykor egy szerződésben két alkalommal is, mint abban a szerződésben, amelyet Peresztegen 1696. március 19-én állítottak ki. Ebben az eladó, Páris Ferenc tanúságot tesz, hogy — mint olvasható — „Feleségemmel és Gyermekeimmal edgyütt mai napon el válok azon földörökömtül (melyről az előbbieken szó esett) és Országunk és Helségünk *igasságával* le teszem egy *Bécs* pénz, egy tellyes pint borral, föl veszi Horváth Mátyás (a vevő) Feleségével edgyütt Horváth Orsikkal és Gyermekeivel edgyütt ugyanezen Helségnek *igasságával* két *Bécs* pénz és két tellyes pint borokkal...”

Más szerződés, mint az is, amelyet 1714. május 27-én Peresztegen kötöttek, ezt a következőképpen fejezi ki: az eladó megváltik földjétől „egy *Bécs* pénz és egy tellyes pint borral”, míg a vevő felveszi azt „két *Bécs* pénz és két tellyes pint borral Helünk réghi bé vett *igassága* és módgya Szerént...” Néhány szerződésben viszont, melyek érdekes módon későbbiek, határozottan a szokásra utalnak ugyane kifejezéssel. Az egyik 1726. január 6-án kiállított szerződés szerint is az említett fizetség „helünk réghi bé vett Szokása szerint” történt, de ugyanígy a május 9-én kötött szerződésben is: „helünknek réghi be vett Szokása szerint”.

Egy másik, 1731. szeptember 9-én Peresztegen kötött szerződés szövegéből az is gyanítható, hogy e szokás milyen nagy, szinte törvény erejével rendelkezett. Az olvasható ugyanis benne, hogy az irtásföldjüket eladó testvérek elváltak „azon föld öröküinktől”, melyet előbb pontosan meghatároztak, „egy *Bécs* pénz és egy tellyes pont borral, ellenben pedig Pinyén Lakozó N. Sopron Vármegyében Lévóban Decsics György (a vevő) föl veszi két *Bécs* pénz és két tellyes Pint borral, Országunk és Helünk bé vett Szokása és Törvénye szerént...” S ezzel világossá is válhatott a szokás jelentősége, amelyet törvényszerűen kötelezőnek tartottak. Az ország és a hely élő törvényére való hivatkozás egyébként több más szerződésben is megtalálható, mégpedig a legkorábbiakban is, jeléül annak, hogy e korban szigorúságukhoz, megtartásuk fontosságához nem fért kétség.

Az eddig rendelkezésünkre álló legkorábbi falusi irtásszerződésben, amelyet Nagycenken 1610-ben állítottak ki, az eladó a következő szavakkal adta át földjét: „adom kezébe azon *igassággal* (ti. a vevőnek), az mellyben birtam Országunk élő Törvénye és *igassága* szerént...” E sorok pedig egyúttal segítik értelmezni a fent már tárgyalt *igasság* kifejezésünket is.

Egy másik, Peresztegen 1643. február 10-én kiállított szerződés pedig azt tanúsítja, hogy Lencsés Benedek a kövesdi Kümives Pálnak adta el részét „in anno 1612. esztendőben, mely rétet az Helynek Szokott Törvénye szerint — mint olvashatjuk az eladó szavait — föl is attam neki...” Több, későbbi szerződésben az olvasható, hogy a földek

eladása „Országunk élő Törvénye szerint” történt, míg másokból — így pl. az 1710. december 8-i vagy az 1712. június 13-i szerződésből — az olvasható ki, hogy a „földadás” „Helünk és Országunk élő Törvénye szerint” ment végbe.

Végeredményben a különböző kifejezések, amelyekkel azt a szokást nevezték, amelynek részét alkotta a *bécs-pénz* adása is, a hajdani adásvételekkel járó ünnepi aktus, jogi tevékenység más-más oldalát világítják meg: a *szokás*, vagy inkább *szokásjog* valójában a kötelező *törvény* erejével bírt és az azzal járó kötelezettség teljesítése tett *igazságot*. Mindehhez járult végül is a jogi tevékenységet lezáró megpecsételődő *áldomás*.

S ha hozzávesszük mindehhez, hogy jogi nyelvünk mai fejlettebb állapotának kialakulása előtt lényegében e szavak, tehát az *igazság*, *törvény* s részben a *szokás* volt az, amivel alkalomadtán helyettesítették, vagy körülírták a *ius* (jog) kifejezést (vö. Kovács F.: A magyar jogi terminológia . . . 1964. Bp., 44–66), világossá válhat, hogy a korántsem tökéletes paraszti szövegek hajdan érvényes joggyakorlatot s ehhez kapcsolódó jogi kifejezéseket őriztek meg. De az is valószínű, hogy e gyakorlat nem korlátozódott a parasztság szűkebb rétegeire, hanem szélesebb társadalmi érvénye volt, s így e szövegek olyan információkkal szolgálhatnak, melyek az adásvételben és a zálogügyekben részt vevő személyek szűk körénél jóval tágabb érvénnyel bírnak.

Ami a szokás további részleteit illeti, nehezen tudnánk azon kívül bármit is mondani, mint amit az igen érdekes kifejezések alapján gyaníthatunk. Mert a fentiekben kívül igen figyelemreméltó az a terminológia is, amivel a földek átadását, átvételét a szerződésekben jelölték. A fontosabb kétségekívül az átvétel, és ezt a szerződések csaknem mindig egyező kifejezéssel jelölték. E kifejezés: *fölvesz*. Az átadásnál viszont változatosabb a terminológia.

Gyakran használt az olyan kifejezés, főleg a XVIII. század eleji szerződésekben, amely az elválásra utal. Így az 1710. május 26-án, Peresztegen kötött szerződés szerint is „Mester János *el válik* azon föld örökétül (amelyről fent szó esett) egy Bécs pénzen és egy tellyes pint borral, Mohácsy Molnár György pedig *föll veszi* . . .” Egy másik, 1714-i szerződés szerint „Kusonics György máj napon *el válik* az megh nevezett föld örökétül . . . Rósa Egyed Mészáros Uram pedig *föl veszi* . . .” Vagy egy 1732-i szerződés szerint is a földjüket eladó testvérek tanúsítják, hogy „*el válnak* ezen rét öröküinktől . . ., Én pedig Horváth János *föll veszem* . . .”

Más szerződésekben, főleg a korábbiakban az *elválás* csak egyik mozzanata az eladásnak és ez még kibővül a *letesz* kifejezéssel, amely az átvételt általában jelölő *felvesz* kifejezésnek ellentétes értelmű terminusa. Az egyik 1696-i peresztegi szerződésben is ez olvasható: „mai napon *elválok* azon föld örökömtül . . . *leteszem* egy Bécs pénzel . . ., *fölveszi* Horváth Mihály . . .” Vagy egy másik Hegykőn 1717. június 10-én kötött szerződés szövege szerint Szalay Mihály az eladó azt bizonyítja, hogy „máj Napon *ell válom* (!) ezen említett földemtül egy bécsell *le teszem* és egy magyar Pint Borral, Páll István — olvashatjuk tovább — *föll veszi* két bécsell és két magyar Pint Borral”. De érdemes a *letesz* további változatait is figyelembe venni, amelyek az átadás körülményeit esetleg közelebbről is megvilágíthatják. Az 1610-ben Nagycenken kötött szerződésben is az eladó, amint a szövegben olvasható, a „máj napon *el válom* (!) tül (ti. a földtől) és *adom kezében* azon igazsággal, az melyben birtam . . . és ő is Mészáros János *föl vette* két bécs pénzzel és két tellyes pint borral . . .”

De akadnak szerződések, amelyben ez utóbbihoz hasonló és az átadás aktusára a következőképpen utaló kifejezések helyettesítik az *elválás* és *letesz* terminusokat. Így a Nagycenken 1676-ban kötött szerződésben is azt igazolja az eladó, hogy a vevőt a földnek „mai napon szabad ususában bocsátom és *kezembül ki eresztém* (ti. a földet) egy bécs pénzel és egy magyar pint borral és Molnár Márton *kezihez veszi* két tellyes pint borral és két bécs pénzel . . .” Vagy egy másik szerződés szerint, melyet 1680. augusztus

15-én ugyancsak Nagycenken kötöttek, Horváth Péter adta el földjét, „mely földről — olvashatjuk — én *el vévén kezemet* hazánk élő igazságával, egy tellyes pint borral, Szamer Cristianus (a vevő) két tellyes pint borral ...”

Gyakori viszont az a forma is, amely mint 1677. május 23-án Nagycenken kötött szerződésben is olvasható, a következőképpen utal az átadásra: „*föl attam* pedig azon megnevezett földet hazánk minden igazságával...” E kifejezés, úgy tűnik, ellenpárja az átvételt legtöbbször jelölő *felvesz* terminusnak. Az 1732. december 17-én Nagycenken kötött szerződésben is a következőképpen tapasztalhatjuk ezt: Köteles Ilona eladó igazolta, hogy földjét — mint olvasható — „*föl is adtam* öö Kegyelmének Pintér Baisz Jánosnak Helységünk szokott igazságával ... S én is pedig — értesülhetünk a továbbiakban — Pintér Baisz János *föl vettem*, föllebb megh irt vett örök földemet két Bécs pénz és két Pint Borral Helységünk igazságával ...”

Amint e példákából, melyek számát szinte a végtelenségig lehetne szaporítani, kitűnik, az átadás-átvételnél igen sajátos terminológiája volt használatos, mely, úgy tűnik, igen régi hagyományú, és hosszu gyakorlat során alakult ki. Ismételten áttekintve e terminológiai sort, önkéntelenül is arra kell gondolnunk, hogy ha ez konkrét esetek kapcsán alakult ki, földeladás alkalmával, az átadás-átvételnél szinte szertartásszerűen kötött formái élhettek, amelyek kísérték vagy szimbolizálták a földtől való megválást, illetve az ahhoz való jog átruházását és a jogban való megerősítését. Valami hasonló forma ötlük eszünkbe, mint amivel a feudális korban beiktatták például az új hűbérest hűbér-birtokába vagy az egyházi és a világi tisztségviselőket hivatalukba. S ha ezek konkrét formái eltérők voltak is a falusi földeladás szokásaitól, egy dologban megfelelést találhatunk: az ünnepélyes kötött formájú „beiktatás” tette emlékezetessé a közösség, illetve annak képviselői előtt a beiktatás tényét és biztosította egyúttal a közösségi ellenőrzést is. Ily módon válhatott igazában ismertté a föld tulajdonjogának változása, mely változást a közösség elismerte, és ha kellett, meg is védte. Erre némely szerződésben utalást is találhatunk, így többek között abban a szerződésben is, amelyet 1659-ben Nagycenken kötöttek, és amelynek végén a vevő a következőt tartotta szükségesnek megjegyezni: „Én Nagy Czenken lakozó Bene Miklós, mivel ezen föllül irt föld miatt két izben köllött Törvénkednem Nemzetes Globitzer Farkas Urammal, azért az Törviny is mint igaz Vérnek Attyafinak nékem atta és ítélte, az mellyet eleven bizonsággommal is megh bizonyítottam, hogy engem illetett és nem más idegent”.

5. Ennek a faluközösségének képviselője előtt történő „beiktatás”-nak volt része az *áldomás* is, amelyhez kötelezően pénzt és bort adtak mind a két részről. A *bécs* azonban a TESz. értelmezése szerint csak „pár fillér”, s így a pénzadás szimbolikus is lehetett. Valószínűbbnek látszik viszont, hogy e szerződésekben már a *bécs-péncz* értelme is eltér attól, mint amit a TESz. közölt korábbi adatok alapján. E szerződésszövegekben a *bécs-péncz* azt a pénzösszeget jelenthette, amivel az áldomáshoz hozzájárultak. E feltételezésünket az is megerősíti, hogy a *bécs* szót gyakran nagy kezdőbetűvel írták, ami kétségtávol eredeti értelme elhomályosodásának is egyik jele. De erre másból is következtethetünk, mégpedig a *bécs*-csel párhuzamosan használt *pint bor* jelentésének változásából, mely e szerződésektől függetlenül jól nyomon követhető éppen e szerződések rásánál vidékén a néphagyományokban. A századunkig fentmaradt legény céhek életében például legényavatáskor jellemző terminusként ismerték a *pint bort* vagy helyi nevén a *pimbort*, amit a felavatandó legények fizettek az öregebbeknek. Ezzel kapcsolatban írta Iváncsics Nándor, aki éppen a peresztegi legényavatásról adott közre 1960-ban részletes ismertetést: legényavatáskor „az avatandók leültek az öreglegények közé, és egyik a másik után kihozatta a *pimbort*. Mennyisége nem volt meghatározva. Nem is kérdezték meg senkitől sem, hogy mennyit fizet. Persze az egész falu tudta a mennyiséget,

mert ez a szám jelentette a legény vagyoni helyzetét. Általában 10–12 liter bort fizettek — olvashatjuk a *pimbor* mértékét megvilágító sorokat — »kinek millen módja volt, ki hogyan tüntetett« (Sopr. Szle. 1960. 270).

Valószínű, hogy a földeladásor fizetett áldomás alkalmával is hasonlóan meghatározatlan mennyiséget jelentett a *pint bor*, s ugyanígy pénzösszegben is a *bécs-péncz*. E bor és pénz lehetett az *áldomás* alapja, melyet ki-ki anyagi helyzetéhez mérten fizetett. Ennek az áldomásnak a fentiek szempontjából való nagy jelentőségét egyébként akkor érthetjük meg valójában, ha e szokásra közvetlenebbül is utaló némely nyelvjárási adatokat is figyelembe veszünk. Az Orm. Sz. (9 l.) például a következő értelmezést adja az *áldomás* szavunkra: 'rendszerint jószágeladás után borral a kézben mondott áldás vevőre és eladott jószágra'. Ezt az értelmezést ugyan a szótár szerkesztője megkérdőjelezi, és zárójelben saját racionális értelmezését is hozzáfűzi: „inkább: 'borivás vmilyen (rendszerint állat) eladás örömére'. De hogy az áldomásnak nem pusztán efféle racionális szerepe lehetett hanem a további szerencse egyik feltételének is tekintették, azt éppen azokból a szólásokból érthetjük meg, amelyek talán legerősebben őrizték a kifejezés régi és talán eredeti jelentését és amelyekből párat egy nemrég megjelent figyelemre méltó könyvecske is közreadott. Pénovázt Antal „A pacseri földművelés és állattartás szótára” (1975.) című könyvében olvashatjuk e szólásokat: „Tudtam, hogy nem lesz szerencse, nem ittunk rá *áldomást*”; vagy egy másikat, amellyel a balszerencsét igyekeztek megelőzni: „Igyuk meg az *áldomást*, osz lesz hozzá szerencse!” E szólások egyúttal kiemelik az áldomás kötött, csaknem szertartás jellegét is, amely különösképpen a meghatározott helyen (bíró vagy helyettese házában) s meghatározott személyek (a faluközösség képviselői) előtt kötött szerződések esetében ölthetett különösen hagyományos formát.

Takács Lajos

A ház szeme. Egy költő leírja: *az ablak a ház szeme*. Szép, hatásos metaforának ítéljük. Az is. Nem szerepel benne az összehasonlítást jelölő *mint* kötőszó, a két fogalom egybevetése közvetlenül történik. Mondhatnók: azonosítjuk az ablakot a szemmel, a szemünkkel. És a költő joggal szövi bele versébe: „Konganak az elhagyott termek, / A bús falakról rámered / Két nagy, sötét ablak a völgyre. / (Úgy-e milyen fáradt *szemek?*) . . . / Csak néha, titkos éji órán / Gyúlnak ki e bús, nagy *szemek.*) — olvassuk Ady Endre A vár fehér asszonya című versében. József Attila is él evvel a képpel kedvelt versében:

„Lehunnya sok *szemét* a ház.” (Altató).

Nemcsak a költői nyelv képes ilyen azonosítás alkalmazására, a beszélő is alkot efféle metaforákat, amelyeknek alapja az ember önközpontú szemlélete: én vagyok mindennek a mértéke. Az orosz nyelvjáráások némelyikében (témánk szempontjából lényegtelen a nyelvjáráás közelebbi megjelölése) a глаза '*szemek*' szóval is jelölik az ablakot — az orosz ház homlokfalán kettő van belőle —, лицо '*arca*' szóval illetik a ház elülső falát, a лоб szóval, melynek tulajdonképpen jelentése '*homlok*', a ház deszka-burkolatú homlokzatát, és a чепен '*koponya*' szó jelentheti a háztetőt, illetőleg a бровь ~ бровка '*szemöldök*' szó az ablak felett levő vízszintes, kissé kiugró, az esőt elhárító deszkalapot (I. Т. Н. Чайко: Названия частей тела как источник метафоры в апеллятивной и ономастической лексике. Вопросы ономастики. Szverdlovsk. 8—9: 103).

A fent említett, jelentésátvitelen alapuló szemantikai adatok eszünkbe idézik a magyar *ablakszem* összetételt, pontosabban annak második tagját. Mindannyian tudjuk, hogy az előtag, az *ablak* szó szláv eredetű és a honfoglalás után került a magyar nyelvbe. Elterjedése, meghonosodása civilizációs emelkedésről tanúskodik (vö. Kis Lajos: Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. 1975. Nyelvtud. Értekezések 92. 15–7). De azt is tudjuk, hogy az üveg széles körben való elterjedése előtt a paraszti házak, kunyhók és putrik falában levő világító nyílást lantorna, azaz vékony, átlátszó állati hártya, például marhaböndő, esetleg olajos papíros vagy valami fonadék fedte, amelyen ki- s bejárt a levegő. Régen az ablakok aprók voltak, alig kéttenyérmiek. Belülről deszkatozóval láthatták el őket. (L. A magyarság népraja 1: 169. A házról szóló részt Bátky Zsigmond írta). S ha az időben még lejjebb szállunk, akkor az összehasonlító néprajz segítségével megállapíthatjuk, hogy az egykori, az ősi hajlékban is valami nyílásformaság szolgált világításra, szellőztetésre, füstelvezetésre, hiszen finnugor eredetű *ajtó* szavunknak is 'nyílás' lehetett a régi jelentése (de vö. MSzFE 1: 75).

Miként a magyarság új hazájában más néptől tanulta meg az ablak használatát, ugyanígy történt ez más finnugor eredetű népekkel is. A fejlődés útja az ősi sátorból, földkunyhóból gerendaházba (boronaházba), majd/és kőházba vitt. Az ablaknak idegenből való származását a jövevényszavak igazolják. A finn *akkuna* ~ *ikkuna* szó az oroszból került az általa jelölt fogalommal együtt. A mai mari nyelvben az *okna* szó járja, ez szintén oroszból vett kölcsönszó, a keleti mari nyelvjáróterületen pedig a törökből jött *törzä* szót találjuk. A manyisi északi *kusnas*, déli *kesnas* 'ablak' szó nyilvánvalóan a tatárból jön.

Nagyon érdekes azonban az a nyelvi tény, hogy a magyar *ablakszem* szerkezeti és jelentési megfelelői megtalálhatók némely finnugor nyelvben:

komi (izsora ny.) *esin éin*

mari (erdei ny.) *okna öin'za* és (hegyi) *okna senza*

mordvin (moksa) *valthe selthe* és *valthe-selmeie*

(Vö. Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов. Сиктивкар, 1961. 336a. Марийско-русский словарь. Москва, 1956. 376b. Mokшанско-русский словарь. 1949. 44a. Москва. Juhász Jenő: Moksa-mordvin szójegyzék. 1961. 146a.)

Ne fogjuk ezen összetételeket gyanúba: nem ősiek, ellenük tanúskodik az ablak művelődéstörténete.

Ám az meglehet, hogy az *ablak* szó meghonosodása előtt a világításra való nyílásféleltséget *szem*-nek mondták. Erre utal az *ablakszem* összetétel, de feltételezésemet nem tudom magyar nyelvtörténeti meg nyelvjárási adatokkal igazolni. Sőt, még gyámolítani sem. Úgy gondoltam, hogy oknyomozó történetem itt megszakad. De ekkor egy újabb adat, ezúttal a csuvas nyelvből származó, tolakodott eszembe: a *öüreöe-kuš*, ugyanolyan összetétel, mint finnugor társai, az előtag jelentése 'ablak', az utótagé 'szem' (Русско-чувашский словарь. Москва, 1971. 1281. В. Г. Егоров: Этимологический словарь чувашского языка. Сибирский, 1964. 120).

Feltésem tehát magamnak és másoknak a kérdést: mivel magyarazzuk e párhuzamos jelenséget? Ósrokonságról vagy elemi rokonságról szó sem lehet. Magyarazzuk egységes, areális jelenségként? A közös térből kiesik a magyar terület. Szerkezeti azonosság, amely véletlenül keletkezett az idők folyamán? Aligha. Feltehető, hogy maga a tárgy természete: ablakkeretben levő üvegtábla diktálta a maga sajátosságával különböző földrajzi területen, a komiknál az Izsora mentén, a mariknál a Volgától északra, a mordvinoknál a Moksa folyónál és a magyarságnál a Duna–Tisza medencében az 'ablak' + 'szem' összetétel formálódását. A magyarázat olyan, mintha visszájára fordí-

tanók a klasszikus *lucus a non lucendo* tételt, és *lucus a lucendo* szabállyá formálnók át. Vagy avval érvelnénk, íme, a magyar *folyó*, a német *Fluss*, a latin *flumen*, a görög *ῥόμα* elnevezések alapja a közös sajátosság, hogy mind folyik, vagy az erdei *tisztás*-t számos nyelvben azért nevezik így, mivel az erdő sűrűjéhez képest puszta terület.

Hagyhatnám eldöntetlenül a kérdést, másokra hártva a feleletadást. De megpróbálom a megoldást. Szerintem civilizációtörténetileg kell szemlélnünk e kifejezésnek többhelyt való felbukkanását. Részint az építéstechnika fejlődése hozta a világítónyílás technikai megoldásának a módosulását, részint az egykori metaforás 'szem'-jelölés olvadt bele az új névadásba. Ez a folyamat egymástól távolos lakóterületen külön-külön, más-más időben végbemehetett. Az ilyesfajta jelenségek vizsgálatának a tanulsága: óvakodjunk attól, hogy rögvest egységes areális tünetet fedezzünk fel csupán hasonlóság vagy azonosság láttán. Valószínű, hogy olykor szerkezetek (pl. szóösszetételek, új névutók, igevonatok más jelentésárnyalattal) lineárisan, azaz egyik beszélő közösségtől a másikhoz, majd a másodiktól a harmadikhoz kerülnek el, de az is megfigyelhető, hogy létezik olyan jelenségterjedés, amikor e g y centrumból sugárszerűen t ö b b szomszédos nyelvközösséghez jut el valamilyen nyelvi sajátosság. Ha nem akad fogódzónk történeti adatok formájában, akkor többféle lehetőséggel kell számolnunk.

Erdődi József

Országh László: Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. (NyttudÉrt. 93. sz.) Bp., 1977, Akadémiai Kiadó, 175 lap

Országh László könyvének ismertetésével nemcsak egy kiváló nyelvtudományi művet kívánunk méltatni, hanem a szerzőt hetvenedik születésnapja alkalmából köszönteni is.

Tiszteljük őt mint folyóiratunk termékeny munkatársát, és melegen gratulálunk a Révai emlékérem elnyeréséhez, melyet idei közgyűlésén a Magyar Nyelvtudományi Társaság ítelt oda neki kiemelkedő tudományos munkássága elismerésül.

(A. szerkesztőség)

Folyóiratunk olvasói az 1960-as évek közepe tájától élvezhetik a szerzőnek a magyar szókészlet különféle rétegeibe behatolt angol eredetű szavakról frott közleményeit, amelyek közül nem egy valóságos művelődéstörténeti kismonográfia; most végre előttünk áll a mintegy ezer lexemát sokoldalúan feldolgozó mű. Jelentőségének csupán egyik vetülete, hogy e kérdéskörrel ilyen mélységben hazánkban még nem foglalkoztak. Ennek beszédes példája, hogy a magyar szókincs eredetéről frott kézikönyvében Bárczi Géza angol elemekkel egyáltalán nem foglalkozott, 1963-ban megjelent A magyar nyelv életrajza című könyvében is csak a XX. század kapcsán említ angol jövevényszavakat (364).

1. Tekintsük át elsőnek a könyv szerkezetét és leglényegesebb tartalmi mondani-valóját. A „Bevezetés” (5–17) ismerteti a mű célkitűzését és a nagyon szerény hazai előmunkákat; jelzi, hogy a szóanyag bemutatása milyen elvek alkalmazásával történik meg, rámutat a felhasznált forrásanyag típusaira, majd részletesen fejtegeti, hogy mi tekinthető „angol szó”-nak.

A második fejezet címe „Az angol szóanyag megjelenése nyelvünkben” (18–133). Itt találjuk a vizsgált szóanyag bemutatását, sokszempontú értékelését is. A szerző eltekintett attól, hogy az egyes elemeket abécérendben, hagyományos „szócikkek” formájában mutassa be — ez sajnálatos módon a rendelkezésére álló gazdag dokumentáció közlését is megátolta —, mivel célkitűzése szerint munkája „taxatív-narratív jellegű áttekintés, s nem történeti szótár” (12). Ilyen módon korszakok szerint halad és ezen belül is fogalomkörök szerint rendezi anyagát. Az egyes korszakokban a fogalomköri csoportok (pl. közelet, filozófia, természettudományok, divat, sport stb.) az illető korban betöltött jelentőségük szerinti sorrendben kerülnek tárgyalásra. Ennek az elgondolásnak vitathatatlan előnye, hogy pontosan tükröződik, hogy az adott szakaszban a művelődésnek mely területén milyen mértékben jelentkezik az angol hatás. Az egyes fogalomköri csoportok teljes szóanyagát ennek ellenére könnyen áttekinthetjük, mivel a könyv végén külön mutató foglalja össze, hogy az adott területre vonatkozó szóanyag mely lapokon található.

Az egyes korszakok elhatárolása igen alapos társadalom- és művelődéstörténeti megfontolások alapján történt: a reformkor előtt (18–26), a reformkor: 1820–1849 (27–42), 1850–1920 (42–90), 1920–1945 (90–111), 1945–1975 (111–33). Szerencsés megoldás, hogy a szerző az első szakaszon belül kiemeli a XVII. században nyelvünkbe került öt szót (*druída, flanel, jacht, parlament, puritán*). Ez egyike a könyv számos meg-
lepetésének: ki gondolta volna, hogy az angol eredetű vagy közvetítésű elemeknek a nyelvünkbe történő átkerülése már a XVII. század óta tartó folyamat.

A harmadik fejezet („A meghonosodás folyamatai”: 134–51) lényegében az elvi szintetizálást végzi el. Országgh sorra veszi az írásképi, a hangtani, az alaktani és szóképzés-tani, végül a jelentéstani beilleszkedés jelenségeit és tanulságait, de módot talál arra is, hogy a jövevényszó kutatás, sőt a lexikológia általános elvi kérdéseivel is hozzászóljon — ez könyvének más helyein is megtörténik —, s végül a közvetett nyelvi hatás (a nyelvi calque különféle módzatai) vizsgálatára is sort kerít. A könyv tartalmi részét a Vég-következtetések (152–4) zárja le.

A Függelék a rövidítések feloldását, a felhasznált művek könyvészetét és számos mutatót foglal magába. Itt található a betűrendes szómutató az érintett a n g o l elemek-ről. Ennek indokoltságát nem célozom vitatni, de úgy érzem, ennek közlése nem mentette fel a szerzőt attól, hogy — éppen könyvének már bemutatott szerkezeténél fogva — egy b e t ű r e n d e s m a g y a r s z ó j e g y z é k e t is közöljön. Gondolnia kellett volna arra, hogy alapvető művét nemcsak az angol nyelvet ismerő, tehát a magyar szavakat kikövetkeztetni tudó olvasó fogja használni. Pozitívumként kell viszont el-könyvelni, hogy külön szójegyzék foglalja össze az európai kontinensen kreált ángol — azaz az angolban nem járatos, csak angolnak látszó — szavakat, másrészt néhány olyan származékot, melyet angol szótól alapul vételével magyar képzőmorfémával szer-kesztettek. Ez utóbbiak külön kivetítése nagyon szerencsés, csak az a kár, hogy a szerző már eleve nem gondolt a teljességre: a belső magyar származékok elemzése amúgyis kissé háttérbe szorul, pedig az idegen szó teljes áthasonítási folyamatában, megmagyaro-sodásában ezek megjelenésének igen nagy a jelentősége (így Országgh is: 145).

2. Könyvében a szerző az „angol szó” fogalmának új meghatározását adja. Meggyőző érveléssel mutat rá, hogy a magyar nyelvet illetően ennek tekintendők nem csupán a szűk értelemben vett angol, továbbá a szigeti kelta elemek, hanem azok az egzotikus nyelvekből származó szavak is, amelyeket Európában az angol terjesztett el, nem utolsósorban pedig „az angolban idegen nyelvi elemekből alkotott azon új szavak, melyek az eredeti idegen nyelvben nem is léteznek” (13). Országgh nem áll egyedül azon nézetével, hogy angolnak tekinti azokat a latin és görög tövekből vagy elemekből alkotott szavakat, amelyekről hitelt érdemlően ki lehet mutatni, hogy brit vagy észak-amerikai nyelvterületen, angol ajkú születtek (uo.), ezek tulajdonképpen „nemzetközi angliciz-musok” (135). Ilyenek nyelvünk 1612-ben jelentkező első angolból vett szavai: *parlament* és *puritán*. Tövik ugyan végső elemzésben latin, de abban az értelemben, ahogy Európa-szerte elterjedtek, valóban az angolból indultak el.

Ebből az igen gazdag és elsőnek az angolból kimutatott szóanyagból valók: *baptista, barométer, cirkuláció, hormon, internacionális, kaleidoszkóp, materializmus, objektív, patrióta, színekúra, ultimátum, vakcina* és még nagyon sok tudományos műszó. A szövegidézetek számos esetben határozottan közvetlen angol forrásra utalnak (pl. *panoráma, parlament, patent, petíció*). A német vagy francia közvetítést nem mindig lehet kizárni — ez nem is áll a szerző szándékában —, de a könyv tanulságait a magyar etimológiai kutatásnak át kell vennie, az Országgh által feltárt esetekben nem szabad megelepedni a „nemzetközi szó” vagy „német eredetű”, illetve *lat el ~ gör el* (e sorok írója is így járt el) magyarázattal.

Az angolban latin és görög elemekből megalkotott nemzetközi tudományos terminusok számát a könyvhöz képest még szaporítani is lehet. Az utóbbi évtizedekben a magyar társadalomtudományok nyelvében is megjelent a *denotátum* és családja (J. S. Mill alkotása), a *referencia* ismeretelméleti használata, a *pragmatika* jeltudományi értelme. Ezek és néhány hozzájuk hasonló elkerülte a szerző figyelmét.

3. Ország h László nagyon is tudatában van annak, hogy a műveltségszavak igazi jelentősége csak akkor tárul fel, ha teljes művelődés-, sőt társadalomtörténeti háttérüket is bemutatja. Nagy kár, hogy a Nyr.-ben tárgyaltakra csak a közlés helyének megadásával utal, de az ilyen természetű tárgyalás példáiként hadd említsem a *joule* (69), *lembardzsek* (96) és *platform* (107) szavakról írottakat. „Művelődéstörténeti jelentőséget az angol jövevényszóanyagban az a tény biztosít, hogy nemcsak szavak jöttek angol nyelvterületről, hanem a velük jelölt fogalmak, eszmevilág, képzetek, tárgyak és tények is ama világnak szülöttei és teremtvényei, a mi éghajlatunk alá települve” (154).

Ország h nem elégszik meg az általános következtetés levonásával, hanem az egyes korszakokat külön is elemzi, és az átvett jövevényszóanyag figyelembevételével az adott időszaknak a magyar—angol kapcsolatok történetében betöltött szerepét is jellemzi. Igaz ugyan, hogy a reformkor előttről is kimutatható szép számú angolnak tekinthető jövevényszó, de a kapcsolatok jellege ekkor még elsősorban közvetett, az angolból hozzánk érkezett nemzetközi szavak többsége német vagy francia közvetítésű (26). Az igazi fordulópont a reformkor, amikor a félgymati sorból kitörni akaró nemzet leg-haladóbb vezetői számára a felvilágosult és művelt Anglia a követésre kínálkozó példa. Rövid harminc év alatt mintegy 150 angol szó jelenik meg nyelvünkben, ezek többsége politikai vagy műszaki-szaknyelvi szó, „a nyelven túlmutató mélyreható angol civilizációs hatás is érvényesült” (42). E korszaktól kezdve az angol és amerikai műveltséggel való közvetlen kapcsolatok intenzívebbé válnak, de nem változik meg a nyelvünkbe átkerülő angol jövevényszóanyag (mintegy 180 elem) jellege még a két világháború közötti időszakban sem. „Ennek valószínű oka az, hogy a nemzeti függetlenülés nem járt együtt a társadalmi struktúra alapvető átalakulásával” (111).

A felszabadulást követően az angol jövevényszavak összetétele strukturálisan is megváltozik. Napjainkban a státusszimbólum — közbevetve: ez is angolnak számít — „már nem a »Doctor juris« cím a névjegy, hanem a stetoszkóp vagy a logarléc” (115). Ennek megfelelően a régebbi uralkodó osztályok nyelvhasználatára és életvitelére jellemző számos szó kiszorul az élő nyelvhasználatból, viszont megindul egy újabb nagy hullám, amely elsősorban az ország gazdasági fejlődésével kapcsolatos. Mind a kereskedelmi kapcsolatok szorosabbá válása, mind a rádió és a televízió elterjedése folytán az angolból való közvetlen átvétel aránya ugrásszerűen megnő.

4. Angol jövevényszavainkra még a közvetlen átvétel eseteiben is az írott forrásból való kölcsönzés a jellemző. Kivétel számba megy a feltehetően élőnyelvi érintkezésből származó *keccsöl* (132) vagy *csencsel* (100); külön érdekesség az így keletkezett Zala megyei *Kiskemp*, *Nagykemp* stb. angol utótagú helynevek csoportja (118). Írott forrásból, „a szem és nem a fül élményével kerültek nyelvünkbe” a *derbi*, *jodbal*, *half*, *kovboj* (140). A szerző etimológiai leleménye, hogy egy sorozat eredeti angol többes számú -s végződésű, de e funkcióját a magyarban elvesztett lexéma ilyen alakban való átvételét azzal magyarázza, hogy a tartó feliratáról ismerték meg a nevét (pl. *keksz*, *steelpens*, *mixed pickles*; ilyen a *notesz* is — vö. TESz.). Többes számú angol *stakes* lehet a forrása a magyar argóban élő *steksz* 'pénz' szónak (34). Eredetileg márkanév volt a *gem*(*kapocs*), a *dukkó*, sőt a nálunk közzszóvá lett *vim* is (109). A fenti példák mutatványul szolgálnak arra a sokoldalú látásmódra, amelyet angol jövevényszavaink feltérképezésében a mű követ. Az angol

nyelv és műveltség iránti szeretet azonban nem akadályozza meg a szerzőt abban, hogy elhárítsa az angol eredetet ott, ahol ez nem bizonyítható (l. a *bridge*-ről írottakat: 62), és így kerül sor az ún. álangol szavak (pl. *autóstopp*, *boksz*, *drinkbár*, *farmer* [ruhadarab neveként], *kasha* stb.) elkülönítésére is.

Itt szeretném megemlíteni még azt a frissességet és nyelvi éberséget, amellyel a szerző a legújabb nyelvi fejleményekre felfigyel (pl. a *poster* elsőnek történt feljegyzése, a *farmer* legújabb jelentésváltozásának (már nemcsak nadrág, sőt ruha, hanem méteráru) észrevétele, a belső magyar származék *stoppos* 'olyan személy, aki (rendszeresen) autóstopppal utazik' megemlítése stb.). A szerzőnél senki sem tudja jobban, hogy a lexikológiai művekben a teljesség megvalósíthatatlan (133). Ebben a szellemben szeretném megemlíteni, hogy munkájából kimaradt a 'szélesvásznú'-val pótolta *kinemaszkop* (*Cinemascope*), a még mindig eleven *sokk* (*shock*) és családja (*sokkol*, *sokkos*), a politikailag elitélő *establishment*, a minden valószínűség szerint az angolon át terjedő *katamarán*. Egészen friss keletű, a könyv megírása idején még nem is érkezett hozzánk a *pellet*, amelyet újfajta takarmányozási eljárások során a tudományos-ismeretterjesztő irodalom egyre jobban népszerűsít.

5. Az angolban keletkezett vagy az angoltól elindult nemzetközi szavak vándorlásának nyomon követése bonyolult feladat. Széles körű dokumentációja alapján nyelvünkbe érkezésüket Országh László számos esetben a TESz.-nél korábbról tudja igazolni (csak mutatóba néhány: *baptista*, *cirkuláció*, *dzsentri*, *hall*, *jacht*, *lord*, *magazin* 'folyóirat', *modernizál*, *monszun*, *pária*, *partner*, *penicillin*, *puritán*, *vagon*; ezekhez hozzá kell gondolni azokat is, amelyek már a XIX. sz. első felében megjelentek, de a TESz.-ben nem szerepelnek). A korábbi adatolás értékét még növeli, amikor a kontextus vagy a szöveg természete a közvetlen átvételt igazolja. A szerző is tudja azonban, hogy a forrásanyag kibővítésével újabb korai és értékes adalékokat lehetne gyűjteni (152). Úgy gondolom, hogy a reformkor és az ezt megelőző 50 év ismeretterjesztő-tudományos irodalmának (pl. Sándor István Sokféléjének, vagy Péczeli József Mindenés Gyűjteményének), továbbá a korabeli sajtónak (pl. Magyar Hírmondó, Magyar Merkurius, Pesti Hírlap) a feldolgozása igen gyümölcsöző lenne. Az újabb időkben megjelentekkel kapcsolatban hadd jegyezzem meg, hogy 1932–33-ban a Népszövetség leszerelési konferenciáján a Szovjetunió „Akta az agresszor meghatározására” tervezetet terjesztett elő. Ezt nem fogadták el, de a korabeli sajtóban magára a szóra talán korábbi nyomra lehetne bukkanni az arab–izraeli háborúskodás előttről. Országh László szerint a *gin-fizz* nevű ital a hetvenes években jött divatba, jómagam már a hatvanas évek közepe tájáról emlékszem rá.

A nemzetközi anglicizmusok történetétől elválaszthatatlan a közvetítés kérdése, ez a szempont nem is kerüli el a szerző figyelmét. Rámutat, hogy a „francia közvetítés nem egy angol szavunk hangalakján (mint *büdzsé*, *zsűri*, *zsoké*, *szüü*, *komité*) is felismerhető” (26), más szavakkal kapcsolatban a németre utal (pl. *éteri*, *konstábler*, *míriád*, *skribler* stb.). Megnyugtató megoldást általában csak az egyedi szótörténet nyomon követése adhat, mégis vannak a könyvben nem említett fogódzók is. Gondolok itt az *s* [= sz.] + konzonáns csoport viselkedésére, amelynek az első tagja a magyarban hol *s*, hol *sz* hangként realizálódik (vö. 139). Nézetem szerint a *scalp*, *spaniel*, *spinakker* stb. hasonló német ejtése mint közvetítőre e nyelvre utal (persze egyes szavaknál magyar *s*-ezés is feltehető). Az angol *strike* a németen keresztül érkezve előbb *str-* kezdettel hangzott (vö. ném. *Streik*), majd felismerve eredetét vagy ismételten, de most már az angoltól átvéve *szt-* ejtést kapott. Egy további szempont: a magyarba átkerülve az angol szó önálló jelentésfejlődésre képes (pl. *dzsentri*, *skót*, *szet*), de nem egy esetben az angolban ismeretlen jelentés nem a magyarban keletkezett, hanem valamelyik közvetítő nyelvben. A szerző szerint a *shunt* (a könyvben *sönt*) „nyelvünkben idővel orvosi jelentésekkel is

gazdagodott" (93); ez már a németben megvan (Brockhaus Enzykl.). Az angol *flirtation* alapszava — mondja a könyv — „nyelvünkbe kerülve jelentésváltozást szenvedett" (60). Ez nem valószínű, mivel a *flirt* alakhoz tapadva a magyarban is ismert jelentés járatos mind a franciában, mind a németben. Az *autostopp* nem magyar fejlemény, már megvan a franciában; a *stoppol* igének az idevágó jelentéskéjlődése (119) sem bizonyosan magyar. Joggal tartja német közvetítésének a *dzungel*-t a mű (86): az átvitt jelentések onnan valók.

6. Nem térhetek ki egy bármilyen hosszúra is nyúló ismertetés keretében a mű teljes eszmei és módszertani értékelésére. Csak utalásszerűen említtem meg, hogy a szerző az idegen szó szintjén maradt elemek között két érdekes kategóriaként a kizárólag angol-amerikai fogalmakat jelölő *lokalizmus*-t (17) és az „angol közvetítéssel az európai kontinensre került, s hozzánk is eljutott" *egzotik*-at (40) különbözteti meg. Az idegen szavak kategorizálásában ezek igen fontos szempontok, nagyon nehéz azonban a pontos határokat megvonni. Nem vagyok biztos benne, hogy a *préri* „mindvégig idegen lokalizmus maradt" (40; vö. az ÉKSz. „hazai" jelentését: „biz Városszéi beépítetlen terület"); a *kenguru* és a *pingvin* valóban egzotikus állatok (24), de nevük a köznyelvben mégsem képvisel olyan sajátos helyi színezetet, mint az angol nyelv útján elterjedt és az amerikai indiánok életére vonatkozó *skalp*, *tomahawk*, *vigvam* (25) stb. szavak.

Részletesen kellene elemezni azt a gondosságot, ahogy a szerző az angol elemek magyar nyelvi életét bemutatja, és néhány szóval mintegy életrajzilag jellemzi. Ízelítőül álljon itt néhány ilyen: „csak az újságnyelvben élt, s nálunk a 19. század végére kihalt" (28; a *leader*-ről), „a csak az itt közölt jelentésében angol . . . **oppozíció**" (uo.), „A pártok egy fajta szövetségét jelöli a nyelvünkben mindmáig élő **koalíció**" (uo.), „a hosszú életének bizonyult **agitátor**" (29), „csak a felsőbb köröknek szánt írásokban fordult elő a betűejtéssel élő **lion** (uo.), „Lokalizmus maradt a **milady**" (30), „ma már nem használatos **franklin** honosodott meg" (31). Valamennyi szó a reformkorban került nyelvünkbe. Nyilván ismét csak terjedelmi korlátokkal kell magyarázni, hogy a műben a különböző szintre (köznyelv, irodalmi nyelv, szaknyelvi terminus, szakmai zsargon, argó stb.) jutott és különféle vitalitású (teljesen meghonosodott élő, rövid időre meghonosodott, csak az idegen szó szintjén járatos, kivesző, kihalt stb.) elemek külön listázása nem történt meg.

7. Ország Lászlót kutatói szerénysége arra készíti, hogy értékelésének szubjektív voltát többször is hangoztassa; ez a magatartás viszont megengedi a méltató számára, hogy néhány szóval kapcsolatban a maga nem kevésbé szubjektív ellenvéleményének is hangot adjon: nem hiszem, hogy a *mahagóni* és a már nem élő *timothy* azonos értékűek (22), hogy a *jet* 'sugárhajtású repülőgép' a meghonosodás ugyanazon fokán van, mint a *konténer* és a *szuperszónikus* (119). A szerző kiveszőnek ítéli a *pacsuli*-t; én úgy gondolom, hogy 'erős illatú, de gyenge minőségű kölni' értelemben még ma is eléggé gyakori. Az *ámokfutó* és a *spleen* kivesző voltát sem jelzi az Értelmező Kéziszótár. Kétkem, hogy a *pizsama* „ma is még csak a városi nyelvben él" (96). A *széf* nemcsak a könyvben megadott jelentésekben járatos (50), egyre inkább 'értékmegőrző <szállodában, strandon stb.>'. A *jersey* nemcsak *dzserszi* és a közölt ejtésváltozatokban (52) él, hanem egyre gyakoribb a *dzsörszé* változat; kezdetben valóban csak gyapjúfonalból készült, ma már a sajátos hurkolási technikával készült kelme neve. Nyilván másoknak is akadnak hasonló, talán nem is mindig helytálló észrevételei, de ez egy pillanatra sem homályosítja el azt a hatalmas értelmező és stílusértéket megállapító munkát, amit Ország László végzett.

8. Ismertetésem az MTA Anyanyelvi Bizottságának a folyóirata számára készült, magától értetődik tehát, hogy szót kell ejteni a szerzőnek az idegen szavak befogadásáról

vallott álláspontjáról. Előljáróban le kell szögezni, hogy angol szavaknak a magyarba való bekerülése több százados folyamat, nincs tehát semmiféle olyan vész, hogy valamilyen „Hunglish” fog előállni. Országgh joggal állapítja meg, hogy az angol elemeknek társadalmilag korlátozott az érvénye, általában a városi élettel kapcsolatosak, többségük szókészletünk felszíni eleme maradt: „ritkán jelöltek létfontosságú fogalmakat, olyanokat, amelyek az ország lakosságának egészét mindennapi életében érintik. Ezért is volt olyan nagyszámú az angol jövevények lemorzsolódása, kihullása a kérészélet után, s lesz bizonyára a jövőben is a divatszavak esetében” (153).

A szerző általában nem ellensége az idegenből jött neologizmusnak; az új fogalmat jelölő szó befogadása megszokott dolog, ilyenkor üdözése nem indokolt. Lelkiismeretesen számot ad azokról a sikeres és (még) eredménytelen kísérletekről, amelyekkel az idegen szót pótolni igyekeztek, de nem rejti véka alá, hogy ezzel nem mindig ért egyet: a *rekord* is olyan, amit a „pótlására alkotott *csúcs* szerencsére nem tudott teljesen kiszorítani” (82), a *rekorder*-t helyettesítő *csúcstartó* „ügyefogyott alkotású” (103). Mindez nem jelenti azt, hogy az angol elem megjelenését eleve örömmel üdvözli, sőt kiemeli felesleges voltát, ha ez már régebben élő magyar szó rovására történik, pl. *dzsem* ~ *íz* (56), *gin* ~ *fenyő-pálinka*, *fenyővíz* (39). A *skeet* 'agyaggalamblovés' esetében is megjegyzi: „Most angol szó jött divatba helyette. Tehát tipikus luxus idegen szóval van dolgunk” (127). Elvileg teljesen egyetérték Országgh Lászlóval; más kérdés, hogy a szükséges és a luxus jövevény-szó közötti határt némely esetben én máshol húznám meg. A magam részéről az utóbbiak közé sorolom pl. a rohamosan terjedő *team*, *trend* elemeket, nem írnám le magyaros betűformában a *dzsin-fisz*, *viszt*, azaz *gin-fisz*, *whist* idegen szavakat.

Az egyes elemekkel kapcsolatos állásfoglalásnál is lényegesebb az, hogy az angol nyelv kiváló ismerője határozottan kárhoztatja, hogy „a mind sűrűbben megjelenő angol nyelvből . . . készített prózai fordításokban szükségtelen mértékben szerepelnek erőszakoltan szó szerinti magyarításban az angol nyelvnek állandósult szókapcsolatai, jellegzetes mondatszerkezetei” (151). Ez jóval valószínűbb veszélyt jelent, mint egyes divatszavak rövid életű tündöklése és bukása. Itt is hozzá kell azonban tenni, hogy ilyen úton jelennek meg régebbi elemeknek a magyarban nem, de az angolban járatos jelentései: a *realizál* 'tudatára ébred' jelentésben való használata is ide tartozik (132), de a szerző a véleménynyilvánítástól tartózkodik. Kár továbbá, hogy az *adminisztráció* 'kormányzat' értelemben való használatát a szerző nem közli, mert így tekintélyével is harcolhatott volna e henye amerikanizmus ellen.

9. Mindent összefoglalva: Országgh Lászlónak a magyar szókészlet angol eredetű elemeiről írott könyve alapvető jelentőségű. Első ízben történt meg angol jövevény-szavaink összefoglalása és történeti elemzése, amelynek során a szerző számos új eredményre jutott, a jövevény-szókutatás elméletében is sok újat adott. A magyar szókincs kutatói számára a könyv nélkülözhetetlen, de esszézerű stílusával élvezetes olvasmány az olvasóközönség szélesebb rétegei számára is.

Bakos Ferenc

A Nyelvőr postája

A Nyelvtudományi Intézet nyelv művelő csoportjának levelesládájából

Íródik, folytatódik. Szmékál Vladimírné gödöllői olvasónk szerint helytelenek ezek a mondatok: „A könyv a múlt században *íródott*”; „A tárgyalások rövidesen *folytatódnak*”.

Az *-ódik, -ődik* képző a cselekvő igékből többnyire visszaható igéket képez, pl. *húzóódik, ütődik, verődik*. Emellett azonban képezhetünk vele másféle, nem (tisztán) visszaható jelentéstartalmú igéket is. Gyakorító, ill. tartós-huzamos cselekvést jelöl pl. a *leskelődik* és a *lerakódik*. Ez utóbbinak mintájára gondolhatta kedves olvasónk, hogy „A könyv ekkor és ekkor *íródott*” mondatban az igei állítmány arra utal: a könyv „csak úgy magától” *íródott*, ahogy a por is magától *rakódik* le. Természetesen erről szó sincs. Az *íródik* ugyanis az *-ódik, -ődik* képzős igéknek abba a csoportjába tartozik, amelyben a képző *szenvédő* jelentésű igét képez a cselekvő alapigéből. Az *íródik* forma arra utal, hogy a cselekvést (az írást) nem a mondat alanya (a könyv) végzi, hanem valaki más, s ez a cselekvés magára az alanyra irányul. A régebbi magyar nyelvben az ilyen cselekvést, pl. azt, hogy egy krónika a XII. században *íródott*, szenvedő igével fejezték ki: „A krónika a XII. században *íratott*.” Ez az igealak ma már alig használatos.

Ha a folyamatot nem az eredmény, hanem a tevékenységet végző személy oldaláról nézve kívánjuk ábrázolni, cselekvő igealakkal élünk: „Petőfi a Nemzeti dalt 1848-ban *írta*.” Ha a szerző személyét nem ismerjük, vagy nem tartjuk fontosnak, így is fogalmazhatunk: „A Képes Krónikát a XIV. században *írták*.” A többes szám 3. személyben levő állítmány itt az alannak határozatlan voltára utal. Nem jelenti tehát okvetlenül azt, hogy a cselekvők többen vannak. Mivel azonban a közlés a többes szám miatt így is érthető, olyankor, ha olyan műről van szó, melynek köztudomásúan csak egy szerzője van, szívesebben élünk az *íródott* formával: „A Szigeti veszedelem a csáktornyai várban *íródott*.”

Szenvédő jelentéstartalmat fejez ki az *-ódik, -ődik* visszaható képző a *kezdődik, folytatódik, kitudódik* igékben is. Jól mutatja ezt, hogy az alábbi mondatokat: „A megbeszélés fél 11-kor *kezdődik*”; „A munka *folytatódik*”; „A dolog *kitudódott*” ugyanúgy átalakíthatjuk tárgy és cselekvő ige kapcsolatává, mint „A könyv . . . *íródott*” példát: „A megbeszélést fél 11-kor *kezdik*”; „*Folytatják a munkát*”; „*Megtudták a dolgot*” (a harmadik mondatban az átalakítás során az igekötő is módosul).

Az, hogy az *íródik, kezdődik, folytatódik, kitudódik* stb. igék visszaható *-ódik, -ődik* igeképzőjük ellenére nem igazi visszaható igék, másképpen is bebizonyítható. A valódi visszaható igék ugyanis helyettesíthetők a megfelelő cselekvő tárgyias ige és a *magát* tárgyragos visszaható névmás kapcsolatával, pl.: *fésülködik* → *fésüli magát*, *mosakodik* → *mossa magát* stb. Ez a transzformáció az említett „álvisszaható” igéken nem hajtható végre: *íródik* ≠ *írja magát*, *kezdődik* ≠ *kezdi magát*, *folytatódik* ≠ *folytatja magát*, *kitudódik* ≠ *kitudja v. megtudja magát*.

Mindezzel részben már válaszoltunk olvasónknak másik aggályára, „A tárgya-

lások *folytatódnak*” szókapcsolat helytelenítésére is. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az is *folytatódhat*, aminek v a n n a k folytatói, pl.: „*Folytatódtak* a sztrájkok”; „A hozzászólások délután *folytatódtak*.” Egyformán jó tehát: „A tárgyalásokat *folytatják*” és „A tárgyalások *folytatódnak*”. A *folytatódik* éppolyan s z e n v e d ő jelentéstartalmú ige, mint az *íródik* és társai. Nem azt fejezi ki, hogy a cselekvés magától megy végbe, vagy a cselekvő személye nem állapítható meg, hanem azt, hogy a cselekvést tulajdonképp nem az alany végzi, s ez a cselekmény az alanyra irányul. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy vannak olyan alanyok, amelyek mellett a *folytatódik* igének eredetibb visszaható jellege sokkal határozottabban kidomborodik. Hogy az Ön példájával éljünk: „Az áradások *folytatódnak*” ≠ „Az áradásokat *folytatják*.” A valódi visszaható igékre jellemző átalakítást azonban még ilyen alanyú mondatokon sem végezhetjük el: „Az áradások *folytatódnak*” ≠ „Az áradások *folytatják magukat*” (!?).

K. G.

-**Andó, -endő végű szavak.** Foky József Székesfehérvárról aziránt érdeklődik, szabad-e a választékos stílusban *-andó, -endő* képzős szavakat használni.

Az *-andó, -endő* — a közhiedelemmel ellentétben — nem mindig kerülendő... Némelyik *-andó, -endő* végű szavunk szükséges és helyes alkotóeleme a mai magyar nyelvnek, pl. a beálló cselekvést kifejező *halandó, jövőndő*, a tartós, szokásos cselekvésre utaló *forgandó, esendő, mulandó, kelendő*, valamint a cselekvés szükséges voltát kidomborító *követendő* és *teendő*.

Jelzős szerkezetekben teljesen szabályszerű az *-andó, -endő* képzős, beálló történési melléknévi igenevek használata is (pl.: *a kidolgozandó terv, az elintézendő ügy, a kihallgatandó tanú*). Tömörségük miatt szükség is van rájuk, hiszen például egy ilyen kifejezést: *a megindítandó folyóirat* csak hosszadalmas, nehézkes körülírással helyettesíthetnénk: „az a folyóirat, amelyet meg kell indítanunk, amelyet meg akarunk (v.: meg fogunk) indítani”.

Állítványként való használatukat viszont csak ritkán fogadhatjuk el. A magyar nyelvérzék számára idegenszerűek és rideg személytelenségük miatt is ellenszenvesek az ilyenféle utasítások: „A terv *kidolgozandó*”; „Az ügy *elintézendő*”. Szébb és magyarosabb ehelyett a *kell* segédigével való szerkesztésmód: „A tervet *ki kell dolgozni*”; „Az ügyet *el kell intézni*”. Kifogástalan viszont ez a három mondat: „Az áru *kelendő*”; „Minden *mulandó*”; „Az ember *halandó*”. A *kelendő*, a *mulandó* és a *halandó* ugyanis csak alakilag számít melléknévi igenévnék. Ezek tulajdonképpen már melléknévvé váltak, sőt a *halandó* még főnév is lehet.

K. G.

Esőnap. Mit jelent, és kell-e nekünk egyáltalán ez a furcsa szóösszetétel? — kérdi Vida Zoltán budapesti levelezőnk.

Az *esőnap* valóban új szó, szokatlan is még egy kissé, de hogy rossz volna, arról korántsem vagyunk meggyőződve. Nyelvtani szempontból az úgynevezett „szintaktikailag pontosan nem elemezhető” szóösszetételek sorába tartozik, ami azt jelenti, hogy az elő- és utótagja közti mondattani viszony többféleképpen értelmezhető. Jelentése: előre kijelölt nap, amelyen az eső miatt félbeszakadt szabadtéri előadást megismétlik, illetőleg, ha az előadás a kedvezőtlen időjárás miatt elmaradt, megtartják. Mivel magát a fogalmat a szabadtéri színelőadások rohamos elterjedése és a szeszélyes nyári időjárás úgyszólván közismertté tették, nem érdemes hadakoznunk az *esőnap* szó ellen sem. Olyan szabályos szóalkotás ez, amelyre ráadásul szükségünk is van. Idővel mindenki meg fogja szokni, valószínűleg meg Ön is.

K. G.

Bevizsgál. Van-e ilyen szó, s ha **ván**, mit jelent? — kérdezi Zimányi Lászlóné Encsről.

A *bevizsgál* ige a kereskedelmi minőségellenőrzés szaknyelvében jött létre. Védelmezői azzal érvelnek, hogy sajátos szakmai jelentése van (megvizsgál és ennek alapján hivatalosan elfogad, engedélyez vmit), s ez elkülöníti mind a *vizsgál*-tól, mind pedig a *megvizsgál*-tól. Pl.: „A terméket a KERMI *bevizsgálta*.” Mivel azonban ez a szaknyelvi jelentés a szélesebb nagyközönség előtt nem ismeretes, azt ajánljuk, hogy a számukra készülő kiadványokban (prospektusokban, plakátokon stb.) a *bevizsgál* helyett a hagyományosabb és közismert *megvizsgál* ige szerepeljen. Ezzel is hozzájárulunk az ilyenféle jellegzetesen hivatalos ízü szövegeknek magyarosabbá tételéhez: „Az áru rendszeres minőségi *bevizsgáláson* esik át”; helyesen: „Az áru minőségét rendszeresen (*meg*)vizsgálják.”

K. G.

Janus. Takács Ákos budapesti levelezőnknek nem tetszik, hogy nagy humanista költőnket, Janus Pannoniust újabban *Janus* néven is emlegetik.

A *Janus Pannonius* éppolyan felvett humanista költői név, mint a XVI. század első felében élt németalföldi költő, *Janus Secundus* vagy akár *Erasmus Roterdamus* (Rotterdami Erasmus) neve. Az ilyen típusú nevek második eleme nem családnév, hanem állandó jelző; a *Janus*, *Erasmus* név tehát önmagában is felidézi, megnevezi az író. Épp ezért ha kívánatosnak nem is, de elfogadhatónak tartjuk a *Janus Pannonius* névnek rövidebb *Janus* változatát. Véleményünk szerint ez nem bizalmaskodás, inkább csak rövidsége törekvés. Minthogy pedig ez általános jellemzője a jelenkor nyelvhasználatának, nemigen tehetnénk ellene bármit is.

K. G.

Sodrott ló. Apróhirdetésben szűrt szemet ez a szókapcsolat Kovács József tőkéli olvasóknak. Mivel vidéki ember létére sohasem hallott ilyen lóról, sajtóhibára gyanakszik.

A *sodrott ló* nem nyelvi hiba, hanem állattenyésztési szakkifejezés. Sodrott lónak a hidegvérű és melegvérű lovak kereszteződéséből származó egyedeket nevezik (vö. Állattenyésztési Enciklopédia 3: 233–4). A mezőgazdaságban szívesen alkalmazzák az ilyen lovakat, mert kitartók, a hidegvérűeknél igénytelenebbek, ellenállóbb szervezetűek és mozgékonyak.

K. G.

A magyar nyelv hete Somogyban

Immár tizenegyedszer került sor A magyar nyelv hetének rendezvényeire. Ezúttal — 1977 tavaszán — Somogy megye vállalta magára a házigazda szerepét, Kaposvár volt az országos rendezvény központja.

Az eseménysorozat március 7-én vette kezdetét a Palmiro Togliatti Megyei Könyvtárban, melyen részt vett V a r g a P é t e r, az MSZMP KB tagja, a megyei pártbizottság első titkára, és B ö h m J ó z s e f megyei tanácselnök is. V á r k o n y i I m r e bevezetője után P o z s g a y I m r e kulturális miniszter mondott megnyitót, majd B e n k ő L o r á n d akadémikus tartott nagy érdeklődéssel kísért előadást A magyar nyelv három évezrede címmel. Szünet után S z e n t p á l M o n i k a következett, aki a XVII. század magyar irodalmából adott elő gondosan megválogatott és összeállított műsort M o l n á r P é t e r, B a l o g h D é n e s és S z t a n k o v i t s B é l a kíséretével.

Az előadások március 8-án kezdődtek meg. A TIT Somogy megyei szervezete minden üzembe és községbe már korábban eljuttatta témajavaslatait, melyek közül válogathattak a rendezők, vagy újabb témák előadásait kérhették. A kis füzetben 33 téma szerepelt ajánlasként. Ezeket úgy állítottuk össze, hogy tükrözze a rendezvény-sorozat jelmondatát. A 11. magyar nyelv hete ugyanis „A sokszínű magyar nyelv” bemutatását, illusztrálását, bizonyítását tűzte ki célul. Ezért szerepeltek a programban a nyelvtörténeti témák mellett a rétegnyelvek sajátosságai: a sportnyelv, az ifjúság nyelve, a nyelvjárások, a hivatalos nyelv, a szaknyelvek stb.; s ezért szerepeltettünk olyan témákat is, mint pl.: Az anya szerepe a kisgyermek beszédtanulásában, Beszédművelés és beszédtechnika, A magyar szólások világa, A nyelvművelő Kosztolányi, A szép magyar beszéd. Nem feledkeztünk meg arról sem, hogy a hallgatóság érdeklődését helyi (vagy megyei) témákkal keltsük fel. Ilyenek voltak pl.: A somogyi nyelvjárások, Kaposvár és környékének nyelve, A balatoni halászat szókincse, Miről vallanak a somogyi helynevek?

A hét folyamán több mint 180 rendezvény volt, köztük mintegy 150 előadás. Az előadásokat jórészt a magyar nyelvtudomány szakemberei tartották: B a c h á t L á s z l ó, B e n k ő L á s z l ó, B e n k ő L o r á n d, D e m e L á s z l ó, G a l l a s y M a g d a, G e r g e l y J á n o s, G r é t s y L á s z l ó, G u l y a J á n o s, I m r e S a m u, K á l m á n B é l a, K e r e k e s L á s z l ó, K i r á l y L a j o s, Ö r d ö g F e r e n c, P e s t i J á n o s, S e b e s t y é n Á r p á d, S z a t h m á r i I s t v á n, S z i l á g y i F e r e n c, S z i r m a y E n d r e, T e m e s i M i h á l y, V á r k o n y i I m r e, de rajtuk kívül több közép- és általános iskolai tanár is, mint például B a g i G á b o r n é, B é r e z i I s t v á n, B é r e s G y u l a, F ü l ö p L á s z l ó, H o r v á t h J á n o s, I b y A n d r á s, K r a s z n a i L a j o s, O r b á n G é z á n é, R e ő t h y F e r e n c. Balatonlellén B a r a n y i F e r e n c költő volt az előadó.

Örömmel kell megemlítenünk, hogy néhány olyan előadó is szerepelt a rendez-

vényeken, akiknek nem tartozik szorosan hivatásukhoz a magyar nyelv alkotó művelése. Ilyen volt R i g ó L a j o s, a balatonszentgyörgyi tanács elnöke, S i m o n J ó z s e f, a balatonstentgyörgyi postahivatal vezetője, T ö r ö k Á d á m mezőgazdasági szakmérnök Látványban.

Az előadások iránt nagy volt az érdeklődés, a hallgatók száma 20—300 között váltakozott. Átlagosan 1—1 előadásra kb. 40 résztvevő esett. Figyelembe véve, hogy Somogyban sok a kis falu, ez jó eredménynek számít. Különösen annak örülünk, hogy az üzemekben, gyárakban rendezett előadásokon sok munkás, az apró falvakban pedig középkorú és idős tsz-tag volt a hallgatóság között, akik nem egyszer közbeszéltek, ha olyan témáról volt szó, amely őket közelebből is érdekelt (pl.: nyelvjárási téma, a helynevek értelmezése, a szakszókincs stb.). Több rendezvény ifjúsági klubban zajlott le.

A magyar nyelv hetére a rendező szervek pályázatot is hirdettek négy témából. Ezek: 1. Tájszójegyzék egy somogyi település nyelvéből. 2. Hogyan beszél a mai ifjúság? 3. Ragadványnevek gyűjtése egy településről. 4. Tájnyelvi jellegzetességek egy somogyi író nyelvében. A pályázatra 22 pályamű érkezett, melyeket a D e m e L á s z l ó elnökletével működő bíráló bizottság értékelt. A záróünnepségen került sor a díjak odaítélésére. Többen kaptak első, második, harmadik díjat, s egy kiemelt első díjas pályamunka is volt: a kaposvári Krénusz János Általános Iskola magyartanárainak munkaközössége által összeállított, az iskola felső tagozatos tanulóinak ragadványneveit tartalmazó, nyelvészeti feldolgozás szempontjából is kiváló mű.

A fentebb említetteken túl egyéb rendezvényekre is sor került a hét folyamán. A Kaposvári Tanítóképző Főiskolán kiejtési és mesemondó versenyt rendeztek, több helyen volt rendhagyó nyelvtanóra; a megyei könyvtárban, a Tánicsics Mihály Gimnáziumban és másutt kiállítás, számos általános iskolában ünnepi szakköri ülés és úttörtő foglalkozás. A megyei könyvtár ajánló irodalomjegyzéket bocsátott közre szép kiállításban, s egy füzetet jelentetett meg Rakosgatok aranyrögöt címmel, amely játékos nyelvi fejtörőket tartalmaz.

A 11. magyar nyelv hetének záróünnepélyére március 12-én délután került sor ugyancsak a Palmiro Togliatti Megyei Könyvtárban. Ekkor tartottuk meg az anyanyelvi fórumot is, melyre mintegy 30 kérdés érkezett írásban, s a jelenlevő népes hallgatóság is számos kérdést tett fel. A fórumot V á r k o n y i I m r e vezette, a kérdésekre D e m e L á s z l ó, G r é t s y L á s z l ó, G u l y a J á n o s, S e b e s t y é n Á r p á d válaszolt. Ekkor hirdették ki a pályázat eredményeit is, majd V á r k o n y i I m r e főiskolai tanár zárszavával ért véget az ünnepi hét.

Várkonyi Imre

A magyar nyelv hete Budapesten

1967 tavaszán, amikor a TIT Budapesti Szervezete először rendezte meg közkedvelt Kossuth klubjában A magyar nyelv hete című előadás-sorozatot, sokan még így gondolkoztak: Annyi ünnep, hét és nap van már nálunk — legalábbis ami a különféle rendezvényeket illeti —, mi szükség van arra, hogy most már gondolataink kicserélésének megszokott, mindennapos eszközét, anyanyelvünket is ünnepi héttel tiszteljük meg?

A kételkedés jogos volt, hiszen előre valóban nem lehetett látni, ad-e valami marandót ez a rendezvénysorozat azon kívül, hogy esténként remélhetőleg 100—150 hallgatót odavonz a Kossuth klubba, egy-egy nyelvészeti tárgyú ismeretterjesztő előadás meghallgatására. Akkor még nem lehetett látni, de most, tíz év eltelte után már teljes bizonyossággal elmondhatjuk: a TIT igen nagy és igen nemes dolgot művelt ezzel a kezdeménnyezéssel. Nem azért — vagy legalábbis nem elsősorban azért —, mert a magyar

nyelv hetének előadásait, nyelvhelyességi vitáit általában szívesen fogadja a hallgatóság. Ez is fontos, de ennél sokkal többről van szó. A legfontosabb az, hogy az eltelt tíz év alatt a magyar nyelv hete közügygé, országos megmozdulássá vált. Mert mi is történt az elmúlt egy évtized alatt? A budapesti nyelvi — azazhogy akkor még irodalmi és nyelvi — szakosztály által „megálmodott” rendezvénysorozat évről évre gazdagodott, színesedett, az elvetett mag szinte a szemünk előtt szökkent szárba.

Az első, meghatározó erejű mozzanat az volt, hogy a sajtó munkásai felismerték a kezdeményezés jelentőségét, s mindjárt a kezdet kezdetén melléálltak a nemes ügynek: szép cikkekben méltatták a magyar nyelv hetét, megéreztetve az olvasókkal, hogy itt nem egyszerűen ismeretterjesztésről, hanem az anyanyelvi öntudat élesztéséről, erősítéséről van szó. Az a magyar nyelv hetével kapcsolatos több száz újságcikk, amely a lapokban megjelent, szinte felmérhetetlen szolgálatot tett a magyar nyelv hetének, anyanyelvünk ügyének.

Felismerte a rendezvény jelentőségét a rádió s — bár csekélyebb mértékben — a televízió is. Az indulástól számított második, harmadik évben a rádió már gazdag sajtó programot állított össze a magyar nyelv hetére. Volt olyan év, amikor az ünnepi héten húsz-huszonöt nyelvészeti tárgyú előadás hangzott el a rádióban, nyelvművelő ötpercektől kezdve az egyórás összeállításokig, nyelvi vetélkedőkig sokféle műfajban népszerűsítve legfontosabb munkaeszközünket, anyanyelvünket.

De nemcsak az országos tömegközli eszközök jóvoltából, nemcsak külső hatásra erősödött, izmosodott a nemes kezdeményezés. A magyar nyelv hete a TIT-en belül is egyre nagyobb jelentőségre tett szert. A budapesti rendezvény, amelynek előkészítésébe az Anyanyelvi Bizottság is mind jobban belekapcsolódott, lassan-lassan országos megmozdulássá terbélyesedett. A budapesti példa hatására mind több megyei szervezet rendezett magyar nyelvi hetet — általában sikerrel —, olyannyira, hogy az ötödik évtől kezdve célszerűnek látszott ezt a rendezvényt már szervezetileg is országossá tenni, oly módon, hogy minden évben egy-egy megyei TIT-centrum legyen a magyar nyelv központi előadásorozatának a gazdája. Ez — különösen attól az időtől kezdve, amikor a magyar nyelvi szakosztályok önállósultak — újabb nagy lendületet adott, s újabb szép eredményeket hozott. A magyar nyelv hete „központi” előadás-sorozatának megrendezése ma már rangot, elismerést jelent (természetesen sok munkát is, de az eredmény megéri az áldozatot). Idén ez a rang, ez az elismerés Kaposvárnak, ill. Somogy megyének jutott. Március 7-e és 13-a között ott adott találkát egymásnak a nyelvész TIT-előadók színe-java, s úgy érezzük, ez a jól sikerült rendezvénysorozat is nagymértékben növelte a magyar nyelv hete hírét-rangját. (A központi előadás-sorozatról e számunk előző cikkében olvashatunk beszámolót.)

A magyar nyelv hetének országos mozgalommá szélesedése természetesen korántsem jelenti azt, hogy a böleső körül, Budapesten minden maradt a régiben. Szó sincs róla! A fejlődés itt is szembeszökő. Csupán egyetlen adatot erre! Amíg 1967-ben a ma már történeti értékűnek számító budapesti rendezvényen öt előadás hangzott el a magyar nyelv hetén, addig az idei héten — 1977. március 21-e és 27-e között — több mint negyven nyelvészeti TIT-előadás hangzott el Budapesten. Akkor egyetlen helyszínen, a TIT Kossuth klubjában folytak le az előadások, most húsznál is több művelődési otthon, gyár, iskola és egyéb intézmény töltötte be a házigazda szerepét; a Kossuth klubon kívül a Belvárosi Ifjúsági Ház, a BKV Szabó Pál Művelődési Ház, a Danuvia Gorkij Művelődési Központ, a Fővárosi Művelődési Ház, a Frankel Leó Művelődési Ház, a Ganz-MÁVAG Művelődési Központ, az Ifjú Gárda Művelődési Ház, a József Attila Művelődési Központ, a KISTEXT Művelődési Ház, a Marcibányi téri Ifjúsági Ház, a Pataki István Művelődési Központ, a Postás Művelődési Központ, a XV. ker. Tanácsi Közművelődési Intézmények Igazgatósága, az Alumíniumgyár, az Ásványolajforgalmi

Vállalat, az ORION Rádió és Villamossági Vállalat, a Petőfi Irodalmi Múzeum, a Radnóti Miklós Irodalmi Színpad, a Kossuth Zsuzsa Egészségügyi és Óvónőképző Szakiskola, végül a Martos Flóra Gimnázium. Folyóiratunkban legutóbb 1973-ban jelent meg ismertetés a magyar nyelv hete budapesti rendezvényeiről. Akkor a beszámoló készítője, Graf Dezső még megtehetette, hogy mindegyik előadást sorra veszi s külön-külön ismerteti. Megtehetette, hiszen akkor mindössze hat előadás hangzott el. Mi már csupán arra vállalkozhatunk, hogy az előadások címét soroljuk fel. A huszonhárom cím önmagában is sokat mond, s így azt, hogy melyik előadás hangzott el — más-más helyszínen, intézményben — kétszer-háromszor is, külön nem jelezzük. Íme a lista az előadók nevének betűrendjében: „Anyád nyelvével bízták rád a századok” (Bánffy György), „Ékes, érdes anyanyelvünk” (Bánffy), „A magyar nyelv útja a Halotti Beszédtől napjainkig” (Benkő Loránd), „Jóbold is megárt a sok! — Az idegen szavak mai magyar nyelvünkben” (Fábián Pál), „Tanuljunk könnyen, játszva idegen nyelveket!” (Fülei-Szántó Endre), „Nyelvi eszmény — mindennapi nyelvhasználat” (Graf Rezső), „Anyanyelvünk 1977.” (Grétsy László), „Tanuljunk könnyen, játszva magyarul!?” (Grétsy), „Az őshazától a hazáig” (Gulya János), „Hivatalos nyelvünk időszerű kérdései” (Kemény Gábor), „Ady költői nyelvének gyökerei” (Kovalovszky Miklós), „Anyanyelvünk gazdagsága, szépsége” (Lengyel Dénes), „Mekkora úr a nyelvszokás?” (Lőrincze Lajos), „Költészet és grammatika” (Rácz Endre), „Utazás az anyanyelv körül” (Ruffy Péter), „Anyanyelvi nevelés a családban” (Szendé Aladár), „Kronika az magyaroknak dolgairól” (Szentpál Monika), „Anyanyelvi műveltség — általános műveltség” (Szépe György), „Ki ismeri jobban nyelvünket?” (Szűts László), „Helyesírásról mindenkinek” (T. Urbán Ilona), „Népmeséink nyelve és stílusa” (Voigt Vilmos), „A kiejtés művelésétől a beszéd műveléséig” (Wacha Imre), végül „Anyanyelvi fórum” (Grétsy—Gulya—Lőrincze).

Persze voltak hibák, akadtak zökkenők is. Az egyik iskolában egy előadás váratlan tanári konferencia miatt elmaradt. Az egyik művelődési otthonban söröspalackokkal körülbástyázott, hangoskodó fiatal emberek fogadták a terembe lépő előadót. Az egyik előadáson tíz alatt maradt a hallgatóság száma. Mindent egybevetve azonban — tehát azt, hogy az előadók mindenütt tudásuk legjavát adták; hogy az előadásoknak mintegy felét 80—100-an vagy annál többen hallgatták végig; hogy sok helyütt élénk, termékeny vita alakult ki; stb. — méltán tartjuk a magyar nyelv hete budapesti rendezvénysorozatát sikeresnek, az anyanyelvi közműveltség növelésére irányuló erőfeszítések fontos állomásának.

Befejezésül — ezúttal már nemcsak a budapesti rendezvénysorozatra gondolva, hanem általában a magyar nyelv hetére, sőt heteire is — még azt a kérdést teszem fel, amelyet e cikk olvasói közül néhányan talán még az itt írtak ellenére is föltesznek: Mi az értelme az egésznek? Miért fontos az, hogy a magyar nyelvről ennyit beszéljünk? Mindjárt válaszolok is. Azért fontos, s azért érdemel meg minden támogatást, minden erőfeszítést a magyar nyelv hete, mert vele el lehet érni, hogy ezer, tízezer és százezer magyar legalább ilyenkor ráébredjen: anyanyelvünket, ezt a csodálatos eszközt nemcsak használni, nyúni kell, hanem gondját is kell viselni. Ahogy az esztergályos karbantartja gépét, ahogy a katona gondozza, tisztogatja a fegyverét, úgy kell mindnyájunknak óvnunk, ápolnunk anyanyelvünket. Persze nemcsak egy héten át, hanem szakadatlanul, de már ez az egy hét is óriási nyereség, mert hatására esetleg a magyarul beszélők újabb ezrei válnak közönyösökből érdeklődőkké, érdeklődőkből pedig nyelvünk tudatos őreivé, fejlesztőivé.

S talán eljön majd az az idő, amikor a magyar nyelv hetét Budapestén és szerte az országban egyaránt kiszorítja, fölöslegessé teszi egy évente ismétlődő s szocialista társadalmunk minden rétegét, minden öntudatos tagját megmozgató új „rendezvény”:
a m a g y a r n y e l v é v e.

Grétsy László

Szabó T. Attila a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagja. Az MTA 1977. évi közgyűlése Szabó T. Attilát tiszteleti tagjává választotta. A kolozsvári Babeş—Bolyai egyetem nyugalmazott professzora páratlanul gazdag nyelvtudományi munkásságával érdemelte ki ezt a megtiszteltetést. Folyóiratunk nemrég köszöntötte őt hetvenedik születésnapja alkalmából, és műveit is rendszeresen ismerteti. Fél évszázados tevékenysége szinte minden irányban gyarapította a nyelvtudomány eredményeit. Tanítványaival együtt hatalmas név- és nyelvjárási anyagot gyűjtött föl, etimológiai-szótörténeti munkássága a román—magyar nyelvi és művelődési kapcsolatokat is feltárta, időtállóak hangtörténeti, leíró és történeti nyelvtani, nyelvművelő és tudománytörténeti dolgozatai. Életművére a koronát a 8—10 kötetre tervezett Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár teszi föl (első kötetét többoldalúan ismertettük, l. Nyr. 99: 484—92); ez a mű kimeríthetetlen kincsesbánya a magyar folklór, a történettudomány és a művelődéstörténet kutatói számára is.

Szaktanulók országos anyanyelvi versenye Egerben. Az iskolai anyanyelv, versenyeknek egyre szélesebb körű a hatásuk, mert az ifjúság minden rétegét mozgósítják. A szaktanulók országos tanulmányi versenyén Egerben nem kevesebbről volt szó, mint arról, hogy a jövő szakmunkás nemzedék legjobbjai közül hányat nyertünk meg az anyanyelv ügyének, hogy mennyien ismerték fel a versenysorozat résztvevői közül a nyelvművelés jelentőségét.

Egerbe, a döntőre eljutott 14 lány és 13 fiú először írásban versenyzett 1977 március 10-én. A továbbjutás feltétele a kiforrott helyesírás volt, ugyanis a pontok felét ebből gyűjthették össze. A hiányzó írásjelek kitételénél bizonytalankodtak, de egészében a mezőny jól vizsgázott helyesírásból.

A pontok másik felét érdekesen összeállított, zömmel teszt rendszerű nyelvtani és nyelvhelyességi feladatokból szerezhették. Ezek húzták szét a mezőnyt.

A szóláskeveredéseket tartalmazó feladatot csak négyen oldották meg teljesen.

Még egy elemzési feladat eredményessége maradt el a verseny átlagos, jó színvonalától. Az ó-nak mint melléknévnek és névszói állítmánynak a meghatározása és a *mogorván* szónak a szófaji minősítése nem ment.

Annál jobban oldották meg a többi feladatot, így nem volt olyan versenyző, aki ne érte volna el az 50%-os szintet.

A szóbeli versenyen már csak hatan vettek részt. A nyelvművelő feladatok tették igazán próbára őket, mint például:

„Véleménye szerint társadalmunk keveset tesz — sokat tesz — mindent megtesz a magyar nyelv műveléséért? (Példákkal, hivatkozásokkal)

Hogyan értelmezi a nyelvi magatartás fogalmát? Véleménye szerint van-e generációs különbség az öregek és a fiatalok nyelvhasználata között?

Munkakörében a szóbeli vagy az írásbeli nyelvhasználatnak van-e nagyobb jelentősége? Hogyan indokolná meg — munkatársai számára — a helyes beszéd, illetve a helyes írás fontosságát?”

A verseny végeredménye: 1. K ó m ú v e s K o r n é l i a (Sopron), 2. B a u m a n n Z s u z s a n n a (Budapest), 3. V a r g a A n d r á s (Dunaújváros), 4. P i s z t o n G y ö r g y (Tata), 5. Z e n t a i L á s z l ó (Budapest), 6. T a n c z u l a J á n o s (Kazincbarcika).
Hangay Zoltán

Szemle

Ország-h László: Angol eredetű elemek a magyar szókészletben (Ismerteti: Bakos Ferenc) 371

A Nyelvőr postája

A Nyelvtudományi Intézet nyelv-művelő csoportjának levelesládájából
K. G.: Íródik, folytatódik — K. G.: -andó, -endő végű szavak — K. G.: Eső-
nap — K. G.: Bevizsgál — K. G.: Janus — K. G.: Sodrott ló 377

Nyelvőr hírei

Várkonyi Imre: A magyar nyelv hete Somogyban..... 380
Grétsy László: A magyar nyelv hete Budapesten..... 381
Szabó T. Attila a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagja..... 384
Hangay Zoltán: Szakmunkástanulók országos anyanyelvi versenye Egerben..... 384

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: KHI 215-96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612. Előfizelési díj egy évre: 28,— Ft.

Külföldön terjeszti a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhető az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] ..... 4 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 Ft
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról ..... 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 3 Ft
7. *Benczdy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulságai ..... 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése ..... 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája ..... 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc*: O. Nagy Gábor emlékének ..... 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában..... 2 Ft
12. *Beszédkultúránk időszerű kérdései*

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1 III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum* Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter. *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes*. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungstätten für Finnougristik in Ungarn*. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessay. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165., 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Pilisszántó*. (Übers. von István Tóth). 1975—295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134. l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessay.) 1975. 161. l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség*. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234. l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229 l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230. l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228. l. (Néprajzi tanulmányok) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk. Juhász József, Szóke István, O. Nagy Gábor, Koválovsky Miklós 2., változatlan kiadás 1975. 1550. l., 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan) lenyomat. 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft, Fve 9,— Ft. ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. Deme László, Imre Samu. 1975. 345 l., 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l., 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching International Conference* Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l., 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatisz rendszer*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l., 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages* Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338. l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadás a berlini Akademie-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval.
- Zsilka János: *A jelentés szerkezete*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l., 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Rácz Endre: Az állítmány egyeztetése a gyűjtőnévi alannal

Tompa József: Mellérendelő összetétel formájú alkalmi „lexémáinkról”

Fábián Pál: Helyesírásunk *s* és *gy* betűjéről

Pásztor Emil: Egy kis közvélemény-kutatás az *ly* betű megtartásáról

Buvári Márta: Hejesírás

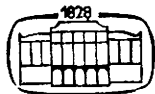
Kemény Gábor: A szív álmaitól a gyomor álmaiig (Erotika és gasztronómia Krúdy képeiben)

Achs Károlyné: Egy ormánsági népi elbeszélés szerepe Móricz Rózsa Sándorában

Szabó Zoltán: A szöveg szemantika stilisztikai jelentősége

Szendé Tamás: Kapcsolatzavarok mindennapi nyelvhasználatunkban

Andor József: Mondattani elemzés szemantikai szempontból

KADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, KOVALOVSZKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Rác Endre</i> : Az állítmány egyeztetése a gyűjtőnévi alannyal	385
<i>Tompa József</i> : Mellérendelő összetétel formájú alkalmi „lexémáinkról”	403
<i>Fábián Pál</i> : Helyesírásunk <i>s</i> és <i>gy</i> betűjéről	418
<i>Pásztor Emil</i> : Egy kis közvélemény-kutatás az <i>ly</i> betű megtartásáról	423
<i>Buvári Márta</i> : Héjesírás	437

Íróink nyelve

<i>Kemény Gábor</i> : A szív álmaitól a gyomor álmaiig (Erotika és gasztronómia Krúdy képeiben)	439
<i>Achs Károlyné</i> : Egy ormánsági népi elbeszélés szerepe Móricz Rózsa Sándorában	457

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Szabó Zoltán</i> : A szövegsemantika stilisztikai jelentősége	468
<i>Szende Tamás</i> : Kapcsolatzavarok mindennapi nyelvhasználatunkban	481
<i>Andor József</i> : Mondattani elemzés szemantikai szemszögből	489

(* * * *)

Imre Samu

(1 9 1 7 . 1 0 0 0)

MAGYAR NYELVÖR

101. ÉVFOLYAM * 1977. OKTÓBER—DECEMBER * 4. SZÁM

Az állítmány egyeztetése a gyűjtőnévi alannal

1. Ha a mondat alanya gyűjtőnév (pl. *nép*) vagy ehhez hasonló, összefoglaló jelentésű főnév (pl. *pár*), mellette a mai köz- és irodalmi nyelv egyes számba teszi az állítmányt: „*Ítélt a nép, ítélni fog*” (Ady); „A fiatal *pár megköszönte a jókívánatokat*”. A régi nyelvben, a népnyelvben, sőt még a múlt század irodalmi nyelvében is találkozni ilyenkor többes számú állítmánnyal (vö.: Antibarbarus [= Simonyi]: Nyr. 9: 226; Simonyi: Nyr. 13: 450, AkNy-Ért. 23/3: 41; Munkácsi: A moldvai csángók nyelvjárása. Tanulmányok az Egyetemi Magyar Nyelvtani Társaság köréből 1/2: 109—10; Vass: Nyr. 12: 319—20; Barcza: Nyr. 24: 356—7; Varga: Nyr. 29: 300; Berze Nagy: NyF. 16. sz. 34; Kertész: NyF. 21. sz. 29; Hegedús: NyK. 25: 208; Erdélyi Lajos: NyK. 36: 253—4, MNy. 11: 208; Gombocz: Nyr. 27: 435—6; Synt. 1951. 39; Kausch: A Tihanyi codex nyelvezete 74; Radványi: Ipolyszalkai nyelvjárás 37; Kocsner: Pesthy Mizsér Gábor „Új testámentumá”-nak mondattana 9; Konsza: NyF. 75. sz. 25; Melich: MNy. 14: 241 j.; Klemm: TörtMondt. 150, Nyr. 78: 165; Losonczy: A magyar nyelv a XIV. század közepétől a XVI. század végéig 19 és A magyar nyelv 1600 óta 21; Hámori: Pais-Eml. 221; Berrár: TörtMondt. 83—4; Imre: SzabV. 231; stb.)

2. A régi nyelvben gyakori, de nem általános a többes számú állítmány használata. Egyelőre csak az igei állítmányú mondatok köréből vesszük példáinkat.

A Jókai-kódexben Károly Sándor megállapítása szerint nyolc esetben egyes számú az állítmány a gyűjtőnévi alany mellett; s csupán egy alkalommal kerül többesbe (A Jókai-kódex mondattana. Kézirat. Szeged, 1947. 20). Többes számú állítmányt ebben a mondatban talál „Es mykoron mend az *nep* alazatofst es ayoytatofst *hijwnak* boldog ferencznek erdelmett” (JókK. 160).

A Huszita Bibliát Hámori Antónia vizsgálta meg az alany és az állítmány egyeztetése szempontjából (Pais-Eml. 220; vö. még Bogner: A Bécsi-, Münchener és Apór-kódex mondattana 9), s úgy találta, hogy a gyűjtőnévi alany mellett a Bécsi Kódexben és a Münchener Kódexben néha többes számú az állítmány (a Bécsi Kódexben ötször), az Apór-kódexben viszont mindig egyes számban van. A Hámoritól felhozott példák: „Es mert Iflñec *nepe* a Caldeofoknac fogfagabol iftènnec akarattabol *meghivattattac* Ihřlmbè” (BécsiK. 232); „*v* efmğ a: *gölèkezèt* egbè *gölèkezènèc*” (MünchK. 38 rb).

Sem Károly, sem Hámori nem közli a latin forrásszöveget. Ezt megvizsgálva kiderül, hogy nincs szó idegenszerűségről, a párhuzamos latin mondatokban egyes számú az állítmány, illetőleg az egyeztetett tag: „Cumque univ^{er}sus populus suppliciter et devote beati Francisci merita *invocaret* . . .”;

„Et quia populus Israel de captivitate Chaldaeorum . . . nutu Dei *revocatus* in Ierusalem . . .”; „et *convenit* iterum turba”.

Többes számú állítmányra idéz példát a *nép* alany mellett Berrár (TörtMondt. 84) a Weszprémi-kódexből, Simonyi (AkNyÉrt. 23/3: 41) a Virginia-kódexből, Kausch (i. m. 74) a Tihanyi Kódexből, Melich (MNY. 14: 241 j.) a Döbrentei-kódexből és a budai basák magyar nyelvű levelezéséből, Simonyi (i. h.) és Klemm (TörtMondt. 150) egy 1555-i levélből; a *község* alany mellett Simonyi (i. h.) és Kertész (NyF. 21. sz. 29) különféle XVI—XVII. századi forrásokból; a *rész* alany mellett Vass (Nyr. 12: 320) Pázmánytól, Simonyi (i. h.) Hallertől; a *székelység* alany mellett Kertész (i. h.) és Gombocz (Synt. 1951. 39) Csereitől, a *tótság* alany mellett Simonyi (i. h.) és Klemm (i. h.) Gyöngyösitől; a *Magyarország* alany mellett Erdélyi (MNY. 11: 210) Verancsics-tól és Simonyi (i. h.) Heltai Gáspártól, az *Izrael* alany mellett Simonyi (i. h.) és Klemm (i. h.) Komáromi Csipkéstől; stb.

3. A népnyelvből is számos példát idézhetni az efféle inkongruenciára. Így Kriza gyűjtéséből: „Ablakán kövekkel *hajigáltak* be az *község*” (id. Simonyi: AkNyÉrt. 23/3: 41); „A királyi *pár* szép magzatokat *nemzöttek*” (id. Klemm: TörtMondt. 150). Egyéb példák: „Lassan *bégyülnek* az egész halottas *nép*” (Nagybacon, NyF. 75. sz. 25; id. Klemm: i. h.); „Ennek utánna jól *éltek* a ház *népe*” (Gyergyószentmiklós, Nyr. 10: 47—8; id. Kertész: NyF. 21. sz. 29); „*Mentek* oda *katunaság*” (Radványi: Ipolyszalkai nyelvjárás 37); stb.

4. A bemutatott alaki inkongruenciának egyszerű a magyarázata: értelmi egyeztetéssel van dolgunk. A beszélő a gyűjtőnevet úgy fogja fel, hogy egyedeire bontja, s ezekhez igazítja az állítmány többes számát. Ez a magyarázat — amelyet nálunk Paul (Prinz.⁴ 269) nyomán az újgrammatikus iskola legtöbb képviselője hangoztatott (vö.: Antibarbarus [= Simonyi] Nyr. 9: 226; Hegedűs: NyK. 25: 208; Gombocz: Nyr. 27: 435—6; Erdélyi: NyK. 36: 253; stb.) — teljesen kielégítőnek látszik, s nincs szükség Kertész (NyF. 21. sz. 29) bonyolultabb indoklására; ő tudniillik kontaminációból származtatja a tárgyalt mondatképletet, ilyenformán: „Jámbor népe a kis helynek, halkan lépve *gyülnek, mennek*” (Arany) < „Jámbor népe . . . *gyül, megy*” × „Jámbor lakói . . . *gyülnek, mennek*” (i. h.).

Külön figyelmet érdemelnek azok — az eddig mellőzött — példák, amelyekben a névszói állítmány, pontosabban szólva az állítmányi névszó kerül többes számba. Ez a jelenség ugyanis az igei állítmány többesénél is markánsabban érzékelteti, hogy a beszélő (író) a gyűjtőnévi alanyt egyedekre bontva fogja fel, s ehhez igazítja az állítmány alakját; vö.: „Benne lakozo *neep* kedeeg zamtalan *erőffek hatalmasok* (ÉrdyK. 511; id. Imre: SzabV. 231); „Ki magyar *nemzet* az üdőben *pogányok valának*” (Simonyi idézi — saját átírásával — az ÉrsK.-ból: AkNyÉrt. 23/3: 221); „Harminc lovat küldé, a *fele* szép *paripák voltak*, a *fele* közönséges *lovak*” (Mikestől id. Simonyi: uo.); „Az *barom* oly igen *betegek* minden háznál” (LevT. 2: 30; id. Kertész: NyF. 21. sz. 29); „*Valóságos rabszolgái a magyar* [= 'magyarság'] a németnek” (Heves m., Berze Nagy: NyF. 16. sz. 34).

5. A gyűjtőnév melletti értelmi egyeztetés más nyelvekből is ismeretes.

Ilyen egyeztetés érvényesül a rokon nyelvek közül elsősorban a vogulban és az osztjákban (Kálmán: FUF. 40 : 66; I. OK. 29: 37), a zürjénben (Szendrey: MNY. 23: 341), a cseremiszenben (Erdődi: Az alany és az állítmány egyez-

tetése, valamint a pluralitás kérdése a mari nyelv történeti mondattanában. Kandidátusi értekezés tézisei. Vö. uő.: *Mélanges Sauvageot* 77), s szórványosan — elsősorban nyelvjárási szinten — a finnben is (Erdélyi: NyK. 36: 254; E. Itkonen: *Kieli ja sen tutkimus* 321).

Az ismertebb indoeurópai nyelvek közül számos példát nyújt a gyűjtőnév melletti értelmi egyeztetésre az ógörög és a latin; előfordulhat ilyen egyeztetés a spanyolban, az olaszban (a *la maggior parte* mellett), a franciában (a *la plupart* és a *le reste* után), többször az angolban is (pl. a *crowd* vagy a *police* mellett) (vö. mindezzel: Paul: *Prinz*.⁴ 269; Hegedűs: NyK. 25: 206; Simonyi: *AkNyÉrt.* 23/3: 40; Zsirai: *Msn.* 3: 45; Gardiner: *The Theory of Speech and Language*² 158; E. A. Moravcsik: *Agreement. Working Papers on Language Universals* 5: 21; stb.). — A németre vonatkozólag Paul (i. h.) annak idején úgy nyilatkozott, hogy az irodalmi nyelvben, amelyet általában erősen befolyásol a grammatikai-logikai iskolázottság, ez a jelenség korlátozott; de az előző századokban még gyakori volt. Grebe (*Duden-Grammatik*. 1959. 568) Goethétől, sőt A. Zweigtől is idéz rá példát. A régi orosz nyelvben és a mai orosz nyelvjárásokban is sűrűn előfordul, de sérti a jelenkori köz- és irodalmi nyelvi normát (V. A. Ickovics: *Jazikovaja norma* 26).

Ezekről az esetektől meg kell különböztetni azt az egyeztetési ingadozást, amikor az állítmány vagy a gyűjtőnévi alany egyes számához, vagy a hozzá kapcsolt partitívus többes számához igazodik. Ez utóbbit a francia a *de*, az olasz a *di*, az angol az *of* előjáróval vezeti be. A németben ilyenkor több megoldás is lehetséges: a részelő jelentésű többes számú főnév állhat genitívusban vagy *von* előjáróval, valamint értelmezőként, s elvétve itt is előfordulhat a többes számú állítmány (vö.: Jung: *Grammatik der deutschen Sprache*. 1968. 137; Grebe i. m. 570).

6. A sok régi nyelvi meg népnyelvi példa és más nyelvi analógia láttán fölmerülhet a kérdés, hogy nem ősi jelenség-e a magyarban a többes számú állítmány használata a gyűjtőnévi alany mellett, illetőleg nem ez volt-e az egyeztetésnek régebbi formája. Berrár Jolán a következőképpen nyilatkozik erről a problémáról: „Ilyenkor szokásosabb (és talán eredetibb, mert egyszerűbb értelmi műveletet kívánó) használat az alaki egyeztetés, tehát az állítmány is egyes számban áll” (*TörtMondt.* 83—4).

Valóban — mint láttuk — a Jókk. és a Huszita Biblia adatai szerint is az alaki egyezés a gyakoribb. Nem talál példát az ilyen típusú értelmi egyeztetésre Imre Samu a Szabács Viadalában (*SzabV.* 231), sem Gácsér József Telegdi Miklós nyelvét vizsgálva (*NyF.* 18. sz. 36). De még azok a feldolgozások is, amelyek statisztikai adatok nélkül említik meg a gyűjtőnév melletti állítmány értelmi egyeztetését valamely régebbi forrásban, közvetett módon nemegyszer szintén az efféle egyeztetés ritkább volta mellett tanúskodnak. Kocsner Róbert (i. m. 9) például Pesti Gábor újtestamentum-fordításának nyelvét vizsgálva csak egyetlen adatot közöl az efféle egyeztetésre, viszont — az általános alanyról szólva — több olyan példát sorol fel, amelyekben a *sokaság*, *sereg*, *nép*, *község* alany mellett egyes számú állítmány szerepel.

7. Mielőtt megvizsgálánánk a mai állapotot, vessünk még egy pillantást a múlt század irodalmi nyelvére! Varga Károly a *Nyr.* 29. évfolyamában (299, 356, 407) több folytatásos tanulmányt közöl „A szám szerinti egyeztetés Arany Jánosnál” címmel. Ebből kiderül, hogy Arany szívesen él a gyűjtőnévi alany

mellett többes számú állítmánnyal (az idézeteket Varga helyesírásával közlöm: i. h. 300, 305): „Lássuk az *asszony nép*, gyere, hogy *solymásznak*” (Buda halála); „De az alsóbb *rend* is széllyel a mezőben apróbb tüzeiknél *lakomáznak* bőven” (Toldi szerelme); „Jámbor *népe* a kis helynek halkán lépve *gyűlnek, mennek*” (Az ünneprontók); „Most az egész vidék ügyefogyott *népe* egyszerre falunkint *tóduznak* elébe” (Toldi szerelme); „Holnap az ifjú *had*, rendeli, *kövessék*” (Buda halála); „És mikor a haragos *pár*, vesztők híve bizonyynyal, *szétnéztek*” (Az elveszett alkotmány); stb.²

Arany eljárása természetesen művészi szándékú: archaizálásból, illetőleg a népies nyelvhasználatra való törekvésből fakad, s magyarázható azzal a stilisztikai indítékkal is, amelyre Tompa hívja föl a figyelmet: „A felemás egyeztetésű mondatok stilisztikai szempontból általában színesebbek, mint a nyelvtani-alaki egyeztetések” (Mtan. 8: 37). — Hasonló indítékok lappanghatnak más példák mögött is, vö.: „Az *inasság* bort *elegyítették*” (Szabó I. Odüsszeiafordításából id. Simonyi: Nyr. 9: 226).

Névszói állítmány esetén olykor szinte elkerülhetetlen a többes szám: „Látá hogy e *szórmány érdemcsillagok* és szalagos diszrendi *kereszttek*” (Az elvesztett alkotmányból id. Varga: i. h. 300); „Derék *fiúk* ez az én pesti *triászom*” (Kazinczytól id. Simonyi: AkNyÉrt. 23/3: 41). Ám már Simonyi is kerülendő egyenetlenségnek mondja az ilyeneket: „Az *ifjúság* hazánk *reményei*” (Anti-barbarus 46); persze itt azért egészen különös a többes számú állítmány, mert ez elvont főnév, ami pedig ritkán kerülhet többesbe (vö. az ilyenfélékkel is: „Az *ifjak* a haza *reménye*”, ahol az alany van többes számban, s az állítmány mégis egyes számú marad).

8. Ezután vegyük szemügyre századunk, illetőleg napjaink köz- és irodalmi nyelvét, mindenekelőtt a tőlem tüzetesen megvizsgált korpuszt! Anyaggyűjtésemet — amelynek során figyelembe vettem az egyeztetés valamennyi fajtáját — mintegy 200 ívnyi szövegből végeztem. A korpusz — arányosan — három stílusréteg között oszlik meg; ezek: a szépprózai, a népszerű tudományos és a publicisztikai stílus.³

¹ Az értelmi egyeztetés a mondatnak nemcsak az állítmányára, hanem más mondatrészeire is kiterjedhet (pl. *tüzeiknél*, nem pedig: *tüzeinél*). E cikkben az ilyenekkel külön nem foglalkozunk.

² Hasonlít a fentiekhez az a mondat típus, amelyben a gyűjtőnév megszólító funkciójú, s ebből értődik bele a mondatba a többes számú alany: így az állítmány — az egyes számú megszólítás ellenére — többes számba kerül (i. h. 358): „Szemétem szedett *nép*, ha meg nem *állotok!*” (A nagyidai cigányok); „Pisszenni *mertek, söpredék*” (Plutos); „Érdemes, tanult *közönség!* jól *figyeljete*k reánk” (A felhők); „Áruló *zsványhad!* meglakoltok ezért!” (Murány ostroma). Ilyesmi persze régebben is előfordult; vö.: „Ne *akaziatoc* félnetéc küldéd *Londa*” (MünchK. 70 vb) ~ „Ne *felljete*k kýchyn *fereg*” (Pesti: NTest. 148 b; id. Kocsner i. m. 9): „*Nolite* timere pusillus grex”; s manapság sem példátlan; „Barom *banda* — kezdi Molnár . . . —, hogyan *bújhatatok* be ebbe a süket szobába” (Dobozy: A tizedes meg a többiek. 1969. 62). — Ezzel a mondatípussal a továbbiakban nem foglalkozunk.

³ A következőkben felsorolom az átnézett forrásokat, s feltüntetem előttük a rövidítésüket is. Ahol a forrás terjedelme meghaladja a hat ívet, ott csak ennyit dolgoztam fel belőle.

Széppróza: Babits = Babits Mihály: A gólyakalifa. 1968.; Dobozy = Dobozy Imre: A tizedes meg a többiek. 1969.; Heltai = Heltai Jenő: Kiskirályok. 1970.; Hunyady = Hunyady Sándor: A hajó királynője. 1969.; Illyés = Illyés Gyula: Puszták népe. 1969.; Karinthy = Karinthy Frigyes: Utazás a koponyám körül. 1970.; Kosztolányi = Kosztolányi Dezső; Édes Anna. 1968.; Móricz = Móricz Zsigmond: Kerek Ferkó. 1968.;

A vizsgált korpuszból az derül ki, hogy a mai köz- és irodalmi nyelvből az efféle értelmi egyeztetés szinte teljesen kikopott. Arra, hogy a gyűjtőnévi alany mellett többes számban van az állítmány, az átnézett nagy terjedelmű anyagban mindössze két — s nem is teljesen tiszta — példa akad. Az elsőt az állítmánynak a többes számba való átcsapását alkalmasint az a körülmény okozza, hogy a közbeékelt mellékmondatnak vonatkozó névmási alanya (s ennek következtében állítmánya is) többes számba került, nem hibáztatható értelmi egyeztetéssel (vö. Balassa: MNyelvK. 440; Tompa: Nyr. 78. 177—8 és IskNym. 289—90; Temesi: MMNyR. 1: 247; stb.): „Bering embereinek egy kis része, akik a hajótörést és a skorbutot megúszták, idővel h a z a k e v e r e d t e k, s hírül v i t t é k az Újvilág partjain látott prémesállatot sokaságát” (Széchenyi 9). A második példában az elől álló névszó állítmányt követő kettőspont mintegy felsorolást sejtet, amely előtt a többes számú állítmány a szokásos: „Jók: a Kohász-csapat, különösen Bikky, Marosi, Benkő tűnt ki” (ÉM. 7.).

Persze aki keres, talál. A szépirodalmi nyelvben, főleg a versekben is rábukkanhatunk néhány értelmi egyeztetéses formára; vö.: „Apró hadam, a Kéjek és Percek hada kis talpaik alá szegik a vén Időt” (id. Soltész: Babits Mihály költői nyelve 211—2). A szépprózában már valósággal szemet szúr, oly szokatlan: „Az egész társaság — mindegyik fehér nadrágot, fehér szvettert viselt — megszállták az állami cukrászatot” (Goda: A planétás ember. 1960. 2: 33).

Még több példa akadhat horogra a nagyobb anyagban tallózó publicisztikai gyűjtés során. Brüll Emánuel (Nyr. 74: 437) az alábbiakat idézi: „Úgy a városok, mint a falvak lakossága több élelmiszert fogyaszthatnak”; „A fiatal írók egy része . . . az eddiginél intenzívebben fordultak a falu felé”. Az egyeztetési hibát mindkét mondatban talán az a körülmény okozhatta, hogy megfogalmazójuk — tévesen — az alany többes számú birtokos jelzőjéhez igazította az állítmány nyelvtani számát.

Saját tallózó adatgyűjtésemből is idézhetek idevágó példákat. „A kialakuló szakközépiskolák nagy része még előadótermek, sőt műhelyek nélkül kénytelenek végezni munkájukat” (Népszabadság 1969. szept. 30. 7; itt is befolyásolhatta az egyeztetést az alany birtokos jelzőjének többes száma); „A líbiai sajtó beszámolt róla, az egyiptomi vezetők utasítására a rendőrség Egyiptomban tanuló líbiai diákokat és az arab köztársaságok szövetségi szer-

---

Nagy = Nagy Lajos: Kiskunhalom. 1968.; Örkény = Örkény István: Jeruzsálem hercegnője. 1968.; Sarkadi = Sarkadi Imre: A gyáva. 1969.; Tamási = Tamási Áron: Ábel az országban. 1970.; Török = Török Gyula: Íkrek. 1968.

Népszerű tudományos irodalom: Czére = Czére Béla—Nagy Ernő: A legyőzött távolság. 1967.; ÉT. = Élet és Tudomány 1972. jan. 7. és 14.; Kontra = Kontra György—Stohl Gábor: Az élet tudománya. 1967.; Kósa = Kósa Zoltán: A XX. század építészete. 1968.; L. = Látóhatár 1974. dec.; Öveges = Öveges József: Sugárözönben élünk. 1968.; Pók = Pók Lajos: Thomas Mann világa. 1969.; Széchenyi = Széchenyi Zsigmond: Afrikában vadásztam. 1970.; Szilágyi = Szilágyi Ferenc: Kőrösi Csoma Sándor hazai útja. 1966.; Tábori = Tábori—Valkó—Ambrózy D.: A hírközlés regénye. 1967.

Publicisztika: DM. = Dél-Magyarország 1972. aug. 23.; EH. = Esti Hírlap 1971. okt. 9.; EM. = Észak-Magyarország 1972. okt. 18.; F. = Fejér megyei Hírlap 1972. jún. 14.; HN. = Hajdú-Bihari Napló 1972. dec. 20.; HH. = Délutáni Hétfői Hírek 1971. okt. 11.; MH. = Magyar Hírlap 1971. jún. 26.; MN. = Magyar Nemzet 1971. máj. 21.; Mo. = Magyarország 1975. febr. 23.; N. = Napló (Veszprém m.) 1971. febr. 11.; Nsz. = Népszabadság 1971. jan. 5.; Z. = Zalai Hírlap 1972. jún. 14.

veinél dolgozó hivatalnokokat *tartóztatnak* le” (Népszabadság 1976. márc. 18. 2; fölmerülhet az a gyanú, hogy a hírt angolból fordították magyarra); „A . . . bajnokesélyes *Towler, Ford-kettős* mustárszínű ruhában, jól összehangoltan, óramű pontossággal *futottak*” (Népsport 1966. febr. 6. 1); „Az »ezüstpár« — így hívják tavaly óta a szovjet Belouszova—Protapopov kettőst: az Európa-bajnokságon és a világbajnokságon is a második helyen *végeztek*” (Népszabadság 1963. jan. 25. 12); „A ferencvárosi eset felér egy gyilkossággal, hiszen az a *házaspár*, akivel erőszakoskodtak, biztos, életükben nem *felejtik* el azt az aljas cselekedetet” (Esti Hírlap 1961. jan. 17. 2); „És Simmons amerikai rendező félamatőr *társulata*, amikor bemutatta gunyoros műsorában a forradalomra készülők hippimozgalmát történetét — természetesen időnként ruhátlanul — minden azonosulásuk ellenére is erősen *éreztek*, sőt ki is *mutatták* kételyüket” (Népszabadság 1971. szept. 19. Vasárnapi melléklet 8); „A magyar *küldöttség*, amelyet dr. Harangozó Éde, a szövetség elnöke és Berczik Zoltán edző vezet (a játékosok: Klampár, Jónyer, Beleznay, Kisházi, Magos és Lotaller) vonaton *teszik* meg az utat Svédországba” (Népszabadság 1970. nov. 24. 16).

Az idézett mondatok közül az utolsó négyben az alany és az állítmány közé egy újabb s nemegyszer bonyolult tagmondat ékelődött be, ami miatt távolra került egymástól a mondat két fő része, s ez a körülmény okozhatta az egyeztetésbeli zavart.⁴

Még inkább bekövetkezhet az azonos tagmondatbeli értelmi egyeztetés, ha a közbevetett mondat többes számú állítmánya is a gyűjtőnévre vonatkozik, vö.: „A vietnamiak *többsége*, akár *kommunisták voltak*, akár nem, a Viet Kongot *pártolták*” (Népszabadság 1966. febr. 12. 3; vö. a 14. ponttal); „Az állásban levő dolgozók aránya kevesebb, tehát a *többség*, akik *nincsenek* alkalmazásban, kevesebb segéllyel *nevelnek* gyermeküket” (Népszabadság 1966. ápr. 14. 9). Ilyen példát — mint láttuk — a tüzetesen vizsgált korpusz is szolgáltatott.

Némileg hasonlít ehhez az a szerkesztésmód, amelyben a gyűjtőnévi alany és az állítmány közé az alanyra vonatkozó többes számú vagy halmozott értelmező kerül. Az értelmezős alannyal való egyeztetés problémakörét korábban (Nyr. 85: 407—8) már felvázoltam, s tüzetesebben majd máskor veszem szemügyre. Itt csak egy példát idézek rá a korábban bemutatottak közül: „A sportszerű *közönség* — a Bizományi Áruház *dolgozói* — szintén *nyerte k*” (i. h. 408).

9. Tehát a gyűjtőnévi alany mellett ugyanabban a mondatban, illetőleg tagmondatban ma már valóban csak igen ritkán kerül többes számba az állítmány. Az efféle értelmi egyeztetés (pl. *A nép beszél*) nyelvművelő és leíró nyelvtani irodalmunk szerint a mai köznyelvben pongyolaságnak, kerülendő hibának számít, a nyelvi norma ilyenkor alaki egyeztetést (pl. *A nép beszél*) ír elő (Brüll: i. h.; Benkő—Kálmán: Magyar nyelvtan⁹ 168; Rácz: Nyelvh.⁴ 245 és MMNy. 250). Az akadémiai leíró nyelvtan — nyilvánvalóan a ritkasága miatt — már meg sem említi ezt az egyeztetési problémát.

⁴ Hasonlóképpen áll a dolog az orvosi szaknyelvből való alábbi példában: „Ezen betegek jelentős *része*, mindaddig, amíg szervezetüket külső behatás, megterhelés nem éri, *képesek* csökkentebb hormonterheléssel is egy bizonyos egyensúlyt fenntartani” (id. Horváth Mária: Nyr. 92: 276; egyébként a *rész* alany birtokos jelzője itt is többes számú, akárcsak két előzőleg idézett mondatunkban).

Megjegyezhetjük még, hogy az értelmi egyeztetésnek az alakival való felváltása — elsősorban a régi nyelvben, a népnyelvben és a népies szépirodalmi stílusban — másképp is végbemehetett: nem az állítmány került egyes számba, hanem a gyűjtőnévi alany (elsősorban a *nép* szó) is többes számú lett (Simonyi: AkNyÉrt. 23/3: 40; Gombocz: Nyr. 27: 436); pl.: „*A népek várták vasárnap sokan a templomba*” (id. Simonyi: i. h.); „*Kaczagtak a népek*”; „*Né, mennyi népségek gyűnnek ki a hajóból*” (id. Gombocz: i. h.); „*Mámma mán okosok a népek*” (Kenéz Zsuzsanna: A mezőberényi nyelvjárás 21). Manapság is akad példa erre a jelenségre: „*A népek áhitattal hallgatnak*, a kövérkés kissé magyarázkodik: *Nekem van például az idén nyolc hold kukoricám*” (Nagy 39, részlet egy vonaton való beszélgetésből).

A bemutatott szerkesztésmódot Gombocz (i. h.) nem az alaki egyeztetés visszaállításának, hanem az értelmi egyeztetés továbbfejlesztésének tekinti; szerinte itt „a nyelvtani kategória a lélektanihoz alkalmazkodik”.⁵

Mindezeket összevetve a gyűjtőnévi alany és az állítmány egyeztetésének három típusa lehet (vö. Rácz: NytudÉrt. 83. sz. 479—80):

1. Egyes számú alany — egyes számú állítmány; pl. *A nép beszél.*
2. Egyes számú alany — többes számú állítmány; pl. *A nép beszélnek.*
3. Többes számú alany — többes számú állítmány; pl. *A népek beszélnek.*

Az 1. (alaki egyeztetéses) változat a legökonomikusabb; nem véletlen hát, hogy ez vált egyeduralkodóvá a mai nyelvben. A 2. változat — amely értelmi egyeztetéses — a többes számnak az állítmányon való megjelölése miatt redundánsabb, mint az első. A 3. változat — amely ismét alaki egyeztetéses — még ennél is redundánsabb, hiszen kétszer is megjelöli a többes számot (az alanyon is, az állítmányon is).

10. Mindamellet az alaki inkongruenciának, vagyis az értelmi egyeztetésnek van egy lappangóbb formája is. Ezzel akkor találjuk szembe magunkat, ha csupán a gyűjtőnévi alanyú mondat után, a rá következő új mondatban, illetőleg tagmondatban kerül többes számba az állítmány, az előzményből odaértett, de ki nem tett alany mellett.

Természetesen ez sem új jelenség nyelvünkben, vö. az efféle régi nyelvi mondatszerkezetekkel: „*Es a: fokassag hün nekic monnal nepèknèc veninèc: z birainak: z halalra karhoztatak otèt*” (BécsiK. 171; id. Hámori: Pais-Eml. 221); „*z nag hiztelèkedettèl a: lorða mene fòmèzedec a: tengezèbè két èzèzìglèn z megfulanac a: tengezèbè*” (MünchK. 40 ra; id. Hámori: uo.). Mindkét mondat a latin mintát követi: „*Credidit eis multitudo quasi senibus et iudicibus populi, et condemnauerunt eam ad mortem*”; ill. „*et magno impetu grex praecipitatus est in mare ad duo milia, et suffocati sunt in mari*”. Simonyi (AkNyÉrt. 23/3: 41 j.) — saját átírásával — a következő mondatokat közli: „*Ezt a nép hogy hallá, igen megijedének*” (az ÉrsK.-ból); „*Kiomol vala az nép és szedik vala az mannát*” (Molnár Albert bibliafordításából). Simonyi (i. h.) és — föltehetően az ő nyomán — Hámori Antónia (i. h.) ezt a szerkesztésmódot az alaki és az értelmi egyeztetés keveredésének mondja.

⁵ Ez a jelenség szintén ismeretes más nyelvekből is (Paul: Prinz. ⁴ 270); pl. német *Leute* (vö. ófélnémet *liute*, egyes számban: *liut* 'nép'), francia *gens* (vö. ófrancia *gent*), olasz *genti*, késői latin *populi*, angol *folks* stb. (vö. még: Simonyi: i. h.).

Feltűnően sok példát idéz erre a jelenségre Aranytól Varga Károly (Nyr. 29: 410—1). Álljon itt néhány mutatóba (Varga helyesírásával): „Mert e nép eperszem volna haragjának, bosszuló karjától úgy elhullanának . . .” (Toldi); „Ezzel az egész raj fordula keletnek, fent az erdős úton kocogva mehetnek” (Toldi szerelme); „Egy vitézi farka érkezett lóháton, s megállottak, nézni, kívül a korláton” (Daliás idők); „A fiatalság is várakozni restelt: viadal-bírákat tettek és bajmestert” (Daliás idők). Klemm is (TörtMondt. 150) említ hasonló példát Aranytól: „Családom egészséges, üdvözlnek téged”. — Olykor egyedi név kap gyűjtőnévi értelmet: „Helyt áll a tábortanya öre, fogadák népünket zárt, fegyveres arccal” (Toldi szerelme; s még sok idevágó idézet található Varga cikkében: i. h. 411—2).

Még rejtettebb az efféle értelmi egyeztetés, ha gyűjtőnév az előző mondatban, illetőleg tagmondatban nem is alanyként, hanem más mondatrészként szerepel, ám az új mondatba, illetőleg tagmondatba mint alany értődik bele, s így kerül ennek állítmánya többes számba. A régi fordítás-irodalom idevágó példái szintén alapulhatnak latin mintán; vö.: „Es paranLola a golékeztén hog lè ünén’ a földön” (MünchK. 22 rb) ~ „Ees hagya az feregnék, hogy le ünenek az fewlden” (Pesti: NTest. 33 a; id. Kocsner i. m. 9): „Et praecepit turbae, ut discumbent super terram”. Varga (i. h. 410—2) ilyeneket is idéz Aranytól: „Elébe vágjon a királyi hadnak, mielőtt a szoros úton haladhatnak” (Toldi szerelme); „Mi tagadás benne: fáj nekem, virágát, nézni országomnak szép fiatalágát, mikor Etelével a had előtt járván hallgatnak szegények . . .” (Csaba királyfi); „Nosza hát induljunk hajnali harmattal udvari népestül, a egész nőhaddal, lássák a vadászat riadalmas torját” (Buda halála); — gyűjtőnévként értett egyedi névvel: „Olybá képzelhetni most az egész házat; buk-dosnak egymásban a széles tornácon, futkosnak szanaszét . . .” (Toldi). Érdekes az a számbeli átcsapás, amelynek indítéka, a gyűjtőnév az előző mondatban jelzői funkciójú: „Útban egy csapat színészt értünk utól. Itt vannak” (Hamlet).

A XX. századi eleji sajtónyelvből sok példát hoz fel mindkét változatra Erdélyi Lajos „A háború mondattanából” című cikkében (MNy. 11: 207—11). A gyűjtőnév az első mondatban (tagmondatban) is alanyként szerepel egyebek között az alábbi idézeteiben: „Elsőnek a lengyel légió vonult be és Fehéregyháza és Karácsonyfalva irányában üzték az oroszokat”; „A francia nép kezd már kimerülni a háborúban. Fáradtak és ünják a véres háborút, a melynek nem látják eredményeit”; „A liga valósággal ultimátumot küldött Pasicsnak. Ebben az iratban azt kéri tőle, igyekezzék a jelenlegi helyzetet a legrovidebb idő alatt megváltoztatni. Követelik, hogy minden intézkedés meg-tétele előtt kérjék ki a kormányhatóságok az ő véleményüket is”. — Az előzménybeli gyűjtőnév vagy hasonló jellegű főnév nem alanyi szerepű például ezekben: „Csapataink Szigetnél rajtaütöttek az ellenségen, a mely rövid ellen-állás után futásban keresett menedéket . . . A menekülés oly pánikszerűen történt, hogy ágyúikat sem vihették magukkal, hanem nagy részüket a Tiszába dobták”. Mint előbb már láttuk, jelzői szerepű is lehet az előzménybeli gyűjtőnév: „Egy ilyen felhőbe nyúló magaslat aljában jár egy ilyen század baka, azzal a szent elhatározással, hogy még azip birtokukba veszik”.

II.. Nyelvművelőink álláspontja nem teljesen egységes az efféle értelmi egyeztetés megítélésében. Nem kifogásolja a tárgyalt szerkesztésmódot Erdélyi (i. h.), Dengl (Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus 194), Balogh Dezső

(A mai magyar nyelv kézikönyve 298) és Szende Aladár (Szórol szóra 101; példamondata: „Az egész üzem részt vett a nagygyűlésen, nagy érdeklődéssel *hallgatták* a beszédet”). Magam is ilyen értelemben nyilatkoztam már róla (Nyelv. 4 245; MNMy. 250). Ugyancsak jónak ítéli itt a többes számú állítmányt Szabó T. Attila (Anyanyelvünk életéből 88—9) és Márton Gyula (Írjunk, beszéljünk helyesen! 73—4), bár mindketten olyan átalakítást is ajánlanak, amelyben az új mondat alanya szintén többes számba kerül, s így az értelmi egyeztetés helyébe az alaki lép; vö.: „Tegnap este számos szovjet kolhozparasztból álló *küldöttség érkezett* városunkba. Ma *megnézték* a várost”; vagy „... A *küldöttség tagjai* ma *megnézték* a várost” (Márton Gyula példája: i. h.).

Mások szigorúbban ítélik meg az új tagmondat, illetőleg az új mondat állítmányának a gyűjtőnévi előzmény kiváltotta számbeli átcsapását. Arany János nyelvét vizsgálva maga Varga is a nyelvszokástól eltérőnek tartja a felhozott mondatokat, s a „rendes” mondatfűzés példáiként átcsapás nélküli, egyes számú állítmányúakat idéz; vö.: „Futna széllyel a *leányhad*, elől tűzbe, hátul vízbe, mindenkép *jut* férfikézbe” (Buda halála; i. h. 411). Érdekes viszont hogy mennyiségjelzős előzmény (pl. *két fiú*) esetén meg éppen a többes számba való átcsapás hiányát tekinti szokatlanak (i. h. 410, 412; ezzel a problémával majd másutt foglalkozom).

Deme „igen csábító”-nak mondja az értelmi egyeztetéses számváltást az új (tag)mondatban. Példái: „A növénytermesztésben levő ifjúsági *brigád* vállalta, hogy idejében *elvégezzék* minden munkát”; „A FVV vezetősége felkéri az utazó *közönséget*, hogy az átmenetileg bevezetett különböző indítási rendszereket *vegyék* majd figyelembe” (Nyr. 84: 431). „A jelenség — fűzi hozzá — némileg megérthető, hiszen a *brigád*, a *közönség* stb. föltétlenül több ember. Ezért akadtak a nyelvművelő irodalomban az ilyen típusú egyeztetésnek védelmezői is. Kénytelenek vagyunk tehát ezt a kérdést is nyitva hagyni most, átutalva a fentebb [ti. a különböző nyelvtani számú, halmozott alanyokkal kapcsolatban] említett, még megírásra váró vitacikkbe.” (I. h.; a jelzett cikk egyébként még nem jelent meg.) A Magyar Rádió nyelvéről a Magyar Újságírók Országos Szövetsége nyelvművelő bizottságának felkérésére írt jelentésében ugyancsak Deme már csupán „kevésbé helyteleníthető”-nek nevezi a tárgyalt számbeli átcsapást (id. kézirat 17). Ruzsiczky Éva azonban a Magyar Ifjúság című lap nyelvhasználatáról készített hasonló jellegű beszámolójában egyenesen megrója ezt a mondatszerkezetet: „A *KISZ* vállalta a szerződésben, hogy *gondoskodnak* a középblokkos építkezés elterjedésével járó munkaerő-szükségletről . . . és *megszervezik* a két, illetve három műszakos munkát” (id. kézirat 20—1). Legutóbb Bán Valér nyilatkozott elítélőleg az efféle mondatokról: „Felhívjuk a *közönséget*, hogy a partról ne *ugráljanak* a medencébe” (Élet és Tudomány 28: 2291). „Az ilyenfajta hibás egyeztetés oka — teszi hozzá — bizonyára az, hogy az európai nyelvek nagy részében a gyűjtőnév többes számú igei állítmányt vonz maga után” (uo.). Láttuk azonban, hogy az európai nyelvek többségében egyáltalán nem így áll a dolog. Nem is idegenszerűségről van itt szó, hanem a magyar nyelvben is meglevő értelmi egyeztetésről, mint Kálmán Béla Bán Valérral szemben már rámutatott (I. OK. 29: 33).

12. Mielőtt szemügyre vennénk saját tüzetes adatgyűjtésem tanulságait, megjegyzem, hogy néha csak látszólagos az értelmi egyeztetés, ilyenkor tudni-

illik az új (tag)mondat állítmányának többes számát nem az előző (tag)mondatbeli gyűjtőnév idézi elő, hanem az alanynak általános, illetőleg határozatlan volta: az ilyen alanyt ugyanis rendszerint az igei állítmány többes számú 3. személyével fejezzük ki. Így bírálhatók el egyebek között az alábbi mondatok: „A községi párt-, tanács és népfőnt-bizottság széles körű társadalmi akciót indított megsegítésükre, s néhány hét alatt társadalmi munkával építették fel az új — a réginél szebb — házat” (Rádióhírek. Kézirat 1961. szept. 26.); „Ma háromnapos városrendezési *ankét* kezdődött Miskolcon. Az első napokon Miskolc idegenforgalmi lehetőségeiről, valamint a város víz- és üzemeltetési problémáiról *tárgyaltak*” (uo. 1961. szept. 27.). Az általános alanyt az igei állítmány többes számú első személye is jelölheti: „A magyar műszer- és híradástechnikai *ipar gyártja* a Barátság-olajvezeték üzemeltetéséhez szükséges berendezéseket. Eddig már több száz kilométer terület összekötését biztosító ultrarövidhullámú, úgynevezett mozgó hírháló *szállítottunk* az építkezésekhez” (uo. 1961. szept. 26.).

A gyűjtőnévi alanyhoz hasonlít a jogi személyt megnevező alany. Ha erre vonatkoztatjuk az állítmányt, akkor F. G. szerint a formai egyeztetés a helyes: „Kérjük a *Főigazgatóságot*, hogy *fogadja* el jelentésünket”; vagy „... *szíveskedjék* elfogadni jelentésünket” (Nyr. 93: 305—6). De — mint az előző példákblól is láthattuk — a többes számú állítmány használata ilyenkor sem kirívó, főleg akkor nem, ha az új mondat, illetőleg tagmondat alanyát határozatlannak fogjuk fel; vö. még: „A *Kommunista Ifjúsági Szövetség Bács-Kiskun megyei Végrehajtó Bizottsága* kedden ülést tartott. *Megvitatta* a falusi dolgozók most befejeződött tizedik szpartakiádjáról készült jelentést. *Megállapították*, hogy a megyében mintegy 20 ezer fiatal vett részt a szpartakiád jól sikerült versenyein” (Rádióhírek. Kézirat. 1961. szept. 26.).

Magam az anyaggyűjtésben tekintettel voltan a jogi személyek elnevezéseire, valamint az olyan többes számú állítmányokra, amelyek esetleg nem értelmi egyeztetések, hanem az alany határozatlanságát is kifejezhetik. Ha azonban ez az utóbbi eset volt a nyilvánvalóbb, akkor mellőztem a példát. Fölvettem viszont az olyan egyszerű mondatokat is, amelyekben a gyűjtőnévi alany mellett halmozott állítmány található.

13. A tüzetes anyaggyűjtésből tehát a 8. pontban bemutatott, zárt korpuszból vett adataimat először is abban a tekintetben fogtam vallatóra, hogy van-e valamilyen összefüggésben az új (tag)mondat állítmányának a nyelvtani száma az előzménybeli gyűjtőnév szűkebb osztályával, azaz hogy a gyűjtőnevek bizonyos csoportjai vagy egyedei mint az egyeztetést irányító tagok nem viselkednek-e egymástól eltérő módon. Ez a vizsgálódás nem járt semmiféle pozitív eredménnyel. Ugyanaz a gyűjtőnév — akár alany volt az előzményben, akár nem — egyes és többes számot egyaránt kiválthat az új tagmondat, illetőleg mondat állítmányában. Ezt mutatják a következő példapárok (a párok első tagjában az előzményül szolgáló gyűjtőnév alanyi, a második tagban nem alanyi szerepű). Egyes számmal: „*Közönségünk* legfeljebb azzal fejezte ki nemtetszését, hogy *elkerült* bizonyos előadásokat” (ÉT. 66); „Zürichben az operaház és a központi könyvtár új lehetőséget biztosított a zenekedvelő *közönségnek*, hogy a műsortervben szereplő műveket közelebről is *megismerhesse*” (ÉM. 4); — többes számmal: „A *közönség* azonban teljes érdektelenséget *tanúsított*; még a kikiáltási árat sem *ajánlották* meg” (HH. 2); „Amint az érzékenység kérdése elvesztette érdekességét, más területre irá-

nyult a *közönség* figyelme. A műsort most már nemcsak meghallani, hanem valóban élvezni is *akarták*” (Tábori 75).

Mindezzel természetesen nem akarom azt állítani, hogy magának a *m o n d a t n a k* a jelentésében nincsenek olyan mozzanatok, amelyek a két-féle — főleg az értelmi — egyeztetést kellőképpen indokolnák: a második példapár ki nem tett alanyai nyilvánvalóan a közönséget alkotó egyedekre értendők, vagy esetleg határozatlannak számítanak. Az efféle szemantikai különbség azonban nemegyszer összefügg a szintaktikai formák egzaktabban megragadható eltéréseivel, azzal tudniillik, hogy a gyűjtőnévi alany csupán egy új *t a g m o n d a t b a*, vagy pedig egy új *m o n d a t b a* értendő-e bele; vö. ugyanabban a forrásban: „a kivételes alkalomra való tekintettel engedélyt kapott a *társaság*, hogy tovább *maradhasson* fenn” (Török 30); — de: „Vidám és harsány reggelen könnyű kocsikra kapaszkodott az egész *társaság*. Jókedvűen, nevetve *indultak* el, és az útról *visszatekintettek*, kendőt *lobogtattak* az író felé, aki a nyitott folyosón állt” (uo. 17).

Érdemesebb tehát a gyűjtőnév szemantikai sajátosságai helyett a mondat szintaktikai formáit megvizsgálni. De mielőtt erre rátérnék, megjegyezném, hogy az egyeztetésbeli eltérésnek, főleg az értelmi egyeztetésnek azért mégiscsak lehetnek kitapinthatóbb szemantikai indítékai is. Ezek azonban éppenséggel nem az alanyban (a gyűjtőnévben), hanem az állítmányban (főleg a névszói, illetőleg a névszói-igei állítmányban) rejlenek, tudniillik akkor, ha ez olyan jelentésű, hogy nem a gyűjtőnév jelölte osztályra, hanem csupán az ezt alkotó egyedekre vonatkozatható; pl.: „Látott egy elég csinos, de borzasztó jelentéktelen és rosszul nevelt fiatal *párt*. *Nászutasok lehettek*” (Hunyady 23). — A névszói állítmánnyal együtt már a mondat szerkesztés is szerepet játszik abban — a közbeékelt mondatnak *valamennyien* számállapot-határozójával —, hogy az újabb mondat kötelező módon többes számba csap át: „Népes *leánysereg* Nagykanizsán a Zrínyi utcában. *Valamennyien* ünneplőben. *Szépek frissek, vidámak, csinosak*” (Z. 8).

14. Nézzük meg most már anyagomnak a szintaktikai formák szerinti megoszlását! 106 idevágó adat gyűlt össze. Elrendeződésüket a következő lapon levő táblázat mutatja be.

Példák az egyes típusokra:

A) 1. a): „ez a hatalmas *tömeg* lényegében tizenkét év alatt érkezett, *cserélődött*” (Mo. 13).

A) 1. b): Nincs adat.

A) 2. a): Nem lehetséges.

A) 2. b): Nem lehetséges.

B) 1. a): „a nézők 90—95 *százaléka* a kedvenceit akarja viszontlátni, és leginkább *őertük jár* színházba” (ÉT. 69).

B) 1. b): „A *házaspár* egy álló gépkocsi mögül lépett ki az úttestre, s előzőleg nem *néztek* körül” (HH. 6).

B) 2. a): „Mi történik ezzel a megduzzadt *osztály* művelődésével, kulturálódásával, mivel *töltse* idejét, hol és hogy *tanuljon?*” (L. 139).

B) 2. b): „A *cselédség* igénye alig volt nagyobb, akár a rabszolgaidőkben — félig földbe ástott sárkunyhókban *laktak*, ruházatukat maguk *készítették*, szellemi szükségüket teljesen kielégítette a népdal és az ugyancsak maguk készítette népművészet —, a legkisebb javítást is mennyei áldásként *fogadták*” (Illyés 71).

Az állítvány	1. A együttkövér az előzményben alany						2. A együttkövér az előzményben nem alany						1. és 2. összesítve					
	a) egyes számú		b) többes számú		összesen		a) egyes számú		b) többes számú		összesen		a) egyes számú		b) többes számú		összesen	
	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%
A) mellérendelő szintagma második tagja	4	100,0	0	0	4	4	—	—	—	—	—	—	4	100,0	0	0	4	4
B) mellérendelt tagmondokban van	20	60,6	13	39,4	33	33	2	40,0	3	60,0	5	22	57,9	16	42,1	38	38	
C) alárendelt tagmondokban van	12	66,7	6	33,3	18	18	5	45,5	6	54,5	11	17	58,6	12	41,4	29	29	
D) főlérendelt tagmondokban van	1	100,0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	1	100,0	0	0	1	1	
E) új mondatban van	0	0	24	100,0	24	24	0	0	10	100,0	10	0	0	34	100,0	34	34	
A)–E) összesen	37	46,2	43	53,8	80	80	7	26,9	19	73,1	26	44	41,5	62	58,5	106	106	

C) 1. a): „A fehér *kisebbség* azonban változatlanul elegendő hatalommal rendelkezik ahhoz, hogy jelenlegi privilegizált helyzetét *megőrizze*” (F. 2).

C) 1. b): „A *família* oly határtalanul büszke volt eredetére, hogy alig *érintkeztek* valakivel” (Hunyady 11).

C) 2. a): „A magyar sportvezetés azt tűzte ki olimpiai *csapatunk* elé, hogy a mexikóhoz [!] hasonló eredményt *igyekezzen* elérni érmeiben és pontokban egyaránt” (DM. 6).

C) 2. b): „hát akkor azt határozták, hogy maradjon is örökre üresen a helye a képhén, elrettentésül az *ifjúságnak*, hogy *lássák*, milyen átkos dolog a barátságos társasélet” (Móricz 8).

D) 1. a): „Minthogy a külföldi államok nagy *része* a mozdonyokat és a kocsikat, sőt némelykor a síneket is Angliából rendelte, a műszaki felszereléssel együtt a nyomtávot is *átvette*” (Czére 92).

D) 1. b): Nincs adat.

D) 2. a): Nincs adat.

D) 2. b): Nincs adat.

E) 1. a): Nincs adat.

E) 1. b): „A *legénység* a Vérmezőn ütött szekértábor. Este a kondérokban vacsorát *főztek*, tábortüzek gyulladtak, s a budai szolgálók, akik már régen nem láttak igazi katonákat ... körülállták őket” (Kosztolányi 41).

E) 2. a): Nincs adat.

E) 2. b): „és persze az is tetszett neki, hogy ráncba szedheti ezt az elágyorodott *népséget*. Pedig nem *érdemlik* meg” (Dobozy 103).

15. A táblázat adataiból kirajzolódó összkép azt mutatja, hogy az előzményként szolgáló gyűjtőnév mint odaértett alany a mai magyar nyelvben is többször idéz elő értelmi egyeztetést (a példák 58,5 százalékában), mint alakit (41,5 százalékban). Az értelmi egyeztetésnek ez a fölénye legfeljebb az egyenrangúság szintjére süllyed vissza, ha számításba vesszük azt a körülményt, hogy az állítmányok egy részének többes száma nem feltétlenül csak az értelmi egyeztetésből fakad, hanem egyúttal az alany határozatlan, illetőleg általános voltának a kifejezésére is szolgálhat. S minthogy gyűjteményünk mondatai egyáltalán nem valamely alsóbb nyelvi szintet képviselnek, stílári megoszlásuk későbbi vizsgálatától függetlenül is megállapíthatjuk, hogy a fentebb ismertetett vitában az a nyelvtani megállapítás, illetőleg nyelvművelő állásfoglalás mutatkozik helyesnek, amely az efféle értelmi egyeztetést nem tekinti szokatlannak vagy szabálytalannak.

A finomabb szintaktikai analízis újabb tanulságokkal jár. Amit ezzel kapcsolatban már eleve föltehettünk, az szinte nem várt, valósággal szélsőséges módon igazolódik be.

Egyrészt a gyűjtőnévi alany mellett a halmozott állítmány második tagja kizárólag egyes számban szerepel (l. a táblázat A) kategóriáját). Egyébként is eléggé valószínűtlennek látszik, hogy a gyűjtőnévi alanyhoz kapcsolódó, ma már szabályszerűen egyes számú állítmányt egy neki mellérendelt többes számú állítmány kövesse; vö.: „A tömeg ujjongott és *énekelték*”. Az egyes szám kizárólagos voltát igazoló adatainknak csupán az a szépséghibájuk, hogy számuk rendkívül csekély (mindössze 4 ilyen mondatunk akad). Ám ellenpéldát a korpuszon kívüli gyűjtésben sem találtam. A második állítmány többes száma mindazonáltal nem mondható teljesen elképzelhetetlennek, de — úgy gondolom — ilyenkor már nem halmozott állítmányú egyszerű mon-

dattal, hanem mellérendelő összetett mondatnál állunk szemben (vö. Keszler Borbála: Az egyszerű és az összetett mondat határsávja; megjelent a „Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből” című kötetben). Így az efféle példák a B) 1. b) típusba illenek.

Másrészt az a másik előzetes sejtésünk, hogy az állítmány többes száma gyakoribb az új mondatban, mint az új tagmondatban, még meglepőbb végtelenséggel bizonyosodik be: a vizsgált korpuszban kivétel nélkül többes számba kerül az állítmány minden olyan esetben, ha az alanyként odaérthető gyűjtőnévi előzménytől mondathatár választja el (l. a táblázat E) kategóriáját). Tehát az új mondatban az értelmi egyeztetés elsöprő győzelmet arat alaki felett, s e mögött a döntő fölény mögött már ott van a statisztikai aranyfedezet: a viszonylag nagy számú — összesen 34 — adat. S ha más korpuszt vizsgálva vagy a mazsoláztató gyűjtésben felbukkannának is ellenpéldák, minden bizonnyal szórványos lenne az előfordulásuk.

Az új mondatbeli értelmi egyeztetésnek ez az általános volta markánsan igazolja azt a föltevésemet, amelytet a MTA Nyelvtudományi Intézete megalapításának huszonötödik évfordulóján, 1974. decemberében rendezett tudományos ülészekon hozzászólásomban kifejtettem, tudniillik hogy a szöveg grammatikai szabályai éppen az egyeztetés dolgában eltérhetnek a mondatra vonatkozó szabályoktól, s így aligha van teljesen igazuk azoknak, akik tagadják a szövegrammatika önállóságát. Kiefer Ferenc például azt a kérdést boncolgatva, hogy indokolt-e szövegrammatikáról beszélnünk, megvizsgálja a névelő használatának és az anaforának (közelebbről a névmások szerepének) a szabályait a szövegben, s arra a következtetésre jut, hogy megmagyarázásukhoz nincsen szükség a szövegösszefüggés ismeretére (NyK. 77: 379—80 és ÁltNyTan. 11: 200—3). „Lényegesen más lenne a helyzet — teszi hozzá —, ha akár a névelők, akár a névmások használatának mások lennének a szabályai a mondatban, mint a szövegben” (NyK. 77: 380). Nos, úgy látszik, a kongruencia szabályai valóban eltérnek egymástól a két szinten: gyűjtőnévi alany mellett az egyszerű mondaton belül az alaki egyeztetés, a mondathatáron túl viszont — Varga Károly korábban idézett álláspontjával is ellentétben — az értelmi egyeztetés az általános. Hasonlóképpen áll a dolog — mint említtem felszólalásomban rámutattam, s másutt majd részletesebben foglalkozom vele — a mennyiségjelzős alannyal kapcsolatban is. Az értelmi egyeztetésnek a mondathatáron túl való érvényesülése mint szövegrammatikai jelenség szépen igazolja Kelemen János megállapítását: „A szöveg szintjén a szemantika elsődlegességéből kell kiindulni: a s z ö v e g g r a m m a t i k a s z e m a n t i k a i b e á g y a z o t t s á g ú g r a m m a t i k a” (NyK. 77: 394).

További érdekességekkel kecsegtet a közbülső kategóriák vizsgálata: mi történik akkor, ha a szóban forgó állítmány se nem az egyszerű mondaton belül, se nem új mondatban szerepel, hanem egy összetett mondat második stb. tagmondatában. Tehát táblázatunk B), C) és D) kategóriáját kell most figyelembe vennünk. A D) kategóriát rendkívül ritka realizálódása miatt tüstént mellőzhetjük is (hiszen mindössze egyetlen adat vág bele). Összevetve a B) és C) kategóriát, azt állapíthatjuk meg, hogy az összetett mondat új (második stb.) tagmondatában az alaki egyeztetés, vagyis az egyes számú állítmány van fölényben, mégpedig a mellérendelt mondatban körülbelül ugyanolyan (57,9 százalékos) részesedéssel, mint az alárendeltben (58,6 százalékosban). Mindamellet ez a fölény korántsem jelent elsöprő többséget: szokásosabb

ugyan ilyenkor az egyes szám használata, általánosnak azonban semmiképpen sem mondható.

Még plasztikusabb lesz a képünk, ha e két kategórián belül azt is figyelembe vesszük, hogy az előző tagmondatban a gyűjtőnév alany volt-e, vagy sem. Azt tapasztaljuk, hogy ha a gyűjtőnév előzőleg is alanyként szerepelt, odaértett, „rejtett” alanyi minőségében is jobban érvényesülhet grammatikai alakjának direkt hatása, s mellette az állítmány gyakrabban (60,6, illetőleg 66,7 százalékban) kerül egyes számba annál, amit az imént vizsgált összkép mutatott.

Ha azonban a gyűjtőnév az előző tagmondatban nem az alany szerepét tölti be, akkor egyes számú alakjának hatása kevésbé sugározhat át az új tagmondatba: ilyenkor akadálytalanabban bekövetkezhet, s fölénybe is kerül az értelmi egyeztetés, vagyis a többes számú állítmány (60,0 illetőleg 54,5 százalékban). Egyébként az előzménybeli gyűjtőnév ez esetben rendszerint nem is nominatívusi formájú, illetőleg csak akkor lehet ilyen, ha zéró ragos birtokos jelzőként, értelmezőként, állítmányként, vagy pedig névutós szerkezetben szerepel. Mindamellet az idevágó példák csekély száma miatt némi óvatossággal kezelendő — bár logikusnak látszik — az a következtetésünk, hogy a nem alanyi szerepű gyűjtőnévi előzmény esetén az értelmi egyeztetés a szokásosabb.

A nem alanyi szerepű gyűjtőnév után az értelmi egyeztetésnek ez a fölénye még szembetűnőbb (73,1 százalékos) akkor, ha valamennyi kategóriát figyelembe vesszük. Ezt a nagy többséget azonban az a körülmény idézi elő, hogy az új mondatban (az E) kategóriában) — legalábbis ami a mi anyagunkat illeti — mindig többes számú az állítmány. Egyébként ez a jelenség az összes kategóriát tekintve még az alanyi szerepű gyűjtőnévi előzmény után is az értelmi egyeztetés felé billenti a mérleg nyelvét (53, 8 százalékos előfordulással). Torzító hatása miatt tehát jobb tekintetbe sem vennünk a beszámításával kapott fenti adatokat.

Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy a többes szám kizárólagos előfordulása miatt az E) kategóriában semmiféle különbség nem mutatkozik az alanyi és a nem alanyi gyűjtőnévi előzmény után, így nincs semmiféle fogódzónk arra nézve, van-e eltérés irányító hatásuk tekintetében. Mégis föl kell tennünk, hogy a nem alanyi előzmény itt is erőteljesebben megköveteli a többes számot. Hiszen ilyenkor nem egyértelmű, hogy az új mondatnak odaértett alanya az előző mondatnak melyik részével van koreferenciális viszonyban. Ha az előző mondatban a két szóba jöhető főnév közül az egyik egyes számú, a másik pedig többes számú, akkor az egyeztetés világosan megmutatja a koreferenciát (vö. Pléh Csaba—Radics Katalin: *ÁltNyTan.* 11: 267). Nos, ha a két lehetséges előzmény egyaránt egyes számú, de az egyik gyűjtőnév, akkor az értelmi egyeztetés dönthet a koreferencia dolgában, vö. ezzel a korábban már idézett mondattal: „és persze az is tetszett neki, hogy ráncba szedheti ezt az elán-gyorodott népséget. Pedig nem érdemlik meg” (Dobozy 103).

16. Mielőtt rátérnénk adataink stilisztikai szempontú elemzésére, hadd említsünk meg néhány érdekességet, olyan példákat, amelyek nem szerepelnek a táblázatban fölvettek között.

a) A statisztikai értékelés tisztasága nem tette lehetővé, hogy beszámítsuk az adatok közé azt a néhány — mindössze öt — mondatot, amelyben az odaértett gyűjtőnévi alany mellett az állítmány előbb egyes, majd többes

számba kerül. Ez a szerkesztésmód a példák egy részében pontosan egybevág azzal a megállapításunkkal, hogy az új tagmondatban az állítmány inkább egyes számú, de az új mondatban már többes számú lesz; vö.: „Anyám *családja*, ahogy *emelkedett*, egyre jobban *tájékozódott* előre, de hátra is. Olyan dolgokat is *megegyeztek*, amelyek közvetlenül nem érintették érdekeikben őket, amelyek nélkül nyugodtan *meglehetettek volna*” (Illyés 51); „Az ÉM Hajdú megyei Állami Építőipari *Vállalata* kötelességének tekinti, hogy *gondoskodjon* a vállalatnál dolgozó gyermekes családokról. Ennek alapján most, a karácsonyi ünnepek előtt kellemes meglepetésben *részesítették* a szülési szabadságon levő anyákat, az egyedül álló családfenntartókat, a gyermekgondozási segélyen levőket és a három-, vagy több gyermekes családokat” (HN. 8).

Ebben a körben már arra is találunk példát — amit előzőleg teljesen hiányoltunk —, hogy eleinte az új m o n d a t b a n is egyes számban van az állítmány, azután mégiscsak átesik többes számba: „A *társadalom elvárja*, hogy a gyógyító orvos minden más munkavégzőnél precízebben, pontosabban végezze megelőző, gyógyító és helyreállító munkáját. *Elvárja*, hogy a társadalmi munkamegosztásban magas színvonalon vegyen részt. *Elvárja*, hogy szinte mindenkinél tapintatosabb, türelmesebb, jobb modorú és korrektebb legyen. *Elvárja* testi épségét és alkalmasságát a gyógyításhoz, lelki-idegrendszeri stabilitását, mindennek az eltűrését. *Elvárják*, hogy az orvos szabad idejét bármikor munkaidővé tegye a köz vagy más ember érdekéért” (Mo. 31).

Jóval feltűnőbb, és nyelvhelyességi szempontból is megkérdőjelezhető az egyes szám után a többes számba való átváltás akkor, ha ez ugyanannak az összetett mondatnak újabb tagmondatában következik be; pl.: „Az ügyben tegnapelőtt tartott fegyelmi tárgyalást a *birkózószövetség*, és úgy *határozott*, hogy az FTC kötöttfogásúit *kizárja* a CSB-ből, Gál Henrik FTC-birkózót írásbeli dorgálásban részesíti, és a jövő év januárjáig minden kedvezményt *megvon* tőle, Barabás Zoltán intézői tevékenységét 2 évre *felfüggesztették*” (EH. 7; az egyeztetés kifogástalan volna a legutolsó tagmondat önállósítása esetén); „Az *Osztrák Kommunista Pártnak* esélye van arra, hogy Bécsben mandátumot *szerezzen*, a tartományok részsavazatainak összesítésével pedig még újabb helyet *kaphatnak* a parlamentben” (HH. 1).

A korpuszon kívüli gyűjtéskor még furcsább példákra is akadtam. Előfordulhat, hogy a mondatátár után, az új mondatban is megmarad először az egyes szám, csak ennek újabb tagmondata ad helyet a többesnek: „A *csapat* 4—3—3 felállítási rendszerben *játszik*, s a legnépszerűbb *klub* Görögországban. Állandóan hét-nyolc játékost *ad* a válogatottnak, s az utóbbi években, egy kivétellel, sorozatosan *nyerték* a bajnokságot” (Népsport 1965. nov. 5. 12). — Az is megesik, hogy az előzményből odaértett gyűjtőnévi irányító tag alaki egyeztetéssel formálja a következő tagmondatbeli, illetőleg mondatbeli birtokos személyragozást, majd ennek ellentmondó értelmi egyeztetéssel az újabb tagmondat állítmányát; pl.: „Katangában létrehozták bábkormányukat, zsoldos *hadsereget* szerveztek, amelynek az volt a *feladata*, hogy terrorcselekményekkel *megfosszák* a kongói népet nemzeti érzésű vezetőitől és *biztosítsák* Katanga különállását” (Dél-Magyarország 1961. szept. 23. 2). Hasonló példa a korpuszból: „A világbajnok román *együttes* ezúttal halványabban *játszott*. *Játékából* hiányoztak a látványos elemek, de rendkívül fegyelmezetten *igyekeztek* a magyar kaput bevenni” (MH. 12).

Az egyes és a többes számnak efféle indokolatlan váltogatását egyébként már Simonyi is megróttá (HMs^g.² 20 —1). Magamnak is az a véleményem, hogy

az ilyen esetekben — de csakis az ilyenekben — valóban nem helyeselhető az értelmi egyeztetés, tehát a többes számú állítmány az odaértett gyűjtőnévi alany mellett.

b) Nem vettem fel a táblázatba azokat az eseteket sem, amelyekben az odaértett gyűjtőnévi alany névmásítás (pronominalizáció) révén testet ölt; vö.: „Csak egy kisebb csoport viselkedése üt el a többiekétől. *Ők hallgatagok, komorak. Közrefogva valakit, szinte csak vánszorognak*” (Z. 8); „Jadley levendulájától illatozva, megérkezett a csinos és jelentéktelen fiatal pár is. A férfin szmoking, az asszonyon rezedazöld estélyi ruha. *Ők* is kitűnőnek találták Mrs. Haxton koktéltreceptjét” (Hunyady 30; itt a névmásítást megelőzi a gyűjtőnévnek két egyedi főnévre bontása, tehát a pronominalizáció nem is közvetlenül a gyűjtőnévből indul ki). — Az efféle mondatstruktúrákat majd másutt, a névmási egyeztetéssel kapcsolatban tárgyalom.

c) Végezetül nem kerülhettek be a statisztikai táblázatba azok a példák sem, amelyekben a többes számba való átcsapás nem igazi gyűjtőnévi, hanem csak effélének felfogott előzmény után megy végbe. Ilyen mondatokra gondolok: „Rendes, családos ember ez az *Orsós* és tudjuk, hogy nyomorúságosan élnek” (Nsz. 5); „Felhívják *apjukat* telefonon: ne *jöjjenek*, »rossz idő« jár arra-felé” (Pók 104). Hasonló példákat — mint említettük — Varga is idéz Arany nyelvéből (Nyr. 29: 411—2). Az idevágó adatok statisztikailag azért nem értékelhetők, mert nem lehetséges az ellenpéldák (az egyes számúak) pontos felsorakoztatása, hiszen az előzményként (az egyeztetés irányító tagjaként) szereplő egyes számú szavak nem szoríthatók be valamely szemantikai kategória keretei közé.

17. Végezetül vizsgáljuk meg anyagunknak a stílusrétegek szerinti elrendeződését! Ebben az elemzésben is először a korábbi táblázatban foglalt 106 adatot vesszük figyelembe. Az összesítésben a fölvett stílusrétegek között — a szintaktikai kategóriáktól függetlenül — az alábbi megoszlás mutatkozik:

A stílusréteg	Az állítmány				
	a) egyes számú		b) többes számú		összesen
	db	%	db	%	
Szépirodalmi	7	21,9	25	78,1	32
Népszerű tudományos	11	64,6	6	35,4	17
Publicisztikai	26	45,6	31	54,4	57
Összesen:	44	41,5	62	58,5	106

Már ebből a táblázatból is kitűnik, mennyire eltérnek egymástól az egyes stílusrétegek az alaki és az értelmi egyeztetés tekintetében. A kép tisztábbá válása érdekében azonban célszerű lesz kihagyni a táblázatból azoknak a szintaktikai kategóriáknak adatait, amelyekben az egyeztetés már eleve vagy egyoldalúan alaki (a korábbi táblázat A) kategóriájában, tehát a halmozott állítmány második tagjában), vagy pedig egyoldalúan értelmi (a korábbi táblázat E) kategóriájában, vagyis az új mondatban). Nézzük hát csupán az új

tagmondatban mutatkozó — vagyis a B), a C) és a D) kategóriabeli — egyeztetésnek megoszlását az egyes stílusrétegek között! Az ide tartozó 68 adat a következőképpen rendeződik el:

A stílusréteg	Az állítmány				
	a) egyes számú		b) többes számú		összesen
	db	%	db	%	db
Szépirodalmi	5	26,3	14	73,7	19
Népszerű tudományos	11	84,6	2	15,4	13
Publicisztikai	24	66,7	12	33,3	36
Összesen:	40	58,8	28	41,2	68

Az adatoknak ez a stílusrétegek szerinti csoportosulása arról tanúskodik, hogy mégiscsak van némi alapja, racionális magva annak a nézetnek, amely az előzményből (az előző tagmondatból) odaértett, „rejtett” gyűjtőnévi alany mellett — legalábbis az összetett mondaton belül (a második stb. tagmondatban) — egzaktabbnak véli az alaki egyeztetést, tehát az egyes számú állítmány használatát, mint a többes számúét.

Az egzaktság szempontjából legigényesebb stílusrétegben, a népszerű tudományos stílusban ugyanis nagyon feltűnő az egyes szám kedvelése, tehát az alaki egyeztetés továbbvitele az új tagmondatba. Itt az alaki egyeztetés nagy fölényben van az értelmivel szemben: a példáknak több mint a negy-ötöd részére terjed ki.

Az sem véletlen, hogy a másik pólust — még végletesebben — a szépirodalmi stílus képezi. A szépirodalmi stílus áll legközelebb a kevésbé egzakt szerkesztésmódú élőbeszédhez. Ez a körülmény lehet a magyarázata annak a szembeszökő arányeltolódásnak, hogy idevágó példáinknak csaknem a három-negyed részében többes számú az állítmány, azaz értelmi egyeztetéssel állunk szemben.

A publicisztikai stílus megint csak az alaki egyeztetést részesíti előnyben, de nem olyan felöltő többséggel, mint a népszerű tudományos stílus. A publicisztikából vett mondatoknak pontosan a kétharmad részében van alaki egyeztetés, tehát egyes számú állítmány.

18. A gyűjtőnévi alany melletti egyeztetés kommunikációelméleti, grammatikai, nyelvhelyességi és stilisztikai problémáira több szempontból is emlékeztetnek a mennyiségjelzős alany és az állítmány egyeztetésének hasonló kérdései. Összevetésük számos további tanulsággal szolgálhat. Ezekre majd egy más cikkben térek ki, amelyben a mennyiségjelzős alany előidézte kongruencia-jelenségekkel foglalkozom.

Mellérendelő összetétel formájú alkalmi „lexémáinkról”*

Nem tagadhatjuk, hogy szinkrón szókincsünk kutatásának első-sorban a leggyakoribb, jórészt az alapszókinszbe tartozó egységekkel kell foglalkoznia. De azt sem, hogy a mai nyelv leírásában nyelv-tani szóalkotó módjaink közül viszont éppen a pillanatnyilag legelevenebb, legtermékenyebb fajtákra kell különösen erős hangsúlyt vetnünk, ha tudni-illik a deskripcióba — szerintem helyesen — belevonjuk a jelenkori beszélők nyelvi automatizmusában működő szóteremtő erőket is. E kettősségből aztán a gyakorlatban nem kis feszültség támad: szinkrón szótáraink érthető módon csak igen kis mértékben térnek ki a legfrissebben képzett, összetett vagy elvont, még nem köznyelvi szavakra. Azért a grammatikusnak — ha az egyidejű társadalom kreatív dinamizmusának ezt a részét: esetleg éppen most beidegződő szóalkotó készségét kívánja bemutatni — gyakran kell a szótárak helyett vagy mellett közvetlenül a szövegekhez fordulni. Ezek közül pedig nyilván a kutatási irányunk szerint könnyebben összeválogatható és utólag is jól ellenőrizhető írásbeliek jutnak nagy szerephez. Így állhat elő aztán az a helyzet, hogy nyelvtani leírásunk ebben a körben csak viszonylag több fáradsággal gyűjtheti össze a szükséges modern adattárat, s egy árnyalattal esetleg ez is avultabb képet láttat az éppen érvényesnél. A jelzett, mások előtt sem ismeretlen bökkenővel elég sokat küszködtem például minapi, „Földiekkel játszó...” című írásom készítésekor (MNy. 73: 1—9): ebben bizony erősebben kellett a pusztán hallott alakulatokra és saját nyelvi automatizmusomra (nyelvérzékekre) hagyatkoznom, mint a szótárakra vagy akár a kiforrott irodalmi nyelv (írott) szövegeire. A MMNyR.-ben is ezért igyekeztek a szóalkotástani fejezetek szerzői több egészen alkalmi, olykor eleve kérés-életre született, efemer képzett, összetett vagy elvont szót is idézni, hogy világosan dokumentálhassák a megfelelő szabályok hatékonyságát: paradox módon szinte inkább parolle-jelenségekkel igazolva a legmaibb language-törvényeket. — Én egyénileg alig foglalkoztam behatóbban grammatikai szóalkotásunkkal, de például a *-hatnék/-hetnék* toldalékbokkal alkotott elvont főneveinkről írva — mintegy figyelmeztetőül — élesen szembeállítottam az ÉrtSz. fontossági és gyakorisági szintjéig fölemelkedett, elenyésző számú származékot a magam szerény irodalmi példatárában mintegy 1974-ig jórészt alkalmi szerűen összegyűlt sok-sok további szóegyeddél (l. AnyOlv. 100—10).

Az alábbiak során szerencsére az írásban kötőjellel kapcsolt, többé-kevésbé jogosan mellérendelő viszonyúnak tekintett írott nyelvi, csak alkalmi szóparók (pl. *szelíd-álmag*), esetleg több tagú halmazok (mint *kék-arany-márvány-lakk*) némely sajátosságával foglalkozom: itt tehát, ha a szótárak kevés segítséget adnak is, az írott szövegek úgyszólván elsődleges forrásokul szolgálnak. — Először az egész ide vonható típuskörre igyekszem ügyelni, de csupán az írói és újságírói (hogy ne mondjam: írói-újságírói) használatban szinte robbanásszerűen szaporodó alfajokat elemzem. Munkám második részében már csupán az értekező és ismeretterjesztő stílusban leggyakoribb melléknévi fajta vizsgálatára szorítokozom.

* A Magyar Irodalomtörténeti és a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1977. február 24-i együttes vitatülésén tartott előadás.

Itt azonban a *gazdasági-társadalmi-féléket*, azaz a viszonylag már köznyelvi szintű alakulatokat sem rekesztem ki teljesen a nyelvhelyességi kérdéseket is bővebben érintő tárgyalásból.¹

I.

Mielőtt általában vizsgálnám a különféle típusokat, elsorolom egy csaknem taláalomra kiválasztott, eléggé a mai eleven írói nyelvhasználatot és stílusváltozatot tükröző kötetből — Karinthy Ferencnek „Leányfalu és vidéke” című, 1973-ban megjelent könyvéből — azokat a kötőjellel kapcsolt valódi vagy legalább jó részben mellérendelő szó párokat (elvértve több tagú halmazokat), amelyek megítélésem szerint többé vagy kevésbé alkalmi és egyszerű alkotások. Ha valamelyik példám esetleg egy más jelenkori forrásból szintén kimutatható volna, az csak azt jelezné, hogy bárki akármikor újra meg újra megteremtheti az efféle alkalmi „összetételeket”. Úgy gondolom, hogy alábbi válogatásomnak egy-két, esetleg vitatható részlete egyébként is jelentőségét veszti a nagy mennyiség arányaiban: akár egy még alig megszóktatott szó pár elhagyásában, akár egy másik szerint nem tökéletesen egyéni és alkalmi példa fölveteléről volna szó. Íme, a meglepően nagy gyűjtemény:

18: „népét *hordja-viszi* a . . . lift”; 18: „[a zenére] úgy *átszemmelül-lényegül*”; 30: „*berregnek-tolatnak föl* a kaptatón”; 32: „*ütegek . . . zúgtak-dörögtek fel*”; 38: „*kinek-minek szépítsük-pucováljuk* magunkat”; „*hunyorogtunk . . . kába-értetlenül*”; 39: „*dühösen pattog-kiabál*”; 43: „*porhanyós-vastagon áll* a . . . jég”; „*gyepét-homokját . . . hó takarja*”; 46: „*vastag-piros arcú*”; 49: „*szelíd-álmatagon . . . tette*”; 54: „*ragadós-legyes nyalókát*”; „*zajos-nyüzsgő zsibvásár*”; 55: „*Egy . . . orratlan-fületlen . . . árus*”; „*vöröses-barázdált arcú*”; 57: „*ördögisivító kaca*”; „*vak-fekete tudatlansága*” (ez egybeírható hasonlító összetett szónak is felfogható); 60: „*buzgón-dühösen megugat*”; „*csaholó-acsarkodó rohanással*”; 61: „*Alig bírom továbbvinni-vonszolni*”; „*a porázt kitépve-vonszolva*”; 62: „*[az emberek] el-fölcsúsztak*”; 67: „*Halk-egyhangúan kopognak*”; 69: „*egy . . . vizsla mordult-ugatott ránk*”; „*gyomrom-agyam rááll*”; 70: „*bágyadt-unalmas helyiség*”; „*közli álmos-egykedvűen*”; „*a sötét-ünnepélyes üzletvezető*”; „*habos-csokoládés tézstahegy*”; „*mosolyog büszke-cinkosan*”; 75: „*halk-keves fiú*”; „*belülről-visszajáról mutatva*”; 76: „*annyi talpalás-kutyagolás után . . . nyeregben*”; 77: „*arca fekete-borostás*” (ez így aligha jelzős összetétel!); 79: „*gondjaiba süppedve-bonyolódva*”; 80: „*Föliadt, réveteg-barátságosan*”; 92: „*óvatosan sassézik-kering [a mungó]*”; „*laza-könnyed léptekkel*”; „*lezser-konok türelme*”; „*tovább forognak-keringenek*”; „*könnyed-játékos kitérés*”; 93: „*Tükrös-csempés helyiség*”; „*bús-letört ábrázattal*”; 97: „*szenünk-fánk kifogyott*”; 110: „*vállalta a szobát-kosztot*”; 113: „*szertelépteszorta könyvét*”; „*a forgószeél . . . egybe-visszasodorta*”; „*nyálas-bűzhödten csorgott alá*”; „*örök-szüntelen . . . bújja ki-ki*”; 116: „*ingatta . . . finom-ősz . . . fejét*”; 117: „*a végtagok ledörzsölése-ítatása*”; „*Őszes-kopaszos, komoly ember*”; 121: „*szellős-meghitt főterek*”; „*egy . . . hideg-logikus . . . akarat*”;

¹ A nyelvtudományi szakszövegekbeli oppozíciókat kötőjel helyett nagyköttőjellel, kettősponttal, törtvonallal vagy tildével szembeállító újabb szokásokat (*magas-mély* helyett *magas=mély*; *magas: mély*; *magas/mély*; *magas ~ mély*) azonban most nem kívánom tárgyalni és értékelni.

„kietlen-üres térségen”; „az ablakok is zárt-sötétek”; 124: „száraz-fulasztó . . . mészköpokolnak”; „ódon-sejtelmes . . . tündérvárossá”; 129: „Léptei-tekinnete arra vallanak”; 130: „gyöngyöző-vörös arccal”; 132: „íjedi-bátortalanul [szól]”; „bukkan fel . . . csöpögő-nedvesen” (fokozó alárendelő összetételnek is vehető); 140: „hóba-jégbe dermedhet”; 141: „megpüffedt-púposodott [sajt]”; „alattomos-fenyegető illatokkal”; 147: „halk-szerényen kopog”; 148: „nagy zörögve-csörögve . . . elfogyasztottunk”; 149: „a sártól-szennnytől . . . alig felismerhető színű”; 152: „tavasz lucskával-sarával”; 155: „nyaktörő-keskeny lépcsőház”; 155: „sajtos-sonkás omletteket”; 159: „[a víz] jeges-dermesztő”; „varázsos arany-kék-barna-fehér gomollyá”; „sejtelmes-elvontan költői [a kép]”; 169: „pöfögi-bugyogja . . . a . . . krémkávét”; 170: „rugdos . . . cselezve-dekázva”; „fülelem . . . döngését-pufogását”; 173: „bundás-hócsizmás hölgyek”; 181: „fordul oda . . . udvarias-látán”; 182: „szederjes-piros ábrázatú” (ez a nem ide tartozó barnáspiros típussal is rokon); 185: „érzelmi-gondolati telítettségű”; 191: „A tréfás-ironikus . . . címben”; 194: „a köznyelv . . . magába olvasztotta-ídcmitotta”; 195: „formátan-szemléletben . . . magyaros kifejezéseket”; 199: „teregve-pöfögve feltűnt”; 200: „gunyoros-játszi teremtő kedvének”; 220: „eszik-isszák föl a maradékokat”; 229: „[a kutatók] gyűjtöttek-szedtek össze”; 233: „vad egyberántásokra-ragasztásokra [vetemednek a szójátékosok]”; „stoppoló-foldozó anyóka”; 239: „siránkozzanak . . . ócska szúrben-bocskorban”; 240: „fokozatosan kikopnak-szorulnak belőle”; 241: „védeném ilyen szablys-dühösen nyelvünket”; 242: „dagad-emelkedik benne a harag gőze”; 249: „merész-stílusosan odakenve”; 262: „ez a könnyed-bizalmas köszöntés”; 263: „[A »kezet csókolom«] egyre kopik-rövidül”; 274: „tiltja-üldözi a közvélemény”; 291: „cikketeket . . . feldolgozza-kijegyzetelve”; 293: „fülledt-savanykás . . . szagát”; 296: „csurgott-pöfögött ki [a kávé]”; „elterpeszkedni-diskurálni járnak ide”; 297: „Hogyan-miképp változott meg” (én még vesszővel kapcsolnám e tagokat!); 299: „begyűjtik-emésztik a . . . hulladékát”; „az alaki-hangzási egyezés”; 300: „fura-különös, bágyasztó csendélet”; 301: „beszédben-írásban . . . használható”; 302: „ócskasággá avul-kopik”; 310: „a spriccen-vízfüggönyön át vágja a hálóba”; 315: „azok a jelenségek irtandók-üldözendők”; 323: „azok a csavaros-tréfás szólások”; 324: „józan-stílusos fölhasználhatóságot”; 326: „Mikszáth hótiszta-szűzies”; „véres-vaskos részleteket”; 328: „együgyü-malac klapanciáit”; „inges-gatyás dialógusokat”; 331: „kintan-verítékben [született]”; „tréfás-bizalmas íze”; „meghitt-családias kedveskedést”; 342: „orrot-ádm-csulkat izgató szagokba”; 346: „[a levegő] forr-bugyog a vízben”; 348: „ott fakad-bugyog fel [a forrás]”; „Ide járt a halk-finom [Ch. F.]”; 352: „úgy hordják-kunyerálgják össze . . . a fölszerelést”; 354: „[a fiúk] odavésznek-imbolyognak”; 357: „gyúrnák-döngönyözik őket”; 363: „a habos-tükrös prágai büfékre” (ide tartozása kétes); 366: „gyöngéd-játékosan belecsókol”; 374: „szétözlök-hömpölyög [az utassereg]”; 376: „a sok párnás-csipkés [berendezés]”; „bent [a kocsikban] fura-ideges viaszbabuk”; 378: „a szél feszegeti-lobogtatja [a ponyvákát]”; 391: „egy kerek-kopaszra nyírt . . . birkózó”; „forogva-hejehujázva rúgják a padlót”; 392: „boldog-meglepetten kacarászik”; 393: „zsíros-vastag [tej]”; 395: „havas-tömör [tej]”; „vízzel-gőzzel kimosott . . . -kannák”; „szeny-nyes-tocsogva [a szétfröccsent tej]”; „spriccelve-szítálva a levegőben”; 396: „a hajnal e berregő-csörömpölő heroldjai”; 397: „az ilyen kurta-furcsa éjjelek”; 398: „[a hajnal] friss-tiszta színeit”; 399: „kergeti-felhőzi a port”; „az a fémes-olajos [szag]”; 401: „[a hullámok] locsogva-interferálva töredeznek szét”; 406: „Egy . . . nyúl . . . sírva-mákgova vonszolja magát”; 408: „kezem szeny-

nyes-ragadás”; 412: „zsombékos-berkes árterület”; 414: „Kihalt-sötét [utca]”; 415: „berregve-dudálva várakoznak”; „egy csizmás-dolmányos . . . hadirokkant”; 416: „füzes-jegenyés szigetet”; 417: „vontatók dohogásában-kürtölésében [lakom]”; „barna-síkos bőrű lányok fürdenek”; „rövid ingben-nadrágban . . . evez el”; „nyafog-brummog át a vízen”; 419: „háborog az ég-víz”; 421: „lebeg . . . a szürke-sötét égen”; 422: „egy-egy . . . kutya ugat-vicsorit rám”; „egy szurtos-íjedt kislány”; 424: „paradicsom, zöld-fiatalon . . . eltéve”; „[a nyulak] egymás hátán-fején”; 426: „pontos-részletesen leírják”; 427: „a csöndes-munkás . . . életnek”; 433: „fölméri-becsüli a terepet”; 434: „belábalok-úszom a házikóhoz”; 437: „A . . . csöndes-kedves sikátorokban”; 440: „[a kutya] körül-sétálja-szaglássa a kupacot”; 443: „hogyan-merre juthatnék el [oda]”; „holmikor tartóztatnak fel” (az ilyen párokat és még vesszővel különírnám); 444: „a zsákok . . . összeillesztve-nyomkodva”; 448: „A hold gömbje fáradt-vörösen ring”; 449: „[a kutya] kap egy adag csontot-maradékot”; 450: „ledobom a cipőt-harisnyát”; 464: „Fújja-darálja az adatokat”; 471: „tornyos-boltíves medreszére”; 476: „sápadt-sárga . . . fiatalember”; 479: „kék-arany-márvány-lakk épület”; 482: „tömi őket . . . ilyen szörnyeteg-kövérré” (ha az előtag fokozó hasonlítást fejez ki, akkor nem tartozik ide); „könnyezett a lányos-sima arcú, hasas-cicis hústorony”; *zsírba-izomba* öntött túlkompenzálásai”; 484: „két összefonódott-akaszzkodott . . . test”; „a nagyobb-vaskosabb [versenyző] . . . buk-dácsol-kalimpál lefelé”; 487: „merre-hová . . . kocsikázni” (az ilyen párokat én még vesszővel különírnám); 492: „a pálmás-magnóliás függőkertben”; 497: „latyakos-síkos [talaj]”; 499: „[A levonuló víznek alligátorok] úsznak-másznak utána”; 503: „[ott] csábos-kecses habléányok lakoznak”; 504: „a hájas-ormótlan . . . marháról”; 505: „az útépités . . . porában-zúrzavarában”; 513: „szitok-átok tölti be”; 515: „köpcös, eres-piros arcú”; 516: „[a fizetés előtt] rémültem-izskoltam el”; 517: „A kereskedő magas, ősz-szürke úriember”; 522: „átnyargal a rácsos-egyenes keresztutcaikon”; 523: „síp-pal-dobbal-harsonával [vonulnak]” (ez csak harmadik tagja miatt alkalmi forma); „[szektás hinduk szerepelnek] tekerve-riszálva testüket”.

Az iménti, 200 példát tartalmazó sorban tehát nem fordulnak elő a kötetnek szerintem szokásos mellérendelő kapcsolatai: még a *zöld-fehér* 'FTC-s (színű)' szót is mellőztem (az egész színnévpári csoporttal együtt). Igen tanulságos azonban, hogy az öröklött, köznyelvi alakulatok — ha a kettőzéseket (*sok-sok*), a *tíz-hús* típusú „becslő” számneveket, az *itt-ott* típusú mutatószókat s a tulajdonneveket nem nézzük — egészükben csak harmad-negyedannyiszor fordulnak elő, mint az idézett alkalmi formák. Bóka László 1963-ban megjelent Nandujának két kötetéből viszont 46 alkalmi mellérendelést írtam ki, de ott ezzel csaknem azonos számú, korábban elterjedt ilyen összetett szó áll szemben. S további összehasonlításként megemlítem még, hogy Kaffka Margitnak 1912-i kiadású, Színek és évek című regényében — bár a szerző a kor szépprózai átlagához képest igen szívesen élt effajta szóval — az első 150 lapon mindössze 13 példát találtam. (Beleszámítva a kivételesen egybeírt *haragosbüszke*, kirekesztve a csak kötőjellel ide húzó *nagy-élenken* és *nagy-valakik* adatot.) Ellenben ugyane szövegben mintegy két-háromnnyi hagyományos, köznyelvi szópár fordul elő; s viszont kettőnél több tagú hal-maz egyetlen egy sem akadt.

Ezek után máris igazoltnak vehetjük, hogy a vizsgált kifejezések egyenként ugyan alkalmiak, néha merőben ötletszerűek is, de mint típus mindjobban elterjedtek irodalmi prózánkban: ma olykor szinte divatosab-

bak, mint a *húzza-vonja, ügyyel-bajjal, apraja-nagyja, egyre-másra-félék*. S forrásunkban ugyan az átlagosnál gyakrabban fordulnak elő, de mondjuk kortársaim közül Bor Ambrus, Déry Tibor, Veres Péter vagy Bóka László (és mások) írásai sem sokkal kevésbé gazdag lelőhelyeik. Viszont többen — legfőként némely idősebb (Füst Milán) vagy erősebben a parasztság stílusát követő írónk (Tímár Máté), sőt még mások is (mint Illés Endre) — elég ritkán élnek szótípusunkkal; s ugyanezt mondhatom 50—50 lapnyi prózai szövegük átnézése után Vas Istvánról és Somlyó Györgyről is. Cseres Tibor, Hubay Miklós, Keszi Imre, Moldova György és mások művei közepes mennyiségű példát szolgáltatottak.

Karinthy Ferenc gyűjteményes kötetét talán azért szemeltem ki tüzetesebb vizsgálatra mindezek közül, mert egyes szövegei előzőleg már újságban vagy folyóiratban, sőt részben könyvalakban is közismertté váltak, s így nyelvdivat-erősítő hatása szerint a „Leányfalu és vidéke” fontosabb lehet más könyveknél. Viszont alkotás módja felől (alkalmisága ellenére) egyetlen szópárját vagy -halmazát sem mondhatjuk szabálytörőnek, sőt napjaink írói és igényes sajtónyelvéhez képest még csak bántóan különcödőnek sem. Ezt igazolja az is, hogy az Élet és Irodalom 1976. okt. 16-i számában megjelent s szerzőnk stílusát parodizáló írások közül csak egy (Gyarmati György) alkalmaz egyetlen ilyen szópárosítást; igaz, ezt kétféle sorrendben is: „*hatalmas-kövér* vagy *kövér-hatalmas* volt”. (Féltreagarázások elkerülésére hadd hangsúlyozzam: én nem rejtett csúfolkodó szándékkal idéztem a fönti adatsort. Bár sem író, sem újságíró nem vagyok, a tárgyalat kifejezésmóddal alkalomadtán szintén élek: néha egész tudatosan, máskor inkább ösztönösen követve a szokást, lévén én is korunk „gyermeké”).

Nyelvtani szakirodalomunk persze csak a hagyományos mellérendelő összetételekkel foglalkozott részletesebben, eleinte ezekkel is inkább történeti vagy általános nyelvészeti aspektusból. Így tett Pais Dezső is „Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához” című — korábbi egyetemi előadásaiból 1951-ben közzétett — tanulmányában; de nekünk sem érdektelen, amit e szóalkotó mód jellegéről és stílusértékéről mond: „A magyarnyelv abban, hogy bőven használ mellérendelő összetételeket, köztük ikerszavakat, s gyakran folyamodik kifejezésismétléshez: *ősi, sőt kezdetleges sajátosságokat őriz*, olyan sajátosságokat, amelyek megállapíthatók finnugor nyelvrokonságunkban, de más úgynevezett »kezdetleges nyelvek«-ben, illetőleg általában a nyelvek ősbib fejlődési fokozatain. A benyomásokhoz, élményekhez közel álló képzeteknek, képzetcsoportoknak bizonyos határok között pontos, reális másoló az ilyen nyelvek” (MNy. 47: 153). Másutt Ernst Lewyt ismerteti; ez „a paralelizmus mint a magyarnak és más finnugor nyelveknek a tulajdonságát összefüggésbe hozza e nyelvek használóinak azzal a hajlamával, hogy »egy szemlélethalmazt, benyomáscsoportot két ponton fogjanak fel« . . . , s így »a külvilág ténylegeségét tisztán, világosan és nyugodtan fejezzék ki« . . . Azt is megjegyzi Lewy, hogy »ez a szemléletességet kétségtelenül fokozó paralelizmus más nyelveken beszélők előtt gyakran úgy tűnik fel, mintha majdnem túlzott világosságra törekvő, szinte fecsegésszerű nehézkesség volna«” (152). Ugyancsak tanulságos, hogy Pais az efféle halmozások létrehozásában a nyomósításon s a benyomás határozatlanságának vagy bonyolultságának érzékeltetésén túl számot vet a ritmus érzék érvényesülésével is (153). — Látni való, hogy az utóbbi jegyek általában jól jellemzik a fönti példatár egységeit, sőt én Karinthy Ferenc

halmozásaiban számolnék még egyfelől a szerző értelmi és formai játéka hajlamos természetével, másfelől a nyelvi divat követésével is. Rögtön megjegyzem még, hogy nála többnyire nem az archaikusan lassú, kissé körülményes kifejezést jellemzik a *kinek-minek*, *gyomrom-agyam*, *laza-könnyed* jellegű „tömbösítések”, hanem éppen a nyelvi gondolkodás modern felgyorsulását, komplexebb voltát; továbbá, hogy némely szófajon belül rokon paralel alakulatokat találni nem finnugor nyelvekben is.

Az egyszeri, alkalmi jelenségekkel már csak korlátozott terjedelme miatt is kevésbé foglalkozó leíró nyelvtanban, a MMNyR.-ben a szóösszetétel tárgyalása során B. Lőrinczy Éva a köznyelvi „laza szerkesztésű mellérendelő összetett szavak”-ról megállapítja, hogy köztük „Szép számmal találunk nyelvünkben olyan összetett szavakat, amelyek a forradásos ikerszók és ... a valódi mellérendelő összetett szavak határmegszegésén állanak, bizonyos tulajdonságaikkal mindkét csoporthoz kapcsolódva, másokkal mindkettőtől eltérve” (1: 434–5). Példaanyaga azonban itt végig a már megállapodott, közkeletű lexémák köréből való, mint az igei *út-ver*, a főnévi *ország-világ*, a melléknévi *híres-neves*, a számnévi *egy-kettő*, a határozószói (határozói igenévi) *ide-oda*, *sülve-főve*; illetőleg a meghatározott raggal használt főnévi *tűzön-vízen* és társai. A főnti példatár adatai azonban nem ilyenek, s tisztán forradásos ikerszó a *kurta-furcsa* meg az esetleg ide vonható, bár kissé más *csörögve-zörögve* szón kívül nincs is köztük. — Ugyanúgy nemigen érvényes idézett anyagomra ez sem: „k e l e t k e z é s ü k m ó d j á b a n” is megegyeznek „mind a forradásos ikerszavakkal, mind a *búbánat*-féle valódi összetett szavakkal”, „tudniillik — éppúgy mint azok — a m o n d a t o n b e l ü l, tagjaik lassú összetapadásával keletkeznek” (uo.). Látni való ugyanis, hogy a tőlem közölt laza mellérendelő szó párok és halmazok ugyan valóban a mondaton belül, de jórészt csak a szerkesztés pillanatában kapcsolódtak össze, tehát nem az előző mondatokbeli ismételt együtthasználás hatására. Sőt nagy többségüket az egységes szóvá való későbbi összeforrásnak még csak a valószínűsége sem kíséri. (A lehetőség persze elvileg megvan.) — Hanem a most vizsgált nyelvtani pont végül egy rövid szakaszban azért a mi főnti adattárunk típusára is kitér: „Ilyen laza szerkesztésű mellérendelő összetett szavak, amelyek az átmenetek széles skáláját és az új szóvá fejlődés legkülönfélébb fokait mutatják, ma is állandóan keletkeznek nyelvünkben. Íróink, költőink nemcsak a már meglevők stílust színesítő, élénkítő hatását használják ki, hanem maguk is alkotnak ilyeneket” (i. m. 1: 437). Az erre közölt példák sorából leginkább Móricz Zsigmond *csacsogó-ficserkelő* szó párja illik a Karinthy Ferencből idézettek mellé. Emezek azonban többnyire nem a *dímbe-dombos* vagy a *dúl-fúl*, nem is annyira a *búbánat* vagy a *szívvel-lélekkel*-félék népies, hagyományosan ízes stílushatását és olykor szinte csilingelő hangzását akarják utánozni, hanem inkább a sajátosan újszerű tömörítő és szemléltető, egészében egyéni írói látás- és fogalmazásmód benyomását keltik. — A MMNyR. e szakaszának végső megjegyzése szintén csak egészen kis mértékben érvényes a mi anyagunkra: „Ilyenféle összetett szavak azonban természetesen elsősorban nem egyes emberek többé-kevésbé tudatos tevékenysége, hanem a nyelvközösség szóteremtő munkája révén keletkeznek” (uo.). Az én, nagyrészt a MMNyR. készítése óta összeírt sok száz adatom közt csupán egy-két kis csoport — mint a *kés-villa*, *kék-sárga* vagy a *bor-sőr(-pálinka)*-félék —, illetőleg több egyes ilyen szó (például az *édes-bús* melléknév vagy a módosítószói, de egybeírt *nemigen*) vehető ma már

köznyelvinek, a többi nem. (Különösen vonatkozik ez a mai versnyelvben olykor előforduló, még egyénesebb költői paralelizmusokra.)

Nem kívánom a végtelenségig szaporítani bevezető adataimat, de két jellemző kisebb halmazra — ismét összehasonlításként — még röviden hivatkoznom kell. Az egyik a népszerűbb művészeti kritika és ismeretterjesztés köréből való, pontosabban a Film—Színház—Muzsika című képes hetilap 1976. okt. 23-i számából: *annyira-annyiban; itt-most; taszító-vonzó; terelő-pezdítő; közeledés-távolodás; cinikus-szatirikus; szemérmes-művészi; fényezett-torzított; pajkos-játékos; bíráló-nevelő; vezényelve-kiszólva; forgó-kavargó*. Mint látjuk, itt egyetlen ragozott ige sem fordul elő; persze én egypár példát — még? — és-sel kapcsolnék (*annyira-annyiban; itt-most*). — A másik Erdélyi Zsuzsannának háromhasábos, esszé ízű újságcikkéből való, mely a folklór egyik műfajának megmentéséről szól (Magyar Nemzet 1976. okt. 3. 11). Íme: *ügye-gondja-felelőssége, gyűjtő-feldolgozó, szóba-dalba, századok-évezredek, gondolati-lelki, rejtett-közvetett*, (egymást) *kioltó-főlerősítő, kábító-könyörgő, zsongító-zsolozsmázó, archaikus-apokrif*. Most tehát az elvont, félig műszói értékű egyéni melléknévi kapcsolatok nagyobb száma ötlük szembe. — De mindkét forrás paralelizmusai távol esnek az igazi langue-szavaktól.

Az utóbbi csoportok csak még jobban megértetik, hogy a tárgyalt kifejezések java részében legfőjebb idézőjelben beszélhetnénk l e x é m á k r ó l mint lexikonba (szótárba) kínálgató, kialakult és elfogadott szóképzési egységekről. Hiszen sokuk legalább ily természetesen állhatna különírván: vesszővel, és/vagy kötőszóval vagy más, még lazább viszonyt jelölő kapcsolószóval (*illetőleg, pontosabban* stb.): *ügye, gondja és felelőssége; szóba vagy/illetőleg dalba; hol kioltó, hol főlerősítő*. (Karinthy Ferenc legtöbb példája és kötőszóhoz illő egyszerű kapcsolatos vagy enyhén szembeállító viszonyú tagokból állt.) A két-két szóelem jelentésviszonyában mindamelllett különféle finom árnyalatok lehetnek; közülük most csak az egyszerre ellentétekre bontást és egybefoglalást kifejező szemléletes változatra utalok (mint *taszító-vonzó, kioltó-főlerősítő*). — A tagok s o r r e n d j é t többnyire a logikai összefüggés vagy a tárgyi helyzet szabja meg, olykor azonban a megfordított egymásután is elgondolható volna. — A kéttagú egységek f o n e t i k a i és intonációs alkata persze el szokott térni a szabad szó szerkezetétől: a *gyűjtő és feldolgozó*, de még a *gyűjtő, feldolgozó* kapcsolatos szintagma tagjai is egyenként megkaphatják a szóhangsúly nyomatakát, s a mondat hanglejtésében és beszédtempójában szintén jobbra ehhez a tagoltsághoz igazodhat. Móricz Zsigmond *csacsogó-ficserkélő* alakulata viszont hét szótagnyi hosszúsága ellenére csak egyetlen szóhangsúlyt kap: az elején (az utótagon melléknyomatékkal); s mindig egységes tömbként illeszkedik bele a mondat intonációs egészébe, sőt az én kiejtésemben az időtartama is kurtább, mint a szabad szintagmáé. Mindezt azonban nem egyetlen és szilárd törvényként említem, hiszen ezeknek a laza f é l ö s s z e t é t e l e k n e k esetében csakugyan sokféle ingadozással vagy átmenettel, kivételes példával kell számolnunk. A kettőnél több tagú egységek (például *ügye-gondja-felelőssége*) mindenképpen közelebb állnak a mellérendelő szintagmákhoz; s méginkább ilyen az a ritka felemás típus, amelyben a két első tag kötőjelezve van ugyan, a harmadikat azonban már vessző vagy és kötőszó kapcsolja az előbbiekhöz. — Az összetett szó és a szó szerkezet határsávjára figyelmeztethet bennünket még, hogy például Karinthy Ferenc elvétve maga is nemegy olyan szópárt ír külön, amelyet máskor megkötőjelezne: *rajongva, vágyakozva* (néz; 16); *felsőpörték, kiszellőztették, rendbehozták*

(33); „magától *kikapcsol és bekapcsol*” (101); stb. De ugyanúgy előfordul nála itt-ott a hagyományosabb összetétel szétbontása: „*lógó füllel és farokkal*” (60; vö. *füle-farka*); *éjjel és nappal* (468; vö. *éjjel-nappal*).

Karinthy Ferentől való példáim közt legtermészetesebbnek, közöségivé válásra leginkább kínálkozóknak nyilván az a kételemű típus látszik, amelynek tagjai rokon vagy (szembeállító) ellentétes értelműek — ide értve a kettő közt levő, hagyományos *keze-lába, orra-füle* fajtának megfelelő párhuzamos („készletet” átfogó) egységeket is. Ilyenek a fönti anyagban például: *hordja-viszi; ég-víz, szénünk-fánk, szobát-kosztot; sajtos-sonkás, bundás-hócsizmás; kinek-minek*. Így a *szénünk-fánk* összefoglaló: ’tüzelőnk’ értelmű; a poláris *hordja-viszi* is a ’szállítja’ jelentésnek színesebb — analitikus-szintetikus — kifejezője; a *hol-mikor* hely- és időhatározó tagjai pedig együttesen a körülmények egész körére kérdeznek, s itt a szintaktikai mellérendelés is csak másodlagos, némileg felemás viszonyú. Még köznyelvibb ízű a már említett forradásos vagy ál-ikerszói *kurta-furcsa* (a mindennapibb *kurtán-furcsán* atyjafia), továbbá a részben ilyen *zörögve-csörögve*. Az *ég-víz, hóba-jégbe, ingben-nadrágban* és társai meg a szokásos *ég-föld, hóba-fagyba, ingben-gatyában* csoportjához fűződő asszociációs szálak miatt természetesebbek; az *orratlan-fületlen* is emlékeztet az izesen népies *kezetlen-lábatlan-félékre*.

Az adatok nagyobb része azonban csakugyan harsányan alkalmi, s valahogy az író kevésbé elemzett, közvetlen összbenyomását kívánja jobban és gyorsabban érzékeltetni a kétfelől való megközelítéssel. Analógiáik szerint ősi mód népies, de egyszersmind merőben egyéni, tömörségükben is játékos és sietős kifejezései modern stílusformáló készségre vallanak. A nagyon elvont értelmű alakulatok amellet néha a legmaibb, dialektikus lélektantól — vagy általában: tudományos gondolkodástól — megfertőzött és egyben megtermékenyített *esszéstílus* levegőjét is éreztetik. (Kivált ilyen a más forrásokból kiírt, már-már műszói *gyűlölet-szeretet* ’Haszliebe’ szó.) Erősebben egyéniesek a konkrét jelentésűek közt is akadnak, például *zúgtak-dörögtek fel, pattog-kiabál: vízzel-gőzzel, orrot-ádamcsutkát, spriccen-vízfüggönyön át, dohogásában-kiürtölésében; ragadós-legyes, párnás-csipkés, kerek-kopaszra, sápadt-sárga, hasas-cicis, halk-egyhangúan, nyálas-bűzhödten; belülről-visszajára*: ezek a közvetlen együtt-érzékelést tükrözik. Az *elvonat* a bonyolultságot átfogó agymunka lépéseit jelzik: *átszellemlényegül; hideg-logikus, érzelmi-gondolati, fura-különös, csavaros-tréfás; kába-értetlenül, réveteg-barátságosan, gyöngéd-játékosan* stb. Az adatok közt mai *sportnyelv* háttérű is van (*cselezve-dekázva*); mégis jóval több a lírában és szépprózában is elgondolható példa: *szelíd-álmatagon, sejtelmes-elvontan* stb. — A több tagú halmazok merőben alkalmiak, s a közvetlen látványhoz vannak kötve: *aranykék-barna-fehér, kék-arany-márvány-lakk*; csak a *sípbal-dobbal-harsonával* alludál az elejével a folklórra.

A szófaji arányok tekintetében meglepő a melléknevek és melléknévi igenevek nagy száma: 111 (a gyakori *kék-sárga* stb.-félekét nem is nézve!); ebből azonban 20 legalább az utótagon modális *-n, -an/-en*, illetőleg *-ul/-ül* ragos alak, tehát mások nyelvtani szemlélete szerint határozószó; ide vontam egy határozói értékű, *-telen* képzős „ragtalan” utótagú párt is. Igei értékű volt 41 (ide vonva egy főnévi igenévi példát is); megjegyzem, ezek közül az igekötősekben mindig csak egyszer volt kitéve a közös igekötő. Főnévi szófajú 29 összetétel. Határozói igenévi pár 14 akadt; s ezek közé vettem a felemás *szennyes-tocsogva* adatot is. A valódi határozószói példák száma 6 (s emellett volt

egy közös igei utótagú, sejtetőleg nem archaizáló értékű kettős igekötős szó: *el-fölcsúsztak*). — De hadd fűzzem ehhez, hogy főként a szépirodalom nyelvéből a Nyugat stílusforradalma óta még más alkalmi társulásokra, egész lazán idehúzó alakulatokra is van példám. Csak mutatóba idézem: a) prózában: „[T.] *fuldokló-kapkodva* beszélt” (Gáll István: *ÉS* 1976. dec. 4. 4) ; b) versben: „Bizony, ha holnap | *Hír-akroncsaim szétbomlnak, | Szabad-szebben | Lélek nem hullt szét lelkesebben*” (Ady: A megabroncsolt lélek); „itt-ott ing, *szédítő-főnn az ág-vég*” (Fodor József: *Képek*); „a nyárban, mely *vig-zengve zöldel*” (uo.); „*szégyen-maflán . . . ültem*” (Zelk Zoltán: *Pofonok*); stb.

Az „összetételek” a l a k t a n á r a térve, természetesen tarthatjuk, hogy az igei párok — nemcsak a munkámban idézett példásorban, hanem egyéb adataimban is — kettős ragozásúak. A *rúgkapál-nak* típusú toldalékolás tehát az alkalmi szóalkotások körében méginkább fehér holló; s ez a kettős toldalékolás érvényes általában az igenévképzők kapcsolására is. A főnévi szópárok java része ugyanígy viselkedik: *egyberántásokra-ragasztásokra, kínban-verítékben, gyomrom-agyam, szobát-kosztot*. Éppen a szintagmaszerű jellegből folyik azonban, hogy az értelmi viszonyoknak megfelelően például többes és egyes szám is összekapcsolódhat: *léptei-tekintete* (arra vallanak). Egyéb szép-prózai anyagomban azonban akad egy-két egyszeres toldalékolású (*búbánat-ot* forma) példa is. A melléknévi párok a főnévi jellegű jelet, ragot az idézett adatsorban viszont inkább csak egyszerűen vették föl: *zárt-sötétek, kerek-kopaszra, szörnyeteg-kövérré*; de volt példa a kettős toldalékolásra is: *irtandók-üldözendők*. (Máshonnan való anyagomban az utóbbi jelenség nem ennyire ritka.) A *nagyobb-vaskosabb* szóban szintén ismétlődik a képzőszerű jel.

Mielőtt mármost a modális -n, -an/-en és az -ul/-ül bonyolultabb kérdéseire térnék, legalább a magam eddigi munkáiból ismertetném a párhuzamos toldalékok elhagyásának korábbi szokását. A reformkori irodalmi nyelvről írva, 1955-ben csak azokat a mellérendelő — olykor kötőjellel egybefogott — szerkezeteket érintettem, amelyekben a szerző a korszak stílárís divatja szerint pusztán a végső tagot toldalékolta: *kard-láncsát, szánk-szeműnket, múlt- s jövőnket* stb. (RefNy. 363—4); de épp az így is szót érdemlő, fönti *halk-egyhangúan, kába-értetlenül* típusra — az akkor rendelkezésemre álló egykorú adatok kis száma miatt — nem tértem ki. 1957-ben aztán „A szavak ismétlődő alkotórészeinek elhagyása” című dolgozatomban (Nyr. 81: 304—5 jegyzet) ezt is jobban számba vettem, sőt idevágó múlt század középi meg újabb példáimból is közöltem néhányat. A szóba jövő melléknévi párokról — amelyek a Karinthy Ferencből kiírt sorban is kiemelkednek fontosságukkal — megállapítottam, hogy á t m e n e t i szintaktikai és logikai viszonyúak: „egyrészt az alárendelő jelzős és az alárendelő határozós viszonyúak közt . . . , másrészt meg ezek meg a mellérendelő összetételek között (s itt — eléggé alkalmi összetapadásokról lévén szó — . . . az első szóelem ragozatlansága tűnik szembe . . .)” Kiemeltem, hogy „Ha m i n d k é t t a g r a g t a l a n, akkor főleg a mellérendelő jelleg domborodik ki, illetőleg — halványabban — a jelzős alárendelésé.” Ide sorolnám most (az akkor idézett példák mellé) a Karinthy Ferencből valók közül az effajta melléknéveket és melléknévi igenévképzős szavakat: *ásatag-piros, ragadós-legyes, zajos-nyüzsgő, orratlan-fülellen, vörös-barázdált, csaholó-acsarkodó, bágyadt-unalmas, sötét-ünnepélyes, megpuffadt-púposodott* stb.; s a még tisztábban mellérendelő kettős toldalékú, fönti *irtandók-üldözendők*-féle alakulatokat. — M ó d f é l e h a t á r o z ó r a g o s utótag esetén azonban — írtam 1957-ben —

„e három főnti kategória leíró szempontból elválaszthatatlanul összefolyik”. A Karinthy Ferentől idézett példatárból ilyenek tartom az efféléket: *kába-értetlenül, halk-egyhangúan, álmos-egykedvűen*; s ezt az *-ül* rag nélküli utótagú, de határozói értékű, *-telen* képzős formációt is: *örök-szüntelen* (bújja). Hogy azonban az előtag ezekben sem tisztán párhuzamos mellérendelő: határozói értékű, azt jól szemlélteti, hogy a ragos utótagú *szelíd-álmatagon, réveteg-barátságosan, halk-szerényen*-félék meg a ragtalan utótagú *halk-kedves, könnyed-játékos, hideg-logikus* típus közt a tagok egymáshoz való viszonya szempontjából egészen jól megfogható különbség nincs. Az előbbieket tehát a mai nyelvi rendszerben bátran vehetnénk akár a *szelíd-álmatag, réveteg-barátságos, halk-szerény*-féle szótömbök szabályos, azaz egyszerűen ragozott formájának is. (S hozzáteszem, hogy a mai *édes-kínos* „mellérendelés” előtagjában is érzik azéért valami kevés alárendelő összetevő, teszem a Jósika 1839-i Csehekjében — 1: 332 — található *édesen-kínos*-nak megfelelően; másrészt hogy az *értetlen-konokul* — 1. Nevető Parnasszus 348 — típusában az előtag szintaktikailag a *kába-értetlenül* és a *kábán-értetlenül* viszonyának kifejezőjeül egyaránt megfelelné.) — Merőben az alárendelő jelleg kísért Karinthy Ferenc *csöpögő-nedvesen* szópárjában. S a grammatikai kategóriák egymásba folyó voltát, az elhatárolás nehézségét jelzi az idézett példatárbeli felemás szófajú *lucskos-tocsogva* és a hozzá hasonló, 1957-ben említett *kedves-nevetve* adat is. (A mai nyelvből van még egy-két további ilyen írói idézetem.)

Ezt azért kell hangsúlyoznom, mert Simonyi Zsigmond 1913-ban a *férfias-elszántan* (Vörösmarty), *világos-kereken, rút-pizskosan, bus számkivetteten* (Arany), *szelíd-nyugodtan* (Szász K.), *boldog-büszkén* (Benedek E.) alakulatfajtaban az elő- és az utótag viszonyát egyáltalán nem mellérendelőnek, hanem tisztán alárendelőnek, mégpedig jelzősnek mondja, s ebben is van némi igazság: az előtagok „egyszerűen minősítik, módosítják, kiegészítik a jelzett szó [= az utótag] értelmét. A jelzett szó ilykor mindig melléknévből való *-n* ragos határozó” (Jelzők 95). De láttuk: a *férfias-elszántan* típusban már a mellérendelő jelleg volna erősebb; s hogy van egy *lucskos-tocsogva* meg egy *csöpögő-nedvesen* (ritkább) típus is, ezekben meg a határozós alárendelő viszonyt érezni jobban. Nem szólva arról, hogy az utótag e ködös kategóriában gyakran nem *-n* stb., hanem *-ul/-ül* (vagy zérus) toldalékú. S talán ennél is fontosabb, hogy az ugyanilyen szintaktikai és szemantikai viszonyú tagok nemegyszer párhuzamosan toldalékolódnak, s akkor ismét a tagok mellérendelő viszonya érzik legtisztábban. Ilyen (határozói) mellérendelés van például Karinthy Ferenc *buzgón-dühösen* alakulatában s néhány egyéb példában. — Itt jegyzem meg, hogy az egyszerűes toldalékolású melléknévi pároknak a reformkori költészetben, majd a Nyugat körében tapasztalható lassú terjedését a magyar analógiákon kívül elősegíthették a német irodalmi nyelvi *harmlos-stille Natur, unbeholfen-still* (dastehen)-féle szerkezetek is a maguk mintájával. Thomas Mann prózájában például hemzsegnek e szópárok.^{1, 2} Megjegyzem: ez az egyszerűes toldalékú melléknévpár mai

¹ Simonyi viszont a *nagy nevetve, milyen szívszakadva, fél halva, bús-mormolva*-félék előtagjában egy ősi fokozat természetesen magyar sajátjának, a határozói igenév jelzővel való bővíthetőségének kései dokumentumát látja. (Én ezekben ma inkább ragtalan fok-határozóról beszélnék, vagy esetleg pusztán analógiás hatásra gondolnék, tehát szerkezetkeveredésre: például a *nagy nevetve* alakulatban a *nagy nevetéssel* és a *nagyon nevetve* fattyúhajtását látnám.)

² Az MTA helyesírási szabályzatának 1954-i kiadása (AkH.¹⁰) nem foglalkozott külön a tárgyalt alkalmi páros (néha több tagú) kapcsolatok írásmódjával.

líráinkban sem ritkaság. Legutóbb Rab Zsuzsa Tyihonov-fordításában került elő a *csöndes-szelíden* (Nagyvilág 1976/12: 1821; az ugyanitt előforduló *örök-tehetetlen* már a határozói alárendeléshez is húz).

1963-ban F. Kovács Ferenc a kötőjelet mint költői kifejezőeszközt tárgyalva röviden szintén kitért már — egyebek közt — a mi szópárainkra (Nyr. 87: 74—5). Ő csupán igei, igenévi, főnévi és melléknévi fajtát említ. (Kétségtelenül csak ezek a jellemzőek a művészi stílusban; külön névmási és mondatszói kategóriát én sem láttam szükségesnek főntebb számba venni, bár például a *kinek-minek* névmási adatként is éppoly jogosan felfogható, mint határozószóiként.) Tanulságos viszont, amit szemantikai és stilisztikai vonatkozásban mond róluk: „[Költőink] elég gyakran élnek . . . velük . . . a tömörítő szándék érvényesül ezekben, meg az a törekvés, hogy az egységes világot minél egységesebben tudják bemutatni. Az utóbbi törekvésből fakad, hogy nemcsak hasonló, hanem egymással ellentétes jelentésű szavakat is egybefoglalnak. Ezzel a stílusértéket fokozzák, általában igen sikerülten”. — Kéziratom lezárása után teszem az eddigiekhez, hogy az 1976 végén megjelent Mai magyar nyelvünk című kötetben Kovalovszky M. szóvá teszi: a sajtónyelv „túlságosan könnyen” hódol e szópárok divatjának (88).

Azt hiszem, eleget foglalkoztam a tárgyul vett jelenséggel mint a mai széppróza és esszé kedvelt stíluszközével. (Egyik alfajára úgyszólván visszatérek még.) Szándékosan nem érintettem viszont azt a kínáltköz szempontot, hogy a gyakori használat nem veszélyezteti-e az ősi gyökerei ellenére újszerűen ható, szinte sodró lendületet adó, szemléletes és ritmikusan játékos kifejezés-

Sejthetőleg elégnék tartotta egyrészt (a külön- és az egybeírás tisztázása közben) a szokásos mellérendelő összetételek kötőjelezéséről mondottakat, tehát a 151—2. pontban a ragozhatatlan s a csupán „bizonyos toldalékos alakban használatos” szavakra (mint *ország-világ*, illetőleg *tűzzel-vassal*) s a kevésbé összeforrott, párhuzamosan toldalékoltakra (mint *jár-kel*, *egyik-másik*, *egy-et-mást*) adott szabályokat. Másrészt foglalkozott a kötőjeles írás rendjével (a 393. pontban). Az azóta fölmerült nehézségek elhárítására hozott utólagos (1959—61-i, illetőleg 1969—70-i) döntésekben azonban a Helyesírási Bizottság ezekre is több figyelmet fordított. Itt ugyanis (valamelyest kevésbé régóta közkeletű példákkal is fűszerezve) hét típust kapunk a kötőjelezésre. Ezek: a) Azonos képzésűek, mint: *édes-bús*, *írás-olvasás*, *oktató-nevelő* (munka); toldalékolva: *édes-búsan*. b) Ellentétet kifejező főnevek, mint: *rabló-pandúr*; toldalékolva: *rabló-pandúrozik*. c) A „színek kapcsolatát jelentő, rendszerint alkalmi [!] összetételek”, mint: *sárga-fehér* (csfok). „Hasonlóképpen: *sík-domború* (lencse) stb.” (Toldalékolásukat csak a *fekete-sárgára* példa érzékelteti, nyilván mert a *feketere-sárgára* kötőjele úgyszólván természetes.) d) „A mellérendelő kapcsolatból képzett olyan nevek, mint *szoba-konyhás*, *urál-altaji* stb. — Toldalékkal: *szoba-konyhásat*”. e) „Az *édes-keserű*, *savanyú-édes* típusú, ellentétes értelmű” összetételek. „Toldalékkal: *édes-keserűen*”. Az f) pont a *sakk-matt* típusú mondatszókát, a g) pedig az *egy-kettő*-féle számnévi párokat tárgyalja: ezek nem tartoznak itteni gondolatmenetemhez. (L. HTT² 61—2.) — Összehasonlításként megjegyzem, hogy a Der Grosse Duden — Wörterbuch und Lehrgang der deutschen Rechtschreibung¹⁵ (Leipzig, 1957.) 189. §-ában a kötőjeles használatának idevágó b) jelzésű szabálya így szól: „Der Durchkoppelungsbindestrich verbindet *anreihende Wörter*, die durch *und* verbunden werden können, *miteinander* und *mit dem Grundwort*. — Das gilt von *Dingwörtern* und *Eigenschaftswörtern*, die jeweils nebeneinanderstehen und dann als *E i n h e i t* aufzufassen sind, ohne dass sie ihre Eigenbedeutung verlieren. — . . . nüchtern-kalte Gebäude . . . ein heiter-spöttisches Liebesgedicht, das Technisch-Fachliche” (830). Ez tehát a magyarnál is szűkszavúbb, s csak *und* (‘és’) kötőszóval is kifejezhető kapcsolatos viszonyú fő- és melléknévi párokról szól. (Megjegyzem: én a *józan-hideg* épület, a *vidám-gúnyos* szerelmi költemény s a főnévi *műszaki-szakmai* német megfelelőjében érzek némi alárendeléses viszonyt is.) — Az orosz nyelv-tannak és helyesírásnak a melléknévi párokról vallott felfogását munkám II. részében érintem, de már itt jelzem: az efféle melléknévi utótagú laza összetételek elötagját az oroszban határozói szerepűnek szokás tekinteni.

nek művészi hatását. Hadd hivatkozzam méntéségül Déry Tibor bölcs intelmére: „Íródeákoknak ne adjunk tanácsokat; azt hiszem, érzük be azzal, hogy értelmesen, tagoltan elsilabizáljuk előttük a módszereket, választhassanak” (Ítélet nincs 147). Én is csak ilyen silabizáló tájékoztatást kívántam adni a tollforgatóknak az elébük tartott tükörrel egy divatos nyelvi eszközükről; s ha a jelenség tétova ábrázolásába helyenként nyelvészeti szakmai szempontok is bővebben keveredtek, szolgáljon méntéségemül, hogy elsősorban ennél a kaptafánál szeretnék suszterkedni, „dum spiro”.

II.

Most ugyane szóalkotó módnak m ú s z ó u l vagy műszószerűen használt, m e l l é k n é v i termékeivel foglalkoznék, ezekkel is csak a társadalomtudományok körében, legfőként a tágan vett nyelv- és irodalomtudományi stílus szempontjából. Ilyenféle hagyományosabb jellegű párokra módjával már Karinthy Ferenc könyvében is akadt példa: *hideg-logikus, ódon-sejtelmes, érzelmi-gondolati, alaki-hangzási, tréfás-ironikus* stb. Az effélék t í p u s a szintén kivált a Nyugat stílusforradalma óta lett egyre otthonosabb az irodalomtudomány és az esztétika némely képviselőinek, elvéve másoknak a tollán. Az ilyen szópárok igazi áradata azonban csupán szellemi életünk legutóbbi harminc évében jelentkezett, immár a politikában, az ideológiában és egyéb tudományágakban is. Sőt az iskolázás és a sajtó nyelvén át részben már az értelmiség beszélt nyelvében szintén érezhető a hatása; a köznyelvnek vehető *társadalmi-történeti* (háttér) például Karinthy Ferenc munkájában is előfordul (332).

Nem kívánom a példák százait idézni, hogy a nagy számok statisztikájával egész pontosan mutassam meg e fejlődés menetét; egy-két szemléltető összeállításról azonban most sem mondhatok le. — Annak magyarázatául, hogy a melléknévi alakulatokat — nagy mennyiségükön kívül — miért tekintem különösen jellemzőnek, megjegyzem: az iménti *érzelmi-gondolati, alaki-hangzási, tréfás-ironikus, társadalmi-történeti* származékpár mai nyelvérzékünknek természetes alakulat, holott a főnévi alapszók ilyen párosítása szokatlan, sőt részben esetlen volna: *érzelem-gondolat, alak-hangzás, tréfa-ironia, társadalom-történet* (mint mellérendelés). De ezzel nem vonom kétségbe, hogy kisebb mértékben főnévi műszói „kettősök” szintén keletkeznek. Ilyen a lélektanban a már említett *gyűlölet-szeretet* 'Hassliebe' terminus; a kereskedelemben pedig a *zöldség-gyümölcs* főnév egy sajátos boltot s áruválasztékát kezdi jelenteni.

A Magyar Nyelv 1951-i (47.) évfolyamának 1—70. lapjáról még csak ezt a 6 példát idézhetem (ezek egy részét is az én egyik cikkemből): 18: *társadalmi-politikai* (gúny); 18: *nemesi-vitézi* (szellem); 20: *régies-nehézkés* (fogalmazás); *régies-latinos* (alkalmazás); 42: *társadalmi-gazdasági* (környezet); 46: *elméleti-tudományos* (hiba). — A Magyar Nyelvőr 1976-i (100.) évfolyamának 1—70. lapjáról viszont már 12 adatot írtam ki: 23: *nyelvi-stiláris* (lektorálás); ~ (kérés; kétszer); ~ (színvonal); 24: ~ (vétség); 35: *vulgáris-zsargon* (szó); *logikai-metanyelvi* (funkció); 60: *tudományos-technikai* (forradalom); 61: *nevelési-oktatási* (reform); *logikai-matematikai* (műveletelemzés); (62: *audio-vizuális* [eszköz]; a HTT² itt egybeírását javasolna!); 63: *történeti-összehasonlító* (jellegű); 64: *társadalmi-kulturális* (szempont). — Az Általános Nyelvészeti Tanulmányok

1974-i (10.) kötetének 5—77. lapjáról pedig 22-t jegyeztem ki: 6: *gyakorló-elemző* (rész), 8: *minőségi—mennyiségi* (szembeállítás; így: nagykötéjellel!); 23: *kilégzés-hangrészarási* (egyensúly; így, egyszeres -i képzővel, számomra homályos értelmű: idetartozása tehát kétes); *mellkasi-hasi* (légzéstípus; régi biológiai műszó); 33: *fonetikai-akusztikai* (eszköz); 49: *emelkedő-eső, emelkedő-ereszkedő, ereszkedő-emelkedő* (hanglejtés; régibb műkifejezések); 53: *hosszú/rövid* (oppozíció; csak írásmódja újszerű); ~; 54: *alanyi-tárgyas* (ragozás; itt is csak a kötőjeles összekapcsolás új); *hosszú/rövid* (l. fönt); ~; ~; *lexikai-grammatikai* (funkció); 55: *hosszú/rövid* (l. fönt); ~ (szembeállítás); ~ (váltakozás); *lexikai-grammatikai* (funkció); 57: ~; 61: *fiziológiai-akusztikai* (vonaás); *olvasási-helyesírási* (zavar). — Mint ellenpéldát megemlíttem, hogy a Grétsy László szerkesztette Mai magyar nyelvünk (1976) a 75. lapig három közismert társadalomtudományi melléknévpáron túl mindössze egyetlen nyelvészetit tartalmaz (13: *kicsinyítő-becéző* képzős); egyébkor mindig mellérendelő szó szerkezet van a megfelelő helyeken.

Még nagyobb ugrást mutat az irodalomtudományból kiválasztott minták száma. Az Irodalomtörténeti Közlemények 1953. évi 5—75. lapjáról való példák: 5: *vitézi-politikai* (költészet); 9: *testi-lelki* (szabadság; igen régi!); 12: *vitézi-politikai* (énekköltés). — Ugyane folyóiratnak 1976. évi 1—70. lapjáról ellenben: 15: *irodalmi-kulturális* (folyóirat); *összefoglaló-elemző* (feltárás); *szerkesztői-irodalomszervezői* (képesség); 21: *megvalósuló-megvalósítandó* (nemzetiség); *összetartozási-egymásrataltsági* (érzület); 27: *romantikus-liberális* (aspiráció); 30: *társadalmi-politikai* (törekvés); *polgári-nemzeti* (egység; csak írásmódja kényszeríti ide?); 32: *színtelen-jellegtelen* (mese); *patetikus-retorikus* (költemény); *transzfigurált-ellégiesített* (érzelem); 33: *irodalomelméleti-publicisztikai* (tanulmány); 37: *franciás-angolos . . . festői-fantasztikus* (romantika); 38: *szubjektív-romantikus* (művészet); 39: *jelentő-információs* (rendszer); *formai-fizikai* (komponens); *informáló-árukkodó* (mozzanat); 40: *romantikus-tárgyi-viselkedés* (szemiotika; idetartozása kétes); *kifejező-közlő* (pár); 44: *haladók-ló-vizionáló* (asszony); 47: *illúziós-optimista* (igazságszolgáltatás); *társadalmi-gazdasági* (fejlődés); 48: *organikus-fejlődési* (elv; idetartozása kétséges); 51: *okkultista-alkhímista* (prelegálás); 52: *nyelvi-fogalmi* (közlés); *nyelvi-tartalmi* (sűrítés); (jelenetté) *formált-sűrített* (balladaiság); *epikai-dramai* (ø morféma); *kreatív-jelentő* (funkció); 55: *gyakorlati-epikai* (alkalmazhatóság; idetartozása kétséges); 64: *láthatatlan-látható* (jelenvalóság). — A most kapott arány tehát meglepőbb: 24 év távlatában 3 : 32! S ez az átlag ma már egyáltalán nem kivételes. A Valóság 1976/8. számában (123 lapon) 41 ilyen melléknévpárt találtam; a Világosság 1976/8—9. számának 50 (475—524.) lapján meg éppen 74-et (nem számítva itt sem a *görög-római-féléket*, sem a főnévi használatú melléknéveket stb.). S hozzáteszem: a) ezek közt alig akadt négyöt már 1945 előtt is élő szó (például *testi-lelki, nevelő-oktató*); b) egy jókora rész egészen vagy félig idegen szó volt; c) a kettőnél több tagú szerkezet itt is fehér holló (így a Világosságban: *világnézeti-etikai-politikai*); d) e forrásaimban valamivel kisebb mértékben ugyan, de főnévi műszói párok is előfordultak.

Irodalmi és publicisztikai folyóiratainkban több merész egyénies forma akad, ilyen például a Kortárs 1976/10. számában: *érdek-cél- és fogalom nélküli* (élvezet); *szellemi-stilisztikai* (fogás); *történelem fölötti-alatti* (költészet); az Új Írás 1977/1. számában: *nyelvi-matematikai-emblématikai* (elemzés); stb.

Arról tehát meg lehetünk győződve, hogy e formák terjedésének a (nemzetközi?) tudományos gondolkodás mai viszonyai rendkívül kedveznek.

Azt már az I. részben láttuk, hogy a paralelizmus különféle formái a magyar nyelvi hagyományoknak nagyon is megfelelnek. A nyelv művelőnek tehát háromszoros gondossággal kell eljárnia, ha valamely altípusban jelentkező aggályaival nyilvánosan akar számot vetni. Ide igen talál, amit Karinthy Ferenc ajánlott a nyelv művelőknek: „A tüzet — már csak taktikai megfontolásokból is — arrafelé kell irányítani, ahol a támadás reménnyel kecsegtet, és természetesen csupán azok a jelenségek irtandók-üldözendők, melyek *vitathatatlanul* ellenkeznek nyelvünk rendszerével, természetével” (i. m. 315). Azt pedig már említettem, hogy én magam szintén többször éltem (s a jövőben — egyelőre? — élek) egy-egy ilyen műszói ízű szópárral. Amit tehát most mondok, azt részben önmagamhoz szóló, tapintatos intelemnek is száonom.

Mindenekelőtt arra utalok, hogy Kovács József 1964-ben már tollhegyre szúrt a Tiszatáj című folyóiratnak egyik számából egy sor megköötőjelezett szópárt, -halmazt; ezek nagyobb része szintén a most tárgyalt melléknévi típusból való: *naiv-romantikus-érzelmi-leegyszerűsítő; racionális-logikai; durvább-ügyesebb; költői-művészi; homályos-metafizikus*. (L. Nyr. 88: 492—3.) Nos anélkül, hogy általában rosszalnám a szóban forgó szóalakulatokat, stilisztikailag én is pufogónak és esetlen divatoskodásnak tekintem az egybeírt *naiv-romantikus-érzelmi-leegyszerűsítő* jelzőhalmazt és most nem idéztem társait: a tagok e sorban annyira más-más aspektusra utalnak, hogy egybefogásuk szerintem sem a modern, sietős, több szempontot átívelő dialektikus tudományos gondolkodás kényszeréből fakad, hanem inkább csak a fogalomkapcsolás lazaságának és külsőséges, divatos játéknak a jele. A *durvább-ügyesebb* esetében sem tehetem föl azt a kérdést, hogy 'durvább és ügyesebb' értelmet fejez-e ki, vagy 'durvább v a g y ügyesebb', vagy talán 'h o l durvább, h o l ügyesebb'-e a pontos jelentése. A *költői-művészi* szó esetében zavaró, hogy a 'költői' úgyis beleértődik a 'művészi' fogalmi körébe, vagyis ez a kifejezés sem segíti a tudományosan szabatos fogalmazást. S végül a *homályos-metafizikai* szó olvasásakor sem világos előttem, hogy nem a 'homályos metafizikai' vagy a 'homályos, mert metafizikai' stb. értelemre kell-e gondolnom. (A 'homályos és metafizikus' jelentéskapcsolatot logikailag eleve furcsállnám.)

Az sem vitás, hogy bár a *testi-lelki*-félék a rokon nyelvekig visszamutatónan hagyományos, „magyaros” alakulatok, az imént elsorolt — s a hasonló, de most nem idézett — példáim túlnyomó része újabb, idegen eredetű: vagy tükörszó, vagy közvetlen átvétel, vagy legalább a nemzetközi divat utánzása. (Persze ezt sem egyetemes elítélésül mondom.) Csakhogy a művelődéstörténetünkben mélyebb gyökerű latin hatás — ógörög mintára — e párokban voltaképp más viszonyú tagokat hozott. A Gombocz—Melich-féle Magyar Etymologiai Szótár latin címváltozata tudvalevőleg ez: „*Lexicon Critico-Etymologicum Linguae Hungaricae*.” Azaz egy elgondolható magyar **kritikai-etimológiai* értelmét a latinban az előtag tőalakja miatt némileg alárendelő jellegű tagkapcsolat fejezi ki, és ha a magyarban a megfelelő, formailag m e l l érendelő szerkezet szerepelne is a címben, ennek szintén inkább az a l árendelő 'kritikailag szöfejtő' jelentés felelne meg. S ilyenféle a ma egybeírandó *audiovizuális* szó tagjainak viszonya is (félig 'hallással kapcsolatos látási', félig 'hallással-látással egyszerre dolgozó' értelemmel) — sok-sok száz biológiai, vegytani, fizikai vagy egyéb analóg példát nem is említve. — Nemrég pedig Ponghó István egy igen tanulságos újságcikkben („*Műszaki-normatív és társai*”: Magyar Nemzet 1976. szept. 12. 13) főleg a fordítók szempontjából figyelmeztetett arra, hogy a szaknyelveinket ma elárasztó

ilyen melléknévi párok java része — ő az orosz eredetűekkel foglalkozott — az átadó nyelvben alarendelő nyelvtani viszonyú, s így a mellérendelő alakú magyar „megfelelő” sokszor félreértést szül: „a *naucsno-pedagogicseszki* nem *tudományos-pedagógiai*, hanem a *pedagógiai tudományokkal kapcsolatos*, a *pedagógiai tudományokhoz tartozó*, a *pedagógiai tudományokra vonatkozó* vagy olykor egyszerűen *pedagógiai* . . . ; a *lityeraturno-hudozsesztvennij* nem *irodalmi-művészeti*, hanem *szépirodalmi*; stb.” Majd ezt írja: „előfordul, hogy a *naucsno-tyehnyicseszki* jelentése nemcsak *tudományos-műszaki* (például forradalom), hanem *műszaki tudományokkal foglalkozó* vagy olykor egyszerűen *műszaki* (például *irodalom*)”; és így tovább.¹

Az *irodalmi-művész(et)i* persze azért is fonák, mert az *irodalmi* szó — fő értelmében — úgyis beletartozik a *művész(et)i* szó jelentéskörébe. — Egyébként ezzel a zavarral is összefügghet, hogy újabban nemegy effajta szó-pár megfordított sorrendben szintén előfordul: így a *tudományos-műszaki* mellett a *műszaki-tudományos* formára (vagy ugyanezeknek a *technikai* szóval alakult változatára) is van egy-két példám. Érdekes: elvben egyaránt jó lehet a hagyományosabb *látható-hallható* és a *hallható-látható* egymásután, de ma az *audiovizuális* minta inkább emezt kedvelteti. A *történeti-* (vagy *történelmi-*) *társadalmi* és a *gazdasági-társadalmi* mellett is akadnak adataim a megfordított rendű használatra. S ha egyszer-egyszer a gondolatmenet alkalomszerűen érthetővé teszi is a sorrend megfordítását, a műszóhasználat következetességének azért nem nagyon használ az effajta ingadozás.

Egy bizonyos határon belül azt is elismerhetjük, hogy az értekező stílusnak néha akkor is hasznos lehet egy-egy összetettebb szemléletre serkentő melléknévi pár, ha a tagok jelentésviszonya nem egészen világos benne. (Így használtam én a *régies-latinos* szót.) A bevett terminusok (például *mással-hangzó*) szórszálhasogató bírálgatásának sem vagyok híve. A nyelvész kutató munkájára vagy a nyelvi jelek természetére vonatkozó *alaki-tartalmi* vagy *alaki-funkciós* (vagy *-funkcionális*) szembeállítva összefoglaló kifejezés például akkor is jó, ha tudjuk: olykor az alaknak magának is lehet *tartalmi*, illetőleg *funkciós* értéke. Legtisztábban emellett az ilyenféle — és kötőszós mellérendelő kapcsolatoknak megfelelő — viszonyú tagok egybevonása megokolt: *hangsúlyozási-hanglejtési* (viszonyok), *hangsúlyozási-szörendi* (-*sorrendi*) (kérdések) *emelkedő-eső* (hanglejtés), esetleg enyhe szembeállítással kombinált értékben: *nyelvtani-stilisztikai* (elemzés). De már a *nyelvi-nyelvtani* műszó (’nyelvi, pontosabban nyelvtani’?) szerintem eléggé zavaros, ha talán a magam tolla szintén ráfordult is valaha. (Szerencsére a *nyelvi-fonológiai* vagy a *nyelvi-lexikai* műszó még nem jutott eszébe senkinek!) — Még a *nyelvi-stilisztikai* (vizsgálat) esetében sem tudom, hogy nem a *nyelvi stílus* vizsgálatára kell-e gondolnunk vele kapcsolatban néha. A *nyelvi-kommunikációs, transzformációs-generatív* forma helyett is jobbnak tartom a szabad szó szerkezethez illő különírást. — Azt hiszem: az irodalomtudomány s kivált a művészeti kritika művelői ugyancsak találhatnak melléknévi páros terminusaik közt kifogástalanokat, megtűrhetőket és pusztá divat szülte értelmetlenségeket. Végre is találkoztam már (más szakos munkában) *műszaki-technikai*-fajta tautológiás csodabogarakkal; ne engedjük a magunk területére is átterjedni ezeket! Még ez se

¹ Azzal a nézetével nem foglalkozom, hogy a megfelelő magyar mellérendelő párban néha olyankor is hajlandók vagyunk az utótagot venni fogalmi szempontból dominánssá, mikor az orosz kifejezésben — alarendelő formája ellenére — az előtag a lényegesebb: ezen a területen nem vagyok eléggé jártas.

logikus kapcsolat: *szellemi-kulturális* (élet). S a filológiában szintén fölüti fejét szótípusunknak (talán a más kategóriájú *marxi—lenini* stb. téves analógiájára?) nagyköltőjeles írása: *matematikai—statisztikai* (nyelvvizsgálat) stb., ami ismét csak az értelmi szétzilálódás jele. Nem tartom igényes, izléses megoldásnak azt sem, hogy a többtagú melléknévi halmazból az első tagokat némelyek kötőjellel, a további(aka)t ellenben vesszővel s esetleg kapcsolatos kötőszóval írják: *érdek-cél- és fogalomnélküli; nyelvészeti—irodalmi—stilisztikai, sőt esztétikai*.

Nem folytatom ez aprólékos munkát. Korántsem vagyok olyan derűlátó, hogy föltennem: egy-két figyelmeztetés után nem fogjuk tovább használni beidegződött, bár szabatoságsértő műszóinkat; még csak azt sem: eztán már egyetlen zavaros tartalmú terminust sem alkotunk, illetőleg veszünk át e nem szerencsés formában. (Kivált hogy az effajta — mellérendelő formájú, de sokszor többé-kevésbé egyszerre alá- és mellérendelő értékű — hagyományos összetételeink mind az írói szövegekben, mind a beszélt nyelvben külsőleg vonzó analógiás hatást fejtenek ki.) De annyira pesszimista sem vagyok, hogy ne remélném: a jövőben még több tudatosan fogalmazott értekező és ismeretterjesztő szövegben egyre nagyobb óvatossággal élünk majd e ma túlbuzgó terminus technicus típussal. (S túlbuzgó vagy fölületesebb szakíró és szerkesztő társaink nem is túlozzák el a fönti óvatos aggályokat valamiféle egyetlenes „nyelvcsószai tilalommal”. — Arról most nem beszéltem, hogy egy figyelemkeltő kifejezőmód sűrű használata óhatatlanul modorosságba csap át.

Befejezésül még valamit! A föntiekben korántsem törekedhettem a kérdéskör egészen részletes, többé-kevésbé teljes monografikus feldolgozására, noha a tárgy mai fontossága ennek mértékét is megütné. A művészi stílus legmaibb eszközei közt azonban rendkívül kevés szó esett még e parallelizmusok sajátos szerepéről és gyakoriságáról, műfaji elterjedtségéről, alfajainak megoszlásáról; s nyelvemelő irodalmunk szintén épp hogy érintette a melléknévi műszói csoport bökkenőit. Én tehát most elsősorban csak nagyobb figyelmet szeretnék kelteni írott nyelvünk jelenkori alakulásának erre az ágára: nem látványosan „lelőni” kívántam a témát, hanem egész rendszeres (esetleg stílusrétegenként vagy szaknyelvenként való) feldolgozását szorgalmazni.

Tompai József

Helyesírásunk s és *gy* betűjéről

I. A latin ábécén számos mai nyelv írásának betűrendszere alapul, de természetesen csak alapul, hiszen egyetlen más nyelv hangjainak jelölésére sem volt alkalmazható módosítások nélkül a latin nyelv hangjait jelölő betűsor. Így volt ez a mi írásunk kialakításának idején is: a latin betűket használhatóvá kellett tenni a magyar nyelv hangjainak jelölésére. Sok próbálkozás, ingadozás után alakult ki évszázadok alatt a mai magyar ábécé, amelynek több vonását hiába keressük más nyelvek, más írások körében. Ilyen sajátosan magyar jelölésmód az, hogy *š* hangunkat *s* betűvel jelöljük,* holott az *s* betű

* A hangokat félkövér, a betűket dőlt szedés jelöli: *s* = *sz*, *š* = *s*, *z* = *z*, *ž* = *zs*, *dž* = *dzs*, *d'* = *gy*, *n'* = *ny*, *č* = *cs*.

minden más latin betűs nép írásában *s* (= magyar *sz* hangértékű); és írásunkban különös az is, hogy a *d'* hangot *gy*-vel írjuk, holott a *g* hangnak a *d'*-hez hangképzés tekintetében semmi köze. (Tulajdonképpen *dy* illenék *ly*, *ny*, *ty* betűink mellé.)

Arról, hogy mi írásunk e két sajtáságának az oka, eredete, kerekén száz éve tart a nézetek csatája a magyar nyelvtudományban. A még ma sem lezárt vita elsősorban nyelvészeti érvekkel folyt, ám voltaképpen olyan alapvetően fontos problémák megoldása volt a cél, hogy történelmünknek X—XI. századi, hiányosan adatolt korszakában mely más népekkel állunk kapcsolatban, melyiktől mit tanultunk, miképpen sajtátítottuk el az írás és az olvasás mesteriségét, s hogy általában milyen elemekből álltak össze mai kultúránk alapjai.

A vita a két alábbi, sajtatosan magyar nyelvi és helyesírási jelenség magyarázatából robbant ki.

a) Mind a közvetlenül latin, mind a más nyelvi közvetítésű, de végső soron latin eredetű jövevényszavainkban a latin *s* hang helyén *š*-et, ill. általában magánhangzók közötti helyzetben *ž*-t ejtünk: *sors* < lat. *sors*, *iskola* < lat. *schola*, *spongya* < lat. *spongia*, *apetitus* < lat. *appetitus*, *agilis* < lat. *agilis*, *mise* < lat. *missa*, *sekrestye* < lat. *sacristia*, *plébános* < lat. *plebanus*; *zsálya* < lat. *salvia*, *petrezselyem* < lat. *petrosilium*, *uzsora* < lat. *usura*, *kámza* < lat. *camisia*, *Zsuzsanna* < lat. *Susanna*; stb. — Ezt az *š*-ezést, ill. *ž*-zést a magyarországi latin kiejtésben csak a XIX. század elejétől, osztrák-német (ill. általános európai) hatásra váltotta fel fokozatosan az *s*-szel, ill. *z*-vel való ejtés szabálya, amely azonban a már megszilárdult formájú latin jövevényszavainkat (néhány eset kivételével) nem érintette.

b) A magyar helyesírásban az *s* betű (minden latin betűs helyesírással ellentétben) nem az *s*, hanem az *š* hang jele lett, s ezért a magyar *s* hangot (sok ingadozás után: *z*, *s*, *sc*, stb.) ma *s* + *z* = *sz* betűkapcsolattal jelöljük: *szerep*, *eszik*, *asztal*, *mész*, *hísz* stb.

A kérdés megoldásának a kulcsa természetesen a magyarországi latin kiejtés normáinak ismerete azokban az időkben, amikor a magyar helyesírás kialakult, hiszen nyilvánvaló, hogy nálunk is, mint mindenhol Európában, a latin betűk latinbeli hangértékével írták le, ha lehetett, az anyanyelv azonos vagy a latinnal azonosítható hangjait.

Hunfalvi Pál „A székelyek” című munkájában (Budapest, 1880.) a latin *s*-ek helyén jelentkező magyar *š*-eket úgy magyarázta, hogy az eredetileg *s*-szel átvett szavakban később *s* > *š* hangfejlődés ment végbe, s ezzel egyidejűleg a magyarság az *š* jelét is (az *s*-et) az *š* hang jelölésére vitte át.

Könnyű volt Asbóth Oszkárnak ezt az elméletet megcáfolnia azzal, hogy „Szlávság a magyar keresztény terminológiában” című tanulmányában (Nyelvtudományi Közlemények 18: 321—427) kimutatta: szláv jövevényszavainkban az *s* > *š* változásnak semmi nyoma. Asbóth a magyar helyesírás latin forrásait is tagadta: szerinte, mivel a magyarságot cseh papok térítették a kereszténységre, írni és olvasni is a csehek tanították meg a magyarokat. Egyik fontos bizonyítéknak tartja, hogy a latin *s* betűnek *š* hangértéke a cseh nyelvnek is jellemző vonása volt a legrégebbi időktől egészen a XIX. század közepéig.

Asbóth nézete heves ellenkezést váltott ki Volf Györgyből. „Kiktől tanult a magyar írni, olvasni? (A régi magyar orthographia kulcsa)” című, szenvedélyes hangú, terjedelmes értekezésében (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XII. köt. VI. sz.; Budapest, 1885.), amellet foglalt

állást, hogy a latin elemekben mutatkozó magyar, német, cseh és lengyel ű-esés közös forrásra, a közép-európai népeknek egykori latin kiejtésére megy vissza, ez pedig északolasz (közelebbről Velence környéki) eredetű. Az észak—északkelet-itáliai területeken élt ugyanis és él ma is az irodalmi olasz s fonémája helyén egy palatalizált s' hang, amelyet pl. a magyar fül ű-nek hall. Ez az ű-nek értékelt s' hangzott Volf szerint a hazánkban térítő olasz papok ajkáról, amikor latinul beszéltek, tőlük tanultuk az ű-eső latin kiejtést, első és fő tanítóink tehát csakis velencei (Velence környéki) olaszok lehettek, akik Szent Gellérttel együtt, feltehetőleg nagy számban érkeztek hozzánk, míg cseh térítőkről alig tudunk. (Vö. még: Volf György: Első keresztény térítőink nyelvünk, írásunk és történetünk tanúbizonyosága szerint. Budapesti Szemle 85. és 86. kötet; s külön is: Budapest, 1896.) A közvetlen északolasz hatás alatt kialakult magyarországi latin kiejtés, melynek Volf más sajátosságait is bevonta a vitába, képezte természetesen a magyar hangjelölési rendszer alapját, s ez az oka ű hangunk latin s betűvel való jelölésének. Volf elméletét mintegy húsz éven át a magyar nyelvtudomány általánosan elfogadott álláspontjaként tarthatjuk számon.

A sokágú kérdést Melich János vizsgálta meg újra „Szláv jövevényszavaink” című alapvető munkájában (I. köt. 2. rész: „A magyar nyelv keresztény terminológiája”; Budapest, 1905. 448 lap; különösen I—82). Melich a magyar keresztény terminológia délnyugati szláv (szlovén, horvát) eredetéből kiindulva, amelyet részletesen megokolt, a közvetlen olasz hatás lehetőségét teljesen elvetette. Konceptiójának lényege az, hogy a kereszténység felvétele minden népnél együtt járt az írás átvételével is. Ha tehát a kereszténységet a magyarság a szlovénok közvetítésével ismerte meg, ezzel egyidejűleg az írást is tőlük kellett átvennie.

A magyar ű-esést (ž-zést) illetőleg Melich elismerte ugyan, hogy ennek végső forrása az itáliai (pontosabban északkelet-itáliai) latin kiejtés, de azt vallotta, hogy a latin s helyén ű-nek az ejtése valószínűsíthető már azoknak a szlávoknak latin-olasz alapú keresztény terminológiájában is, akiket a magyarok a honfoglaláskor a Dunántúlon találtak (Pannónia sokáig az aquileiai érsekséghez tartozott!); továbbá: a magyarság keresztény hitre térésének idejében minden római katolikus szláv népnél jövevényszavak tömegével bizonyítható az egykori ű-eső (ž-ző) latin kiejtés.

Nagy szlavistánk konceptiója, amelynek a magyarországi kiejtés más sajátosságairól alkotott véleménye is részét képezte, egy negyedszázad múltán is az alapja volt a szóban forgó kérdéstről való magyar nyelvtudományi gondolkodásmódnak.

Fludorovits Jolán „Latin jövevényszavaink hangtana” című értekezésében (Magyar Nyelv 26 [1930]: 45, 118, 189, 276, 370; különnyomatként: Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 26. sz.), jóllehet a magyar ű-esés meg ž-zés kérdésének megoldójául Volf Györgyöt, a közvetlen olasz hatás lehetőségének apostolát jelölte meg, idevágó fejtegetéseit mégis így zárta: „A mai nézet szerint a magyar ű-esés nem közvetlenül északolasz eredetű, hanem katolikus szláv (pannóniai szlovén) közvetítéssel jutott el hozzánk”; s hivatkozik Melichre (i. m. 375). A ž-zés tekintetében Fludorovits nem nyilvánított határozott véleményt.

Lényeges szemléletváltozást jelent viszont a magyarországi latin szóban forgó sajátosságainak tekintetében Kniezsa István álláspontja. Kniezsa „A magyar zs hang eredete” című tanulmányában (Magyar Nyelv 29 [1933]: 145—

50) Ž hangunk egyik forrásaként teljes határozottsággal latin és olasz jövevény-szavainkat jelölte meg; például: *bazsalikom* < lat. *basilicum*, *eklézsia* < lat. *ecclesia*, *muzsika* < lat. *musica*; *pajzs* < ol. *pavese*, *rizsma* < ol. *risma*, *torso* < ol. *torzsa*; stb. A klasszikus latin hangzóközi s helyén jelentkező magyar ž-t Kniezsa a magyarországi latin kiejtésből vezette le, és ezt az ejtémódot — Melich felfogásától eltérően — nem szláv hatásnak tulajdonította, hanem északolasz alapú közép-európai areális jelenségként fogta fel.

Nem volt tehát minden előzmény nélkül való az, hogy Melich János „Latinbetűs helyesírásunk eredete” című dolgozatában (Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály köréből XXV. köt. 4. sz.; Budapest, 1934.) revideálta korábbi nézeteit. Fenntartás nélkül elfogadta Volf alaptételét: helyesírásunk olyan sajátosságait, amilyen pl. az š hang jelölésére a latin s betű használata, csak magyar anyanyelvű írástudóink latin kiejtéséből lehet megmagyarázni. Továbbá: az 1055-ös Tihanyi alapítólevél magyar szörványainak elemzésével bizonyította, hogy ezeknek hangjelölési rendszere sem valamilyen szláv, sem német eredetű nem lehet, hanem vagy francia, vagy olasz gyökerű hazai latin kiejtésünk alapján alkotta meg az oklevél egyik aláírója, egyben megszerkesztője és fogalmazója, Miklós püspök. Önmagához csak annyiban maradt hű Melich, hogy az olasz hatás lehetőségét ezúttal is elvetette, s a franciaországi beszélt latinságot jelölte meg latin kiejtésünk és helyesírásunk forrásául, mivel szerinte Miklós püspök Abbo fleuryi bencésnek X. századi „Questiones grammaticales” című munkájából sajátította el a latin nyelvet.

Ezt az új elméletet Moór Elemér „Latinbetűs helyesírásunk eredete” című kritikájában (Népünk és Nyelvünk 7 [1935]: 1—14) teljesen elvetette. Szerinte helyesírásunk alapjainak lerakása nem tulajdonítható egyetlen személy (Miklós püspök) tudatos munkájának; bizonyította, hogy a Tihanyi alapítólevél franciásnak minősített jelölésmódjai egytől-egyig északolaszok is lehetnek; rámutatott arra, hogy az alapítólevél legtöbb hangjelölési sajátossága egyezik a korabeli német hangjelöléssel. Az olasz és a német hatás erősségét mérlegelve, a németet igyekezett valószínűsíteni. — Fludorovits Jolán viszont „A magyar nyelv latin jövevényiszavai” című kézikönyvében (Budapest, 1937.) elfogadta Melich új tételét (vö. i. m. 24—5, 31). — Bárczi Géza „A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék” című monográfiájában (Budapest, 1951.) az érvek mérlegelése után úgy foglalt állást, hogy š-ezésünk olasz eredete a valószínűbb, mivel a latin s betű š hangértéke jellemző az olasz kiejtésre, de nem lenne magyarázható a franciából (vö. 127, 130).

Kniezsa István „Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig” című munkájában (Budapest, 1952.) — utolsóként az eddig lezajlott vitákban — az egész kérdést áttekintette. Korábbi (már említett) areális elméletét fenntartva arra a végső következtetésre jutott, hogy az š-nek s betűvel való jelölése alkalmatlan arra, hogy érv lehessen a helyesírásunk eredetéről folyó vitában, mivel a latin s-eknek š-es kiejtésével egyáltalán nem állunk egyedül: ez a sajátosság többé-kevésbé az összes nyugati rítusú szláv nyelvre is jellemző volt, sőt a németben is élt (vö. 61—5).

2. Nem döntötték el a vitát azok a kutatások sem, amelyek a magyar d' hang *gy*-vel való (Európában szintén egyedülálló) jelölésmódja eredetének felderítését célozták.

Helyesírásunk *gy* betűje nyilvánvalóan arra vezethető vissza, hogy a magyarországi latinságban a latin *ge-*, *gi-*kapcsolatot egészen a XIX. század

közepéig általánosan **d'e-**, **d'i-**nek mondták: *kollégium* < lat. *collegium*, *gyeográfia* < lat. *geografia*, *evangéliom* < lat. *evangelium*, *gyenerális* < lat. *generalis* stb. A **d'**-vel való ejtés osztrák-német hatásra az **š**-ezésnél jóval nagyobb mértékben kiszorult kiejtésünkéből: ma már *kollégium*-ot, *geográfia*-t, *evangélium*-ot, *generális*-t mondunk, és csak **ge-**, **gi-**vel olvasunk latinul. A régi **d'**-zést azonban számos latin jövevényszavunk **gy**-je őrzi: *Egyiptom* < lat. *Egyptus*, *bugyelláris* < lat. *pugillares*, *spongya* < lat. *spongia* stb.

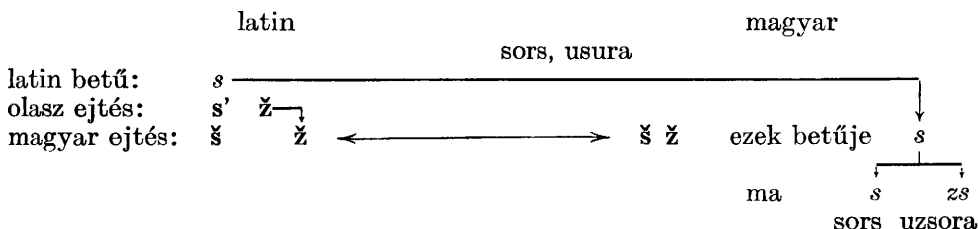
Ennek a jelenségnek a magyarázatában Volf György (Kőrösi Sándor közlésére hivatkozva) egy észak-itáliai **d'** ejtésből indult ki (i. m. 80), Melich egy lat. **ge-**, **gi-** > szláv **je-**, **ji-** > magyar **gye-**, **gyi-** fejlődési sort próbált valószínűsíteni (SzlJsz. I/2. 33–48), amelyet azonban Fludorovits Jolán megkérdőjelezett (MNy. 26: 281–5).

Mivel az újlatin nyelvekben a latin **ge-**, **gi-**, **dj** és **j** fejleményei összeestek (az olaszban **dž**, a franciában **ž**), a magyarban viszont következetesen meg van őrizve a latin **j** (*János* < lat. *Johannes*, *Jézus* < lat. *Jesus*, *Jeruzsálem* < lat. *Jerusalem*, *juss* < lat. *iuss* stb.), Melich második elmélete szerint a magyarországi latin kiejtésben mutatkozó **d'** (*György* < lat. *Georgius*) és **j** (*Jakab* < lat. *Jacobus*) kettősség, amely szerint a latin szöveg olvasása közben is meg kellett tartani a **j**-t, Abbo grammatikájára megy vissza (vö. Latinbetűs helyesírásunk eredete. 21–32, 34–6).

Melichnek ezt az új nézetét jó kiindulási alapnak tartotta a további vizsgálatokhoz Fludorovits Jolán (vö. LatJsz. 24–5), elvetette viszont Moór Elemér (vö. NÉNy. 7: 12–4) és Bárczi Géza (TihAl. 124, 130), az előbbi az olasz mellett a német eredetet sem tartva lehetetlennek, az utóbbi csak a közvetlen olasz hatást minősítve valószínűnek. Kniezsa István mind az olasz, mind a francia, mind a német származtatás lehetőségét elvetette, s a kérdést egyelőre nyitottnak nyilvánította (MHírTört. 70).

3. A hosszú per aktáit most újra áttekintve úgy látom, hogy az ügy kimozdítható a holtpontról.

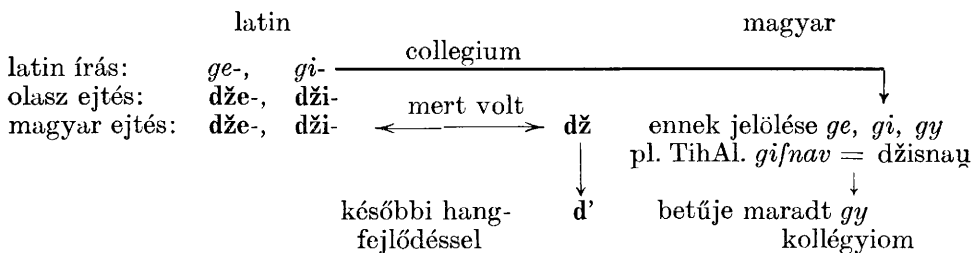
Miután Melich feladta a szlovén közvetítés elméletét és a szintén tőle feltételezett francia hatás valószínűtlen, a latin **s**-nek északkelet-itáliai **s'**-en alapuló magyarországi **š**-es és **ž**-s kiejtését, valamint **s** betűnket bízvást tulajdoníthatjuk közvetlen olasz hatásnak az alábbi séma szerint:

Kniezsa közép-európai areális elmélete nem akadály, legfeljebb csak azt jelenti, hogy az olaszoktól kapott impulzust más hatások még csak fel erősítették.

Fel lehet oldani olasz nyelvi alapon a latin **ge-**, **gi-** > magyar **d'**, de latin **j** > magyar **j** (*György*; de: *János*) problémáját is, amely miatt többen (így legutóbb Kniezsa is) kételkedő álláspontra helyezkedtek a közvetlen olasz

hatás lehetőségét illetőleg. Carlo Tagliavini már 1930-ban figyelmeztette Fludorovits Jolánt arra, hogy „a mai olasz iskolai olvasás szerint a latin szövegben a *g* (+ *e, i*)-t *dž*-nek, a *j*-t *j*-nek olvassák, a franciák [viszont] mindkettőt *ž*-nek” (Magyar Nyelv 26: 285). A magam részéről bizonyosra veszem, hogy ez a különbségtevés mindig is megvolt az olaszok latin olvasásában, tehát felesleges a francia Abbo grammatikájának követésében vagy másban keresni a magyarázatot. Mivel az ómagyar nyelvben megvolt a *dž* hang, még csak *dž* > *d'* hanghelyettesítést sem kell feltételeznünk az olaszoktól *dž*-vel hallott szavak átvételekor. Tehát:

Bár az ómagyar *dž*-ből később *d'* fejlődött, a korábbi jelölésmód, azaz *gy* továbbra is megmaradt. (Mai *dž* hangunk későbbi keletkezésű lévén, természetesen új jelölésmódot kívánt már magának: eleinte *ds*-sel, majd végül — Simonyi javaslatára — *dzs*-vel írták; és így írjuk ma is.)

Az eddig tárgyalt olaszos vonásokhoz hozzá kell számítani még helyesírásunk egyéb olyan hangjelölési sajátosságait is, amelyek biztosan vagy legalábbis joggal feltételezhetően egy olasz gyökerű hazai latinságra vezethetők vissza; pl. az *n'* értékű *gn* meg a *č* értékű *ce* betűkapcsolatot a Tihanyi alapítólevélben: *gnir* = *nyír*, *fuegnel* = *fűenyel* (ma: *főenyel*); *Fancel* = *Fancsel*, *Celu* = *Cselü* (tulajdonnevek); a zöngés és a zöngétlen zárhangok pontos megkülönböztetését stb.

Mindez nem kevés, de korántsem jelent még bizonyosságot, főként a részletkérdésekben nem. Ezeknek felderítéséhez, helyesírásunk eredetének teljes feltárásához még további kutatások szükségesek.

Fábián Pál

Egy kis közvélemény-kutatás az *ly* betű megtartásáról vagy *j*-vel való helyettesítéséről

1. A Magyar Nyelvőr 1950-i évfolyamában Lőrincze Lajos arról számolt be, hogy az ország különböző részeiben tanító pedagógusok többsége — amint a Nyelvtudományi Intézetnek, illetőleg az akkori VKM-nek a körlevelére küldött válaszaikból megállapítható — örömmel fogadná az *ly*-nak *j*-vel való helyettesítését, minthogy az *ly* betűt tartalmazó szavak megtanítása mindenütt súlyos nehézséget jelent (Lőrincze: Helyesírási reformunk és az *ly* kérdése; Nyr. 74: 88—100).

Negyed évszázaddal később — az MTA Helyesírási Bizottságának 1974.

április 2-i ülésén — Szemere Gyula foglalkozott részletesen az *ly* kérdésével, „A hagyományos írás elvének érvényesülése helyesírásunkban” című referátumában. Szemere úgy látja, hogy az ésszerűség érvei az *ly* megtartása ellen szólnak: „Mindenkinek, aki nem eleve a »Ha én megtanultam, tanulja meg más is!« álláspontjáról szól a kérdéshez, be kell látnia, hogy az *ly* közzavakban való eltörlésének ma már elvi akadályja nincs. Helyesírásunk a köznyelvi kiejtéshez igazodik, ez pedig általános a *j*-ző” (MNy. 71 [1975], 218). De fölveti a kérdést: megvannak-e az *ly* eltörlésének gyakorlati feltételei? „Az elvileg végrehajtható reform gyakorlati megvalósítását . . . — mondja — mindenekelőtt attól kell függővé tenni, hogy mennyire igényli az az író-olvasó társadalom, amelynek érdekeit a reform szolgálni kívánja. Erre vonatkozólag azonban nincsenek biztos adataink. Tudjuk, hogy vannak, akik szívből óhajtják, s olyanok, akik különféle okokra (elsősorban a beidegzett szokásra) hivatkozva egyértelműen elutasítják még a gondolatát is, de a két tábor arányairól nincs határozott képünk” (uo.).

Szemere Gyula igen helyes javaslatot terjesztett elő az MTA Helyesírási Bizottságának: „Mielőtt tehát a bizottság az *ly*-nal kapcsolatban bármilyen lépésre (a betűnek akár eltörlésére, akár megtartására) szánná el magát — véleményem szerint — biztos információk birtokába kell jutnia. Népszavazás méretű közvélemény-kutatásra természetesen nem gondolok, de annál a körleveles tájékozásnál, melyet 1950 tavaszán az akkori VKM Nevelésügyi Főosztálya 263 pedagógustól szerzett, s amelynek az *ly*-ra vonatkozó adatait Lőrincze Lajos ismertette (Nyr. LXXIV, 94) feltétlenül jóval szélesebb körűt tartok kívánatosnak. (. . .) Tájékozási eszközök olyan kérdőív lehetne, amelyen az adatközlő — nevének és foglalkozásának feltüntetésével — csupán két kérdésre válaszol: 1. Helyesnek tartaná-e, ha a magyar szavakban — a családnevek kivételével — *j*-t írnánk az *ly* helyett? 2. Miért? — Ha a bizottság egyetért ezzel a javaslattal, akkor a kérdőívvel kapcsolatos minden további problémát külön kell meg tárgyalni” (uo. 218—9).

Szemere javaslatával kapcsolatban a Helyesírási Bizottság a következőképpen foglalt állást: „Az *ly* eltörlése mellett felsorakoztatott érvek kétségtelenül racionálisak, bizonytalan azonban, hogy e fontos reform végrehajtásának megvannak-e a szükséges társadalmi feltételei. Éppen ezért tovább kell folytatni az *ly* kérdésével kapcsolatos tájékozási munkát. Csak megfelelő adatmennyiség birtokában tud a bizottság egyrészt előzetes javaslatokat kidolgozni, másrészt a felsőbb szervek is csak kellőképpen adatolt előterjesztés alapján hozhatnak — ha szükséges — politikai döntést. A bizottság az *ly*-ra vonatkozólag tervtanulmányok lezárása után fog részletesen tájékozódni a közönség körében” (uo. 220).

2. Mindezeket elgondolkozva úgy vélem, érdekes és tanulságos lesz, ha megkérdezem az *ly* betű ügyében azokat az utóbbi években érettségizett és most főiskolára került fiatalokat, akik néhány év múlva általános iskolai tanárok lesznek. Főiskolai tanulmányaik kezdetén 48 elsőéves nem magyar szakszót kérdeztem meg írásban az *ly*-ről („A leíró magyar nyelvtan alapjai” című tantárgy egyik — 1975. szeptember 15-i — gyakorlati óráján, ahol egyébként arról igyekeztem tájékozódni, hogy ezek a lányok és fiúk a középiskolából milyen nyelvtani és helyesírási felkészültséggel, milyen gondolkodó-, véleményalkotó- és kifejezőképességgel érkeztek hozzánk, az egri tanárképző főiskolára).

Bár a megkérdezettek száma nem tett lehetővé szélesebb körű közvélemény-kutatást az *ly* kérdésében, aránylag kis számuk ellenére ezek a fiatalok mégis az ország nyolc megyéjének és négy nagy városának véleményét „képviselték” válaszaikban, minthogy Magyarország fele részének sok-sok általános és középiskolájában végezték eddigi tanulmányaikat. Érettségi vizsgájuk helye szerinti „illetőségük” az alábbi igen változatos képet mutatja:

Borsod-Abaúj-Zemplén megyei és Miskolc városi	8	hallgató
Budapest fővárosi	4	„
Fejér megyei	1	„
Győr városi	1	„
Hajdú-Bihar megyei	1	„
Heves megyei	9	„
Komárom megyei	7	„
Nógrád megyei	5	„
Pest megyei	4	„
Szeged városi	1	„
Szolnok megyei	7	„

---

48 hallgató

1972-ben érettségizett közülük 1, 1973-ban 7, 1974-ben 8 és 1975-ben 32. Tehát kétharmad részüknek még egészen friss az érettségi bizonyítványa. Választott tanári szakpárjuk szerinti megoszlásuk a következő: történelem—orosz szakos 22 hallgató, orosz—angol szakos 14, orosz—testnevelés szakos 12. Mindnyájan saját véleményüket fejtették ki az *ly* betűről, de bizonyos, hogy ebben többé-kevésbé otthoni családi környezetüknek és volt tanáraiknak a m a i véleménye is tükröződik, még ha nagyon áttételesen is.

A 48 fiatalnak szóló összesen hat magyar nyelvi feladat és kérdés sorában kettő volt helyesírási jellegű:

a) Helyesírási tollbamondás, melynek két mondatában különös tekintettel voltam a *j* hang kétféle jelölésére. A leírandó szöveg így hangzott: „A fojtott levegőjű folyosón nem folytathattam az Új Írás című folyóirat olvasását. — Edzd magad, Pista, a helyesírásban is, és küzd le súlyos hibádat, hogy ne sújtsanak le ezek!”

b) Az előbbi feladathoz kapcsolódott a következő kérdés, illetve feladat: „Helyesnek tartaná-e, ha a magyar szavakban — a családnevek kivételével — az *ly* betű helyett *j*-t íránk a jövőben? Okolja is meg a véleményét!” A válasz írásbeli megadására körülbelül nyolc percet kaptak a hallgatók. Előre csak annyit közöltem, hogy ezt nem osztályozom, és saját véleményemet még csak nem is sejtettem velük.

A helyesírási tollbamondás két mondatát az összesen 48 lány és fiú közül csak 1 (a Pásztón érettségizett Juhász Judit) tudta leírni egyetlen helyesírási hiba nélkül. Érdekes, hogy a kilenc, *j* hangot tartalmazó szó vagy szóalak közül hatban (*levegőjű, folyosón, Új Írás, folyóirat, helyesírásban, súlyos*) senki sem hibázta el a *j ~ ly* betűt. A többi három ilyen szóban vagy szóalakban így alakult a *j ~ ly* tévesztések száma: a *fojtott*-at 5 hallgató írta hibásan (*ly*-nal), a *folytathattam*-ot csak 1 (*j*-vel), a *sújtsanak le* szóalakat 6 (*ly*-nal). Bár ebben a két mondatban a *j ~ ly* betű írása volt a fő probléma, a hibák legtöbbször nem a *j* hang kétféle jelöléséből származott. Kiderült, hogy az *edzd* és a *küzd le* szóalakat, amelyeknek írásáról világos helyesírási szabályaink

vannak, sokszorosan többen hibázták el, mint a *j ~ ly* betűs szavakat. Az *edzd* szóalakot a 48 hallgató közül 16 írta rosszul, vagyis ebben az egy szóban jóval több hibát ejtettek, mint a kilenc *j ~ ly* betűs szóban együttvéve. Nem sokkal jobb az eredmény a *küzd le* írásában sem, amelyben 11-en hibáztak. (Itt jegyzem meg, hogy egy hallgatónál a második mondat leírása — ezekkel a nehéz helyesírású igealakokkal — teljesen hiányzott; valószínű, hogy ő még növelte volna e felszólító alakok hibás írásának a számait.)

Megleپő volt, hogy az *Új Írás* folyóiratcímét 37-en írták rosszul, azaz egy vagy több helyesírási hibával (a 48 érettségizett lány és fiú 77 százaléka). S még ennél is többen hibáztak a megszólítás melletti vesszők elhagyásával. Ebben a mondatban: *Edzd magad, Pista, a helyesírásban is . . .* — 44-en nem tették ki a közbevetett megszólítás előtti vagy utáni vesszőt vagy egyiket sem. Itt 91 százalékos volt a hibázás, holott világos helyesírási szabály mondja ki: „A mondat belsejében levő megszólítást vesszők közé tesszük: *Nagy feladat vár ránk, kartársak, a munka jó megszervezésében.*” (HSz. 364.) Ehhez képest a *j ~ ly* tévesztések számai csekélynek, majdnem elenyészőnek mondhatók, különösen ha arra gondolunk, hogy az *ly* betűt tartalmazó szavak nagy részét nem is lehet közönséges helyesírási szabályba foglalni.

Izgalommal vártam, milyen véleményt nyilvánítanak ezek a fiatalok az *ly* betű kérdésében. Arra számítottam, hogy körülbelül 50—50 százalékban fognak az *ly* megtartása, illetve az *ly* eltörlése mellett nyilatkozni. Nagy meglepetésként az derült ki a 48 válaszból, hogy 38-an (79 százalék) ragaszkodnak a külön *ly* betűhöz, 2-en nincsenek se mellette, se ellene, és csupán 8-an „szavaztak” úgy, hogy szerintük az *ly* betűt a jövőben — a családnevek kivételével — *j*-vel kellene helyettesíteni. Az *ly* eltörlését tehát a megkérdezetteknek csak egyhatod része látná jónak.

Vagyis ma már a jelek szerint lényegesen más a helyzet, mint negyed századdal ezelőtt volt, amikor Lőrincze Lajos úgy találta, hogy a magyar pedagógusok zöme szívesen fogadná az *ly*-nak *j*-vel való felváltását. Idézem az ő akkori helyzetjelentését: „. . . a válaszok 66%-a az *ly*-nak *j*-vel való helyettesítését kívánta, 14% hangsúlyozta az *ly* helyes írásának nehézségét, de nem foglalt állást az eltörlésre vonatkozólag, s csak 19% ellenezte az egyszerűsítést” (Lőrincze: A magyar pedagógusok helyesírásunk nehézségeiről. Nyr. 75 [1951]: 94).

3. Lássuk e hosszú bevezető után, mit válaszoltak ezek a 18—21 éves fiatalok — általános iskoláink jövőbeli tanárai — az előbbieken már jelzett kérdésekre: „Helyesnek tartaná-e, ha a magyar szavakban — a családnevek kivételével — az *ly* betű helyett *j*-t írnánk a jövőben?” Az itt-ott naiv, szakszerűtlen véleményeket is szó szerint közlöm. Először az egyhatod részt képviselő, reformpárti véleményekből idézek:

D. József: „Helyesnek tartanám. Indok: leegyszerűsödne az írás, mert nem lenne megkülönböztetés. Kevesebb nyelvtani [!] szabályra lenne szükség.”

B. Veronika: „Igen, helyesnek tartanám. Az ember sokszor kerül olyan helyzetbe, amikor gondolkodnia kell azon, vajon *ly* vagy *j*. Könnyebb lenne egy — a helyesírásban kevésbé járatos embernek is, ezeket a szavakat leírnia. Vagy a nyelvtanulás szempontjából is előnyösebb lenne. Eggyel kevesebb szabály, amit ha nem veszünk figyelembe, ordító hibákat követhetünk el. Mindezekon kívül úgylis csak sima *j*-t ejtünk, akkor miért írjuk kétféleképpen?”

G. József: „Az egyszerűsödés miatt helyesnek tartanám, ha a jövőben *j*-t íránk az *ly* betű helyett, de így az írásban is adódnának félreértések (pl. *fojt—folyt*). Mivel ennek a félreértésnek a lehetősége a beszédben úgyis megvan, helyesnek tartom (tartanám) az egyszerűsítést.”

K. Ágnes ügyesen csoportosítja érveit, s ezekben — az előzőkhöz képest — egy-két új szempont is fölmerül: „Helyesnek tartanám, ha *ly* helyett *j*-t íránk a szavakban. Indokaim a következők: 1. A kiejtésben nem teszünk különbséget *ly* és *j* között, s így kiejtés után egy addig ismeretlen *ly*-os szót nem biztos, hogy jól íránk le. 2. Mivel ezt az írásbeli különbséget megérezni nem lehet, az ilyen szavakat az ált. isk. első osztálya óta »be kell vagnia«. 3. Ha egy külföldi nyelvünket tanulmányozza, s nincs, aki segítsen neki, nem érti, hogy miért van kétféle jelölése a *j*-nek, ha nem ejtjük másképpen őket. — Akkor hát miért kéne és kell megtanulni az *ly*-os szavakat, amely nagyon sok esetben a magyar helyesírás buktatója?”

Végül K. Judit helyesen emeli ki, hogy különösen az általános iskola alsó tagozatában okoz nehézséget a külön *ly* betű: „Szerintem jobb lenne — javasolja —, ha *j*-t íránk. Kevesebb lenne a helyesírási hiba, különösen az általános iskolában. Az általános iskola alsó tagozatos osztályaiban nagy gondot okoz a diákoknak a két betű. Több év kell ahhoz, hogy megtanulják, mikor kell *ly*-t és mikor *j*-t írni. Teljesen nem szűnne meg a *ly*, mert a családnevekben továbbra [is] szerepelne.”

A megkérdezett lányok és fiúk közül senki sem mutatkozott közömbösnek az *ly* kérdésében. Igen érdekes annak a két történelem—orosz szakos lánynak a véleménye, akik javasolnák is a reformot, de idegenkednek, sőt félnek is tőle:

Z. Eleonóra: „Én helyesnek tartanám, ha a magyar szavakban a *ly* betű helyett *j*-t használnánk a jövőben. Ezáltal a különféle szavak helyesírását rendkívül megkönnyítenénk, hiszen így két variáció helyett csak egy jöhetne számításba. De ugyanakkor már megszoktuk az *ly*-os vagy *j* betűs szavak helyesírását, s már rendkívül furcsa lenne, ha a *lyuk* szót például *j* betűvel íránk.”

M. Katalin: „Egyik oldalról nézve helyesnek találnám, más szempontból viszont nem. Ha az *ly* betű helyett a jövőben *j* betűt használnánk, megkönnyítenénk a helyesírást, hiszen ezeknek a betűknek a használata nagyon sok ember számára problémás. Ebből a szempontból tehát jó lenne. Viszont az *ly* betű eltörlése sok félreértésre adna alkalmat. Pl. a *folyt* (a folyó vagy a víz) és a *fojt* (valakit megfojtani) szavunk alakilag azonos lenne, s csak a mondatban betöltött szerepük alapján lehetne őket megkülönböztetni az írott szövegekben.”

Az utóbbi két megnyilatkozásban az az aggodalom érződik, hogy amit nyernénk a réven, azt elvesztenénk a vámon.

Most pedig átadom a szót az *ly* betű megtartására szavazó 79 százaléki többségnek.

Jelentős azoknak a száma, akik hagyományszeretetből és a magyar helyesírás nagyon megszokott rendjének védelmében ragaszkodnak az *ly*-hoz. A pusztán az észre hallgató változtatást ridegnek, ember- és nyelvelenesnek érzik, amely a sok jó szándék ellenére is megkárosítaná helyesírásunk rendszert, megbolygatná évszázadok során kialakult arányait. Mint a „problémás” gyerekekre az igazán gyerekszerető tanárok, úgy tekintenek erre a nehezen szabályozható *ly*-ra, mely — igaz — sok gondot okoz, de bonyolultságával és nem mindennapi különösségével már régóta a szívünkhöz nőtt.

L. Nóra a fiatalokra jellemző rokonszenves túlzással így utasítja el az *ly* reformjának gondolatát: „Nem tartanám helyesnek több szempontból sem. Először is: a magyar helyesírás bonyolult útvesztőiben igen nehéz eligazodnunk. Ha most egy újabb — méghozzá egy mindent megforgató, összehiláló — rendeletet hoznának, úgy még nehezebb helyzetbe hoznák szegény hazánkfiait. Másrészt: nem vagyok konzervatív, a múlt minden elért eredményéhez vakon ragaszkodó ember, de úgy hiszem, nyelvi hagyományaink, tradícióink tisztelete is nagymértékben visszatart minket egy ilyen hatalmas méretű reformtól.”

T. Judit értelmetlennek is érzi a már régtől fogva megszokott írásmód megváltoztatását: „Szerintem — írja — nagyon helytelen változtatás lenne. Egyrészt, mert az emberek így szokták meg, nemzedékeken át ez volt a hagyományos írás, és ez helyes, elfogadható. Teljesen értelmetlen lenne felborítani a rendet nyelvünknek ezen a területén. Az emberek sem tudnák ezt megszokni, átvenni, hiszen mindenkiben ez az írásmód rögződött.”

P. Rózsa: „Az ész azt diktálja, hogy a magyar nyelvben elég csak a *j* betű is, én azonban úgy vélem, hogy szükséges az *ly* is. Ez a történelem folyamán alakult így, s ha már keletkezett, miért ne maradjon meg? El sem tudnám képzelni pl. a *gólyá*-t *j*-vel. Az is igaz azonban, hogy a kis gyermekeknek és a külföldieknek sok bajt okoz a helyesírása. Én mégis az *ly* mellett szavazok.”

K. Mária: „... azok a szavak, amelyekben *ly* van, régi eredetűek, és a magyar nyelvben is szükség van régi, hagyományőrző szavakra.”

B. Emma: „Nem tartanám helyesnek, hogy az *ly* betű helyett *j*-t íránk. Ezért felesleges megváltoztatni a most érvényben levő helyesírási szabályzatot. A jövő, felnövekvő generációnak könnyebbséget jelentene, de akik így tanulták meg, azoknak furcsa lenne. Bennem erősebb a hagyománytisztelet.”

K. Éva: „Nem tartanám helyesnek. Igaz, hogy ha megváltoztatnánk, nyelvünk sokkal egyszerűbb, a helyesírás pedig könnyebb lenne, de szegényebb is. Szerintem tisztelni kell a hagyományokat a helyesírásban is!” — Figyelemre méltó gondolat: bizonytalan értékű könnyítések árán ne szegényítsük írásrendszerünket!

K. József rámutat, nem olyan sok *ly* betűt őrző szavunk van, hogy meg ne tudnánk jegyezni őket. És miért ne tartsuk meg változatlan írásformával ezeket a szavainkat? „Nem jelent ez oly nagy problémát senkinek, hogy ezért megváltoztassuk hagyományos helyesírásunkat” — írja.

M. Mária is a magyar helyesírásnak egy sajátos színét, megőrzésre méltó értékét látja az *ly*-ban: „Könnyebb lenne, ha mindig *j*-t íránk, ennek ellenére én nem változtatnám meg az eddigi szabályokat. Sokkal színesebb a nyelv, ha több betűt, ill. hangot használunk.”

K. Marianna arra utal, hogy helyesírásunk más hagyományos kivételeket is őriz, ne tagadjuk meg hát a magyar *ly* betűt se: „Nem tartanám helyesnek, ha ez a kettősség megszűnne, bár a kiejtésben a két betű teljesen azonos hangzású. Feltehetően ennek a kettősségnek is a nyelvtörténetben kereshető az oka, s ha a mostani helyesírás kivételei is megőrzik a régi alakok sajátosságát, akkor az *ly* és a *j* is őrizze meg a kettősséget.”

K. Hajnalka úgy gondolja, hogy az *ly* eltörlésével „egyszeriben eltűnne a szavak eredete”. Véleménye szerint az *ly* betűs írásmód jobban kifejezi az ilyen szavak értelmét, míg a *j*-vel való helyettesítés már csak azért is haszontalan lenne, mert „a változtatással újból származnának problémák”.

Z. Erzsébet furcsának és zavarónak tartaná, ha az *ly*-os szavakban

ezután ugyanúgy *j*-t íránk, mint a személyragokban (*boglya*, illetőleg valaminek a *bogja* stb.). „Nem tartanám helyesnek — hangsúlyozza —, hogy csak a *j*-t használják a magyar nyelvben. Igaz, így is elég sok nehézséget okoz ez a mostani rendszer a helyesírásban, de gondoljunk a birtokos személyragokra és az igeragozásra, akkor ezek megkülönböztetése nagy nehézséget okozna. Talán a nyelvtörténet ellen is vétenénk valamicskét.”

K. Ilona arról ír, hogy igen nehéz lenne az új írásmódra való átállás: „Nemcsak a ma élő nemzedéknek okozna ez gondot, hiszen a sok könyv és folyóirat még sokáig fennmarad, ezért a jövő emberének is ugyanúgy el kellene sajátítani az *ly*-t is, ha egy kicsit régebbi kiadású könyvet akar olvasni.”

Sz. László véleménye: „... ha hirtelen áttérnénk a *j* betű használatára, ez zavart okozna az írásban, a kiejtésben nem, de az írásban feltétlenül. Akibe már belerögződött az *ly* használata, az továbbra is zömében azt használná, s csak azok tanulnák, illetve sajátítanák el pontosan a *j* betű használatát, akiknek melegeben, pl. az iskolában oktatnák.”

Két orosz—testnevelés szakos lány esztétikai okból is sajnálná, ha búcsút kellene mondanunk a „szép” *ly* betűnek:

D. Erzsébet: „A helyesírás tanulásának szempontjából könnyebbséget jelentene a *j* betű általános használata, hiszen akkor nem jelentene problémát egyes szavak írása. De kár lenne ezt a szép betűt, az *ly* betűt kihagyni a szavakból, gyökerestől kiirtani. A *j* általános használatát igen nehéz lenne megszokni, hiszen az ember legtöbbször nem töpreng rajta, hogy *ly* vagy *j*, hanem a megszokott módon írja az *ly*-t a *golya* szóban, a *j*-t a *sóhaj* szóban. Tehát nem találok szerencsésnek a *j* általános bevezetését.”

J. Erzsébet: „Szerintem nem lenne helyes, ha az *ly* betű helyett *j* betűt íránk a jövőben, hiszen aki ismeri az *ly*-os szavak többségét, az már el sem tudná képzelni *j*-vel. És vannak olyan szavak, ahol az *ly* külön szépséget ad a szónak, leírva: pl. *szabály*, *dagály*, *apály*. Egyáltalán nem kellene *j*-vel több szót írni, mint most.”

U. Mária (szintén orosz—testnevelés szakos) úgy látja, hogy az *ly* betű a változatosság és a választékosság egyik eszköze a magyar szavakban: „Szerintem — teszi szóvá a válaszában — igen nehéz ezek helyesírása, de nem kellene megszüntetni, mivel a többi nyelvhez viszonyítva amúgy is egyhangú magyar nyelvet még leegyszerűsítene. Minden ember tanulja meg, melyiket hogy kell írni. Szerintem a választékosság így megmarad az írásban legalább, mivel beszédünkben úgyszólván egyformán ejtjük e két hangot. Sok ember ezek írásában csak a problémát látja, és nem a különbséget, a választékosságot.”

Más válaszokban is fölmerül az a gondolat, hogy írásunkat nem kell mindig alárendelni a mai kiejtésnek, és hogy betűnk nem csupán hangjelölők, hanem a történelem folyamán kialakult másféle szerepük, önállóságuk is lehet. Gy. Györgyi ezt így fogalmazta meg: „Nem lenne értelme, ha az *ly* betűs szavakban *j*-t íránk. Mind a két betűt egyformán ejtjük ugyan, de mindkettő önálló.” Hasonlóképpen nyilatkozik R. Mária is: „Nem tartanám helyesnek, mert az *ly* is egy betű a magyar abc-ben, és régen megvolt az oka, hogy miért írtak egyes szavakat *ly*-nal, míg másokat *j*-vel. Így az *ly*-nal írt szavakat nem lehetne elképzelni, ha *j*-vel íránk, és nem lenne helyes.”

K. Olga a hagyományosság mellett azért ragaszkodik az *ly*-hoz, mert „a magyar nyelvben fogalom-megkülönböztető szerepe van a kétféle betű használatának, pl. *súlyt*—*sújt*”. J. Judit is károsnak ítéli az „azonos alakú

különböző jelentésű szavak” szaporítását helyesírásunk eszközeivel. „Szerintem — jegyzi meg — éppen elég ilyen szavunk van.”

Végül három olyan véleményt idézek, amely az *ly* betű nyelvszínező, nyelvgazdagító voltát emeli ki:

G. Ildikó: „El se tudnám képzelni, hogy minden *ly* betű helyett *j*-t írunk. Szerintem meg kell tanulni helyes használatukat. Így színesebb a nyelv.”

P. Zsuzsanna: „Véleményem szerint nem lenne helyes, ha a *j*-k vennék át az uralkodó szerepet, hiszen számos olyan szavunk van, amely *ly*-nal írandó, és az ember már szinte akaratlanul is tudja az illető szó helyesírását. Kétségtelen, hogy így nehezebb, de legyen ennyivel is gazdagabb, választékosabb a nyelvünk!”

Sch. Gizella: „Nem tartanám helyesnek, ha ez a változás bekövetkezne. Talán egyszerűbb lenne így a magyar helyesírás, nem okozna problémát, hogy egy szót *ly* betűvel vagy *j*-vel kell-e írni, de nyelvünk és helyesírásunk szegényebbé válna, egy ritkasággal, érdekességgel kevesebb lenne nyelvünkben.”

Bevallom, hogy Szemere Gyula logikus érvelése — az *ly*-nak *j*-vel való felváltása érdekében — egy kissé engem is megingatott az *ly* betűhöz való eddigi töretlen ragaszkodásomban, de utóbb hallgatóimnak a fentiekben idézett véleménynyilvánításai arról győztek meg, hogy igenis jó ügyet védelmeznek azok, akik a múltban, a jelenben és a jövőben az *ly* betű változatlan megtartása mellett szálltak vagy szállnak síkra.

4. Közvélemény-kutatásom második részére tizenegy nappal az első után került sor, 1975. szeptember 26-án. Előzőleg 48 nem magyar szakos I. éves hallgatót, most pedig 10 magyar szakos I. éves hallgatót (részben magyar—történelem, részben magyar—ének szakos) kérdeztem meg: „Helyesnek tartaná-e, ha a magyar szavakban — a családnevek kivételével — *j* betűt írnánk az *ly* helyett?” Előzetesen fölolvastam ennek a csoportnak Szemere Gyula említett cikkének (MNy. 71: 211—20: A hagyományos írás elvének érvényesülése helyesírásunkban) az *ly*-ra vonatkozó részét, kíváncsian várva, hogy Szemerének érezhetően reformpárti érvelésére hogyan fognak reagálni ezek a magyar szakos lányok és fiúk. Saját véleményemet ővelük sem közöltem előre. Válaszaikban 5-en nyilatkoztak az *ly* reformja mellett és ugyancsak 5-en ellene. (A feladat munkaideje most 15—20 perc volt.)

A reformpártiak írásbeli válaszaiban többnyire érezni lehet, hogy Szemere Gyula kitűnő érvelése nagy hatással volt rájuk. Legjobb lesz azonban, ha őket idézem:

M. Györgyi: „Helyesnek tartanám. Először is azért, mert egy igen nehéz helyesírási problémával kevesebb lenne. A beidegzett szokásra szerintem nem érdemes hivatkozni. Ma már (a legidősebbek kivételével) szinte minden generáció tagjai valahol tanulmányokat folytatnak. Tehát az új helyesírási elv gyorsan elterjedne. Az *ly* a legtöbb embernek problémát okoz, mert nincs egy olyan szabály a mai helyesírásban, ami használatának minden esetére vonatkozna. Használati típusait nem lehet »bevésni«, mechanikusan megtanulni. S a homonimák esete sem okozna problémát az írásban, hiszen a beszédben sem probléma. Arra sem lehet hivatkozni (mint ellenérvre), hogy a tájnyelvekben más az ejtés. Hiszen ez az ejtési eltérés más hangoknál is megvan a beszédben (pl. az *a* hangnál), s ott sem a tájnyelvi formához igazodunk. A takarékoság szempontját is érdemes figyelembe venni.” — Ezt a takarékosági tényezőt Szemere is említi cikkében, egy gyógypedagógiai tanárnő

ugyanis kiszámította, hogy ha a kétjegyű *ly* helyett mindenütt az egyjegyű *j* betűt íránk, jelentős megtakarítást érhetnénk el.

P. Éva : „... az általános kiejtéshez igazodás szükségessége teszi szerintem az *ly* szerepének módosítását, eltörlését. A nyelvben épp az a csodálatos, hogy emberi igény hozta létre. Emberek ezrei csiszolgatták teljes odaadással, szeretettel, s mindig azért, hogy kialakuljon az egész nemzet számára leginkább elsajátítható, szép közlési eszköz. Eszköz tehát, értünk van — nem lehetünk rabjai! A legkevésbé iskolázott ember se féljen problémáitól; érezze, hogy kincs van a kezében, melyet teljes joggal használhat — az eltörléssel talán egy kis segítséget adnánk ehhez is.”

K. Béla azt javasolja, hogy legyünk egészen következetesek, és a családnevekben is szüntessük meg az *ly* használatát: „Bár úgy tűnik — írja —, hogy a családneveket a hagyományos írásmód teljesen lerögzíti (tehát nem változtathatók), a zavar elkerülése érdekében szerintem helyesebb lenne itt is a *j* használata. Tehát pl. *Mályusz Elemér* neve *Májusz Elemér* lenne és keresztnévben pl. *Mihály* helyett *Miháj*.”

T. Klára viszont úgy látná jónak, hogy csak a közszavakban írjunk minden *ly* helyett *j*-t, a keresztnevekben pedig éppúgy ne változtassunk, mint a családnevekben: „Az *ly*-os keresztnevekben furcsának találnám a *j*-t, szerintem — a családnevekhez hasonlóan — ezekben meg kellene tartani az *ly*-t.”

Magam is nagyon rossz megoldásnak tartanám azt, ha a jövőben *Vörösmarty Mihály* és *Babits Mihály* nevét éppúgy *j* betűvel íránk, mint a *háj* köznevet.

Az *ly* hívei közül O. Mária szerint nagyon groteszk hatást keltene a *Király Miháj*-féle névírás. „Véleményem szerint — jegyzi meg — mindenképpen a társadalmi érdeket és igényt kell szem előtt tartani.”

N. Zoltán véleménye: „Én azt tartanám helyesnek, hogy ne bomlasszuk fel azt a viszonylagos rendet, melyet így-úgy, de sikerült megteremtünk helyesírásunkban. Én nem voltam soha ellenzője az újnak, sőt, mindig élénken érdeklődtem, s remélem, érdeklődni is fogok az új iránt, de ebben a kérdésben inkább azokhoz tartozónak érzem magamat, akik az *ly* mellett maradnak.”

Végül K. Éva válaszát idézem: „Nem tartom helyesnek az *ly* eltörlését. E betű eltörlésével még kevesebb lenne a betűk száma. Szerintem még elég sok vidéken megkülönböztetik az *ly* és *j* ejtését. Az *ly* eltörlésével írásban keletkező homonimák sem lennének szerencsések, bár esetleg nem lennének félreérthetők a szövegkörnyezetben. Mondhatnánk azt is, hogy ragaszkodjunk a hagyományhoz. Az *ly* eltörlésével helyesírásunk egy nagy problémáját, gondokozóját szüntetné meg, de az ezzel járó változtatások, eljárások sokkal több bonyodalmat okoznának, mint *ly*-os szavaink helyesírásának megtanulása.”

5. Négy nap múlva, 1975. szeptember 30-án egy harmadik próbát is tettem: ez volt a közvélemény-kutatásom harmadik része. Most 14 magyar szakos, de IV. éves hallgató (magyar—orosz és magyar—történelem szakosok) írásbeli véleményét kértem az *ly* ügyében. Nekik előzőleg nem olvastam föl Szemere Gyula cikkének ezzel foglalkozó részét, hogy az ne befolyásolja őket a válaszadásban, és természetesen saját véleményemet sem éreztettem velük. Az eredmény az lett, hogy a 14 tanárjelölt közül 10 az *ly* megtartása mellett

nyilatkozott, 3 ellene, 1 pedig nem foglalt határozottan állást. Az alábbiakban csak azokból a válaszokból idézek, amelyekben az előzőkhöz képest valami újdonságot találtam.

Igen érdekes például H. Magdolna következő, reformpárti véleménye: „A helyesírásban az egységre törekszünk. Szerintem sokkal helyesebb lenne, ha egységesen *j*-t íránk. Persze ez nem könnyű dolog. Azoknak az embereknek, akik helyesen írták, használták az *ly*-t, ill. *j*-t, nehéz lenne megszokni az új helyesírást. A rossz helyesíróknak mindenképpen hasznukra válna.”

M. Zsuzsa sem a reform mellett, sem ellene nem foglalt határozottan állást. A „Helyesnek tartaná-e, ha . . . ?” kérdésre így válaszolt: „Attól függ, milyen szempontból vizsgáljuk. Az ésszerűsége vagy inkább egyszerűsége való törekvés szempontjából — főleg az oktatásban — feltétlenül helyes lenne. Szubjektív véleményem azonban az, hogy az *ly*-betű a magyar nyelv olyan hagyománya, amelyről igen nehéz lenne leszokni, különösen az olyanoknak, akik még a hangalaki különbséget is érzékelik. A jövő, a fejlődés szempontjából azonban van létjogosultsága a változtatásnak.”

Tekintsünk bele végül néhány *ly*-párti válaszba!

J. Erika: „Szerintem ezzel [a változtatással] nem egyszerűsítünk a helyesírásunkat, csak szegényebbé tennénk.”

Cz. Zsuzsa furcsállná azt a kettősséget, hogy köznyelvekben *j*-t írunk (pl. *gerebje*), a belőlük származó családnevekben viszont *ly*-t (pl. *Gereblyés*). Egyébként megjegyzi: „Nem tartom annyira nehéznek a két betű megkülönböztetését és használatát. A helyesírást pedig megtaníthatónak tartom.”

D. Attilának az a véleménye, nem az *ly* eltörlésén kellene gondolkodni, hanem azon, hogy megtaláljuk a helyes módját annak, „hogyan lehetne a tanítás során a két betű (egy hang) könnyebb megkülönböztetését elérnünk”.

6. A közvélemény-kutatás három részében összesen 72 főiskolai hallgató nyilvánított véleményt az *ly* kérdésében. E betűnk változatlan megtartása mellett együttvéve 53-an „szavaztak” (a megkérdezettek 73,6 százaléka). Azt hiszem, egy lényegesen szélesebb körű közvélemény-kutatás is nagyjából hasonló eredményt hozna. Sőt arról is meg vagyok győződve, hogy ha a Nyelvtudományi Intézet és az Oktatási Minisztérium újra körlevéllel fordulna az 1949-ben megkérdezett általános és középiskolákhoz, ezeknek mai pedagógusai többségükben már szintén az *ly* betű változatlan megtartására szavaznának. Miért? Talán azért, mert ma már igényesebbek vagyunk, mégpedig nemcsak öltözködésünkben és étkezésünkben, hanem művelődésünkben, sőt még a helyesírásunkban is. Az utóbbi negyedszázadban megtanultuk, hogy az emberek és a dolgok gyakran bonyolultak, de hagyományainkban sok érték is rejtőzhet, amiről társadalmunknak nem szabad lemondania.

A magyar helyesírás hagyományos *ly* betűjéről is kár volna lemondanunk, mert az emberek többsége — érzelmi okokból — ragaszkodik hozzá, és tapasztalataim szerint a helyesírási hibáknak nagyon kis része származik a *j* ~ *ly* tévesztésből.

Vannak, akik azt hirdetik, hogy ha a régi kétjegyű *cz* betűt századunk első évtizedeiben fölválthatta az egyszerű *c*, akkor az *ly*-t is helyettesíthetnénk a *j*-vel. Csakhogy ez hamis párhuzam, mert a *cz* > *c* változtatás a betű első, lényegesebb jegyét megtartotta, és szó sem volt arról, hogy a *cz* betűt a magyar szavak nagy részében egy teljesen más írásképpű betűvel cseréljük föl. Az *ly* > *j* változtatás ellenben teljesen száműzne közszavainkból

— sőt földrajzi és keresztniveinkből is — egy szépnek és választékosnak érzett magyar betűt. Nem hiszem, hogy például a *Szombathely*, *Székelyudvarhely*, *Ipoly*, *Drégely*, *Nápoly*, *Ibolya*, *Károly* írásképhez szokott emberek többsége szívesen fogadná a *Szombathej*, *Székejudvarhej*, *Ipoj*, *Drégej*, *Nápoj*, *Iboja*, *Károj* írásmódot.

Úgy vélem, ma is nagyon figyelmet érdemlő az, amit Benkő Loránd több mint két évtizeddel ezelőtt írt az *ly*-nal kapcsolatban:

„Az *ly* betű írásrendszerünknek többszáz éves megszakítatlan hagyományára (a *cz* nem volt ilyen!), amely a korábban nemzeti nyelvünkben is élő *ly* hang meglétére épült föl. (. . .) E több évszázada töretlen íráshagyomány ereje az idő előrehaladásával csak növekedett, s a közgyakorlatba teljesen fölivódott. Bár kezdő fokon való megtanítása kétségtelenül okoz nehézségeket, végeredményben a helyesírási hibáknak csak igen kis százalékát eredményezi, s helyesírási rendszerünkben nem egy jóval nehezebb, több hibát okozó — részben szintén archaikus jellegű — írásprobléma van nála. Hagyományára hatalmas erejének megítélése tekintetében nem lebecsülendő az a körülmény, hogy a hozzá ragaszkodók tábora éppen nem csekély.

Ennek az erős íráshagyománynak a megszüntetése a gyakorlat szempontjából nem kis zökkenőkkel járna: megkívánná legalábbis az iskolakönyvek újra való kiadását, jó ideig nyilván nem csökkentené, hanem jelentékenyen szaporítaná az íráshibák számát, sőt a hozzá ragaszkodók hatalmas tömegét tekintve talán még kibontakozó helyesírási egységünket is veszélyeztetné. A gyakorlati nehézségek mindenesetre jóval nagyobbak lennének, mint annak idején a *cz* reformjánál voltak, hiszen a *c* előfordulási aránya lényegesen kisebb, a rá való áttérés nem járt a paleográfiai kép teljes megszüntetésével, s nem utolsósorban — tekintve az írásheliséget azóta való hatalmas kiterjedését — sokkal kevesebb egyént érintett” (Helyesírásunk időszerű kérdései 54—5).

Vajon mit szólnának a külföldre szakadt, de magyar anyanyelvükhöz ott is ragaszkodó magyarok ahhoz, ha *Erdély* nevét ezután — nem törődve a szó eredetével (*erdő* + *elve* 'erdőn túli rész') és a több évszázados íráshagyománnyal — *Erdéj* alakban írának? Vagy például, ha azt olvasnák néhány év múlva az új könyvekben, hogy a Szózatot Vörösmarty *Miháj* írta? Nem valószínű, hogy örülnének ennek a változtatásnak. De nemcsak ők, hanem mi, magyarországi magyarok is furcsállnánk és hagyománysértőnek éreznénk, ha helyesírásunk a jövőben így változtatná meg a Szózat írott szövegét: „A nagy világon e kívül | Nincsen számodra *hej*” (vö. *hejehuja*); „Ez a föld, *mejen* annyiszor | Apáid vére *fojt*” (vö. *fojtogat*). Egy ilyen írásreform a Szózatnak nemcsak a magasztos hangulatát másítaná meg, hanem itt-ott még szavainak értelmét is homályossá, kétségessé tenné — legalábbis az iskolás gyerekek és a már külföldön született magyarok számára.

Ly betűt tartalmazó szavaink világos és gyors megértését az írott szövegekben bizony hátráltatná a *j*-vel való helyettesítés. Némelyik ilyen szavunkra a szemünk *j* betűs átírásban szinte rá sem ismerne. Hiába a *j*-vel való ejtés: a z í r á s a s e m ü n k n e k é s a z é r t e l m ü n k n e k s z ó l, nem a fülünknek! Úgy gondolom, hogy még a ma *j*-vel írandó szavak és szóalakok szempontjából is káros lenne elmosni helyesírásunkban a *j* ~ *ly* különbséget. Olvasás közben igenis könnyebbség az, hogy a *szobája*—*szabálya*, *ereje*—*erélye*, *estéjük*—*estélyük* stb. harmadik személyű szóalakpárok tagjainak helyes értelmi „elemzését” jól elősegíti a *j* ~ *ly* írásbeli megkülönböztetése.

Az *ly* betű eltörléséhez némileg hasonló problémával Franciaországnak

is szembe kellett néznie a nagy francia forradalom után. Zolnai Béla erről így ír: „A francia forradalom — részint nemzeti buzgalomból, részint a hagyományok lerázása végett — első intézkedéseit a helyesírás reformjának szenteli. A *françois* írását hozzáidomították a megváltozott kiejtéshez (*français*), de a »fölsleges« néma *e* eltörlésétől már visszariadt az újítás szelleme és hosszú vita után kimondotta a Constituante, hogy a néma *e* »nemzeti örökség«” (Zolnai Béla: Nyelv és stílus. Gondolat Kiadó, 1957. 83).

Meggyőződésem szerint nekünk is ilyen nemzeti örökségünk az *ly* betű, melyet továbbra is híven meg kell őriznünk. Azt hiszem, nemcsak a tanárképző főiskolai hallgatók és a pedagógusok többsége gondolkozik ma így erről a kérdésről, hanem az akadémiai Helyesírási Bizottság tagjainak többsége is ezt vallja.

Az *ly*-nak *j*-vel való fölcserélése helyett inkább arra kellene irányítanunk figyelmünket, hogyan lehetne elősegítenünk a magyar írásbeliségben a *j* hang kétféle jelölésének helyes alkalmazását, a *j* ~ *ly* betűtívesztések lehető kiküszöbölését. (Egyébként a mai magyar iskolákban a tanulók helyesírási hibáinak mindössze 0,55 százaléka származik a *j* és az *ly* betű elhibázásából, vagyis országos átlagban száznyolcvanegy helyesírási hiba közül — ide véve az írásjelekkel kapcsolatos hibákat is — csak egyetlenegy! Lásd Orosz Sándor: A helyesírás fejlődése az általános iskola 5. osztályától a középiskola IV. osztályáig. Tankönyvkiadó, 1974. 16. tábla.)

Negyed századdal ezelőtt olyan pedagógusok is sürgették az *ly* betű eltörlését, akik azóta inkább a *j* hang kétféle jelölésének eredményes megtanításán fáradoznak. 1950-ben Takács Etel így érvelt az *ly* ellen: „Az *ly*-nal írandó szavak elsajátíttatása olyan didaktikai eljárást kíván, amely eredendően pedagógiaellenes: magyarázat nélkül való emlékezetbe vésést, sokszoros mechanikus gyakorlást kíván, egyszerűen: a kritikátlan szabálytisztélet legjobb iskolája” (Nyr. 74: 85). Nem értek egyet ezzel a véleménnyel, hiszen e szerint a földrajzórán is „eredendően pedagógiaellenes” eljárással tanítják és tanulják, hogy bizonyos városaink a Duna mellett, más városaink pedig a Tisza mellett találhatóak. A diákoknak bizony magyarázat nélkül és kritikátlanul kell megtanulniuk azt a t é n y t, hogy vannak D u n a m e n t i városaink: *Komárom, Esztergom, Budapest* stb., és vannak T i s z a m e n t i e k: *Szolnok, Csongrád* stb. Mi a „szabálya” annak, hogy *Esztergom* a Duna, *Csongrád* a Tisza mellett fekszik (nem pedig fordítva)? Magyarázat nincs, ez földrajzi tény, amit tudomásul kell venni. Hasonlóképpen vannak n y e l v i t é n y e k is, amelyeknek megfigyelése és megtanulása azonban egyáltalán nem lehetetlen.

Szerencsére az *ly*-nak magyarázata és — részben — szabályai is vannak, legföljebb ezek nem mindenkit elégitenek ki. Magam sem tartom kielégítőnek a jelenlegi helyesírási szabályzat 116. és 117. pontját. Ezekben nem azt kellene hangsúlyozni, hogy egyes szavakban „a mai köznyelvi *j*-s kiejtéstől eltérően *ly* betűt írunk”, vagyis nem az e l t é r é s t, nem a szabálytalanságot kellene kiemelni, hanem a hagyomány erejét: azt, hogy sok szavunkban v á l t o z a t l a n u l t o v á b b é l a s z á z a d o k ó t a m e g s z o k o t t í r á s m ó d. Ebből a szempontból az 1938. évi szabályzatban alkalmazott megfogalmazás kétségtelenül pozitívabb a mainál, mert nem állítja szembe egymással a kiejtés szerinti és a hagyományos írásmódot, hanem inkább szoros egységükre hívja fel a figyelmet. Idézem az akkori 30—31. pontot:

„Némely esetben az i r o d a l m i h a g y o m á n y olyan erős, hogy az írás nem a jelennek, hanem a múltnak kiejtését tünteti föl.

a) Megmaradt a múltból az *ly* betű, melyet a köznyelv *j*-nek, a nyelvjárások többsége is *j*-nek, néhány pedig *l*-nek ejt, és csak igen kevés ejt *ly*-nek; ilyen szavak: . . .”

S itt következett „A magyar helyesírás szabályai”-nak akkori, hetedik kiadásában — négy csoportban — összesen mintegy százhusz gyakoribb *ly*-os szónak a felsorolása. (A leggyakoribbak közül sajnálatosan kimaradt a *folyik!*) Vitatható persze, hogy jók-e az olyan helyesírási szabályok, amelyek a legfontosabb példák pusztá felsorolásából állnak. Szerintem bizonyos esetekben kikerülhetetlen, sőt igen célszerű az ilyen helyesírási szabályozás. Ilyen szabályunk jelenleg is van. „Igekötők lehetnek a következők: . . .” — mondja a szabályzatunk 162. pontja, és ábécérendben felsorol negyvenegy igekötőt. (Ha már szóba került ez a szabályzati pont, itt teszem szóvá azt a hibáját, hogy az igekötők felsorolását *t e l j e s n e k* érzékelteti, ugyanis az utolsó tag, a *vissza-* után hiányzik a *stb.* jelzés. Eddig tizenhárom olyan igekötőt találtam, amelyet itt hiába keresünk: *egybe-*, *előre-*, *felül-*, *föl-*, *fölül-*, *fönn-*, *haza-*, *ketté-*, *szembe-*, *szerte-*, *újja-*, *újra-*, *viszont-*. További keresgéssel még nyilván ki lehetne egészíteni a sort. Mint ahogy az *ly*-os szavainkból is aligha lehetne összeállítani *t e l j e s* jegyzéket, mert mindig előkerülhet egy-egy nagyon ritka vagy nyelvjárási szó. Elég felsorolnunk a gyakrabban előfordulókat, de *stb.*-vel utalva a többire.)

A mintegy százhusz gyakoribb *ly*-os szó felsorolása valószínűleg azért maradt ki az akadémiai helyesírás — 1954 óta érvényben levő — tizedik kiadásának szabályzati részéből, hogy az *ly* betű ellenzőinek némi engedményt tegyen az akkori Helyesírási Bizottság. Sőt talán a mai köznyelvi kiejtésünktől való *e l t é r é s r e i s* azért mutat tá — a korábbi szabályzatokkal szemben — olyan hangsúlyosan a mai 116. és 117. pont, hogy némileg előkészítse a később esetleg mégiscsak megvalósuló *ly* → *j* reformot. Akármint is történt, szerintem egyik változtatás sem volt hasznos, legalábbis a helyesírás tanítása és tanulása szempontjából aligha volt az. De ezen az 1980-as években sorra kerülő, tizenegyedik kiadásban könnyű lesz segíteni. Ott egyébként a mainál sokkal részletesebb eligazítást kellene adni a *j* hang kétféle jelöléséről.

Amint régies írású családneveinknél fölösleges volna áttérnünk a mai köznyelvi kiejtés szerinti írásra, ugyanúgy fölösleges, sőt káros lenne szerintem — ma és a belátható jövőben — az *ly*-ról *j*-re való áttérés végrehajtása. Ha valaki nem tudja, hogyan kell írni például *Kossuth* nevét vagy a *gólya* szót, pontos és mindent megmagyarázó helyesírási szabályok híján elég fellapoznia bármelyik helyesírási szótárt (vagy *Kossuth* névéhez valamelyik lexikont, a *gólya* szó helyes írásmódja végett valamelyik értelmező szótárt), és pillanatok alatt meggyőződhet, mi ezeknek a helyes írásmódja.

Nem nagy baj az, ha helyesírásunk nem mindenben követi egész pontosan a *m a i* köznyelvi kiejtést, sőt én természetesnek találom azt, hogy az írás *n é m i l e g* hagyományörzőbb legyen a kiejtésnél, és szívesebben éljen a *c s a k a s z e m ü n k n e k* szülő megkülönböztető eszközökkel. Kötetlen beszédében az ember nemigen különbözteti meg a *hol?* kérdésre felelő *-ban*, *-ben* ragot a *hova?* irányultságú *-ba*, *-be* ragtól, de azért nagyon helytelen volna azt javasolnunk, hogy írásunk se jelölje a *hol?*—*hova?* különbséget.

Sok más példát is lehet találni arra, hogy az írás olyankor is él a különböztetés eszközével, amikor a beszéd ezt elhanyagolja. A *Szovjetunió* országnévnek *-beli* képzős alakja *szovjetunióbeli* (kis kezdőbetűvel és egybeírva), a

Szovjetunió című folyóirat nevéből alkotott melléknév azonban *Szovjetunió-beli* (nagy kezdőbetűvel és kötőjellel). A kijelentő *játszunk* igealak és a felszólító *játsszunk* helyes kiejtése egyformán „jáccunk”, helyesírásunkban mégis szigorúan meg kell követelnünk a különbségtételt. Így vagyunk a homonimákkal is: beszéd közben nem zavar bennünket a *hej—hely, fogja—foglya, sújt—súlyt* típusú szóalakok kiejtésbeli azonossága, az írásos szövegeknek világos, pontos és gyors megértését azonban nimnden bizonyosan zavarná, ha az *ly*-os szavakban is *j* betűt íránk.

Amikor a megkérdezett főiskolai hallgatók nagy többsége az *ly* változatlan megtartása mellett foglalt állást, úgy hiszem, „szavazataikkal” a maguk részéről helyesen döntöttek. E közvélemény-kutatás eredményén és a 72 fiatal válaszainak tanulságain érdemes elgondolkoznunk.

7. Végül két gyakorlati példával szeretném bizonyítani, hogy a belénk rögződött írásképeknek milyen erős gyökereik vannak.

1976 márciusában egy idős hölgytől olyan levelet kaptam, melyben a *Debrecen* szó háromszor is *Debreczen* alakban s az *utca* szó háromszor is *utcza* formában van írva, noha írógéppel kopogtatta a levelét. Hivatalosan már több mint fél évszázada nincs ezekben a szavakban *cz* betű, de aki gyermekkorában a kérdéses szavakat így szokta meg, az esetleg hosszú évtizedek múltán is így írja őket, nem pedig egyszerű (és egyjegyű) *c*-vel.

Az is 1976 első hónapjaiban történt, hogy egy balassagyarmati (ötvenéves) tanárnő vizsgázott nálam a Beszédművelés című tárgyból. Pontosabban szólva: még most szerzi meg pótlólag — levelező úton — az általános iskolai tanári oklevelet a korábbi tanítói oklevele mellé. Hogy a helyesírását is ellenőrizzem, leírtam vele egy papirosra a következő kérdő mondatot: „Melyik filmet játsszák ma este a moziban?” Óriási meglepetésemre a *melyik* névmást *mellik* formában írta. „Ilyen írásmóddal — mondtam neki — nem is tudom, mikor találkoztam; legyen szíves, magyarázza meg, hogyan lehet ilyen hibát elkövetni!” Azt válaszolta, higgyem el, hogy ő mindig szabályosan, *melyik* formában írja ezt a szót, de most a vizsga izgalmai között csak a fülére hallgatott, illetve arra, ahogy ezt a szót kislány korában mindig hallotta s ő maga is mondta. Tudta, hogy itt valami eltérésnek kell lenni a köznyelvi kiejtés meg a helyesírás között, s így rögtönözte a szabályos *melyik* helyett az ettől némileg különböző *mellik* formát, ugyanannyi betűjegyvel.

Itt éppen az az érdekes, hogy ez a balassagyarmati pedagógusnő a hibázásakor az *ly* helyett nem *j*-t írt, hanem az *ly* hanghoz és betűhöz közelebb álló, kettős *l*-et. Igen, felnőtt társadalmunk annyira megszokta az *ly* betűt, hogy még elhibázásakor sem könnyen helyettesítjük a tőle nagyon idegennek érzett, egyjegyű *j*-vel!

Pásztor Emil

Hejesírás

1976. május 27-én a Magyar Nemzet egy rövid cikkben beszámolt arról, hogy a Helyesírási Bizottság megvitatni készül az *ly*-nak *j*-vel való felcserélését, előbb azonban közvélemény-kutatást végzett főiskolai hallgatók körében, és azok háromnegyed része az *ly* mellett szavazott. Amikor megrökönyödve kiáltottam: „Nahát, milyen maradi az ifjúság!” — kiderült, hogy környezetem a főiskolásokkal van egy véleményen: „Hogy nézne ki a *gólya j*-vel?” — Hát így: *gója*. Miért rosszabb az előbbi? Legfeljebb azért, mert megszoktuk.

Nem túl nagy önzés ez? — Igen, mi megszoktuk, de a következő nemzedék még nem szokta meg. Ha most az Akadémia újabb 20—30. évre megköti az *ly*-t, újabb 20—30 évfolyamnyi gyermeknek — és tanáraiknak — kell kínlódnia az *ly*-os szavak egyenkénti megtanulásával illetve megtanításával. Ha mi megtanultuk, tanulja meg más is? Na és biztos, hogy mi olyan nagyon jól megtanultuk? Biztos, hogy akik ragaszkodnak az *ly*-hoz, sohasem tévesztik el, vagy sohasem kell elővenniük emiatt a helyesírási szótárt?

A magyar helyesírás szabályai című akadémiai kiadvány szótári részét átfutva 101 *ly*-os szót találtam (nem számítva továbbképzett változataikat). Az *ly* léte azonban nemcsak ezek írását teszi bizonytalanná, hanem a *j*-s szavakét is. „Ne a műveletlenekből induljunk ki!” — mondják erre egyesek. Igazuk van. Bár én láttam már magyar szakos tanárt is tétovázni ritkább szavaknál, nem állítom, hogy tizenkét iskolai év alatt ne lehetne alapján véve megtanulni az *ly* írását. Csakhogy nem volna célszerűbb azt az energiát, amelyet ez a terméketlen ismeret fölemészt, valóságos nyelvhelyességi hibák javítására, stílusfejlesztésre fordítani?

„Ne szegényítsük nyelvünket!” — Valóban, ne szegényítsük! Tartsunk meg, ápoljunk mindent, aminek funkciója van, vagy ami színt, változatosságot ad nyelvünknek! Használjuk nyugodtan a szerencsétlenül kiirtott *-tatik*, *-tetik* képzőt az „-ásra kerül”-féle terjengősségek helyett! Használjuk a *-ván*, *-vén* képzős előidejű határozói igenevet! Vagy hogy a helyesírásnál maradjunk, írjunk olyan írógépeken, amelyeken minden ékezetet ki lehet tenni, nehogy elszokjunk a hosszú *ú*-tól, *í*-tól, *ű*-tól! Tartsunk meg mindent, ami által árnyaltabban fejezhetjük ki gondolatainkat, vagy amitől szebb hangzású — művészetre alkalmasabb — a nyelv! De ilyen-e az *ly*?

A nyelv valósága a beszéd, az írás ennek képe. A vers, ha magunkban olvassuk, akkor is azért szép nyelvileg, mert elgondoljuk, milyen lenne kimondva. — Nem vitatom, hogy van esztétikai szerepe a „látható nyelv”-nek is, de *ly* nincs annyi, hogy döntően megváltoztatná az írásképet, ha *j*-vel helyettesítenénk. Sokkal inkább megváltoztatta a *cz*-nek *c*-vel való felcserélése, mégis meg tudták szokni, és most is el tudjuk olvasni a *cz*-vel írott könyveket is. — Az *ly* a beszédben nem létezik, kivéve a palóc nyelvjárásban. (Ha valaki úgy érzi, hogy másképp ejti az *ly*-t, mint a *j*-t, az csak az íráskép belevetítődése tudatába. Ami különbséget légyság tekintetében esetleg érezni lehet, az megvan különböző helyzetű *j*-k között is. — Erről különben nyilván a fonetikusok fogják kimondani a döntő szót.) Arany János korában még csak kezdett kiszorulni a köznyelvi ejtésből az *ly*. Akkor valószínűleg magam is küzdöttem volna érte. Most azonban annyira nem ismerjük már, hogy az idegen nyelvek tanulásakor is nehézséget okoz a hasonló hang: a lágyított *l* kimondása.

Kiveszett, mert nem volt szükség rá: Jelentésmegkülönböztető szerepe alig van. Az említett szószedet alapján a következő szavak válnának írásban is azonos alakúakká az *ly* megszűnésekor: *hely* (fn.) — *hej* (indulatszó). Ezen könnyű volna segíteni, hiszen amúgy is indokolt volna az utóbbit két *j*-vel írni. — Valakinek a külseje vagy viselkedése lehet *lakajos*, a szoba pedig *lakályos*. — A *folytat* igét és a *fojt* műveltető alakját (*fojtat*) azért nemigen lehetne összetéveszteni, mert az utóbbihoz föltétlenül hozzá kellene tenni a *meg* igekötőt, az előbbihez viszont nem is lehet. — Ez a három szó elenyésző az egyébként is meglevő homonimáinkhoz képest. Lehet, hogy igen erőltetve még más is lehetne találni, mindenestre, ha képesek lennének félreértést okozni a szövegkörnyezet meghatározó szerepe ellenére is, akkor okoznának így is az élő beszédben.

A hangzás szempontjából sem vettünk vele különösen sokat. A *j* hang az *ly*-nal együtt sem fordul elő túlságosan sűrűn nyelvünkben. Ezzel szemben van két hangunk, amelyeket Magyarország lakosságának még mindig jelentős része kettőnek ismer és használ, amelyek egységesen ejtve és írva számos félreértést okoznak — teljes mondat-homonimákat képesek alkotni (a viccek ki is használják ezt), és amelyek egyike magában is olyan tömegben fordul elő nyelvünkben, hogy egyhangúsággal fenyegeti — és ennek a két hangnak: az *e*-nek és az *ë*-nek különbségét a helyesírás eleve halálra ítélte. Hát hol itt a következetesség?

A szabályoknak könnyíteniük kell életünket, nem nehezíteniük. Ne mi szolgáljuk a szabályokat, hanem azok szolgáljanak minket. A helyesírás célja az, hogy az egyforma írásmód által könnyebben megértsük egymás papírra vetett gondolatait. A helyesírás tehát közvetít. Rosszul közvetít, ha a közlő lépten-nyomon kénytelen megszakítania gondolatmenetét, hogy megnézzze, hogy kell írni ezt vagy azt a szót. Minél egyszerűbb és következetesebb viszont, annál inkább magáévá tudja tenni mindenki, tehát annál jobban közvetít. (Ebből a szempontból lehetne javítani pl. a tulajdonnevek és a belőlük *-i* képzővel alkotott melléknevek helyesírásán, és meg vagyok győződve, hogy lehetne egyértelműbb elveket kimondani a sokat szidott egybe- és különírásra is.)

A mi helyesírásunk — szerencsére — alapjában véve a kiejtést tükrözi. Természetes, hogy a szavak hangalakja lassanként változik. Ha nem akarunk úgy járni, mint az angolok, akiknél a hagyományörzés miatt alig van kapcsolat hang és betű közt — tehát a gyerekeknek szinte minden szó írását külön meg kell tanulniuk, mint a képirásban —, akkor időről időre meg kell szüntetnünk a kiejtés és az írás közt támadt ellentmondásokat. Nem akarom ezzel azt mondani, hogy beszéljünk akárhogyan, a helyesírás majd alkalmazkodik hozzánk. A köznyelvi beszéd alapján jól megállapított helyesírás egyúttal szabályozza, állandósítja és terjeszti a köznyelvi kiejtést (nem számítva természetesen a hagyomány vagy elemzés alapján írt szavakat, mint *Széchenyi*, *mondjuk*). Ha azonban végleg és általánosan megváltozott egy nyelvi tény, mint pl. az *ly*, akkor ezt követnie kell az írásnak.

Remélem, meg is teszi, és a nagyközönség is belátja ennek helyességét.

A szív álmaitól a gyomor álmaiig

(Erotika és gasztronómia Krúdy képeiben)

0. Az életmű mint képrendszer. — Régi és széles körben elfogadott felismerése a stilisztikának, hogy az írói életművekben fellelhető képek (motívumok) rendszerszerűen összefüggenek egymással, s e képrendszernek az egyedi műalkotásokhoz képest viszonylagos önállósága van. Egy oeuvre tehát ilyen értelemben kép-, illetőleg motívumhálózatnak (is) tekinthető: az egyes képek kölcsönösen értelmezik és magyarázzák egymást. (Vö. Antoine: Actes du VIIIe Congrès de FILLM 158; Pasini: Lingua e stile 3 [1968.]: 89; Török G.: A líra: logika 114—5, 120.) Különösképpen termékenynek látszik ez a hipotézis és a belőle adódó megközelítési mód Krúdy Gyula képköltésének vizsgálatakor, mert az ő életműve — Baránszky Jób Lászlónak találó megfigyelése szerint — „ha tiltakozás is minden műfaji rend, poétikai kategória, rendszerezés, séma ellen: minden ízében szerves világ . . . Nem csupán jel, de jelrendszer is” (Új Írás 15 [1975.]: 7. sz. 97). Ennélfogva a költői képeknek az egyes konkrét műalkotás-kontextusoktól elvonatkoztató, rendszerszerű tanulmányozása Krúdy esetében nemcsak jogosult, de célirányos is.

A képek (motívumok) rendszerszerűsége a stilisztikai gyakorlatban nagyon sokféle módon mutatkozhat meg. E megjelenési formák közül mint leggyakoribbat és legfontosabbat az alábbi kettőt kell kiemelnünk: *a*) visszaterő képek; *b*) két tárgykör korrelációja. Tanulmányunkban ezzel a két nyelvestétikai jelenséggel fogunk foglalkozni, az elsővel csak vázlatosan, a másodikkal egy kissé részletesebben.

0.1. Visszaterő képek: valamely motívum következetesen ismétlődik, hol cselekmény-, hol pedig képi szinten.

Az írói oeuvre-t átszövő képmegfelelések, az azonos vagy azonosítható kép- és motívumelőfordulások kutatása nálunk egy ideig „formalizmusnak” minősült, s ennek következtében a magyar stilisztikai irodalomnak egyik legelhanyagoltabb területévé vált. Csak az utolsó fél évtizedben lehettünk tanúi e tekintetben is néhány ígéretes kezdeményezésnek (vö. különösen: Bernáth Árpád: A motívum-struktúra és az embléma-struktúra kérdéséről. Formateremtő elvek a költői alkotásban. Bp., 1971. 439—68; Csuri Károly: A Kassák-vers [A ló meghal, a madarak kirepülnek] embléma-szerkezete. Uo. 469—500; uő: A Kosztolányi-novella [Caligula] motívum- és embléma-rendszeréről. A novellaelemzés új módszerei. Bp., 1971. 77—83; az ezekben a dolgozatokban alkalmazott eljárások pozitívumairól és buktatóiról l. Kelemen Péter: ItK. 79 [1975.]: 398—9; a terminológiai nehézségekre: Kemény G.: NyK. 76 [1974.]: 192—3 j.). Az ilyen irányú vizsgálódások véleményünk szerint két szempont-

ból bizonyulhatnak hasznosnak. A többször is felbukkanó, azonos vagy némi-
leg módosult formában megismétlődő költői képek számbavétele egyrészt
rávilágít az író szemléletének, ízlésének, gondolkodásmódjának jellegzetes-
ségeire, másrészt megkönnyíti egy-egy bonyolultabb kép vagy fordulat értel-
mezését.

A Krúdy Gyula prózájában található ilyen képmegfelelések tömegéből a jelenség
szemléltetésére ezúttal kettőt választottam ki.

Az Asszonyságok díja című regényben (1919.) fordul elő ez a merész, erotikus kép:
„nagy messzeségből hangzik egy vágató bérkocsi, amelyben boldog emberek bizonyosan
az éjjel gyönyörei, parfümjai és trikós hölgyei után vágatnak, akiknek testhez álló ruháik
alatt világosan látszik a *kagyló*, amit a nők az örökös tengertől kaptak ajándékba . . .”
(AD. 140).¹ A két évvel később keletkezett Mit látott Vak Béla szerelemben és bánatban
továbbfejleszti a *kagyló*-metaforát. Előbb cselekmény-szinten találkozunk a motívum-
mal: „ezek a *kagylók* [ti. a halotti toron feltálatl osztrigák] nemrégén még emberszemtől
soha meg nem lesett, titokzatos életet éltek a tenger mélyében, legfeljebb olyan hajnalok-
kon emelkedtek fel a hullámok tetejére, midőn csendes volt a tenger, az égen még csillagok
és a hold, míg kelet felé már rózsaszínű a víz, és csodálatos harmat hull alá a megnyíló
kagylók méhébe: az egyik kagylóban csiga születik e harmattól, a másikban gyöngy,
amely az égboltozat hajnali színét, a csillag- és holdsugár halványosságát és a kelő nap
rózsaszínét egyesíti magában” (VB. 386), majd egy hasonlat képi elemeként tűnik fel:
[a vakember] „Látta közeledni a nő középpontját, mint rózsaszínű *kagyló* emelkedik fel
a vizek mélyéből, hogy kinyissa, felkínálja belső titkát az alig látható keleti napsugárnak,
az éj eseményeitől már elbágyadtan sápadozó holdnak, az angyalok szüzi tekintetének:
a szenvedélytelen csillagsugárnak és az édesded hajnali harmatnak, amelytől a kagyló
megtermékenyül, hogy gyermekét, a gyöngyöt megszülje” (VB. 421). Az író tehát valóság-
gos egyéni mitológiával veszi körül az eredeti egyszerű képet, ahogy a kagyló gyöngyház-
zal vonja be a testébe került érdes homokszemet. (Távoli, világirodalmi párhuzamként
Verlaine Les coquillages című versére utalhatunk.)

Van Krúdynak egy másik kedvelt képe, melyet hol hasonlat, hol pedig metafora
alakjában használ. Az 1918-ban írott Napraforgóban és Az útitársban egyaránt előfordul:
„Hideg füstté váltak a meleg áramlások a szív körül, mint guggoló *érecemberke* alatt per-
nyévé lesz a papirosszalag, amely a társaság mulattatására az *érecemberke* belsejét el-
hagyja” (N. 424); „A félelem, a szorongás, amely most az én szívemet is markolássza, mint
azét, aki ide igyekezik, egykor majd füst lesz, amely guggoló *rézemberke* alól jön ki papír-
galand alakjában” (Ú. 68). A furcsa képet, a nehezen érthető párhuzamot az Asszonyság-
ok díja egyik részlete magyarázza meg. A nyilvánosházi szoba leírásában találkozunk
újából e meglehetősen alantas humorú fémszobrocskával: „Az előtte álló asztalon minden-

¹ A Krúdy-idézetek lelőhelye: Á. = Álmoskönyv. Bp., 1974. Magvető; AD. = Asszonyságok díja (– Napraforgó). Bp., 1958. Magvető; ASZN. = Aranykéz utcai szép napok. Bp., 1958. Szépirodalmi; B. = Bukfenc (– Velszi herceg – Primadonna). Bp., 1958. Szépirodalmi; BÚ. = Boldogult úrfikoromban (– Hét Bagoly). Bp., 1963. Szépirodalmi; ÉÁ. = Az élet álom. Bp., 1957. Szépirodalmi; HB. = Hét Bagoly (– Boldogult úrfikoromban). Bp., 1963. Szépirodalmi; N. = Napraforgó (– Asszonyságok díja). Bp., 1958. Magvető; NK. = Nagy kópé (– Rezeda Kázmér szép élete – Az utolsó gavallér). Bp., 1957. Szépirodalmi; N. N. = N. N. (– Az útitárs). Bp., 1959. Szépirodalmi; ÖA. = Az ördög alszik. Bp., 1972. Szépirodalmi; P. = Pest ezerkilencszáztizenötben. Bp., [1915.] Dick Manó; SZ. = Szindbád I–II. Bp., 1957. Magvető; Ú. = Az útitárs (– N. N.). Bp., 1959. Szépirodalmi; USZ. = Utolsó szivar az Arabs Szürkénél I–II. Bp., 1965. Magvető; VB. = Mit látott Vak Béla szerelemben és bánatban (In: Mákvirágok kertje. Öt kisregény. Bp., 1961. Magvető).

féle nipppek voltak üvegből, porcelánból, bronzból, amint a bazárookban árulják. [Bekezdés.] Állt ott törpe gombájával, kínai mandarin napernyőjével. Guggoló bronzemberke, amelybe be kellett gyújtani, hogy hamuvá égett papiros göndörödjön alatta” (AD. 93). Czifra János temetésrendező látomásában aztán mindezek a tárgyak megelevenednek: „A guggoló emberke mulatságosan erőlködött bronzarcával, hogy minél hosszabb hamuszalagot hozzon létre” (AD. 94). Hol láthatta Krúdy ezt az ízléstelen bronzfigurát, nem tudjuk. A hamuvá égő papírszalag mindenesetre szimbólummá, a kihűlt érzelmek, a „hideg füstté vált meleg áramlások” jelképévé alakult át az író tudatában. Érdekes, hogy a motívum a képi szinten jelentkezett előbb (N., Ű.), s csak később használta fel Krúdy a cselekmény, a tárgyi sík elemeként (AD.).

A többé-kevésbé rendszerzerűen visszatérő képek (motívumok) változó, de egy bizonyos jelentéscentrum körül oszcilláló értelemben fordulnak elő Krúdy prózájában. Pl. a *lepke* kifejezés egyfajta állandó(suló) konnotációs értékre ('szerelem', 'nő', 'érzékenység', 'ábrándozás' stb.) tesz szert: „a nyári délutánban *lepke* száll be a nyitott ablakon a lányok tanulószobájába, hogy új, nagyszerű szavak himporát szórja az ártatlan hajakra . . .” (P. 99); „A karnagy tán maga is bevallotta vétkes gondolatát, midőn a harmóniumon hangot adott a dalnak: apácázárdák éjszakájában volt ő *égilepke*, amely az alvó szüzek fekhelye körül susogja kábító dalát . . .” (VB. 264); „A nők között ritka az olyan, aki álmát nyomban felébredés után elfelejtené. Nyitott szemmel is utánanéz az álom tovaszálldosó *lepkéjének*, amely néha olyan igénytelen, mint egy *káposztalepke*, máskor pedig nyugtalanító, mint akár a nők hajába akadt halálfejes *pillangó*” (SZ. 2: 221). E konvergencia konnotációk idővel másodlagos, mögöttes, „szürlexikális” jelentéssé sűrűsödhetnek össze. Ezt a jelentés(aspektus)t egy régebbi cikkemben írói jelentésnek kereszteltem el (vö. NyK. 76 [1974.]: 192–6). Azóta igen sok új *lepke*-adatra bukkantam rá; a részletekbe menő értelmezés külön tanulmányt igényelne (csakúgy, mint a *kagyló*-motívum mitológiai hátterének és további útjának, fejlődésének nyomon követése). Alkalomadtán majd sort kerítünk erre is.

0.2. Két tárgykör korrelációja: két témacsoport elemei rendszeresen összekapcsolódnak egymással, felidézik, előhívják egymást. E tematikus együtt-előfordulás, az illető motívumoknak egymás iránti fokozott vonzalma és periodikusan ismétlődő együttes létezése mind a képi szinten, mind a cselekmény szintjén megfigyelhető.

Stephen Ullmann a költői képről szóló előadásában (l.: Actes du VIIIe Congrès de FILLM 41–59) figyelemreméltó észrevételeket tesz a két szféra közti „különlegesen bensőséges” asszociációkról, amikor egy bizonyos képzetkör szabályszerűen és állandóan egy bizonyos másikkal van összehasonlítva. (Az eltűnt idő nyomában első kötetének, a Swann-nak második része tele van orvosi vonatkozású képekkel: Proust — nyilvánvalóan nem minden célzatoság nélkül — következetesen betegségekhez hasonlítja Swann-nak Odette iránti rajongását.) Még jelentősebbek a hasonlított és hasonló (azonosított és azonos, felidézett és felidéző stb.) közötti megfelelések, ha e viszony r e v e r z i b i l i s : Proust pl. nemegyszer megszemélyesíti a galagonyát és más virágokat, s mint fiatal leányokat mutatja be őket; máskor viszont fiatal lányokat virágokhoz hasonlít („Bimbózó lányok árnyékában”). Proust képeiben egyébként szüntelen kölcsönhatás, oda-vissza való mozgás van a természet világa és a képzőművészeteké között is: a természetet (tájat, növényt, emberi arcot) műalkotásként látja és viszont (i. h. 53). Ugyanilyen kölcsönös egymásba épülést mutat az angol Donne-nál (1572–1631.), a mi Rimay Jánosunk kortársánál a vallás és a szerelem motívuma: „dalai és szonettjei — a földi

szerelmről szóló versei — minduntalan a katolicizmus égi szerelmének [„amor sanctus”] világától kapják metaforikus fényüket; a szexuális szerelemre az extázis, a szentté avatás, a mártíromság, az ereklyék katolikus fogalmait alkalmazza a költő [erotika → vallás], nem egy »szent szonettjében« viszont érzékien erotikus alakzatokkal fordul Istenhez [vallás → erotika]” (Wellek—Warren: Az irodalom elmélete. Bp., 1972. 312—3; Szili József ford.).

Miért különlegesen fontos a stilisztika számára ezeknek az átfogó azonosításoknak, pszichikai korrelációknak a felderítése? Austin Warren a fent idézett nevezetes poétikai kézikönyvben nagyon tömören így válaszol erre a kérdésre: „Ha két szféra ismételten fölidézi egymást, föltehető, hogy ez tényleges kölcsönhatásukra utal a költő alkotói pszichéjében is” (i. m. 312). Márpedig a stilisztikának, ha nem akar megmaradni a nyelvi sajátosságok pusztá leltározásánál, éppen az az egyik legfőbb feladata, hogy a stiláris struktúrák és az alkotói személyiség struktúrája közti érintkezési pontokra rámutasson, jobban megértve és megértetve a stílusból az író és az íróból a stílust. A tematikus megfelelések feltérképezése ehhez is hozzásegíthet bennünket, a költői nyelv kutatóit.

Mindazonáltal ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a szóban forgó nyelvi jelenség nemcsak a szépirodalomra jellemző: előfordul a népnelvben, sőt az érzelmileg színezett köznyelvben is. Az itt tárgyalt képtípusnak egy beszélt nyelvi változatát Bruno Migliorini „reciprok” (kölesönös, megfordítható) metaforának nevezi, s szép tanulmányban emlékezik meg róla (l.: *Saggi linguistici*. Firenze, 1957. 23—30). Tudománytörténeti érdekességként megemlíti, hogy az „analogikus” metafora már Arisztotelész Poétikájának XXI. fejezetében is megtalálható (a boroscésze: *Dionüszosz pajzsa* — a pajzs: *Arész boroscészéje*; az este: *a nappal öregsége* — az öregség: *az élet estéje v. alkonya*; vö. Arisztotelész: *Poétika*. Bp., 1963. 56; Sarkady János ford.), majd több nyelvből vett példákon szemlélteti, hogyan jelenik meg két tárgykör egymás metaforájaként: (kövér) személy — (öblös) edény; néger v. mulatt — kávé, csokoládé; vörösruhás ember — főtt rák; kalap — gomba; csónak — lábbeli (vö. Ú. 15: „az úgynevezett bergsteigerek, regatták s egyéb *félcipők* késő vénségükig szolgálnak, amíg a láb *csónakjaivá* válnak”); női mell, emlő — domb, kis hegy (vö. Babits: *Szőlőhegy télen*, 1—2. vsz.). (Ugyanerről a francia zsargonokban: G. Esnault: *L’imagination populaire: métaphores occidentales*. Paris, 1925. 20.) A román M. Sala hasonló tárgyú dolgozatában (*Revue de linguistique* 5 [1960.]: 311—7) két témakör (’öregasszony’ — ’kivénhedt ló, gebe’) kölesönös metaforikus kapcsolatát vizsgálja a román népnelvben, s ezen a nyelvjárási anyagon — Migliorini kérdésfelvetését továbbfejlesztve — azt mutatja be, hogy a „reciprok metaforákba” a köznyelvi kifejezések helyére hogyan helyettesítődnek be a megfelelő metaforikus és/vagy pejoratív szavak. A ’gebe’ = ’öregasszony’ azonosítás ilyenkor mintegy katalizátorként segíti elő, hogy pl. a metaforikusan ’vén banya’-t is jelentő *melită* (= ’kendertiloló’) szót ’gebe’ értelemben is használják. Természetesen az ilyen típusú „kettős metaforikus” szóhasználatnak a fordítottjával is találkozhatunk a románban: a kivénhedt igavonó vagy teherhordó állatot jelölő metaforák (pl. *scoibă*; tulajdonképpen: ’kivájt tök’) ’öregasszony, vén banya’ jelentésben is használatosak.

1. Ez után a kis elméleti bevezető után most már rátérhetünk tanulmányunknak voltaképpen, a címben is jelzett tárgyára, az erotikus és a gasztronómikus² képzetkör összefüggésére Krúdy prózájában. Minthogy a szerelem és az evés-ivás Krúdy számára a n a l ó g (egymásnak megfelelő) és ugyanakkor k o m p l e m e n t e r (egymást kiegészítő) témák, nem meglepő, hogy a két tárgykör kép- és motívumanyaga között rendszerűnek tekinthető korreláció van. Ennek az asszociációs kapcsolatnak meglétét támasztják alá Krúdy személyes, önelemző vallomásai is (mivel az ilyenek fölöttébb ritkák nála, tanúságtételük különösen fontos!). Ha szembeállítva is, de együtt, egymás mellett említi ez a két — 1925-ből, ill. 1932-ből való — megnyilatkozás a szerelmi és a gasztronómikus motívumot: „Szindbád álomfejtései között arra volt a legbüszkébb, hogy a szív álmaim mindig külön tudta választani a gyomor okozta álmoktól” (SZ. 2: 240); „Talán lesz még két-három ember az országban, akinek éppen annyi gondja van a gyomrával, mint a szívével, akár jómagamnak: mért ne olvassanak ők is ebédekről és ebédutáni álmokról?” (Egy könyv margójára, vagy hogyan lettem könyvkiadó? Egy író vallomása pályája változatosságairól, könnyedségeiről, mulatságairól és nehézségeiről. Literatura 1932. febr. sz. 375; kötetben: Vallomás. Bp., 1963. 185). Az alábbiakban ennek a különleges (nyelv)pszichológiai affinitásnak, kölcsönös egymást-jellemzésnek stíláriis dokumentumait tárjuk az olvasó elé, kísérletet téve e jelenségcsoport funkciójának, kronológiájának (stílustörténeti jelentőségének) és világnézeti-filozófiai háttérének tisztázására is.

2. P é l d á k. — Előljáróban néhány nyelvi adattal szemléltetjük az erotikus (E) és a gasztronómikus (G) képzetkör összekapcsolódását Krúdy prózájában. A képekről ebben a fejezetben csak röviden szólnunk, részletesebben majd a funkcióikat elemző 3. pontban foglalkozunk velük. Itt csak mutatóba idézünk közülük egypárat. Ezzel szemben viszonylag hosszasan időzünk azoknál a motívikus kapcsolatoknál, amelyek még nem kép-, hanem csak cselekmény-szinten jelentkeznek, de azzal, hogy bennük — bár egyelőre lazán, szeszélyesen, ötletszerűen — összefonódik a szerelmi és az étkezési tematika, szemléletileg és hangulatilag is előkészítik az E = G képek létrejöttét, ill. (az olvasó oldaláról) appercipiálását. Ez a jellegzetes asszociációhálózat, képzettársítási mechanizmus (sőt: automatizmus) az, melyből a tanulmányunk tárgyát képező E = G képek kisarjadnak. A 2.1.2. alpontban röviden megemlékezünk az Álmoskönyvnek (1920.) néhány, az E és G motívumot összefűző, társító adalékáról is. Elsősorban persze nem azért, mert az álmokkép metaforának is tekinthető, metaforaként is értelmezhető (noha — mint látni fogjuk — emellett is felhozhatók érvek), hanem mert ezek a társítások is jelzik, hogy Krúdy a két szféra között valaminő analogikus összefüggést érzett (az

² A *gasztronómia* kifejezést itt és a továbbiakban mindvégig a szokásosnál egy kissé tágabban értelmezzük, beleértve e fogalomba az italok élvezésének művészetét is, ami egyébként összhangban van a szónak az ÉrtSz.-ban olvasható jelentésével: „Az ételek, italok szakértő ismerete, valamint élvezésüknek kifinomult képessége” (2: 996; én emeltem ki K. G.; ugyanígy: ÉKsz. 455; Idegen szavak és kifejezések szótára. Szerk. Bakos Ferenc. Bp., 1973. 291). Elgondolásunkban megerősített bennünket két tekintélyes idegen nyelvű enciklopédia is: Larousse du XX siècle 3: 726; Brockhaus Enzyklopädie 6: 796. Végül a mai szaknyelvi szóhasználatot tükröző adalék gyanánt hadd idézzünk egy kis hírt a Magyar Nemzet 1975. november 11-i számának 3. lapjáról: „Magyar gasztronómiai hetek Angliában [Cím.]... A magyar ételkülönlegességeket, italokat felvonultató [londoni] rendezvény egy hét elteltével más angliai városok szállodáiban, éttermeiben hat héten át folytatódik” (én emeltem ki K. G.).

Á. példáit részben ő maga fogalmazta, saját jegyzetei alapján [vö. Á. 24], részben ő válogatta ki őket különféle régi álmoskönyvekből).

2.1. Erotika → gasztronómia (E → G)

2.1.1. Képzettársítások: előzmény és háttér. — Lássunk mindjárt két tipikus példát az erotikusról a gasztronomikusra rávillantó, az E-t a G szférájába vonó, ott megjelenítő képzettársítási folyamatra: a Bukfenc című regény (1917.) egyik epizódszereplője, „Lauberné, akinek trafikja volt a Király utcában, és titokban a színi pályára készült . . . , olyan volt, mint a gyümölcsérlelő ősz szokták ábrázolni a régebbi időben a piktorok: *duzzadt szőlőfürtt, hamvas szilva és aranyranett-alma* jutott az ember eszébe, ha őt látta” (B. 61—2). Vagy egy másik, ugyanilyen jellegű példa a kései remekmű, a Boldogult úrfikoromban (1929.) lapjairól: a Bécs városához címzett pesti vendégfogadóban „nagy csörömpöléssel felpattant a tolóablak, és mögötte megjelent Vájszné, született März Johanna arca, amely arcból eszébe juthattak volna az embernek . . . mindazok a remek *céklák*, amelyeket a különböző sülték mellé elmulasztott villájára tűzdelni, s ugyanezért későbbben különböző bajok érték az életben” (BÜ. 420—1). Érdemes megfigyelnünk, hogy az asszociálás tudati tényének ebben a két mondatban explicit (kifejtett) nyelvi formája van („ . . . *jutott az ember eszébe*”; „ . . . *eszébe juthattak volna az embernek*”). Az ilyen képzettársítások a hasonlat alakú egymás mellé állítás, egymást szemléltetés közvetlen előzményeinek tekinthetők. Ezek tehát már majdnem képek, az író akár hasonlíthatná is a szép trafikoszót a duzzadt szőlőfürthöz, vagy a korcsmárosnét a céklához. De nem teszi: oldottabb, lazább megfeleléseket létesít a regénybeli figura és a jellemzésére felidézett, vele analóg tárgyképzet(ek) között. Vajon miért? Talán mert nem akarja a szereplőt túl szorosan hozzákötöni valamilyen érzékletes képhez? Vagy épp ellenkezőleg: azt óhajtja ezzel kifejezésre juttatni, hogy az illető nemcsak öszerinte olyan, amilyen, hanem ez az asszociáció szinte a communis opinio általánosságával, kényszerítő erejével merül föl? Ezt a kérdést, mint-hogy a továbbiak szempontjából nem szükséges határozott feleletet adnunk rá, bizvást nyitva hagyhatjuk. Számunkra mindebből az a lényeges, a megjegyezni való: ha kép és képzettársítás közül választhat az író, sokszor az utóbbit választja. Az ilyen utalások mintegy „előkészítik a talajt” a később megjelenő költői képek befogadására, oly módon, hogy a cselekmény mögé felrajzolják annak az asszociációs háttérnek, gondolkodás- és képalkotásbeli mechanizmusnak körvonalait, amelyből mint egyfajta nyelvpszichológiai szubsztrátumból a hasonlatok, metaforák, szimbólumok stb. ki fognak emelkedni. Vagyis a képzettársításoknak megvilágító-megértető funkciójuk (is) van, aminek mind az olvasó, mind pedig az irodalmi szöveg elemzője hasznát veheti.

2.1.2. Az álomkép mint metafora. — Említettük már, a 2. pontban, hogy Krúdy Álmoskönyvéből is idézni fogunk néhány idevágó példát, melyekben az erotikus képzet valamilyen gasztronomikus motívummal van kifejezve. Ennek kapcsán nem mulaszthatjuk el, hogy — legalább vázlatosan — ne érintsük az álom és a költői kép, pontosabban: az álomkép és megfejtése, illetőleg a kép és tárgy (hasonló és hasonlított, azonos és azonosított, kifejezés és kifejezendő) egymáshoz való viszonyának érdekes és eddig meglehetősen kevés figyelemben részesített kérdését (vö. L. Charles-Baudouin: Helikon

12 [1966.]: 245—8; az álomképek szimbolikus értelmezéséről I. S. Freud: Gesammelte Werke 2—3: 355—409).

Nyomban a lényegre térve: mi úgy látjuk, hogy az álom a metaforához (ezen belül az ún. egyszerű metaforához) áll közel. Az álomkép funkciójára és jellegére nézve párhuzamba állítható a (metaforikus) képpel, míg a megfejtés a metafora „jelentésének”, tárgyának (az azonosított) felel meg. Abban is a metaforákra emlékeztetnek az álomok, hogy az álomkép és jelentése között nem racionális, hanem ötletszerű, önkényes, csak hangulatilag, emocionálisan motivált kapcsolat van. Az álomok és a (költői) metaforák elsősorban nem az objektív külvilág összefüggéseit tükrözik vissza, hanem az álmodó (ill. a költő) személyiségének, lelki alkatának struktúráját, azt az asszociációs mechanizmust, ahogyan ő az őt ért benyomásokat, élményanyagot feldolgozza, „lereagálja”. Az álomok és a metaforák egyaránt hiteles tudósításnak tekinthetők arról, hogy az illető pszichikum a rá zúduló információözből mit mivel társít, mit mivel kapcsol össze. Éppen ezért témánk vonatkozásában nemcsak lehetségesnek, de szükségesnek is látszik, hogy az álomképet mint metaforát tanulmányozzuk.

Az Álmoskönyvben igen szép számmal fordulnak elő $E \rightarrow G$ szemantikai szerkezetű álom-metaforák, melyekben az álom (a „kép”) a gasztronomikus, s a megfejtés (a „kifejezendő”) az erotikus. A két szférát, ill. az álomképet és az álommagyarázatot közös jelentésmozzanatként (ha tetszik: „tertium comparationis” vagy inkább „identificationis” gyanánt) az ’elfogyasztás’ képzete kapcsolja össze. Az Á.-beli adatok tehát, ha lazábban is, az $E \rightarrow G$ képtípushoz csatlakoznak. Ezért mutatjuk be itt, a 2.1. pontban őket. Nagyon érdekes, hogy ellentétes irányú, $G \rightarrow E$ kapcsolódást — erotikus álom formájában kifejeződő gasztronomikus tartalmat — az Á. anyagában egyáltalán nem találtunk. Meglehet persze, hogy ez nem csupán Krúdy „szemantikai univerzumának” sajátossága, hanem általános emberi jelenség, nyelvlélektani univerzálé.

Az Á.-ból összegyűjtött adalékok három világosan elkülönülő csoportra oszlanak, ennek megfelelően a közülük kiválasztott, legjellegzetesebbnek vélt példákat is ilyen hármas bontásban közlöm:

a) V mit enni v. inni:

Borsót enni: titkos szerelem, amely nagyon szerencsésen végződik (65); *csiklevest enni*: szerelmes beléd egy asszony (79); *datolyát enni*: jelzi, hogy hölgyek szívesen látnak körülükben (87); *káposztát legelni nyúl módjára*: szerelem a szomszédasszony iránt (162); *körtét enni, és vele jóllakni*: jegyez jóllakást egy asszonyi gyönyörrel (184); *pontyot enni*: szerelmeseknek élvezet (237); *pulykát enni*: gazdag asszony szerelme (238); *szívet enni*: jegyzi, hogy szerelmesünk miénk (260); *édes italt inni*: megszerelmesedés jegye (94); *szarvasnyomból vizet inni*: nagy szerelem egy asszonyba (258).

b) Étel v. italfélével vmi mást cselekedni:

Almát látni: szeretőknek igen jó (40); *cseresnyét fáról szakítani*: öröm, kellemetesség, szerelem; (útonjárónál:) szépasszony barátsága (77); *rétet találni a mezőn vagy országúton*: parázna ismeretség (243); *sajtot adni ajándékba (férfinak)*: asszonynak megszerelmesedést jegyez (247); *sajtot venni*: új szeretőt találni (247); *tököt főzni*: régi szeretőt visszavárni (270); *magányos vadásztól vizet kérni*: asszonynak szerelem (275); *vajat köpülni kívül*: házasságtörés (275).

c) Étel v. ital (neve):

Bab: különös kívánság, amelyet nappal szégyellnél (49); *bors, füge, zsir*: szerencse a szerelemben (66, 121, 282); *eper*: csók jegye (105); *fánk*: szép ismeretség jegye (111); *gyümölcs* (amely leány keblét helyettesítené, és jószagú volna): fájdalmas szerelmet

mutat (137); *kappan* (amely forogna lángon, zsírját csepegtetné, és közben énekelne): ismeretség egy hazug asszonnyal (162); *forró leves*: elhamarkodott házasság (196); *piros bor*: útikaland (236); *pulykamell*: jó asszony (238); *ráklevés*: boldog vágy (241); *rákfarok* (amely torkunkban mozogna): fájdalmas szerelem (241); *piros szőlő*: betelt öröm (261); *szőlőlevél*: szemérmertlent hallunk (262); *étel* (amelyet kívánunk, de nem ehetünk): szerelmi csalódás (108).

Az Á. példáinak áttekintése egyértelműen arról tanúskodik, hogy Krúdy tudatvilágában az evés-ivás a szeretkezés, az (érzéki) szerelem metaforájaként (is) élt, egy kissé nyelvészetiben megfogalmazva: a két tárgykör nyelvi jelei között egyfajta szemantikai mezőösszefüggés jött létre. Ennélfogva az Á.-adatok éppen olyan figyelemreméltó előzményét, kísérő jelenségét, háttérét képezik az E-t a G-hez hasonlító vagy azzal kifejező képalkotásnak, mint az előzőleg tárgyalt E → G asszociációk.

2.1.3. K é p e k. — Rezeda Kázmér a zugligeti majálison elmerengve és egy kissé bosszankodva legyint a tovarébbelő Antónia után, s közben — önmagát vigasztalva — így morfondírozik: „Eh, csak egy szőke volt, *mint a vaníliafagylalt*, amelyet Valériával, Krisztinával és más osztrák főhercegnőkkel a várbeli cukrásznál fogyasztottam” (NK. 233). A Nagy kópé című kisregénynek (1921.) ezt a bájos részletét az E → G képek szemléltetésére idéztük. Ebben a hasonlatban, mely a szőke nőt a vaníliafagylalt képével jellemzi, a hasonlítás alapja elsődlegesen minden bizonnyal a 'szín' mozzanat. A közös szemantikai jegy meglétén kívül azonban az író tudatában (tudatalattijában?!) felmerülhetett a *vanília* mint „álom-metafora” is, ez utóbbi ui. az Á. szerint 'szerelmeskedés'-t jelent (vö. Á. 276). Az E → G képzettársítást, ill. az ezen alapuló képet tehát egy ilyen (jóllehet: önkényes) konnotációs járuléka is színezi.

Másik két példánkat a Bukfencből merítettük. Gyöngyvirágról, a regény hősnőjéről írja Krúdy: [a haja] „oly színű volt, mint a vörösréz és *sűrű, mint a liszt*” (B. 17). Másutt is E → G képsorozattal festi őt le: „Szultánok udvarában . . . bujkálnak ilyen típusú nők . . . *anyatej-üdeségű arcukkal*, szinte érintetlen frissességű nyakukkal, *paradicsom-ajkukkal*, lustán merengő, gömbölyded állukkal, *kecskeszőlő formájú keblükkel*, sarkig érő hajukkal, amelybe elrejteneznek az élet durvaságai . . . elől . . .” (B. 110—1). A teljes metafora és a hasonlat határmezsgyéjén álló képek (*anyatej-üdeségű arc*, *paradicsom-ajak*, *kecskeszőlő formájú kebel*) nagyszerűen érzékeltetik e fiatal nőnek szexuális varázsát, ugyanakkor e szexualitásnak szinte gyermeki egyszerűségét, hamvaságát, bensőségességét is. A nőt a gyümölcshez hasonlító vagy gyümölcscsel azonosító Krúdy-képek emocionális töltéséről, sajátos funkciójáról a 3.2. pontban még lesz némi mondanivalónk.

2.2. Gasztronómia → erotika (G → E)

2.2.1. Asszociációk. — A szerelem és az evés-ivás motívumát egymásra rimeltető képzettársítási mechanizmus természetesen mindkét irányban működhet, azaz nemcsak az E idézheti fel a G-t, hanem megfordítva is. A G → E asszociációk a gasztronómia szférája felől jutnak el az erotikus témakörhöz: a gondolat itt a gyomor örömeitől szárnyal fel a szív és az érzések gyönyöréig. Az igazi Krúdy-hősnek egy ízletes rántott csirkéről vagy halról éppúgy nők jutnak az eszébe, mint egy pohár jó borról: „A *rántott csirke* olyan ízes volt, mintha nem is kocsmában készült volna, hanem azoknak az

asszonyosságoknak az elemozsias kosarából került volna elő, akik egykor háznépükkel a budai hegyek közé kirándultak, és a zöld gyepen zsiros papirost hagytak hátra” (NK. 226—7); „Az apró hal tapasztalatlan, vidám, az életből még nem ismeri a lehetetlenségeket — ugyanezért az álmodó is az ilyen halakkal a gyomrában leginkább *vízitündérekkel* találkozik, amelyek kiszöknek karjai közül” (SZ. 2: 241); „a kőkorsóba csordogáló *borról* váratlanul *Maszkéradí kisasszony* jutott az eszébe . . . Csordogált a bor asszonyhangon, és Pistolinak kidagadtak a szemei” (N. 445). A göndör hajú asszonyok pedig nemcsak az álmoknak tulajdonítanak „valamely érzékies jelentőséget”, hanem a „velőscsontnak, amellyel férjüknek kedveskednek, a jó leveseknek, amelyet megunt kedvesüknek főznek”, sőt még „a leölt tyúkban talált tojásnak” is (VB. 434—5).

A G → E irányú képzettársítások szándékos halmozása, rendszeres visszatérése az ismétlődés folytán néha valósággal struktúraszervező hatékonyságra tesz szert. Így pl. a *Mit látott Vak Béla. . .* című (sajnos befejezetlenül maradt) regényben Szerénkának, a meggyilkolt kurtizánnak halotti torán (VB. 382—92) az egymás után feltálat fogások rendre erotikus asszociációkat keltenek az ott levő férfiak mámoros fantáziájában. Minden egyes étel és ital egy-egy régi nőismerősük emlékezetét idézi fel: „Valahányszor *muszka kaviárt* eszem, mindig *eszembe jut Alexandra*, aki piros csizmában cserkesztáncot lejtett a »Barokaldi«-nál” (VB. 385); „a nő eltűnt a szemhatárról, csak a *friss salátánál tér vissza* az [uraságok] *emlékezetébe*” (VB. 388); „Egyiknél [ti. az egyik vendégnél] *jóasszony emléké*t idézte fel a sajt, míg mások enni sem tudtak belőle, mert egykor szegénységükben mindig sajtot vacsoráztak” (VB. 388); „Egyelőre csak költeményekre . . . galambbúgásos szavakra, két száj által elharapott szőlőszemek elfogyasztására, asztal alatti lábjátékokra, önfelajéztelt pillantásokra tanít meg ez a fiatal bor [ti. az egyéves tokaji]. Ez [az] a bor, amelytől mindenkinek *eszébe jut a nő*, akit legjobban és legönfeláldozóbban szeretett életében. *Leányokat hintáztat minden zamatos korty . . . asszonyokat*, akik egykor elhitették velünk, hogy a legderekabbak és legkíválóbak vagyunk az összes férfismerőseik közül” (VB. 389); [a pezsgőkortyok] „*Felserkentik a fáradozó szív emlékezetét* mindazokról a nőkről, akiket a férfiak valaha bírni óhajtottak . . . *Pezsgőkortyokra jutnak eszébe* némely férfinak . . . azok a kócsagos, büszke *lovagnők*, akik egykor emlékebe nadrágjukat és cipőjüket ajándékozták, hogy az emberi kor legvégső határáig tartson a szerelem. Ilyenkor *jutnak szóhoz* azok az *előkelő dámák*, akik napközben csak rugalmas hintók párnáin láthatók, ámde ha négy szemközt maradnak, szívesen járnak négykézláb is a férfiak kedvéért. Ilyenkor *vonulnak fel a képzeletben* azok a szentkép-arcú, hűvös *kisasszonyok*, akik látszólag egyébbel sem töltik életüket, mint klasszikus zenék élvezetével, örök tisztaságban és nyugalomban, akik aztán panaszos vággyal térdepelnek le a férfiú előtt, midőn az erdő sűrűjébe értek” (VB. 391—2).

A fentiekben már utaltunk arra, hogy a cselekmény szintjén megjelenő laza képzettársítások, szeszélyes gondolatszökkenések milyen fontos és tanulmányos előzményei a költői képeknek (vö. 2.1.1. pont). Ennek az összefüggésnek a meglétét különösen szépen példázzák azok a szövegrészletek, melyekben az asszociáció felbukkanása után nem sokkal maga a hasonlat vagy metafora is „színre lép”. Pl. a BÚ. vége felé Stranzski úrnak, a mindenki jókedvét elrontó, kedélytelen üvegkereskedőnek a söröskorsóról eszébe jut egykori szerelme, Jozefin: „A törzsvendég egy darabig farkasszemet nézett a sörrel, mintha

valamely titokzatos kérdéseket tenne fel. . . . Ki tudná, milyen kérdéseket intéz az ilyen konok sörházi törzsvendég a söröskorsóhoz? . . . Ki tudná, hogy néhanapján a söröskorsótól nem kérdezősködött-e Jozefin után, akivel a régi budai *Söröskocsi*hoz járt vacsorázgatni, amikor holtig tartó szerelem fűzte Jozefinhez?” (BÚ. 471—2). S addig-addig mereng a sör mellett az elszalasztott boldogságról, míg végül a söröskorsó észrevétlenül azonosul a régi-régi nővel: „Mefogta tehát a korsó fülét, mefogta, de még mindig távoltartotta magától »Jozefint«, mintha azt vizsgálná, hogy nem történt rajta valamely csorba a legutóbbi találkozás óta?” (BÚ. 472). A $G \rightarrow E$ képzettársításból az idézett rész végére hirtelen erotikussal gasztronomikusát kifejező (jelölő) egyszerű metafora lett.

2.2.2. K é p e k. — A két tárgykör korrelációjából fakadó költői képek elméleti problémáinak felvázolásakor, a **0.2.** pontban hivatkoztunk S. Ullmann-nak arra a gondolatára, hogy az egymással kölcsönös megfelelésben levő témacsoportok közti viszony különösen akkor releváns stilisztikailag, ha ez a kapcsolat megfordítható (reverzibilis), azaz pl. nemcsak A fejez(het)i ki rendszeresen B-t, hanem B is A-t. A „reverzibilis” vagy „reciprok” képek típusába sorolható Krúdynak ez a hasonlata is: „*Fagylaltok* illatoztak, mint *ifjú delnők*” (NK. 227). Bizonyára emlékeznek még olvasóim arra a hasonló, de a fentivel éppen ellentétes irányú képre, mellyel az $E \rightarrow G$ képfajta ismeretetését bevezettem: „Eh, csak egy szőke [ti. szőke nő] volt, mint a *vanília-fagylalt*, . . .” (NK. 233). Nos ez a két hasonlat pontosan olyan „reverzibilis” viszonyban van egymással, mint amilyenről Ullmann beszél. Az egyikben — az $E \rightarrow G$ szerkezetűben — a nőt hasonlítja az író a fagylalthoz, a másikban — a $G \rightarrow E$ felépítésűben — megfordítva: a fagylaltokat az ifjú delnőkhöz. Ami az elsőben hasonlított, az a másodikban hasonló és viszont.

Krúdynál a gasztronomikus motívumokat erotikus képekkel szemléltető hasonlat- és metaforatípus körülbelül ugyanolyan gyakori, mint ellentéte (az $E \rightarrow G$), sőt az életpályának egy bizonyos szakaszán éppen ez (a $G \rightarrow E$) válik dominánssá. Bemutatását épp ezért három olyan hasonlattal fejezem be, melyek Krúdynak ebből a korszakából valók: „A harmadik kanálba jutott *sárgarépa és karfiol*, vidáman, mint kövér *asszonymosoly*” (ÉÁ. 79); [a sáfránytól] „*Széparcú a leves*, mint azok a *széparcú nők*, akikben semmi tartalom nincs” (ÉÁ. 232); „Az a pár pohár *pálinka*, amit az utasember itt-ott magához vesz . . ., csak nagyon rövid időre tudja megszerelmesíteni a gyomrot, mint akár a *hirtelen ismeretség valamely jövő-menő nővel*” (ÉÁ. 99—100). Az ilyenféle képek funkciójáról a **3.2.**, a Krúdy-stílus történetében játszott szerepükről pedig a **4.** pontban lesz szó.

3. F u n k c i ó. — Ebben a fejezetben arra a kérdésre próbálunk meg választ adni, milyen funkció(ka)t tölt be ez a sajátos képréteg Krúdy Gyula írói nyelvében. Az elemzés során abból a feltevésből indulunk ki, hogy az $E \rightleftharpoons G$ képekben a tárgyi és a képi sík között már eleve valamiféle diszharmonia van: a kép szemantikailag is, logikailag is, asszociatív is egy bizonyos diszparát, inkompatibilis jelleget hordoz magában. Az ilyen költői képekben a hasonlított és a hasonló (azonosított és azonos stb.) nincsenek ugyanazon a szinten (vö. Ullmann: i. h. 54), s az író a kifejezendő tartalom és az ezt kifejező kép közötti eltolódást stilisztikai célokra használhatja fel. Melyek ezek a stilisztikai célok, és hogyan történik ez a felhasználás? S. Ullmann

a már többször idézett előadásában az ilyen heterogén minőségeket összerántó, társító képeknek kettős funkciót tulajdonít. E funkcionális kétarcúság annak köszönhető, hogy a „diszharmonikus”, összeegyeztethetetlennek látszó tényezőket egybeötölvöző metafora (hasonlat) a képi sík természetétől függően meg is nemesítheti, fel is emelheti a vele jelölt (minősített) tárgyat, ugyanakkor eszköze lehet a bizalmassá, nevetségessé tételnek vagy éppenséggel a lealacsonyításnak is (uo.). Ez a két lehetőség nyilvánvalóan megvan az erotikusat a gasztronomikussal összekapcsoló Krúdy-képekben is, legfeljebb az vár még tisztázásra, hogy az előbbi funkció maradéktalanul megfeleltethető-e a $G \rightarrow E$, az utóbbi pedig az $E \rightarrow G$ típusnak. A továbbiakban, a konkrét példák szemügyrevételekor, úgy hisszük, fény derül majd erre a problémára is.

3.1. Erotika $\rightarrow$ gasztronómia ($E \rightarrow G$). — Az erotikus cselekménymozzanatokat gasztronomikus motívumokkal érzékeltető képekhez a stilsztika már jóelőre, szinte „látatlanban” a groteszk, a kontraszt, a stíl-ironia fogalmait kapcsolja hozzá. Mennyiben jogosult ez az eljárás? Kétségtelen, hogy jobbra valóban egy kissé ironizáló jellegű ez a képcsoport, már pusztán azért, hogy valakinek egy (szép) nőről egy (elfogyasztható-elfogyasztandó) ételféleség jut az eszébe: „Az életbölcse ség jöttével, a higgadtság, meggondoltság karosszékeiben, az esti tűznél épp oly szívesen gondolunk vissza egy régi *hölgyismerősünkre*, aki kedvességével örökre lekötölezett, mint egy felejthetetlen, jó *ételre* . . . vagy egy tüneményes *ebédre*” (P. 128). Főként akkor erőteljes ez az elidegenítő-távoltartó, kritikai mozzanat, ha egyes női szereplőkhöz az összehasonlítás révén a ’hús’ konnotáció, sőt néha nyílt megnevezés kötődik: [A keleti nők] „Félrevonulva üldögélnek a társaságban, mint ama szótlan *tűzokok*, *akiknek húsa a legízletesebb*, de tollazatuk szürke, egyszerű” (B. 111). Az Asszonyosságok díja második fejezete az esküvő izgalmában felhevülő kövér asszonyokat még brutálisabban, ezzel a hasonlattal jellemzi: „Rózsaszínű bőrukból, nevető kézfogásukból, nyitott szájukból, barátságos dörgölődésükből: félreérthetetlenül árad a nőiesség, *mint nyitott mézsárszékéből a friss hús illata*” (AD. 36; itt a „tisztos”, de élvezetvágyó polgáraszonynak Krúdynál oly gyakran megjelenő típusáról van szó, vö. Az útitárs Hartvig-néja, a Hét Bagoly Leonórája stb.). Ám a hasonlótól függően az $E \rightarrow G$ kép nemcsak pejoratív, hanem — éppen ellenkezőleg — amelioratív, szépítő, hangulatfestő is lehet, pl.: [Laubernének] „Olyan illata volt, mint a *fahéjnak*” (B. 62). Ez utóbbiak sorában különösen jellegzetesek a leányokat vagy csinos fiatalasszonyokat érett gyümölcsökkel párhuzamba állító vagy velük kifejező hasonlatok, metaforák: [Gyöngyvirág] „Korán érett, mint a *szilva* délszakon” (B. 110); „Az ifjú gazdasszony . . . *görögdiunye-ajkába* távolról magam is szerelmes voltam” (N. N. 99). A Királynéről, A nő, akiért szenvedünk című novella női főszereplőjéről olvassuk: „Kámforillata volt a lábának, és *narancs* a térdének íze” (ÖA. 149). A metaforának ebben a mondatban a megnevesítő-színező a domináns funkciója, ám a szöveg háttérében talán ott vibrál az Álmoskönyv-nek egy éppen ide illő szimbolikus álommagyarázata: „*narancs*: keserűség egy asszony miatt” (Á. 214), s e többszörösen implicit képi „jóslat” rövidesen valóra is válik: a Királyné, „a nő, akiért szenvedünk”, csalóka ábrándkép csupán, amely semmivé foszlik Magános szeme előtt.

Olykor a képhez fűzött írói kommentár vagy asszociáció fordítja ellenkező előjelűre (rendszerint: gúnyos-ironikusra) a hasonlat vagy metafora hangvételt. Pl. ebben az alany—állítmányi szerkezetű teljes metaforában:

„Csakugyan *szőlőfürtök a nők*, akikről mindenkinek szabad csípni egy szemet?” (ASZN. 60) az ironikus mozzanatot nyilvánvalóan a *szőlőfürtök* metaforikus képéhez kapcsolt jelzői mellékmondat („... , *akikről mindenkinek szabad csípni egy szemet*”) foglalja magában. (Az azonosított és az azonos képzetének összefonódását, keveredését az *akikről* személyre utaló vonatkozó névmás is jelzi.) Azt, hogy a fenti példában az ironikus hatás a szerző közbevetése folytán keletkezik, jól mutatja, hogy egy másik (ezúttal igei alaptagú szintagmával kifejtett) teljes metaforában ugyanez a kép semleges vagy inkább amelioratív árnyalatú: „A fiatal nő a szőlőhegyen cseresznyévé, barackká vagy *szőlőfürtté válik*, midőn beköszönt a nyár a kalendáriumba” (B. 108). Néha viszont a mellékmondatbeli megjegyzés csak még nyomatékosabbá teszi a képnek már eleve meglevő ironikus-pejoratív funkcióját: [a kövér asszonyok] „lehitik magukat, mint a *boros palackot, amelyet férjüknek készen tartanak reggeltől estig*” (AD. 36).

Az E → G képek funkciói kapcsán néhány mondat erejéig okvetlenül ki kell térnünk az ironikus színezésnek Krúdy prózájában megfigyelhető kitüntetett jelentőségére. Baránszky Jób László kétségkívül helyesen ítél, amikor leszögezi, hogy Krúdy „Stílusának alapvonása az irónia és önirónia” (i. h. 96). Mi talán — óvatosabban — úgy fogalmaztunk volna, hogy „*egyik* alapvonása”, ez azonban a lényegen mit sem változtat. Másrészt pedig amennyire szűkíthető, annyira kitégíthető is Baránszky megállapításának érvényességi köre: az (ön)irónia ui. szerintünk nemcsak a Krúdy-stílusnak, hanem — általánosabban — az írói magatartásnak, valóság szemléletnek is jellemző vonása.

Krúdyt nem utolsósorban épp e miatt az ironikussága miatt érezzük „modern”-nek. Nem véletlen, hogy a XX. század vezető irodalomelméleti iskolái (orosz formalisták, New Criticism stb.) oly nagy fontosságot tulajdonítanak az iróniának, ezen belül is a nyelv önmagához való ironikus viszonyának. Ehhez a gondolatkörhöz kapcsolódva feltehetnénk azt a kérdést is, hogy az irónia Krúdy E = G képeiben vajon csak a képpel jellemzett személyre (a közlés tárgyára) vagy pedig magára a közlésre, a közlés pusztá tényére is vonatkozik. Ha az utóbbira is (s ezt nem tartjuk kizárhatónak!), akkor „A nyelv itt úgy »mondja« önmagát, hogy egyben önmaga paródiáját is mondja. Egyszerre fejezi ki dologi vonatkozásait — és azt, hogy dologi vonatkozásokat lehetetlen, értelmetlen, komikus kifejezni” (Könczöl Csaba: A nyelv eldologiasodása és az irodalom. Mihail Bahtyin irodalomelmélete. Valóság 18 [1975.]: 8. sz. 12). A nyelv használatának ezt a módját a közlés önkritikájának vagy akár a stílus öniróniájának is nevezhetnénk.

Az egyes nyelvi képek ironikus funkcióját csak a tényleges szövegösszefüggésben értékelhetjük és elemezhetjük helyesen, mivel a kontextus igen sokszor módosítja a jelek jelentését, ellenpontozza immanens stílári funkcióikat. Egy költői metafora vagy hasonlat csak egy bizonyos konkrét szöveggörnyezethez képest lehet ironikus. C. Brooks, a jeles amerikai esszéista épp ezért egy állításnak a kontextus általi „nyilvánvaló eltorzítását” hívja *iróniá*-nak, jócskán kiszélesítve ezzel a műszónak eredetibb ’(elismerő szavakba burkolt,) keserű, de szellemes, finom gúny’ értelmét (Az irónia mint strukturális elv. In: Ország László [szerk.]: Az el nem képzelt Amerika. Az amerikai esszé klasszikusai. Bp., 1974. 619). Brooks szerint a szövegösszefüggés a műalkotásnak „minden »állítására« nyomást gyakorol”, s az irónia voltaképpen nem más, mint ennek a kontextus által kifejtett nyomásnak a tudomásul-

vétele. A költői kijelentés fontosságát, helyességét, retorikai erejét, sőt „még . . . jelentését sem lehet elválasztani attól a kontextustól, amelybe bele van ágyazva” (uo. 621). Ha nem fogadjuk is el Brooks-nak az iróniára mint legáltalánosabb rendező elvre alapított irodalomesztétikáját, abban minden bizonnyal egyetérthetünk vele, hogy valamely nyelvi közlésnek ironikus vagy nem-ironikus színezetét nagymértékben a szövegkörnyezet határozza meg.

3.2. Gasztronómia → erotika (G → E). — Az étkezést mint a cselekmény szintjén folyó tevékenységet az erotikus tematikához kapcsoló, a szerelem tárgyköréből vett kifejezésekkel megjelenítő hasonlatok és metaforák funkcióját az elemző hajlamos minden alaposabb megfontolás nélkül, gépiesen amelioratívnak, a hangulati motiváció szolgálatában állónak minősíteni. Ez részben így is van, ám ez az igazságnak csak az egyik fele. Vannak ugyanis másféle, nem hangulatteremtő funkciójú G → E képek is. Mielőtt azonban ezekből idéznénk, vegyünk szemügyre néhány olyan példát, melyeknek valóban a nosztalgikus-idillikus légkör kialakítása a céljuk: [a káposzta] „Zöld, friss, ropogós levelei *szűzieseknek látszanak*, mintha az eső lágy ujjain kívül más kéz még nem érintette volna a leveleket” (USZ. 1: 144); „*vágytelien duzzadnak a bogycók* [= szőlőszemek], *mint hajadonok keblei*, lüktet a szív az indák alatt a nagyon piros-szájú öregember ölelgetésére, lombosodó szoknyát öltenek a *venyigék*, *mint a fiatal menyecskék az első fél esztendőben*” (B. 108); [az] „egyéves, szőke, *tokaji bor* . . . még olyan gyengéd és izgalommentes, *mint a szűzleány szerelme*. *Az ő íze az első csók íze*, amelyet azzal a nővel váltottunk, aki idővel gyötrelmünk, álmatlanságunk, életuntságunk, lehajló fejünk felé guggoló árnyunk, majd gyilkosunk lesz” (VB. 389; itt az amelioratív hatást erőteljesen keresztezi a fokozó halmozással, ún. „climax”-szal is hangsúlyossá tett pesszimizisztikus-tragikus reflexió). Ezekben a képekben az erotikus motívumok szervesen illeszkednek hozzá a gasztronomikusakhoz: a két — lényege szerint összeférhetetlen — szféra valósággal egymásba ömlik, egymásban szemléli önmagát. Különösen jellemző ez az összefonódás az utolsó írói korszak (1926—1933.) termésére. Szauder József szép és pontos szavaival: „A szív és a gyomor álma majd találkozik is egymással az élet végén, újra-lobban a múlt, az emlék, a vágy, a szimbólum izzó nyílként fúródik bele az összeszorult életbe és a szenvedélytelen stílusba. A visszavillanó múlt s a jelen feszültségéből utoljára is remekek ragyognak fel” (Szindbád feltámadásától Szindbád megtéréséig. In: A madárijesztő szeretője. Bp., 1964. 569). A szerelem és a nemiség képzetköréből kikerülő asszociációk a szimbolikus hangulatfestés révén gyöngéd lírával itatják át a cselekménynek legprózaibb, legmaterialisztikusabb mozzanatait is.

Mint említettük, a gasztronómiát erotikával párosító képek másmilyen, nem-amelioratív funkciót is betölthetnek Krúdy prózájában. Ez a „másféleség” a szelíd iróniától egészen a metsző gúnyig terjed, sőt néha pejoratív ízek is vegyülnek bele. Míg az előző típusban a képi elem volt az, mely a cselekménynek gasztronomikus részleteit lírájával megnemesítette, addig itt az ironikus árnyalás — éppen megfordítva — a hasonlított (jelölt) felől irányul a hasonló (jelölő) felé. Ezek a képek az enyhébb, játékosan évődő fajtából valók: „*Retkek vörösölttek, mint falusi kisasszonyok*” (NK. 227); „*a kacsá telt ki legjobban magáért, a többi csak melléktele volt a kövérkés bálkirálynénak*” (ÉÁ. 90), bár az utóbbiban az iróniát már egy csipetnyi fanyar gúny is fűszerezi. Kitűnő példa erre a humoros-gúnyoros-csipkelődő hangvétellel

Az ember, aki mustármag volt című elbeszélésnek (1926.) ez a pár sora: „*A vöröshagyma, ez a földi alma tud magából árasztani olyan illatokat, mint bizonyos nők, amikor szerelmesekkel találkoznak. A vöröshagyma szerelmese a forró pecsenyészír, amely a tűzhelyen sisteregve kérdegeti, hogy miért is kellett neki a világra jönni. A hagyma aztán mindent megmagyaráz*” (USZ. 1: 143). S miközben az írói szemléletmód az irónia, a humor és a gúny között ide-oda villan, a hasonlatok, metaforák és megszemélyesítések telibe találó komplex képpé állnak össze. Végül lássunk egy olyan idézetet is, ahol az ironikus színezés már pejoratívba csap át: „Megsózta a húst, mialatt megfordította, hogy alulról is szemügyre vehesse éhes szemével, *mint ahogy egy nőszemélyt szokás megnézni tetőtől-talpig*” (ÉÁ. 156). Ez a hasonlat a 'hús'-motívum kapcsán a 3.1. pontban bemutatott két Krúdy-kép ellentettjének tekinthető: ott a nőket hasonlították jóízű, friss húshoz — itt a villásreggelire elfogyasztott „tányérhús”-t egy tenyeres-talpas, kívánatos nőhöz. Az E → G képekben a hasonlítottat fokozta le ez a párhuzam, a fenti G → E hasonlatban viszont a képre („nőszemély”) vetül a távortartó, lebecsülő, kritikát, különállást implikáló minősítés.

A szépítő és az ironikus-humoros képcsoport között azok a hasonlatok teremtik meg az összefüggést, melyek épp azáltal válnak ironikussá, hogy túlságosan is amelioratívak. Ezekben a túlzott voltuk miatt derültséget keltő, aránytalan képekben a (gasztronomikus) hasonlított mintegy „a helyére teszi”, devalválja az (erotikus) hasonlót. Az irónia az indíték és a válasz (a „stimulus” és a „reakció”) közti meg nem felelésből (vagy másképpen: a képszerű ábrázolást kiváltó esemény és az ezt minősítő kép közötti inkongruenciából) fakad.

Íme két Krúdy-példa erre a jelenségre: a Duna-parti piacon bevásároló háziasszonyok kosarában „*A húсок piroslanak, mint vágyak, a vajak olvadoznak, mint csókok*” (NK. 313); a halotti toron, a vacsora végén felszolgált piros narancsok „*úgy ontották³ levüket, mint a szerelmesek a mondanivalóikat*” (VB. 395). Ez az eljárás, a túlzás révén történő ironikus leleplezés egyike a prousti irónia legjellegzetesebb formáinak (vö. Leo Spitzer: *Stilstudien* 2: 454—5). Spitzer „*exzedierende Bilder*”-nek nevezi az ilyen képeket (uo. 455), s számos példával dokumentálja, mennyire vonzódott Proust az efféle hasonlatokhoz (vö. Az eltűnt idő nyomában I. Swann. Bp., 1969.² 50—1, 70; Gyergyai Albert ford.).

A „túlzó” képek valamelyest mindig eltérítenek az elbeszélendő történetől, az írásmű cselekményfolyamatától, s egy másik, az írónak éppoly kedves (vagy talán még kedvesebb?) világba emelnek át. Roppant érdekes és tanulságos a Krúdy-kutató számára is, amit ennek kapcsán Spitzer Az eltűnt idő nyomában „százelvesztő technikájá”-ról ír: „A hasonlatnak ez az eltúlzása a leírásban Homéroszra emlékeztető részletességre és a tulajdonképp csak hasonlat gyanánt felvonultatott világ részleteinek kedvelésére vezet: a szerző [ti. Proust], úgy tűnik, elejti elbeszélésének fonalát, és elvész egy többé-kevésbé véletlen képzettársításokból szőtt szőnyeg arabeszkmintáiban. . . . Mily öniróniával törekszik aztán adandó alkalommal ezeknek a hasonlítottól elkalandozó hasonlatoknak »visszahozatalára«, miközben utólag olyanokkal helyettesíti őket, amelyek az alakok légkörébe jobban beleillenek” (i. m. 455—8; a szerző ford.). Tegyük hozzá: Krúdynál is elég sűrűn előfordul, hogy a hasonló fontosabbá válik a hasonlítottnál, a kép a cselekménynél: a hasonlat

³ Az 1961-i kiadásban az *osztották* alighanem sajtóhiba.

tárgya önállósul, részletes kifejtést nyer, szinte elszakad az őt létrehívó konkrét alkalomtól (e „dimenziótágító” funkcióra: Kemény G.: Krúdy képalkotása. Bp., 1974. 80—1).

A háromféle funkció: az amelioratív, a gúnyos-humoros és a túlzottsága folytán ironikus nemegyszer átmegy egymásba vagy teljesen összeolvad. Pl. ebben a laza szerkezetű teljes metaforából kibontakoztatott komplex képben: „a tészták, ha lecsüngtek a kanálból, minden megerőltetés nélkül felhőrpintettek és eltűntek a száj és ajk megnyalogatása után. *Csókolózás volt ez a levessel, ártatlan ifjonti csókváltoztatás, amelyet majd éretebb szerelem követ*” (ÉÁ. 79) a szépítő mozzanat („*Csókolózás volt ez a levessel, . . .*”), erősen túlzó lévén, nyomban ironikus mellézköngékkel párosul, majd a képhez fűzött — csalafintán kétértelmű — mellékmondatbeli hozzátoldás miatt kifejezetten humoros-tréfás hangnembe csap át.

3.3. A kép — kölcsönhatás. Funkcionális következmények. — Láthatjuk: sem az ironikus funkció az $E \rightarrow G$ -hez, sem az amelioratív-hangulatteremtő a $G \rightarrow E$ -hez nem köthető mechanikusan. Ráadásul minden kép: kölcsönhatás, azaz nemcsak a hasonló (azonos) hat a hasonlítottra (azonosított), hanem — másodlagosan — ellenkezőleg is (erről l. bővebben: Kemény G. i. m. 75—6; uő: NyK. 76 [1974.]: 191). A kép elemei közti kölcsönhatás révén egy kissé az irónia is amelioráció, s a hangulati motiváció is ironizál: az $E \rightarrow G$ típusban is van szépítő, és a $G \rightarrow E$ -ben is van elidegenítő mozzanat (pl. a túlzott képek ironikus mellékíze!). Az $E \rightleftharpoons G$ képet tehát funkcionális kettősség jellemzi: egyszerre, egyidejűleg lehetnek nyelvi eszközei a szépítésnek-„megemelésnek” és az iróniának is. Természetesen az egyes képfajtákon belül azért megkülönböztethetjük a domináns és a szekunder funkciókat: az $E \rightarrow G$ típusban az irónia a domináns, és a szépítő hangulatfestés a szekunder funkció; a $G \rightarrow E$ -ben fordítva. Végző soron azonban mindegyik ide vonható képben megvan az amelioratív—pejoratív, nosztalgikus—ironikus ellenpontozás, az a sajátos érzelmi polifónia, mely az író értékelő állásfoglalásának („point of view”) oszcillálását fejezi ki a költői képalkotás síkján.

4. Kronológia. — Az írói életművek a képalkotás felől képek rendszerének (is) tekinthetők (vö. 0. pont). A képstruktúrának rendszerszerű felfogása, azaz a strukturalista ihletésű megközelítés általában nem kedvezett a stílustörténeti szempontok figyelembevételének. (Az már más lapra tartozik, hogy az „ortodox” strukturalizmus érzéketlensége [vagy inkább: tudatosan vállalt, szándékos érdektelensége] a diakronikus folyamatok iránt tudománytörténetileg szükségszerű ellenhatás volt a pozitivista módszerek iskolás historizmusára.) Az irodalomkritikai impresszionizmus éppoly történetietlenül közelített ehhez a kérdéskörhöz, mint a strukturalizmus (ellentétes irányzatoknak sokszor vannak azonos hibái!). Az esszéisztikus Krúdy-értékelések az író stílusát homogén, tömbszerű, monolitikusan változatlan jelenségként szemléltek, megelégedtek néhány formai külsőség leírásával, s nem vették, nem is vehették észre, hogy a „történetlenül egységesnek” tartott Krúdy-prózának éppen úgy megvannak a stíluskorszakai, mint bármely más nagy írónk oeuvre-jének. S a stíluson mint dinamikusan változó, fejlődő struktúrában belül megvan a történetiségük a külön részrendszereknek, így a költői képek rendszerének is. A szinkronia és az egyenmőség mellett látnunk kell a diakroniát

és a változást is: egyes képek (motívumok) feledésbe merülnek, mások megsokasodnak, esetleg átalakul a funkciójuk vagy a szerkezetük.

Magától értődően nem kivételek ez alól a törvényszerűség alól az $E \rightleftharpoons G$ képek (asszociációk) sem. Az $E \rightarrow G$ és a $G \rightarrow E$ típus előfordulási gyakorisága nem egyenletes. Ez az egyetlen megoszlás egy nagyobb összefüggésbe illeszkedik bele, abban találja meg magyarázatát.

A legfontosabb 10—15 Krúdy-regény megismerése után minden figyelmebb olvasó észreveszi, mert észre kell vennie, hogy a 'szerelem'/'étkezés' szinte egy *distinctive feature* egzakttságával bontja két ellentétes részre Krúdy életművét. Első kiforrott munkáitól, az 1911-es Szindbád-novelláktól kezdve egészen a húszas évek közepéig inkább a szerelmi motívum (E) dominál, s ezt csak az utolsó pályaszakasz alkotásaiban váltja fel az evés-ivással kapcsolatos témák (G) primátusa.

A témaváltás első jelei azonban már 1918 körül mutatkoznak: az egyértelműen szerelem-központú Űtitárs-nak egyik pompás részletére, a tempósan falatozó vidéki korcsmavendég ebédjének leírására (Ű. 57—8) gondolok. Ez a típus az utolsó korszak elbeszéléseinek és a BŰ.-nak jellegzetes figuráját, a gyomor örömeiben feledést és feloldozást kereső öregedő férfit előlegezi (vö.: a BŰ.-ban az Elnök és asztaltársasága; az ÉÁ. és az USZ. novellahősei: Szortiment szerkesztő, Nyergesújfalusi, „a jó szagok apostola”, Loncosos, „akit minden kocsmából kidobtak”, Tiroli úr, gyomorbeteg vasgyári ügynök, végül a Fridolin, az öreg pincér álmában megjelenő metetkezési vállalkozó, aki az egész étlapot végigeszli és végigbeszélgeti, majd fizetés nélkül távozik).

A kései Krúdy-novellákban aztán fokozatosan elhal az erotikus szféra. Az uralkodó gasztronomikus motívumok mögött fel-felsejlik egy-egy pajzán utalás (Az elvárásolt vendégek, Egy pohár borovicska), de ezek csak a legritkábban törnek a felszínre. Az öregedő Krúdy egyik legremekebb elbeszélésében, az Isten veletek, ti boldog Vendelinek! címűben (1926.) a cselekmény szintjén véges-végig ételekről és italokról van szó. Csak a kis pincér közbevetett megjegyzéseiből és sóhajaiból állíthatjuk össze Patience-nak, a pályafelügyelő lányának kalandos élettörténetét.

Hogyan nyilvánul meg ez a témaváltás a képkalkotás síkján? E tekintetben különös fáziseltolódásnak lehetünk tanúi: a képek arányváltozása mintegy előkészíti a — teljességében csak később kibontakozó — tematikus „átállást”, hangsúly-áthelyeződést. Nem végeztünk ugyan erre vonatkozó statisztikai felméréseket, így számadatokkal nem szolgálhatunk, de intuitíve is nyilvánvaló, hogy az $E \rightarrow G$ típus körülbelül 1918-ig van túlsúlyban, s utána — egy eléggé hosszú kiegyenlített szakaszt követően — a $G \rightarrow E$ kerül (igen nagy) fölénybe.

A tízes évekbeli írásokban az erotikus mozzanatok jobbára a cselekményhez tartoznak, míg ételekre, evésre inkább csak hasonlatként, utalásként hivatkozik. Két 1918-as mellérendelő felsorolásban már egymás mellé, egy szintre kerül szerelem és evés: „minden örömet elveszítettem a nőkben, az időjárásban s az *étvágyban*” (Ű. 9); „Mennyi bárgyúság történt körülötte, amíg az élet vásárában ügyelgett, *lacikonyhák és fehér lábú nőszemélyek mögött szaglászódott*” (N. 496). Hogy határhelyzetben vagyunk, jól mutatja, hogy a két motívum (E és G) párhuzamosan, egyenrangúként van egymás mellé rendelve. Ami az életrajzi háttérrel illeti: Krúdy negyvenéves, második és utolsó házasságának megkötésére készül. Úgy érzi, belép a lehiggadt férfikorba, amikor a családi élet és az asztal örömei lassan elfeledtetik a szív hábor-

gásait. 1918-ban Krúdy már sokkal inkább Álmos Andornak látja magát, mint Végsőhelyi Kálmánnak. A Bukfenc-beli Don Kihótét bízvást önarcképnek tekinthetjük.

Ezt az „átállást” előlegezi egy 1915-ben írott ragyogó tárcacikk, az Emlékezés a lengyel-levesről is, mely az erotikus és a gasztronomikus szféra párhuzamára, összekapcsolására és konfrontálására épül. A negyvenedik éve felé közeledő író egyszerre észreveszi, hogy „a férfiak, miután elsírták könnyeiket, a gyomrukkal kezdenek törődni; ... a kappanháj megjöttével a férfi nemcsak a konyhán sürgölődő szép menyecske kedvéért kukkant be az ajtón, hanem azon étel-illatok kedvéért is, amelyek onnan kiáramlanak. Észrevétel nélkül *eljön az idő, midőn az étékfogás fontosabb, mint egykor a nők magaviselete volt*” (P. 130). Visszatekintve a múltba kiderül, hogy „A jó *eledelekről, pompás ebédekről, emlékezetes vacsorákról, nevezetes levesekről és peccsenyékről, amelyek az ember életében régmúlt időben előfordultak, éppen úgy naplót kellett volna írni, mint a szerelemről*” (P. 128); „a *lengyel-leves* csaknem olyan jó volt, amilyen a *felejthetetlen grófné halovány-fehérlő válla* lehetett volna” (P. 128—9); „Egy *peccsenye*, amelyet ínyes erdélyi fejedelmek receptje szerint, szakértelemmel, gondosan készítenek a konyhán, majdnem olyan szenzáció, mint a téli délután volt, midőn kisbőgőzni jártunk egy *zenekedvelő hölgy* szalónjába” (P. 130). A korosodó férfiú a pamlagon heverészve a szakácskönyvet lapozgatja, „mint valamikor a költők könyveit” (P. 131).

S a Vak Béla (1921.) halotti torán megjelennek azok a férfiak, a kései novellák tipikus figurái, akiknek „a *kecskepeccsenye finom ifjú nőket is juttatott eszükbe* azon a csodálatos telegráfon át, amely a gyomrot összeköti az agyvelővel” (VB. 387). A szerelem, a nő, az erotika a h a s o n l í t o t t (a cselekmény, a realitás) köréből a h a s o n l ó (a képvilág, az ábránd) síkjára tevődik át. Beköszönt az az időszak, amikor már csak a tyúklevés vált ki érzelmeket: „a belvárosi templom tornyában megszólalnak a harangok, delet jelentve — nyugodalmat, étvágyat, vidám delet, midőn a *férfiak érzelmes várakozással kötik fel asztalkendőjüket vérmes nyakuk alá a tyúklevés elé*” (HB. 8). Ám a G → E asszociációkban és képekben (l. 2.2., 3.2. pont) a két motívum továbbra is szinte szételemezhetetlenül összefonódik.

5. S z e m l é l e t i h á t t é r. — A képek megértéséhez az író is ismerünkünk kell: tisztában kell lennünk ihletének és művészetének természetével, azzal a költői organizmussal, mely a hasonlatokat stb. létrehozza. Egyszóval a komplexitásra számot tartó elemzésben bizonyos fokig a nyelvi szint „fölé” kell mennünk. (Vö. Antoine: i. h. 153, 157.) E megszívlelendő gondolat jegyében tanulmányunkat néhány nem(csak) stilisztikai érdekű megjegyzéssel zárjuk, egy kicsit mélyebbre ásva pszichológiailag és filozófiailag is a nyelvi síkon tetten ért és eddig pusztán stílusjelenségként vizsgált erotika—gasztronómia összefüggésbe. E befejező részben figyelmünket egyetlen kérdéscsoportra irányítjuk: vajon miféle szemléleti-világnézeti-magatartásbeli háttér húzódik meg a két tárgykor affinitása, kölcsönös egymást-jellemzése, felcserélhetősége mögött? hogyan függ össze e motívumtársítás kedvelése Krúdy Gyula személyiségével, ízlésével, saját magára és társadalmi rétegére jellemző élményanyagával, (nyelv)lélektani reflexeivel? Természetesen mindezekről a kérdésekről csak igen röviden, úgyszólván dióhéjban fogunk megemlékezni, mint-hogy ez az egész problematika már kifelé vezet a stilisztikából. Egypár töredékes gondolatot vetünk fel csupán, illetéktelenségünknek teljes tudatában.

A szindbádi „élethabzsolás”-nak, az erotikát és gasztronómiát egységben látó hedonizmusnak mélyebb indítékait keresve a jelenséget mint az egykorú magyar valóság termékét, mint egy történelmi és egyéni élethelyzetre való tipikus reagálást kell szemlélnünk. A századvég és a századelő Magyarországon is az eszmények megingásának, kiüresedésének, „az illúziók elvesztésének” (igaz, egyúttal új illúziók születésének) korszaka volt, olyan időszak, melyben az elidegenedés bomlasztó munkája folytán az egyének közötti (interperszonális) kommunikáció társadalmi méretekben is problematikussá válik, s ez egyelőre megmagyarázhatatlan rossz közérzetet okoz. Kétszeres teherként nehezedik ez a rossz közérzet azokra az intellektüelekre, akikben az emberi idegenség valamilyen okból társadalmi idegenséggel párosul, s a kettő együtt, összegeződve hat. A kisnemesi vagy dzsentri származású írók (s némi egyszerűsítéssel ide sorolhatjuk Krúdyt és rajta kívül Adyt, Török Gyulát, sőt akár a később kommunistává lett Bölöni Györgyöt is!) a maguk széthulló és általuk is az elmúlásra megérettnek tartott rétegéből kilábalva nyugtalanul keresik a helyüket, de ezt a millenniumi prosperitásnak utolsó csöppjeit élvező burzsoáziában vagy akár ennek kulturáltabb és rokonszenvesebb változatában, a Nyugat-Európára tekintő liberális nagypolgárságban nem (vagy csak ideig-óráig) találhatják meg. Átmeneti megoldásként sokuk számára kínálkozik ekkor a biológikumba mint a „világok pusztulásán”, a „Minden Egész eltörött” lelkiállapotában még megmaradt egyetlen realitásba való belekapaszkodás, belefeledkezés. Kivonulás, a szó eredeti értelmében vett „szecesszió” volt ez a kor valóságából. Passzív lázadás, de azért lázadás. Három fő jellemzője volt: a mámor kultusza, a konvencióknak fittyet hányó „vágáns”, bohém, éjszakai életforma, és végül, de nem utolsósorban: a szexualitás mint sajátos „vallás” (Király István: *Ady Endre. Bp., 1970. 1: 531—9, 567—87; 2: 190—210; vö. még: Kovalovszky Miklós: Tehetség és betegség. Ady patográfiájához. Orvostörténeti Közlemények 73—74 [1974.]: 103—26*). Nem volt mentes ez a polgárpukkasztó „modernség” egyfajta dekadenciától. Az öskép alighanem a *Les Paradis artificiels* Baudelaire-je, a közvetlen példa *Az ős Kaján és A magyar Pimodán* Adyja volt (nem véletlen, hogy az ő szavaival jellemezhetjük a legtalálóbban ezt a periódust!).

Csak bele kell helyeznünk ebbe a kor- és eszmetörténeti kontextusba Adynak és Krúdynak az elmitizált nemiségbe való „dezertálását”, s a szexuális mítosz értelme nyomban világosabbá válik: indirekt tiltakozás volt ez a kihívó daccal, dőlyffel megvallott erotika. A polgár-társadalom arcába vágott kesztyű. Am ugyanekkor a „szexuál-vallás” háttérben szüntelenül ott volt a nihil-döbbenet elől való menekülésnek, az elidegenültséggel való kétségbeesett szembehelyezkedésnek a mozdulata is.

Az indítékoknak ez az ambivalenciája csapódik le azután Adynál is, Krúdynál is a szerelem mitizálásának és demitizálásának (kultuszának és csömörének) kettősségében (vö.: *Ady: Ruth és Delila, A Hágár oltára; Krúdy: Asszonyások díja, Mit látott Vak Béla szerelemben és bánatban; az író értékkelő álláspontjának villódzásáról l. még a 3.3. pontot*).

De máris túlságosan messzire elkalandoztunk tárgyunktól, Krúdy Gyula E = G képeitől. A fenti kérdések nyilvánvalóan kívül esnek a nyelvész kompetenciáján. Vessünk hát véget ennek a „stilisztikán túli” eszme-futtatásnak, melyet egyébként is csak kitekintésnek szántunk. A dolgozatunkban érintett témának — erotiká és gasztronómia Krúdy képeiben — ideális feldolgozási módja a nyelvi produkciónak (a stílusnak) és e világszemléleti

szubsztrátumnak együttes, szintézisben való tárgyalása lenne, vagyis hogy ne egymás mellett (vagy éppen egymás után) szóljunk róluk, hanem egymásból magyarázzuk meg őket, feltárva a köztük levő összefüggéseknek a lehetőségig teljes rendszerét. Sajnos, az ilyesmire (is) képes nyelvészeti „szintézis-tudománynak” egyelőre még csak a körvonalai rajzolódni ki. Ám ha ennek hiányában, illetőleg erre a hiányra hivatkozva már eleve lemondunk a többfelé tekintésről, az említett határtudomány (nevezzük ideiglenesen *m o d e r n* vagy *k o m p l e x* *s t i l i s z t i k* ának) továbbra is csak vágyálom marad.

Kemény Gábor

Egy ormánsági népi elbeszélés szerepe Móricz Rózsa Sándorában

1. Több fórumon foglalkoztam már avval, hogy Móricz utolsó éveinek munkásságát milyen vonatkozásokban befolyásolta Kiss Gézánál, az ormánsági Kákics község lelkészénél, Ormánság néprajzosánál és egykeutatójánál tett látogatása. Itt egyetlen szöveg alapos elemzésével azt szeretném vizsgálni, hogyan válhat egy néprajzi elbeszélés egy regénynek nemcsak alkotórészévé, hanem szellemének egyik lényeges kifejezőjévé.

Az átvétel körülményeiről tömören:

Kiss Géza Ormánság című néprajzi monográfiája 1937 őszén jelent meg (Bp., Sylvester R. T. kiad. 425 lap). Móricz e könyvet karácsonyra ajándékba kapta, s fellelkesülve a néprajzi leírásoktól, 1938. újév reggelén lánya esküvőjéről egyenesen Kákicsra utazott, ott öt napot töltött Kiss Géza vendégeként. Néprajzi érdekességet, regénytémát keresett, de a várt színek helyett a falu jelenének nyers valóságát találta. Keserűsége két évre elterelte figyelmét eredeti szándékától, s riportokban, önéletrajzi regényben kiabálta világgá döbbenetét a falu jövőtlensége, cselekvőképtelensége, élni nem akarása miatt. 1940-ben módszert változtatott: támadó hang helyett életkedvet adó hangra törekedett írásaiban. Már nem a cselekvőképtelenségről beszélt, hanem Rózsa Sándorában a *c s e l e k v ő* *n é p* modelljét igyekezett megrajzolni. E cél megvalósításához most egyik forrásul újra kézbe vehette az Ormánságba csalókönyvet. A Rózsa Sándor első kötetének nagyon lényeges fejezetei (Csepegtető csárda, Tánc, vagy lakodalom?, Az udvar, Lármás utca, Kavarovás, Búbánat) ihletődtek Kiss Géza könyvétől, több közülük nem más, mint a néprajzkönyv egy-egy elbeszélésének, leírásának kibontása.

2. E néprajzi szövegek közül legközelebb áll a regény koncepciójához Körtösy Péter kákicsi öregember elbeszélése, ezt — látszólag — szinte változtatás nélkül vette át Móricz Kiss Géza könyvéből. Vizsgáljuk meg, milyen értékeket találhatott az író az öregember szövegében! Íme a teljes elbeszélés:

Hárman is kerétettek. Őz a vállamon. Há lögyek? Mas mingyá mögfognak. Kudalj (Inalj)! Sëm fű, sëm ja, — olyan csepötés (bokros) vágás vót előttem. Vágáson tú sebhedék. Neki a vágásnak — belē a sebhedékbe! Telle vót náddá. Hideg vót a víz, maj mögfattam. Puskát, őzet lēdobtam. Rátérdepöttem. Hörtelen nádat vāgtam. Szāmba! Víz alá húztam magamat. Nádon szūttem a levegőt. Gyünnek az erdősök: — „Há lött? Mas vót ett!” — Össze-vissza keresték a vāgást.

Mög se gondótták, hogy én a víz alatt gugyulok (guggolok). Mikor émöntek, — gyere Péter! Fáztam. Gyűtt az északi szél. Jó kipalóta a gatyámat. Zörgött, mire hazaértem. Vittem az őzet. (Orm. 72.)

A téma: Pétert orrvadászaton csípték, el akarják fogni, furfangja megmenti. Olyan élménye ez az elbeszélőnek, hogy izgalmát 75 év múlva, az események reprodukálása pillanataiban is újraéli, sőt átadja hallgatójának. Ebben az összefüggésben (valóság → emlék → a hallgató átélése) van szerepe a szöveg egészének.

Figyeljük meg a szövegszerkesztést, a mondatkapcsolások e helyzetben érvényes funkcióit! Konfliktusközpontú előadással van dolgunk. Egyetlen fölösleges mondat vagy szó sem lazítja a feszültséget, nem laposítja el a fölődást. Teljesen zárt kompozíció segíti a drámai sűrítést.

Hogy szolgálja a mondatfajták elhelyezkedése a szövegben ezt a zártságot?

Tényközlő kijelentő mondat kezd, tényközlő kijelentő mondat zárja az elbeszélést. (Hogy ez utóbbi a tényközlésen kívül mást is tartalmaz, arról később.) Az első mondat alanya az üldözők: a vadászra vadásznak. Az utolsó a vadász: megmentette zsákmányát. Íme a téma két hangsúlyos helyzetben levő mondatba sűrítve. Össze is kapcsolhatnánk a két mondatot: „Hárman is kerétettek, mégis vittem az őzet.” Ha csak a tényt akarná közölni az elbeszélő, egyetlen szót sem kellene ezen túl pazarolnia. De hol maradna akkor az élmény s az elbeszélés gyönyörűsége? A mégis helyét tölti ki a drámai szituáció részleteinek felidézése. A második és utolsó mondat összhangja még szilárdabbá teszi a két alappillért, még világosabban közvetíti a mesélő szándékát: „Őz a vállamon” — ebben az összefüggésben mozdulatlanak látszó kép, a pillanatnyi megtorpanás, ijedelem kifejezője. „Vittem az őzet” — a győzelem kifejezése a határozott, céltudatos mozgásban. Hangsúlyoztam, hogy ebben az összefüggésben mozdulatlan a második mondatban fölidézett kép. Mert ennek a mondatnak egyéb kapcsolatai is vannak. Az elbeszélőnek nem az őz megszerzése, hanem megmentése jelentette a virtust. Tehát az üldözés izgalmával kezd, s csak azután jut eszébe magyarázni az első mondat energikus cselekményét. A második mondat alanya (őz) erőteljesen ugrik elő, ebben nagy szerepe van az ormánsági beszélt nyelvben gyakori névelőelhagyásnak (Ormánsági szótár, Bev. XXXV). Magyarázó jellege miatt egyszerre cselekvővé mozdul a leírás: a nyitó cselekvés minden előzményét magába sűríti. Anélkül, hogy az elbeszélő egyetlen szót is szólna a vadászatról, felképzik a vadászat izgalma is; úgy ugrik a cselekmény kellős közepébe, hogy az előzmények is élővé válnak. Míg tehát a szöveg utolsó mondatával szövetkezve szerkezet záró szerepe van a mondatnak, visszafelé tágra, a szorosán vett szöveghatáron túli valósághatárokig nyitja a szerkezetet. (Érdekes megfigyelni, hogy míg itt a leírás hordoz cselekményes jelleget, a cselekvésre épülő utolsó előtti mondat meg leíró jelleget is kap: a hangutánzó ige felidézi a ruhadarab — vele együtt gazdája — képét is. Ez is oka a szerkezeti egységnek.)

A kérdés mondatok szerepe hasonló. A két tömör nyomatékos mondat (*Há lögyek? Há lött?*) szövegbeli helye is elárulja az események ritmusát: hogyan vált a riadalom diadallá. A mondatok alanya (Péter), a hangsúlyos határozó (*há*) azonos. A kérdező személye s az állítmány igemódja, ideje különbözik. Az első mondat kérdő felszólításába a menekülő rémülete és útkeresése sűrítődik. A másodikba a menekülés eredménye s az üldözők

tehetetlensége. (A lélektani helyzet csibész derűje is kisugárzik a szövegből: saját kérdésének variánsát hallja a víz alatt guggoló az üldözőktől.) Míg a bevezető, befejező kijelentő mondat a tények oldaláról, az ugyancsak alap-pillérül szolgáló két kérdő mondat az érzelmek oldaláról kerekíti le az elbeszélést.

A felszólító mondatok a k ö n m a g u k b a n i s m e g v a n a s t i l á r i s é r t é k ű k; élénkítő hatásukat növeli, hogy mindegyik tőmondat vagy hiányos mondat. De igazi értéküket a szövegösszefüggésben kapják meg. Négy felszólító mondat van. Megjelenésük mindig továbblendíti, s érzelmi töltéssel látja el az eseményort. Tehát az elbeszélés szerkezeti vázát egészítik ki a következő motívumokkal: futásra ösztökélés, a menekülés reménye, az őz és maga megmentésének konkrét lehetősége, a veszélyhelyzet utáni diadal. De nem azonos stílusértékű mind a négy mondat. A cselekvés leggyorsabb pillanatának felidézésekor (*Számba!*) még igei állítmányra sincs idő: a helyhatározó tömöríti az elhatározást és végrehajtást. Sőt az egész feszült helyzet föloldását is, már itt biztosak lehetünk a menekülésben. Nem véletlen, hogy ez a felszólító mondat pontosan az elbeszélés közepére kerül: a bevezető és befejező kijelentő mondat, a két kérdő mondat pillérei között a főpillér. Utána mindjobban feloldódik az izgalom.

A szerkezetmeghatározó szerepen túl a felkiáltó mondatok közül három — a szöveg kihagyásos szerkesztettsége folytán — erőteljesen sűrítő feladatot is kap. (*Neki a vágásnak — belé a sebhedékbe! Számba! . . . gyere Pétör!*) A veszélyhelyzetben hirtelen születő ötlet (illetve a veszély elmúltának érzékelése), az ötletből adódó felszólítás, a felszólítás végrehajtása: minden egyetlen mondatba tömörül. Formailag, a logikai mondatok kategóriái szerint ezek felszólító mondatok, de magukba sűrítik a felszólítás eredményét közlő kijelentést is. A m o n d a t f a j t á k e g y m á s b a j á t s z á s á t t a p a s z t a l j u k. Meg merem kockáztatni azt a véleményt, hogy nem saját zárt határai közt, hanem ebben a kontextusban, funkcióját tekintve, ugyanaz a mondat felszólító és kijelentő is, s ezzel hallatlanul megnö a stílushatása.

Vessünk egy pillantást arra is, mi a funkciója a m o n d a t f a j t á k s z o m s z é d s á g á n a k, egymásra következésének! Az elbeszélés mindjárt a bonyodalommal indul: nem lesz könnyű hazavinni a zsákmányt. De ne felejtjük: nem „iskolás” szerkesztésről van szó, az élőbeszéd a lélektani helyzetet nem szabályok szerint adja vissza. Tehát nem kell várnunk, hogy majd szépen eljutunk a tetőfokig, s ott jelennek meg a legszertelenebb nyelvi eszközök. A vadász számára az egész folyamatban azok a legizgalmasabb pillanatok, amíg nem látja világosan a kiutat. Míg a riadalom megbénítja egy rövid időre a cselekvőkészséget. Mihelyt már cselekszik, saját mozgása fokozatosan megnyugtatja. Az a különös és a merev nyelvtani logika szerint szabályszerűtlen, de a lélektan szerint annál igazoltabb megoldás a szöveg mondathasználátában, hogy míg a cselekvő szinte mozdulatlanra merevedik, vagy legalábbis határozott cél nélkül mozog, addig a legizgatottabb, a legkapkodóbb a mondatfajta váltása; a külső cselekvés helyett a belső kapkodás kifejezője ez a szomszédság: kijelentő — felszólító módú kérdő — látszólagosan kijelentő, de tartalmát s beszédhangsúlyát, hanglejtését tekintve felkiáltó — felszólító — kijelentő mondat. Nem részletezem, hogyan közvetítik a továbbiakban a mondatfajta az izgalom elcsitulását. A befejező részre már csak kijelentő mondatok maradnak. Segítségükkel (ez lélektanilag fontos) nem hirtelen oldja fel, hanem levezeti az izgalmat. (Persze, az izgalomlevezetés nem vált át az

unalom szürkéjébe. Az igékkel kezdődő mondatok őrzik a dinamizmust. Az időjárást — hiszen itt ellenséggként jelentkezik — személyként mutatja be: *gyűtt, kipalóta*. Megint figyelniünk kell az élőbeszéd hangsúlyára: „*Fáztam. Gyűtt az északi szél. Vittem az őzet.*” Az utolsó állítmányon erős nyomaték van: nem egyszerű logikai lezárást ad, hanem a diadal ünnepi érzésével gazdagítja a tényközlést.)

Egyik legérdekesebb vizsgálati szempont a műfaj és szöveg viszonya. Láttuk, két ellenséggel kellett megküzdenie Péternek: az erdő-sökkel s az időjárással. De van egy harmadik tényező is: a táj. Sivár ez a táj, világosan körvonalazott részletekkel. Csak olyan tájelem jelenik meg az elbeszélésben, melynek köze van Péter meneküléséhez. Így a táj partnerre válik, a két tájleíró rész nem egyszerűen aláfest, hanem cselekményt hordoz. És ez korántsem színes igéknek köszönhető. A tájfestést szolgáló mondatok közül kettőnek nincs igei állítmánya, háromban a szintelen *vót* az állítmány. Mitől lesz hát élővé ez a világ?

Az első részletben (*Sëm fű, sëm fa — olyan csepőtés vágás vót előttem. Vágáson tú sebhedék.*) az elbeszélés eddigi tömör egyszerű mondatait (sőt: egy mondat kivételével tö- és hiányos mondatait) egy mellérendelő összetétel s utána egy leíró egyszerű mondat lassítja le. Látszólag! Mert történés itt is van: belső történés. Két izgatott felszólítás fogja közre a leírást. Az elsőben még csak a menekülés szükségességét éljük át, a másodikban már a menekülés módját. Közben tehát le kellett játszódnia a cselekvő tudatában a folyamatnak: mi lehetetleníti (*sëm fű, sëm fa*), mi teszi esetlegessé (*csepőtés vágás*), mi reménytelivé (*sebhedék*) a menekülés gondolatát. S hogy itt nem egyszerűen a leírás „iskolás” szabályai érvényesülnek (közelről távolra), hanem egy ember létkérdéseként mérődik fel a helyzet, bizonyítja a leírást követő felszólítás: ugyanaz a ritmus ismétlődik a cselekvésben, amelyet a leírásban — azaz a cselekvést megelőző tudati cselekvésben — már követhettünk (a *vágás — sebhedék* ritmikus ismétlése). Persze, ez a részlet így is lassítja pillanatnyilag a történés rohamosságát, de korántsem csöndestíti le izgalmainkat, sőt fokozottan éljük át a lehetetlen és lehetséges, a félelem és virtus feszültségét.

A második leíró rész (*Telle vót náddá. Hideg vót a víz, maj mögfattam.*) fordított felépítésű: egy rövid hiányos mondat után egy következtető mellérendelés áll. Ha az előbbi leírásban a táj és gondolat, ebben a következtető mondatban már a táj és a cselekvő fizikai léte kapcsolódik össze. Fokozódik a körülményekkel kapcsolatos nehézség, s mintegy véletlenül bekapcsolódik az idő tényezője is: késő őszi vagy téli kalandról van szó. A második tagmondat állítmánya már sima átkapcsolás a következő mondatok sűrített cselekvést kifejező igei állítmányaihoz.

A két tájleíró részlet alapján még nem dönthető el, segít-e a természet. De figyeljük meg a legfontosabb tájelem, a nád szerepeltetését: 1. Az előző tájrészlethez kapcsolva a táj növényei fokozatban jelennek meg: fa, csepőte (növendék cserje), nád — lefelé fokozás. A bújtatás egyre kisebb esélye. 2. A nád és hideg víz kapcsolatában is a menekülő helyzetének csaknem lehetlenségét látjuk. De itt már fel kell figyelniünk a nád jelentőségére, ha az élőbeszéd érzelmi indítékú hangsúlyozását igyekszünk érzékelni. A logikai hangsúly szerint a *tele* a nyomatékos. Az ormánsági élőbeszédhangsúly szerint: „*Telle vót náddá.*” Szinte felkiáltójelet írhatnánk utána, hogy visszaadjuk ezt az élőbeszédjellegét. A nyomaték a nádon mint — később derül ki — az elbeszélés egyik főszereplőjén van. (Szótára bevezetőjében Kiss Géza egy

hasonló hangsúlyú mondatot közöl: „Á-mozs vótam . . .” Szerinte az utolsó szótagot fölkapja és elhúzza a beszélő az érzelmi nyomaték kedvéért. O. sz. Bev. XXXIX.) 3. A tájegységből kilépve a nád az ember cselekvésének részesevé, az ember segítő partnerévé, sőt egyetlen segítő partnerévé válik ebben a reménytelen helyzetben. Emberhez kapcsolódása — az elbeszélés ritmusának megfelelően — két ütemben történik: először egy gyors, izgatott cselekvést kifejező állítmány tárgyaként (pillanatnyi cselekvést kifejező ige, cselekvés-gyorsító módhatározó), majd egy nyugodt ritmusú, folyamatos cselekvés (*szítottam*) határozójaként látjuk. Itt is beszélhetünk sűrítésről, de milyen nyugodt atmoszférában: a levegő szívása valóságos tény s a fizikai lét biztosítója, de egyúttal feloldódás is — végre egy kis lélegzethez jutott Péter a riadt, de a reményt föl nem adó kapkodás után.

Még több elemzésre csábító szempontot is kínál a szöveg, közülük csak egyet-kettőt villantok föl.

A mondatfajták és a főszereplők viszonya. Az elbeszélés első felében az erdősöknek csak egyetlen mondat — az is kijelentő — jut. (A másik — *Mas mingyá mögfognak* — csak Péter gondolatában vonatkozik rájuk mint eshetőség.) Az izgalom a vadászé, övé a kérdő, felszólító, felkiáltó jellegű mondatok sora. Az elbeszélés második felében az üldözőké a kérdő, felkiáltó mondat, övék a nyugtalan cselekvést kifejező kijelentő mondat (*Össze-vissza keresték . . .*) — az ő helyzetük lett reménytelen.

A mondatok nyelvtani összefüzésének ritmusgyorsító szerepe van. Pergővé teszi a cselekmény felidézését a kötőszók elhagyása. *Hideg vót a víz, (ezért) maj mögfattam.* Gyakoribb az az eljárás, hogy nem csupán elhagyja a kötőszót, hanem egyszerű mondatokká tördeli a mellérendelő mondatokat. Ezt az izgatott előadás produkálja, hiszen szóbeli közlésről van szó, s a felfokozott izgalom fiziológiai folyamatához tartozik a kapkodó és gyors levegővétel. *Há lögyek?* (hiszen) *Mas mingyá . . . — Há lött?* (ugyanis) *Mas vót . . . — Zörgött, mire . . . (mégis) Vittem . . .* Egyetlen egyszer se pazarol időt idéző mondatra: az összefüggésből, a hanghordozásból nélkülük is lehet tudni, ki a beszélő. S mindjárt az elbeszélés elején látunk egy érdekes megoldást. Felfokozza az in medias res jelleget, hogy egy mellérendelő összetételnek csak a második tagmondatát mondja ki, az elhallgatott elsőre az *is* kötőszóval utal. (Nemcsak egy vagy két erdős üldözött, hanem . . .)

A mondatok igeidő-sajátságai. A tényközlő mondatok múlt idejűek. Két világosan fölfogható kivétel van (az *Őz a vállamon* az igétlenséggel kapcsol át a múltból a jelenbe): az egyik az a pillanat, amikor az üldözők utolérik Pétert. Feszült helyzet, szinte látja őket most, az elbeszélés idején is. (*Gyűnnek az erdősök.*) A másik jelen idejű ige egy mozdulatlan állapotra utal, nem a cselekvésen van a hangsúly (*gugyulok*).

3. Fölösleges folytatnom a szövegelemző szempontokat, az eddig felvázolt összefüggések alapján is megkísérelhetünk válaszolni kiinduló kérdésünkre: mi foghatta hát meg Móriczot az elbeszélésben.

1. Először is a **m e g f o r m á l á s t ö k é l e t e s s é g e**, hiszen a szöveg elemzése szinte a „nyelvészeti poétika” eszközeit igényli. (Felvetődhet az a kérdés is: vajon az élőbeszéd pontos visszaadása-e az elbeszélés, vagy már a lejegyző Kiss Géza keze nyoma is rajta van? Hiszen köztudott, hogy az élőbeszéd teljes pontosságában sohase válhat irodalmi stílussá. Móricz pedig nem érezte szükségét, hogy „megemlje” ezt a parszti nyelvet, változtatását nem

ez a szempont diktálta.) 2. A nyelvi erő s a vele érvényre jutó népi életkedv egy emberi cselekvés dinamizmusát, a cselekvő ember szorongatottságát és felszabadult örömét, magát a cselekvő embert képviseli, s Móricz éppen ezt keresné saját korában, s keresi Rózsa Sándor példájában. 3. A szöveg dinamizmusa érezteti a természetes beszédhelyzetet, amelyben elhangzott a szöveg. Móricz erre nagyon érzékeny volt, jegyzetfüzete az élet legmindennapibb tevékenysége között is előkerült, ha sajátos és jellemző beszédmóddal találkozott (Herczeg: A modern magyar próza stílusformái, 14). Kiss Géza szövegeinek nagy része is a legtermészetesebb beszédhelyzetekből származott (munkavégzés stb.), a közlők sokszor nem is sejtették, hogy jegyzik szavaikat. 4. A beszéd oldottsága nagyon oldott kommuunikáció s viszonyt is bizonyít. Aki ilyen önfeladt gyönyörűséggel tud arról beszélni, hogy a hatalom képviselője milyen tehetetlen a népi furfanggal szemben, annak tudnia kell, hogy hallgatója ebben a harcban kinek az oldalán áll.

Mindez a fölismerés alkalmassá tette Móricz számára a monológot, hogy regénye egy részletévé avassa.

Kérdés: 1. a cselekmény melyik fázisában és kiknek lesz szükségük rá, hogy Körtsonyi Péter szavaiból erőt kapjanak; 2. az eredeti szöveg betölti-e azt a funkciót, melyet a regénybeli helyzet kíván tőle, vagy módosításra szorul?

Nézzük meg először, mivé lett Móricz kezében az elbeszélés!

Hároman is kerétöttek. Özbak a vállamon. Há lögyek? Most minggyá mögfognak. Inajj . . . Olyan vágás vót, elöttem. Vágás után süppedő. Neki a vágásnak, bele a süppedőbe. Tele vót náddaa. Hideg vót a víz! Maj mögfattam. Puskát, özet le. Rátérqyepöttem. Hörtelen nádat vágтам. Egy izet. Számba . . . Le a víz alá . . . Nádon szödtem a levegőt . . . Hm . . . Gyönnek az erdősök. „Há lött? Most vót itt?” Össze-vissza túrták a vágást. Mög se gondóták, hogy a víz alatt guggolok . . . Mikor eemöntek: Gyere Gábrids! Fáztam. Gyütt az északi szél. Jól kipalólta a gatyámat. Zürgött, mikor hazaértem. Vittem az özet.

(Móricz: Rózsa Sándor. Magyar Helikon kiadás, Bp., 1964. 241.)

Első látásra mintha mi sem változott volna. Az eredeti szövegre tett megállapításaink zöme ide is érvényes. Mi módosult mégis?

Nem jelentős a hangzásbeli, hangtani változtatás (*mas — most, belé — bele, telle — tele, rátérqyepöttem — rátérqyepöttem, gyönnek — gyönnek, itt — itt, guggolok — guggolok, kipalóta — kipalólta, zörgött — zürgött*). Az eltérések kisebbik felében más tájnyelvvel helyettesíti az ormánsági hangzást. A módosítások többsége a köznyelvi ejtés felé viszi a szöveget. Ugyanezt a tendenciát mutatja a néhány szóváltoztatás. Az eredeti szöveg négy tájszavából kettőt köznyelvvel vált föl (*kudalj — inajj, sebhédék — süppedő*). Egyet — enyhe hangzásbeli változtatással — megtart (*kipalóta — kipalólta*): hangutánczó jellegénél fogva mindenki értheti. Egyet teljesen elhagy (*csepötés*). Nem vagyok biztos benne, hogy csupán érthetlensége miatt, hiszen itt már a mondattan körébe vágó egyéb változtatásokat is végez. Ezek már jóval jelentősebbek. Először is meggyorsítja a leíró részeket. Az első összetett mondatból csak a második tagmondatot hagyja meg, azt is megfosztja jelzőjétől. (Az *olyan* mutató

névmásra így nagyobb hangsúly kerül, a beszélt nyelv keresetlensége jut érvényre ezzel.) A névutóváltoztatás miatt (*tú — után*) tágasságából veszít a kép. Kiirtja a növényi világot. Csak a nád marad meg a második tájrészletben, de itt az összetett mondatok egyszerűvé tördelése kapkodóbbá és rövidebbé teszi a tájleírást. Az előbbieket miatt nem éljük át annyira a táj első szerepét: a menekülés akadályozása; de elveszíti a szöveg azt az intenzitáskülönbséget is, amit a forrásszövegben a lassítottabb leíró részek s a hirtelen erős nyomatékkal kiugró felszólító mondat (*Számba!*) között érzékeltünk. A felszólító mondat elveszíti ezzel szöveg hangsúlyos szerepét. Ugyanezt eredményezik az utána következő szövegrész változásai, de egyúttal feszültség-továbbvivő szerepet is kapnak. Pétör, mihelyt szájában érezte a nádat, megnyugodott. Az ő következő két cselekvése már szinte tempós (*húztam, szittam*). Móricz Gábriása kapkod. A nyugodt kijelentő mondat felszólító tartalmat kap (*Le a víz alá . . .*) A *szittam* állítmány helyett a szaggatott *szódtam* nyugtalanító hatású. Korántsem jutott még „lélegzethez” Gábriás. Ezt az elbeszélés szaggatottsága is jelzi: szinte minden mondat után levegő után kapkodó szünet. S az erdősök sem olyan tétovák, mint a forrásszövegben (*keresték*), az erőszak marad még itt is a jellemzőjük (*túrták*). Móricz a feszültséget ébren tartja a *Mög se gondótták . . .* mondatig. Utána is még feszült csönd („ . . .”), s csak a csönd után jön a hirtelen föloldás.

Miért változtat Móricz? A hangzásbeli, szókinszbeli változtatás egybeesik azzal, ahogy Móricz általában viszonyul a néprajzi szövegekhez: a hangszínt a tájnyelv legkisebb jellemvonásának tartja; maga a „gondolkodás formája”, az „agytekervények” titka izgatja. Az előbbin tehát bármikor változtat az „emberi”, a „mindnyájunkkal közös” érdekében (Móricz Zs. levelei. Ak. kiad., Bp., 1968. 2: 431). A mondattani változtatások már a lényegre érintik. Mit ér el velük? 1. A két szöveg stílushatásának erejében nincs különbség. A változtatással a szöveg nem jobb, csak más lett. 2. Nem lett oldottabb a beszédhelyzet. (Az egyetlen pongyolán odavetett szó nem jelent lényeges lazítást.) 3. Alapvonásaiban azonos a két figura, közös fő vonásuk a cselekvőképesség. 4. Jobban szolgálja viszont az új változat a megváltozott hallgatóság igényeit. Kiss Géza, a néprajzos gyönyörűséggel hallgatja, „ragyogó fufang”-nak nevezi Péter megoldását. Móricznak is — ha ragaszkodik a szöveg szelleméhez — hasonlóan oldott kommunikációs viszonyt kell teremtenie. Fiatalokkal veszi hát körül Gábriást, akik „szájtátva” hallgatják. Gábriás „elpuhult maiak”-nak nevezi őket. Az izgatottabb szöveg, a veszélyt még nagyobbra növelő, a feszültséget szinte az elbeszélés végéig fokozó előadásmód a fiatalság érdeklődését jobban kielégíti. S ha az „elpuhultság” oldaláról nézzük, még nagyobb hangsúlyt tesz ez a forma a küzdelemre. 5. S ezzel eljutottunk a változtatás leglényegesebb szempontjához. A feszültségeltolódással átfogalmazódott a feszültséggel képviselt drámai kérdés. Ez Kiss Gézánál így hangzott: képes-e Pétör hasznos fufangot kitalálni? Utána már nem kell kételkedni a győzelemben. Móricznál: fufangja ellenére nem lesz-e Gábriás az erdősök áldozata?

A kérdéseltolódás magyarázatát csak akkor találhatjuk meg, ha megfigyeljük, milyen szerepet tölt be a monológ a közvetlen szöveghelyzetben, a fejezetben, a regényben. Azaz a Rózsa Sándorban képviselt írói koncepcióban. Ha rávilágítunk a tágabb összefüggésekre, megértjük: nem szeszély, hanem írói tudatosság vette kézbe és változtatta meg a kákiesi szöveget (Az udvar c. fejezet, R. S. 239.).

4. Az első egység határai: Gábriás megjelenése és elhallgatása. Gábriást az író mutatja ugyan be, de a figura Körtsöneyei Péter szavaiból lép elő. Külsőjére saját szövegének egyetlen szava utal (*gatyá*), Móricz annyit tesz hozzá: *kicsit félvállú*. Elég — nem ez a fontos. Életkora azonos a mesélő Körtsöneyei Péterével. Jellemének egy-két vonása (*huncut, megdőgözött a kenyérért*) szintén kiolvasható saját monológjából. Mindezzel nem pepecsel Móricz. Az író az öreg beszéde bővíti meg, megállapításainak zöme Gábriás beszédére vonatkozik (*tartotta szóval; beszélni még tudott; ha beszélt, . . . behozta a fiatalságát; mesélt*). A *beszélni még tudott* nem csupán a 90 éves ember leszűkült funkcióira utal, egyúttal az író elismerése is. S mielőtt elkezdeti vele a főmonológot, felhívja a figyelmet, a következő szöveg stilisztikai tökéleteségére: *Nem vakkant egy szót, amit nem muszáj*.

Ennyi a monológ előkészítése. A Körtsöneyei Péter szájából átvett szöveg után abba is maradhatna Gábriás szerepeltetése. De ezeknek a fiataloknak a szemében még növelni kellene alakját. Itt van hát mindjárt a néprajzi monográfia következő részlete, a kanászok életének leírása (Orm. 72—3). Csak egybe kell kapcsolni a két szöveget. Bravúrosan oldja meg Móricz:

Maga elé bókol. Alig értik már ezt ezek az elpuhult maiak. Mán most fedél alatt hálnak ezek mind. Még az ő idejében se marha, se embőr meg nem tudott volna fedél alatt hálni. Azt hitte volna, mögful. Csak a szép tiszta szabadság. Még akkor nem is vótak szállások a pusztán. Most mán száz is van, mög kétszáz, mög Isten tuggya mönnyi . . . Mán azokat a régi jó aklokat is mind háznak csinálták . . . Kemöncével. Tűzhellyel . . . Fűtöznek. Asszony van mán a szent pusztán, gyerök. Gyerököt csinálnak mán odaki . . . Még akkor! Terézia alatt! . . .

— *Kanász is vótam ám gyerökkoromba . . .*

Móricz otthon van: a két egyenes beszéd között szabad függő beszéddel teremti meg az átmenetet. Az írónak egyetlen rövid mondat jut: *Maga elé bókol*. A következőben már azonosul Gábriással, közös véleményük szólal meg. Szinte észrevétlenül adja át a szót az öregnek, aki szaggatott belső monológgal jut el a maiaktól saját gyermekkorába. Gábriás gondolatait olvashatjuk, de az író végig jelen van a monológban. Ezt a stílus bizonyítja. Csak látszólagos a spontaneitás, valójában egy nagyon is tudatosan szerkesztett szöveget látunk. Ritmikus az idősíkok váltása. Az előbbi egyenes beszédben a jelennek csak megjelenítő stílushatása van, a történet valóságos ideje múltbeli. A szabad függő beszéd s az általa összekötött két egyenes beszéd időritmusa a következő: múlt — jelen — múlt — jelen — múlt. Gábriás keresetlen és darabos ismétlései nem is olyan „keresetlenek”, ha az író szándékát látjuk bennük (*mán most — még akkor — most mán — még akkor*). Az idősíkváltások nem mechanikusak. A bennük jelentkező motívumok tudatosan közelítik meg az új témát (őz — marha — disznó; hajdani ifjúsága — a mai fiatalok — a mai gyerekek — hajdani gyerekkora; bátor furfangja — a maiak elpuhultsága — a hajdaniak szabadságigénye — a maiak zárt kényelme — a hajdani bátor, kemény, szabad, nehéz élet felidézése). Logikus közelítés ez. De arra is vigyáz, hogy maga az író rejtve maradjon, hiszen el kell hitetnie, hogy Gábriás gondolkodik így. A hitelesség biztosítója elsősorban maga a szemlélet: egy 90 éven felüli ember múltközpontúsága s értetlensége a mai világgal szemben. De hitelesít a beszédstílus is, ezen belül elsőrenden a tájnyelviség. (Külön tanulmányt érdemelne az a kérdés: vajon mikor kezdett Móricz a szabad függő beszédben tájnyelvet alkalmazni.)

A makkoltatásról szóló Kiss Géza-szöveg átvétele korántsem mondható szerencsésnek. Mivel ezt — az elhibázottság mutatja — Móricz sem tarthatta szívügyének, bizonyára megbocsátja az olvasó, ha nem fárasztom részletes elemzéssel, csak összehasonlításom eredményeit közlöm. Az eredeti szöveg alapos nehézségeket okozott Móricznak. Itt figyelembe kell vennünk Kiss Gézának — könyve stílusát is meghatározó — kettős célját. Műve egyszerre akart lenni tudományos etnográfia s kiáltó figyelmeztetés a parasztság sorsára. Tudományos megbízhatóságot képviselt, de nem szigorúan tudományos szaknyelven, hiszen a nagyközönségnek szánta. Saját szövegében is az volt a törekvése, hogy megelevenítse az ormánsági életet, s ezért tájszavakat, egész népi szövegeket épített bele.

A forrásként felhasznált részben a kommunikáció négy viszonylatban történik, ezek a viszonyok át-átcsapnak egymásba anélkül, hogy a váltást bármi is jelezné. Beszél Kiss Géza (valóban élőbeszéd stílusban) olvasóihoz (elképzelt hallgatóihoz); beszél a leírt foglalkozás művelőjéhez; beszél a jelenet egyik szereplője (az apa) a másik szereplőhöz (a fiához); saját magát is belelopja az író a jelenetbe egy lírai tájleírás vallomásában. Hogy szabják meg ezek a kommunikációs viszonyok a stílust, ezen belül a tájnyelvhasználatot? Ahogy Kiss Géza mind távolabb jut a maga személyétől (saját monologizálása a tájról → az olvasó bekapcsolása → a makkoltató kanásznak mint adatközlő néprajzi forrásnak a bekapcsolása → a kanászélet jeleneteinek lejátszatása), úgy növekszik meg a tájnyelv szerepe. Saját vallomásában még nem kap helyet. A kanászjelenet színterét, két szereplőjét, kellékeit mutatva be az olvasónak csak néhány — a névszók köréből vett — tájszóval színezi a képet. Amikor átveszi a szót a kanásmúltat mesélő forrástól, saját nyelvébe egész szintagmákat sző be az ormánsági tájnyelvből. A legelevenebb megoldás, hogy a kanászélet egy napját dramatizálja: a kanászapanak — a fiához intézett — teljes mondatait szövi bele saját szövegébe minden külső jel nélkül. E mondatok az ormánsági tájnyelv mondatfűzési, szókincsbeli, hangtani hitelességével szólalnak meg. Tudatos alkotói módszer ez, (vitázni lehet ugyan vele), meghatározója a kiinduló kommunikációs viszony: az íróasztal mellett ülő néprajzos s olvasói (tudósok és nagyközönség) viszonya.

Móricz az előző szöveg esetében kész népi monológot kapott, csak a megváltozott kommunikációs viszony s az írói szándék miatt kellett némileg módosítania rajta. Most két dolgot kellett eldöntenie: 1. kinek a szerepét ossza Gábriásra; 2. felhasználja-e az eredeti szövegnek mind a négy kommunikációs rétegét.

A legkézenfekvőbb megoldás, hogy Gábriás — az orvvadász kaland után — saját kanásmúltjáról beszéljen ugyanannak a fiatal hallgatóságnak. Az eredeti szövegben egyetlen hiteles népi beszélő volt: az apa. Az ő szavait akarta Móricz a legteljesebben megmenteni az új helyzet számára. Egészen csekély kihagyással s minimális (az olvasók érdekeit néző) változtatással át is veszi az apa teljes szövegét. De átveszi az apa szerepeltetésének módját is: valaki idézi szavait. Gábriásnak tehát a fiú szerepét kell vállalnia. A hajdani hallgató fiúból beszélővé kell válnia. Ehhez Móricz igen sok segítséget találhatott volna a néprajzi szövegben. De két hibát követett el. Nem mondott le arról, hogy a teljes szöveget felhasználja, ugyanakkor nem tisztázta a forrás-szöveg kommunikációs viszonyait, válogatás nélkül adta Gábriás szájába a néprajzos mondatait, akkor is, ha azok az olvasót biztatták a jelenet képzeletbeli szemlélésére, akkor is, ha a tájról álmodoztak. Így Gábriás szavai mögött

hol a jelenetet apjával együtt élő kiskanászt látjuk, hol egy tisztázatlan szerepű személyt, aki távolról kalauzolgat bennünket egy számára is látványosságnak számító jelenet nézésére. Móricz e szöveggel kicsit ellentmondott saját Gábriás-ról írt jellemzésének: *Nem vakkant egy szót, amit nem muszáj*. Gábriás itt ki-kihagyó, fecsegő vénemberré lett.

Mégis van stílushatása ennek az elnagyolt részletnek is. Két vonatkozásban is. Egyrészt mivel ez a második monológ semmiképpen sem versenyezhet erőben az elsővel, az erőtlenebb környezetben még nagyobb hangsúlyt kap az őzmonológ, így válik az egész fejezet centrumává. Másrészt lassított, altató tempója után erőteljesebb a fejezet csattanója.

Ezzel eljutottunk a második körhöz: mi a szerepe az őzmonológnak a f e j e z e t e g é s z b e n. A monológ ritmusa: Gábriás, az üldözött — Gábriás, a győző. Az első ütem szervesen kapcsolódik a fejezet első feléhez, a második előkészíti és fölerősíti a fejezet csattanóját. Kapcsoló elem a szereplők, a fejezetben felsorakoztatott figurák. A fejezet elején szinte panorámáját kapjuk azoknak, akiknek hivatali szerepe a nép fékentartása. A hangsúly nem is a hatalom valódi képviselőin van, hanem a kiszolgálókon. Az erőszak megtestesítői a perzekutorok, végrehajtók, hajdúk, a hóhér. Nem véletlen hát, hogy az udvar másik sarkán Gábriás „... arról mesélt, hogy miccsoda ellenségek voltak mindig a szegény ember nyakán.”

Ugyanennek az ellenségsorozatnak kiegészítői az erdősök. A fejezet első felében ott vannak a jobkagytlól lett kocsisok, szolgálk is, de jelöljük a *szájtató*, a magatartásukra, szemléletükre jellemző cselekvés: *üldögelnek, álldogálnak*. A tette képtelen figurák ellenképeként jelenik meg a monológban az értelmesen gondolkodó, önmagát azonnal fölhaláló, magát legyőzni nem hagyó, értékvő ember. Győzelme a nép győzelme a hatalom képviselőin. S ezen a ponton érintkezik Gábriás tette a fejezet végén bejelentett Rózsa Sándor-i tettel. Gábriás győzelme után mintha nem is léteznének perzekutorok, végrehajtók, hóhérok. Egyetlen perzekutor kullog csak a színen, ő is csak azért, hogy Rózsa Sándor kegyetlen igazságtevését hírül adja. Ha tehát Gábriás az „elpuhult” fiatalokban hitet akart támasztani egy emlékekkel: nem sorsszerű a szegény ember kiszolgáltatottsága, sorsa tőle is függ — Rózsa Sándor tette igazolta ezt a hitet. És fordítva: Rózsa Sándor cselekvése nem egy magános hős vállalkozása. Összhangban van a Gábriások szándékaival, erőfeszítésével. Kardosné Magoss Olgának írja Móricz 1942. júl. 1-én: „Mi közöm nekem avval a Rózsa Sándorral, aki élt. Az én barátom az szimbólum... majd valaha a nép fiai, a fiak fiai tudni fogják mit jelent” (Mór. Lev. 2: 415).

Alig kell már szót vesztegetni arra, mi köze hát a monológban a r e g é n y szándékaihoz. Szinte parabolája annak, ami az első kötet fejezetei sorában ritmikusan ismétlődik, hiszen a növekvő üldöztetés, a fokozódó veszedelem közepette kell a betyárfurfangnak érvényesülnie. Gábriás derús, a győzelem hitét sugárzó, de a veszélyt Körtsöneyi Péternél jobban hangsúlyozó elbeszélésre éppen akkor van a legnagyobb szüksége, amikor Szeged urai a legnagyobb erőket gyülekeztetik Rózsa Sándor ellen, s amikor már nem is csak tőle, hanem tetteinek hatásától kell félniük. „Én nem Rózsa Sándortul félek: én attul félek, hogy ennek a henegeése ragados betegség ne lögyön” — mondja Kulacsos Nagy Mihály az előző fejezetben. S néhány fejezet múlva már azt írja le Móricz, hogyan szaporodik Rózsa Sándor betyárainak száma a félelmetes Gál Pétörrel (aki különben szintén Kiss Géza könyvének kákicsi betyárfigurája).

5. Befejezésül idézzük még fel Gábriás élő másának, Körtsöneyi Péternek alakját! 1830. március 30-án született Kákicsen. (Egyházi szül. anyakönyv 152. l.), 1922. július 21-én halt meg, Kiss Géza temette el július 22-én. 1915 és 1922 között jegyezte tehát fel Kiss Géza Körtsöneyi Péter szavait. (1915-től volt kákicsi lelkész.) Móricz reformkori figurát alkot Körtsöneyi Péterből, hogy 1940-ben üzenjen segítségével a magyar népnek — s a nép fiai fiainak. Micsoda feszült korok találkoznak így egymással, s adnak biztatást egymásnak! S a legszebb ebben a kézfogásban, hogy a biztatás mögött egy valóságos parasztember személye áll.

Achs Károlyné

A szövegsemantika stilisztikai jelentősége

1. A szövegsemantika a szövegnyelvészet része. Státusza, mint látni fogjuk, szövegelméletek szerint más és más. De bárhogyan ítélik is meg, mindegyik felfogásban közös vonás az, hogy a szöveget alkotó elemeknek és a belőlük szerves egésszé rendeződött szövegnek a jelentésével foglalkozik.

A stilisztika és a szemantika egymást feltételező és éppen emiatt már egészen hagyományos kapcsolatából is következően ez a tényleges nyelvi megnyilatkozásokkal foglalkozó parolozemantika sok mindenben gazdagítja és fejleszti a mai stilisztikát. Új lehetőségeket teremt a stílustények értelmezésére, valamint stilisztikai elméletek, elvek kikristályosítására. Célunk éppen az, hogy a szövegsemantika eddigi eredményeiből — néhány fontosabb lehetőség megemlékezésével és nem kimerítő teljességgel — kihüvelyezzük azt, ami a stilisztika számára fontos és produktív lehet, ami megítélésünk szerint hatékonyan szolgálhatja továbbfejlődését.

Mint hogy itt a stilisztika feladatkeretét a szépirodai szövegek tanulmányozására korlátozzuk, külön is szólnunk kell az irodalomsemantikáról, amelyet néhány textológus a szövegsemantika részeként fog fel.¹ Egy külön irodalomsemantikát egyéb okok mellett azért is jogosult számon tartani, mert bizonyos szemantikai jelenségek — mint amilyen például a költői hangtani és jelentéstani párhuzam, az időrend felcserélése, az ellentétező motívumok — csak a szépirodalomban lehetségesek, a nem irodalmi szövegekben ismeretlenek. A sajátosan szépirodai szemantikai jelenségek rendszerint stílustények is. De ennél még nagyobb mértékben az irodalomsemantika jelentőségét abban látjuk, hogy összekötő kapocs a szövegsemantika általános és a stilisztika sajátos tényei között.

2. A szövegsemantika közvetlen forrása a modern jelentéstan. Úgy is mondhatjuk, hogy a napjainkban gyors ütemben fejlődő szemantika új területeket hódított meg a szövegnyelvészetben. A modern szemantika stilisztikai hasznosítása természetesen ennél korábbi, megelőzi a tulajdonképpeni szövegsemantika kialakulását. Még senki sem mérte fel, de nagyon lehetséges, hogy részben épp ez a korábbi stilisztikai érdek alkalmazás közvetítette a modern szemantikát a szépirodalmi szövegek vizsgálatára összpontosító új szövegnyelvészet felé, ez egyengette a szövegsemantika kialakulásának az útját.

Így például S. R. Levin olyan hangtani és jelentéstani párhuzamokról (pl. *igazít* — *eligazít*) ír, amelyek a mindennapi nyelvtől eltérően a költői nyelvben fontos kifejező-

¹ L. pl. T. van Dijk: *Neuere Entwicklungen in der literarischen Semantik. Text Bedeutung Ästhetik*. Szerk. S. J. Schmidt. München, 1970.

eszközök.² Vagy U. Weinreichnak³ és J. J. Katznak⁴ a névátvitelről (Weinreichnak a lexémák átvitelét lehetővé tevő szemákról) szóló, a komponenciális szemantikának nevezett generatív elméletbe tartozó magyarázata olyan metaforizációs folyamatot tár fel, amely a szépírói és nem szépírói nyelvből egyaránt lehetséges. A. J. Greimasnak az ehhez a komponenciális jelentésértanhoz sokban hasonló felfogása a szöveg kohézióját szemantikai összefüggések, a közös szemáktól és szemacsoportoktól meghatározott egységes jelentéskörök, azaz a klasszémák hierarchikus ismétlődésével, az ún. izotópiák segítségével magyarázza,⁵ ami szerintünk a stiláris kohézió tanulmányozására is alkalmazható. Weinreich és Katz, valamint Greimas elmélete alapján a klasszémáknak (rendszerint ágrajz formájában való jelzésével) be lehet mutatni egy szépírói mű szemantikai belvilágát, amelyből nemcsak az alapvető szemantikai, hanem stilisztikai és esztétikai információkat is kiszűrhetünk. Mindezeket mint produktív lehetőségeket a magyar stilisztikában is kiaknázták.⁷

3. A modern jelentéstani elméleteket hasznosító szövegsemantika a szövegnyelvéset fontos, nem egy vélemény szerint központi részévé vált. Jelentősége a szövegjelentés strukturális és funkcionális sajátosságaiból fakad, elsősorban abból, hogy a szöveg összetartó erejét, az információhordozó elemek kapcsoltságát és szerkesztettségét, valamint a szöveg szegmentálási lehetőségét elsődlegesen a jelentés biztosítja. Emiatt hangsúlyozza Julia Kristeva azt, hogy a szöveget mint a jelentések keletkezésének a helyét kell tanulmányozni,⁸ és ugyancsak emiatt S. J. Schmidt úgy látja, hogy a szöveg lényege szerint szemantikai folyamat.⁹

Magának a szövegjelentéssel foglalkozó szövegsemantikának a besorolásában nagyok az eltérések. Ahány szövegelmélet, annyiféle elgondolás. Az egyik legáltalánosabb vélemény szerint a szöveggel foglalkozó diszciplínának, a szöveggrammatikának a mondattan, fonológia és lexikológia mellett egyik része a szemantika.¹⁰ Egy számunkra ennél jobban sarkított felosztásban a szövegnyelvéset két részből áll: szöveggrammatikából és szövegsemantikából.¹¹ H. Weinrichnak ehhez közel álló elgondolása szerint a szövegnyelvéset szövegsemantikaként és szövegszintaxisként konkrétizálódik.¹² Petőfi S. János viszont ennél is átfogóbbnak tekinti, hisz nála a szemantikai elemzés feladata az irodalmi mű valamennyi rétegének (tehát a grammatikai szerkezetnek, a kompozíciós

² Linguistic Structures in Poetry. Hága, 1962.

³ Explorations in Semantic Theory. Current Trends in Linguistics III. Szerk. T. A. Sebeok. Hága, 1966.

⁴ Recent Issues in Semantic Theory. Foundations of Language 1967. 3.

⁵ Sémantique structurale. Párizs, 1966.

⁶ L. pl. Diaconescu Paula: Sémantique et stylistique: Méthode d'investigation d'un texte. Philologica Pragensia 1969. 12.

⁷ L. pl. Cs. Gyimesi Éva: A költői hangzaspárhuzamok jelentéstani vonatkozásai. NyÍrK. 1972. 1; J. Nagy Mária: A melléknév poetizációja Vajda Írájában. NyÍrK. 1974; P. Dombi Erzsébet: Öt érzék ezer muzsikája. Bukarest, 1974. — Újabb szemantikájában (Általános és magyar jelentéstan 1970.) Károly Sándor a tőle felállított jelentésrelációk alapján egy Petőfi verset elemez azzal a szándékkal, hogy bemutassa a hat jelentésminőség összegeződését egy összefüggő szövegben és azon belül a *bánat* szóban. — E jelentésrelációk alkalmazásáról l. még K. Szoboszlay Ágnes: A *vas* szó Buda Ferenc verseiben. Jelentéstan és stilisztika. Budapest, 1974.

⁸ Semeiotiké. Párizs, 1969.

⁹ Text und Bedeutung. Text Bedeutung Ästhetik. Szerk. S. J. Schmidt. München, 1970. 74.

¹⁰ L. pl. T. van Dijk, J. Ihwe, J. S. Petőfi, H. Rieser: Textgrammatische Grundlagen für eine Theorie narrativer Strukturen. Linguistische Berichte 1971. 16: 3.

¹¹ L. pl. Petőfi S. János: Vers une théorie partielle du texte. Papiere zur Textlinguistik. Vol. 9. Hamburg, 1975. 9.

¹² Syntax als Dialektik. Poetica 1, 1967.

egységeknek, a szavaknak stb.) jelentéstani szempontú jellemzése.¹³ Ahol a szövegnyelvé-
szet alapja a generatív elmélet, ott természetesen a generatív grammatikák tagolódásának
megfelelően, azt követő analógiaként az ún. szövegbázison belül a mondattani komponens
mellett szemantikait is számon tartanak, illetőleg más megfogalmazással szövegbázison
a szöveg szintaktikai és szemantikai ábrázolását értik.¹⁴ És egészen más a szövegszeman-
tika helyzete a szemiotikára alapozó elméletekben, minthogy itt a szintaxis és pragmatika
mellett a szemantika a szemiotika harmadik ága.

4. A szövegszemantika stilisztikai hasznosításának egyik lehetősége a szemantiká-
nak a mondattannal (pontosabban a mondatgrammatikával és a szöveggrammatika
szintaxisával), valamint a szemantikai jelenségeknek a szövegegésszel való kapcsolatából,
kölsönös összefüggéséből adódik.

A. K. Zsolkovszkij és I. A. Melcsuk egy idevágó korábbi, ma már akár szöveg-
szemantikainak is nevezhető modellről szólva azt hangsúlyozza, hogy az elvont szemanti-
kai ábrázolás szintjén eltörlődik a határ a szöveget alkotó mondatok között, és eltűnik
a grammatikai és lexikológiai jelentések közötti különbség.¹⁵ Egy évtizeddel később a két
szerző ebből a modelltől fejleszti ki a ma már közismertté vált „szemantikai szintézis”
elvet.¹⁶

J. S. Schmidt a szöveget vizsgáló rokntudományok közül egy csoportba sorolja,
azonos szinten levőnek tekinti a szemantikát magával a szövegelmélettel.¹⁷ Emiatt —
mint ahogy ezt Schmidt másutt még ábrával is érzékelteti — a szemantika fölrendeltje
a mondattannak: szövegelmélet → szövegszemantika → szöveggrammatika (ami lényegé-
ben szintaxis).¹⁸

P. Hartmann úgy véli, hogy a mondattant szemantikailag kell „kezelni”, benne a
jelentést adó technikát kell tanulmányozni, hisz a struktúra csak funkciójával együttesen
vizsgálható, a beszéd kisebb elemeinek nagyobb egységgé való szerveződésében, vagyis a
szöveg alakulásában a jelentés közlő szerepét kell megragadni.¹⁹ Ennél is árnyaltabban
ítéli meg a kérdéses viszonyt T. van Dijk. A mondategésekre korlátozódó mikrostruktú-
rális szemantika mellett számon tart egy jóval átfogóbb, a szövegegész kohéziójának a
vizsgálatára is alkalmas makrostruktúrális szemantikát.²⁰ Egy ehhez hasonló, de az alá-
rendelő viszonyokkal is számoló kettősségről tájékoztat Kelemen János. Úgy véli ugyanis,
hogy a mondat szintjén a szemantika a mondattan része, a szöveg szintjén viszont ennek a
fordítottja az igaz: „a mondat szintaktikai szerkezetéből elvont szemantikai komponens
válík immár szervező elemmé”.²¹

5. Mindez itt számunkra lényegében csak azért fontos, hogy világosan lássuk
a szövegszemantikának a mondattanhoz viszonyított sajátos helyzetét és rangját, azt a
funkcióját, amely egy valamilyen kiaknázható forrást biztosít a stilisztika számára.
Ennek lényegét a legtalálóbban H. Weinrich fogalmazta meg: a mondattan „durva elő-
szortírozó” munkát végez a szemantika számára. A mondattan számára ugyanis árnyala-

¹³ Notes on the Semantic Interpretation of Verbal Works of Art. Computational Linguistics 7, 1968.

¹⁴ L. pl. T. van Dijk: Neuere Entwicklungen (I. az 1. al.).

¹⁵ Towards a Functioning 'Meaning-Text' Model for Language. Linguistics 1957. no. 57.

¹⁶ O szemanticeszközök szinteze. Problemi Kibernetiki 1967.

¹⁷ Text und Bedeutung (I. a 9. al.) 51.

¹⁸ Texttheorie. München, 1973. 23.

¹⁹ Syntax und Bedeutung. Assen, 1964. 12.

²⁰ Neuere Entwicklungen (I. az 1. al.) 121.

²¹ Szöveg és jelentés. ÁNyT. 11. 1976. 194.

tok nemigen adódnak. Az árnyalatok számbavétele a szemantika feladata.²² És ezek az árnyalatok, ugyancsak Weinrich szerint, abból fakadnak, hogy a szavak lexikológiai jelentései sajátos korrelatív viszonyba kerülnek a szövegegész jelentésével. A szöveg jelentése egyrészt a „determinatio est negatio” elve alapján eltünteti a kontextusba nem találó lexikológiai jelentéseket, másrészt pedig előállítja, pontosabbá teszi, jobban konkrétizálja azt a jelentést, ami a szövegnek leginkább megfelel. Más szóval a szavak lexikológiai pólusa és a szövegben realizálódó közlési szándék pólusa közötti különbség a jelentésárnyalatok sokaságát teszi lehetővé.²³

Ezzel a szövegsemantika képviselői elismerik, magától értetődőnek tartják, hogy a szavak nemcsak „bevisznek” jelentést a szövegbe, hanem ott kapnak is. Így megnyugtatóan egyeztetni lehet a kontextualisták és az antikontextualisták korábbi hibás, egyoldalú, végletes nézeteit.²⁴

Minderről a stilisztika számára levonható legfontosabb következtetés nyilván az, hogy a szövegjelentés gazdagítja, árnyalja a szavak jelentését. És ez így már önmagában is stilisztikai tény, hisz ahány új jelentésárnyalata alakul ki egy szónak, annyiféle expresszív lehetőséggel növeli kifejező erejét. Igaz, már a klasszikus stilisztika is tudta, hogy bármilyen változás a jelentésben expresszivitással járhat. Első következtetésünket tehát úgy kell felfognunk, mint ami új alapon igazol egy régi tételt.

De ha még jobban elmélyítjük a szövegsemantika eddig elért eredményeinek a vizsgálatát, kiderül, hogy a fenti következtetésnél jóval többről van szó, hogy az újabb eredményekben más természetű stilisztikai lehetőségek is benne rejlenek. Arra gondolunk, hogy a szó- és mondatjelentéseket szerves egységbe olvasztó szövegjelentés új, adekvát alapot biztosít a szemantikai és ebből fakadóan a stilisztikai jelenségek tanulmányozására. Eddig ugyanis eléggé általános volt az, hogy megálltunk a szó vagy a mondat határánál, kevésbé számoltunk az ennél nagyobb egységen, a szövegen belüli összefüggésekkel, azzal, amit szövegbeli jelentéskiterjedésnek lehetne nevezni.

Így például az egy szóból álló metafora és egyáltalán a pár szavas képek nem elszigetelt szójelentések, hanem ennél jóval nagyobb egységet magukba foglaló szövegjelenségek. T. van Dijk szerint még a metaforikus mondatokat is csak a kontextustól meghatározott modellek alapján lehet vizsgálni.²⁵ Petőfi S. János pedig a képfogalom meghatározásában azt hangsúlyozza, hogy a kép szövegrészlet, és ez szerinte még akkor is igaz, ha egészen rövid, azaz ha csak két olyan szóból áll, amelyek mondatlanilag egymáshoz kapcsolódnak, de szemantikailag össze nem egyeztethetőek.²⁶

H. Weinrich is azt állítja, hogy a metafora tulajdonképpen nem egy szó, hanem egy kisebb vagy nagyobb „szövegdarab”. Mint minden szövegben, a metaforát tartalmazó szövegrészben is a szavak egymásra hatnak, kölcsönösen módosítják egymás jelentéstartalmát. Ezt a szövegbeli folyamatot Weinrich kontextuális „determinálás”-nak nevezi. A szó jelentése lényegében egy bizonyos kontextusnak az elvárása, determinálása. A metafora viszont nem a várt kontextusban jelenik meg, és ezt Weinrich „ellendeterminálás”-nak tartja. Lényege tehát az, hogy egy nem várt (ellendeterminált) kontextusa van. Ebből az értelmezésből is következik, amit Weinrich külön is hangsúlyoz, hogy a metaforát egy szó és egy kontextus egysége alkotja.²⁷

²² Syntax als Dialektik. Poetica 1, 1967. 1.

²³ Linguistik der Lüge. Heidelberg, 1966.

²⁴ Schmidt: Texttheorie (1. 18. al.) 58.

²⁵ Formal Semantics of Metaphorical Discourse. Poetics 4, 1975.

²⁶ On the Structural Analysis and Typology of Poetic Images. Studies in Syntax and Semantics. Szerk. F. Kiefer. Dordrecht, 1969. 191.

²⁷ Semantik der Metapher. Folia Linguistica 1967. 1.

Egy ehhez hasonló felfogás alapján Schmidt szükségesnek tartja az ún. kontextuális megkülönböztető jegyek bevezetését az olyan szövegalkotó elemek szemantikai elemzésébe, mint amilyen például a metafora. Ez nála azt jelenti: ki kell mutatni, hogy a kontextus hogyan hat a metafora szemantikai értékeinek aktivizálására és megvalósítására.²⁸

A tárgyalt metaforaértelmezések a jelentéskiterjedés esetei. De nemcsak a stílus-eszközöknek, hanem magának a stílusfogalomnak a meghatározását is ide lehet vonni. A jelentéskiterjedés tényére alapozza a stílusfogalom meghatározását A. A. Hill. Stíluson az összefüggések, szerkezetek és jellemző jegyek olyan elrendeződését érti, amely tovább terjedhet, és az egész szöveg jellemzőjévé válhat. Ami ettől eltérően csak egy-egy mondaton belül hat, az Hill szerint nem a stilisztika, hanem a nyelvtudomány vizsgálati körébe tartozik. A stílusjelenségek létének legfőbb feltétele a szövegbeli kiterjedés lehetősége.

Erre a feltételre alapozza Hill például a trópus meghatározását: az egyik kontextusból egy másikba átvitt névnek (hangalaknak, jelölőnek) a használata. Eszerint a trópusok létrejöttében nem a név átvitele a legfontosabb mozzanat, mint ahogy a hagyományos jelentéstan alapján vallottuk, hanem a kontextuális átcsapás. Berzsenyi jól ismert metaforájában, az „Itt hágy szép tavaszom”-ban nem az az elsődleges, hogy a *tavasz* hangsor nem egy évszakot, hanem egy életkort, az ifjúságot jelöli, hanem az, hogy az évszak megszokott szöveggörnyezetéből egy másikba, az életkoréba vonódott át. Hill ebből a felfogásból egy módszertani alapelvet fejlesztett ki, amelyet a szövegjelentések értelmezésére eligazító szempontként ajánl: ha egy szűkebb körű szövegösszefüggéstől sugalmazott jelentés ellenkezik azzal, ami egy tágabb körűből következik, akkor ez utóbbi a döntő.²⁹

6. A jelentéskiterjedésnek ezek és az ehhez hasonló esetei (amelyek közül a 7. alfejezetben egyet külön is kifejtünk) vízszintes irányúak. A generatív szövegelmélet alapján azonban egy stilisztikailag ugyancsak releváns függőleges irányú kiterjedésről is beszélhetünk, amely a szöveg mélyszerkezetétől a transzformációkon át a felszíni szerkezetig tart. Ebből következően a felszíni szerkezetben realizálódó szemantikai jellegű stílus-eszközök vizsgálata úgy teljes, ha a mélyszerkezetből vezetjük le. Például a metafora mélyszerkezetbeli alapja tartalmazza a metafora jelentésszerkezetére és a szövegjelentéssel való összefüggésére utaló viszonyokat.

Tehát a függőleges irányú jelentéskiterjedés alapján generálni lehet egy stílusesz-közt, azaz meg tudjuk határozni és magyarázni lényegét, fel tudjuk tárni mélyebb összefüggéseit. A szövegsemantika haszna itt is ugyanaz, mint az előző esetben: a szó- és a mondatjelentések határain túlmutató nagyobb jelentésegység produktív stilisztikai vizsgálati alap.

A jelentéskiterjedés akár vízszintes, akár függőleges irányú, mindenféleképpen belső, szövegen belüli összefüggéseket érint. Lehetséges azonban a szövegjelentésnek egy olyan kiterjedése, amely kifelé, a valóság felé irányul, és amelynek tanulmányozása a szöveglogikán (l. a 8. al.) is túlmenően az igazságelmélet feladata.³⁰

7. A jelentéskiterjedés számontartása jó alapot biztosít a képversek vizsgálatához is. Ha a képvers tágabb összefüggéseire is gondolunk, egy leendő vizuális szövegnyel-

²⁸ Texttheorie (l. 18. al.) 73.

²⁹ Analogies, Icons and Images in Relation to Semantic Content of Discourses. Style II, 1968.

³⁰ T. van Dijk ennek alapján egy bel- és egy külszemantikát különít el (intensional semantics, extensional semantics). Some Aspects of Text Grammars. Hága—Párizs, 1972. 98.

vészet lehetőségére is utalnunk kell, amely lényegében a szemiotika segítségével dolgozható ki.³¹

Az ebbe a körbe tartozó jelenségek nem egyformák: az írott, nyomtatott szöveg és egy kép vagy rajz kapcsolata többféle lehet. Lazább akkor, ha a kettő forrásait tekintve nem ugyanazon közlésegyység része. Max Imdahl a képszintaxisról és a képszemantikáról szóló tanulmányában tüzetesen elemez egy X. századbéli kódexben található miniatúrát, és az alája írt, a képet magyarázó bibliai szövegrészletet sem hagyja figyelmen kívül.³² Némileg ehhez hasonló a filmkép és az alája írt fordítás szövege, a kettő közötti jelentés-tani kapcsolatot.

Sokkal szorosabb viszont a kapcsolat az igazi képversben, hiszen a szöveg és a rajz itt egybeesik, egy koherens közlésegységet alkot: a szöveg betűi, sorai a rajz alkotóelemei, formái. Példaként két olyan képverset említünk meg, amelyeknek az elemzői a szemantikát is bevonták a vizsgálatba. Zsilka Tibor Illyés Gyulának az Újévi ablak,³³ G. Longree pedig Apollinaire-nek a La mandoline, l'oeillet et le bambou (A mandolin, a szegfű és a bambusznád)³⁴ című versét elsősorban szemantikai szempontból elemzi. Az első versben a betűk egy ablakot és hulló hópelyheket, a másodikban egy mandolint, bambusznádat és egy pipát ábrázolnak. Mindkét vers többértelmű. Az Illyés Gyuláé az újévi hangulatot és az annak megfelelő bonyolult, nem egynemű lelkiállapotot érzékelteti. Az Apollinaire-ében eléggé nyilvánvalóak azok a szimbolikus jelentések, amelyek az örömhöz, tetszéshez, élvezethez kötődnek.

Ezekből az elemzésekből természetesen következik az — amit Longree külön is megfogalmaz —, hogy a képvers jelentéstani szempontból háromféle viszonyt foglal magába: (1) a rajz grafikai elemei közötti viszonyt, (2) a szó és a rajz közötti viszonyt, (3) a rajz alkotóelemeinek nyelvi tartalma közötti viszonyt.

Az említett viszonyoknak az alapján magyarázhatjuk meg a képversek és általában a nyelvi képek stílushatását. A kettős üzenetként (rajzként és szöveggként) felfogott képversek szemantikai elemzésének a megvilágításában újraértelmezhetjük vagy legalábbis ellenőrizhetjük azokat a szemléteket, amelyeknek segítségével a nyelvi képek (metaforák, hasonlatok stb.) stílushatásának mechanizmusát és a festmények, rajzok ehhez hasonló, ezzel analóg jellegű hatását magyaráztuk.

Eszerint szövegsemantikai szempontból egy kép expresszivitása lényegében két tényezőtől függ: (1) a felfogott jelzések közül a megkülönböztető sajátosságok kiválasztása, (2) a redundáns, fölös részletek eltávolítása. Longree szerint a képvers esetében a szöveg tölti be a kiválasztás és eltávolítás szerepét. A szöveg segítségével szűrődnek ki a rajz releváns jelentései. A rajz szóródó jelentéslehetőségeit a rajzot alkotó szavak és a belőlük kikerekedő szövegegész jelentése csökkenti és konkrétizálja. Ennek során a lehető és nem lehető jelentéssíkok közötti átváltás, vibrálás egy bizonyos jelentéshullámmal jár, amely egyrészt szerves része a szöveg stílusának, másrészt pedig a művészetlélektan³⁵ idevágó magyarázata szerint végső forrása a stílushatásnak.

³¹ L. erről Horányi Özséb: Adalékok a vizuális szöveg elméletéhez. *ÁNYT.* 11. — L. még R. Barthes: *Réthorique de l'image*. Communications 1964. 4; U. Eco: *Sémiologie des messages visuels*. Communications 1970. 15; R. Koch: *The Book of Signs*. New York, 1955.; Massin: *La lettre et l'image*. Párizs, 1970.

³² *Bildsyntax und Bildsemantik*. Text Bedeutung Ästhetik. Szerk. S. J. Schmidt. München, 1970.

³³ *Stilisztika és statisztika*. Budapest, 1974.

³⁴ *The Rhetoric of a Picture-Poem*. PTL 1, 1976. — A cím második szava Longree szerint a költő szándékának megfelelően nem teljesen explicit. Nemcsak szegfűt jelenthet, hanem a cipőn levő fűzőlyukat is, amely formája szerint az ópiumpipa lyukához hasonlít.

³⁵ Hankiss Elemér: *Az irodalmi kifejezésformák lélektana*. Budapest, 1970. 177—98.

8. Néhány textológus a szövegszemantikát a szöveggrammatikával együtt a szöveglogikára építi, és éltető forrásának a modális logikát, valamint az igazságelméletet tartja.³⁶

A szöveglogika a szövegnyelvészet kevésbé ismert és alig kidolgozott ága. Formális szabályainak a segítségével meg lehet határozni a szöveget alkotó mondatok szemantikai értelmezését (reprezentálását) és logikai formáját. Ennek érdekében tartalmaznia kell a predikációkat (a mondatalkotásnak megfelelő ismeretelméleti folyamatokat), a propozíciókat (a predikációk nyelvi kifejezésének, egy minimális mondatnak megfelelő alapegységeket), valamint a jelentésposztulátumokat leíró szabályokat, amelyek a szövegjelentés logikai vizsgálatának az eszközei.

Szöveglogikai szempontból a szöveget alkotó mondatokat egy logikai jellegű függőségi viszony kapcsolja össze: egy mondat jelentésének igaza egy megelőző mondatétól függ. Ha egy mondat sorozatban megvan ez a logikai függés, akkor az ilyen sorozatok láncolata koherens szöveget alkot. Mindennek az a mélyebb logikai alapja, hogy szöveglogikai szempontból egy szöveg mondatai következtetések, szillogizmusok eredményei: előzményekből (axiómák rendezett sorozatából, szemantikai feltételekből) levezetett tételek. A szöveglogika a következtetések eredményeként felfogott mondatokat olyan szabályok segítségével vizsgálja, amelyeknek alapkategóriája a feltételezés (preszuppozíció), összekapcsolás, következtetés.³⁷ Szemantikai kategóriái szerint a mondatjelentés lehet állított, feltételezett, valószínű, lehetséges stb.

Különben a szövegszemantika alapjául szolgáló logika egészen közel áll a generatív elmülethez, hisz — ahogy Hintikka is jelzi — a logikai szemantika mint magyarázó modell kifejleszthet egy olyan mélyszerkezeti logikát, amely a mindennapi szóhasználat realitásának lenne az alapja.³⁸ Van Dijk ennél is tovább megy, és a szöveglogikát a generatív grammatika részének tekinti, amely „szöveg”-nek nevezett egységeket állít elő, magyaráz meg.³⁹

9. A szöveglogikához igazodó szemantika főbb tételei jól hasznosíthatók a képek vizsgálatában. Van Dijk a metaforikus szövegről szóló tanulmányában abból indul ki, hogy a logikai szemantika és az igazságelmélet szerint bármelyik metaforikus mondatot úgy kell felfognunk, mint ami az igazság elvének a megsértése. És mégis az író feltételezi, hogy az olvasó megérti a metaforikus mondat jelentését, és elfogadja az író közlési szándékát.

Van Dijk úgy véli, hogy a metaforikus mondatok értelmezése a logikai szemantika tételei szerint egy szétválogató, specifikáló művelettől, egy bizonyos szűréstől (szortírozástól), egy olyan logikai funkciótól függ, amelynek segítségével egy predikációhoz az ún. logikai tér valamelyik részét hozzá lehet (vagy nem lehet) kapcsolni. Ennek a logikai térnek olyan elvont sajátosságai vannak, amelyek vagy találnak, vagy nem találnak a szóba jöhető jelenségekhez. Így például a *beteg* szót társítani lehet a *fiú*-hoz, minthogy olyan jelenségek területéről való, amelyekre jellemző lehet az egészség vagy a betegség. De nem ilyen területhez tartozik az *asztal* vagy az *ötlet*. Metaforaként azonban elképzelhető *beteg asztal* vagy *beteg ötlet* is.

Bár ez az érvelés sok mindenben hasonlít ahhoz, ahogyan a metaforát a komponenciális szemantika képviselői (Katz, Fodor, Weinreich) értelmezik, és közel áll ahhoz a

³⁶ J. pl. T. van Dijk: Text Grammar and Text Logic. Studies in Text Grammar. Szerk. J. S. Petőfi és H. Rieser. Dordrecht — Boston, 1973.

³⁷ Van Dijk i. m. 41 - 129; Schmidt: Texttheorie (I. a 18. al.) 88 — 105.

³⁸ Models for Modalities. Dordrecht, 1969. 5.

³⁹ Text Grammar and Text Logic (I. a 36. al.) 3.

szemlélethez, amely a metaforában szemantikai rendellenességet, anomáliát lát,⁴⁰ mégis újat jelent a kép alkotóelemei közötti szemantikai összeférhetlenség megmagyarázásában.

Ehhez Van Dijk számára a kiindulópont a szöveglogika már említett tétele: egy mondat jelentésének az igazsága a megelőző mondat jelentésének az igazától függ. Ha a metaforikus mondat logikai terébe egymáshoz nem találó jelenségek kerülnek, akkor ez a tér kiterjed, és például a *mosolyog* nemcsak a *leány*-ra, hanem a *virág*-ra is találni fog. Ez esetben Van Dijk szerint az igazság feltételét a „ha — akkor” logikai képlet fejezi ki. Tehát a metaforikus mondatbeli állítás igazát a megelőző mondat jelentése bizonyítja. Ugyancsak Van Dijk hívta fel a figyelmet arra is, ami stilisztikai szempontból nagyon fontos, hogy a metaforának van néhány olyan formális sajátossága, amely az igazság feltételezett-ségének előbb említett lehetőségeit tükrözi. Ezek a formális sajátosságok egy „ha — akkor” típusú feltételes mellékmondat jelentésének felelnek meg. Tehát a *virágok mosolyognak* kép a következő újrafogalmazás alapján magyarázható meg:

Ha a virágok leányok lennének, akkor mosolyognának.

Ha a virágok élőlények lennének, mint a leányok, akkor mosolyognának.

Ha a virágokat leánynak lehetne tartani, akkor mosolyognának. stb.

Eszerint a metafora olyan „ha — akkor” típusú feltételes mellékmondat, amelyből bizonyos részleteket törölni kell.⁴¹

10. A szemiotikai megalapozású szövegelméletek a szemantikát természetesen a szemiotika részének, a szitaxis és a pragmatika mellett egyik ágának tekintik. Újabban az így értelmezett szövegszemantikát és magát a szemiotikai szövegnyelvészetet a pragmatikával, kommunikációelmélettel és a beszédaktus-elmélettel kapcsolják össze.

Dieter Breuer a szöveget a társadalmi viselkedésnormáktól meghatározott közlési folyamat részeként fogja fel. Az erre a felfogásra alapított szövegelméletében a szemiotika mindhárom ágának (a szintaxisnak, szemantikának, pragmatikának) megvan a maga sajátos, viselkedési normákkal kapcsolatos feladatköre. A szemantika azt tanulmányozza, hogy a nyelvi jeleknek milyen normák felelnek meg. Ezeket a megfeleléseket Breuer „utasítás”-nak (vagy algoritmusnak, programnak) nevezi.⁴²

A szövegeloállítás feltételeit Breuernál három diszciplína tanulmányozza: a hatás-tan, stíluselmélet és a státustan. Az első a nyelvi elemek érzelmi, hangulati tartalmát vizsgálja. A második, mint majd látni fogjuk, egy pragmatikai stilisztikának felel meg. A harmadik a közlés különböző körülményeivel foglalkozik, elsősorban azokkal (pl. a közlés céljával, a közönséggel, a beszédhelyzettel), amelyek a hatást közelebből meghatározzák.

Ebben a keretben több stilisztikai jellegű és jelentőségű szemantikai jelenséget fedhetünk fel. Breuer már fentebb említett diszciplínája, a stíluselmélet, valamint a vele összefüggő hatás-tan és státustan mind releváns a stilisztika számára. Maga a Breuer-féle stíluselmélet végső fokon arra a pragmatikai viszonyra vezethető vissza, amelynek tanulmányozását a szerző a szemantika feladataként jelölte ki: a nyelvi jeleknek viselkedési normákhoz való hozzárendelése. Breuer ugyanis a stíluselmélet tárgyát, a stílust mint a viselkedésnormák nyelvi realizációját határozza meg. Ennek megfelelően a nála stíluselméletnek nevezett stilisztikát olyan pragmatikai diszciplínának tartja, amelynek az a

⁴⁰ Tzvetan Todorov: *Les anomalies sémantiques*. Langages 1966. 1: 100–23.

⁴¹ T. Van Dijk: *Formal Semantics of Metaphorical Discourse*. Poetics 4, 1975.

⁴² Másutt, pl. Schmidt-nél (*Texttheorie*, I. a 18. al., 55–76) az így értelmezett jelentéssel az „utasításszemantika” (Instruktionssemantik) foglalkozik.

feladata, hogy a nyelvhasználatbeli magatartást, viselkedést a maga társadalmi és történelmi meghatározottságában vizsgálja.⁴³

Eléggé hasonlít ehhez Werner Abraham és Kurt Braumüller stílusértelmezése. Ők úgy vélik, hogy a stílus a változékony pragmatikai tényezők funkciója. Abból indulnak ugyanis ki, hogy a közlőnek megvan az a képessége, hogy a nyelvhasználat során igazodjon vagy szándékosan eltérjen a címzett (olvasó, hallgató) olyan igényeitől, váromlásaitól, amelyek többé-kevésbé előzetesen kialakult viselkedésformáktól, magatartási normáktól függenek. Mind az igazodás, mind pedig az eltérés és nyilván elfogadásuk vagy visszautasításuk nyelvhasználatbeli változásokkal, eltérésekkel jár együtt. Szerintük ezeknek az eltéréseknek a sajátos nyelvi funkciója alkotja a stílust.⁴⁴

Ebből a felfogásból fakad Breuernél a metaforaértelmezés is. Szerinte a nyelvi és viselkedési formák közötti megfelelések nemcsak tényleges, hanem lehető és elképzelt viszonyokra és a belőlük fakadó viselkedéshetőségekre is vonatkoznak. E viszonyok nyelvi megfelelője a fikció és a metaforikus kifejezőmód.⁴⁵

II. A fentebb tárgyalt pragmatikai szövegelméleti alap S. J. Schmidtnél a beszédaktus-elmélettel egészül ki. Végső fokon Schmidt kiindulópontja hasonlít a Breueréhez, hisz nála is a nyelvhasználat társadalmi meghatározottsága a fő magyarázó elv. Schmidt ezt J. R. Searle beszédaktus-elméletéből vezeti le. Hivatkozik Searle-nek arra az állítására, amely szerint egy nyelvet beszélni lényegében azt jelenti, hogy viselkedési szabályokhoz igazodunk. Éppen ezért a nyelvelmélet része a cselekvéseméletnek.⁴⁶ Ebből következően Schmidt a szöveg fogalmának a meghatározásában a textológusok többségétől eltérően nem a szöveg felépítésére (a mondatok koherens sorozatot alkotó szerkezetére) van tekintettel, hanem azt hangsúlyozza, hogy a szöveg egy közlési cselekvésfolyamat olyan részlege, amely lényege szerint nyelvi nyilatkozat, tehát a szöveg egy társadalmi érvényű cselekvés (pl. ismeretközlés, parancsolás, kérdés) végrehajtása, minthogy közlési funkciót tölt be, egy ún. illokucionáris lehetőséget (állítás, engedélyezést, kérdést stb.) valósít meg. A szövegek megértéséhez cselekvésgrammatikára és cselekvésszemantikára van szükségünk. Schmidtnél ez utóbbinak, egy még ki nem dolgozott diszciplínának része az utasításszemantika (l. a 10. alfejezetben), amelynek fő feladata a nyelvhasználatot megszabó viselkedési normák leírásához szükséges szabályok tanulmányozása. Ebből következően a szövegjelentés is egyfajta cselekvés, egy bizonyos utasítás, valamilyen viselkedést előíró szabály. Tehát az utasításszemantika a szövegsemantikával azonosítható.

Schmidt szövegsemantikájában is találhatunk a stilsztika számára hasznosítható elveket. Elsősorban arra a szövegnyelvészeti szempontra gondolunk, amely szerint a szövegek elfogadhatóságának a vizsgálata a stilsztika (vagy a szövegnyelvészet és a stilsztika közös) feladata. Az elfogadhatóság vizsgálatában a szöveg belső értékei (helyessége, jól formáltsága) mellett olyan külső sajátosságaira (érthetőségére, használhatóságára) is figyelemmel kell lennünk, amelyeket a közlés különböző körülményei (cél, hely, idő, az olvasó műveltsége stb.) határoznak meg. Balassi Bálint verseinek a stílusát ma is tudjuk értékelni és értelmezni, tehát elfogadható, de nem lehetne elfogadni a vele azonos jellegű és stílusú, napjainkban írt szövegeket. Az olvasóközönség hamisításnak vagy anakronizmusnak fogná fel őket. Ebből is kitűnik, hogy a szövegek elfogadhatóságát megszabó tényezők között ott találjuk azokat a viselkedési normákat is, amelyekkel az utasításszemantika (és a vele azonos szövegsemantika) foglalkozik.

⁴³ Einführung in die pragmatische Texttheorie. München, 1974.

⁴⁴ Towards a Theory of Style and Metaphor. Poetics 7, 1973.

⁴⁵ I. m. 128.

⁴⁶ Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge, 1969. 12.

Az elfogadhatóság végső fokon a stilisztikát is érdeklő szöveghatással függ össze, ami a közlés címzettjét (az olvasót, a hallgatót) és a rá vonatkozó dekódolást (olvasást, megértést, értelmezést, befogadást stb.) állítja az előtérbe. Schmidt a hatást a szövegszemantikai „teljesítmény”-ből vezeti le. Minél több a jelentéslehetőség, annál erőteljesebb a hatás.

Különben Schmidtnél a szemantika és a stilisztika magában a dekódolási folyamatban is egy egységet alkot, minthogy mind a szemantikai, mind pedig a stilisztikai dekódolás feladatát abban látja, hogy az üzenet pusztá tartalma mellett az érzelmi és hangulati jelentést is megfejtse.⁴⁷

Stilisztikailag az is érdekesnek látszik, hogy Schmidt a kommunikációs cselekvés-folyamat mindkét szakaszában, a szövegelőállítást és a szövegmegértést ábrázoló sémában egyaránt szerepelteti a stilisztikát. Az elsőben a szöveggenerálás egyik ága a lexikológiai és szemiotikai transzformáció, a másik ág pedig a szövegmodellálás. Schmidt ez utóbbinál a retorikai és stilisztikai eljárásokat sorolja fel. A másodikban a szöveg fel fogásának és megértésének egyik mozzanata a formális és stilisztikai elemzés.⁴⁸

12. A beszédaktus-elmélet és stilisztika kapcsolatát Richard Ohmann is tárgyalja. Igaz, nála az alap kevésbé szövegnyelvészeti. De maga a kiindulópont mégis a beszédmű, a szöveg. Ohmann szerint a szöveg jelentéssel bíró grammatikai szerkezetek sorozata, amelynek megvan az az ereje, hogy hasson az olvasóra. Éppen ezért, állítja Ohmann, azt a meghatározást is el lehet fogadni, hogy a szöveg illokucionáris cselekvések (állítások, rábeszélések, vigasztalások, fenyegetések stb.) sorozata. Bár ezek a cselekvések lényegében jelentések, Ohmann a belőlük adódó stilisztikai jelenségeket elsődlegesen nem a szemantikához, hanem a pragmatikához köti, de még így is jól hasznosíthatjuk őket a szövegszemantika stilisztikai jelentőségének vizsgálatában.

Ohmann elméleti megfontolásokból és néhány rövid szöveg elemzéséből arra a következtetésre jut, hogy vannak olyan stílári jelenségek, amelyek nem a szöveg nyelvi szerkezetétől, hanem az illokucionáris cselekvések konvencióitól függnék. A stílus tehát határos, sőt néha egybe is esik ezekkel a cselekvésekkel. Ezt úgy is meg lehet fogalmazni, hogy bizonyos stilisztikai jelenségek, amelyek nem a normától, a mindennapi használattól való eltérések eredményei (mint általában a grammatikai jellegű stíluszeszközök), az illokucionáris erő sarjadékai. Ilyenek például az erős érzelmi töltésű, valamilyen határozott hatás kiváltására alkalmas, bizonyos cselekvések végrehajtására ösztönző (pl. sürgető, szidalmazó, fenyegető, panaszkodó, hálálkodó, esküdöző stb.) kifejezések.⁴⁹

13. A szemiotikához tartozó, pragmatikával, kommunikáció- és beszédaktus-elmélettel összeötvöződött szövegszemantika produktív lehetőségeket biztosít egy olyan területen is, amelyet a stilisztikában eddig eléggé elhanyagoltak. Elsősorban a próza-szövegek (narrációk) sajátos tényezőire gondolunk, mint amilyen a téma, a szereplők és a cselekmény az események térbeli, időbeli és oksági viszonyhálózataival. Ezeket a tényezőket a múltban úgy-ahogy csak az irodalomtudomány tanulmányozta. Ma azonban, minthogy szövegszervezési tényezőként is számon tartjuk őket, lassanként bekerültek a stilisztika vizsgálati körébe is. De hagyományos stilisztikai alapon nem lehet őket egységes keretben tárgyalni, hanem csak megosztva a lexikológia és a mondattan között.

⁴⁷ L. minderről Schmidt: *Text und Bedeutung* (I. a 9. [al.]); *Texttheorie* (I. a 18. al.).

⁴⁸ *On the Foundation and the Research Strategies of a Science of Literary Communication. Poetics* 7, 1973.

⁴⁹ *Speech, Action, and Style. Literary Style: A Symposium.* Szerk. S. Chatman. London—New York, 1971.

Szövegsemantikai akapon azonban épp azt az egységes keretet lehetett biztosítani, amelyet a stilisztika is hasznosíthat.

Van Dijk az említett tényezőket olyan szövegalkotó, szemantikai makrostrukturális jelenségnek tekinti, amelyeket elvont szemantikai egységekből lehet származtatni.⁵⁰ Tanulmányozásuk számára Lubomír Dolezel az elbeszélésszemantikát (narratív szemantikát) jelölte ki, amelyet a szemiotika, pragmatika, beszédaktus-elmélet mellett szoros kapcsolatot fűz a már fentebb tárgyalt szöveglogikához is.⁵¹

Mint mindegyik idetartozó tényezőnek, a szereplőknek a vizsgálatában is sokféle szempont lehetséges. De bárhonnán közelítjük is meg őket, nem lehet figyelmen kívül hagyni a szövegsemantikát, minthogy a szereplők közötti társas viszonyok elsősorban a nyelvhasználat tartalmas elemeiben, főleg a dialógusokban fejeződnek ki. Ez viszont arra is figyelmeztet, hogy a stilisztikai vizsgálat sem hanyagolható el. A pozitív, semleges vagy negatív jellegű kapcsolatok (pl. szerelem, barátság, leereszkedés, gyűlölet) legtalálhatóbb kifejezőeszközei az érzelmi értékelést és magatartást is jelző és a stílus alakulásában fontos szerepet játszó emocionális tartalmú nyelvi elemek.

De mindezek stilisztikai jelentőségét e szövegelmélet alapjául szolgáló szemiotika felől is bizonyítani lehet. Az irodalmi alkotás szereplői közötti viszony egy bizonyos jelzés, lényege szerint olyan magatartás, viselkedés (bizonyos megnyilvánulásaiban gesztus), amely valamilyen információt tartalmaz.⁵² Ez az informatív viselkedés kommunikatívává válik, ha a szereplő közli valakivel (egy másik szereplővel). A szereplők közötti viszonyokra utaló jelzések nyelvi kifejezései olyan stílustények, amelyek az elbeszélések stíluszervezetének alakító elemei. Következésképp lényegüknek megfelelő vizsgálatuk csakis a szöveg szerkezet szintjén lehetséges. Itt is számolnunk kell tehát a szövegbeli jelentéskiterjedéssel.

14. Hogy a tárgyalt narratív tényezőknél szövegyszervezői funkcióikban is lehet szemantikai és ezen át stilisztikai értékük, azt az idő szövegsemantikai szempontú leírásával próbálok bizonyítani.

Az idő mint jelentésegység része a szöveg jelentésének. Wolfram K. Köck szerint egy szöveg sokféle időviszonya (idősíkja) tárgya az implicit időszemantikának (amely a szavak időre utaló jelentéseivel foglalkozik) és az explicit időszemantikának (amely az idő grammatikai kategóriáit, pl. az igeidőket tanulmányozza).

Emellett azonban az idő szövegyszervező erő is, azaz a szövegnek időszervezete is van. Mit is jelent a szöveg fogalma az idő megvilágításában? Az erre a kérdésre adható választ ugyancsak Köcktől idézem. Szerinte a szöveg a nyelvi jelek olyan strukturált sora, amelynek egyik lényeges sajátossága az alkotóelemek egymásutániséga, tehát időbeli rendezettsége. Köck a stilisztikát is érdeklő pragmatikai kérdést, a szövegthatást is ebből az értelmezésből vezeti le.

Mint érdekességet említi meg azt, hogy már az antik retorika foglalkozott azzal, hogy hogyan lehet a jelek elrendezésével maximális hatásfokot elérni. Az antik szerzők figyelemmel voltak a jelek elrendezésében (*ordo, dispositio*) lehetséges időzítésekre, az időtartamok kiszámítására (l. pl. a *quantum satis est* elvüket) és arra is, hogy mindez hogyan rendeződik újra a hallgatónál.

A szöveg időszervezete (mint az egyik szervezési „elv”) fontos szerepet játszik a szöveg jelentéssel bíró alkotóelemeinek elrendezésében, az egymásutániség kialakításá-

⁵⁰ On the Foundations of Poetics. Methodological Prolegomena to a Generative Grammar of Literary Texts. Poetics 5, 1972. 114.

⁵¹ Narrative Semantics. PTL 1, 1976.

⁵² L. pl. Hoppál Mihály: Gesztus-kommunikáció. ÁNyT. 8, 1972.

ban. A közlés előre haladó irányában továbbított és felfogott információk áramlásának az ideje stílushatások forrása is lehet. Ez a hatás végső fokon a közölt információk feldolgozásának időtartamától függ, amit az információk mennyisége, ezen belül is a jelentéslehetőségek mértéke és a szöveg olvasásának, megértésének a kinetikai feltételei szabnak meg. Ezek a feltételek viszont meglehetősen egyéni jellegűek. Éppen ezért Köck arra a következtetésre jut, hogy a stilisztikai minősítések számára nehéz általános érvényű törvényeket megfogalmazni.⁵³

Különben nem egy olyan stilisztikai eljárást ismerünk, amely végső fokon a szöveg-idővel függ össze, és emiatt számontartásukhoz, stilisztikai funkciójuk jobb minősítéséhez és valamilyen következetes szempontú osztályozásukhoz épp a szövegszemantika biztosít egységes, tág körű keretet. Az idesorolható stíluseszközök jó részének késleltető vagy gyorsító funkciója van: a ritmus fékezése, a hangok időtartamának rövidítésével vagy nyújtásával járó érzelmi kifejezés, a tömörítés és lazítás (pl. részletezéssel, felsorolással, a kiváltott feszültség gyors, csattanós feloldása stb.

15. A generatív megalapozású szövegelméletek szemantikájának a fejlődését egy ideig az fékezte, hogy a generatív grammatika szemantikai komponensét csak interpretatívának tartották. A későbbi generatív erejű szemantika részben épp a szövegnyelvészethen érlelődött ki, hisz itt kezdettől fogva nyilvánvaló volt, hogy egy szöveg mondatközi kapcsolatainak leírását a szemantikára kell alapozni.

A generatív szövegelméletekben a transzformációs generatív grammatikát formális modellként hasznosítják. Ezt bizonyítja a szövegfogalom meghatározása is. Van Dijk szerint a szöveg bizonyos alkotóelemek láncolatából kiinduló transzformációk sorozatának az eredménye.⁵⁴ A transzformációk alapjául szolgáló egységnek, a szöveg mélyszerkezetének⁵⁵ a magyarázó funkcióját egy formális, kettős (szintaktikai és szemantikai) „előállítás” határozza meg.

A generatív szövegszemantika lényegét alkotó szemantikai eljárások mind a szöveg mélyszerkezetében, mind pedig felszíni szerkezetében felfedhetők. A szövegszemantikából fakadó stílusjelenségek azonban mind a felszíni szerkezethez kötődnek. Maga a stílus is ezen a szinten alakul ki. A szöveg elvont és univerzális jellegű mélyszerkezetéből különböző transzformációk segítségével jutunk el a szöveg jóval konkrétabb és egyedi változatokat is felmutató felszíni szerkezetéig, amelyben már jól tüdörződnék a stíláriis természetű különbségek. Van Dijk a stílusfogalomnak ezt az értelmezését azzal teszi pontosabbá, hogy szemantikai jellegét is hangsúlyozza. Szerinte ugyanis a stílust a mélystruktúra szemantikai szerkezetének (a szemantikai leírásnak, ábrázolásnak) változatos felszíni formái alkotják.⁵⁶

A szemantikai jellegű stíluseszközök mind beleilleszthetők ebbe a keretbe. Mind-egyikről el lehet mondani, hogy vizsgálatukban figyelemmel kell lennünk (1) tágabb kontextuális összefüggéseikre még akkor is, ha csak egy szóból álló egységek, (2) mélystruktúrabeli szemantikai szerkezetükre, (3) azokra a felszíni szerkezetbeli szemantikai műveletekre, amelyek konkrétizálják. Más szóval a szövegbeli jelentéskiterjedés a generatív alapon vizsgált szemantikai stíluseszközök számára is fő magyarázó elv. Itt persze a kiterjedés függőleges irányú: a mélyszerkezettől a felszíni szerkezetig tart.

⁵³ Time and Text: Towards an Adequate Heuristics. Studies in Text Grammar. Szerk. J. S. Petőfi és H. Rieser. Dordrecht — Boston, 1973.

⁵⁴ Neuere Entwicklungen in der literarischen Semantik (I. az I. al.), 123.

⁵⁵ A szöveg mélyszerkezeti alapját Petőfi S. János *szövegbázis*-nak nevezi, amelyben az elvont szemantikai predikációk tematikus és kommunikációs „háló”-it különíti el. L. tőle pl. Transformationsgrammatiken und eine ko-textuelle Texttheorie. Frankfurt am Main, 1971. 262—9.

⁵⁶ Some Aspects of Text Grammars. Hága—Párizs, 1972. 92—3.

Így például Van Dijknél a metafora alapja egy mélyszerkezetbeli hasonlatszerű elvont struktúra, amely a következő képlettel jelölhető: $X \text{ hasonló } Y\text{-hoz} \rightarrow \emptyset \emptyset Y$ (ahol a törlések eltüntetik a metaforára nem jellemző elemeket, az azonosított fogalmat, a hasonlóságra utaló szokat stb.).⁵⁷ Többször idézett, Berzsenyitől vett metaforapéldánk eszerint így magyarázható: *az ifjúság hasonló a tavaszhoz* $\rightarrow \emptyset \emptyset \text{ tavasz}$. Ugyancsak Van Dijk írja le a metonimiát is. Mélyszerkezetbeli alapjának, tehát teljes és explicit alakjának a következő képlettel kifejezhető szerkezetet tartja:⁵⁸

$$\begin{array}{l} AB \rightarrow A \emptyset \\ \emptyset B \end{array}$$

Ebből a szerkezetből transzformációkkal kapjuk meg a felszíni szerkezetben realizálódó metonimiát. Például a *két üveggel ivott* mondat alapján: *üveg sör* $\rightarrow \text{üveg } \emptyset$ (ahol az $A = \text{üveg}$, a $B = \text{sör}$). De a *két sört ivott* mondatból következően ez is lehetséges: *üveg sör* $\rightarrow \emptyset \text{ sör}$.

16. Külön érdekessége a generatív szövegelméleteknek az is, ahogyan a ma divatos kutatási tárgyá lett elbeszélésszövegeket, a narrációt vizsgálják.

Van Dijk egy olyan, egyelőre hipotetikus értékű sémát dolgozott ki, amely mint egy egészen elvont mélyszerkezet végtelen számú létező vagy lehető elbeszélésszöveg „előállítás”-ának a kiindulópontja. Ez magába foglalja például a szereplők és a cselekmény viszonyát (pontosabban azt, hogy a szereplők egy olyan cselekvést hajtanak végre, amely egy bizonyos állapottól és körülménytől függ) vagy pedig a szereplők és a helyzet, környezet, körülmények viszonyát, vagy a helyzetek és a körülmények megváltozásának a lehetőségét stb. E viszonyok generálásában nagy a rekurzivitás lehetősége, hisz egy esemény, helyzet újabbak kiindulópontjaként visszatérhet.⁵⁹

Mind az elbeszélésszövegek, mind pedig az azok alapjánál szolgáló mélyszerkezetek leírásában nagy jelentőséget tulajdonítanak a szemantikának és a vele összefüggő stilisztikának. E kapcsolatból azonban még kevés stilisztikai alkalmazási lehetőség mutatható ki, mivel magát az elbeszéléskutatást is a gyors feltörés ellenére még mindig a kezdéssel járó nehézségek jellemzik. Az, amit az eddigi eredményekből kiemelhetünk, lényegében a szereplők és kevésbé az elbeszélő részletek stílusára vonatkozik. A szereplők és a köztük levő viszonyok jellege, valamint nyelvhasználatuk a szövegbázisban egy egységet alkot. Ebből mint széles és mély alaphól lehet fakasztani a jellemüket egyénítő beszédmódot, valamint a szereplők közötti viszonyt kifejező nyelvhasználatot.

17. Az elmondottakból többféle következtetést is levonhatunk. Egy részük közvetlenül a szemantikát, más részük viszont a stilisztikát érinti.

1. Az eddigi, hagyományos szemantika szójelentéstan volt. A szövegsemantika fejlődése jól érzékelteti, hogy mennyire nagy és jelentős utat tett meg a szemantika, míg elért addig, hogy a szónál nagyobb egységek, mindenekelőtt a szövegegész jelentésével is foglalkozni tudjon.

2. A szemantika társtudományai közül elsősorban a stilisztika volt érdekelt abban, hogy a jelentésvizsgálat szövegnagyságú legyen (innen a jelentéskiterjedés elvének a

⁵⁷ I. m. 251–2.

⁵⁸ I. m. 266.

⁵⁹ I. m. 288–97. — L. még tőle: *Narrative Macro-Structures*. Amsterdam, 1975 (sokszorosított előadás). — Ugyanennek a viszonynak a stratifikációs modelljét H. A. Gleason (jr.) dolgozta ki: *Contrastive Analysis in Discourse Structure. Readings in Stratificational Linguistics*. Szerk. A. Makkai és D. G. Lockwood. Alabama, 1973.

stilisztikai jelentősége), mivel így a stíluszeszközök vizsgálatára lényegüknek megfelelő széles és mély alapot lehetett biztosítani. Ezen az alapon az is lehetővé vált, hogy az irodalmi alkotás stilisztikai elemzése a szöveg mindegyik szintjét és a szövegegészet át tudja fogni. Ezzel a stilisztikai elemzés ki tudja elégíteni a globális (az egész átfogó vizsgálatára irányuló) elemzés igényeit, ki tudja aknázni és a maga számára hasznosítani a „szervező elvek”-ben rejlő produktív lehetőségeket, és meg tudja ragadni a szöveg stilisztikai szerkezetét összetartó erőt, a stílárís kohéziót, ami a szerves egység elvének megfelelően azonos az irodalmi mű többi szintjével és a szöveg egészével.⁶⁰

3. Az irodalmi szöveg jelentése és stílusa között kölcsönös összefüggés mutatható ki. A jelentésnek stílárís forrásai is vannak. És a jelentések finom árnyalatait csak fejlett, jól kidolgozott stilisztikai minősítő rendszer segítségével lehet felfedni és értelmezni. De ugyanilyen mértékben a jelentés is meghatározza a stílust. A jelentés módosulása, hullámzó mozgása a stílus egyik legfőbb alakító tényezője. És a legtöbb stíluszeszköz szövegbeli realizációjának a minősítéséhez a legegységesebb keretet és magyarázatot a szövegjelentés biztosítja.

4. A stílus fogalmi tartalmába sokkal több minden beletartozik, mint ahogy eddig véltük. Minthogy a stílus a szöveg sokféle viszonyának fókusza, és kapcsolatban áll a szövegalkotás módozataival is, érthető, hogy a stílusnak nemcsak kifejező, hanem szövegszervező funkciója is van. A szövegegész szerves egységéből következően a stílusba beletartozik kisebb-nagyobb mértékben a szöveg jelentése is, elsősorban a másodlagos, konnotatív jelentés.⁶¹

Szabó Zoltán

Kapcsolatzavarok mindennapi nyelvhasználatunkban

1. A nyelv a hibás, ha nem tudjuk megértetni magunkat?

A kérdés talán komolyan is fölvethető, hiszen a nyelvi formát, az alkalmazott nyelvi formákat nem úgy kell elképzelni, mint előregyártott dobozokat, amelyeket gondolatainkkal teletömve postáztunk a hallgató címére. A kifejezés módja, egy gondolat közléséhez összeválogatott nyelvi elemek, maguk is részei annak, amit közlünk. A tudattartalom és nyelvi kifejezése bonyolultan s egyetlen közlésszakaszban is többféleképp, több rétegben szervesül. Minden közösségnek vannak továbbá olyan közlési (nyelvhasználati) hagyományai, amelyek kitaposott utakra terelik az embert gondolatának közlésében. Emellett van rá példa, hogy nyelvi alakzatok kényszere irányít gondolatokat vagy akár gondolatsorokat.

Mindez nem jelentheti azonban azt, hogy közléseinkben — a nyelvnek valamiféle elvi korlátai miatt — szükségszerűen csődöt kellene mondanunk, ha különösen emelkedett vagy rendkívüli pontosságot követelő gondolatokat akarunk megosztani másokkal. A nyelv határai bizonyosan ott vannak, ahol az emberi gondolkodás határai is húzódnak. Kétségtelennek látszik, hogy a nyelv minden másfajta kifejezési rendszer lehetőségeit meghaladja a gondolatok közvetítésében. A természetes nyelv „esetlegességeitől megszabadított” olyan változatok, mint a matematika formalizált

⁶⁰ L. erről tölem: Az irodalmi mű stílárís kohéziójáról. Nyr. 100: 163—72.

⁶¹ Pl. M. Beardsley úgy véli, hogy a stílus a szöveggé szerveződött jelentés ismétlődő, visszatérő sajátosságából áll. Aesthetics. New York, 1958. (Idézi S. Chatman: The Semantics of Style. Essays in Semiotics. Szerk. Julia Kristeva, J. Rey-Debove és D. J. Umiker. Hága—Párizs, 1971. 416—417.).

nyelve például szintén csak bizonyos célokra alkalmas. (A nyelvről, mint a természet leírásának eszközéről ezzel kapcsolatosan vitatkozó atomfizikusok, illetőleg személy szerint Niels Bohr így nyilatkozott: „[a nyelv] egész problematikája azon a ponton merül föl ismét, ahol a matematikai sémát összevetjük a természettel. Valahogy ugyanis át kell térnünk a matematikai nyelvről a természetes nyelvre, ha a természetről akarunk nyilatkozni. És a természettudománynak végső soron ez a feladata”). A nyelvnek belső önépítő programrendszere van, amelynek révén új szükségletek nyelvi fedezete nyomban rendelkezésre áll. Azonkívül a már meglévő szavak, fordulatok, nyelvtani megoldások meg is újíthatók. A jó költő mindig megújítja a nyelvet vagy új szavak teremtésével (mint oly gyakran Ady), vagy esetleg köznapi használatú szavak újszerű egymásra vonatkoztatásával (mint a XX. századi modernnek). De nemcsak a költők. A természettudós, aki talán fennsőbbes haragvással emlegeti a „nyelv” (helyesen: a mindennapi nyelvhasználat) pontatlanságait, s bosszankodik a szójelentések (pontosabban az elvont főnevek úgynevezett konnotációjának) lomposságain, végül mindig zöld ágra vergődik a nyelvvel, főképp ha belátja, saját adottságain és anyanyelvi ismeretein múlik, mennyire tudja kifejezni magát. Hadd idézzük megint a világhírű dán atomfizikust, akinek egy táborozás alkalmával — szinte reménytelen adottságok között — a mosogatás feladata jutott: „A mosogatással vagyunk pontosan úgy, mint a nyelvvel. A mosogatóvíz piszkos, a konyharuhák mocskosak, a végén valahogy mégis sikerül a tényezőkat meg a poharakat megtisztítani. A nyelvben, hasonlóképpen, elmosódó fogalmakkal [azaz: nem pontosan rögzített szójelentésekkel] s alkalmazása terén ismeretlen módon korlátozott logikával találjuk szemben magunkat, mégis sikerül vele a természetet megragadó értelmünkben rendet teremteni.” Nos, ha így áll a dolog a közlési lehetőségekkel, mégis hogyan áll elő, miben áll a lehetőségek lehetetlensége?

Az egyik forrás kétségtelenül az emberi kapcsolatok bizonytalanságai, nehézségei. Az emberi kapcsolatok válságjelenségeinek, ha ezek a társadalmi lét nagyságrendjében válnak általánossá, a nyelvhasználatban szembeszökő zavartípusok felelnek meg. Ilyen lényegében, hogy a leggyakoribb és leg-egyszerűbb esetet említsük, egyes fordulatok divatja (*Nem vitás...*; *hézgapótló* stb.).

A legfontosabbak közülük — elsőként mindjárt, furcsa módon — a nyelvi kapcsolat szüneteltetése, az elhallgatás; ehhez kapcsolódóan a közlésnek a semmitmondásig való felhígítása; majd a közlemény jelentéstartalmának ferdülései; a közlés tárgyától való elfordulás a közlő személyének közvetett vagy közvetlen érdekeltsége felé; e változat rokona a hazudás. Végül pedig vázlatos értelmezését szeretnénk adni annak a zabolátlanul dívó kommunikációs nyavalyának, amelyet leginkább szöözönnek nevezhetnénk el.

Mielőtt hozzáfognánk, hogy közelebből szemügyre vegyük ezeket a típusokat, hadd hangsúlyozzuk még egyszer: nem a nyelv, hanem a nyelvhasználat zavartípusairól van szó, közelebből ezek közül néhányról. Azokról, amelyek az emberi kapcsolatok válságjelenségeiből nőttek ki.

2. Ami a hallgatást illeti, a nyelvi közlés mellőzésének sok oka lehet, bizonyos kulturális közösségek hagyományaitól kezdve egészen a nyelvvel szembeni bizalmatlanságig. Ami által a hallgatás a nyelvhasználat egyik válságjelensége, az éppen a partnerek bizalmatlansága a megértés és a kifejezhetőség esélyeit illetően. Ahol egy közösségben nem használják föl gazdaságosan a nyelvi érintkezés lehetőségeit, ott az emberek egymás közti, egyre növekvő „kommunikációs távolságában” kell keresnünk az okot. Az emberek meglehetősen különbözően reagálnak arra a rossz érzésre, amely elfogja őket, ha a felszín alá merészkedő kommunikációt megmagyarázatlanul hagyott belső kényszer folytán elutasítják vagy meg sem kísérik. A viselkedésmódok nemcsak egyénenként változnak, hanem egész kultúrterületeknek is vannak általános jellemzőik.

A „nyílt hallgatás” jobbára kínos. A csalódott érintettek inkább kényszeredetten valamilyen álbeszélgetést kezdeményeznek. Bizonyos indián kultúrákban ezzel szemben nem minősül megbotránkoztatónak, ha egy időre két ember kiiktatja kapcsolatából a nyelv használatát, amikor nincs mondanivalójuk egymás számára. Képesek hallgatni, együtt hallgatni. Részben ez áll egyes skandináv országokra is. Magyarország nem első-sorban ezekben a hagyományokban osztozik.

Külön kell említést tennünk a „részleges hallgatásról”, tehát bizonyos témák tilalmáról. Ennek eredménye az elhallgatás. Mindenekelőtt: témák érintése, a szavak meghittsége függ a partnerek kommunikációs távolságától és a közlés körülményeitől is; a beszéd tárgyairól nézve a dolgot: vannak olyan témák, amelyekről harmasban már semmiképp nem beszélünk, és akad néhány olyan is, amely nem kerül, nem kerülhet kifejtésre, mert nem is tudatosul; ezek elfojtás áldozatai, s csak kerülő utakon — az én cenzúrája révén — megmásítva bukkannak fel. A tiltott témák köre történetileg alakult ki. Ezek közül — érthető módon — azokat emeljük ki, amelyek már két személy viszonylatában is tilosak. (Tilalmon itt persze olyasfajta közlési sorompót kell érteni, amely alatt a legmerészebbek kényszerhelyzetben, nagy kockázatot vállalva, néha megpróbálnak átsurranni.)

Tiltott a beszéd társához való viszony taglalása. Szembeszökő ezzel kapcsolatosan a közlési helyzet — legalábbis látszólagos — képtelensége: a felek egyszerre volnának egymással közvetlen, illetve metakommunikációs kapcsolatban, vagyis viszonyok tárgya a viszonyuk volna. Az igazi ok viszont inkább a téma érintésével szűkségszerűen együtt járó lelepleződés veszélye. E kommunikációs tabu alá sorolódnak a viszony sajátos esetei, valakinek az irigylése, gyűlölése, szerelme. A tilalom akkor és annak arányában lazul föl, ha és amennyiben a közömböstől eltérő állapot nem nyelvi úton, ellenőrzötten úgyis nyilvánvalóvá vált. Különös szigorúság övezi a szexuális tást. Részben a kereszténység erkölcsi normatívái között szereplő erényesség követelményéből fakadt az elhárítás, másfelől abból, hogy az e körbe tartozó jelenségek normális körülmények között két ember viszonylatában zajlanak, ami elkerülhetetlenül maga után vonja a tárgykör bizalmas jellegét. Hadd említsük meg, hogy kizárása az iskolai és jórészt a családi közösségből praktikus célokat követ. Mégpedig egy mágikus szertartás primitív ceremóniájával, amennyiben a beszéd téma kiiktatásával a nem kívánatosnak minősített szexuális kapcsolatokat igyekeztek megelőzni (egyébíránt az ördögűzésnek ez a válfaja az orvostudományból jól ismert eredményeket hozta). Az egyén saját létadottságai az a harmadik kör, amelyet itt fontosként meg kell említenünk. Az élet cél és az életprodukció, az anyagi körülmények s az, amit az ember érzelmi téren elért vagy elszenved „viszolyogtatóan meleg” téma. A nehézség minden bizonnyal társadalomtörténeti eredetű, és az egyénnek a társadalmon belüli kiszolgáltatottságával, ennek tudatával függhet össze. A jelen horizontján túl eső dolgok, például tervek említése, a társadalomfejlődés korai szakaszaiban valószínűleg egyáltalában nem volt taktikus.

Általános szabály, hogy minél személyhez kötöttebb, minél inkább kizárólagos jellegű valami, annál szűkebb körben kerülhet terítékre. A tilalmak köre és szigora mind a történeti időben, mind pedig az egyén életkora szerint is változhat.

3. Minden közösség érintkezési formái között vannak olyanok, amelyek az égedta világon semmiféle új ismeretet, tudnivalót nem tartalmaznak. A következő például: „Szia, hogy vagy?” „Kösz, jól. Te?” „Megvagyok” egyetlen szava sem veendő komolyan, legalábbis abban az értelemben nem, hogy a szövegmozaikokból egyik fél sem tud meg a másik hogylétéről semmit, noha látszólag arról beszélnek. Nem kell külön mondanunk, hogy ilyesfajta együttes monológok meglehetősen gyakoriak. Közlések — tartalmi információk nélkül? Akkor mi értelmük van? Ezekben a szándék nem a hagyományos

értelemben vett nyelvi kifejezés, valaminek a leírása, hanem két személy pusztá érintkezése. Bennük a valóságra utalásnak nem a szavak értelme szerinti változata valósul meg, hanem a két fél saját kapcsolatára való utalás. Ahogy a csecsemőnek nap mint nap természetes igénye van a (főként az anyával való) testi kontaktusra, a felnőtt ember kapcsolatszükséglete is állandóan dolgozik, s nyer kielégítést szelidített, nyelvi formában. Egy amerikai tudós szerint ugyanaz történik, mint az egymást bolhászva simogató két majommal, amelyek ezen a módon adják tudtul kapcsolatuk folyamatosságát, egymás iránti jóindulatukat.

A futó érintkezés kapcsolattartó, úgynevezett fatikus nyelvi szabályrendszerre igen szigorú. Nagyon kis mennyiségű alpanyaggal gazdálkodik, szókészlete kicsi. A használható változatok köre, illetve a közlésmód nagyon kötött. A fontosabb kötelmek a következők. A kapcsolattartó párbeszéd nem tartalmazhat ellentmondást a partner megnyilatkozására. Tehát ha például a kölcsönös üdvözlések után az egyik azt mondja: *Ma csakugyan szép időnk van*, a válasz nem lehet olyasmi, hogy *Szó sincs róla, nagyon is rossz idő van*. Noha semmi bántó nem volna ilyesfajta válaszban, amikor csakugyan az időjárásról van szó, fatikus párbeszédben a válasz meghökkentő, s fölér a goromba visszautasítással. A következő szabály szerint az előforduló kérdéseknek eleve megerősítést sugalló, úgynevezett affirmatív jellegű kérdéseknek kell lenniük: *Jól vagytok?* vagy *Rendben van a kocsi?* Elképzelhetetlen viszont: *Fogadjunk, hogy az ócska tragacsod megint lerobbant*. Annál is kevésbé, mert ha ilyesmi hangzik el, a fatikus párbeszéd már átlépett a leíró szerepű kommunikáció területére, márpedig annak alapsimérve a valószínűséggel való összeférhetetlensége. Erősen kötött a nyelvi elemek eloszlása és elrendeződése. A beszélgetés folyamán mindkét szereplő egy-egy, hozzávetőleg 1–10 szó terjedelmű szövegrészt mond, amelyek egymásnak nagyjából tükörképei, vagyis hosszabb kezdő mondatra hosszabb válasz következik, rövidebbre rövidebb (de ettől szabálysértés nélkül el lehet térni, ha az érintezők társadalmi rangja nagyon különböző; a vezérigazgató több elemet használhat, mint a sofőrje). A felek egyébként szokásosan azonos érzelmi töltéssel beszélnek, az eltérés taszítóan hat. Az „ütemek” száma és a kapcsolat jellege között összefüggés van. Minél több elemből áll a párbeszéd, annál szívélyesebb a viszony (de ez csak az ismeretségi viszonyban levőkre vonatkoztatható így).

Fatikus megnyilatkozások azonban nincsenek két személyre korlátozva. Nemesak egy egész társaság csevegése tartozik ebbe a csoportba, hanem valóságosan intézményesített formái vannak. Ilyen a diplomácia gyakorlata (szóvivői közlések, protokolláris nyilatkozatok), valamint a társadalmi élet fórumai, ünnepi beszédek, a házasságkötések, gyászszertartások stb. nyelve.

A fatikus megnyilatkozások csak látszólag üresek. Semmitmondó ismétlődéseik igen sokfélék lehetnek, s éppen ebben rejlik értelmük. Sokmindent megtudunk a közlést kísérő, a beszélő személyére vonatkozó jelzésekből. Nagyon tanulságos például a hallgató szempontjából a szabályok valamelyikének a megsértése. Sokat árul el az egyébként kevés számú választási lehetőség egyik vagy másik irányban való eldöntése. Ezekben rejlik a különbség a kapcsolatkiűzőként szereplő fatikus mondatváltogatások és a közhelyek között. A *Hogy vagy?* kérdés soha nem közhely.

Ha azonban az ilyesfajta nyelvi formák szükségesek, sőt célirányosak, akkor meg miért állítjuk róluk, hogy válságjelenségek? A válasz egészen rövid: *átveszik a tartalmi közlés szerepét*.

4. Nagyon sokféleképpen mondhatjuk „ugyanazt”. Ha a hőmérséklet mínusz 12 °C, a tényállást eltérő formákban fejezhetjük ki: *A hőmérséklet mínusz tizenkét fok vagy Atkozottul hideg van, mínusz tizenkét fok, igazi téli idő, vagy Mínusz tíz foknál is*

mélyebbre szállt a hőmérő higanyszála, vagy Itt a mínusz tizenkét fok éppen csak elegendő, vagy Nem panaszkodhatunk, mindössze mínusz tizenkét fok van.

Világos, hogy mindegyik példa magában foglalja a közlőnek a tényállással kapcsolatos állásfoglalását. Természetesen még a legközömbösebb is. Tárgyi szempontból minden közlemény két részből tevődik össze: egyik része egy tényállás, a másik pedig a közlőnek e tényálláshoz való viszonya. Ez utóbbi kifejezésre juttatásának különféle módjai vannak. A közlő mindenekelőtt válogathat a tényállás tartalmi alkotórészei között: kiszemelgetheti közülük azokat, amelyek ínyére vannak, s elhagyhat olyanokat, amelyek nem a szája íze szerint valók.

Szélsőséges esetekben ez az eljárás odáig fajulhat, hogy a közlés tárgya egy általános utalássá válik, s minden eltűnik belőle, ami a való világban kiteszi, hogy átadja a helyét a tény szubjektív megítélésének — persze a tény ismeretközlésének ürügyén. Riasztó példaként szolgáljon Kafka regényének, A pernek a Josef K. letartóztatásakor elhangzó párbeszéde: „... Ez a törvény. Hol lehetne itt tévedés? — Nem tudok erről a törvényről — mondta K. — Annál rosszabb Önre nézve — mondta az őr. — Nyilván csak a maguk fejében létezik — mondta K.; valamiképp be akart lopakodni az őrök gondolataiba, hogy a maga javára fordítsa őket vagy ott befészkelődjék. Ám az őr csupán annyit mondott, elutasítván: — Majd megérzi a maga bőrén. Franz is közbeszólt: — Látnod, Willem, beismeri, hogy nem tud a törvényről, s ugyanakkor az ártatlanságát hangoztatja. — Tökéletesen igazad van, de vele semmit sem lehet megértetni — mondta a másik. K. erre már nem is válaszolt; minek zavarjon meg még jobban, amit ezek a — saját bevallásuk szerint is — legalsóbb közegek fecsegnek.” Josef K-t letartóztatják, de a letartóztatás okát nem közlik vele. Amikor erre az áldozat rákérdez, általánosságra való hivatkozást kap feleletként. A továbbiakban szó sincs arról, ami a párbeszéd eredeti tárgya lett volna.

Az idézett részben válik világossá a közlési dimenzióeltolás lényege, annak tökéletesség fokozott változatában: a tárgy teljes eltüntetése, s helyére tárgyként a helyettesített tárgyhoz fűződő viszony beville.

Van finomabb létszere valló módszer is, amelyet gondolat-társításos dimenzióeltolásnak nevezhetünk el. Az eljárást az teszi lehetővé, hogy minden szónak vannak sajátos jelentésösszetevői, melyek mint a szó használati szabályai, utalásokat tartalmaznak a megszokott szöveggörnyezetre. Így az *önagysága*, az *asszonyosság*, *Xné* stb. mind 'férjezett nő' jelentésű, ám mindegyiket csak meghatározott szöveggörnyezetben használhatjuk. Mármint ha *A* szöveggörnyezetben a *B* szöveggörnyezetbe illő rokon értelmű szót használjuk, az eredmény az, hogy *B* szöveggörnyezet — anélkül, hogy kimondva jelen lenne — besugárzik az elhangzó mondat(ok)ba. A művelet természetesen nemcsak egyes szavakkal végezhető el, hanem akár szó szerkezetekkel is.

A gondolat-társításos dimenzióeltolásra lássuk az alábbi példát! 1976 tavaszán olvashattuk az újságban egy kommentár részeként azt a mondatot, hogy: „Mao neje különös színjátékot rendezett a volt amerikai elnöknek: dalosok Tajvan felszabadításáról zengtek éneket, ám csak Maoné ugrott föl, állva tapsolandó őket” stb. Mao neje és Maoné ugyanazt a személyt jelöli meg, a megnevezés választott formája — lévén a világpolitika akkori előkelőségéről szó — szokatlan. Hogy szokatlan, azt jelenti: utalás egy személyes viszonyra (*Maoné*, azaz *Mao felesége*); idegen személynévvel kapcsolatban olyan asszony-név keletkezik, amellyel ebben a formában legalábbis hivatali ügyintézőt, házimestert, magánkereskedőt szoktak említeni. Fennáll továbbá egy távolibb gondolat-társítás lehetőség is: a *színjátékot rendezett* kifejezés nemcsak Csiang Csing múltjára utal, hanem talán többekben felidéli a shakespeare-i életmű közismert intrikus asszonyfigurájának, Lady Macbethnek az alakját.

Effajta dicsérő vagy elítélést sugalló dimenzióeltolások úgy hatnak, mint érvek, ám az érvek ereje nélkül, amelyet érzelmi mozzanatok helyettesítenek. Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy ez a — nevezük így — kommunikációs szokás szükségképpen torzít. Dehát mi szüksége van a beszélőnek arra, hogy közlésének módjával ferdtítsen egyet a valóságösszefüggéseken? Nos, nem csupán az egyes közösségeké, az egyén valóság-érzékelése és -felfogása is eltér, hiszen tapasztalatainak különbözősége, élményanyagának egyéni jellege, egyedi adottságai, szocializációjának sajátos jegyei, személyi céljai stb. (legalább részben) egyéni látásmódot eredményeznek. Kóros eseteket nem tekintve, a közlő általában és nagyjából megőrzi közvetlen és szilárd kapcsolatát a tényállásokkal, de szemléletének tárgyi kötöttségei mellett kényszert érez, hogy közleményébe beleötvözze önmagát, azaz önmaga létét, problémáit, kudarcait, élvezetét, céljait, kívánságait és így tovább. Ezek kétségkívül fontosak számára, s velük mintegy önmagáról kellene lemondania. Ha pedig nem tud felülkerekedni a valóság megváltozhatatlannak tűnő kedvezőtlen tényein, szemléletében kénytelen módosítani rajtuk, hogy kellemessé vagy elfogadhatóvá tegye őket. Az pedig, hogy a közlő kényszeres igyekezettel próbálja bevonni társát saját ízlése szerint átszínezett mikrovilágába, nem más, mint a kapcsolat-hiány légszomja. Néha a dimenzióeltolás képviselési jellegű, de ez az eset már egy másik zavartípusba vezet át.

5. A megnyilatkozásban nemcsak a közlés közvetlen stratégiai indítékai vannak jelen, hanem az egész, a közlő személyiségét meghatározó alapbeállítottság, amely a világgal mint összességgel való viszonyát jellemzi. Ezek egy része az illető szociális csoportjával közös, rögzült elv, más részük személyes ihletésű. A két réteg rendszerint egyiséget alkot, s a közölnivaló irányát kijelölő helyzetet teremt meg. Ami azután ennek hatására a kommunikációban észlelhetővé válik, a *h e l y z e t i b e f o l y á s o l t s á g*, a valóságösszefüggéseket a közlő saját, követelőző beállítódásának görbetükréből vetíti a hallgató agyába.

Ahhoz, hogy a dologra ráismerjünk és megismerjük lényegét, egy-két nyelvi-logikai szerkezeti egységgel kell tisztába jönnünk. Az egyik az úgynevezett *e l ő f e l t e v é s*, szakszóval preszuppozíció. Ez olyan állítás, amely közvetlenül nem jelenik meg a szövegben, csak képviselve van benne. A *Szerencsétlen flótás azt a szőke nőt vette feleségül* mondatból kihámozható egy annak alapul szolgáló állítás, az, hogy X és Y házasságot kötött. A *Dánia királynője Stockholmba látogatott rokonaihoz* kijelentésben három fontos, „előzetes” állítás van: (1) Dániában királyság van; (2) Dánia uralkodója nő és (3) Dánia uralkodójának Stockholmban rokonai vannak. Ezeknek az állításoknak egyike sem hangzik el, de a példamondat igazságértékének előfeltételei. Az előfeltevés általános szabálya szerint: ha egy *A* állítás (kimondva vagy kimondatlanul) *B* alárendelt állítást tartalmaz, akkor *A* egyszersmind egy *B₁* állítást is tartalmaz; *B₁* a *B*-nek megfelelő, de nem alárendelt, hanem önálló állítás. Példánkban az (1), (2) és (3) jelzésű állítások ilyen *B₁* típusú állítások. Igen fontos, hogy az előfeltevések gyakran kimondatlan alárendelt állítások, s pusztán külön, mintegy ellenőrző eljárással mutathatók ki, illetőleg vizsgálható meg igazságértékük. Könnyű belátni, hogy előfeltevéseket tartalmazó mondatok duplafenekű bőrdíjében milyen jó alkalom adódik előregyártott állásfoglalások becsempészésére.

A másik kellék a *l k a l m i m e g h a t á r o z á s o k* használata. Minden, valamilyen szöveggörnyezetben megjelenő fogalom (amelyet ott egy jelentés képvisel) nem valamennyi összetevőjét hozza magával, hanem csupán a szöveggörnyezet szempontjából érdekesekeket. Így például a kerámiatechnika leírásának szöveggörnyezetében a *tányér* meghatározó jegyeinek csupán egy része merül föl, főként a darab felülete, felületének megmunkálási módja, formája és eladási ára nincs a középpontban. A beszéd folyamatban

a fogalmak tehát helyi értékeket vesznek fel. A helyi érték egy helyzetileg befolyásolt szövegben mesterségesen is alakítható úgy, hogy a célra irányított szöveg szerkezetét lazító elemeket elhagyjuk, s csak azokat tartjuk meg, amelyek céljainknak megfelelnek. Még mindig elég összetevő megmarad, ha a *jóság* fogalmából a beszélő alkalmi jelleggel kiiktatja a 'mások nézetei iránt való tisztelet' jegyét, amikor a jóságra hivatkozva érvel mondjuk valamelyik kollégájának pocskondiázásában.

Külön osztályt alkotnak az *álllogikai eljárások*. A kifogásolt gondolatmenetekben úgyszólván teljesen általános az oksági összefüggést hordozó *ha... akkor...* típusú szerkezetek indokolatlan, ám nagyon is célnak megfelelő használata. A szövegben állítások sora kapcsolódik egymáshoz csupa *mert és tehát* által, bár csak egy mélyebben kitapintható szándék önkénye rendelte őket egymás mellé.

A helyzetileg befolyásolt közlés lényege az, hogy egy tárgyi jelentés helyett „érzelmi” szövegjelentést helyez, megtartva a valóság néhány elemét is, hogy tárgyszerűnek tűnhessék föl. Hagyjuk azonban a tényeket beszélni! Cicero szenátusi beszéde Catilina összeesküvésének leleplezésekor tele van olyan kifejezésekkel, mint *türelem, a város nyugalma, a nép félelme* stb. Ezek azonban Catilina végtelen elvetemültségének az illusztrálására szolgálnak, s helyi értékük nem egyéb, mint a gonoszság ártatlan céltábláinak kirajzolása, hogy általuk lehetővé váljék egyik oldalon (Cicerón persze) a jó, s a gazság és megátalkodottság a másikon (Catilinán). A híres beszéd bevezető részének csupa kérdőmondata a gondolatfőzés elemi igénye nélkül zúdítja az érzelmileg befolyásolt szövegszerkesztés elemeit. Ennek a szerkesztésnek — hadd ismételjük meg — megvan a logikája. De ez a logika nem a szerkezet és a következtetések logikája, hanem az indulatoké, amelyek ontják az érzelmi elragadtatás nyelvi végtermékeit. A szállóigévé vált szónoki kérdés: „*Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra?* — utána pedig a felkiáltás: *Micsoda idők! Micsoda erkölcsök!* nélkülözik a konkrét tárgyiság mindenfajta kötelmét. Ezek a mondatok a helyzetileg befolyásolt közlés történeti értékű, első emlékei.

A pozicionális befolyásoltság és befolyásolás átfogó jellegű. Az ismertetett eljárások az egész szövegen uralkodnak. A cél az, hogy a közlő partnerét szőröstül-bőröstül megnyerje szemléletének. Ez gyakorlatilag a partner etikai alárendelését jelenti saját céljainak elérése végett. E célok lehetnek nemesek. De tudomásul kell vennünk, hogy az antialkoholista reklámszöveg nyelvi-logikai szempontból ugyanazokat az eljárásokat használja, mint a Ku-Klux-Klan röpiratai.

6. A *hazudás* nincs föltétlen nyelvi formához kötve. Hazudni lehet egy kézmozdulattal is. Leggyakoribb változata mégis a nyelvi kifejezés. Eredménye, a *hazugság* mindig maga alatt tudja viszonyítási alapját, az igazságot, amelyhez képest hamis. A kettő viszonya lehet olyan, hogy az igazságból átmentődik egy darab a hazug állításba. Az igazságtól való puszta eltérés azonban még önmagában nem föltétlenül vezet hazugságra, amelynek még egy lényeges ismérve van. „A hazugság — mondja Augustinus — megtévesztő szándékú hamis állítás.” Az ugrópont tehát a közlő személyében van, aki birtokában van az igazságnak. Nem függ viszont a hazudás hazugság mivolta attól, hogy a címzett elfogadja-e a hamis állítást; a hazugság akkor is hazugság marad, ha a partner nem megy lépre, nem esik áldozatul a közlő csalárdságának.

A hazugságnak nincs külön, önálló nyelvi formája, ahogyan például a tagadásnak megvan a maga sajátos szó szerkezet típusa. A nyelvi kifejezés, amelyben a hazugság — mint tartalmi tényező — megbúvik, lehet hibátlan, előre és hátra illeszkezhetik pontosan a szöveggörnyezetbe. De a közlés bizonyos kísérő jelenségei jelezhetik a hallgatónak, hogy a közlő nem őszinte. Az a szülő, amelyik gyereke bátorítására olyasmit hazudik, hogy a strand vize kellemesen meleg, reszketésével, fancsali képével elárulja magát,

amikor jó példával akarván előljárni beleereszkedik a medencébe. Áruklodók lehetnek bizonyos nyelvhasználati sajátságok is. Ilyen a hazugságot megelőző, előkészületi közlés szakaszban tapasztalható szótorlódás, illetőleg — másfelől — pangás. Az előbbi stratégiai jellegű. A hazugság előtt felgyorsított tempó, amely a közlés nagyobb szóbőségével párosul, arra szolgál, hogy elaltassa a másik fél figyelmét. Az ellenkező végtel kevésbé kiszámított, inkább a közlő zavarát mutatja, az ok a habozás, a bizonytalanság.

Mivel tárgyunk a nyelvhasználatban föllelhető kapcsolatzavarok, nem lényegtelen a köznapi hazugság kommunikációs példatárát aszerint vallatóra fogni, miféle társadalmi szabályszerűségek szerint alakulnak a hazugságtípusok. Megfigyeléseim szerint a társadalmi rétegtagozódás alacsonyabb fokán állók körében gyakoribbak a tárgyi hazugságok (*Nem voltam ott. Egy kortyot sem ittam, Tegnap jártam nálad, de zárva találom az ajtót* és így tovább). Az alacsony vagy középszintű hivatalnokok körében, akiknek kizárólag vagy elsősorban végrehajtási feladatuk van, döntési joguk nincs, vagy igen csekély, járatosabb a szószegés (*Ha lesz valami, majd fölhlvlak, Jó, majd utánanézek, Föltétlen gondolk rá, hogy fölvegyük velük a kapcsolatot.* Stb.).

7. Szóözön! De ahogy keserű megjegyzések a szóözön Niagara-zuhogását felpanaszolják, nem egyéb, mint mellébeszélés. Szokássá vált ugyanis társasági beszélgetésekben meg a beszédszelejteket tömegét előállító munkahelyi locsogás folyamán valamilyen információtúláradást emlegetni, rendszerint olyan melléközöngékkal, hogy az kimerítő, elmossa az egyéni gondolatokat, zajjal veri föl a figyelem fürkésző csendjét stb. Látszólag okmegjelölés rejlik ezekben a megjegyzésekben. De ha jobban utánanézzünk, könnyen kiderül, a kesergő maga kereste az alkalmat, hogy kitegye magát mindenféle kommunikációs kísértésnek. És talán épp a helyette utólag oly nagyon áhított elmélyedés esélyeinek szétrombolása végett.

Van egy megtévesztőbb változat is, amely a tudományosság álarcát viseli. Ez a „felgyorsult élettempóra” hivatkozva azt mondja, hogy a telekommunikációs eszközök elterjedése, újabb és újabb generációinak létrejötte azzal fenyeget, hogy az emberiség valósággal belefut a generációk tengerébe. Többnyire a beszédbeli közlés mennyiségének felduzzadására kell gondolni. Leegyszerűsített ellenvetésként ezzel meg azt szögezhetjük szembe, hogy a nagyobb választék, ha ingerel is, nem kötelez a fogyasztásra. Aki bánatos sóhajokat enged meg magának elnyűtt figyelmét gyászolandó, azt valószínűleg túlságosan könnyen sodorják a kommunikációs kísértések a szófogyasztásra való önpusztító ráhagyatkozás felé. Ez jórészt az integritását veszítő személyiség körülménye.

Az ember kommunikációs szükségletei — a mindennapok átlagában számítva — természetesen, másrészt azonban végesek. Az egyén életvezetésében a tevékenységi körök, a személyiség egyes területeinek és rétegeinek részvétele a cselekvések felparcellázott világában szerves egységbe vagy legalábbis gazdaságos rendbe áll össze, az életpálya egy pontján túl már zárt arányokkal. Ha a külső körülmények hirtelen és nagyobb arányban megváltoznak, nagy valószínűséggel megindul a személyiség belső rendjének felbomlása. Az egyensúlyállapot megbillenése könnyen közlési kábultsághoz vezethet. Ennek egyik fajtája az, hogy az ember reményvesztett, ledér odaadással teszi ki magát közléseknek és általában hanghatásoknak. A gondolatlanság pillanatnyi gyönyör-érzésébe feledkezve bármikor bekapcsolható és a valóság választás illúzióját keltő hangeseeményekkel túlharsogja egyéni problémáit. E magatartásban tökéletesen kifejezésre jut az egyén tehetetlensége. Az „információáradat” Léthe-vizében való minden egyes megmerítkezéssel egyre zsugorodik részvétele saját gondolatvilágának, tágabb értelemben életének alakításában.

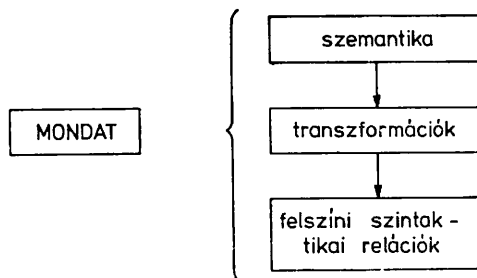
Az említett személyiségzavar vezethet azonban kétségbeesetten túlzó szövegprodukciónak is. A saját problémák túlharsogása nemcsak a rádió és a tévé bekapcsolásával oldható meg. Hasonló gépezet a saját beszédapparátusból is összeállítható, elégséges, ha a tudatműködés szintjét csökkentjük, s szélesebbre nyitjuk a szövegkibocsátó csatornát. A legfőbb használati utasítás az, hogy a beszédtemát távol kell tartani az egyes szám első személytől. A három előírás összefügg: a személyes érdekeltségű tárgyválasztás meglehetősen gyorsan elapasztja a szavakat; az igényesebb gondolatvezetés kifárasztja a figyelmet vagy előbb-utóbb tilos témákra tárja ki a beszélgetést; a szóbőség visszafogása javít a gondolat és a kimondott szó arányán, de csökkenti az időegységre jutó kimondott szavak számát. Ebben találjuk meg közvetve annak a magyarázatát is, hogy miért az igyekezet, hogy álbeszélgetéseink szóömlései egy bizonyos hangerőérték fölött hangozzanak el, s hogy megszakitás nélkül folyjanak. A megszakitásnak az egyik veszedelme az, hogy elveszítjük a szót. A kezdeményezés a partner vagy a partnerek kezébe csúszik át, akiről vagy akikről soha nem tudhatjuk, mikor fognak valamilyen nem kívánatos témát fölvetni. Ez a forrása annak a bosszúságnak is, amelyet akkor érzünk, ha a szavunkba vágnak. A híg szövegalkotás szakadatlan folyamában lehetetlen észre nem venni a kétségbeesett kísérletet. Az ember beszél, hogy elhitesse magával: létezik, és nem egyedül van.

Az így létrejött szóözön kísértetiesen és elszomorítóan ionesco-i, mégpedig azon a módon, ahogy A kopasz énekesnő személyei kényszerűen ismételtetik értelmetlenségeiket egymás előtt. A darab szereplői közhelyeket szajkóznak, egymáshoz nem illeszkedő párbeszédet folytatnak. Mindig olyasmit mondanak, amiről azt tartják, hogy mondaniuk kell, mondaniuk illik. Szövegeiknek így csak jelentésük van, értelmük semmi. Közben olyan kiszolgáltatottsággal vállalják szenvedve saját abszurd mondataikat, mint a görög drámák hősei a sors kikerülhetetlen beteljesülését. Míg azonban az utóbbiakon a sors cselekvések eseménysoraiban telik be, A kopasz énekesnő alakjait szavak viszik a nemtelen megsemmisülésbe. A szóözön bazári bősége — hiánytünet. Ennyiben rosszabb a hallgatásnál, amelyre nincsenek ráaggatva a locsogás színes papírszalagjai. Az ilyesfajta beszédprodukciónak értékelésére hadd idézzük föl egy híres akusztikus becsléseit, amelyeket 1945-ben végzett el Magyarország összlakosságának vonatkozásában: „Egy erős hangú szónok kiabálásának teljesítménye 1 mW körül van, ha tehát egész Csonka-Magyarország lakossága egyszerre kiabálna, mintegy 10 kW hangteljesítményhez jutnánk. A szónoklás helyett tehát sokkal jobb kihasználás a rendes munka, amely úton néhány millió kW teljesítményt érhetnénk el” (l. Tarnóczy Tamás: Fizikai hangtan. Budapest, 1945. 127).

Szende Tamás

Mondattani elemzés szemantikai szemszögből

1. Dolgozatunkban arra kívánunk rámutatni, hogy a pusztán szintaktikai elemzés nem nyújt elegendő információt a mondat alapfunkciójának, az állításnak a kibontására, mert csupán egy egyedi nyelv felszíni szintaktikai kategóriáit veszi figyelembe. Ha ki akarjuk elemezni az állításban kifejezett közléstartalmat, úgy a szintaktikai kategóriákon túlmenő szemantikai relációkra is rá kell mutatnunk; illetve az ilyen relációk pontos elemzése után kell eljutnunk a felszínen található mondattani kategóriákhoz. Ezekhez az utat pedig a szemantikai tartalom felszíni alakba formáló transzformációk mutatják meg. Vizsgálatunk irányának tehát a következőnek kell lennie:

Abból, amit elmondottunk, nyilvánvalóan kitűnik, hogy mi a mondattani elemzés során a szemantika vezető szerepét kívánjuk kiemelni. Megközelítésünk nyelv-elméleti háttérét a generatív szemantika és az ehhez kapcsolódó esetgrammatika adja. Úgy érezzük, hogy az elmélet eljutott arra a pontra, hogy a nyelvoktatásban is előnyösen alkalmazhatjuk.

A generatív szemantika egyik alaptétele az, hogy a gondolkodásunk egyetemes törvényszerűségeit kifejező általános nyelvi alaprelációk a szemantikában rejlenek. A Fillmore által kialakított generatív esetgrammatika célja ezeknek az univerzális szemantikai relációknak a megállapítása, illetve annak bemutatása, hogy ezek a szemantikai alapkategóriák a mélystruktúra és a transzformációk láncain át milyen módon jutnak el a felszínen való megjelenésig.

Az *esetgrammatika* elnevezés talán nem nagyon szerencsés a terminus morfológiai analógiája miatt. Igaz, Fillmore elméletében absztrakt esetkategóriákról beszél. Mi ezeket a kategóriákat inkább szemantikai relációjegyeknek nevezzük. Az elmélet szerint a mondatban kifejeződő állítást két pólus kapcsolatában figyelhetjük meg. Az egyik pólust a verbális elem, a másikat pedig az ezt körülvevő nominális egységek közti relációk jelentik. Az utóbbiak előfordulását a mondatban a verbális elem szemantikai tartalma határozza meg, azaz a nominális egységek egy-egy szemantikai relációjegy alakjában kapcsolódnak az őket uraló verbális elemhez. Meg kell említenünk, hogy az állítás kifejezésében domináns szerepet játszó verbális elem (ez fejezi ki a cselekvést) szemantikailag két alcsoportból áll: a dinamikus verbálisokból, illetve a statikus verbálisokból. A dinamikusakhoz tartozik az igék túlnyomó többsége, amelyek a cselekvésben rejlő mozgást fejezik ki. A statikusakhoz tartozik a létezés kifejezése (szemantikailag nézve a létezés is cselekvés), s ehhez kapcsolódóan a melléknevek is, amelyek a felszínen (egyes nyelvekben) gyakran kifejezésre sem kerülő létige (kopula) társaságában jelennek meg.¹

Nézzük most meg, hogy milyen szemantikai relációjegyek formájában kapcsolódhatnak a nominális elemek az őket uraló verbális elemhez Fillmore elméletében.²

¹ A melléknevek és az igék dinamikus, illetve statikus jellegére először George Lakoff amerikai nyelvész mutatott rá *Stative Verbs and Adjectives* c. cikkében (The Computational Laboratory of Harvard University Mathematical Linguistics and Automatic Translation, Report No. NSF-17., 1966. 1–16.)

² Fillmore elméletének ismertetésével jelen dolgozatunkban nem foglalkozhatunk. Elemzésünk elméleti alapjául a következő műveket használtuk fel: Fillmore, C. J.: *The Case for Case* 1–88. In: E. Bach és R. T. Harms szerk.: *Universals in Linguistic Theory* (The Ohio State University, CISRC 2., 1968. 65–103); Fillmore, C. J.: *Types of Lexical Information* (The Ohio State University Monograph Series on Languages and Linguistics 24., 1971. 35–56.) — Az esetgrammatika Fillmore által kialakított elméletét nálunk Kiefer Ferenc (Modern Nyelvoktatás 7. évf. 1–2. [1970]) és Dezső László („A jelzős »főnévi csoport« kérdései a magyarban” (NyK., 76. [1971.]: 4–10.) ismertette.

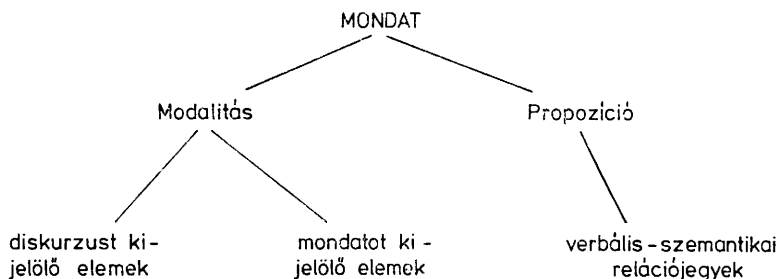
- Ágens (A) = A cselekvés vagy esemény szándékos kiváltója, kezdeményezője. (Lehet természeti erő is.)
- Objectum (O) = Az a nómen, amelynek az igével kifejezett állapotban vagy cselekvésben betöltött szerepe az ige szemantikai interpretációjában van meghatározva. Az az egység, amely mozog vagy változást szenved a cselekvés folyamán. Ez a legsemlégebb kategória. Nem szabad összetévesztenünk a direkt tárgy vagy a felszíni értelemben vett accusativus fogalmával.
- Instrumentum (I) = Az az egység, amely okozatilag van kapcsolatban a verbális által megjelölt cselekvéssel vagy állapottal. Az esemény stimulusa vagy közvetlen fizikai oka lehet.
- Experiens (E) = Az az egység, amely érintve van a cselekvés folyamán, amelyre hat a cselekvés. Általában élő.
- Idő (T) = A cselekvés idejére utaló nominális egység.
- Cél (C) = Egy dinamikus cselekvés vagy állapotváltozás végpontját jelenti.
- Eredet (Er) = Egy dinamikus cselekvés vagy állapotváltozás kezdőpontját jelenti.
- Lokativ (L) = A verbális által kifejezett cselekvés vagy létezés térbeli vagy absztrakt helyzetére utaló kategória.

Ezeket a mélyszemantikai jegyeket a felszíni struktúrában felszíni szintaktikai kategóriák és ezekhez kapcsolódó morfológiai jegyek (egyes nyelvekben ragok, végződések, névutók, másokban prepozíciók, postpozíciók stb.) fejezik ki.

A fent felsorolt relációjegyek képezik a mondat propozicionális egységét, s ezeknek a kibontása jelenti a szűkebb értelemben vett mondat jelentésbeli elemzésének tárgyát. Ezen kívül azonban a mondatot meg kell vizsgálnunk a modalitás szemszögből is.

A modális elem, amely csak a mondatot módosító egységekből áll, két részre osztható: azokra az elemekre, amelyek a diskurzus egészére vonatkoznak, valamint azokra, amelyek csak egy egyedi mondat esetében relevánsak.³

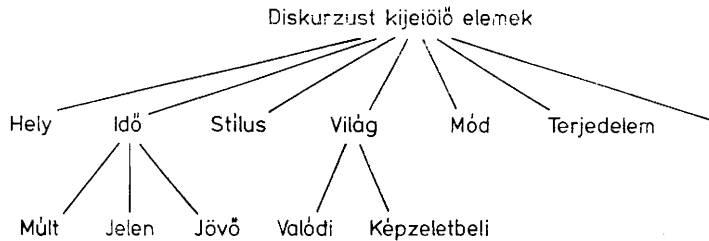
Ábrán ezt a következőképpen mutathatjuk be:

A diskurzust specifikáló elemek olyan dolgokat foglalnak magukban, mint HELY, IDŐ, STÍLUS, VILÁG, és valószínűleg MÓD, valamint TERJEDELEM. Egy diskurzus mindig egy bizonyos helyen egy bizonyos időben folyik le. A beszélő és a hallgató közötti viszony, valamint a diskurzus formalitásának a foka (azaz a stílus különböző aspektusai)

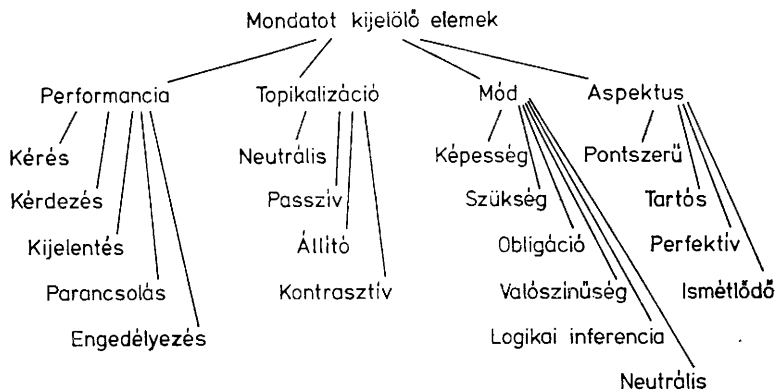
³ Ezt a kérdéskört Nilsen tárgyalja részletesebben „Toward a Semantic Specification of Deep Case” c. művében (The Hague, 1972.).

szintén állandó tényezők a beszédaktus folyamán. Továbbá a beszédaktus során ismert az, hogy a diskurzus tényszerű-e, vagy pedig képzelt-e, azaz egy beszédaktus vagy egy valóságos, vagy pedig egy képzelt világra vonatkozik. Végül pedig egy diskurzus eltérhet egy másiktól a benne levő emóció mennyisége és a fajtája szerint. A jelen modell ezt a Mód és Terjedelem alatt tárgyalja, habár ezeket a tényezőket talán a Stílus fogalomkörén belül is figyelembe vehettük volna. Mindezek alapján a diskurzust specifikáló elemeket a következőképpen állíthatjuk diagram formájába:

Meg kell jegyeznünk azt, hogy ezeket a jegyeket egy egyedi beszédaktus folyamán csupán egyszer kell meghatározni. Ha ezt egyszer megtettük, akkor ezek vonatkoznak az illető beszédaktus folyamán előforduló további mondatokra is még akkor is, ha azokban a felszínen újra már nem jelennek meg. Így például minden egyes indoeurópai nyelv kötelezően jelöli az idő kategóriáját, habár ezt diskurzusonként csak egyszer kell jelezni (hacsak az időfaktor nem változik meg magán az illető diskurzuson belül). Olyan nyelvekben, ahol az indikatívus és a kötőmód élesen elkülönül egymástól, ennek a faktornak a jelölése erősen redundáns, kijelölve azt, hogy a beszédaktus a valóságos világban, vagy pedig csak egy hipotetikusban megy-e végbe. Némely kelet-ázsiai nyelvben a beszélő és a hallgató közötti relációt szinte minden mondatban jelölni kell.

Ugyanakkor a mondatot specifikáló elemek, mivel ezek nem terjednek túl egy mondat határain, minden egyes olyan mondatban meg kell kell jelenjenek, amelyben kifejezésre kerül jelentésük, mivel az előző kijelentések nem feltételezik őket. Az ilyenek esetenként affixumok formájában jelennek meg, néha egyedi szavak formájában (néha magasabb szintű predikátumok), néha pedig olyan fogalmak, amelyek inherensen jelen vannak az egyes lexikai egységekben. Az ilyen elemeket a következő diagramban foglathatjuk össze:

Mivel az esetgrammatika elmélete a generatív-transzformációs grammatika környezetében alakult ki és erősödött meg, így azok a szabályok, amelyek a mélystruktúrabeli relációjegyekből felszíni struktúrákat deriválnak, olyan szabályok, amelyeket bármely modern generatív-transzformációs grammatikában megtalálunk. Ilyen módon tehát Fillmore mélystruktúráját követve szabályokat állíthatunk fel az egyes mondatok deriválására vonatkozóan. A grammatika transzformációs komponensének bemenő egységét Fillmore alapkategoriaszintű, mélystruktúrabeli szabályainak, valamint az ezekhez kapcsolódó lexikai szabályoknak kimenő egysége szolgáltatja. Foglaljuk tehát össze az előzőleg elmondottakat szabályok formájába, amelyeket a generatív nyelvészeti irodalomból jól ismert újraírás szabályok módszere alapján adunk meg.⁴

Mélystruktúrabeli szabályok:

- (1) $S \rightarrow M + P$
- (2) $P \rightarrow V + [C_1 + \dots + C_n]$
(pl. $V + O + A + E + I + T + \dots$)
- (3) $O \rightarrow K_o + NP$
- (4) $A \rightarrow K_a + NP$
- (5) $E \rightarrow K_e + NP$
- (6) $I \rightarrow K_i + NP$
- ...
- (7) $NP \rightarrow d + N^s$

A fent bemutatott szabályok a nyelv alapkategoriaszintű, mélyszemantikai szabályait képezik. Ezeket követik a lexikai behelyettesítő szabályok, amelyek a kategoriális szimbólumokat lexikai egységekkel töltik fel a kifejezendő gondolatban rejlő közléstartalomnak megfelelően. Ilyen lexikai behelyettesítő szabályok lehetnek például a következők:

- (8) $M \rightarrow \text{múlt, ...}$
- (9) $V \rightarrow \text{széttör, ...}$
- (10) $K_o \rightarrow -t$
- (11) $K_a \rightarrow \text{tipikusan } \emptyset$
- (12) $K_i \rightarrow \text{-val, -vel, ...}$
- ...
- (13) $d \rightarrow a, az, ...$
- (14) $N \rightarrow \text{Títusz, véső, téglá, ...}$

Mint említettük, az előző szabályok eredményeképpen kapott terminális láncok képezik a már egyedi nyelvekre jellemző, tehát már nem univerzális értékű transzformációs komponens bemenő egységét. Ennek a komponensnek a szabályai elemeket iktathatnak be, elemeket törölhetnek, permutálhatnak vagy behelyettesítéseket végezhetnek a láncban, s eredményképpen már az egyes nyelvekre jellemző mondatokat kapunk morfofonemikus szabályok hatását követően (pl. a magyar nyelv felszíni szerkezeti struktúrái-

⁴ N. Chomsky: Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, Mass., 1965. 86–90.

⁵ Szabályainkban S a mondatot, M a modalitást, P a propozíciót, V a verbális elemet, C_1 és C_n a mélyszemantikai relációjegyeket, NP a főnévi csoportot, N a főnevet, d a determináns elemet, K pedig a mélyszemantikai relációjegyet majdan képviselő formatívát szimbolizálja.

hoz jutunk el). Ilyen módon a különböző transzformációs mechanizmusok nyilvánvaló felszíni esetmegnyilvánulásokat (ragozás formájában, affixációval stb.), alanykiválasztást, sorrendbeli meghatározásokat, valamint nominalizációkat foglalnak magukban az előzőleg említett eljárásokból következően. Fillmore kimutatta azt, hogy például olyan kategóriák — amelyeket a tradicionális grammatikából is jól ismerünk, s amelyekre vonatkozóan az előző nyelvészeti iskolák sem tudtak megfelelő magyarázatot adni — mint például az „alany” és a „tárgy” nem tekinthetők alapkategóriáknak a nyelvelemzésben, hanem az „alanykiemelő” valamint a „tárgykiemelő” transzformációk eredményeképpen kapjuk meg őket. Bármely esetkategória megjelenhet mint felszíni alany. Az esetgrammatikus az alanykiválasztás esetén azonban egy hierarchikus sort állít fel szemantikai relációjegyei között. Amennyiben a verbális elemhez kapcsolódóan jelen van Ágens, úgy az tölti majd be a felszínen az alany szerepét. Amennyiben Ágens nincs jelen, Experiens viszont igen, akkor az lesz az alany. Ha mindezek hiányában Instrumentum van jelen, akkor az tölti be ezt a funkciót. Végül pedig ha csupán az Objectum relációjegy szerepel, akkor az lesz az alany, hiszen minden szabályos értelemben vett mondatnak kell alannyal rendelkeznie.⁶ Az alanykiválasztó transzformáció törő jellegű: megszünteti az alanyi helyzetbe kiemelt kategóriához tartozó, a lexikai behelyettesítések által a relációjegyhez rendelt esetjegyet.⁷

2. Lássuk most, milyen módon elemezhetőek a mondatok szemantikai szinten konkrét példákön.

- (1) *Titusz tegnap azzal a vésővel széttörte a téglát.*
- (2) *A téglá széttört.*
- (3) *Az a véső törte szét a téglát.*

A formális grammatikai elemzés során az első példamondatunkban *Titusz* az alany szerepét, *széttörte* az állítmányt, *tegnap* az időhatározót, *azzal a vésővel* az eszközhatórozót, *a téglát* pedig a tárgy funkcióját tölti be. Második mondatunkban *széttört* az állítmány, *a téglá* pedig alany lesz. Harmadik példánkban *törte szét* állítmány, *a téglát* tárgy, *az a véső* pedig alany lesz. Ezen kívül mind a három mondatunk kijelentő jellegű.

Példamondataink ilyen jellegű szintaktikai elemzése viszont nyilvánvalóan nem ad számot a három mondatban jelen levő egységek közötti jelentésbeli kapcsolatokról. Ezekre az esetgrammatika segítségével tudunk rámutatni. Az első részben bemutatott elméleti vázat tehát a következőképpen alkalmazhatjuk mondataink esetében.

Modalitás tekintetében mindhárom mondatunk azonos tulajdonságokat mutat.

Diskurzus kijelölése: idő — múlt

világ — valódi

(a helyre, stílusra, módra és terjedelemre vonatkozóan a mondatok kontextusba helyezésekor kapunk képet)

Mondatot kijelölő elemek: Performancia — kijelentés

Topikalizáció — állító

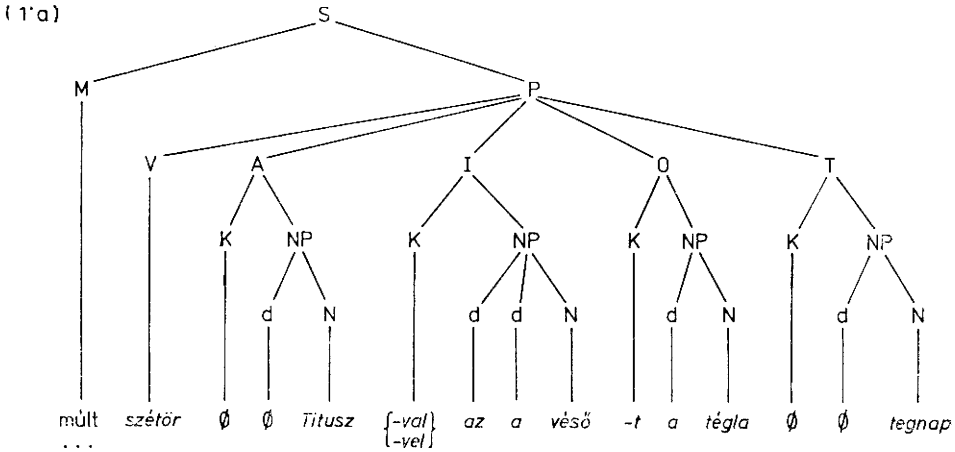
Mód — neutrális

Aspektus — pontszerű

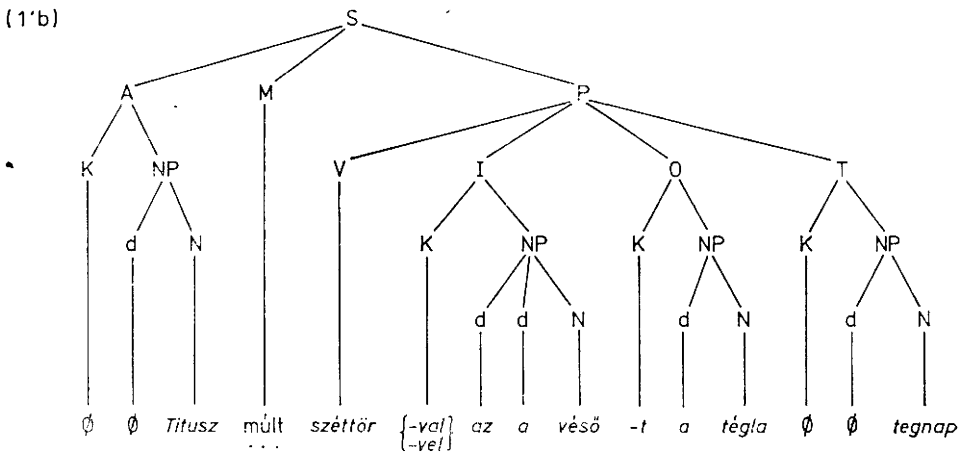
⁶ Itt természetesen külön problémát okoz az ún. mondat értékű közlések elemzésének problematikája. Ezek esettani és preszuppozíciós töltetének elemzésére azonban jelen dolgozatunk keretei között nem térhetünk ki.

⁷ A transzformációk természetére vonatkozóan lásd a következő forrást: E. Bach: *Introduction to Transformational Grammars*. New York, 1964. 73–82.

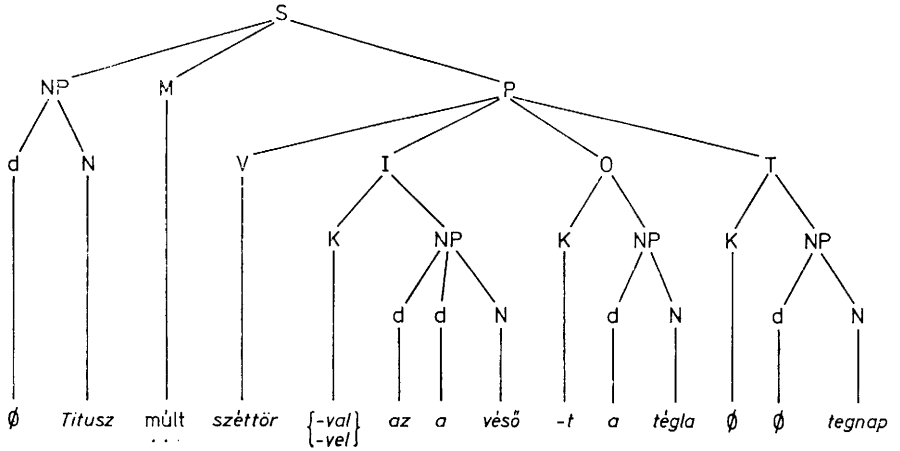
A propozicionális egység korábban bemutatott rendszere alapján grammatikánk alapkomponeensbeli mélystruktúra szabályai az (1) példamondatunkban rejlő jelentéstartalom kifejezését a következő ágrajzi formában teszik lehetővé:

Tehát a propozicionális egységben a verbális elemhez ebben az esetben négy mélyszemantikai relációjegy kapcsolódik: Ágens, Instrumentum, Objectum, illetve Idő. Mivel a transzformációs apparátus működése folyamán mondatunknak alannyal kell rendelkeznie, így relációjegyeink közül valamelyiket ki kell emelnünk ebbe a pozícióba. Mivel példamondatunkban Ágens kategória is szerepel, így az alanykiválasztás szabályával kapcsolatos hierarchia szerint ez kerül majd alanyi helyzetbe. Ez a transzformáció egy relációjegyet frontális helyzetbe állít, azaz a propozicionális egységből kiemelve közvetlenül az S kategória alá rendeli azt. Ugyanakkor a szabály hatására ez a relációjegy elveszti a hozzátartozó K elemet. Ezt az állapotot ágrajzban a következőképpen fejezhetjük ki:

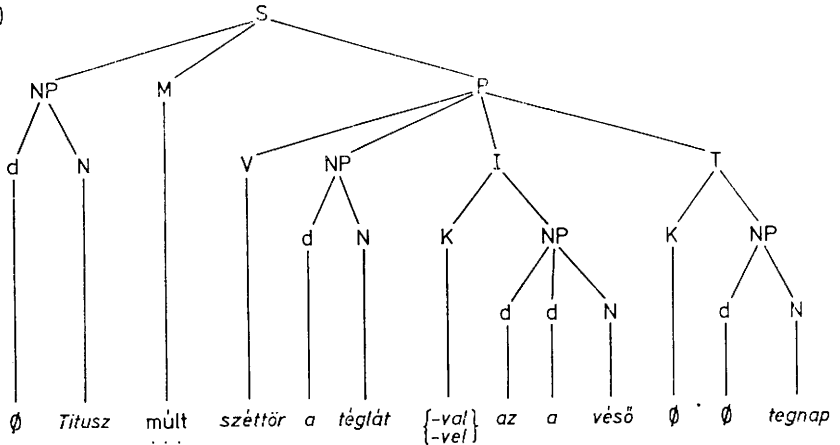

(1'c)

Az alanykiemelő transzformáció mellett kifejti hatását a tárgykiemelő transzformáció is, amely példamondatunk esetében az O elemet helyezi tárgyi pozícióba úgy, hogy a K elemet az NP-hez kapcsolja. Ezt az állapotot az (1'd) ágrajzunk tükrözi.

(1'd)

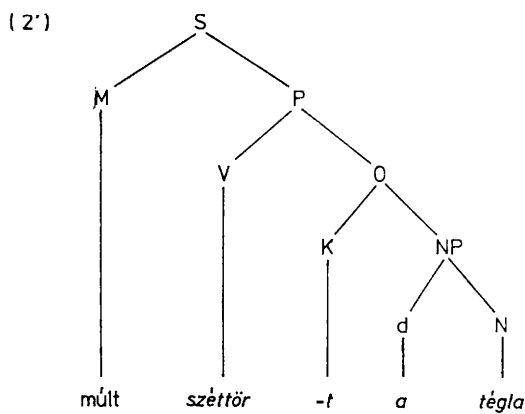

További transzformációs szabályok összevonják az M és a V elemet, valamint a K és a hozzá kapcsolódó főnévi csoport elemeit, s így a fonetikai interpretációt követően eljutunk az (1)-ben található példamondatunk felszíni alakjához.

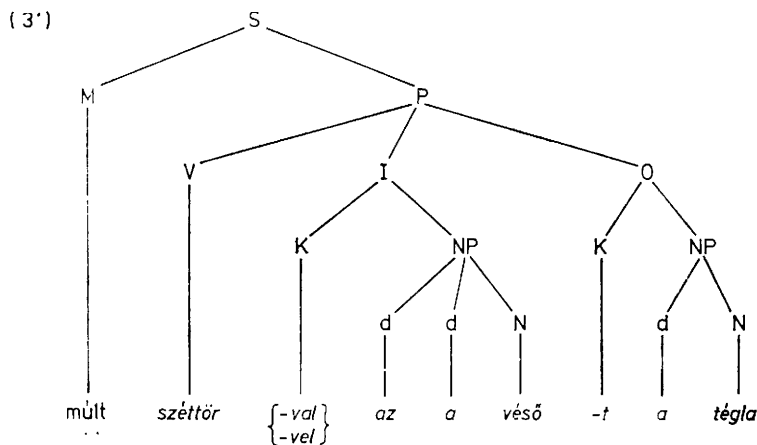
Lássuk most második példamondatunkat. Generálásunk kiindulópontját a 497. lapon látható, (2') sz. ágrajzi kivetítés tükrözi.

Mivel ebben a mondatunkban csupán egy relációjegy szerepel, így az alanykiemelő szabály kötelezően ezt fogja a továbbiakban a már bemutatott módon (S-hez rendelés, K törlése stb.) alanyi pozícióba állítani, majd pedig M és V összevonása után eljutunk második példamondatunk felszíni formájához.

(3) számú példamondatunk mélystruktúrabeli ágrajzos sémája a következő:

Mivel ebben a mondatunkban Ágens nem szerepel, így az alanykiválasztás hierarchiája alapján alanyi helyzetbe az Instrumentum relációjegy kerül, s az (1') esetében bemutatott (a), (b), (c), (d) változatok mintájára eljutunk a (3) példamondat felszíni formájához.

Példáink alapján a *széttörni* ige szemantikai jellemzői a következők lehetnek:

SZÉTTÖRNI ..... + [O + (A) + (I) + (T) + (L)]

Arra, hogy L is jelen lehet perifériális kategóriaként az igekeretben, a következő mondat szolgál példaként:

(4) „Tegnap Titusz azzal a vésővel törte szét a kertben a téglát.”

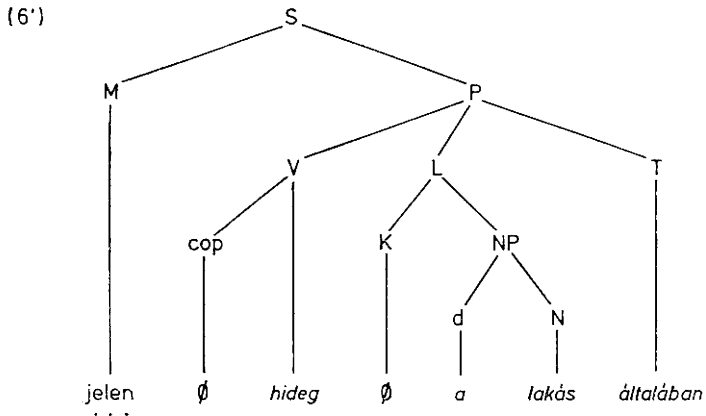
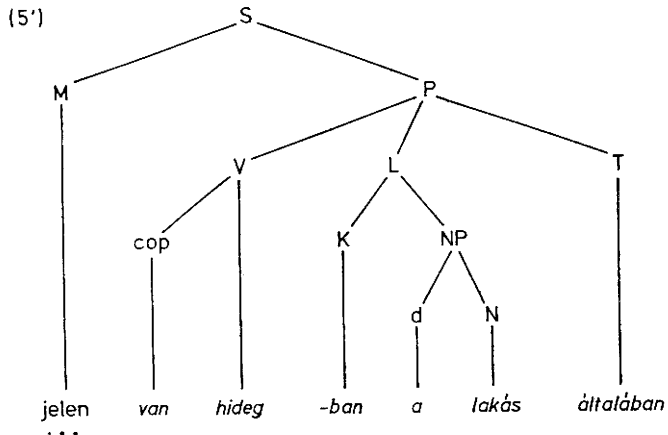
A szögletes zárójelben levő kategóriák közül O kötelező, míg a kerek zárójelbe foglalt kategóriák fakultatív jellegűek.

Felsőszintaktikai megjelenésre vonatkozóan azt láthattuk, hogy valamelyik kategóriának kötelezően be kellett töltenie az alany szerepét. Általában a mondatban első helyre kerülő kategória lesz a mondat témája (erről az egységről tesszük az állítást). Amennyiben a témaválasztást nem a szórend fejezi ki, akkor szupraszegmentális úton jelölhető ez az egység.

További példák:

(5) *A lakásban általában hideg van.*

(6) *A lakás általában hideg.*

A (6) példamondatunkban a felszíni struktúrabeli alakot a Lokatív relációjegy alany-kiemelése következtében kapjuk.

Példáinkból láthatjuk, hogy a formális szintaktikai kategóriák (alany, tárgy, határozó, jelző) nem adnak számot a kérdéses mondatok szemantikai tartalmáról. Az alany funkcióját például mondatainkban jelentésbelileg egymástól teljesen különböző egységek töltötték be. Nyilvánvaló tehát, hogy a mondatainkban rejlő viszonyulások

tartalmára vonatkozóan a formális szintaktikai elemzés nem ad elegendő információt, ezért tehát sokkal mélyebb, szemantikai elemzésre van szükség akkor, ha felszínre akarjuk hozni a verbális által kommunikációkban a gondolkodásunkat tükröző tartalmat.

A formális elemzés nem fejezi ki például azt, hogy igéink és mellézneveink jelentésbelileg milyen csoportokba oszthatók, illetve azt, hogy egyes igék, valamint melléznevek és kollokációs körök eredményeképpen létrejött felszíni mondatok azonos alapstruktúrából erednek. Így van ez például az *elmond*, *meghall*, *megtud*, *megír* stb. igék esetében is.

(7) *Antal elmondta a hírt Mártának.*

(8) *Márta Antaltól hallotta meg a hírt.*

Mindkét mondatban az *elmond*, illetve a *meghall* igékhez az Ágnes (*Antal*), az Experiens (*Márta*), és az Objectum (*hír*) relációjegyek tartoznak, ilyen módon tehát a két ige kerete azonosnak tekinthető.

ELMONDANI - - - - - + [O + (A) + (E)]

MEGHALLANI - - - - - + [O + (A) + (E)]

A kérdéses igékben fennálló Ágens és Experiens relációjegyek fakultatív jellegét a következő mondatok igazolják:

(9) *Antal elmondta a hírt.*

(10) *Márta meghallotta a hírt.*

Az Objectum kategória azonban mindig kötelező jellegű.

(11) **Antal elmondta.*

(12) **Márta meghallotta.*

Ezek a kiragadottan grammatikailag helytelen mondatok csupán akkor válnak helyessé, ha adott kontextus előző mondataiban az Objectum relációjegy már egyértelműen szerepelt.

Az ilyen szemantikai tartalom kielemezésére lenne alkalmas az esergrammatika elmélete.

Érvelésünket az alábbi felmérés eredményeivel is alátámasztjuk. Kísérletet végeztünk a relációjegyek helyességére, illetve tudatosságára vonatkozóan. Folyamatos irodalmi szöveget* [Nagyvilág, 1974. 3. 441.] vizsgáltattunk meg esetgrammatikai szempontból 500 egyetemi hallgatóval, akik középiskolai tanulmányaik alapján a hagyományos, tradicionális mondattani elemzésből rendelkeztek ismeretekkel. A szöveg 9 bővített mondatot tartalmazott összesen 68 szemantikai relációjeggyel. Elemezendő korpuszunkat szándékosan úgy választottuk meg, hogy az csupán két Ágnes kategóriát tartalmazott (az alanykiemelésre vonatkozó hierarchia szerint ugyanis ha ez a kategória szerepel, akkor általában ez tölti be a felszíni alany szerepét). Korpuszunkban ezenkívül 18 Lokatív, 6 Experiens, 30 Objectum, 7 Idő és 5 Cél relációjegy szerepelt. A kísérletben részt vett hallgatóknak azt az utasítást adtuk, hogy tekintsenek el a korábban tanult mondattani kategóriáktól, és kísérreljék meg saját szavaikkal jellemezni a mondatban található szavak és a mondat egészének jelentése közti viszonyokat. A hallgatókat egyénenként teszteltük, s utána a tesztet kiértékeljük. Értékelésünk eredményeit a következő táblázatban foglalhatjuk össze:

I. táblázat

Relációjegyek	Helyes megoldás	Helytelen megoldás
Ágens	89%	11%
Experiens	28%	72%
Objectum	32%	68%
Cél	75%	25%
Idő	83%	17%
Lokatív	46%	54%

Az így kapott értékek elbírálásánál azonban tekintetbe kell vennünk azt a tényezőt, hogy hallgatónk közül igen sokan a rontott Lokatív, Experiens, Objectum relációkban inkább a cselekvés kezdeményezőjét, tárgyát vélték felfedezni. Ez minden bizonnyal az előzetes tanulmányaik során rögződött alany- és tárgyfogalomból ered (ennek tulajdonítható az Idő kategóriájának viszonylag magas pozitív értéke is, mivel ez a relációjegy túlnyomórészt a felszínen is időhatározók formájában jelentkezik), amely kategóriák — mint ezt mondatelemzéseink során már bemutattuk — mélyebb szemantikai jegyek felszíni kifejeződései, és az alanykiválasztás, illetve tárgykiválasztás transzformációi útján kapjuk meg azokat.

3. Az utóbbi évek nyelvészeti és nyelvpedagógiai irodalmát áttekintve láthatjuk, hogy számos kísérlet történt arra, hogy a generatív grammatika elméletét alkalmazzuk a nyelvoktatásban mind anyanyelvi, mind pedig idegen nyelvi szinten. Kiderült, hogy a Chomsky és követői által kidolgozott sztenderd elmélet és annak kiterjesztett változata a nyelvstruktúrák szintaktikai oldalának, a szemantika szintaktikai érvekkel való megközelítésének, valamint a formai tényezők hangsúlyozásának következtében nem mutat elég hathatós továbblépést a tradicionális grammatikára (egyres országokban, pl. a Szovjetunióban pedig a strukturalizmus elméletére) épülő nyelvoktatáshoz képest. Ennek elérésére a helyes utat a szemantikai központú elemzésben kell látnunk, s erre jelent gyümölcsöző megoldást a generatív esetgrammatika elméletének alkalmazása. Ez az elmélet megpróbálja feltárni a nyelvek felszíni szerkezete mögött rejlő univerzális szemantikai relációkat. Ilyen módon nemcsak az anyanyelvi oktatás gondolkodást fejlesztő, illetve annak törvényszerűségeit feltáró és tudatosító célját szolgálja, hanem a nyelvek univerzális mélyszerkezeti sajátosságait kimutatva nagy segítséget nyújt azon a téren is, hogy az anyanyelvi oktatás alapelvei minél szorosabb kapcsolatban álljanak az idegen nyelvek oktatásának célkitűzéseivel és módszertanával. Csak úgy tudjuk tudatosan és kreatív módon használni anyanyelvünket, valamint az elsajátítandó idegen nyelveket, ha az ezek felszíni struktúráiban megmutatkozó szintaktikai-formai relációk mögött tudatában vagyunk az ezek alapjául szolgáló mélyszerkezeti jelentéstartalmaknak.

Andor József

Kommunikáció vagy stilisztika?

Megjegyzések E. Riesel—E. Schendels Deutsche Stilistik (Moskau, 1975.)
című könyvéhez

1. Az alkalmazott nyelvtudomány különböző ágainak kibontakozásával a nyelvészeti érdeklődés a nyelvelméleti kérdésektől egyre inkább a konkrét nyelvhasználat, az egyes nyelvi tényektől az összefüggő szövegek (szövegegységek) felé fordul. Ez a szemléletváltozás természetesen megmutatkozik a stilisztikában is. Kitűnő példa rá Riesel—Schendels könyve; különösképpen, ha egybevetjük Riesel másfél évtizeddel korábban megjelent stilisztikájával (Stilistik der Deutschen Sprache. Moskau, 1958.). Rieselnek ebben a régebbi művében a stilisztika meghatározása így hangzik: „Stilistik ist die Lehre von sämtlichen Stilen einer Nationalsprache . . . von ihren Beziehungen zueinander und ihrem gegenseitigen Durchdringen. Sie ist die Lehre von den synonymischen Ausdrucksmöglichkeiten im schriftlichen und mündlichen Verkehr innerhalb einer Nation unter konkreten, gesellschaftlich und individuell bedingten Umständen” (38).

Az új megjelölés szerint „Stilistik (Stillehre) ist die Wissenschaft von der Verwendungsweise und Ausdrucksgestaltung der Sprache in sämtlichen Kommunikationsbereichen und Kommunikationssituationen in unterschiedlichen Kommunikationakten” (5).

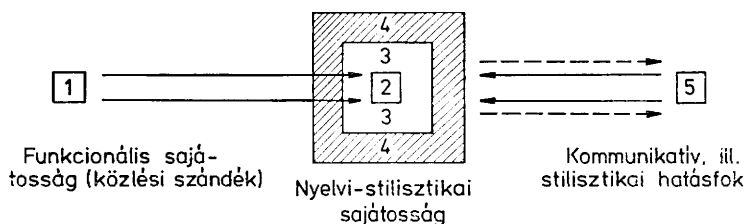
Az a tény, hogy ebben az utóbbi, tömörített meghatározásban a *kommunikáció* szó háromszorosan is (hármassal összetételben) előfordul, világosan jelzi, hogy stilisztikáról — ebben a felfogásban — csakis a kommunikáció keretében lehet szó.

A régi stilisztikákban (és nyelvtudományi művekben általában) a *kommunikáció* szó még egyáltalán nem fordult elő. (Nem szerepel A magyar stilisztika útja kislexikonában sem. 1961.) Maga Riesel is első könyvében csak *kommunikatív funkciót* említ, azt is csak elvétve és szinonimával is értelmezve: „. . . tatsächlich lässt sich das objektive Vorhandensein der Redestile nicht leugnen, es ist durch die kommunikative Funktion (Verkehrsfunktion) der Sprache, durch deren Verwendung auf den verschiedensten Gebieten der menschlichen Tätigkeit, naturgemäss bedingt” (12).

Ez az óvatos szóhasználat nyilván óvatos felfogást takar. Az új stilisztika viszont már nagyon nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a funkcionális stilisztikának mindenkor figyelembe kell vennie a kommunikációs folyamat két pólusát (leadó—felvevő, azaz beszélő és hallgató) oly annyira, hogy a stilisztika egyenesen úgy határozható meg, mint az a tudományszak, amely a beszélő (leadó) közlési szándéka és ennek a hallgatóra (felvevőre) gyakorolt hatása közti összefüggéseket vizsgálja (8).

Riesel—Schendels stilisztikájának kiindulási alapja tehát a kommunikáció, pontosabban a kommunikációs folyamat. Ennek lényegét (modelljét) Riesel—Schendels az alábbi ábrán mutatja be.

Valamely üzenetnek az [1] közlőtől (leadótól) az [5] átvevőig történő eljuttatása a nyelvi kommunikáció lényege. Benne az üzenet küldőjének szándéka éppen olyan fontos, mint az átvevőre gyakorolt hatás. A közlés eszközeként felhasznált — Riesel—Schendels által nyelvi-stilisztikai sajátosságának nevezett — tényező összetétele, szerepe

már nem ilyen egyszerű. A kommunikációs folyamatnak ezt a középső láncszemét szerzőnk három összetevőre bontják, ill. három lényeges alkotó elemét különböztetik meg: a) stílusvonások, b) ezek nyelvi megformálása, c) a közlés kommunikatív, ill. stilisztikai kifejező értéke (24).

Stílusvonásoknak tekintik a szerzők azokat a lényeges minőségi jegyeket, amelyek egy szöveg vagy bármely megnyilatkozás stílusjellegét (valamely stílusnembe tartozását) meghatározzák. Egy példa: Ha valamilyen hivatalos iratot olvasunk, vagy illet szerkesztünk, sajátos kifejezőmódja rögtön szembetűnik: hivatalos hang, személytelenség, mindenféle érzelmi mozzanat teljes mellőzése stb. (24).

A stílusvonás (inkább úgy mondanám: stílusjelleg) lényegének megragadása, értelmezése és a nyelvi megformáláshoz való viszonya bizonytalan és nehézkes. A szerzők az egyes stílusnemek (terminológiájuk szerint: funkcionális stílusok) belső tipikus és lényeges ismertető jegyeit tekintik stílusvonásoknak. Ezek alapján alakulnak ki, ill. különböztethetők meg az egyes stílusnemek. (25) Az általános stílusvonásoknak három alapkategóriáját különböztetik meg (mint mindenféle kommunikáció nélkülözhetetlen elemeit). Ezek: logika, expresszivitás, képi erő (Bildkraft) (25). Ezek mindegyike egész sor részelemből tevődik össze. Legbonyolultabb és legnehezebben kibogozható az ún. képi erő.

A képi erő — ahogyan a szerzők kifejtik — lényegében a valóság tükröztetését jelenti, s két mozzanatból tevődik össze. Az egyik a közvetlenül érzékelt szemléletesség (Bildhaftigkeit), a másik az átvitt értelmű vagy legalábbis elvont képszerűség (Bildlichkeit) (205). Ez utóbbinak, a képszerűségnek megnyilvánulásai jól ismertek a klasszikus stilisztikából. Riesel—Schendels is ide sorolja a metaforát és különböző változatait, továbbá a metonimia, körülírás, epitheton stb. szóképeket (212—44).

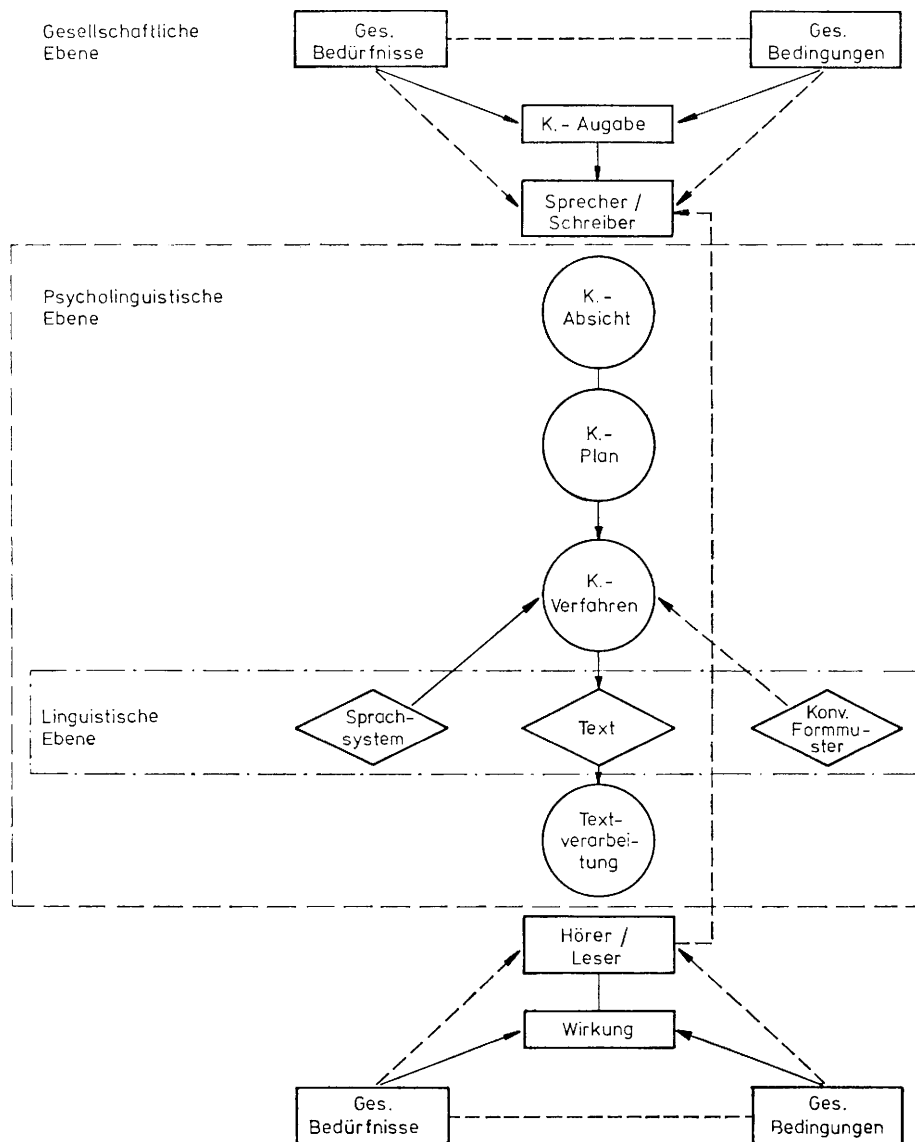
A szemléletesség (érzékeltettség) mint képalkotó és stíluselemet is tartalmazó sajátosság úgy érthető meg leginkább, ha szinonim fogalmakat állítunk egymás mellé. A *megy* ige pl. vizuális és motorikus képzetet kelt ugyan, de képi ereje elenyésző. Ezzel szemben a *típeg* szónak sokkal élesebb a képalkotó ereje. A szemléletesség lényegében a tartalmas jelentésű szavak szemantikai vonása, a lexémák nélkülözhetetlen, elválaszthatatlan tartozéka (206—7).

Visszatérve a nyelvi-stilisztikai sajátosságra mint a kommunikációs folyamatban a közvetítő szerepét betöltő tényezőre, ennek első elemét: a stílusvonásokat, ill. ezek mibenlétét tehát a szerzők részletesen tárgyalják. A következő alkotóelemről: a nyelvi megformálásról viszont nem esik szó. A harmadikra: a kifejező értékre is csak röviden utalnak. Ez a metszési pont — mondják a szerzők — a különböző nyelvi jellegű adottságok és a nyelven kívüli tényezők között. A kifejező értékben érvényesül — tudatosan vagy önkéntelenül — a közlő (beszélő) kommunikatív és egyúttal stilisztikai szándéka. Más szóval a kifejező értékben nyilvánul meg a nyelvi-stilisztikai jelenségeknek és a nyelven kívüli elemeknek a teljes egybefonódása. (Nyelven kívüli elemeknek a közlés célját és feladatát, a közlő társadalmi és egyéni adottságait tekintik) (27).

A kommunikációs folyamatnak ilyen értelmű ábrázolása és elemzése elméletileg elfogadható ugyan, de elmosódik benne a kommunikáció és stilisztika különbsége vagy

esetleg azonossága. Erre mutat többek között az az ismételt kettős jelzőhasználat, amely szerint pl. a kifejező érték „kommunikatív, ill. stilisztikai sajátosság (kommunikativer bzw. stilistischer Ausdrucks- und Eindruckswert. Így: 8, 22, 27 stb.). Nyitva maradó kérdés, vajon az *illetőleg* (bzw.) azonosító, magyarázó vagy helyesbítő szerepet tölt-e be.

Meggyőződésem szerint közelebb juthatunk a kommunikáció és stilisztika viszonyának tisztázásához, ha figyelembe vesszünk egy másik (nem közvetlenül stilisztikai szempontokat követő) kommunikációs modellt.

W. Schmidt és munkatársai a felsőfokú anyanyelvi oktatással kapcsolatban az alábbi sémát állították fel (Theoretische und methodologische Grundfragen der Ausbildung von Muttersprachlehrern. Potsdamer Forschungen. Reihe A, Heft 13. 1975. 18):

Nem szándékozom ezt a vázlatot elemezni, sem további modellvariánsokat felidézni annál kevésbé, minthogy valamennyit visszavezethetőnek tartom K. Bühler jól ismert alapelméletére (Sprachtheorie. Jena, 1931. 22 kk.). De a Schmidt-féle modell leegyszerűsített vázát felhasználom arra, hogy megkíséreljem a kommunikáció és stilisztika kapcsolatának tisztázását vagy legalábbis az előbbre jutást e kapcsolat vizsgálatában.

2. A különböző kommunikációs modellek kisebb-nagyobb eltérései mellett közös vezérfonalként mindenkor kicsúcsosodik a kommunikációs folyamat lényege, vagyis az, hogy létrejöttéhez szükség van az alábbi összetevőkre:

- a) a valamilyen helyzetben közlési szándékát kifejező beszélőre,
- b) az ugyancsak bizonyos szituációban levő hallgatóra,
- c) a közvetítő nyelvi (és nyelven kívüli) eszközre.

Ez a hármas egység magában hordozza azt is, hogy a kommunikációs tevékenység kezdeti és végpontján számolnunk kell a) bizonyos objektív és szubjektív tényezők jelenlétével. Az objektív tényezők a beszédhelyzetekhez, a szubjektív mozzanatok a beszélő, ill. hallgató személyéhez, egyéniségéhez fűződnek. b) Számolnunk kell továbbá a kiválasztás és felhasználás műveletével. Ez azt jelenti, hogy a nyelvi nyersanyagból (szó-, ill. frazeológiai készletből) kiválasztjuk a számunkra legmegfelelőbbet, és a nyelvhasználatban kialakult szokás alapján, tehát a grammatikai rendszer segítségével megfelelő viszonyítási rendbe illesztjük össze a kiválasztott nyelvi elemeket.

A beszédnek mint természetes és állandó folyamatnak ezek az alapvető és nélkülözhetetlen kellékei mindenkor megvoltak, és minden bizonnyal meg is maradnak, amíg emberi beszéd lesz. Megismerésük és értékelésük az idő folyamán meg-megújulhat és változhat, de létezésük visszafelé nézve éppen úgy, mint előre, a végtelenbe nyúlik.

Számunkra ma már mindez egyszerű és természetes. De hol van ebben a folyamatban a stílus, mi köze hozzá a stilisztikának?

A stílus — mint ismeretes — legáltalánosabban a ma is elfogadott és használt klasszikus értelmezés szerint kifejezés mód, valamely művelet végzésének vagy valami megalkotásának a hogyanja. (Ezért beszélhetünk és beszélünk is mindenféle alkotás és tevékenység stílusáról a művészetekben éppen úgy, mint az élet más területein, ezért van stílusa pl. a munkának, sportnak stb.) Esetünkben persze csakis a nyelvi tevékenység, a nyelvi eszközökkel kifejezett valóság stílusáról van szó. Ez a stílus benne van és megragadható a kommunikációs tevékenységnek mindazokban a mozzanataiban, amelyekről előbb szó volt.

Legkönnyebben, mert legérzékeltetőbben az elemi nyelvi eszközökben, a szóban és grammatikában mutatkozik meg a stílus. Hiszen a stílus mint kifejezés mód elsősorban abban érhető tetten, hogy én mint beszélő egy adott helyzetben milyen nyelvi eszközöket (szókat, kifejezéseket) választok közlendőm továbbítása céljából, hogy azt felfogja, átvegye, mégpedig szándékomnak megfelelően az a hallgató (olvasó), akihez szólok.

Ezért a kiválasztás lényegbe vágó része a stílusnak, egyesek szerint maga a stílus. (Így St. Ullmann: Választás és kifejező érték. Szegedi Tanárk. Főisk. Tud. Közl. 1963/I: 159 – 66; hasonló felfogást tükröz Riesel—Schendels is i. m. 52. kk.) Valóban, a szókészlet óriási tárháza óriási választékot kínál még akkor is, ha csupán közvetlenül (ismereteim, műveltségem alapján) rendelkezéseimre álló anyagból választok. Még nagyobb a választási lehetőség, ha a különböző szótárak, lexikonok, kifejezésgyűjtemények stb. segítségét

is igénybe veszem. Legegyszerűbb esetekben is választhatok ilyenféle sorozatokból, mint *beszélget, társalog, cseveg, szövegel; senki se jött, egy lélek se jött, a kutya se jött*.

A leggyakrabban használt, mindenki által ismert, közkeletű szók és kifejezések önmagukban nem tartalmaznak expresszív hatást kiváltó, hangulatteremtő mozzanatoakat. Nincs kifejező értékük, stilisztikailag semlegesek, stílusértékük nullafokú. De választhatunk olyan eszközöket is, amelyek kilendülnek ebből a nyugalmi pontból, pozitív vagy negatív érzelmi töltésűek (vö. *cseveg—szövegel; egy lélek se jött — a kutya se jött*).

Meg kell jegyeznem, hogy amikor stilisztikai értékről beszélünk, nem gondolhatunk valamiféle örökéletű, még csak nem is állandó jellegű törvényekre. Ellenkezőleg, a stílusérték csaknem folytonos változásban van. Mozgását sok tényező befolyásolja: környezet, társadalmi helyzet, korszak, életkor, szokás, divat, kopás stb., hogy csak néhány fontosabbat említsek.

Nem ilyen nagy mértékű és szembeszökő az a választék, amely a nyelvtani formákban áll rendelkezésünkre. De választási lehetőség itt is van: *holnap majd elmegyek hozzá — holnap el fogok menni hozzá; csak annyit jegyzek meg — csak annyit jegyeznék meg; köszöntöm a napközi otthon építőit — köszöntöm azokat, akik a napközi otthont építették stb.*

A különböző nyelvtani formák sokszor csupán hajszálnyi eltérésű, de határozottan megmutató stilisztikai értékkülönbségeket képviselnek. (Az említett példákban a második tag udvariasabb, egyben kiemeltebb, nagyobb határfokú, mint az első.)

Utaltam már a beszélő és hallgató szempontjából egyaránt fontos szituációra. Ennek stílusértéke főleg azoknak a típuseseteknek az egybevetéséből domborodik ki, amelyek mindennapi életünkben gyakran ismétlődnek. Ilyenek pl. a köszönés, megszólítás, telefonálás, üzletben a vevő és eladó, hivatalban a tisztviselő és ügyfél sablonos megnyilatkozásaiban figyelhetők meg és értékelhetők.

A legnehezebben hozzáférhető, de egyúttal a legfinomabb rezdületű stílussajátságok rejlenek azokban a szubjektív mozzanatokban, amelyek egyrészt a beszélő megnyilatkozásainak kísérői, másrészt azokban a személyhez és helyzethez kötött rezonanciákban, amelyeket a hallgatóból vált ki az általa felfogott közlés, információ. A beszédnek azokról az önmagukban nem létező, de mindenféle megnyilatkozást kísérő sajátosságairól van szó, amelyeket a szakirodalom szupraszegmentális elemeknek tüntet fel; a magyar stilisztika egyik kiváló művelője Zolnai Béla pedig láthatatlan nyelvnek nevezte őket. (NB! A kettő nem teljesen azonos.) Hatáskiváltó, pozitív vagy negatív irányú hangulatteremtő, vagyis kifejező, stilisztikai értékük vitathatatlan. Tehát nem hagyhatók figyelmen kívül. Sajnos azonban, ezeknek a rejtett, főleg lélektani vonatkozású sajátságoknak a vizsgálata, minősítő rendszerezése még sok-sok feladatot ró egy egész sor tudományszakra, a stilisztika mellett leginkább a pszicholingvisztikának nevezett kutatási területre.

A kommunikációs tevékenység során felbukkanó stílussajátságoknak olyan futólagos áttekintése, amelyet most megkíséreltem, annyi tanulsággal kétségkívül jár, hogy ha megnyilatkozásunkban az optimális stilisztikai határfokot akarjuk elérni (márpedig voltaképpen mindig ezt akarjuk, ha nem is tudatosan, de ösztönösen), akkor a következő szempontokat kell, ill. kellene figyelembe vennünk, mielőtt szóra nyitjuk ajkunkat: milyen helyzetben, milyen tárgyról, milyen gondolati, érzelmi és akarati tényezők mellett, melyik szó, melyik kifejezés, melyik nyelvtani fordulat tükröznék legelősebben, legpontosabban, legrövidebben, egyszóval leghatásosabban a beszélő szándékát.

Ha ezeket a körülményeket külön-külön gondos mérlegeléssel, esetleg különböző segédletek felhasználásával próbálnánk beszédünk során számba venni és hatásukat érvényesíteni, körülbelül úgy járnánk, mint a vasutasok a vonatindítási szabályokkal. Azt mondják ugyanis, az előírások szerint annyiféle vizsgálatra, ellenőrzésre, próbára

stb. volna szükség, hogy valamennyinek a számbavételével a vonatok legalább napi huszonnegy órás késéssel indulnának.

A jelzett követelménysor tehát a kommunikációs tevékenységnek az elmélete, de nem alkalmas a gyakorlati megvalósításra; legalábbis a mindennapos nyelvhasználatban nem. (Persze, amikor módunk van rá, és fontosnak tartjuk — pl. valamely szakkérdésben, komoly következményekkel járó megnyilatkozás előtt vagy maradándó értékűnek szánt frásos közlés esetén —, gondosan válogatunk, mérlegelünk minden szót.) A beszédtevékenység során legtöbbször egyáltalán nem gondolunk semmiféle kommunikációs modellre (még akkor sem, ha tudunk ennek létezéséről, ismerjük egyes lépcsőfokait), hanem ösztönösen alkalmazzuk az éppen tudatunk előterébe ugró nyelvi, nyelvtani elemeket.

Ha ez a helyzet, akkor mire jó az egész kommunikációs és stilisztikai tanulmányozás? Van-e egyáltalán értelme, gyakorlati értéke?

Kétségtelenül van. Mégpedig azért, mert az az ösztönösség, amellyel nyelvi közléseinket megformáljuk, tehát amellyel beszélünk, más szóval: nyelvérzékünk nem egy-szintű és változatlan, hanem nagyon jól, aránylag könnyen és sok irányban fejleszthető.

Ha a kommunikáció lényege, hogy valamely üzenet a közlő személy szándékainak megfelelően eljusson a hallgatóhoz, tehát ha a kommunikáció lényegében beszédtevékenység (beleértve persze az összes kísérő jelenségeket), akkor a stilisztika lényege és feladata nem lehet más, minthogy kibontakoztassa azokat a lehetőségeket (stílushatásokat), amelyek a közlési szándéknak megfelelő üzenet átvételét a legkedvezőbbé teszik. Tehát a stilisztika a beszédtevékenység csiszolása, finomítása.

A kommunikáció az élet minden területén érvényesül és nélkülözhetetlen. Mégis leggyakoribb és legközvetlenebb az emberek hétköznapi, mindennapos érintkezésében. Következésképp a stilisztikának ezzel a hétköznapi beszélt nyelvvel kell foglalkoznia elsősorban. Más szóval: a klasszikus stílusnemek közé (ha nem eléjük) be kell iktatnunk azt a stílusréteget is, amelyet a hétköznapi beszélt nyelv képvisel, ill. testesít meg. (Ebben a vonatkozásban E. Rieselnek nagy érdemei vannak. Tudomásom szerint ő az első, aki ezt a felfogást stilisztikájában — már az elsőben, valamint külön kötetben is — *Der Stil der deutschen Alltagsrede*. Moskau, 1964. — alkalmazta.)

A kommunikációs tevékenységre épülő stilisztika célja végső soron az, hogy megállapítsa azokat a valóságviszonyokat és azokat az eszközöket, amelyek a nyelvérzék minél teljesebb kibontakoztatásához segítenek, s így simábbá, biztosabbá, pontosabbá, sőt szebbé és hatásosabbá tehetik az emberek egymás közötti érintkezését, üzenetváltását. Ilyen irányú, ilyen jellegű stilisztikai tanulmányokkal ma még csak elvétve találkozunk.

A még kidolgozásra váró hétköznapi stilisztika számára az egyik járható út nyilván az, hogy a mindennapi beszéd stílusát mint stílusréteget (stílusnemet) párhuzamba állítjuk a többi stílusrétegekkel, s megvizsgáljuk a mindegyikben közös, ill. a csak sajátosan egyikre-másikra jellemző stílusvonásokat. E tekintetben főleg két stílusréteg mint szélső pólus lehet irányadó: egyik a tudományos (vagy szaknyelvi) stílus, amelynek a viszonylag szűk körű, arisztokratikus zárkózottság és díszmentes pedantéria a legfőbb sajátága. Vele szemben a szépirodalmi stílus a legszélesebb demokrácia képviselője abban az értelemben, hogy kapuit kitarja minden stíluselem előtt, befogad és felhasznál minden stílussajátságot, bármely rétegből származzék is. A kettő között mint ugyancsak széles, sok vágányon futó pálya helyezkedik el a mindennapi beszéd stílusa. (A közelebbi részletes, pontosabb vizsgálatok persze külön tanulmányt igényelnek.)

Nagy segítséget nyújtanak a gondosan kidolgozott, klasszikus, hagyományos stilisztikák is, jóllehet ezek úgyszólván kizárólag a szépirodalmi stílussal foglalkoznak. De mutatis mutandis hasznosíthatók a mindennapi beszéd stilisztikájában is.

Egy harmadik, igen jelentős kidolgozandó terület a mindennapi beszéd során gyakran felbukkanó típuszituációk számbavétele, feltérképezése, stilisztikai sajátságainak vizsgálata, rendszerezése, minősítése.

A stilisztikának ilyen szempontú kiszélesítése és értelmezése, a kommunikációs folyamat egyes láncszemeihez kapcsolása, tehát a kommunikáció és stilsztika együttese válhat az emberek közötti érintkezést, az emberi kapcsolatokat, egyszóval az életet segítő, könnyítő, nélkülözhetetlen eszközzé.

Benkő László

**Hogy is mondjuk? Az írásokat válogatta és a kötetet összeállította:
Jakab István. Bratislava, 1976. Madách Könyv- és Lapkiadó. 179 lap**

1. A könyv alcíme: „Nemzetiségi nyelvhasználatunk — nemzetiségi nyelvművelésünk”; ezzel a megjelöléssel világossá válik a kötet jellege is: a szlovákiai magyar nyelvművelés állomásjelző dokumentuma. Számvetés is, amint az összeállítás szándéka is bizonyítja. Az írások évjelzése szerint 1954-től 1973-ig harminchat olyan rövidebb-hosszabb terjedelmű cikket, illetőleg tanulmányt foglal magában, amelyek megjelentek már újságban vagy folyóiratban, most azonban megmenekültek a szétszoródás sorsától, időszerűségük ma is megvan.

A szerzők: Jakab István, Kapás Ferenc, Mayer Imre, Mayer Judit, Morvay Gábor, Orbán Gábor és Zeman László. Nem a munkatársak sokasága jellemzi a pozsonyi nyelvművelést, hanem törekvése, célja, feladata és — legfőképpen — elvi alapjainak határozottsága, amely a szerkesztő Jakab Istvánnak 1973-ban Kassán, a Kazinczy-napokon elhangzott „Nyelvművelésünk helyzete, elvei és legfontosabb feladatai” című előadásából tetszik ki (153–79). Már az alkalom is sokat mond: egyéb híradásokból is értesülhettünk már, hogy a nyelvművelés bázisának szélesítésével is izmosodik a nyelvművelő program.

2. Számvetés és irányvétel Jakab István tanulmánya. Jelentősége a konkrét nemzetiségi összefüggésben többrétű. A szlovákiai magyar nyelvművelést történeti folyamatosságában szemléli, s ezzel örökségének vállalását is kifejezi, de szakaszokat is megkülönböztet benne. Eszerint a kezdeti, jobbára a szókinchasznalet körére kiterjedő és leginkább védekező szakasz után a hatvanas években szervezettebb formát öltött a nyelvművelés a CSEMADOK nyelvi szakbizottságának keretében. Szakcsoportok alakulása kíséri a tematika szerteágazását, s ma sajtónyelvi, terminológiai, ismeretterjesztő, iskolai nyelvi nevelési, dialektológiai és toponimiai csoportban folyik a nyelvművelés, illetőleg a gyűjtőmunka. Szervezettségével egyben mozgalmasabb is lett a nyelvművelés, hatóterülete kibővült.

Elismeréssel szól a Magyarországról érkezett segítségről, Deme Lászlónak vendég-tanári éveinek felmérő és feladatmegjelölő működésének könyvben is rögzített eredményeiről (lásd a Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról c., 1970-ben megjelent kiadvány ismertetését: Nyr. 95: 221–4). Úgy látja azonban, hogy a munka több okból nem elég hatékony. Ezért is szükséges meghatározni a nyelvművelés elveit, területeit és formáit. Ezeket a magyarországi nyelvművelés kitisztult elveinek ismeretében, tudáságainak levonásával (utal a Magyar Tudomány 1972. évfolyamában lezajlott vitára) keresi és állapítja meg a szerző. Amit a nemzetiségi létből fakadóan mint sajátos szempontokat ehhez hozzáfűz, ez a többlet az a specifikum, amely egyrészt a szlovákiai magyarság

társadalmi szükségletein alapszik, másrészt biztató jele a nyelv művelés viszonylagos önállósulásának. E kettősség jut kifejezésre a következő két elv leszögezésében: 1. „A nyelvhasználat kérdésében a művelt magyar köznyelvet . . . , a nyelvhelyesség megítélésének kérdésében pedig a magyar nyelvtudományi kutatás eredményeit kell alapnak tekintenie”; 2. „Szüntelenül vizsgálnia kell a magyar nyelv csehszlovákiai használatának állapotát, s az arra illetékesek bevonásával segítenie kell a lemaradást mutató belső nyelvtípus, stíluszint, stílusréteg vagy csoportnyelvi szóképzlet fejlesztésében” (165—6).

Az elvi állásfoglalást a kivitelnek immár tapasztalaton alapuló tervezése követi. A program gyakorlatközpontú, s annak a ténynek elfogadásán nyugszik, hogy „nyelvhasználatában a szlovákiai magyarság két szinten aktív: a legalsón, vagyis a családias és a falusi közigazgatási szinten, meg a legfelsőn: a szépirodalom és a publicisztika szintjén”. Ennélfogva a magyar köznyelv fejlődésének a nemzetiségi magyarság nem közvetlen és aktív részvevője lévén, szlovák nyelvi elemek, helyteleníthető tükörszók és -kifejezések befogadjává válik. Leginkább a szakmai műveltség szókincsében aggasztó ez a folyamat. (A szerző felfogásával ellentétben nem tartanám azonos mértékben kárhoytatni valónak a nyelvjárási elemek beszűródését). Megnyugtató azért, hogy a programban a terminológiai problémák megoldása áll a központban. Számba véve a nyelv művelés hatóterületeit, formáit, sőt a kutatás feladatait is, a szerző összefoglaló feladatként a magyarság nyelvi műveltségének elodázhatatlan gyarapítását vallja. A nyelvi műveltségben ismeretek és készségek együttese foglaltatik. Mivel pedig a műveltség átadása és fejlesztése legszervezettebben és tervszerűen az iskolában folyik, érthető — és helyeselhető —, hogy a program a közéleti fórumok (a szerkesztőségek, a kiadók, a színházak, a rádió) mellett az iskolai „nyelvi nevelésre” bizza a munka dandárjának elvégzését.

Jakab István alapos, nyelvi anyaggal és adatokkal hitelesített összefoglalását bátran minősíthetjük a húszéves szlovákiai magyar nyelv művelés pontos állapotrajzának és továbbfejlesztő, követendő programjának.

3. A kötet első másfél száz lapján közölt cikkek ennek a programnak a jegyében nyújtanak segítséget a nagyközönségnek a nyelvhasználati problémák felismerésében és megoldásában. A legtöbb írás (szám szerint kilenc) 1969-ben keletkezett, jelölül az akkor nekilendülő nyelv művelésnek.

A tárgy körök szerint rendezett írások nagyobbik része a szlovák nyelvi hatásból eredő kérdésekkel foglalkozik, és nyelvvédő alapállású. A magyar nyelvterület egységes nyelvhasználatának követelményét szem előtt tartva azokat a zavarokat teszik szóvá, amelyek a kettős nyelvűségben gyökereznek. Ilyenek: a magyar beszédbe kevert, kiforgatott, magyar toldalékokkal ellátott szlovák szavak; a görög-latin eredetű, de szlovák változatban élő idegen szavak terjedése, továbbá a két nyelvűségnek azok a buktatói, amelyek a magyar nyelv sajátos szemléletmódját támadják meg s ezáltal a közlést zavarossá teszik. A fejezetek olvasása közben világossá válik, hogy a magyar nyelvhasználat botlatói nemcsak a szlovák nyelv érthető hatására támadnak, hanem a szocialista társadalomépítés szükség szerű velejárói. Sokszor kísérik ugyanis olyan intézmények — és intézkedések — keletkezését, amelyeknek magyar nevét, kifejezés-készletét nem mindig sikerül megtalálni. Így keletkeznek olyan magyar nyelvi alakulatok, amelyek idegenszerűségükkel ütnek el a köznyelvi szokástól, vagy eltérnek azonos szerepű magyarországi megfelelőjüktől. Sikerral küszöbölte ki a nyelv művelés a bölcsődének *jászol* elnevezését, de efféle esetek megoldása kevesebb nehézségbe ütközik, mint például egy a magyarországitól elütő szervezésű iskolafaj elnevezése. Ilyenkor szinte szükség szerű a szlovák megjelölés lefordítása.

A „fordításból” egyébként sok visszásság keletkezik és keletkezhet. Ami például szlovákul — helyesen — „problémák szétszedése”, az magyarul problémák *vizsgálata* vagy *elemzése* (26). Hasonló eseteket a szerzők nagy számban idéznek föl és világitanak meg, bőséges adattárát nyújtva a nyelvérzék romlásának.

Jó példa a nyelvművelők állásfoglalására egy olyan intézkedéssel kapcsolatos elnevezés, amely azonos rendeltetésű mind Szlovákiában, mind Magyarországon. A *materská dovolenka* szolgai fordítása *anyai szabadság*, Magyarországon ezt a fogalmat *szülési szabadság*-nak nevezzük; a *predlzená* (= meghosszabbított) *materská dovolenka* fordítása: *anyasági szabadság*, ennek magyarországi elnevezése: *gyermekgondozási szabadság*. Elvi megfontolás alapján a magyarországi elnevezést javasolja a szerzők egyike (37–38).

A helyesírás egységét is indokoltan féltik a szerzők a zavaroktól. Szerencsére nem kell lényeges vagy veszélyesen elterjedt eltéréseket elhárítani. Példa azonban van az eltérő írásmódra, mégpedig a mozaikszók írásában: sokszor a köznévi mozaikszókat is csupa nagybetűvel nyomtatják ki.

Igen tanulságos a „Nyelvi sajtószemle” című fejezetben feltárt helytelenségek elemzése. Olyan hibákat tárnak föl a szerzők, amelyek az írásbeliségnek két területén is rontják a nyelvet — és ezzel fékezik a nyelvművelés hatékonyságát —: a szaknyelvi és a közéleti-publicisztikai rétegben. Különösen az újság nyelve lehet ugyanis az ép nyelvérzék társadalmi szintű őrzője.

4. A kötet áttanulmányozása után, ismételten adhatunk kifejezést meggyőződésünknek — egyetértve a kidolgozott és elemzésekben igazolt programmal —, hogy az anyanyelvi műveltség gyarapítása a nyelvművelés legfőbb és legáltalánosabb feladata. A nyelvhasználat káros tüneteinek elemzése és következetes hibáztatása természetesen elengedhetetlen a nyelvművelés gyakorlatában, de a beszédben és írásban „ösztönösen” jelentkező torzulások megszüntetése csak az ösztönösségen felülemelkedő, tudatos és kiterjedt nyelvi kulturáltságtól várható. Szinte személyre szólóan, egyben pedig társadalmi méretekben kell ismereteket terjeszteni a nyelvről, egyben pedig a jóra való készséget felkelteni és következetesen táplálni.

Az ismertetett kötet maga is lényegesen hozzájárul a nyelvművelés céljainak eléréséhez mind a feladatok elvi tisztázásával, mind a munkatársak rátermettségével. Ezért várjuk érdeklődéssel a munka folytatását.

Szende Aladár

FOKOS-FUCHS DÁVID
1884—1977

„Legyen áldás . . . hazánkon és
tudományunkon !”

Fokos-Fuchs Dávid (MNY. 66:128)

1977. július 11-én elhunyt Fokos-Fuchs Dávid. Azoknak az igazi nagy szerényeknek a szerénységével — a legnagyobb csendben — távozott körünkől, akiknek — ahogy mondani szokták — van mire szerénynek lenniük. Nagy tudásának erejével hatotta át nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi finnugor nyelvtudományt is. Csak most, amikor már nincs közöttünk, csak most fogjuk fel igazán mottóul idézett szavainak jelentőségét. E szavak hatásában, továbbélő erejében hinniük kell mindazoknak, akik éppen úgy önérdék nélkül szeretnék szolgálni hazánkat és nyelvtudományunkat, mint Fokos-Fuchs Dávid tette. Mert ő valóban önzetlenül dolgozott, alkotott, nevelt és oktatott. Munkájáért nem várt elismerést, kitüntetések. A sors „sajátságos” alakulása folytán nem is igen részesült ezekben. Pedig az elismerés tanújeleit — Fokos-Fuchs Dávid helyett is — elvárta volna életművének minden hivatott ismerője, a nemzetközi finnugor nyelvtudományok lelkes alkotó gárdája.

Fokos-Fuchs Dávid „egyszerű” gimnáziumi tanárként és igazgatóként működött teljes szolgálati ideje alatt. Gondos tanári keze alól nemzedékek léptek ki a világba. Mivel a tanári teendőik pontos és alapos elvégzése sok idejét vette igénybe, csak a „pihenés” óráit szentelhette nyelvészeti kutatásainak. Éppen ezért sohasem pihent! Ebben az időszüksős időszakban is páratlan energiával írta cikkeit, tanulmányait. Csak nyugdíjba vonulása után fordíthatta végre minden idejét és erejét a „nyelvtudósi státusz” betöltésére. Ő, aki már eladdig is az egyik legnagyobb nyelvtudósunk volt! Emé új „státusz”-ának lehetőségeit maradéktalanul ki is aknáztta. Szinte megállás nélkül dolgozott egészen addig, amíg a természet törvényeinek kénytelen-kelletlen engedelmessé nem lettek, hogy pihennie is kell, lassítania kell az iramot.

Fokos-Fuchs Dávid professzor tudományos munkásságának széles horizontjait szemünk alig-alig képes átfogni. Életművének gazdagsága és sokoldalúsága már eleve lehetetlenné teszi, hogy minden részletére kitérjünk. Meg kell elégednünk tehát azzal, hogy — a nekrológ villanófényében — Fokos-Fuchs Dávidnak csak a legfőbb kutatási területeit mutatjuk fel.

Legtöbbször a permi és az obi-ugor nyelveket tanulmányozta. De korántsem érte be ezek ismeretével. Sorra vette a többi uráli nyelvet is, és alaposan megvizsgálta legjellegzetesebb vonásaikat. Így vált az uráli nyelveknek és az uráli nyelvészetnek szakavatott tudósává. Tanulmányiban az uráli nyelvészet legfontosabb kérdéseire keresett és adott választ. Úgy vélte azonban, hogy a teljesen meggyőző válaszadáshoz nem elegendő pusztán az uráli nyelvekben való tájékozottság. Ezért egyéb, az uráival esetleg rokon nyelvcsaládok főbb sajátosságainak a feltárására is törekedett. Emé törekvése mögött ott állt az elszánt tudós töretlen akarata: mindent föl kell deríteni, amire egy ember egyáltalán képes lehet! Elmondhatjuk: otthonos, megbízható biztonsággal mozgott nemcsak az uráli nyelvészetben, hanem az urálira „kívülről” is rávilágító altajji és indoeurópai nyelvészetben is.

Hogyan is jellemezhetnénk Fokos-Fuchs Dávidot mint tudóst? A finnugrisztikának olyan „általános” — egyetemes — nyelvésze volt, aki kimeríthetetlen nyelvi ismeretanyagára építve fontos elméleti kérdésekkel is foglalkozott, s aki a nyelvhasználatban általános nyelvész is volt. Nagyon tanulságos, igazán új és alaposan megszívlelendő tudnivalókat tartalmaznak alaktani, mondattani és szemantikai tárgyú tanulmányai. Felsorolásukra nem vállalkozhatunk, mert Fokos Dávid egész sereg ilyen tanulmányt írt. (Életművét amúgy is csak egy teljes bibliográfia mutathatja be.) Egy alkotását — példaként — mégis megemlítjük. Ez a „Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachverwandtschaft, mit besonderer Rücksicht auf das Problem der ural—altaischen Sprachverwandtschaft” (Wiesbaden, 1962. 137 l.) című mű. Fokos-Fuchs itt az általános mondattan kiváló ismerőjeként felhívja a figyelmet arra, mennyire fontosak a mondattan tanulságai a nyelvhasználatban. E műben úgy áll előttünk az általános nyelvészet eredményeit a nyelvhasználatban is alkalmazó nyelvtudós, mint aki világosan felismeri és bizonyítja, hogy épp a mondattanban mutatkozik meg igazán a nyelveknek a gondolkodáson és a szemléletmódon alapuló hasonlósága és különbözősége. A hasonlóságok és a különbözőségek pedig — meggyőződése szerint — meghatározóan vallhatnak a nyelvrokonság mellett vagy ellene. A „Rolle . . .” szemléletes példa arra, milyen magas régiókba jutott el Fokos-Fuchs Dávid — gazdag „tárgyas” nyelvi ismereteinek birtokában — tiszta, logikus, az elméleti problémákat gyorsan és biztosan felfogó, egyszersmind ragyogóan invenciózus gondolkodásmódjával.

Vajon minek tekintette — hitte — Fokos-Fuchs Dávid a nyelvtudományt? Teljes meggyőződéssel válaszolhatunk így: oltárnak! Oltárnak, amely előtt meg kell hajolnunk, amelyre áldozatul oda kell helyezniünk fáradságos — sokszor esetleg háládatlannak tetsző — munkánk minden gyümölcsét, kincsét.

Ez a szemléletmód magyarázza azt, hogy Fokos Dávid a „háládatlan”, nem alkotó munkát sem hártotta el magától. Sőt teljes szívvel-lélekkel vette ki részét belőlük. Mestere volt a szöveggyűjtésnek, a szövegkiadásnak és a szótárírásnak. Az a cél vezérelte, hogy olyan forrásanyagot állítson össze, amely majd a jövő tudósnezedékeinek munkáját is segítheti. Fokos Dávid tudta: ezt a célt csak úgy érheti el, ha igazán megbízható, fenntartás nélkül elfogadható forrásanyagot, tehát biztos bázist bocsát a tudomány művelőinek rendelkezésére. Ezért e területen — ha ez egyáltalán elképzelhető! — szinte túlszárnyalta önmagát az alaposságban, a filológiai pontosságban.

Szövegkiadványai a zürjén, a votják és az osztják nyelv kincsesházát gazdagítják. Zürjén szövegkiadványaiban a saját — részben zürjén nyelvterületen, részben zürjén hadifoglyoktól gyűjtött — anyagát tette közzé. Az anyaggyűjtésre kevés időt szánhatott, anyaga mégis nagy terjedelmű és igen értékes „ellentmondás”-ban van egymással. Ez az „ellentmondás” azt sugallja: Az igazi gyűjtő ugyanis minden percét kihasználja feladatának elvégzésére. De a gyűjtő legyen értője, tudósa is a gyűjtőmunkának! Vagyis legyen tisztában azzal, hogy mire kell elsősorban figyelnie! Csak úgy kaphat igazi nyelvi és tárgyi érdekességekre összpontosított, azaz bármiféle kuszaságtól mentes szöveganyagot. Fokos Dávid ilyen tudós szakértelmű gyűjtő volt. Gyorsaság, intenzivitás és tudósi racionalitás emelik Fokos Dávidot az anyaggyűjtők legjelentősebbjei közé. Értékes zürjén kiadványait a „Syrjänisches Wörterbuch” (1959), a zürjén nyelv kutatói számára nélkülözhetetlen, mintaszerű szótár tetőzi be.

Fokos-Fuchs Dávid azonban a „háládatlan” feladatok vállalásában és elvégzésében szinte nem ismert határt. A számára tulajdonképpen idegen, más kéztől gyűjtött „elfekvő” anyagokat is meg akarta menteni a feledéstől. Ezért vette gondozásba az „ottfelejtett” Reguly—Pápay-féle osztják hagyatékot, és adta ki a mesterének és mintaképének vallott Munkácsi Bernát hátramaradt votják szövegeit. Pontossága e munkálatokban is kizárta a „mellékesen”, a „félkézzel végzett” fogalmak szerepét.

Fokos-Fuchs Dávid majdhogynem párbajra hívta ki az időt. Tudta, hogy e párbajban „cselek”-hez kell folyamodnia. És „ki is csalt” ellenfelétől mindent, amit lehetett. Rávette, hogy adjon módot a tárgy megismerésére, az elmélet kialakítására és a megszerzett ismeretek átadására. Hogy mivel sikerült minderre ezt az ádáz hatalmat rávennie? A hit erejével! Az a hit, amelyet a gógnak egy szikrája sem érintett, amelyet csak a szerénység töretlenül kihívó makacssága jellemzett, olyannyira méltó ellenfél volt, hogy a vele szembenálló — ameddig tehette — engedett neki.

Szóljunk végezetül arról a szeretetről, amely Fokos-Fuchs Dávid egész lényét áthatotta. Odaadó szeretetének melege rásugárzott családjára, tanítványaira, tudós társaira. A mások szeretete párosult benne a mások emberségének és munkájának megbecsülésével. És hogy tudott örülni minden eredménynek, amely az ő hón szeretett tudományában megszületett! Talán úgy búcsúzhatunk tőle legméltóbban, ha ismét őt magát idézzük. Szavai a nagy tudós szerény szeretete diktálta örömét fejezik ki: „Megeríhettem, hogy az, ami pályám kezdetén csak kevés embernek volt szívügye: a magyar és finnugor nyelvtudomány szolgálata, az most már nem csupán néhány embernek az ügye. Azt most már nagyszerű intézmények, szervezetek keretében egy nagy, tudásban és tehetségben egyaránt kiváló, lelkes gárda vállalta magára, és ez a gárda ma már minden más munka alól mentesülten a tudománynak szentelheti egész életét. Köszönet és csodálat illeti ennek a kiváló tudósok irányítása és vezetése mellett uralkodó lelkes gárdának a munkáját” (MNy. 66: 128).

Korenchy Éva

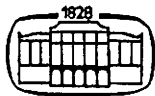

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI
BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ
LŐRINCZE LAJOS

CI. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1977

Béla—Adalbert 112
bevizsgál 379
bionika 109
bús 104
buli^{1,2} 109

C

cucc 255

CS

cseriatya 228
cseribarád 228
cserfakó 228
cseriszerezet 228
csigapergető 123
csupamerő 253
csuromcsap 253
csurommerő 253
csuromcsú 253

E, É

Egri szólások és közmondások 217
életesség 125
elv 335
elválás, -ik 366
ér, érik 4
esőnap 378
etnobotanika 240

F

fagyföld 253
fekete (Füst Milán lírájában) 56
felad 367
féleség 255
felvesz 366
ferences 228
folytatódik 377

G

gépfegyver, géppisztoly 174
gím 233
gímszarvas 233

H

hagyomány 365
hasáb föld 231
heptameter 52
hábbavaló 126
hoz 1

I, Í

idegen szavak / főlöszleges ~ 142
idiolektus 236
igazság 364

intubáció 108
inzulin 108
íródik 377

J

Janus (Pannonius) 379
jogszokás 365
jön 1

K

kaktusz / bimbó ~, füge ~, szemölcs ~ 251
karmantyú 161
Katymár 127
kiereszt kezéből 366
kivesszőzött (magánhangzó) 48
kompetencia 236
komputer 255
konventuális 228
kölcönhomonima 109

L

lepényépület 161
letesz 366
lőnevek 248

M

matfiz 147
medvetalp 251
megy 1
Melchior 111
Menyhért 110
mindmerő 253
minorita 228
mul 248
musical 256

N

Nagy-szál 102
Naszály 102
neoklasszikus szavak 107
neuraszténia 109
névszépítés 31

NY

nyelvújítási szavak 42—7
" szavak
Kossuthnál 335

O

obszerváns 228

Ő

őgyít 'elegyít' 125

P

pakolás 174
parole 236
performancia 236
pergető 124
permafrost—fagyföld 253
pimbor 367
pint 367
polgaz 147

R

Retyezát—Zergehavas 104

S

sarkkő 254
sarokkő 254
sodrott ló 379

SZ

szarvasgím 233
szem / a ház ~o 368
szembemenés 6
szóbank 162
szokás 365
szövegsemantika 468

T

Toborzó 104
törvény 366
tövis—tüske 251
tranzüiválás / költői ~ 182
tranzüíváság 183
tulaj 147
tüske 251

U

utánamenés 7
utcanévrendezés 164

V

vad 126
vállk 4
vallat 127
vesz / kezéhez ~ 366
Vigyázó 104
Viharlító 104
visz 1

Z

Zergehavas 104

TÁRGYMUTATÓ

- Ady prózája és lírája 269
   újításai 279
   mondatszerkesztése 283
   alliterációi 313
 Ady-szimbólum 324
 Ady-vers jellemzői 301
 állatfajtanév / idegen ~ írása 249
 -andó, -endő végű szavak 378
 anyanyelvi / közműveltség 145
   ~ oktatás 76
   ~ verseny 384
 archaizmus Ádynál 278
 átképzés 6
 azonosítás / kötőszó ~ 15

 beszédprodukción, -percepción 201
 betű / s ~, gy ~ 418
 betű / Maradjon-e meg az *ly*? 423, 437

 családnév-változtatás 31

 dimenzióeltolódás / közlési ~,
   gondolattársításos ~ 485

 egyeztetés / gyűjtőnévi alany és állítmány
   ~e 385
 értelmező szerkezetes 18
 észtlv tudomány és nyelv művelés (ism.)
   245
 étteremnevek írása 252

Fokos-Fuchs Dávid 510
 fonológia / természetes ~ 237

 Gegő Elek 40
 gyermeknyelv 198

 Hajdú Mihály—Kázmér Miklós: Magyar
   nyelvjárási olvasókönyv (ism.) 120
 halmozás Ádynál 276
 háromszavas címek Ádynál 275
 helyesírás / latin eredetű
   szók ~a 20
   Mikes leveleinek ~a 338

 idegen szavak 129
 információ 159
 intézménynevek írása 252
 írói szótár /
   magyar ~ ~ 85

 Jakab István (szerk.): *Hogy is mondjuk?*
   (ism.) 507
 jelentés / fonetikai ~ 115
 jelentésváltozás 1

 kapcsolatzavar 481
 Kázmér Miklós—Hajdú Mihály: Magyar
   nyelvjárási olvasókönyv (ism.) 120

 Kemény Gábor: Krúdy képkalkotása (ism.)
   113
 kép / Krúdy képei (erotika és gasztronó-
   mia) 439
 kiejtés / latin eredetű szók ~e 20
Kmetty — *Kmetty* írása 254
 kommunikáció 159, 501
 kontraszt Ádynál 277
 kötőjel 249
 köznyelvünk fejlődése 144
 köznyelvi stílus 154

 latin (görög) eredetű szavak 19
 levél / Kossuth levele Szemere Miklóshoz
   330

 magyar nyelv / A ~ ~ hete Somogyban
   380
   A ~ ~ hete Budapesten 381
 mikrofilológiai módszer 66
 mondatszerkesztés / Urbán Ernő ~e 189
 mondattani elemzés 489

 nagybetűs szavak Ádynál 273
 népi elbeszélés hatása Móriczra 457
 névészettika 37
 növénynevek írása 250

 nyelv / előadói ~ 155
   hivatali ~ 155
   ifjúsági ~ 155
   közéleti ~ 155
   szónoki ~ 155
   tudományos ~ 155
   a rádió ~e 155
   a sajtó ~e 155
   a szépirodalom ~e 155
   a televízió ~e 155
 nyelvhelyesség fordítási gyakorlatokban
   355
 nyelvjárási / Magyar ~i szövegek (ism.)
   Kolozsvár, 1970 242
   Hétfalu ~i atlasza Kolozsvár, 1971
   (ism.) 243
   A bánsági magyar ~ok magánhangzó-
   rendszere, Bukarest, 1975 (ism.) 244
 nyelv művelés / lengyel ~ 175
 nyelvtan / többféle ~ 206
   hagyományos ~ 212
   strukturális ~ 213
   generatív v. transzformációs ~ 215

 Országh László: Angol eredetű elemek a
   magyar szókészletben (ism.) 371
 olvasástanítás 74

 összetétel / mellérendelő ~ formájú alkal-
   mi szópárok 403

**A Magyar Nyelvőr 1977. évi 101. évfolyamának tartalomjegyzéke,
szó- és tárgymutatója**

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Achs Károlyné</i> : Egy ormánsági népi elbeszélés szerepe Móricz Rózsa Sándorában ...	457
<i>Andor József</i> : Mondattani elemzés szemantikai szemszögből nézve	489
<i>Antal László</i> : Többféle elemzés, többféle nyelvtan	206
<i>Bakos Ferenc</i> : Országh László: Angol eredetű elemek a magyar szókészletben (ism.)	371
<i>Bakos József</i> : Egri szólások és közmondások	217
<i>Balogh Lajos</i> : Három erdélyi nyelvjárási kiadvány	242
<i>Bán Ervin</i> : Nyelvhelyességi megjegyzések a középiskolai tankönyvek fordítási és tolmácsolási gyakorlatairól	355
<i>Banó István</i> : Latin (görög) eredetű szavaink viselkedési törvényszerűségei	19
<i>Barla Gyula</i> : A stílustan és a stíluselemzés a középiskolában	64
<i>Batki Jenőné</i> : Urbán Ernő mondatszerkesztésének néhány jellemző vonása	189
<i>Benkő László</i> : A magyar írói szótárak tanulságai	85
Kommunikáció vagy stilisztika?	501
<i>Benkő Loránd—Lőrincze Lajos</i> : Az idegen szavakról	129
<i>Buttler, Danuta</i> : A lengyel nyelvűvelés időszerű kérdései	175
<i>Buvári Márta</i> : Hejesírás	437
<i>Büky László</i> : A <i>fekete</i> szó Füst Milán lírájában	56
<i>Deme László</i> : A nemzetiségi magyar nyelvűvelő munka új feladatai	171
<i>P. Dombi Erzsébet</i> : A költői tranzitíválás grammatikája	182
<i>Erdődi József</i> : A ház szeme	368
<i>Fábián Pál</i> : Helyesírásunk <i>s</i> és <i>gy</i> betűjéről	418
<i>Farkas László</i> : Juhász Ferenc „kivesszőzött” magánhangzói	48
<i>Fiers Márta</i> : Szabó T. Attila—Péntek János: Ezerjófű (ism.)	240
<i>Fülöp Lajos</i> : A születés, házasság és a halál szókincse Gyöngyöspatán	95
<i>Grétsy László</i> : A magyar nyelv hete Budapesten	381
<i>Hangay Zoltán</i> : Szakmunkástanulók országos anyanyelvi versenye Egerben	384
<i>Heltainé Nagy Erzsébet</i> : Gím — szarvasgím — gímszarvas	233
<i>Hopp Lajos—Kelemen József</i> : Az új Mikes-kiadás helyesírási problémái	338
<i>Jakab István</i> : Az értelmező és az értelmezett szó szerkezeti viszonya	9
<i>A. Jászó Anna</i> : Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséért	76
Mosattat	124
<i>Kálmán Béla</i> : Sauvageot a fölösleges idegen szavakról a magyarban	142
Észet nyelvtudomány és nyelvűvelés	245
<i>Karcsay Sándor</i> : Szaknyelveinkről és több jelentésű szavainkról	158
<i>Károly Sándor</i> : Ady prózája és lírája	269
<i>Kelemen József—Hopp Lajos</i> : Az új Mikes-kiadás helyesírási problémái	338
<i>Kemény Gábor</i> : Az eltévedt lovas	324
A szív álmaiktól a gyomor álmaig (Erotika és gasztronómia Krúdy képeiben)	439
<i>K. G.</i> : Sarkkő — Kmety vagy Kmety? 254. — Cucc — Féleség — Computer, musical	
255. — Íródik, folytatódik 377. — <i>-andó, -endő</i> végű szavak — Ésnap 378. —	
Bevizsgál — Janus — Sodrott ló 379	
<i>Király István</i> : Ady Endre: Krónikás ének 1918-ból	257
<i>Kiss Lajos</i> : Naszály és Nagy-szál	102
Cseribarád	228
<i>É. Kiss Sándor</i> : Csiga-pergető	123
<i>Kontra Miklós</i> : Néhány angol eredetű neoklasszikus szavunkról — Egy új kölesön-	
homonimánkról	107
<i>Korenchý Éva</i> : Fokos-Fuchs Dávid	510
<i>Kovalovszky Miklós</i> : Ady és a nevek	286
Kemény Gábor: Krúdy képalkotásai (ism.)	113
<i>Kőhádi Zsolt</i> : Az Alföld Stúdió újabb antológiája	51
<i>László Zsigmond</i> : Az Ady-vers	301
<i>Lengyel Zsolt</i> : A gyermeknyelv kutatásának oka, technikája és módszere	198
<i>L. J.</i> : Katymár 127. — Anicét 128	

<i>T. Lovas Rózsa</i> : Ady alliterációi	313
<i>Lőrincze Lajos—Benkő Loránd</i> : Az idegen szavakról	129
<i>D. Mátai Mária</i> : Egy reformkori nyelvművelőről	40
<i>Mizser Lajos</i> : Menyhért — Bálint	110
<i>T. Molnár István—Székely Gábor</i> : A. P. Zsuravljov: Fonetikai jelentés (ism.)	114
<i>Orosz Béla</i> : A hivatalos családnév-változtatásokat megalapozó tényezők a XIX. század második felében	31
<i>K. Palló Margit</i> : Bús	104
<i>Pásztor Emül</i> : Kossuth Lajos levele Szemere Miklóshoz 1840 nyarán	330
Egy kis közvélemény-kutatás az <i>ly</i> betű megtartásáról	423
<i>Péter László</i> : Az 1974. évi szegedi utcanévredezés	164
<i>Rácz Endre</i> : Az állítmány egyeztetése a gyűjtőnévi alannal	385
<i>R. L. G. Ógyit</i> — Életesség 125. — Vadak — Hiábavaló 126. — Vallat 127. — Aláírás helyett betűjelek 248. — Kötőjel a sor elején 249. — Csuummerő — Permafrost — fagyföld 253.	
<i>Sallai János</i> : Szende Tamás: A beszéd folyamat alaptényezői (ism.)	118
<i>Szabó József</i> : Madách Tragédiájának „helyreállított” szövegű kiadásáról	345
<i>Szabó Zoltán</i> : A szövegsemantika stilisztikai jelentősége	468
<i>Szalkai Pál</i> : Lőnevek	248
<i>Székely Gábor—T. Molnár István</i> : A. P. Zsuravljov: Fonetikai jelentés (ism.)	114
<i>Szende Aladár</i> : Jakab István szerk.: Hogy is mondjuk? (ism.)	507
<i>Szende Tamás</i> : Kapcsolatzavarok mindennapi nyelvhasználatunkban	481
<i>Szepes Gyula</i> : A <i>jön</i> ige szituációs jelentésváltozásai	1
(Szerkesztőség): Szabó T. Attila a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagja ...	384
<i>Takács Lajos</i> : Hasáb föld	231
„Egy bécs pénz elteszi, két bécs pénz felveszi”	361
<i>Terts István</i> : A beszéd tudományáról	236
<i>Tompa József</i> : Hol tart ma köznyelvünk fejlődése?	144
Mellérendelő összetétel formájú alkalmi „lexémáinkról”	403
<i>Várkonyi Imre</i> : A magyar nyelv hete Somogyban	380
<i>Zelliger Erzsébet</i> : Hajdú Mihály—Kázmér Miklós: Magyar nyelvjárási olvasókönyv (ism.)	120
<i>Zongor Ferenc</i> : A zárt <i>ë</i> és az olvasástanítás	74

Nyelvművelés 1—47, 129—81, 257—329, 385—438

Íróink nyelve 48—63, 182—97, 330—54, 439—67

Nyelv és iskola 64—84, 198—205, 355—60

A nyelvtudomány műhelyéből 85—94, 206—16, 468—500

Nyelvjárásaink 95—101, 217—27

Szó- és szólásmagyarázatok 102—12, 228—35, 361—70

Szemle 113—22, 236—47, 371—6, 501—9

A Nyelvőr postája 123—4, 248, 377—9

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából 125—8, 248—56

A Nyelvőr hírei 380—4, 510—2

SZÓMUTATÓ

Ez a szómutató nem tartalmazza a következő cikkek szavait: Orosz Béla: A hivatalos családnév-változtatások (35); Kóhádi Zsolt: Az Alföld Stúdió újabb antológiája (51); Fülöp Lajos: A születés, házasság és a halál szókincse Gyöngyöspatán (95); Benkő Loránd—Lőrincze Lajos: Az idegen szavakról (129); Péter László: Az 1974. évi szegedi utcanévredezés (164); Kovalovszky Miklós: Ady és a nevek (286); Tompa József: Mellérendelő összetétel formájú alkalmi „lexémáinkról” (403); Kemény Gábor: A szív álmaitól a gyomor álmaiig (439).

A, Á	<i>áldomás</i> 364	B
<i>ablakszem</i> 369	<i>alku</i> 363	
<i>Achatius—Akos</i> 112	<i>áll</i> 4	<i>Bálint</i> 112
<i>Adalbert—Béla</i> 112	<i>angazsál</i> 174	<i>bécs</i> 361
<i>Akos—Achatius</i> 112	<i>Anicét</i> 128	<i>bécs pénz</i> 366
	<i>antibiotikum</i> 107	<i>békavirág</i> 241

Szemle

<i>Benkő László</i> : Kommunikáció vagy stilisztika?	501
Jakab István szerk.: Hogy is mondjuk? (Ismerteti: <i>Szende Aladár</i>)	507

A Nyelvőr hírei

<i>Korenchy Éva</i> : Fokos-Fuchs Dávid	510
---	-----

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: KHI 215-96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612. Előfizelési díj egy évre: 28,— Ft.

Külföldön terjeszti a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 Ft
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-
rázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben
végrehajtott változtatások jegyzékével) ..... 4 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 Ft
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról ..... 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 3 Ft
7. *Bencédy József—Deme László*: Égy szavaló és kiejtési verseny tanul-
ságai ..... 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése ..... 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája ..... 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc*:
O. Nagy Gábor emlékének ..... 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában ..... 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum* Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter. *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes*. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungsskizzen für Finnougristik in Ungarn*. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165., 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Püßszántó*. (Übers. von István Tóth). 1975. 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134. l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161 l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség*. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234. l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229 l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történelmi tagolódása*. 1975. 230. l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228. l. (Néprajzi tanulmányok) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk. Juhász József, Szóke István, O. Nagy Gábor, Kovolovszky Miklós 2., változatlan kiadás 1975. 1550. l., 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan) lenyomat. 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft, Fve 9,— Ft. ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. Deme László, Imre Samu. 1975. 345 l., 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l., 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching International Conference* Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l., 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar íjnév paradigmaticus rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l., 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages* Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338. l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadás a berlini Akademie-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval.
- Szilka János: *A jelentés szerkezete*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l., 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8